سنڌي ڊرامي
جي
مختصر
تاريخ
مختيار احمد ملاح
ثقافت کاتو حڪومت سنڌ

سنڌي ڊرامي جي مختصر تاريخ

مختيار احمد ملاح

ڊجيٽل ايڊيشن

2021ع

سنڌ سلامت ڪتاب گھر

انتساب

سنڌي ڊرامي جي

سرواڻ

مرزا قليچ بيگ

جي نالي

_ مختيار احمد ملاح

سنڌ سلامت پاران :

سنڌ سلامت ڪتاب گھر پاران نامياري ليکڪ ۽ محقق **مختيار احمد ملاح** جو لکيل تحقيقي ڪتاب **"سنڌي ڊرامي جي مختصر تاريخ"** اوھان اڳيان پيش آھي.

ھي ڪتاب سنڌي ادب ۾ ڊرامي سان چاھ رکندڙ شاگردن، استادن ۽ تحقيق ڪندڙن لاءِ ڪارگر ثابت ٿيندو. ھن ڪتاب ۾ پھريون دفعو سنڌي زبان جا وڏ ۾ وڏ ڊراما نگار متعارف ڪرايا ويا آھن. سندن مختصر سوانح ۽ ڊراما نگاري تي بھترين روشني وڌي ويئي آھي. اھڙي طرح اسٽيج ڊرامن، ٽي وي ڊرامن، ريڊيو ڊرامن ۽ ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيل ڊرامن بابت الڳ الڳ ورڇ ڪري مختيار ملاح پڙھندڙن لاءِ تمام گھڻي سولائي ڪري ڇڏي آھي. مستقبل ۾ ڊرامي تي تحقيق ڪندڙن لاءِ ھي ڪتاب ريفرنس ڪتاب ثابت ٿيندو، ڇاڪاڻ ته ھن ۾ ھر قسم جو مواد ھڪ ھنڌ تي موجود آھي.

ھي ڪتاب 2012ع ۾ سنڌ حڪومت جي ثقافت کاتي پاران ڇپايو ويو ھو. ٿورائتا آھيون مختيار احمد ملاح جا جنھن ڪتاب جي نئين ڊجيٽل ڇاپي ۾ واڌارو ۽ سڌارو ڪري پي ڊي ايف ڪاپي سنڌ سلامت ڪتاب گھر ۾ پيش ڪرڻ لاءِ موڪلي.

محمد سليمان وساڻ
مينيجنگ ايڊيٽر (اعزازي)
سنڌ سلامت ڊاٽ ڪام
sulemanwassan@gmail.com
www.sindhsalamat.com
books.sindhsalamat.com

فهرست

- پبلشر جو نوٽ — عبدالعزيز عقيلي
- مهاڳ — قمر شهباز
- تاثر — نصير مرزا
- پنهنجي پاران — مختيار احمد ملاح
- نئين چاپي جو مهاڳ — مختيار احمد ملاح

سنڌي ٻوليءَ ۾ ڊراما تي لکيل تاريخون

ڊراما جي تاريخ ، قسم ۽ ڊراما جا بنيادي جزا

1. يوناني ڊراما
2. سنسڪرتي ڊراما
3. انگريزي ڊراما
4. ڊراما جا قسم
5. غمگين/ المياڊرامو
6. مزاحيه /طربيه ڊراما
7. طنزيه _ مزاحيه ڊرامو
8. ڪاميڊي آف مينرس
9. رومانوي طربيه ڊرامو
10. المياڊرامو – مزاحيه ڊراما
11. ميلو ڊراما
12. چسو ڊرامو / مذاقي نقل
13. سنگيت / منظوم ڊرامو
14. ايڪانڪي ڊراما
15. ائبسرڊ ناٽڪ
16. ڊراما جا خاص ترڪيبي جزا
17. ڪاٽي/ ستاءُ

18. ڪردار نگاري
19. ڊائلاگ/ مڪالما
20. ڪشمڪش يا ڇڪتاڻ
21. عروج
22. ڊرامي جون هيڪڙايون
23. نظارا/ منظر
24. پڄاڻي
25. ڊراما ، ٿيٽر ۽ تماشائي

قديم سنڌ ۾ ناٽڪ نويسيءَ جا اهجاڻ

1. رام ليلا ۽ ڪرشن ليلا
2. راس ليلا
3. پڳت
4. پتلين جو تماشو
5. سانگ
6. مناظرا

سنڌ ۾ جديد ڊراما نويسي جي اوسر ۾ ڊرائيمٽڪ سوسائٽين جو ڪردار

1. انگريز عمدارن جون قائم ڪيل ڊرئميٽڪ سوسائٽيون
2. دي رايل ٿيٽر
3. مقامي ناٽڪ منڊلين ۽ ڊرئميٽڪ سوسائٽين جي شروعات:
4. گجراتي ۽ پارسي ڊرئميٽڪ ڪمپنيون
5. سنڌي ڊراما جي اوسر
6. سنڌي عوام جون قائم ڪيل ڊرائميٽڪ سوسائٽيون ۽ ڪلب
7. ڪراچي شهر جو ڊرامي جي ترقيءَ ۾ حصو:
8. ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ايميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي

9. ڊي.جي. ڪاليج سنڌي سرڪل ڪراچي:
10. ڊي جي. ڪاليج سرسوتي منڊلي، ڪراچي:
11. ڊي. جي. سنڌ ڪاليج مِسيلنيءَ جو سنڌي ڊرامي ۾ ڪردار
12. ينگ سنڌيز ايسوسيئيشن ڊراما ڪلب، ڪراچي
13. عامل يونين ڊرئميٽڪ انسٽيٽيوٽ
14. سارسوت براهمڻ ڊرئميٽڪ سوسائٽي
15. پريتم ڏرم سيا ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
16. نيو هاءِ اسڪول ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي
17. سوشل سروس ڊرئميٽڪ ڪلب
18. رابندر ناٿ ٽئگور لٽرري سوسائٽي ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب
19. شاهاڻي اسڪول ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
20. ڪراچي ديسي ناٽڪ ڪمپني
21. ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي
22. دي ٽلٽي اميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي
23. ڪاليداس ڊرئميٽڪ آرٽس ايسوسيئشن
24. ينگ ڊرئميٽڪ سوسائٽي
25. حيدرآباد شهر جو جو ڊرامي جي ترقيءَ ۾ حصو
26. ڏيتي ليتي ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
27. آس جون ٽوليون
28. پليڊرس ڪلب، حيدرآباد
29. ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
30. نانڪرام ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد:
31. ينگ ستيزنس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
32. رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد

33. نيشنل ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي
34. سنڌ سوشل لٽرري ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
35. حيدرآباد ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
36. دي ينگ مين ڊرئميٽڪ ڪلب
37. ڪاليج اسٽوڊنٽس ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي:
38. يونائيٽڊ آرٽسٽس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
39. ڪجھ ٻين شھرن جو ڊرامن ۾ حصو
40. ڏرم اپڪار ايميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي، شڪارپور
41. الھلال ڊرئميٽڪ سوسائٽي ، شڪارپور
42. چانڊڪا ايميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي، لاڙڪاڻو
43. اسڪول ناٽڪ منڊلي، ميرپور خاص
44. ساھتي ڊرئميٽڪ سوسائٽي، نوشھروفيروز
45. سنڌي اسٽيج ڊرامن جون ڪجھ دلچسپ حقيقتون

انگريزن جي دور جي ڊراما جو جائزو

انگريزن جي دور ۾ سنڌي ڊراما جا خاص موضوع

1. ھندو ڏرمي ناٽڪ
2. شيڪسپيئر جا رومانوي ڊرامن جا ترجما
3. سنڌ جي لوڪ داستانن تي مبني رومانوي ڊراما
4. تاريخي ڊراما
5. سماجي ۽ حقيقت نگاري وارا ڊراما
6. مذاقي ڊراما

انگريزن جي دور جا ڪي مشھور ڊراما نگار

1. مرزا قليچ بيگ
2. ديوان ڪوڙومل

3. ليلارام وٽمل "خاڪي"
4. لوڪسنگ وٽمل
5. جينانند ڪلٽداس مامتاڻي
6. ديوان ٽاڪرداس ناگراڻي
7. گاگسنگھ آتمارام آڏواڻي
8. ليلارام ماڪيجاڻي
9. آغا غلام نبي صوفي
10. پيرومل مهرچند آڏواڻي
11. لالچند امر ڏنو مل جڳتياڻي
12. جينمل پرسرام گلراجاڻي
13. ڪشنچند "بيوس"
14. احمد علي چاڱلا
15. خانچند درياڻي
16. نانڪرام ڏرمداس
17. ليکراج ڪشنچند "عزيز"
18. اڏوجھانگياڻي
19. جينانند نانگراڻي
20. چاندومل ڪتري
21. عثمان علي انصاري
22. جھمٽمل ڏڏاڻي
23. خوشيرام واسواڻي
24. پروفيسر رام پنجواڻي
25. پروفيسر منگھارام ملڪاڻي

آزادي کان پوءِ سنڌي ڊراما جو تاريخي جائزو

1. رسالن ۾ ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيل ڊراما

2. آزادي کان پوءِ اسٽيج ڊراما
3. اتحاد آرٽ ڪلب، حيدرآباد
4. ڪوهه نور ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
5. ستيزن ڊرئميٽڪ سوسائٽي، شڪارپور
6. مهراڻ آرٽ سرڪل، حيدرآباد
7. گورنمينٽ ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
8. سنڌ ٿيٽر، جيڪب آباد
9. گرين هال، نوابشاهه
10. زرعي ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ٽنڈو جام
11. پرپات آرٽ سرڪل، حيدرآباد
12. سنڌ پيپلز ڪلچرائنڊ آرٽس ڪائونسل، حيدرآباد
13. گلفام آرٽس سرڪل، حيدرآباد
14. شاهه لطيف ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
15. جهولي لال ڊرئميٽڪ سوسائٽي
16. مهراڻ آرٽ ڪلب، شهداد ڪوٽ
17. سنڌي آرٽسٽ فورم، حيدرآباد
18. سنڌي آرٽسٽ ڪلب، حيدرآباد
19. سنڌي ناٽڪ سيا
20. ايشين آرٽس اڪيڊمي، ڪراچي
21. انڊس ويلي ٿيٽر، حيدرآباد
22. ڏهرڪي سرمست ويلفيئر اينڊ ڪلچرل سوسائٽي
23. ڪراچي آرٽس ڪائونسل
24. لاڙڪاڻو آرٽس ڪائونسل
25. ريڊيو ڊراما
26. ريڊيو پاڪستان ڪراچي
27. ريڊيو پاڪستان حيدرآباد

28. ريڊيو پاڪستان خيرپور
29. سنڌي ٽي وي ڊراما
30. آزادي کانپوءِ سنڌي فلم
31. آزادي کانپوءِ سنڌي ڊرامن جو مجموعي جائزو

آزادي کانپوءِ کي مشهور ڊراما نگار

1. لطف الله "جوڳي" بدوي
2. محمد عثمان ڏيپلائي
3. علي محمد الهرکيو ڏيپلائي
4. محمد اسماعيل عرساڻي
5. مرزا گل حسن
6. سيد منظور نقوي
7. علي محمد "مجروح"
8. شمشير الحيدري
9. آغا سليم
10. امر جليل
11. قمر شهباز
12. ممتاز مرزا
13. مراد علي مرزا
14. علي بابا
15. عبدالڪريم بلوچ
16. چنا شبير "ناز"
17. پروفيسر محمد يوسف پنهور
18. عبدالقادر جوٽيجو
19. نورالهدي شاهه
20. قاضي خادم

21. زيب عاقلي
22. اسماعيل بن واصف
23. غالب لطيف
24. عبدالحق ابڙو
25. نثار حسيني
26. شوڪت حسين شورو
27. رشيد صابر
28. امداد حسيني
29. نورگهلو
30. ملڪ آگاڻي
31. جي ايم ڪليم
32. روشن علي تنيو
33. آغا رفيق
34. اياز عالم ابڙو
35. طارق عالم ابڙو
36. زيب سنڌي
37. ماڪن شاهه رضوي
38. ڪيهر شوڪت
39. رزاق مهر
40. محمود مغل
41. محمد عثمان ميمڻ
42. رحمت الله ماجوڻي
43. حفيظ ڪنپر
44. منظور ڪوهيار
45. عزيز ڪنگراڻي
46. حيات شاهه

47. احمد علي چانڊيو
48. فاروق سولنگي
49. راز شر
50. ايوب گاد
51. اختر رند
52. حق نواز سمون
53. انور ابڙو
54. ايوب گل
55. ماٹڪ ڪنگراڻي

آزادي کانپوءِ هندستان ۾ سنڌي ڊرامو

آزادي کانپوءِ هندستان جا مشهور سنڌي ڊراما نگار

1. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي
2. تيرٿ بسنت
3. گوبند مالهي
4. سندري اتمچنداڻي
5. هيم راج ناگواڻي
6. ڪيرت ٻاباڻي
7. موتي پرڪاش
8. ڊاڪٽر مرليڌر سکواڻي
9. جيون گرسهاڻي
10. لکمي ڪلاڻي
11. واسديو نرمل
12. جينو لالواڻي
13. پريم پرڪاش
14. لڇمڻ پاتيا ڪومل

15. سندر اگناڻي
16. ايس پي مينگھاڻي
17. مدن جماڻي
18. رميش مهتا
19. موهن چاڙيا
20. سندر بٽاڻي
21. لڇمڻ ڀمياڻي
22. لڇمڻ ڀمياڻي
23. ڀگواندداس چنديراماڻي
24. اتم ديارام هنگوراڻي
25. اندر ڪيولراماڻي
26. رام گيانچنداڻي
27. رميش ڄاڃاڻي
28. هريڪانت ڄينواڻي
29. ايم ڪمل
30. راجن چاولا

پبلشر جو نوٽ

ثقافت کاتي حڪومت سنڌ جي جيڪڏهن پوين چئن سالن جي ڪارڪردگي ڏٺي وڃي ته معلوم ٿيندو ته ان ۾ علمي، ادبي ۽ ثقافتي شعبن جي حوالي سان رڪارڊ اضافو ٿيو آهي: پوءِ پلي اهي ادبي محفلون هجن، نامور، اديبن ۽ اسڪالرن سان شامون ملهائڻ هجن، عالمن ۽ اديبن جي ياد ۾ تعزيتي ميڙاڪا ۽ ڪانفرنسون هجن، يا وري غريب ۽ بيمار اديبن، شاعرن ۽ اداڪارن جي مالي سهائتا هجي. مطلب ته ثقافت کاتي هر ميدان ۾ پاڻ پتوڙيو آهي. اشاعتي ڪم جي لحاظ کان ثقافت کاتي 150کان مٿي ڪتاب شايع ڪري ڪيترن ئي ڏهاڪن جو رڪارڊ ٽوڙيو آهي.

ثقافت کاتي جي پبليڪيشن اسڪيم ۾ هونئن ته ڪ...لاسيڪل شاعرن جي شاعري، انهن بابت تحقيق ۽ ترتيب، سنڌ جي تاريخ، تهذيب، ثقافت، سياحت، قديم آثارن بابت تحقيق، نالي وارن عالمن جا ڪتاب شايع ٿيندا رهندا آهن. هن دور ۾ ان جو دائرو سنڌي ادب جي تاريخ، سنڌي ڪهاڻي، ناول ۽ ڊرامي وغيره جي تاريخن کي شاندار نموني شايع ڪيو پيو وڃي. هن ئي دور ۾ پهريون پيرو پبليڪيشن ڪاميٽي جوڙي وئي ۽ ان جي منظوري کانپوءِ ڪتاب شايع ڪرائڻ جو سلسلو شروع ٿيو. اهڙي ريت باقاعده پبليڪشن پاليسي 2012ع جوڙي ان تي عمل در آمد شروع ڪيو ويو آهي.

هي ڪتاب سنڌي ادب ۾ ڊرامي سان چاهه رکندڙ شاگردن، استادن ۽ تحقيق ڪندڙن لاءِ ڪارگر ثابت ٿيندو. هن ڪتاب ۾ پهريون دفعو سنڌي زبان جا وڏ ۾ وڏ ڊراما نگار متعارف ڪرايا ويا آهن. سندن مختصر سوانح ۽ ڊراما نگاري تي بهترين روشني وڌي ويئي آهي. اهڙي طرح اسٽيج ڊرامن، ٽي وي ڊرامن، ريڊيو ڊرامن ۽ ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيل ڊرامن بابت الڳ الڳ ورڇ ڪري مختيار ملاح پڑهندڙن لاءِ تمام گهڻي سولائي ڪري ڇڏي آهي. مستقبل ۾ ڊرامي تي تحقيق ڪندڙن لاءِ هي ڪتاب ريفرنس ڪتاب ثابت ٿيندو. ڇاڪاڻ ته هن ۾ هر قسم جو مواد هڪ هنڌ تي موجود آهي.

ان سڄي ڏور رس نگاهه (Vision) جي پويان کاتي جي مانواري وزير

محترم سسئي پليجو صاحب جي رهنمائي ۽ سياسي بصيرت شامل آهي. جنهن جي هدايتن پٽاندڙ اَملهه ۽ اٽلي ڪتاب تيار ٿي پڙهندڙن وٽ پهتا آهن.

ڪتابن جي اشاعت واري ڪم جي نگراني ڪاتي جو ڊائريڪٽر جنرل ڊاڪٽر محمد علي مانجهي ڪري رهيو آهي. سندس محنت ساراهه جوڳي آهي.

عبدالعزيز عقيلي

سيڪريٽري

ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ

مهاڳ

آهل يا نقل ڪرڻ انساني فطرت ۾ شامل آهي. سڄ پڇو تہ ناٽڪ جي شروعات ان ڏينهن کان ٿي جڏهن پهرئين انسان ڏرتيءَ تي پير پاتو. پکين ۽ جانورن جا آواز ڪيڏ، وڄ ۽ بارش جا اهجاڻ ٻڌائڻ ۽ دريا يا سمنڊ جي لهرن جا ڪڙڪاٽ سمجهائڻ لاءِ اوائلي انسان کي پنهنجي آواز ۽ جسماني جنبش جو سهارو ونڊو پوندو هو. اڳتي هلي اهي ئي رويا سوانگ جي صورت اختيار ڪري ويا. ڏرمي ڏڻن يا خوشيءَ توڙي غميءَ جي موقعن تي ماڻهو نيڪيءَ ۽ بديءَ جي ازلي جنگ کي ننڍڙن ناٽڪي ٽوٽن ۾ ادا ڪرڻ لڳا. ڪڏهن شيطان جو ورغلائڻ، ڪڏهن ديوتائن جو سهائتا پهچڻ، ڪڏهن سچائي ۾ آيل صعوبتون، ڪڏهن ڪوڙ جو لڙيل ڪنڊ، اهي هڪ ان دور جي نصيحت آميز ناٽڪن جا موضوع. قديم يوناني پنهنجي شراب جي ديوتا ڊايونيسس (Dionysus) جي شان ۾ مندائتا مانڊاڻ مچائيندا هئا ۽ انسان خون جي قرباني ڏئي پاڻ کي ديوتائن آڏو سرخرو ڪندا هئا. اهڙن موقعن تي هو خوشيءَ جي اظهار خاطر ناٽڪ رچائيندا هئا ۽ عام ماڻهن کي اهو پيغام پهچائيندا هئا تہ ڪنهن جي قرباني رائگان نہ ويندي. بهار جي مند ۾ هو ٻيهر جنم وٺندا ۽ ڏيهہ تي آيل ڏوهري کي پنهنجي پوتر رت سان ڏوئي پوئي نئين ۽ سهاڻي صبح جو آغاز ڪندا.

ان ڏس ۾ اها بہ روايت آهي تہ ٽريجدي ناٽڪ جي شروعات پڻ يونان مان ئي ٿي. ڪارڻ اهو تہ يونانين جڏهن پنهنجي مطلب ڪاڻ هٿ ٽوڪيون عدالتون قائم ڪيون، تڏهن گهٽي پاڳي بي گناهن تي ڪوڙا مقدما هلائي کين مرضيءَ مطابق عذاب ڏيندڙ سزائون سڏايون. عدالتن ۾ هلندڙ دليل ۽ جوابي دليل ۽ بي گناهن تي ٿيندڙ ڪيس ٽريجدي ناٽڪن جو بنياد بڻيا. ياد رهي تہ ڊرامي جو اهم انگ آهي، "تڪرار" (Conflict) ۽ ڪورٽن اندر ٿيندڙ سوالن ۽ جوابن کان وڌيڪ "تڪرار" پلا ٻيو ڪٿي ملندو؟ قبل مسيح کان 500 سال اڳ رچايل اهي ناٽڪ ان وقت جي مذهبي توڙي سياسي پس منظر جو چٽو اولڙو تہ آهي ئي پر انهن جي فنڪاراڻي پهلو کان بہ انڪار نہ ٿو ڪري سگهجي.

وقت سان گڏ ناٽڪن جي موضوعن ۾ ب نواڻ ايندي وئي. ڏند ڪٿائن جي جاءِ تي عام ماڻهن جي روزمره جا موضوع پهرين کل پوڳ ۽ پوءِ سنجيده نموني ناٽڪ جو عنوان ٿيندا رهيا. باقاعده اسٽيج ناهي مٿس سوچيل سمجهيل ترتيب تحت ڊرامو ڪرڻ جو مرحلو ت گهڻو پوءِ آيو. پر پوءِ ب شروعاتي بي ترتيب ۽ بي ربط ڪوششن ۾ ٿورو گهڻو سڌارو ضرور آيو. سن 55 قبل مسيح ۾ روم ۾ سپ کان پهرين مستقل ٿيٽر پٽر سان جوڙيو ويو ۽ اداڪارن کي سندن ڪردار مطابق رنگن سان پينٽ ڪيل نقاب پهرائي ڏسندڙن کي نفسياتي طور کين ان روپ ۾ قبول ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو ويو. تاريخدان سويٽونيس (Suetonius) مطابق الميااتي ڊرامن ۾ موت جي سزا يافته ڏوهارين کي سچ پچ قتل ڪري ڊرامن ۾ حقيقت جو رنگ پريو ويندو هو.

رومي سلطنت جي خاتمي کان پوءِ ابتدائي گرجا ان قسم جي ظالماڻن ۽ منحرفاڻن ڊرامن جي ن صرف نندا ڪئي، بلڪ انهن جي همت شڪنيءَ طور پنهنجا اصلاحي ۽ ڏرمي ناٽڪ متعارف ڪرايا. ان عمل ۾ گڇ سارو عرصو لڳي ويو. راڻي ايلزبيٿ جي انگلينڊ ۽ ساڳي ئي دور واري اسپين، ڊرامي ۾ حيرت انگيز تبديلي آندي. 1576 ع وارو سال انگلينڊ لاءِ خوشگوار تبديلين جو سال ثابت ٿيو. هيءُ سال گذريل روايتن جي خاتمي ۾ نين جهتن جي شروعات طور ياد رکيو ويندو. هن سال هڪ خانگي ڪمپنيءَ جيمس برنيج اينڊ سنز (James Burnage and Sons) کي اجازت ڏني وئي ته هو ڊراما اسٽيج ڪرڻ لاءِ باقاعده ٿيٽر جوڙائن. اها عمارت جنهن جو نالو ئي "ٿيٽر" رکيو ويو. لنڊن شهر جي حدن کان ٻاهر نهي راس ٽي ۽ پوءِ ان ۾ باقاعده ڪاروباري طور تي ڊراما پيش ٿيڻ لڳا. جيتوڻيڪ اها تمام وڏي پيش رفت هئي، پر ان هوندي ب ٽيڪنيڪي لحاظ کان اڳوڻن ناٽڪن جي پيٽ ۾ ڪا وڏي تبديلي ڪو نه آئي. شيڪسپيئر (1564–1616) جي آمد کان پوءِ مواد توڙي ٽيڪنيڪ ۾ ڪافي قيرو آيو. کيس گذريل دور جا ڏرمي توڙي ڏند ڪٿائي موضوع ب ورثي ۾ مليا ته گڏوگڏ مارلو (Marlowe) جهڙي سڃاڻ ليکڪ جي روشن خيالي ۽ باغي طبعيت جو ساٿ پڻ نصيب ٿيو. نتيجو اهو نڪتو جو شيڪسپيئر پنهنجي بي انتها ذهانت ۽

محنت سان ڊرامي کي نہ رڳو وقتي حالتن موجب نئون موڙ ڏنو. بلڪ ادبي دنيا ۾ پنهنجو نالو هميشہ لاءِ امر پڻ ڪري ڇڏيو. هن انگلينڊ جي تواريخ توڙي رومانٽڪ ڪاميڊيءَ جا ڪامياب تجربا ڪيا. پر سندس سڃاڻ پنهنجين عظيم ٽريجڊين طور ٿيئٽر جي آسمان تي سورج جيان چمڪي اٿي. ساڳيءَ طرح اسپين ۾ لوپي ڊي ويگا (Lope de Vega)، جنهن شيڪسپيئر واري دور ۾ ناٽڪ لکيا، پنهنجي ملڪ ۾ ناٽڪ جي "سونهري دور" جو آغاز ڪيو. هن جا ڊراما گهڻو ٿڻو سماجي اڻ برابري، جاگيرداراڻي نظام ۽ وڏيرا شاهيءَ خلاف هڪ اڻ اعلانيل جنگ جي شڪل اختيار ڪري ويا.

1660ع ۾ بادشاهت جي ٻيهر بحاليءَ کان پوءِ جڏهن انگلينڊ جي ٿيئٽرن کي ڪوليو ويو، تڏهن انگلينڊ جي ڊرامن ۾ فرانس جي نئين ڪلاسيڪل (Neoclassical) سوچ جو اثر نمايان نظر اچڻ لڳو. فرانس جي تيز طنزيہ ۽ نقاداتي لهجي جو اثر انگريزي ٿيئٽر تي پوٽو ئي هو پر اٽليءَ جي اوپيرا پڻ فيشن طور ٿيئٽر ۾ داخل ٿي وئي. جان ڊرائڊن (John Dryden) انگريزي المياتي ناٽڪ کي نظم ۾ عروج تي پهچايو پر سندس طبيعت ۾ فرينچن واري تشدد سان پرپور ۽ مارڌاڙ سان لبريز لاڙو هرگز ڪو نہ هو. بحاليءَ (Restoration) بعد لکيل ڊرامن ۾ طنز، مزاح ۽ لفظن جا ماڙ عام جام ملندي.

18 صدي حقيقت نگاري سبب شهرت ماڻي ۽ اها ئي حقيقت پسندي 19 صديءَ ڏاري وڏي وڻ ٿي پئي. هن دور ۾ ٽن ايڪٽن جا ڊراما وڏيءَ محنت سان استيج ڪيا ويا. يوجين اسڪرائيب (Eugene Scribe) 1908_1791، لڳ ڀڳ چار سؤ ڊراما لکيا، جيڪي گهڻو ڪري غلط فهمين يا قدرتي پل چڪ ۽ غلط ماڻهوءَ يا خط پٽ جي تبديليءَ سبب پيدا ٿيندڙ صورتحال تي ٻڌل هئا. ابسن (Ibsen)1906 _ 1828 کي نئين دور جي ڊرامي جو امام مڃيو ويندو آهي.

هن اسٽرينڊ برگ (Strindberg) ڊرامي جي ٽيڪنڪ ۽ طرز ۾ تبديليون آنديون. ابسن سماج خلاف پنهنجي ذاتي جدوجهد تي ٻڌل ناٽڪ لکيا ۽ اسٽرنڊ برگ فن جي نواڻ ۽ نکار تي وڌيڪ ڌيان ڏنو. ان مرحلي تي جارج برنارڊ شا

George Bernard Shaw (1856 – 1950) ڊرامي جي دنيا ۾ وڏي آب ۽ تاب سان داخل ٿيو. هن اسٽيج تي جسماني وٽ پڪڙ، تيرن ۽ تلوارن جي ويڑهه ۽ جوشيلن ڊائلاگس جي جاءِ تي هڪ بلڪل نئين جدت ڏني ۽ پنهنجن ناٽڪن کي ڪل پوڳ توڙي نشتر جهڙي تيز ۽ وڊيندڙ جملن سان هڪ "مسلسل بحث" جي صورت اختيار ڪرائي. اهڙي طرح اسٽيج ڊرامي ۾ هڪ وڌيڪ ۽ نئين رخ جو اضافو ٿيو. سندس جڳ مشهور ناٽڪ Man and Superman ان سلسلي ۾ بهترين مثال طور پيش ڪري سگهجي ٿو.

ساڳي ئي دور ۾ يوجين اونيل (Eugene O'Neill) 1853 – 1888، پڻ عجيب ۽ غريب تجربن وسيلي ٿيٽر کي ايڏا به هڪ نئون موڙ ڏنو. هن خوابن، خيالن، سوچن ۽ اٽڪل کي اسٽيج تي آڻڻ لاءِ سوجهري ۽ اونده جو پرپور سهارو ورتو. اندر جي اڌمن کي هن ڪان اڳ فقط لفظن وسيلي ادا ڪيو ويندو هو. پر اونيل اسٽيج تي اهڙو ماحول پيدا ڪيو جو لفظن جي ادائگي گهٽو پنتي رهجي وئي. اونيل جي انهن تجربن جي روشنيءَ ۾ اڄ جو جديد ٿيٽر پلجي جوان ٿيو آهي. منجهس بجليءَ جون مختلف روشنيون، ڦرندڙ اسٽيج، پس منظر (Back Drop)، موسيقي، صوتر اثرات ۽ ٻيون ڪيتريون ئي نيون تبديليون روشناس ڪرايون، اڄ جو ٿيٽر هر طرح سان جديد دور جي تقاضائڻ کي پورو ڪرڻ جي قابل ٿي ويو آهي.

ناٽڪ جي مختلف عالمي تواريخ تي هڪ اڌامندڙ نظر وجهڻ ان ڪري به ضروري هئي ته جيئن اسان سنڌي ڊرامي کي ان پس منظر ۾ ڏسي ۽ پرکي سگهون. هونءَ ته ڊرامي جي وصفن واريون ڪيتريون ئي فني شڪليون سنڌي سماج سان صدين کان وٽي واڳيل آهن: موهن جي دڙي ۾ ڪليل آسمان هيٺان گڏجي ويهي ڏسڻ وارو ايمفي ٿيٽر پڻ ان جو شاهد آهي ته سنڌ ۾ پڻ ٻين تهذيبن جيان ناٽڪ جو قديمي رواج هو. ان کان سواءِ پڳٽ، سوانگ توڙي شادين مرادين ۾ گهوٽيتن ۽ ڪنواريتن جي چيڙ چاڙ طور ناهيل ننڍڙا ڪلائيندڙ ٽوٽڪا به گوڙ آهن ته داستان گو جي کهاڙي ٻڌائڻ سان گڏوگڏ انهن ڪردارن جو روپ ڌاري ساڻن ساڻ ڏئي، پنهنجي جسماني حرڪت سان داستان ۾ ٽيندڙ عمل (Action) کي

ٽيڪو ونائڻ وارا بہ شاهد آهن تہ هيءُ فن سنڌي سماج لاءِ ڪو نئون ناهي. حاڪمن جي درٻارن ۾ دل وندارائڻ وارا مشڪرا پڻ طرح طرح جا ويس ڌاري، لڏيڊ جملن سان ناٽڪي ڪردار ادا ڪندا رهيا آهن، سا بہ ڪا نئين ڳالهہ ناهي. پر موجوده گهرجن کي پورو ڪندڙ ڊرامو سنڌ ۾ انگريزن جي آمد کان پوءِ ئي آيو. بنان اسڪرپٽ جي ڳچتي توڙي پنگتي ٽوٽڪا تہ اڳ ئي مروج هئا، پر باقاعدي لکيل ۽ اسٽيج تي آڻڻ جهڙو ڊرامو 1880ع ۾ مرزا قليچ بيگ پنهنجي قلم سان لکيو ۽ نالو رکيائينس "ليلا مجنون". اهو ناٽڪ ڪافي عرصي تائين اسٽيج جي زينت بنجي نہ سگهيو جو ان وقت ڪا ناٽڪ منڊلي موجود نہ هئي، ماستر ڇٻانند ڪلٽداس جو جوڙيل ڏرمي ڊرامو "نل دمينتي" پهريون ڊرامو هو جيڪو 1894ع ۾ ڏيارام ڇٻمل سنڌ ڪاليج ايميچوئر سوسائٽي جي طرفان ڪراچيءَ ۾ پيش ڪيو.

هاڻي جيڪڏهن يورپي ڊرامي سان پنهنجي ڊرامي جي پيٽ ڪنداسين تہ زمين آسمان جو فرق محسوس ٿيندو. اسان جي ناٽڪ جي رسمي شروعات تڏهن کان ٿي ٿئي جڏهن يورپ جو ڊرامو سڀ ابتدائي مرحلا لتاڙيندو جديد دور ۾ شامل ٿي چڪو هو ۽ ادب، آرٽ توڙي سماجي روايتن ۾ پاڙون پختيون ڪري چڪو هو. ان هوندي بہ ننڍي کنڊ جي ٻين ٻولين جيان سنڌي ڊرامي تڪڙي اوسر ڪئي ۽ نئين صديءَ جي شروعات تائين مرزا قليچ بيگ کان سواءِ ديوان ڪوڙومل، ديوان ليلارام، لال چند امر ڏنو ۽ ٻيا ڪيترائي ليکڪ ان دوڙ ۾ شامل ٿي ويا. اڄتي هلي جن ڊرامي جي آبياري ڪئي تن ۾ ڪشنچند بيوس، پروفيسر منگهارام ملڪاڻي، ڇٻانند ناگراڻي، محمد عثمان ڊيپلائي، موتو مل گڏواڻي، نانڪرام ڏرمداس، ڇٻمل پرسرام ۽ خانچند درياڻي وغيره شامل آهن.

ورهاڱي وقت سنڌ ۾ ڪافي ناٽڪ منڊليون موجود هيون جن جا مرڪز ڪراچي ۽ حيدرآباد کان سواءِ شڪارپور، ڊيري، هالاڻي، موري، لاڑڪاڻي ۽ ٻين ڪيترن ئي شهرن ۾ هئا. هندن جي لڏي وڃڻ کان پوءِ سنڌ ۾ ناٽڪ منڊليون تہ وڃي ڪي ايڪڙ ٻيڪڙ بچيون، پر هنن يارن هندستان ۾ وڃي ناٽڪ کي خوب مچايو. اڄ بہ هندستان جي هر ان شهر ۾ جتي سنڌي رهن ٿا، اتي باقاعدگيءَ سان منچ تي ڊراما ٿيندا رهن ٿا، نہ رڳو ايترو بلڪ دبئي، سينگاپور ۽ هانگ ڪانگ ۾

پڻ اڪثر سنڌي پنهنجي دل وندرائڻ لاءِ ناٽڪ رچائيندا آهن. هن ڪتاب ۾ ليکڪ وڏيءَ محنت سان ورهاڱي کان اڳ ۽ پوءِ جي لکيل ڊرامن جا تفصيل گڏ ڪري پڌرا ڪيا آهن جنهن لاءِ هن جس لهڻو. انگ اکر. سال سن. ليکڪن جي حياتيءَ جا مختصر خاڪا ۽ سندن ڪم تي ٽپڪاٽپٽي پڻ سندس پيار جو پورهيو ٿي معلوم ٿئي. ڏٺو اهو آهي ته اسان جا استيج ڊراما جيڪي سو سالن کان به هاڻي وڌيڪ جمار ماڻي هليا آهن تن پنهنجي ٽيڪنڪ ۾ توڙي فن ۾ يا وري تحرير ۾ ڪا ٿوري گهڻي اڳيرائي به ڪئي آهي يا اتي جو اتي بينا آهن؟ منهنجي ذاتي راءِ ۾ اسان جي منچ ۾ چرپر ضرور ٿي آهي پر نه جهڙي تحرير بهتر ٿي آهي ۽ ظاهر آهي ته فنڪارن جون صلاحيتون پڻ ريڊيو. ٽي وي ۽ فلم جي تجربي کان پوءِ ڪي قدر چگيرڙيون ٽيون آهن، پر استيج سان واسطو رکندڙ اسمن ۾ ڪا خاطر خواه ترقي مون کي نظر نه ٿي اچي.

ٿورو تفصيل سان لکجي ته شروعات ۾ ڏرمي ۽ تاريخي ڊراما لکيا ويا ۽ استيج ڪيا ويا. عورتن تي سماجي پابنديءَ سبب زائفائن جا رول مردئي ڪندا هئا. ان قسم جو ماحول هاڻي گهٽ ۾ گهٽ وڏن شهرن ۾ نه رهيو آهي. ان کان پوءِ آهستي آهستي سماجي عنوان پڻ هٽ ۾ ڪنيا ويا جن جي وسيلي امير غريب جو تضاد، هندو مسلم پائيچارو، بي جوڙ شاديون، سس ۽ ننهن جو جهيڙو، وڏيري، پير ۽ پوليس جا ظلم وغيره ۽ آخري دور ۾ وطن پرستي، سنڌ دوستي، حقن لاءِ ويڙهاند جهڙا عنوان شامل آهن. اهو سڀ ڪجهه چوڻ کان پوءِ مون کي اجازت ملي ته دڪيءَ دل سان چوان ته سنڌي ماڻهو ۽ خاص طور سنڌ واسي ڪڏهن به استيج جي فن سان ذهني طور ڪمٽمنت جي حد تائين واڳيل نه رهيا آهن. ڏسندڙ کي هلڪا ڦلڪا، ٽينگ ٽپن وارا، ڪلائيندڙ ناٽڪ (Horse plays يا Farce) گهرجن ۽ ليکڪن کي جاڻ آهي ته سندن سنجيده تحريرن کي استيج تي اها موٽ ڪو نه ملندي. سڀ کان وڏي ڳالهه ته اسان وٽ ڪي منظم ناٽڪ منڊليون به ڪونهن، جيڪي هن فن کي ترقي ونائڻ ۾ مددگار ثابت ٿين. ڪي اڻيا ٽڙيا ناٽڪ ٽيندا رهندا آهن جن کي بي دليا ڏسندڙ ڏسندا ضرور آهن پر فقط روشني خاطر.

ريڊيو ۽ ٽي ويءَ جي ڊرامن جي صورتحال استيج ڊرامن کان مختلف آهي،

حالانڪ انهن ٻنهي ماڊيمن ۾ اسان جي شروعات ۾ تمام گهڻي رستي روڪ ڪئي وئي. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ جڏهن ريڊيو پاڪستان تان باقاعده پروگرام نشر ٿيڻ لڳا، تڏهن سڄي ڏينهن ۾ سنڌيءَ ٻوليءَ کي شروعات ۾ فقط ويهه منٽ ڏنا ويا. انهن مان ڏهه منٽ خبرن جي لاءِ باقي ڏهه منٽ ڪڏهن ڊرامي جي لاءِ، ڪڏهن ٻارن جي پروگرام لاءِ، ڪڏهن عورتن جي لاءِ ۽ ڪڏهن سنگيت لاءِ مقرر هوندا هئا. انهن ڏينهن ۾ مان اسڪول ۾ پڙهندو هوس ۽ ريڊيو لاءِ ڏهن منٽن جا ڊراما ۽ ٻارن جون ڪهاڻيون لکندو هوس. ڊرامن مان ٻن جا نالا به ياد اٿم. هڪ هو "حاجي صاحب" ۽ ٻيو "همسفر". معاوضو پهريون پنج روپيه ۽ پوءِ اڳتي هلي ڏه روپيه ٿيو. اها ويهن منٽن جي خيرات سال ٻن کان پوءِ وڌائي ٽيهه منٽ ڪئي وئي ۽ آخر ۾ پنجيتاليهه منٽن تي اچي دنگ ڪيائين. ظاهر آهي ته ڏهن منٽن ۾ توهان ڪهڙو ڊرامو ڏئي سگهندو؟ ڪو خاڪو ئي پيش ڪري سگهو ٿا. ان هوندي به اسان اهي ڏهه منٽ به ڪڏهن خالي نه وڃڻ ڏنا.

پٽي صاحب جي اقتدار ۾ اچڻ وقت اسان وٽ فقط هڪ ڪلاڪ جو پروگرام روزانو هوندو هو. ڪجهه دوستن گڏجي همت ڪري پٽي صاحب کي ان ڳالهه تي قائل ڪيو ته هو صاحب چينل ون تي سنڌي پروگرام جو وقت گهٽ ۾ گهٽ 25 سيڪڙو وڌائي. بيورو ڪريسي ائين ته ڪرڻ کو نه ڏنو. البت چينل ٽو تي به ڪلاڪ کن اضافي ملي ويا. اسان ان کي به پنهنجي ڪاميابي ڄاڻي واڌو وقت کي ڇگيءَ طرح ڪارج ۾ آڻڻ جو پڪو پهه ڪيو. پروگرام مينيجر امر جليل، آغا سليم ۽ عنايت بلوچ جهڙا چوٽيءَ جا لکاري هڪ ٻئي پويان ٽيندا رهيا ۽ سندن ڏي تي خواجا امداد، ابراهيم شيخ ۽ نثار ميمڻ جهڙا جفاڪش پروڊيوسر ڏينهن رات هڪ ڪري، قومي فرض طور پروگرامن مٿان پروگرام پيش ڪندا رهيا. مهيني ۾ چار هڪ ڪلاڪ جا ڊراما، چار اڌ ڪلاڪ جا ڊراما، چار ڊرامائي رنگ ۾ گيتن پريون ڪهاڻيون ۽ چار هڪ ڪلاڪ جا مزاحيه خاڪن جا پروگرام ٽيندا هئا. مهيني ۾ ڪل سورنهن پروگرام ڊرامي جي حوالي سان، ٻارن، عورتن، آبادگارن، گائڪن وغيره لاءِ وري ڌار پروگرام ۽ انهن سيني کان علاوه صبح جو هڪ ڪلاڪ جو ڊسڪ جاڪي "سورج شاخون ڪديون".

مان فقط رڪارڊ جي درستيءَ خاطر ۽ ان خيال کان ٻه ٽه هي حقيقتون معلوم ٽه گهٽن کي آهن، پر اڄ تائين کنهن کي توفيق نه ٿي آهي ٽه سچ لکي، هن مضمون وسيلي دستاويز طور ٻڌائڻ ٿو چاهيان ٽه جيئن آئنده ريڊيو ڊرامي جي تواريخ لکڻ وقت هي حقيقتون سامهون هجن. مهيني جا سورنهن ئي ڊراما پروگرام لکڻ منهنجي حصي ۾ آيا. ڪڏهن ڪڏهن علي محمد مجروح يا رشيد صابر جهڙا دوست هٿ وندائي بار هلڪو ڪندا هئا، ورنه مون اڪيلي سر ٻارنهن تيرنهن سال اهو بار پنهنجن ڪلهن تي کنيو. ڊسڪ جاڪي ٻه ڪندو هوس، ڊرامن ۾ حصو ٻه ونندو هوس، هلڪا سلڪا ٻيا پروگرام ٻه لکندو هوس، ٽي ويءَ لاءِ ٻه ڊراما تحرير ڪندو هوس، ڊاڪيومينٽري فلمون ٻه ٺاهيندو هوس، اشتهاري ڪمپنين لاءِ "اسپاٽ ۽ جنگل" ٻه ڏيندو هوس ۽ ڪمرشل فلمون ٻه لکندو هوس. سرڪاري نوڪري ان کان علاوه. ابراهيم شيخ مرحوم لاڏاڻو ڪري ويو آهي، باقي دوست حال حيات آهن، اهي ضرور شاهدي ڏيندا. مان ذاتي حوالو هرگز نه ڏيان ها پر مون هن موقعي تي بريءَ طرح محسوس ڪيو ٽه ماڻ ڪري ويهڻ سان نه رڳو مون سان پر ٻين ڪيترن ئي مستحق ماڻهن سان مستقل نا انصافيءَ جو رويو هميشه لاءِ تواريخ جو حصو بنجي ويندو ۽ اسان کان پوءِ ايندڙ علم جا پانڌيئڙا حقيقتن کان بي خبر رهجي ويندا ۽ مستقبل جا محقق پاڻ کان اڳ ڇپيل ڪتابن جا حوالا ڏئي بار لاهيندا رهندا. اهو دور ڪراچي ريڊيو تان سنڌي ڊرامي جو سونهري دور مڃيو ويندو آهي. گهٽ ۾ گهٽ هڪ هزار ڊرامائي اسڪرپٽ ان عرصي ۾ فقط مون اڪيلي لکيا هوندا. ٻين دوستن جي محنت الڳ آهي.

حيدرآباد ريڊيو تي گهڻا ئي لکندڙ موجود هئا جن جو ذڪر هن ڪتاب ۾ تفصيل سان ٿيل آهي. هونءَ ٻه حيدرآباد سنڌ جي دل آهي ۽ سنڌي ادب جي جان آهي. تحريڪون سڀ حيدرآباد مان هليون، رسالا ۽ اخبارون پڻ گهڻي ياڳي اتان ئي ڇپجندا هئا. ڪراچي ٽي وي سينٽر کليو ٽه اتي ٻه سنڌيءَ سان ماٽيلي ماڻ وارو سلوڪ شروع ٿي ويو. پهريون اڌ ڪلاڪ ۽ پوءِ هڪ ڪلاڪ. ان هوندي ٻه ان مختصر عرصي کي سنوارڻ ۽ سينگارڻ ۾ اسان جي اڻ ٽڪ ليڪڪن ۽ ڏات ڏٽي فنڪارن وسان ڪين گهٽايو. نور الهدي شاهه، عبدالقادر جوٽيجي، شوڪت

ڪيهر، آغا رفيق، شوڪت شوري، امر جليل ۽ ٻين جون ڪوششون ۽ ڪاوشون وسارڻ جوڳيون ناهن. عبدالڪريم بلوچ، محمد بخش سميجو، منظور قريشي، ذوالفقار نقوي، هارون رند ۽ ڪيترائي ٻيا پروڊيوسر سنڌي ڊرامي کي حيرت انگيز حد تائين عروج تي پهچائڻ جا ذميدار آهن. گڏوگڏ انهن آرٽسٽن کي به نه وسارڻ گهرجي جن پنهنجي پرپور فني صلاحيت سان نه صرف ڏيهه توڙي پرڏيهه ۾ نالو ڪمايو، بلڪ سنڌيت جو شان به اوچو ڪيائون. انهن ۾ غزالہ رفيق، قربان جيلاني، منظور قريشي، سڪينا سمون، شفيع محمد شاهه. منصور بلوچ، فريد نواز بلوچ، نور محمد لاشاري، محمد يوسف ۽ ڪيترائي ٻيا شامل آهن.

سنڌي ٽي وي ڊرامي جي مقبوليت جو اهو حال هو جو اردوءَ وارن کي لاچار ٿي ڪيترائي سنڌي ڊراما، سيريز ۽ سيريل اردوءَ ۾ ٻيهر ڪرائڻا پيا. اسٽيج جي مقابلي ۾ سنڌي ريڊيو توڙي ٽي وي ڊرامن جيڪا ترقي ڪئي آهي ۽ مقبوليت ماڻي آهي تنهن کي فقط مثالي ئي چئي سگهجي ٿو.

"سنڌي ڊرامي جي مختصر تاريخ" جي مصنف مختيار احمد ملاح جنهن پيار ۽ محبت سان محنت ڪري ۽ حوالا ڏئي سنڌي ڊرامي جو شروع کان وٺي تجربو ڪيو آهي، ان لاءِ هن ڪيرون لهڻيون. مون کي اميد آهي ته هيءُ ڪتاب سنڌي ادب ۾ هڪ وڏيڪ تحقيقي دستاويز جو اضافو ڪندو ۽ ڊرامي جي شاگردن جي جوڳي رهنمائي ڪندو. مان اها اميد رکان ٿو ته مختيار احمد موجوده سنڌي اسٽيج، ريڊيو ۽ ٽي وي ڊرامن جي پستيءَ جا ڪارڻ پڻ ڳولينڈو. حالانڪ اهي ادارا اڄ به ڪلهه جيان پنهنجي جاءِ تي نه رڳو ساڳيءَ ريت قائم آهن بلڪ مختلف ٽي وي چينلز اچڻ کان پوءِ وقت توڙي وسيلن جي کوٽ باقي نه رهي آهي.

قمر شهباز

10th August 2008 Karachi

تاثر

اڄا! سنڌي ڊرامي جي 128 سالہ مختصر دؤر جي، ايتري وسيع تاريخ آهي؟ ۽ ان جو اتو پتو اجهو مون کي هن عزيز دوست ۽ جاکوڙي ليکڪ مختيار احمد ملاح جي لکيل هن ڪتاب مان ئي پيو آهي. نہ تہ ان اڳ مون تہ سمجهو پئي تہ، 1880ع ڌاري، مرزا قليچ بيگ صاحب، پهريون اوپيرا ناٽڪ، "ليليٰ مجنون" سنڌيءَ ۾ متعارف ڪرايو هوندو ۽ ان کان پوءِ، هن کي روسي، يورپين ۽ اردوءَ مان کي ڊراما سنڌيءَ ۾ الٿو ڪيا هوندا ۽ بس اهي کي ٻين ناٽڪ نويسن بہ ٿورا کي گهٽا ناٽڪ مرزا صاحب جي لکيل ڊرامن کان Inspire ٿي لکي ورتا هوندا ۽ بس ايتري ئي هوندي سنڌي ناٽڪ جي تاريخ. ها! شاگردیءَ واري زماني ۾ منگهارام ملڪاڻي صاحب جي سنڌي نثر واري تاريخ مان، ايترو سو ضرور پتو پيو هوم تہ، ورهاگي کان اڳ سنڌ ۾ کي ناٽڪ منڊليون قائم هيون، جيڪي خاص ڪري ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ کي ناٽڪ اسٽيج پيون ڪرائيندیون رهنديون هيون. سنڌ ۾ ريڊيو ۽ ٽي وي ڊراما ۽ فلم تہ، اڄا بہ ٽي گهٽو پوءِ جي ڳالهہ، جو ريڊيو تہ سنڌ ۾ قائم ئي ورهاگي کان پوءِ ٿيو هو. ۽ سنڌيءَ ۾ نشريات شروع ئي 1951ع کان پوءِ وجي ٽي هئي، ۽ سنڌيءَ ۾ باقاعده طبعزاد ريڊيو ڊرامي جي ابتدا بہ صحيح معنيٰ ۾ 1955ع کان پوءِ ان وقت وجي ٽي هئي جڏهن حيدرآباد ۾ هو مسٽيڊ هال ۾ ريڊيو اسٽيشن قائم ٿي ۽ جنهن لاءِ سيد منظور نقويءَ پهريان سنڌي ڊراما تحرير ڪيا هئا. ستر واري ڏهاڪي کان يعني، اجهو چاليهہ ڪن ورهيہ اڳ، ڪراچي TV تان سنڌي ڊرامن ڪرڻ جو سلسلو شروع ٿيو ۽ ان لاءِ پهريون ڊرامو ۽ مرزا قليچ بيگ جي جڳ مشهور ناول 'زينت' جي ڊرامائي تشڪيل تي مبني هو ۽ ٻن قسطن تي ٻڌل اهو ڊرامو، شمشير الحيدري ڪوشش وٺي ڊراما ٽائيز ڪيو هو.

1880ع کان 2008ع تائين، اها ڪيڏي نہ خوش آئنده ڳالهہ رهي، تہ هيڏانهن مختلف ميڊيمس لاءِ ڊراما نگار، ڊراما لکي رهيا هئا ۽ ٻئي پاسي منگهارام ملڪاڻي، ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور، ڊاڪٽر غلام رسول بلوچ، آغا

سليم، مراد علي مرزا، ممتاز مرزا، عبدالڪريم بلوچ، حيات علي شاھ بخاري ۽ ٻيا ب ڪيترائي مؤرخ، ويا پئي سنڌيءَ ناٽڪ جي تاريخ کي مرتب ڪندا، انهن سيني مانائتين شخصيتن کان پوءِ اجهو ان ڏس ۾ پنهنجي هن نوجوان ۽ جوان همٿ ساڻيءَ، مختيار احمد ملاح جي نهايت جاکوڙ سان لکيل هي تاريخ جو وينو پڙهان، ته ياسيم پيو، جڏ انهن سينئرس جي لکيل مضمونن مان ڪٽو ڪٽو، معلومات ڪڍي، مختيار هن ڪتاب ۾ گڏ ڪري جڏ ناٽڪ جي هڪ پوري دؤر جي تاريخ کي مربوط ڪري ڇڏيو آهي. (آفرين مختيار)

علاوه ازين ڏنو وجي ته اصل ۾ هي ڪتاب، سنڌي ناٽڪ جي محض تاريخ ئي ڪونهي، ڏاڍي سليقي سان ڪيل ان بابت جڏ هڪ جامع تحقيق ب آهي ۽ ائين ڪتاب جي پهرين حصي ۾ ته هن جڏ ڊرامي ۽ ان جي جزيات جڏ ٽيسز اسٽائيل جو ورڪ ڪيو آهي. مثال طور ڊرامو ڇا آهي؟ ان جا فني لوازمات ڇا آهي يا سماج تي ان جو Impact ڪيئن ٿهندو آهي؟ ۽ اهڙن Issues جي پس منظر ۾ ڊرامي جي فن ۽ ان جي ڊفينيشن تي ڊسڪس ڪندي مختيار يورپ کان، هندستان جي مشهور دانشورن ۽ ناٽڪ نويس جا، ڊرامي جي فن بابت، ڏاڍا املهه ويچارا سامهون آڻي، هڪڙو، چگو چوکو مواد، هن ڪتاب ۾ يڪجا ڪري، آئينده جي محققن لاءِ جڏ وڏي آساني پيدا ڪري ڏني آهي.

اڄا! استيج، ريڊيو ۽ ٽي وي ناٽڪ ته ڇا، مختيار ناٽڪ جي بهاني، جڏ سنڌ ۾، سنڌي فلم جي مختصر تاريخ ب، هن ڪتاب ذريعي اسان کي فراهم ڪري ڏني آهي. هو ان بابت، هن کان اڳ گهٽو ٽٽو عام خاص کي، سنڌي فلم بابت جي ڪا خبر آهي ب ته صرف ايتري ته ورهاڳي کان پوءِ "سنڌ" ۾ پهرين سنڌي فلم تيار ٿي هئي: "عمر مارئي" پر هاڻي هن ڪتاب ذريعي اها ڳالهه ب رڪارڊ تي اچي ويئي آهي ته، گڏيل هندستان ۾ 41 ـ1940ع ڌاري ب، هڪ سنڌي فيچر فلم تيار ٿي هئي 'ايڪتا'. جيڪا هندو مسلم ايڪي تي ٻڌل هئي ۽ ان فلم ۾ "هيرو" جو ڪردار ادا ڪيو هو. اسان جي ماتليءَ واري باباءِ ثقافت، رئيس ڪريم بخش نظاماڻيءَ (وفات پهرين جنوري 1984) ۽ مختيار جي لکيل هن تاريخي ڪتاب ۾ اهو ب پڙهي، منهنجي معلومات ۾ اضافو ئي ٿيو آهي ته ان پهرين سنڌي فلم

جي کهاڻي، مشهور شاعر آغا عبدالغني لکي هئي ۽ اها به اسان سيني کي، مختيار جي ئي هن کتاب مان خبر پئي آهي، ته سندس فلم "چاندوکي"، "سورٺ" ۽ "محبوب منا" جون کهاڻيون اسان جي برک کهاڻيڪار آغا سليم جون لکيل هيون، ۽ فلم "نوري جام تماچي"، "گهونگهٽ لاهه ڪنوار"، "بادل"، ۽ "منڙا شال ملن" جون کهاڻيون امر جليل جهڙي هاڪاري کهاڻيڪار لکيون هيون، ۽ هي فلم "ڊرتي لال ڪنوار" به ڪيڏي نه سٺي سنڌي فلم هئي، جنهن جا گيت، امداد حسينيءَ لکيا ۽ عابده پروين ڳايا هئا ۽ مختيار ملاح جي هن کتاب مان اهو معلوم ڪري ٻه، ڪيڏو نه خوش پيو ٿيان، ته ان فلم جي کهاڻي، جيڪب آباد واري مشهور اديب، "غالب لطيف" (مرحوم) تحرير ڪئي هئي، ۽ سرگواسي هري موٽواڻي (جنهن جون تازو هائيون کوٽڻي، سنڌ ۾، سنڌو درياهه ۾ پرواهه ڪيون ويون آهن) ان بابت اڄ اهو ته هر ڪوئي ڄاڻي ٿو ته، هو "ڪونج" مئگزين بمبئي جو سمپادڪ هئو، پر اها گهٽ ئي ماڻهن کي خبر هوندي، ته هن سنڌي پرست شخص، هڪ سنڌي فلم به پروڊيوس ڪئي هئي: هو جمالو! ۽ مختيار ملاح جي هن کتاب مان ئي اها خبر پئي اٿم ته ان فلم جي ڊائريڪٽر جو نالو هو: ارجن چاولا، ۽ انهيءَ، ارجن چاولا بابت، اڳ مون کي صرف ايتري خبر هئي، ته هو عظيم شاعر شيخ اياز جو دوست هو ۽ هن ۽ سندس زال "گيتا راج" 1964ع ۾ شيخ اياز کي "تاج محل" جي زيارت ڪرائي هئي. بعد ۾ شيخ اياز ان احسان جي بدلي ۾ پنهنجو بهترين شعري مجموعو، "وڇون وسڻ آئيون" سڄي جو سڄو گيتا راج، کي ارپي ڇڏيو هو. کي ورهيه اڳ، هري موٽواڻيءَ، مون کي حميد سنڌي صاحب جي گهر ٻڌايو پئي ته، سندس ان فلم "هو جمالو" ۾ هيروئن جو پارٽ به گيتاراج ئي ادا ڪيو هو ۽ زبردست ڪيو هو.

۽ دوست مختيار احمد ملاح جو نهايت محنت سان تيار ڪيل هي کتاب پڙهي مون کي سچ پچو ته ايتري ئي خوشي ٿي آهي، جيتري ڪنهن سٺي فلم ڏسڻ کان پوءِ محسوس ٿيندي اٿم. ظاهر آهي، جهڙي تهڙي قلمڪار جي حيثيت ۾، هن کتاب کان اڳ ئي آئون ڪيترن ئي ناٽڪ نويسن جي نالن کان ٿورو گهڻو آگاهه ته هوس ئي، پر انهن، ڊرامانگارن، سنڌيءَ ۾ ناٽڪ جي ڦهلاءَ لاءِ" ايترو وسيع

ڪم ڪيو آهي، ۽ ان جي تفصيل کان مختيار جي هن ڪتاب معرفت ئي آئون آگاهه ٿي سگهيو آهيان. ان ڪري هڪڙو ڪتاب تحرير ڪرڻ لاءِ، ڪيس تحسين صرف آئون ناچيز ئي نه پيو ڏيان، پر پانئيان پيو ته هو جيڪو سنڌيءَ ۾ ناٽڪ جو ابو آهي، منهنجو جد امجد . . . قليچ بيگ مرزا . . . اهو به جڻ، منهنجي وجود مان نڪري، مخصوص ادا سان، پنهنجي ٻانهن ڊگهيري، شفقت سان، مختيار احمد ملاح جي مٿي تي هٿ رکي، چئي رهيو آهي. آفرين مختيار پٽ . . . آفرين بابا !

نصير مرزا

پنهنجي پاران

سنڌي ڊرامي جي تاريخ سوا سؤ سالن کان بہ پراڻي آهي، پر ان جا اهجاڻ ۽ روايتون ايتريون ئي قديم آهن، جيتري قديم سنڌ ۽ ان جو لوڪ ادب. سنڌي زبان ۾ جديد ڊراما نويسي انگريزن جي دؤر کان شروع ٿئي ٿي. آزاديءَ کان اڳ سنڌ ۾ ڪيتريون ئي تنظيمون، سوسائٽيون ۽ ناٽڪ منڊليون هونديون هيون، جن جي ڪري سنڌي اسٽيج ڊرامو پنهنجي عروج تي پهتل هو. آزادي کانپوءِ سنڌي ڊرامي جي ترقيءَ جو محور ريڊيو ۽ ٽي وي رهيا آهن.

سنڌي ڊرامي جي تاريخ لکڻ جي سلسلي ۾ مون وڏ ۾ وڏ ان ڳالهہ جي ڪوشش ڪئي آهي تہ ان کي قديم دور کان موجوده دور تائين ڪٽي اڇجي. ان حساب سان مون ڪوشش ڪئي آهي تہ ڪتاب ۾ گهٽي ۾ گهٽي جاڻ پڙهندڙن تائين پهچائي سگهان ۽ هن دؤر جديد جي حالتن جي تناظر ۾ اها جاڻ پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم. هن ڪتاب ۾ ڊرامي جي فن ۽ فڪر کي ڪولي بيان ڪيو ويو آهي. ڏيهي ۽ پرڏيهي اديبن ۽ محققن جا حوالا ڏيئي هڪ جامع اڀياس ڏنو ويو آهي. جيئن مختلف محققن جي حوالن سان ڊرامي جي معنيٰ، ڪارج ۽ اوسر جي خبر پئجي سگهي. ڊرامي جا قسم ۽ مختصر مگر چگي ريت سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. ان کان علاوہ ڊرامي جي سلسلي ۾ ان جي فني لوازمات تي بہ سڌي نموني بحث ڪيو ويو آهي. ڊرامي جي سماجي ڪارج کي سنڌي سماج جي حوالي سان پيش ڪيو ويو آهي تہ جيئن خبر پئجي سگهي تہ مختلف دورن ۾ سنڌي ڊراما نگارن سماج جي ڪهڙن مسئلن جي نشاندهي ڪئي آهي ۽ ڪهڙا حل ٻڌايا آهن. ڊرامي جي ارتقا، جيڪا يونان کان شروع ٿئي ٿي، ان سلسلي ۾ يوناني ڊرامي، سنسڪرتي ڊرامي ۽ انگريزي ڊرامي وغيره کي مختصر طور تاريخي حوالن سان ڏنو ويو آهي. ڊرامي جي ارتقا جي لحاظ کان سنڌي ڊرامي جي قديم دؤر کي جاچڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. اهڙي طرح يوناني، سنسڪرتي يا انگريزي ڊرامن سنڌي ڊرامن تي ڪهڙو اثر ڇڏيو آهي، ان تي بہ خاصو بحث ڪيو ويو آهي.

سنڌي ڊرامي جي شروعات انگريزن جي دؤر کان ٿي. ان سلسلي ۾ خود انگريزن سنڌي ڊراما نويسي جي فروغ ۾ کڻو ڪردار ادا ڪيو آهي، ان جي پسمنظر کي بہ چٽيو ويو آهي. انگريزن جي دؤر ۾ سنڌي ڊرامو پنهنجي عروج تي پهتل ٿو ڏسجي. ان سلسلي ۾ انگريزن جي دور ۾ هر لحاظ کان مختصر مگر جامع نموني سنڌي ڊرامي جي خوبين، خصوصيتن، موضوعن، ڊراميٽڪ سوسائٽين، مسئلن، اداڪارن، ڊرامانگارن جو جائزو پڻ ورتو ويو آهي، جنهن لاءِ مواد تمام گهٽيءَ محنت سان گڏ ڪيو ويو آهي. ان دؤر جي مڙني ڊرامن جي لست ڏني وئي آهي ۽ مشهور ڊراما نگارن جي مشهور ڊرامن جو جائزو ورتو ويو آهي. آزاديءَ کانپوءِ سنڌي ڊرامو بن حصن ۾ ورهائجي ويو. هڪڙو سنڌي ڊرامو سنڌ ۾ لکيو وجي ٿو ٻيو سنڌي ڊرامو هند ۾ لکيو وجي ٿو. سنڌ ۾ اسٽيج ڊرامو پنهنجو جوبن وجائي ويٺو آهي. مگر ان جي باوجود ٽي وي، ريڊيو، فلم ۽ ڪتابي صورت ۾ سڀ ترقي ڪئي آهي، ان سلسلي ۾ آزادي کانپوءِ واري دور ۾ سنڌي اسٽيج ڊراما، ٽي وي ڊراما ۽ ڪتابن ۽ رسالن ۾ شايع ٿيندڙ ڊرامن جو الڳ جائزو ورتو ويو آهي. ان کان علاوه هندستان ۽ سنڌ ۾ لکجندڙ ڊرامي جو الڳ الڳ جائزو پڻ ورتو ويو آهي. هن دؤر ۾ سنڌي ڊرامي جون خوبيون، موضوع، ادبي رجحان وغيره خاص طور تي زير بحث آندا ويا آهن. ڪوشش اها ڪئي ويئي آهي تہ هن سلسلي ۾ وڌ ۾ وڌ ڊراما نگارن کي متعارف ڪرايو وجي تہ جيئن سندن خدمتن کي نروار ڪري سگهجي.

جيتوڻيڪ سنڌي فلم ڪا گهڻي ترقي نہ ڪئي آهي، پر ان جي باوجود هڪ باب سنڌي فلم جي تاريخ تي پڻ ڏنو ويو آهي. جنهن ۾ سنڌي فلمن جي ناڪاميءَ جا سبب، ڪامياب ٿيڻ لاءِ سفارشون پڻ ڏنل آهن. هن پوري ادبي تاريخ ۾ جنهن شيءِ جي شايد ڪمي محسوس ڪري سگهجي ٿي اها هي آهي تہ ڊرامن ۽ ڊراما نگارن جو تذڪرو تہ ڪيو ويو آهي پر اداڪارن جو ذڪر نہ ڪيو ويو آهي. ان سلسلي ۾ عرض هي آهي تہ ڊرامي جي فن کي صرف ادبي طور تي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. بهرحال اداڪارن جي خدمتن تي اهو ئي لکي سگهي ٿو جيڪو ذاتي طور ان فيلڊ سان وابستہ بہ هجي. ان کان علاوه هن پوري ڪتاب ۾ ڪوشش ڪئي آهي تہ تنقيدي لحاظ کان نہ پر معلوماتي ڇاڻ جي لحاظ کان

سنڌي ڊرامي جي تاريخ پيش ڪريان. هيءَ ادبي تاريخ اڪيڊمڪ ڄاڻ ڏئي ٿي. اگر ڪنهن ڊرامي تي ڪا تنقيد پيش ٻه ڪئي ويئي آهي تہ اها ڪنهن نالي واري نقاد تان ريفرنس طور ڪنئي ويئي آهي.

هن ڊرامي جي تاريخ ۾ مون ڪوشش ڪئي آهي تہ وڌ ۾ وڌ ڊراما نگار متعارف ڪرايان، پر ان جي باوجود ڪيترائي اديب ايجا ٻہ رهجي ويا هوندا. انهن کي انشاءِ الله ڪتاب جي ٻئي ايڊيشن ۾ شامل ڪيو ويندو. هن ڪتاب جي سهيڑڻ ۾ لکڻ جي سلسلي ۾ ڪيترن ئي دوستن جو سهڪار شامل آهي، ڪن مواد ڏيڻ ۾ مدد ڪئي، ڪن پروفن چيڪ ڪرڻ ۾ مدد ڪئي. قمر شهباز ۽ نصير مرزا جو ٻہ احسانمند آهيان.

مختيار احمد ملاح

نئين ڇاپي جو مهاڳ

ڪجهه ماڻهن جو خيال آهي ته اسان وٽ ڪتابن پڙهڻ ۾ چپجڻ جو رواج تيزيءَ سان گهٽجي رهيو آهي. پر منهنجي خيال ۾ ڪتاب جي نه ته اهميت گهٽي آهي نه وري اشاعت ۾ ڪا ڪمي آئي آهي. حقيقت ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪتابن جي اشاعت اڄ ڪان 30 سال پهرين جي پيٽ ۾ گهڻي ۾ بهتر ٿي آهي ۾ ڪتابن جي گيٽ اپ، سائيز ۾ بائنڊنگ ۾ به بهتري آئي آهي. البته اهو چئي سگهجي ٿو ته دنيا ۾ آيل ٽيڪنالاجيڪل انقلاب جي ڪتاب جي فارميٽ ۾ تبديلي اچي رهي آهي ۾ ان تبديليءَ جي ڪري ڪتاب هاڻي آن لائين پڙهڻ جي عادت ۾ روايت وڌي رهي آهي. هاڻي لائبريري اسان جي موبائيل ۾ اچي محفوظ ٽيڊ لڳي آهي. خوشيءَ جي ڳالهه اها به آهي ته تمام تيزيءَ سان سنڌي ٻوليءَ جا ناياب، اڻ لپ، مشهور ۾ ٻيا هر قسم جا ڪتاب آن لائين محفوظ ٿي رهيا آهن ۾ ان سلسلي ۾ سنڌي ادبي بورڊ، ثقافت ڪاتي ۾ سنڌي ٻولي اختياري وارن جا ڪافي ڪتاب آسانيءَ سان گهر ويٺي پڙهي سگهجن ٿا. ان کان علاوه، خانگي سطح تي ڊاڪٽر درمحمد پناڻ ۾ سليمان وساڻ صاحب جو ڪردار به انتهائي اهم آهي، جن پنهنجي ويبسائيٽن تي سون جي تعداد ۾ سنڌي ڪتاب گڏ ڪري سڄي دنيا تائين پهچائي ڇڏيا آهن. مان به ڪافي ڪوشش ڪري رهيو آهيان ته منهنجا ڇپيل ۾ اڻ ڇپيل ڪتاب مختلف ويبسائيٽن تي اپ لوڊ ٿي وڃن ۾ وڌ ۾ وڌ پڙهندڙن تائين پهچي سگهن. ان سلسلي ۾ هن کان اڳ، منهنجا ٻه ڪتاب سنڌ سلامت جي ويبسائيٽ تي اچي چڪا آهن ۾ هاڻي هي ٽيون ڪتاب به اپ لوڊ ٿيندي انتهائي خوشي محسوس ٿي رهي آهي. مان سليمان وساڻ جو انتهائي شڪرگذار آهيان، جنهن هميشه منهنجي ڪم کي ساراهيو آهي ۾ پنهنجي ويبسائيٽ تي رکڻ لاءِ همٿائيندو رهيو آهي.

منهنجو هي سنڌي ڊرامي جي تاريخ تي لکيل ڪتاب 2012ع ۾ ثقافت ڪاتي پاران شايع ٿيو هو ۾ 2013ع ۾ سنڌي ٻولي اختياري طرفان

ڪتاب کي سال جي تحقيق جي حوالي سان ايوارڊ مليو هو. ڪجھ سالن کان ڪجھ مھربان پڑھندڙن شڪايت ڪئي تہ ڪتاب مارڪيٽ ۾ نہ ملي رھيوآھي، ان ڪري خيال آيو تہ ڇو نہ ڪتاب کي ڪجھ واڌارءِ سڌارا ڪري سنڌ سلامت تي آڻي ڇڏجي. ان سلسلي ۾ مون اڪبر لغاري صاحب، سيڪريٽري ثقافت کي اھڙي درخواست ڪئي تہ "سائين ڪتاب عام ڪرڻ لاءِ اجازت ڏيو تہ ان کي سنڌ سلامت ويبسائيٽ تي اپ لوڊ ڪجي". سائين خوشيءَ سان اجازت ڏني، جنھن لاءِ مان سندس شڪرگذار آھيان.

ڪتاب ۾ ڪجھ قدر اضافا ءِ سڌارا ڪيا ويا آھن ءِ ڪوشش ڪري 2020ع تائين اپ ڊيٽ ڪيو ويو آھي،پر بنيادي مواد ءِ ترتيب ساڳي رکيل آھي، البتہ ڪافي ھندن تي مواد کي بھتر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آھي. پر ان جي باوجود، ايجا بہ ڪافي گنجائش باقي آھي، جنھن سان ڪتاب کي بھتر ڪري سگھجي ٿو.

مختيار احمد ملاح

ڪراچي

23 اپريل 2021ع

سنڌي هوليءَ ۾ ڊراما تي لکيل تاريخون

سنڌي جديد ڊرامي جي شروعات انگريزن جي دور ۾ ٿي، پر سنڌي ڊرامي جون ادبي تاريخون آزاديءَ کان پوءِ لکجڻ شروع ٿيون. انگرين جي دور ۾ اسٽيج ڊرامي جو عروج هو. ان ڪري ڊرامي تي تنقيد بہ ڪافي هوندي هئي، جيڪا مختلف رسالن ۾ اخبارن ۾ شايع ٿيندي هئي. هتي سنڌ ۾ ڊرامي جون تاريخون گهٽيون ناهن لکيو ويون، پر هندستان ۾ ڊرامي بابت ڪتاب يا مضمون وڌيڪ شايع ٿيا آهن. سنڌي ڊرامي جي تاريخ لکڻ جو هڪ وڏو مسئلو اهو آهي تہ انگريزن جي دؤر ۾ جيڪي ڊراما اسٽيج ٿيا يا ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيا، اڄ اهي اڻ لڀ آهن. آزادي کانپوءِ جيڪي ڊراما مختلف صورتن ۾ سامهون آيا، اڄ اهي اسڪرپٽ ۾ موجود نہ آهن. انهيءَ سبب ڪري سنڌي ڊرامي جي هڪ جامع تاريخ ۽ ان تي تنقيد ڪرڻ هڪ پيچيده مسئلو آهي. بهرحال هيٺ ڪجهہ ڊرامي جي تاريخن جو مختصر جائزو ڏجي ٿو:

سنڌي ڊراما ان جو فن تاريخ (ميرمحمد نظاماڻي):

هي ڪتاب ميرمحمد نظاماڻيءَ جو لکيل آهي. نظاماڻي صاحب سنڌ يونيورسٽي ۾ اسسٽنٽ ڪنٽرولر اگزيمنيشن هو. هي ڪتاب سنڌي ڊرامي جي باري ۾ پهريون سنڌي ڪتاب هو. هن ڪتاب جا بہ ٽي چاپا آيل آهن، جنهن پهريون 1966 ع ۾ شايع ٿيو. هن ڪتاب ۾ پنج باب آهن، پهرين باب ۾ ڊرامي ۽ ان جي اصليت تي بحث ڪيو ويو آهي ٻئي بابت ۾ مغربي ڊرامي جي فن جو جائزو ورتل آهي. ان کان علاوه سنسڪرتي ڊرامي جو بہ جائزو ورتل آهي. ٽئين باب ۾ ڊرامن جي ترتيب ڏنل آهي. چوٿين باب ۾ ٽيئٽر ۽ پنجين باب ۾ سنڌي ڊرامي جي مختصر تاريخ ڏنل آهي، جنهن ۾ فقط انگريزن جي دور جي ڊرامي جو ذڪر آهي. هي ڪتاب 1982 ۾ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي پاران شايع ٿيو هو.

ڊراما جي تاريخ ۽ تنقيد (پروفيسر حبيب الله مرزا)

هي ڪتاب 106 صفحن تي مبني آهي، جيڪو 1967 ع ۾ شايع ٿيو.

ان ۾ ڊراما جي فن ۽ بنيادي عنصرن جي معلومات ڏنل آهي. پهرين باب ۾ "ڊراما جي تاريخ"، ٻئي ۾ انگريزي ڊراما جي تاريخ، ٽئين باب ۾ قديم پاڪ و هند کنڊ ۾ ڊراما ۽ اسٽيج، چوٿين باب ۾ انگريزن جي دور ۾ سنڌي ڊراما، پنجين باب ۾ ڊراما جي وڌيڪ معلومات ڏنل آهن. ڪتاب جي ٻئي پاڳي ۾ ڊراما جي اهميت ۽ وسعت بابت باب آهن. جڏهن ته هي ڪتاب سنڌي ڊرامي بابت انتهائي مختصر معلومات مهيا ڪري ٿو.

سنڌي ناٽڪ صدي (سوويئر)

هي سوويئر "سنڌي ڊرامي جي هڪ صدي" (1880_1980)جي حوالي سان جاري ڪيو ويو هو. هي ڪتاب مهراڻ آرٽس ڪائونسل، حيدرآباد پاران 1980ع ۾ پڌرو ڪيو هو. هن ڪتاب جو مرتب غلام نبي آگرو آهي . هن سوويئر ۾ هيٺيان مضمون شامل آهن: سنڌي اسٽيج ڊراموهڪ مختصر جائزو (مراد علي مرزا)، سئو سالا جشن جي ڊرامن جو تعارف (عبدالقادر جوٽيجو)، اسٽيج ۽ سنڌي ڊراموڊاڪٽر محمد يوسف پنهور)، حيدرآباد شهر (ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ)، سئو سالا جشن جي ڊرامن جو تفصيل (مير محمد نظاماڻي).

سنڌي ناٽڪ جي اوسر(پريم پرڪاش)

هي ڪتاب دراصل ڊاڪٽر پريم پرڪاش جي پي_ايڇ ڊي ٿيسز لاءِ لکيل مقالو آهي، جنهن ۾ سنڌي ڊرامي جي هڪ صدي يعني 1880ع کان 1980ع جي ڊرامن جو پرپور جائزو ورتو ويو آهي. ڊاڪٽر پريم پرڪاش جو شمار هند ۾ سنڌي ڊرامن جي وڏن ڊرامن نگارن ۾ ٿئي ٿو. هن سنڌي ڊرامي لاءِ تمام گهڻو پتو ڙيو آهي. هي ڪتاب سنڌي ڊرامي جي پرپور معلومات مهيا ڪري ٿو، جنهن ۾ ٻڌايو ويو آهي ته انگريزن جي دور ۾ سنڌي ڊرامو ڪهڙن مرحلن مان پار ٿيو، سنڌ جو ناٽڪ منڊليون ڪيئن هونديون هيون، اداڪار ڪيئن هوندا هئا، تماشائي ڪير هوندا هئا ڊرامن جا موضوع ڪهڙا هوندا هئا، ڊراما نگار ڪير هوندا هئا وغيره وغيره. جڏهن ته آزاديءَ کان پوءِ هند جي سنڌي ناٽڪ جو جائزو به پيش ڪيو اٿس. ڊاڪٽر پريم پرڪاش جو هڪ ٻيو ڪتاب "سنڌي ناٽڪ" پڻ شايع ٿيل

آهي.

سنڌي ناٽڪ جي چونڊ تنقيد (پريم پرڪاش)

هي ڪتاب ڊاڪٽر پريم پرڪاش جو ترتيب ڏنل آهي، جنهن ۾ هن چونڊ ناٽڪ ۽ انهن تي تنقيد ڪئي آهي. هي ڪتاب 1980 ع ۾ شايع ٿيو آهي.

2004 ع ۾ پريم رڪاش جو ڪتاب "ورهاگي بعد سنڌي ناٽڪ، اوسر ۽ سمالوچنا" پڻ شايع ٿيو.

سنڌ ڊراما ايڪ صدي (آغا خالد سليم)

هي ڪتاب اردو زبان ۾، ادارہ ثقافت پاڪستان طرفان 198 ع ۾ سنڌ جي نالي واري اديب ۽ ڊراما نويس آغا سليم جو لکيل آهي، جنهن ۾ هن پوري هڪ صديءَ جي ڊرامي جي تاريخ انتهائي اختصار سان لکيل آهي. هڪ بهترين رفرنس بڪ چئي سگهجي ٿو.

سنڌي ڊراما هڪ صدي (پي_ايڇ ڊي ٿيسز) غلام رسول بلوچ

ڊاڪٽر غلام رسول بلوچ، سنڌي ٻوليءَ جو نالي وارو محقق ۽ استاد آهي، پاڻ ڊاڪٽر عبدالجبار جوٽيجي جي نگرانيءَ ۾ 1983 ع ۾ "سنڌي ڊراما جي هڪ صديءَ جو تاريخي ۽ تنقيدي جائزو" لکي پي.ايڇ.ڊي ڪيائون. هيءَ هڪ بهترين ريسرچ آهي، جيڪا اڃان تائين شايع ڪونہ ٿي آهي. بهرحال، هن ريسرچ ۾ ڊرامي جي فني، فڪري ۽ ادبي تاريخ جي لحاظ سموراموضوع زير بحث آيل آهن.

سنڌي ناٽڪ جي اوسر (ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور)

ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور ايگريڪلچر يونيورسٽي ۾ پروفيسر هو پر بنيادي طور ڊرامي جو ماڻهو هو. هن جي ڊرامي سان خاص محبت هئي. هو نہ فقط ڊراما لکندو هو، پر ڊرامن ۾ ڪم بہ ڪندو هو ۽ ڊرامن جو اهتمام بہ ڪندو هو. ان لحاظ سان سندس ڪتاب سنڌي ڊرامي جي پرپور ڄاڻ ڏئي ٿو. هن سنڌي اسٽيج ڊرامي جي انگريزن جي دور جي ڄاڻ ۽ آزادي کانپوءِ جي ڄاڻ بہ ڏني آهي. ان کان علاوہ سنڌ جي ناٽڪ مندلين جي معلومات، اداڪارن جي معلومات، 1980 ع تائين ڊرامن جي لسٽ ۽ ٻيو گهڻو مواد ڏنو اٿس. هي ڪتاب 1992 ع ۾

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي جامشوري پاران شايع ٿيو.

ننڍي کنڊ ۾ ڊرامي جي تاريخ (غلام حيدر صديقي)

هدايتڪار ۽ فلمساز غلام حيدر صديقي (2 نومبر 1936ع) لاڙڪاڻي ۾ حاجي اميرعلي صديقي جي گهر ۾ جنم ورتو. لنڊن اسڪول مان فلم اينڊ ٽي وي پروڊڪشن ۾ ڊپلوما ڪيائين. سنڌي فلمن گهونگهٽ لاهه ڪنوار، ڏرتي دل وارن جي، اربيلي، بادل ۽ 100 کان وڌيڪ ڊرامن جي ڊائريڪشن ڏينڊڙ غلام حيدر جا ٻه ڪتاب "ننڍي کنڊ ۾ ڊرامي جي تاريخ" (2008ع) ۽ "سئنيما جي تاريخ" ثقافت کاتي پاران شايع ٿيل آهن. هن پي ٽي وي سينٽر تان 100 کان مٿي ڊراما پروڊيوس ڪيا ۽ ڪي ٽي اين ٽي ڊراما سيريل "جرم سزا" ۽ "ونودني" جي ڊائريڪشن ڏني آهي. هن امر جليل جو لکيل ڊرامو اروڙ جو مست، قمر شهباز جو لکيل ڪاري شڪست، ڪنگلو ۽ علي بابا جو لکيل ٻاليشاهي ۽ ٻين جا ڊراما ڪيا آهن.

سنڌي ناٽڪ جي ارتقا (سنڌيا چندر ڪندناٽي)

هي ڪتاب پروفيسر سنڌيا چندر ڪندناٽيءَ جو لکيل آهي، جنهن ۾ هن ناٽڪ جي وصف، قسم ۽ روپ، پٽن، چارٽن جي قصن ڪهاڻين، سانگن ۽ ڪٺ پتلين جي ناٽڪن، لوڪ ناٽڪن، پڳٽ، راس ليلائن، رام ليلائن، گهٽين جي ناٽڪن، هڪ فصلن ناٽڪن، تجرباتي ائبسرڊ ناٽڪن، ٻال ناٽڪن، ڇايا ناٽڪن، سنگيت ناٽڪن کان وٺي اميچوئر ناٽڪ، پروفيشنل ناٽڪ، منی ناٽڪ، اشتهاري ناٽڪ، ريڊيو ناٽڪ، وڊيو ناٽڪ ۽ فلم بابت تفصيلي ڄاڻ ڏنل آهي .ان کانسواءِ ناٽڪ جي سفر اسڪرپٽ کان ڏسندڙن تائين، ناٽڪ جي فن، سنڌي ناٽڪ جي اوسر، سنڌي ناٽڪ جي دورن، ورهاڱي کانپوءِ جي ناٽڪ منڊلين، سلور جوبلي، گولڊن جوبلي، ايڪانڪي ناٽڪن جي مجموعن، وڏن ناٽڪن جي مجموعن کان وٺي هاڻو ڪي سنڌي ناٽڪ ۽ رنگ منچ جو مختصر ذڪر ڪيو ويو آهي. هي ڪتاب نيشنل ڪاليجيئيٽ بورڊ ممبئيءَ پاران 2010ع ۾ شايع ٿيو.

سنڌي ڊرامي جي مختصر تاريخ (مختيار احمد ملاح)

هي ڪتاب سنڌي ڊرامي بابت اوائلي دور کان معلومات مهيا ڪري ٿو. سڀ کان اول ڊرامي جا فني عنصر بيان ڪيا ويا آهن، جن ۾ مثال سنڌي ڊرامي جي

حوالي سان ڪنيا ويا آهن. سنڌي ڊرامي جي تاريخ کي انتهائي اوائل کان تلاش ڪيو ويو آهي. لوڪ قصن، ڪهاڻين، لوڪ شاعري، ميلن ملاکڙن ۾ ملندڙ اهجاڻن کي سنڌي ڊرامي جي تاريخ ۾ شامل ڪيو ويو آهي. رام ليلائن، ڪرشن ليلائن وغيره جي به تاريخي اهميت ڏني وئي آهي. انگريزن جي دور جي 30 کان مٿي ڊرامانگارن جي ڊرامي ۾ ڪيل خدمتن کي اجاگر ڪيو ويو آهي ۽ سندن هڪ هڪ ڊرامي جي موضوع ۽ وخوبيءَ جو الڳ الڳ احوال ڏنو ويو آهي. هي پهريون ڪتاب آهي، جنهن ۾ سنڌي ڊرامي جي موجوده دور تائين معلومات ملي ٿي. آزادي کانپوءِ سنڌي اسٽيج ڊرامو، ريڊيو ڊرامو، ٽي وي ڊرامو، ڪتابن ۾ شايع ٿيل ڊرامو، هندستان ۾ سنڌي ڊرامو وغيره جي تاريخ ڏنل آهي. سنڌي ڊرامي جي تاريخ کي پي ٽي وي کان وٺي ڪي ٽي اين، سنڌ ٽي وي وغيره تائين جي تاريخ ڪتاب ۾ آندي وئي آهي. سنڌ جي 60 ۽ هند جي 30 ڊراما نگارن جي ڊرامن جي سلسلي ۾ ڪيل خدمتن جو جائزو ورتل آهي. هي ڪتاب 2012ع ۾ ثقافت کاتي پاران شايع ٿيو.

ٽيلي ناٽڪ ڪيئن ٺاهجي (ايوب گاد)

هيءُ ڪتاب ناليواري ليکڪ ايوب گاد جو لکيل آهي، جنهن ۾ ٽيلي ناٽڪ جي فن بابت تفصيلي سمجهايو ويو آهي. هن ڪتاب کي ڪنول پبليڪيشن قنبر 2011ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو آهي.

پوئٽڪس (ارسطو/ڊاڪٽر شير مهراڻي)

ارسطو جي جڳ مشهور ڪتاب "پوئٽڪس" جو سنڌي ترجمو ڊاڪٽر شير مهراڻيءَ " پوئٽڪس،شاعريءَ جو فن" جي عنوان سان ڪيو آهي، جنهن کي 2017ع ۾ ثقافت کاتي شايع ڪيو آهي. هن ڪتاب ۾ پهريون پيرو ارسطو ڪلي ڪري شاعري ۽ ناٽڪ جي فن تي پنهنجو رايو ڏنو آهي، پر هن ڪتاب جو محور ڊراما، خصوصي طور تي ٽريجڊيءَ جي فن بابت آهي. هن ڪتاب جو هڪ ٻيو ترجمو احمد شاڪر "ڪوتا جي ڪلا" جي نالي سان ڪيو آهي.

چنا شبير ناز پاڪستان ٽيليويزن ڪارپوريشن ۾ پروڊيوسر جي عهدي تي فائز هو ۽ ان ئي عهدي تان رٽائر ڪيائين. هن مختلف رسالن ۾ تي.وي ۽

ريڊيو ڊرامن جي ٽيڪنڪي پهلوئن تي ڪافي مضمون لکيا، جن کي مرتب ڪجي ته هڪ الڳ ڪتاب جڙي سگهي ٿو. سنڌي ڊرامي جي تاريخ جي لحاظ کان هيا ٻه ڪي اهم ڪتاب لکيا ويا آهن، جن مان ڪي هي آهن:

1. سنڌي ٿي وي ڊرامي جو تاريخي، ثقافتي ۽ سماجي اپياس (پي۔ ايڇ. ڊي ٿيسز) ڊاڪٽر قاسم راڄپر
2. سنڌي ڊراما جي تاريخ_آفتاب حسين کوهارو، 2012 ع
3. ڊرامون (تاريخ ۽ هيئت) آغا ظفر 2014 ع

سنڌي ڊرامي جي تاريخ تي ڪيترائي مضمون ۽ مقالا ٻه لکيا ويا آهن، جن مان ڪي هي آهن:

1. سنڌي ادب ۾ ناٽڪ نويسي، الله بخش سرشار عقيلي (نئين زندگي:اپريل 1954)
2. سنڌي ادب ۾ ڊراما، قريشي حامد علي خانائي (روزاني مهراڻ سالگرهه نمبر 15 جنوري 1962)
3. جديد ڊراما نگاري ، نور احمد بدوي (مقالو 1962 سنڌ يونيورسٽي)
4. ريڊيائي ناٽڪ، مراد علي مرزا (نئين زندگي: جنوري 1968)
5. قديم سنڌي ڊرامو، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي (نئين زندگي: جون 1969)
6. چار مقالا ، محمد اسماعيل عرساڻي، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو 1983 ع
7. سنڌي ڪهاڻي، ناٽڪ ۽ تنقيد (اي – جي – اتم)، ڪلپنا ڪتاب گهر، الهاس نگر، 1981 ع، ص
8. سنڌي ڊرامي جي مختصر تاريخ ۽ ڊراما جي اوسر، حبيب الله مرزا (ڇهماهي سنڌي ادب: 1981)
9. ڊراما نويسيءَ جو فن، ميمڻ عبدالغفور سنڌي (ماهوار پيغام ، ڪراچي)
10. سنڌي ۾ ٽي وي ڊراما ، هدايت آخوند (سنڌي ادب ششماهي 1985)
11. سنڌي ڊرامن جي روشني ۾ سنڌي سماج جو مطالعو، ڊاڪٽر غلام علي الانا (مهراڻ 4_1987)

12. سنڌي سنگيت ڊراما، ڊاڪٽر غلام رسول بلوچ (سنڌي ادب: مئي 1988)

13. سرحد جي هن پار سنڌي ڊراما، شوڪت حسين شورو (ماهوار ڪونج)

ان کان علاوه، ٻيا به ڪيترائي مضمون ۽ مقالا لکيا ويا آهن. موجوده دور ۾ ڊاڪٽر قاسم راڄپر ڪيترن ئي ڊرامانويسن تي نئين انداز ۾ مقالا لکيا آهن. اهڙيءَ طرح سنڌي ڊرامن جا ڪجهه مجموعا جن مان هندستان ۾ ته ڪافي شايع ٿيا آهن، پر هتي مرزا قليچ بيگ، ممتاز مرزا، امرجليل، قمر شهباز، قاضي خادم، طارق عالم ابڙو، شمشير الحيدري ۽ ٻين جا شايع ٿيا آهن. هنن مجموعن ۾ به ڊرامن جي تاريخ تي ڪي مضمون ملن ٿا، جيڪي پڻ اهم آهن.

سنڌي ڊراما جي تاريخ تي ايتري ڪم ٿيڻ جي باوجود، ائين ٿو محسوس ٿئي ته اڃان ڪافي ڪم رهيل هجي. ڊرامي جي ترقيءَ ۾ جن ناٽڪ منڊلين يا سوسائٽين ڪم ڪيو، انهن تي ڪا خاص تحقيق ڪو نه ٿي آهي. ڊرامن کي الڳ موضوعن ۾ ورهائي به الڳ تحقيق ڪانه ٿي آهي. بهرحال اڳتي هلي سنڌي ڊرامي جي مختلف رخن کان ڪم ٿيڻ جي اميد ڪري سگهجي ٿي.

ڊراما جي تاريخ ، قسم ۽ ڊراما جا بنيادي جزا

علم و ادب جي سيني صنفن ۾ ڊرامي جي صنف سڀ کان آڳاٽي ۽ سڀ کان اتم سمجهي وجي ٿي. جنهن عقيدت سان ڊرامي جي شروعات ٿي، ان تقدس سان ئي ان کي ڏٺو وجي ٿو ۽ ان کي لکيو وجي ٿو. عام طور تي اهو چيو وجي ٿو ته لفظ "ڊرامو" يوناني لفظ "ڊرائو" يا "ڊراءِ" مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "عمل" يا "عمل ڪري ڏيکارڻ". ڊرامي جي شروعات قديم يونان کان ٿي. يونان وارا ڊرامي کي "اعليٰ شعر" "Great Poetry" سڏيندا هئا. ڊرامو دنيا جي سموربن سڌريل، توڙي اڻ سڌريل هولين ۾ موجود آهي. اديب، ڊرامي جي ان بنيادي اهميت کان واقف هڻڻ جي ناتي پنهنجي تخليقي ذميداري کي سمجهي ٿو. هو ڊرامي کي سماجي ڪارج لاءِ بنائڻ لاءِ، معاملن کي چٽو، واضح ڪري فوڪس ۾ آڻي پنهنجي موضوع ڏانهن عام ماڻهو جو ڌيان ڇڪائي ٿو. اهو ئي سبب آهي جو زندگيءَ جي هر پهلوءَ کي ڊرامي جو موضوع بڻائي سگهجي ٿو. ٻين لفظن ۾ ائين کڻي چئجي ته هڪ ڊرامو لفظن جي ميلاپ سان مڪمل نه ٿو ٿئي، بلڪ لفظن ۽ عملن جي ميلاپ جو نالو ئي "ڊرامو" آهي. موجوده دور ۾ ڊرامي جي اهميت اڃا به وڌي وئي آهي. اڄ ڊراما مذهبي، ڏرمي ۽ اخلاقي موضوعن کان اڳتي نڪري سائنسي، سماجي، مافوق الفطرت، فئنتيسي، مستقبل بيني، ڪارتونسٽ موضوعن وغيره تائين پکڙجي ويا آهن.

ڪيترن ئي فيلسوفن، "انسان" جي ڪردار ۽ ڪائنات جي استيج سان پيٽ ڪئي آهي. ان خيال کان ڊرامي جي شروعات ڪائنات جي وجود ۾ اچڻ، مخلوقات جي پيدا ٿيڻ ۽ سندن هوش سنيالڻ سان ٿئي ٿي. ان جو ثبوت پنج هزار سال آڳاٽي، سنڌو ماڻري جي تهذيب مان ملي ٿو. موهن جو دڙو جي کوتائيءَ مان مليل نشانين ۾ "نرتڪي" جو هڻڻ وڌي اهميت جو حامل آهي، جنهن مان آڳاٽي دور ۾ نرتيه ناٽڪ جي وجود جي ڄاڻ پوي ٿي.

ڊرامي جي سڀ کان قديم تشريح **ارسطو** کان ملي ٿي. هن ڊرامي جي فن تي "Poetics" نالي ڪتاب لکيو. هي ڪتاب ان دور کان اڄ تائين ڊرامي جي

تشريح جي سلسلي ۾ بنيادي حيثيت رکي ٿو. هن ڪتاب ۾ ارسطو خاص طور تي ٽريجڈي کي تفصيل سان بحث ڪيو آهي. ارسطو موجب "ڊرامو عمل جي نقالي (Imitation of an action) آهي".[1] **شيڪسپيئر** جي چوڻ موجب، "ڊرامو انساني عملن جو عڪس آهي. سماج جي بدل سدل جو عڪس، ان آرسي ۾ بخوبي ڏسي سگهجي ٿو. **جان ڊرائڊن** (1631 – 1700) لکيو ته "هڪ ڊرامو اهڙو هئڻ گهرجي جو انسان ذات جي فطرت جو وٺندڙ عڪس هجي، جنهن ۾ ان جي مذاح ۽ احساس جو وستار هجي، جنهن ۾ انسانن لاءِ سبق ۽ سرور به هجي".[2] فرانسيسي ڊرامانگار **برانڈ ميٿيو** (Brand Matthew) مطابق "ادب جي سيني صنفن ۾ ڊرامو ان ڪري مختلف آهي، جو ان جو تعلق انسان جي ارادي جي جهاد سان آهي. هڪ دلچسپ ڊرامي لاءِ ڪشمڪش جو هجڻ نهايت ضروري آهي. هڪ ڊرامي جي سورمي (Hero) کي گهرجي ته ڪنهن ڳالهه جي تقاضا ۾ رهي ۽ ان لاءِ ٽرٽلو برپا ڪري".[3] مشهور فرانسيسي اديب **وڪٽر هيوگو** موجب "ڊرامو هڪ آئينو آهي، جنهن ۾ قدرت جو عڪس ڏسجي ٿو. مشهور انگريز شاعر ۽ نقاد **سيموئل ڪولرج** مطابق "ڊرامو قدرت جي نقالي هرگز نه آهي، مگر تقليد آهي." "ٿيٽري آف ڊراما" جي ليکڪ **اي نڪول** جو چوڻ آهي ته "ڊرامو اصل ۾ ڪنهن به ڏسندڙن (Audience) کي ڪهاڻي ٻڌائڻ جو نالو نه آهي، بلڪ اداڪارن ۽ اداڪارائن پاران ڏسندڙن جي سامهون ڪهاڻيءَ جي تعبير ڪرڻ آهي."

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکيو آهي، "... منهنجو متو آهي ته ساهت کي وندر سان سات سات سڪيا پڻ ڏيڻي آهي، ۽ منهنجو عقيدو آهي ته زندگيءَ جون خاميون تڙي ڪيڻ ۽ انسان ذات کي خوشحال ٻڌائڻ لاءِ ناٽڪ ڪري ڏيکارڻ جهڙو ٻيو ڪو ڪارائتو ذريعو ڪونهي، جو جو زندگيءَ جا منظر استيج تي اکئين ڏسڻ سان جو تاثير پيدا ٿئي ٿو. سو ڪتب خاني ۾ ويهي ڪتاب پڙهڻ سان ٿي ڪين سگهندو".[4] جڏهن ته **ميرمحمد نظاماڻي**ءَ بيان ڪيو آهي ته "ڪهاڻي بيان ڪرڻ جا ڪيترائي طريقا آهن. ڊرامو به انهن مان هڪ طريقو آهي. آکاڻيءَ کي بيان ڪرڻ جا ٻيا سڀ طريقا حال کي ڪجهه قدر ماضيءَ ۾ پيش ڪندا آهن. مگر ڊرامو پنهنجي رقيب ناول کان هن ڳالهه ۾ مختلف آهي ته، ناول ۾ مصنف پاڻ آکاڻي

بيان ڪندو آهي، مگر ڊرامي کي اسٽيج تي اداکار پيش ڪندا آهن".[5] سنڌ جي نالي واري ڊراما نويس ۽ ڊراما جي محقق **پريم پرڪاش** مطابق "ناٽڪ انساني انيؤ جو، ناٽڪ رچنا جو، منچ تي، اداکارن جي اداکاريءَ ڏٺارا، درشڪن جي حاضريءَ ۾ پردرشن يا مظاهرو آهي. ناٽڪ جي فن جو منچ ڪافي وسيع آهي، ان ڪري ناٽڪ پر درشن ڪاري، ٻين فنن جو مرڪب فن ٻه اڇي سگهن ٿا، منچ جا ڪيترائي ٽيڪنڪي فن ٻه لازمي طور جڙيل رهن ٿا. ناٽڪ جو پنهنجو مکيه ۽ نج عنصر اداکاري آهي".[6]

ڊرامي جي باري ۾ رام جوهراڻي لکي ٿو ته "انسان پنهنجي جذبات ۽ احساسات جي اظهار لاءِ مخصوص رنگ ۽ ربط سان پنهنجا استو ملهائڻ لڳو. جنهن ۾ ناظرين اڳيان بهادري جي ڪارنامن ۽ مشاهدن کي بيان ڪري ڏيکاريو ويندو هئو. انسان طرفان ڪيل اهڙي ادائگي کي يوناني ٻولي ۾ "ڊومنن" ڪري سڏيو ويو. جيڪو پوءِ بدلجندي "ڊراو" ۽ آخر ۾ "ڊراما" (Drama) جي صورت تي پهتو. چو ته ڊرامي جي معنيٰ آهي "ڪرڻ" يا "ڪري ڏيکارڻ". ڊراما نگاريءَ جي فن ۾ ڪردار ۽ سيرت نگاريءَ کي وڏي اهميت آهي. انهيءَ ڪري ڪردار نهايت پڪا ۽ پختا هئڻ کپن. ڊرامي جي ڪردار ۾ ٻن جذبن جو هئڻ تمام ضروري آهي. "تقليد" ۽ "تحريڪ". انهيءَ ڪري ڪردارن کي اهڙي نمونو پيش ڪرڻ کپي جو تماشائي ٿوري وقت لاءِ انهيءَ کي حقيقت تصور ڪن. چاڪاڻ جو اهو اداکار جي تخليقي قوت ئي آهي جيڪا ڪردار کي جاندار بنائيندي آهي. بهترين اداکار ڊرامي ۾ پنهنجي هستيءَ کي ڊرامي جي ڪردار ۾ گم ڪري ڇڏيندا آهن. انهيءَ ڪري تماشائي هن جي هر ادا/ عمل کي سچو تصور ڪندا آهن".[7]جڏهن ته سنڌي ڊراما جي مورخ **پروفيسر محمد يوسف ڪنهور** چوڻ آهي ته "ڊرامو انسان جي خصلت ۽ فطرت جو گهڻي حد تائين ترجمان آهي، تڏهن ته هن جو اثر مڙني ڏسندڙ، پوءِ انهن ۾ ٻڌا هجن يا ٻار هجن، پڙهيل هجن يا اڻ پڙهيل سيني تي يڪسان ۽ گوڙهو ٿئي ٿو".[8]

پروفيسر قاضي خادم مطابق "هڪ ڊرامانگار جو خاص مقصد ڏسندڙ (ٻڌندڙ) کي خوش ڪرڻ آهي. ڏسندڙ وري ڊرامو پنهنجي تجسس جي جذبي کي

مطمئن ڪرڻ لاءِ ڏسندا آهن. هنن کي هڪ سهڻي ڪهاڻي ڏسڻ جي توقع هوندي آهي. هو ڪردارن طرفان ٿيندڙ دلچسپ واقعا ڏسڻ چاهيندا آهن. صرف ابسن يا جارج برناردشا يا سنڌ ۾ محمد اسماعيل عرساڻي ۽ محمد عثمان ڏيپلائي جهڙا ٻيا ڊرامانگار ٿي گذريا آهن، جن ڊرامي کي سڏاري جو ذريعو سمجهيو آهي. ليڪن هو به پنهنجي ڊرامن ۾ ڪردارن ۽ واقعات کي اهڙو ته دلچسپ ۽ وٽندڙ ڪري پيش ڪن ٿا، جو عام ڏسندڙ به هنن کي پسند ڪري سگهي ٿو."[9] **ڊاڪٽر عبدالجبار جوٽيجي** لکيو آهي ته "ناٽڪ جو صحيح مقام اسٽيج آهي، ۽ نه فقط ڪتاب، بلڪ هيئن چئجي ته سٺو ناٽڪ اهو آهي، جيڪو ٻنهي ذريعن سان زنده رهي. اسٽيج ٿئي ته داد حاصل ڪري ۽ ڪتاب ۾ هجي ته ادبي زندگي ماڻي."[10]

مطلب ته ڊرامو هڪ قوم جي زندگيءَ جو عڪس آهي. قومي زندگي ۾ تبديليون ايندیون رهنديون آهن ۽ ان جا مقصد به تبديل ٿيندا رهندا آهن. ان سان گڏ ڊرامو تفريح به مهيا ڪندو آهي. پر ڊرامي جو اصل مقصد قوم کي درپيش مسئلن کي اجاگر ڪري انهن جو حل ٻڌائڻ ۽ قومي مفادن وٽان تبليغ ۽ تلقين جا فرائض بجا آڻڻ آهي. اڄ جڏهن کي پراڻيون هئيتون فنا ٿي رهيون آهن ۽ انهن جي جاءِ تي نوان رنگ ڍنگ رچي رهيا آهن، تڏهن به ڊرامو روز افروز ترقيءَ جي منزل طرف گامزن ٿيندو پيو وڃي ۽ ٽيڪنڪ ۾ وڌيڪ واڌارو ۽ چمڪ پيدا ٿيندي پئي وڃي. ڊرامي ۾ شاعريءَ ۽ موسيقيءَ جو هڪ ئي وقت امتزاج آهي ۽ اهو ئي آهي جو ڊرامي جو فن هر دور ۾ نه صرف زنده آهي، بلڪ ملڪ اندر ترقي به ڪندو رهي ٿو.

يوناني ڊراما (Greek Drama)

ڊرامي جي شروعات قديم يونان کان ٿي. قديم يونان جا ماڻهو اوائلي دور کان تهذيب ۽ تمدن جا بانيڪار سمجهيا وڃن ٿا. اهو ئي سبب آهي جو علم و ادب جون اڪثر شاخون يونان وارن کان شروع ٿيون. سائنس، ادب، علم، آرٽ، فلڪيات، فلسفو، جاگرافي، منطق وغيره جون سيئي شاخون يونان وارن جي ذهني بصيرت جو ڪمال آهن.

يونان جا ماڻهو ڊرامي کي اعليٰ نظم (Great Poetry) سڏيندا هئا.

ڊرامو سنڊن زندگيءَ ۾ مذهبي اهميت رکندو هو. انهن ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي سادي سودي هوندي هئي. سنڊن عام ڏنڏو ريڊون ۽ ٻڪرين جا ڏڻ پالڻ ۽ چارڻ هوندا هئا. هو انتهائي مذهبي هوندا هئا ۽ زندگيءَ جي مختلف وهنوارن ۾ مختلف ديوتائن جي پوڄا ڪندا هئا. يونان جي ڊرامن جي شروعات انهن مارو ماڻهن ڪئي. اهي ماڻهو سڄي ڏينهن جي سخت محنت واري زندگي گذارڻ کان پوءِ شام ويلي پنهنجي مال کي واڙن ۾ واڙي هڪ ٻئي جي دل جوئي لاءِ بيت چوندا هئا. سنڊن هي آزاد معصوم تماشا بعد ۾ ڪن تبديلين سان ڊرامي جي روپ ۾ تبديل ٿي ويا.

جيئن ته قديم يونان جا ماڻهو فطرت جي عجيب و غريب شين جا پرستار هوندا هئا. تنهنڪري انهن هر هڪ عجيب شيءِ کي انساني روپ ڏيئي پنهنجو ديوتا ٻڌايو. مثال طور نيپچون (Neptune) پاڻي لاءِ، اپالو (Apallo) راڳ، ساز ۽ قسمت لاءِ، ڊائيونيسس (Dionysus) آبادي، زرخيزي ۽ موسم وغيره وغيره لاءِ اهم ديوتا هئا.

جيئن ته يوناني مارو ماڻهو هوندا هئا ۽ مال چارڻ سنڊن اهم ڏنڏو هو. ان ڪري زرخيزي جو ديوتا هنن لاءِ وڏي اهميت رکندو هو. اهو ئي سبب آهي جو يوناني ڊراما خاص طور تي المي ڊراما (Tragedy) جي شروعات مذهبي ميڙاڪن ۾ ٿي. ٽريجدي کي انهن ماڻهن ايجاد ڪيو. جيڪي ڊٿي ريمب (Dithyramb) يعني "ٻڪري جو شعر" چوندا هئا ۽ ڪاميڊي کي انهن ايجاد ڪيو جيڪي فالڪ (Phallac) يعني (لنگ جا پڄن) ڳائيندا هئا.

يوناني ٽريجدي هڪ مذهبي ڊرامو هو ۽ ڪڏهن ب مذهب کان آزاد ٿي نه سگهيو. ان سلسلي ۾ يوناني ماڻهو پنهنجي ديوتا "ڊائيونيسس" جي احترام ۾ هڪ وڏي پنڌال جو اهتمام ڪندا هئا. انهن مذهبي رسمن ۾ دعائن سان گڏ هڪ گيت ب ڳايو ويندو هو. جنهن کي ڊٿي ريمب (Dithyramb) يعني ٻڪري جو گيت چيو ويندو هو. اهوئي سبب آهي ته يونان ۾ ٽريجدي جو مطلب آهي "ٻڪريءَ جو گيت". جيئن ته هن رسم ۾ ٻڪري کي قربان ڪيو ويندو هو ۽ ان ڪري اها رسم عبادت ۽ عقيدت سان گڏوگڏ المناڪ ب هوندي هئي. ان ڪري ان کي

ٽريجدي چيو ويندو هو.

ٻکريءَ جي گيت ۾ ڪجھ ماڻھن تي مبني ھڪ ڪورس (Chorous) ناھيو ويندو ھو، جن ۾ ھڪ اڳواڻ يعني اداڪار (Actor) ھوندو ھو. ھو ان ڪورس ۾ پنھنجي ديوتا جي تعريف ۾ ثنا ڪندو ھو. ان کان پوءِ عوامي مسئلن جي اپٽار ڪئي ويندي ھئي. اھڙي طرح مسئلن جي حل ۾ رعايتن لاءِ دعائون گھريون ويندين ھيون. ھيءَ مذھبي رسم ھڪ ڊرامي جي صورت ۾ وڌندي رھي، جنھن ۾ اڄتي ھلي سماجي ۽ معاشي مسئلن کي شامل ڪيو ويو. شروعات ۾ يوناني ڊرامي ۾ فقط ھڪ اداڪار اڄتي ايندو ھو. مگر ايڪسالس (Aecylus) پھريون ڊرامانگار ھو، جنھن اداڪارن جو انگ ھڪ مان وڌائي ٻن تائين ڪيو. مگر اڄتي ھلي سوفوڪلس (Sophocles) اجا ٻہ وڌيڪ ڪردارن ۾ اضافو ڪيو. ھن ڊرامي ۾ نوان لاڙا، فڪر، موضوع ۽ رجحان آندا. سندس مشھور ڊرامو King Oedipus اڄ تائين شاھڪار ڊرامو تصور ڪيو ويندو آھي.

يوناني ڊرامي جي تاريخ ۾ يوريپڊس (Euripides) پھريون ڊراما نويس ھو، جنھن يوناني ڊرامي ۽ اسٽيج جي تنظيم بندي ڪئي. ڊرامن کي ديوين ۽ ديوتائن مان ڪڍي معاشي ۽ سماجي مسئلن ۾ آندو. ڪردارن کي ضرورت مطابق وڌائي چڌيو. اسٽيج کي رنگا رنگي بٽائي چڌيو. ان کان اڳ يوناني ڊرامي ۾ صرف ٽريجدي جو رواج ھو، مگر ڪجھ ٻين ڊراما نگارن ماسڪ (Masque) ايجاد ڪيو ۽ ڊرامي جو منڊ (Prologue) لکڻ جي شروعات ڪئي. سرڪار طرفان ڪاميڊي ڊيڪارڊ جو سرڪاري طور تي اعلان ٿيو. ھاڻي تماشائين جي وڌندڙ اثر تحت سماجي براين تي طنز ٿيڻ لڳي ۽ ڪاميڊي پڻ مشھور ٿي.

آھستي آھستي يوناني ڊرامو مذھبي رسمون لتاڙي، انساني رجحانن ۽ خيالن جو ترجمان ٿي پيو. يوناني ڊرامي ايتري تہ مقبوليت حاصل ڪئي جو يونان جون سرحدون پار ڪري پري پري تائين پکڙجي ويو.

يوناني ڊرامي سڄي دنيا جي ادب تي پنھنجي ڇاپ ڇڏي آھي. يوناني ڊرامو، دنيا ۾ ڊرامائي شعور ڏنو. اھڙو ذوق شوق جيڪو صرف ڪتابي دنيا ۾ محفوظ نہ ھو، بلڪ منچ تي انساني مسرتن، تمنائن، خواھشن ۽ وقتي حالتن کي

سڌو سنئون ڏيکاريو. ان جو اثر بہ بروقت ڏسجي سگھيو ٿي. ڊرامي جي ادبي تنقيد بہ يونان وارن شروع ڪئي. افلاطون کان ارسطو ۽ لنجائنس تائين بهترين نقادن ڊرامي جي صنف تي تنقيد ڪئي. اهي تنقيدي ڪتاب اڄ بہ تنقيد جي علم ۾ مشعل راهہ سمجهيا وڃن ٿا.

سنسڪرتي ڊراما (Sanskriti Drama)

قديم دور کان برصغير جو خطو ڏرمي طور وڏو اهم رهيو آهي. ان ۾ ڏند ڪٿائون، لوڪ کهاڻيون، مذهبي ناٽڪن وغيرہ جو رواج عام هو. سنسڪرت جي صرف و نحو جي مؤجد پاڻيني (Panani) جيڪو 300 ق – م ۾ ٿي گذريو آهي، تنهن "نٽ شاستر" يعني ناچ بابت قاعدا لکيا هئا. ان مان اندازو ٿئي ٿو تہ ڊرامي جو فن هن خطي ۾ ڪيترو قديم هوندو. ڪن عالمن جي راءِ آهي تہ هندستان هن فن جي ڄاڻ يونان وارن کان حاصل ڪئي. ڇوجو سڪندر اعظم جي زماني ۾ يوناني جڏهن هندستان ۾ آيا تڏهن هو پنهنجي تفريح لاءِ استيج ناهي ڊرامو ڪندا هئا. ڪن روايتن موجب سڪندر اعظم جي جنرل سيليوڪس پنهنجي ڏيءَ جو سڳ مگڌ جي راجا چندر گپت کي ڏنو هو. ان قسم جي ٻين حوالن مان اهو چئي سگھجي ٿو تہ هندن کي يوناني ڊرامو ڏسڻ جو موقعو مليو هوندو، جن مان هنن بہ پرپور فائدو يا اثر ورتو هوندو. پر عجب جي ڳالهہ اها آهي تہ سنسڪرتي ڊرامو يوناني ڊرامي کان گهڻو مختلف آهي. سنسڪرتي ڊرامي جي ترتيب مختلف آهي، سنسڪرتي ڊرامي ۾ هيڪڙايون (Unities) نظر انداز هوندیون آهن، سنسڪرتي ڊرامي ۾ خوشي ۽ غم جا موضوع هڪ ئي وقت موجود هوندا آهن، ڪورس، جيڪو يوناني ڊرامي جو روح آهي، اهو سنسڪرتي ڊرامي ۾ موجود نہ هوندو آهي. سنسڪرتي ڊرامي ۾ هنن ڳالهين جو هجڻ ضروري سمجهيو ويندو هو:

قصو اهم ۽ مشهور هجي.

1. آکاڻي ديو مالائي يا تاريخي هجي، پوءِ پلي ان ۾ فرضي واقعا بہ شامل هجن.
2. ڊرامي جو سورمو (Hero) راجا يا ديوتا هجڻ گهرجي.

3. ڊرامي جو موضوع فقط هڪ هجڻ گهرجي يعني عشق، جرئت، همٿ يا جهيڙو وغيره وغيره.
4. واقعات ۾ عمل هڪ ٻئي مان ڦٽي نڪرن.
5. آکاڻي جو زمانو ڏڪ ۾ وڌ هڪ ڏينهن ۾ ختم ٿئي يا چند ڏينهن ۾، يا وڌ ۾ وڌ هڪ سال ۾ ختم ٿئي.
6. ڊرامي جي ٻولي پاڪ ۽ مقدس هجڻ گهرجي.

سنسڪرتي ڊرامي جي تاريخ ۾ ڪاليداس جو ڊرامو "شڪنتلا" شاهڪار ڊرامو آهي. سنسڪرتي ڊرامن جو هندي ۽ اردو ڊرامن تي پرپور اثر پيو. ان کان پوءِ سنڌي ڊرامي ۾ سنسڪرتي ڊرامي مان اثر قبوليو آهي. خاص طور تي انگريزن جي دور ۾ ڪيترائي سنسڪرتي ڊرامن جا سنڌي ۾ ترجما ٿيا ۽ اسٽيج تي آندا ويا. ننڍي کنڊ ۾ سنسڪرتي ڊرامن جي زوال کان پوءِ هندي ڊرامن پوءِ اردو ڊرامن عروج ماڻيو. هڪ اندازي مطابق 15 صدي ۾ اردو ڊرامي جي شروعات ٿي چڪي هئي. پورچوگيزن جڏهن هندستان جي ساموندي ڪناري واري شهر گوا کي فتح ڪرڻ کان پوءِ مذهب جي پرچار لاءِ اسٽيج ڊرامي جو سهارو ورتو. چيو وڃي ٿو ته پهريون اردو ڊرامو "اندر سيا" هو. اردو ۽ هندي ڊرامن کي به عروج انگريزن جي دور ۾ مليو. جڏهن اسٽيج جو رواج عام و جام ٿيو.

انگريزي ڊراما (English Drama)

انگلستان ۾ ڊرامو يوناني ۽ لاطيني اثر هيٺ آيو. پر اهو اثر تمام گهٽو پوءِ آيو. جنهن زماني ۾ روم وارن عيسائي مذهب اختيار ڪيو ۽ هنن ڏانهن پر چارڪ پادري موڪليائون، ان اثر تحت انگريزن کي ڊرامي جهڙي ادبي صنف جي خبر پئي. انگريزي ڊرامي 16 هين صدي عيسوي ۾ اوسر سان گڏ عروج حاصل ڪيو. ان کان اڳ مذهبي ڊرامو ۽ اخلاقي موضوعن وارا ڊراما انگريزن وٽ رائج هئا. جن جو مطلب عوام جي اخلاقيات ۽ مذهبي اقدار وڌائڻ هوندو هو. ان قسم جي ڊرامن جا قسم هيٺ ڏجن ٿا:

انگريزي ڊرامي جي تاريخ تي نظر وجهڻ سان خبر پوي ٿي ته سڀ کان اول معجزاتي موضوع وارا ڊراما لکيا ويا. اهڙي قسم جا ڊراما هميشہ پادري ڏيکارينداً

هئا. هنن پادرين وٽ مخصوص قسمن جا گاڏا هوندا هئا، جن جي مٿان استيج نهيل هوندي هئي. هو انهن گاڏن کي هڪ ڳوٺ کان ٻئي ڳوٺ ڪاهي ويندا هئا ۽ ماڻهن کي کيل ڪري ڏيکاريندا هئا. هنن ڊرامن ۾ اداڪاري پادري خود ڪندا هئا ۽ سندن موضوع مذهبي قدرن تي ٻڌل هوندو هو. هنن ڊرامن ۾ حضرت عيسيٰ کان علاوه ٻين وڏن وڏن پادرين جا معجزا ڏيکاريندا هئا. ان جو وڏو سبب اهو هوندو هو ته عام ماڻهن کي مذهبي طرح پابند ڪيو وڃي. انهن ڊرامن ۾ مذهبي پرچار کان علاوه ماڻهن کي چرچ جي ماتحت ڪرڻ به هوندو هو.

انگريزي ڊرامي جي اوسر ۾ معجزاتي ڊرامن کان پوءِ اخلاقياتي ڊراما وڏي اهميت رکن ٿا. هن قسم جا ڊراما مذهبي ۽ اخلاقي قدرن سان سرشار هوندا هئا. هن قسم جي ڊرامن 15 هين ۽ 16 هين صدي ۾ پوري يورپ ۾ وڏي مقبوليت حاصل ڪئي. هن قسم جي ڊرامن ۾ ازل کان انسان جي پنهنجي نفس سان جنگ کي موضوع بڻايو ويندو هو. ان کان علاوه نيڪي ۽ بدي جي وچ ۾ جنگ به هن قسم جي ڊرامن جو خاص موضوع هوندا هئا. هي ڊراما جيتوڻيڪ مذهبي نوعيت جا هوندا هئا، پر انهن ۾ نصيحت، تعليمي خيالات، سياسي ۽ سماجي مسئلن ۽ بدعتن تي طنز پڻ شامل هوندي هئي. اخلاقي ڊرامن ان وقت انگلينڊ ۾ وڌيڪ شهرت حاصل ڪئي، جڏهن هنن ۾ مذهبي پرچار کان وڌيڪ اخلاقيات (Morality) تي زور ڏنو ويو.

مطلب ته انگريزي ڊرامي جي اوسر پادرين جي هٿ ۾ ٿي، جنهن جو نمونو رام ليلا ۽ ڪرشن ليلا جهڙي طرز وارا ڊراما/ تماشا هوندا هئا ۽ بائيبل تان اخذ ڪيل ڪهاڻين کي ڊرامائي تشڪيل ڏيئي ڊراما جوڙيا ويندا هئا.

انگريزي ڊرامن جي ترقي ايلزبيٿ دور ۾ ٿي، جڏهن برطانيہ جي انگريزن Renaissance Movement کان پوري طرح اثر قبوليو. هن دور کي انگريزي ادب جو ايلزبيٿ دور (1600 – 1500) به چيو ويندو آهي. هي دور انگريزي ڊرامي جي عروج جو دور آهي. هن دور ۾ شيڪسپيئر جهڙو جڳ مشهور ڊراما نگار ٿي گذريو آهي. هن دور ۾ انگريزي ڊرامي لاطيني ڊرامي جو به خوب اثر قبول ڪيو. هن دور جي ڊرامي ۾ للي (1606 – 1554)، ٿامس ڪائيڊ (1595

– 1558)، ڪرسٽوفرمارلو (1593 – 1564)، وليم شيڪسپيئر (1616 – 1564) ۽ بين جانسن (1637 – 1573) جهڙا عظيم ڊراما نگار پيدا ٿيا.

اڳتي هلي انگريزي ڊرامو پرپور ترقي جون منزلون پار ڪندو ويو ۽ ان قافلي ۾ ڪيترائي نوان ڊراما نگار پيدا ٿيندا ويا جن ۾ جان ويبسٽر (1626 1575)_ جان فليچر (1625 – 1597)، جان ڊرائڊن (1700 – 1660) ۽ ٻيا ڪيترائي ڊراما نگار اچي وڃن ٿا. انگريزي ڊرامي کي وڏڻ ويجهڻ لاءِ پرپور ماحول مليو آهي. سرڪاري سرپرستي، ادارا، ناٽڪ منڊليون، اليڪٽرانڪ ۽ نان اليڪٽرانڪ ميڊيا، ريڊيو، ٽي وي، فلم ۽ اسٽيج وغيره وغيره اٽويهين صدي ڊرامي جي لاءِ هڪ دفعو ٻيهر عروج ڪٽي آئي. شيڪسپيئر جي دور وانگر هڪ دفعو ٻيهر اهڙا ڊراما نگار پيدا ٿيا جن جي شهرت پوري دنيا ۾ ڦهلجي ويئي. اهڙن ڊراما نگارن ۾ جارج برناڊشا (1950 – 1856)، آسڪروائلڊ (1933 – 1867)، وليم بٽلرٽس (1939 – 1865)، ٽي – ايس ايليٽ (1888 – 1970) ۽ ٻيا ڪيترائي شامل آهن.

مطلب ته انگريزي ڊرامو، جنهن جي شروعات يوناني ڊرامي جي اثر هيٺ شروع ٿي هئي ۽ لاطيني ڊرامي کان متاثر ٿي عروج حاصل ڪيو، اهو ڊرامو مذهبي ميڙاکن مان نڪري انساني مسئلن ۽ ڪيفيتن تي اچي پهتو. انگريزي ٻولي اهڙا ڊراما نگار پيدا ڪيا، جن جي شهرت ملڪي نه پر بين الاقوامي ٿي، جنهن سان انگريزي زبان کي پڻ ٻين ٻولين تي فوقيت ملي. انگريزي ڊرامن ۾ هر قسم جا موضوع شامل ٿيا. ڪيترائي نوان قسم ڊرامن ۾ نمودار ٿيا. نوان لاڙا، رجحان ۽ موضوع ۽ تحريڪون پيدا ٿيون. ٽيڪنالاجي جي ڦهلاءَ سبب انگريزي ڊرامي سڄي دنيا ۾ پنهنجو مقام حاصل ڪيو. سڄي دنيا ۾ شيڪسپيئر جي نالي سان ادارا قائم آهن. انگريزي ڊرامي جي تاريخ تي، لکين ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن.

ڊراما جا قسم

قديم يونان ۾ ڊرامن جا ٻه قسم: يعني غمگين/المي (Tragedy) ۽ مزاحيه/طربيه (Comedy) هوندا هئا. ان زماني ۾ هي ڊراما هڪ ٻئي کان بلڪل

جدا هوندا هئا پر ڊرامي جي وڏندڙ شهرت سان ان ۾ ايترا تجربا ٿيا آهن جو ٻنهي کي جدا کرڻ مشڪل ٿي پيو آهي. ان کان علاوه ڊرامي جي وڏندڙ شهرت سبب ان جا نوان قسم پيدا ٿي پيا آهن. مگر غور کبو ته اهي ڊراما به انهن جون شاخون ئي آهن. اچو ته ڊرامن جي مختلف قسمن جو مختصر جائزو وٺون.

غمگين/ المياه ڊرامو (Tragedy)

"ڊرامن جي سيني قسمن ۾ هي اتر سمجهيو ويندو آهي. هي سنجيده ماحول جي عڪاسي ڪندو آهي. هن جو سورمو (Hero) پوڳنائن جو شڪار ٿيندو آهي ۽ آخر ۾ سندس المناڪ پڄاڻي ٿيندي آهي. المياه ڊرامي جي وڏي خوبي اها هوندي آهي ته ان ۾ ڏک پريو داستان هوندو آهي. ڏسندڙ کي نهايت گنڀير ڪري ڇڏيندو آهي ۽ موٽ ۾ ٻئي جي ڏک کي پاڻ تي اربي ڇڏيندو آهي. اهڙي طرح ٻئي جي ڏکن کي پنهنجو سمجهي پنهنجي دل هلکي ڪندو آهي."(11)

ارسطو موجب، المياه ڊرامي جو وڏو ڪم اهو آهي ته اهو ٻين جي دلين ۾ رحم ۽ ڊپ پيدا ڪري ٿو. المياه ڊرامو دراصل مرڪزي ڪردار (سورمي) جي عملن جو نتيجو هوندو آهي. هن ڊرامي جي ٻولي گنڀير ۽ حڪمت پري رکي ويندي آهي. ارسطو موجب مٿئين خوبين کان علاوه المياه ڊرامن جا مرڪزي ڪردار وڏا ماڻهو، بادشاهه، شهزادا، شهزادين ۽ ٻيا اعليٰ مرتبي وارا ماڻهو هجڻ گهرجن. انگريزي ادب جي تاريخ تي نظر وجهڻ سان خبر پوي ٿي ته وليم شيڪسپيئر جا اڪثر ڊراما ارسطو جي ٻڌايل اصولن تحت آهن ان ڪري هن جا المياه ڊراما اڄ سوڌو ڪامياب آهن. اڄتي هلي المياه ڊرامي جي وڏندڙ شهرت سبب اڪثر ڊراما نگارن پنهنجا مڪيه ڪردار عام ماڻهن مان کنيا پر ڊرامن جي آکاڻي گنڀير رکيائون.

المياه ڊرامي جو هي هڪ اهڙو قسم آهي، جنهن جو مرڪزي خيال يا آکاڻي بدلي وٺڻ تي منحصر هوندي آهي. هن ڊرامي ۾ ڪنهن جو ناحق خون ٿيندو آهي، جنهن جي نتيجي ۾ ڊرامي جو هيرو بدلي وٺڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. ڊرامي ۾ "بدلو" دراصل هڪ فريضو سمجهي ورتو ويندو آهي. اهڙي طرح خوف، هراس ۽ استحصال هن ڊرامي جي خاص خوبين مان هوندا آهن. آخر ۾ بدلي وٺندڙ هيري لاءِ

خاص همدردي پيدا ٿي پوندي آهي. وليم شڪسپيئر جا مشهور ڊراما Revenge Tragedy آهن، جهڙوڪ Hamlet، King Lear، Macebeth ۽ Othello وغيره.ان کان علاوه انگريز ڊراما نگارن ۾ جان ويبسٽر ۽ ٿامس ڪائڊ پڻ هن قسم جي ڊرامن ڪري مشهور هئا.

مزاحيه /طربيه ڊراما (Comedy)

طربيه ڊرامي جي پڃاڻي خوشي سان ٿيندي آهي ۽ ان جو وڏو مقصد تفريح مهيا ڪرڻ هوندو آهي. حقيقت ۾ طربيه ڊرامو زندگيءَ جي تقليد ڪري ٿو ۽ رسم و رواج جي عڪاسي ڪري سچائي جو اولڙو اڇلي ٿو. طربيه ڊرامي جي ظرافت جو دارومدار ڪنهن وقت، موقعي يا ڪنهن صورتحال تي يا ڪنهن مهل واري معنيٰ خيز مڪالمي تي هوندو آهي."[12]

مزاحيه ڊرامو دل کي خوش ڪري ٿو ته وري دل آزاري ڪري ٿو. ڇو جو هڪ مزاحيه ڊراما نگار نه رڳو پنهنجي آس پاس جي انهي حقيقت کي قبول ڪري ٿو ته ڇا ٿي رهيو آهي، بلڪ اهو ڪهڙائي ٿو ته ڇا نه ٿيڻ گهرجي. ان حساب سان سندس ڊرامو زندگيءَ ۾ تنقيد واري رجحان جي عڪاسي ڪري ٿو. تنقيد سان گڏوگڏ هو محسوس ڪري ٿو ته خوشي ءَ جي پيٽ ۾ ڏک وڌيڪ آهن، ان ڪري هو پنهنجي زندگيءَ جو مقصد اهو ٿو رکي ته اداس چهرن کي پائدار خوشي ڏجي. مزاحيه ڊرامن جي شروعات قديم يونان کان ٿي. مزاحيه ڊرامي جي برعڪس هن ڊرامي جي پڃاڻي خوشگوار ۽ وٽندڙ ماحول ۽ فضا ۾ ٿيندي آهي. مزاحيه ڊرامي ۾ وڏن ماڻهن جو هجڻ ضروري نه هوندو آهي. بلڪ ڪير به هن ڊرامي جو مرڪزي ڪردار ٿي سگهي ٿو. وليم شيڪسپيئر ڪيترائي مزاحيه/ طربيه ڊراما لکيا، جن مان مرزا قليچ بيگ ڪيترن ڊرامن جو سنڌي ۾ ترجمو ڪيو. امر جليل، سحر قريشي، يار محمد شاهه، قمر شهباز، رحمت الله ماجوئي، شمشير الحيدري، آغا نادر، حفيظ ڪنير ۽ ٻين طربيه ڊراما لکيا آهن. مزاحيه ڊرامن جا هيٺيان قسم آهن:

(i) طنزيه ـ مزاحيه ڊرامو(Satirical Comedy)

طنزيه ڊرامي جو مقصد اهو آهي ته انسان کي، سندس بيهودن خيالن، بدعتن، چالاڪين، غلط حرڪتن تي سخت چوٽون ڪيون وڃن. اهو تڏهن ٿيندو آهي،

جڏهن کو انسان اخلاق يا عام سمجهه جا قاعدا ٽوڙيندو آهي. هي ڊرامو سماج جا اهي عيب چگي طرح سان ظاهر ڪري ٿو، جيڪي عوام جي تڪليفن جو باعث بڻجن ٿا". (13)

(ii) ڪاميڊي آف مينرس (Comedy of Manners)

هن ڊرامي ۾ اڪثر ڊراما نگار معاشري جي ريتن رسمن تي طنز ڪندا آهن. هن ڊرامي جو وڏو دخل مڪالمن تي هوندو آهي. هي ڊراما اصل ۾ وڏن گهراڻن جي ريتن رسمن تي ٺٺولي هوندا آهن، جن ۾ اصول ۽ طرز زندگي جا ڪوڙا محل ٺهيل هوندا آهن. هنن ڊرامن کي سمجهڻ لاءِ سمجهدار ذهنن جو هجڻ ضروري هوندو آهي. انگريزي ڊرامي جي تاريخ ۾ جان ڊرائڊن هن قسم جو وڏو ڊراما نگار هو. سنڌي ڊرامي ۾ پڻ هن قسم جا ڪيترائي مثال موجود آهن، جن ۾ امر جليل جو "متيءَ جا ماڻهو"، عبدالقادر جوڻيجي جو "خانصاحب" وغيره اهم آهن.

(iii) رومانوي طربيه ڊراما (Romantic Comedy)

هن ڊرامي جو مقصد اهو آهي ته ڊرامي جي آکاڻي ۾ محبت جو داستان هجي. ان کان علاوه ڪل، پوڳ، خوشي، ناچ گانو به ان ۾ شامل هجي. هن ۾ هڪ قسم جو رومانوي داستان هوندو آهي، جنهن جو انجام محبتي جوڙن جي شادي ۽ ميلاپ وغيره تي ختم ٿيندو آهي.

المیہ – مزاحیہ ڊراما (Comedy – Tragic)

ڊرامي جي وڏندڙ شهرت ۽ المیہ ۽ مزاحیہ ڊرامي جي تاثير ڏيڻ خاطر هن ڊرامي کي جنم ڏنو ويو. موجوده دور ۾ هن قسم جا ڊراما رائج آهن. هي ڊراما شروع ۾ اداس ۽ غمگين ماحول سان شروع ٿيندا آهن، جن ۾ مرڪزي ڪردار هر تڪليف ۽ عذاب مان گذرندو آهي، پر آخر ۾ هن ڊرامي جي پڇاڻي خوشي سان ٿيندي آهي". (14) هن ڊرامي جي شروع ٿيڻ جو ٻيو وڏو سبب اهو هو ته ڏسندڙ طربيه ۽ المیہ ڊرامن جي يڪسانيت کان بور ٿي چڪا هئا. قديم يونان ۾ هن قسم جي ڊرامي جي سخت مخالفت ڪئي ويندي هئي. البته انگريزي ۾ هن قسم جي ڊرامن تمام گهڻي شهرت حاصل ڪئي. انگريزي ڊرامي جي تاريخ ۾ مائونٽ ۽ فليچر هن قسم جي ڊرامي جا مؤجد آهن. جان ڊرائڊن پڻ هن قسم جا ڪافي ڊراما لکيا.

موجوده سنڌي ٽي وي ڊراما Comedy – Tragic ٿين ٿا.

ميلو ڊراما (Melodrama)

راڳي ڊرامو يا گيتن پري کهاڻي موجوده دور جو مشهور ڊرامو آهي. هن قسم جي ڊرامن ۾ بن مختلف حالتن يا قصن جي وچ ۾ ڪشمڪش ڏيکاري ويندي آهي. انهيءَ کي تفصيل سان پيش ڪرڻ سبب آکاڻي ۾ گهٽي ڊيگهه ٽي ويندي آهي. هنن ڊرامن ۾ خود ڪلامي (Soliloquy) جو گهٽو استعمال هوندو آهي. ميلو ڊراما ۾ موسيقي جو وڏو دخل هوندو آهي. ڊرامي جي کهاڻي ۾ تجسس (Suspense) بہ گهٽو هوندو آهي. هنن ڊرامن جي پچاڻي خوشگوار ماحول ۾ ٿيندي آهي."[15]

چسو ڊرامو / مذاقي نقل (Farce)

قديم فارس ڊراما، چرچ جي پيداوار آهن، جن ۾ ڪل جوڳن فرضي واقعن تي ٻڌل انساني خرابين تي نقل يا ويچارا ڪيڙا ويندا هئا. پر هاڻي هي ڊرامو مزاحيہ موضوعن لاءِ استعمال ٿيندو آهي. هنن ڊرامن ۾ مزاحيہ واقعا بيان ٿيل هوندا آهن.

فارس ڊرامو سنڌي ادب ۾ انتهائي آڳاٽو آهي. خاص طور تي سنڌي لوڪ ادب ۾ هي صنف گهڻي مشهور هئي. سنڌي لوڪ ادب ۾ جهيڙا يا مناظرا دراصل فارس آهن. سنڌ جا سگهڙ ميلن، ملاکڙن، شادين مرادين تي، مولوين، ملن، موالن وغيرہ جي نقل ڪندا هئا ۽ تماشائين کي وندرائيندا هئا. ان ڏس ۾ هي مناظرا يا جهيڙا وڌيڪ مشهور هئا.

1. مناظرو دلي ۽ طالب جو
2. مناظرو سس ۽ ننهن جو
3. مناظرو ٽوپي ۽ پڳ جو
4. مناظرو فقير ۽ بخيل جو

سنگيت / منظوم ڊرامو (Opera)

هن قسم جا ڊراما شاعري ۾ هوندا آهن. هنن جو پلاٽ المیہ يا مزاحيہ ٽي سگهي ٿو. هنن ۾ موسيقي جو وڏو دخل هوندو آهي. وقت سان گڏوگڏ هن ۾ نوان نوان تجربا ٿيا هن ۾ قومي، سياسي، رومانوي موضوع شامل ڪيا ويا آهن. اڪثر

ڪري هي ڊرامو ٽن ائڪٽن تي مبني هوندو آهي. مرزا قليچ بيگ جو "ليليٰ مجنون" سنڌي زبان جو پهريون اواوپيرا آهي. شيخ اياز جا "دودي سومري جو موت" ۽ "رني ڪوٽ جا ڏاڙيل" ارجن شاد جو " ڏاهيون ڏڪ ڏسن" بهترين اوپيرا آهن. ان کان علاوه سنڌي ڊرامي جي تاريخ ۾ ٻيا به ڪيترائي اوپيرا جا مثال موجود آهن.

ڊاڪٽر غلام رسول بلوچ مطابق "سنگيت ڊراما جنهن کي انگريزي ۾ Opera چئبو آهي، سو ڊرامن جو اهو قسم آهي، جنهن ۾ مڪالمن کي نثر جي بدران نظم ۾ جوڙي سريسته سرن سان ڳائڻ ۽ سازن سان رقص و موسيقي جي ذريعي اسٽيج تي پيش ڪيو ويندو آهي. سنڌي ۾ اهڙن ڊرامن کي اسين سنگيت ڊراما سڏيون ٿا".(16)

ايڪانڪي ڊراما (One Act Play)

هرهڪ ايڪٽ ۾ هڪ يا وڌيڪ منظر ٿي سگهن ٿا. يوناني ڊراما مسلسل هڪ مڪمل ايڪانڪي طور ڪيا ويندا هئا، جنهن ۾ وچ وچ ۾ ڪورس ۾ ڪجهه چيو ويندو هو. سمجهيو وڃي ٿو ته هوريس اهو پهريون ماڻهو هو جنهن پنجن ايڪٽن واري ڊرامي تي زور ڏنو. نئين سجاڳيءَ واري دور ۾ ڪنهن مرحلي تي فرينچ ڊرامي نگارن انهيءَ کي عام اصول بڻائي ڇڏيو. شيڪسپيئر ۽ سندس همعصرن جي ڊرامن ۾ فطري وٿيون آهن، جن کي ايڪٽن واري ورهاست ڇئي سگهجي ٿو. انگلنڊ ۾ ٻين جانسن پنجن ايڪٽن واري ڊرامي جو بنياد وڌو. ان کان پوءِ ايڪٽن کي ڏار ڏار ڏيڪارڻ لاءِ پردي ڪيرائڻ جو رواج پيو. ابسن (1906 _ 1828ع) ايڪٽن کي گهٽائي چار ڪيو. چيخوف (1904 _ 1860ع) جهڙن ڊراما نگارن به چار ايڪٽ رکيا، پر ويهين صديءَ جي ابتدائي سالن ۾ ٽن ايڪٽن جي ڊرامن کي ترجيح ملڻ لڳي، تنهن هوندي به ٻن ايڪٽن وارا ڊراما به لکيا هئا. جديد دور ۾ ايڪٽ ڪيترا به هجن، پردو صرف انترويل ۽ آخر ۾ ڪيرايو ويندو آهي. جديد ڊراما منظرن جي تسلسل سان پيش ڪيا ويندا آهن.

سنڌي ڊرامي ۾ انگريزن جي دؤر ۾ ايڪانڪي ڊرامن جو رجحان پروفيسر منگهارام ملڪاڻي وڌو، جنهن کي ايڪانڪي ڊرامن جو ابو به چيو وڃي ٿو.

ائبسرڊ ناٽڪ (Theater of Absurd)

ناٽڪ نويسي ۾ ٻاهرين هوائن جي اثر بدولت نئين ناٽڪ، ائبسرڊ ناٽڪ جا تجربا پڻ سنڌي زبان ۾ ڪيا ويا آهن. يورپ ۾ ان کي واهياتپڻي ۽ بي ڊنگيءَ جو ٿيٽر (Theater of Absurd) چوندا آهن. يورپ ۾ صنعتي انقلاب کانپوءِ واري صنعتي معاشري ۾ ماڻهوءَ جي جيڪا صورتحال وجي بيٺي، ان کي واهياتپڻي ۽ بي ڊنگيءَ واري صورتحال چيو ويو.

ائبسرڊ ڊرامي جو هر ڪردار ڪنهن نہ ڪنهن خوف ۾ ورتل هوندو آهي. ڪنهن وڏي طاقت جو خوف، جيڪو حقيقي يا خيالي ٿي سگهي ٿو. اهو خوف، انديشي ۽ ڊپ ۾ ورتل انسان عجيب حرڪتون ٿو ڪري، ۽ هن جي واهيات حرڪتن کي ڏسي ڪل ٿي اچي، جيڪا پڻ اجائي ۽ مهمل ۽ بي معنيٰ آهي. ڪنهن ڪنهن مهل ان کل جو آواز روئڻ جهڙو لڳندو آهي. سنڌي ڊرامي ۾ ڊاڪٽر پريم پرڪاش جا "مورچابندي" ۽ "باهه، موتي پرڪاش جو"، "رات هڪ طوفان جي" ۽ ايم ڪمل جو "ماچس ڪٽي آهي؟" وغيره ائبسرڊ ڊرامن جا بهترين مثال آهن."[17]

ڊراما جا خاص ترڪيبي جزا

(1) آکاڻي/ ستاءُ (Plot)

ارسطو مطابق آکاڻي (Plot) ڊرامي جو روح هوندو آهي. هڪ سٽي ۽ مضبوط آکاڻيءَ کان سواءِ ڊرامو ڪڏهن بہ ڪامياب ٿي نہ ٿو سگهي. آکاڻيءَ جو دارومدار ڪهاڻي ۽ ڪردارن تي هوندو آهي. ڪنهن بہ ناٽڪ ۾ ستاءُ اهم ترين عنصر آهي. هر ناٽڪ نويس کي ترتيب ۾ ڏاڍي خبرداري وٺڻي پوندي آهي جو ناٽڪ جي ڪاميابي/ ناڪاميابي جو مدار ئي ان خبرداري تي آهي. هر ناٽڪ نويس ٻين ناٽڪ نويسن جي پيٽ ۾ توڙي سندس ئي لکيل پهرين ناٽڪ جي پيٽ ۾، پنهنجي ناٽڪ جي ترتيب الڳ يا نئين ٻارڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، جيئن سندس ناٽڪ ۾ هڪ پاسي تازگي اچي تہ ٻئي پاسي نواڻ.

(2) ڪردار نگاري (Characterization)

ناول ۽ افساني وانگر هڪ ڊرامي جو عمل و دخل بہ ڪردار نگاريءَ تي هوندو آهي. اگر ڪنهن ڊرامي ۾ ڪردار "فطري" قسم جا نہ هوندا تہ اهو ڊرامو ڪامياب

سمجهيو نہ ويندو. اگر ڪنهن ڊرامي جا ڪردار مافوق الفطرت هوندا تہ چئبو تہ ڊرامي جي ڪردار نگاري صحيح ٽيل نہ آهي. ان ڪري هڪ سٺو ڊراما نگار ڪردارن جي ذهني سطح ۽ انهن جي سماجي حيثيت کي هميشہ سامهون رکندو آهي.

ارسطو ٽريجدي جي ڪردارن لاءِ وڏو تاڪيد ڪيو آهي. سندس خيال موجب ٽريجدي جا ڪردار وڏا ماڻهو هجڻ گهرجن. هو طبيعت ۾ درويش صفت نہ پر سڀا انسان هجڻ گهرجن. مطلب تہ ڪردارن جو آڪاٽيءَ تي وڏو اثر هوندو آهي. ڪردار نگاري جي اهميت ان ڪري بہ هوندي آهي تہ ڊرامي ۾ مرڪزي ڪردار هڪ اهڙو مثالي هجڻ گهرجي جو ان کي ڏسي دل ۾ يا تہ بزرگي، برتري ۽ عظمت جو احساس پيدا ٿئي يا وري نفرت ۽ ڏڪار پيدا ٿئي."[18] قديم يوناني ۽ هندستاني ڊرامن جا مرڪزي ڪردار ان ڪري اهميت وارا هوندا هئا جو اهي مخالف ماحول ۽ پنهنجي عمل سان نا ممڪن ڳالهين کي ممڪن ڪري ڏيکاريندا هئا ۽ ڏسندڙن جي دلين تي پنهنجي حشمت ۽ عظمت جو ڏاڪو ويهاريندا هئا. پر انهن يوناني ۽ هندستاني ڊرامن کان پوءِ يورپي ڊرامن جو دائرو تمام وسيع ٿيو ۽ پکڙجي ويو. جنهن ڪري انهن ڊرامن ۾ ڀرپور ڪردار ممڪن ٿي پيا.

(3) ڊائلاگ/ مڪالما (Dialogues)

ڊرامي جي وڏي ۾ وڏي سچاڻپ مڪالما آهن. ڇو جو ڊرامي ۾ آکاڻي بيان ڪرڻ جي بدران عملي طرح ڪري ڏيکاريل هوندي آهي. هڪ سٺي ڊراما نگار لاءِ ضروري آهي تہ ڪردارن جي ذهني سطح ۽ انهن جي سماجي حيثيت کي سامهون رکي مڪالما لکي. اهي ڊائلاگ ئي انهن ڊرامن ۽ ڪردارن کي زندگي بخشيندا آهن. سٺن مڪالمن جي ذريعي ئي هڪ ڊرامي جي ڪهاڻي دلچسپ ٿئي ٿي.

پروفيسر قاضي خادم مطابق "جديد ڊرامي ۾ ڊائلاگ يا گفتگو بيحد مختصر هوندي آهي. ان ڪري جو فنڪارن کي اهي ياد ڪرڻا پوندا آهن ۽ هو باقي ڪم آوازن جي لاهہ چاڑهہ کان (ريڊيو ۾) ۽ ائڪٽنگ ۽ چهرن کان (ٽي ويءَ) ۾ ونندا آهن. پر جيڪڏهن هنن کي ڊگها ڊائلاگ ڏنا ويندا تہ هو پنهنجو ڌيان صرف ڊائلاگ ياد رکڻ تي ڏيندا نہ ڪہ ائڪٽنگ ۽ صداڪاريءَ تي". (جديد ڊراما)

(4) ڪشمڪش يا ڇڪتاڻ (Conflict)

ڊرامي جي ڪهاڻي جو اڳتي وڌڻ جو دارومدار ڊرامي ۾ ڪشمڪش (Conflict) تي هوندو آهي. ان ڪري هڪ ڊرامي ۾ ٻن متضاد شين يا جذبن جي وچ ۾ ڪشمڪش جو هجڻ ضروري آهي. اها ڇڪتاڻ اڪثر ڪري نيڪي ۽ بدي جي وچ ۾ ڏيکاري ويندي آهي.

ڪشمڪش ڪنهن شيءِ، ڳالهه، خواهش يا ٻئي ڪنهن سبب جي ڪري پيدا ٿيندي آهي. ڪڏهن ڪڏهن اها ٻن ڪردارن جي وچ ۾ ڪنهن سبب يا مقصد لاءِ ٿيندي آهي. يا هڪ ئي ڪردار جي ٻن مقصدن، خواهش جي وچ ۾ ٿيندي آهي.

پروفيسر قاضي خادم مطابق "ڊرامي جي ماضي تي نظر وجهبي ته نظر ايندو ته هر ڊرامي جي شروعات ڪشمڪش (Conflict) سان نظر ايندي. ايتري قدر جو ڊرامي کي ڪشمڪش جو متبادل لفظ ڪري سمجهيو ويندو هو. شيڪسپيئر جي ڊرامن تي نظر وجهبي ته هن جو هر ڊرامو ڪشمڪش سان شروع ٿيندو نظر ايندو. مئڪبٿ، هئملٽ، ڪنگ ليئر، اوٿيلو، جيڪو به ڊرامو پڙهبو ته ان جي شروعات انهيءَ ڪشمڪش سان نظر ايندي. ليڪن هن دور ۾ ڪيترائي ڪامياب ڊراما ريڊيو ۽ ٽي وي تي پيش ٿي رهيا آهن، جن جي ڪهاڻي ڪشمڪش سان نه پر عام طرح شروع ٿئي ٿي ۽ زندگيءَ جي وڌڻ واري انداز سان وڌندي نظر ايندي، ۽ ان ۾ ايندڙ لاها چاڙها ان کي پنهنجي منطقي انتها ڏانهن وٺي ويندا نظر ايندا".[19]

ڇڪتاڻ/ ٽڪراءَ جا ٻه قسم ٿيندا آهن:

(i) **داخلي ڇڪتاڻ (Inner Conflict)** :اضطراب، مونجهارو، فيصلي نه ڪرڻ جي قوت وغيره اچي وڃي ٿو.

(ii) **بيروني ڇڪتاڻ Outer Conflict)** (هن ۾ ٻن ڌرين ۾ جهيڙو، بدلو، دشمنيون، رشتا ناتا، سماجي مسئلا وغيره.

(5) عروج (Climax)

عروج اها منزل آهي، جنهن تي هڪ ڊرامو ترقي ڪري منزلون طئي ڪري پهچي ٿو. هي منزل حد درجي جي پيچيده ۽ اهم هوندي آهي، جتان پوءِ ڊرامي جي

پڄاڻي ٿيندي آهي. سولن لفظن ۾ ائين چئجي ته ڊرامو آهستي آهستي اهڙي منزل تي پهچندو آهي، جتي سڀ واقعا ۽ مسئلا منجهي پوندا آهن. اهو ئي ڊرامي جو عروج آهي.

(6) ڊرامي جون هيڪڙايون (Unities of Drama)

ارسطو مطابق هڪ ڊرامي ۾ ٽن قسمن جون هيڪڙايون (Unities) ضرور هئڻ گهرجن:

(1) **وقت جي هيڪڙائي** : (Unity of Time)وقت جي هيڪڙائي جو مطلب اهو آهي ته هڪ ڊرامو هڪ ئي وقت شروع ٿي ختم ٿئي. وڌ ۾ وڌ هڪ ڏينهن جيترو هئڻ گهرجي.

(2) **جاءِ جي هيڪڙائي(Unity of Place)** : جاءِ جي هيڪڙائي جو مطلب اهو آهي ته هڪ ڊرامو جنهن هنڌ شروع ٿيو هجي اهو ساڳي جاءِ تي ختم ٿئي.

(3) **عمل جي هيڪڙائي(Unity of Action)** :عمل جي هيڪڙائي جو مقصد اهو آهي ته هڪ ڊرامي ۾ هڪ وڏو يا خاص عمل هئڻ گهرجي، مطلب ته اگر ڊرامو مزاحيه (Comedy) آهي ته هڪ خسيس عمل هئڻ گهرجي اگر سنجيده (Tragedy) هجي ته ان ۾ گنهيبر عملن کي پيش ڪيو وڃي.»[20]

يوناني ڊرامن ۾ هنن هيڪڙاين تي سختي سان عمل ڪيو ويندو هو. پر انگريزي ادب ۾ ڊرامي جي وڌندڙ شهرت سبب انهن هيڪڙاين تي سختي سان عمل نه ڪيو ويو. شيڪسپيئر هنن هيڪڙاين کي مڪمل نظر انداز ڪيو آهي.

سنڌي ڊرامو جيئن ته انگريزي ڊرامي مان متاثر ٿيل آهي، ان حساب سان ان ۾ به هيڪڙاين تي پابندي سان عمل نه ڪيو ويو آهي. مثال طور تي وي ڊراما سؤ سؤ قسطن تي به ٿي سگهن ٿا. جيستائين جاءِ جي هيڪڙائي جو تعلق آهي، ان جو عمل ته سنڌي ڊرامي ۾ بلڪل نظر انداز ٿيل آهي. هڪ سين اگر ڪراچي ۾ آهي ته ٻيو خيرپور ۾ ٿي سگهي ٿو يا وري ٻيو سين ملڪ کان ٻاهر ٿي سگهي ٿو.

(7) نظارا/ منظر (Act)

هرهڪ ايڪٽ ۾ هڪ يا وڌيڪ منظر ٿي سگهن ٿا. يوناني ڊراما مسلسل هڪ مڪمل ايڪي طور ڪيا ويندا هئا، جنهن ۾ وچ وچ ۾ ڪورس ۾ ڪجهه ڇيو ويندو هو. سمجهيو وڃي ٿو ته هوريس اهو پهريون ڊراما نگار هو جنهن پنجن ايڪٽن واري ڊرامي تي زور ڏنو. نئين سجاڳيءَ واري دور ۾ ڪنهن مرحلي تي فرينچ ڊرامي نگارن انهيءَ کي عام اصول بڻائي ڇڏيو. "شيڪسپيئر ۽ سندس همعصرن جي ڊرامن ۾ فطري وڌيون آهن، جن کي ايڪٽن واري ورهاست ڇڏي سگهجي ٿو. انگلنڊ ۾ بين جانسن پنجن ايڪٽن واري ڊرامي جو بنياد وڌو. ان کان پوءِ ايڪٽن کي ڏار ڏار ڏيکارڻ لاءِ پردي ڪيرائڻ جو رواج پيو. ابسن (1906 ـ 1828ع) ايڪٽن کي گهٽائي چار ڪيو. چيخوف (1904 ـ 1860ع) جهڙن ڊراما نگارن به چار ايڪٽ رکيا، پر ويهين صديءَ جي ابتدائي سالن ۾ ٽن ايڪٽن جي ڊرامن کي ترجيح ملڻ لڳي، تنهن هوندي به بن ايڪٽن وارا ڊراما به لکبا هئا. جديد دور ۾ ايڪٽ ڪيترا به هجن، پردو صرف انٽرويل ۽ آخر ۾ ڪيرايو ويندو آهي. جديد ڊراما منظرن جي تسلسل سان پيش ڪيا ويندا آهن.ادب جو هڪ مضبوط ڪردار به سمجهي سگهجي ٿو."[21]

(8) پڄاڻي(End)

جڏهن ڊرامي جي آکاڻي (Plot) پنهنجي عروج تي پهچندي آهي ته ڊراما نويس منجهيل مسئلن جو حل آهستي آهستي پيش ڪندو آهي. تان جو وڃي سڄو ڊرامو پڄاڻي ڏانهن پهچندو. سڄي ڊرامي جو دارومدار پڄاڻي تي هوندو آهي. هڪ ڊراما نويس لاءِ اهو ڪم انتهائي مشڪل هوندو آهي ته جهڙي ڪاميابي سان ڊرامو شروع ڪيو هئائين، اهو اهڙي ڪاميابي سان ان کي ختم ڪري.

ڊراما ، ٿيٽر ۽ تماشائي

ٿيٽر يوناني ٻولي جو لفظ آهي، جنهن جي معني آهي 'ڏسڻ' يا 'نظارو پسڻ. ناٽڪ جي جاءِ ناٽڪ گهر وغيره. ڊرامي ۽ ٿيٽر جي اهميت بيان ڪندي مير محمد نظاماڻي لکي ٿو ته "حقيقت ۾ ڊراما اسٽيج تي عملي طرح سان پيش ڪرڻ لاءِ لکيو ويندو آهي. انهيءَ ڪري ظاهر آهي ته اها جاءِ يعني "ٿيٽر" جتي اهو پيش ڪيو وڃي ٿو، انهيءَ تي ضرور اثر پوندو. انهي ڪري ڪيترائي نقاد هن راءِ جا آهن

تہ ڊرامي جو ادب سان ايترو تعلق نہ آهي، جيترو فن اداڪاري سان آهي. جيڪڏهن هي ڳالهہ مڃي وڃي تہ "ڊرامو" نقالي آهن تہ پوءِ هي ڳالهہ بہ قبول ڪرڻي پوندي تہ هڪ بهترين فنڪار جي حيثيت ۾ ڊراما نگار هڪ بهترين تمثيل نگار آهي، جنهن جو درجو عام شاعر يا اديب کان البت بلند آهي. اهوئي سبب آهي جو ٿيٽر کان سواءِ ڊرامو ڪڏهن بہ ترقي ڪري نہ ٿو سگهي." (22)

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي مطابق "ياد رکڻ گهرجي تہ ناٽڪي فن، ٻين فنن وانگر پاڻ ۾ ئي پورو نہ آهي، جنهن کي صرف ڪتب خاني ۾ ويهي مطالعو ڪجي. ناٽڪ جو آخري مقصد تڏهن پورو ٿيل سمجهبو، جڏهن ناٽڪ گهر (Theater) ۾ اهو ڪري ڏيکاريو وڃي ۽ رنگ ڀومي (Stage) تي اداڪاري (Acting)، چترڪاري (Painting)، وسترڪاري (Consturning)، سنگيت (Music) ۽ ناچ (Dancing) جي ان کي پوري پوري واهر ونڊي ٿي پوي." (23)

ڊرامي جو تعلق صرف ادب سان نہ آهي، بلڪ ان ۾ اداڪار، تماشائي اسٽيج، ڊراما نگار، اداڪار وغيرہ اچيو وڃن ٿا. ان حساب سان ٿيٽر کي اهڙو هڪڙ گهرجي جو هن سڀني ڳالهين جي پورائي ڪري. سنڌ ۾ انگريزن جي زماني ۾ ڪيترائي ٿيٽر قائم هئا، جتي باقاعدگيءَ سان ڊراما رچايا ويندا هئا. ورهاڱي کان پوءِ ٽئيٽرن جي جاءِ تي سئنيما هال ٺهيا.

اڄ ڊرامي جي صنف ايتري قدر ترقي ڪري چڪي آهي، جو ٿيٽر جي اداڪارن جي سجاڻپ الڳ آهي. اڄ جتي سائنس ۽ ٽيڪنالاجي ترقي ڪئي آهي، اتي ڊرامي کي پيش ڪرڻ لاءِ مختلف ذريعا پيدا ٿي پيا آهن. ان حالتن ۾ ٿيٽر ڊراما، فلم، ريڊيو ۽ ٽي وي جي اڳيان اهميت وڃائي وينا آهن. حقيقت ۾ اڄ ٿيٽر جي اهميت وڌيڪ محسوس ٿئي ٿي. اڄ جڏهن اسان جي معاشري ۾ رشتا ناتا پنهنجي اهميت وڃائي وينا آهن. سماجي براين جهڙوڪ قبيلائي جهيڙا، ڪاروڪاري جا وڌندڙ واقعا، غير مساوي سلوڪ وغيرہ وڌي ويا آهن. اهڙين حالتن ۾ ٿيٽر جي اهميت وڌيڪ محسوس ٿئي ٿي.

ٽيئٽر در حقيقت وهم گمان جو مقام هوندو آهي. جنهن وقت ڊرامو شروع ٿئي ٿو تہ اسان ٽيئٽر کي وساري ڇڏيون ٿا ۽ جيڪڏهن ڊرامي جي منظر ۾ ڪنهن خوبصورت ندي‌ءَ جو ذڪر آهي تہ اسان اتي پهچي ويندا آهيون. ٽيئٽر ۾ حقيقت پسندي جي نظري فريب کي مؤثر بنائڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪئي ويندي آهي. جيڪڏهن ادب روح جو انڪشاف آهي تہ ٽيئٽر وري ناظرين جي روح ۾ لهي اجتمائي انڪشاف برپا ڪري ٿو ۽ انهي‌ءَ سان گڏ ٽيئٽر فردن جي زندگين جي لڪيل اسرارن جي ڳولا ڪري ٿو.

"استيج لاطيني ٻولي جو لفظ آهي جيڪوڏ (سستيتڪم، استئتس يا استيئر) لفظ مان اخذ ٿيل آهي، جنهن جي معني' آهي'بيهڻ'. جيئن ٽيئٽر جي هن حصي تي فنڪار بيهي فن جو مظاهرو ڪن ٿا، سو انهي مناسبت سان مٿس استيج نالو رکيو ويو آهي. هڪ ڊرامي جو اصل مقام استيج آهي ۽ استيج تماشائين کان سواءِ ڪجهہ بہ نہ آهي. ڊراما هميشہ تماشائين جي سوچ، فڪر ۽ پسند مطابق لکيا ۽ استيج ڪيا ويندا آهن. تماشائي هميشہ هڪ جهڙا نہ ٿيندا آهن. اهي پنهنجي پنهنجي خيالات، جذبات، سيرت ۽ سوچ ۾ مختلف هوندا آهن. اهڙي طرح شهري تماشائي ڳوٺ وارن تماشائين کان مختلف هوندا آهن. مثال طور ڪنهن جي سالگرهہ جي موقعي تي اگر ڪو ڊرامو استيج ڪيو وڃي تہ اتي اهي تماشائي نہ هوندا، جيڪي انقلابي سوچن کي پسند ڪندا آهن."[24]

وڪٽر هيوگو مطابق تماشائي ٽن قسمن جا هوندا آهن. هڪ اهي عام ماڻهو ۽ ٻار جيڪي ائڪشن ڊسٽ چاهيندا آهن. ٻيون عورتون جيڪي جذبات نگاري جون شوقين ٿيندڙون آهن. ٽيان، پڙهيل لکيل ماڻهو جيڪي ڪردار نگاري‌ءَ ۾ دلچسپي وٺندا آهن. ٻين لفظن ۾ ڊرامي جا ڊسندڙ عام طرح ائڪشن ۽ جذبات نگاري ۾ دلچسپي ڏيکارينداآهن ۽ ڪي صرف ڪردار نگاري‌ءَ جا شوقين ٿيندا آهن.

تماشائي/ڊسندڙ هميشہ پنهنجي جذبات، سيرت ۽ خواهش ۾ بہ مختلف هوندا آهن. ڪڏهن ڪڏهن ڪو مزاحيہ ڊائلاگ ڪنهن کي ڪلائي ڪلائي ڪيرو ڪري وجهندو آهي تہ ڪڏهن ڪڏهن وري اهو ساڳيو مڪالمو ڪنهن کي سخت

ناگوار لڳندو آهي. اهو تماشائي ئي آهي، جنهن جي بدولت ٿيٽر آباد رهن ٿا. ٿيٽر سان وابستہ ماڻهن جي روزي انهن سان رهي ٿي. اداکار، ليکڪ انهن جي ڪري رزق ڪمائين ٿا.

حوالا:

1. ڊاڪٽر جميل جالبي :"ارسطو سي اليٽ تڪ"، نئشنل بوڪ فائونڊيشن ڪراچي، 1975ع، ص 33
2. John Drydon: An Essay on Dramatic Poetry (Online book)
3. ڊاڪٽر جميل جالبي :"ارسطو سي اليٽ تڪ"، نئشنل بوڪ فائونڊيشن ڪراچي، 1975ع،ص 190
4. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "ادبي اصول"،سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد، 2007ع، ص 18
5. ميرمحمد نظاماڻي: "سنڌي ڊراما ان جو ارتقا نظريو فن ۽ تاريخ"، انسٽيٽوٽ آف سنڌالاجي، جامشورو،1982ع، ص 6
6. پريم پرڪاش: "سنڌي ناٽڪ جي اوسر"، انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1993ع، ص 18
7. رام جوهراڻي: برطانوي دور ۾ سنڌي ڊراما نويسي (برطانوي دور ۾ سنڌي نثر، مرتب: ڊاڪٽر منوهرلعل متلاڻي) ڊپارٽمنٽ آف سنڌي، يونيورسٽي آف ممبئي، 2003ع، ص 106
8. ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور: "سنڌي ناٽڪ جي تاريخ"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، جامشورو، 1992ع، ص 7
9. قاضي خادم :"ادب ۽ روايتون"، سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد، 1992ع، ص 58
10. ڊاڪٽر عبدالجبار جوٽيجو: سنڌي ادب جي مختصر تاريخ، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 1994ع، ص 151
11. مختيار احمد ملاح: "ادبي اصطلاحن جي تشريحي لغت"،سنڌي لينگويئج اٿارٽي، حيدرآباد، 2015ع، ص 44
12. ساڳيو حوالو، ص 241
13. غلام رسول بلوچ: "سنڌي ڊراما جي هڪ صدي ۽ تنقيدي جائزو"، 1983ع، ص 34
14. Ecncylopeida Britanica Volume_I, p. 112

15. مختيار احمد ملاح: " ادبي اصطلاحن جي تشريحي لغت"، سنڌي لينگويج اٿارٽي، حيدرآباد، 2015ع، ص 338
16. ڈاڪٽر غلام رسول بلوچ: "سنڌي سنگيت ڊراما"، سنڌي ادب مئي 1988ع، ص 94
17. مختيار احمد ملاح: " ادبي اصطلاحن جي تشريحي لغت"، سنڌي لينگويج اٿارٽي، حيدرآباد، 2015ع، ص 52
18. ڈاڪٽر جميل جالبي: "ارسطو سي ايليٽ تڪ"، نئشنل بوڪ فائونڈيشن ڪراچي، 1975ع، ص 26
19. قاضي خادم: "ادب ۽ روايتون"، سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد، 1992ع، ص 62
20. حبيب الله مرزا: " ڊرامي جي تاريخ ۽ تنقيد"، نسيم بوڪ ڊيپو 1967ع، ص 87
21. ميرمحمد نظاماڻي: "سنڌي ڊراما ان جو ارتقا نظريو فن ۽ تاريخ"، انسٽيٽوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1982ع، ص 30
22. ساڳيو حوالو، ص 38
23. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "ادبي اصول"، سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد، 2007ع، ص 18
24. مختيار احمد ملاح: " ادبي اصطلاحن جي تشريحي لغت"، سنڌي لينگويج اٿارٽي، حيدرآباد، 2015ع، ص 36

قديم سنڌ ۾ ناٽڪ نويسيءَ جا اهجاڻ

سنڌي ادب جي تاريخ ۾ ڊرامي/ناٽڪ جي صنف نہ صرف انگريزي ادب جي اثر هيٺ آئي، بلڪ انگريزن جي آشيرواد سان انهن جي دور ۾ آئي. اهڙي طرح لفظ ڊرامو پنهنجي فن ۽ فڪر سميت سنڌي لغت ۾ هميشہ لاءِ رائج ٿي ويو آهي. سنڌي ڊرامي کي قديم دور کان "ناٽڪ" سڏيو ويندو هو. سنڌي زبان ۾ ناٽڪ جو مطلب آهي "نقل ڪرڻ". ناٽڪ جي تاريخ سنڌ ۾ ايتري قديم آهي، جيترو سنڌ جو لوڪ ادب قديم آهي. دراصل لفظ "ناٽڪ" هندي ٻوليءَ جي "نرتڪ ودیا" مان نڪتل آهي، جنهن جو مطلب آهي تہ ڪنهن نہ ڪنهن نموني پنهنجي فن جو مظاهرو ڪرڻ، اهو پوءِ پلي اداڪاري وسيلي هجي يا سنگيت ۽ رقص وسيلي.

1925ع ۾ جڏهن سر جان مارشل موهن جي دڙي جي کوٽائي جو ڪم شروع ڪرايو تہ کوٽائيءَ مان هٿ آيل مهرن ۽ انهن تي اڪريل لکت دنيا جي ماهر لسانيات کي حيران ڪري وڌو. ان لکت، تحقيق لاءِ نوان دروازا کوليا، جنهن ۾ خود لکت جي تاريخ، تهذيب ۽ تمدن بہ اڇي وڃي ٿو. ڊاڪٽر غلام قادر سومري ان سلسلي ۾ لکيو آهي تہ : " محققن جي راءِ آهي تہ سڀ کان اول ڊرامو قديم برصغير هند و پاڪ ۾ تيار ٿيو، جنهن جا اهجاڻ اسان کي موهن جي دڙي جي 5 هزار سال قديم تهذيب جي کوٽيل نشانين مان هڪ ' ناچڻيءَ ' جي پتلي لڌي آهي، جنهن مان انومان ملي ٿو تہ راڳ ۽ ناچ جي مدد سان ڊرامي تي اوائلي تجربا ڪيا ويا".[1]

موهن جي دڙي ۾ لڌل ناچڻي ڇوڪري (Dancing Girl) جو مجسمو ظاهر ڪري ٿو تہ ناٽڪ، ناچ ۽ موسيقي جي تاريخ سنڌ ۾ قديم دور کان موجود آهي. موهن جي دڙي جي انهن نشانين مان اندازو ٿئي ٿو تہ ناٽڪ سنڌ ۾ موجود هو. ان سلسلي ۾ ليلور چنداڻي لکي ٿو تہ "جڏهن موهن جي دڙي ۽ هڙاپا جي کنڊرن مان هٿ آيل ڪن مهرن تي اڪريل سازن ، نرتڪيءَ جي پتلي خواهہ نٽراج جي پتلي ڏانهن نظر ٿي ڪجي، تڏهين معلوم ٿو ٿئي تہ سنڌ جي اوائلي لوڪن کي بہ گيت سنگيت جو نہ صرف شوق ۽ ذوق هو. پر ان جي پوري ڄاڻ بہ

هئن. ان حالت ۾ اهو به چئي سگهجي ٿو ته انهن اوائلي سنڌين کجهه نه کجهه بيت بازي به ڪئي هوندي. هڪ مهر ۾ ويٺا جي شڪل وارو هڪ ساز آهي. بيءَ مهر ۾ سرندي جهڙو ڪو ساز آهي. هڪ مهر ۾ هڪ ديويءَ جي اردگرد ڪي مرد ۽ مايون آهن، جي پوڄا جي مدرا ۾ نظر ٿيون اچن. اهي سڀ اوائلي سنڌي شاعريءَ ڏانهن اشارو ڪن ٿيون ".[2]

دنيا جي عالمن سنڌ کي تهذيب ۽ ثقافت جو هندورو سڌيو ويو آهي ته ڪڏهن وري ان کي مذهبن جي ماءُ سڌيو ويو آهي، جنهن ماءُ سمورن مذهبن کي جنم ڏنو هجي، اها ثقافتي طور ڪيتري خوشحال هوندي! اهو سمجهڻ ڏکيو ناهي. "هيءَ اها جنت هئي جت ڪو بک نه مرندو هو، جتي انسان جي ذهن تان ڏک ۽ ڳڻتي ميسارڻ لاءِ ناچ، سنگيت، نقاشي، بت تراشي ۽ ماکيءَ مان ٺهيل مڌ موجود هئا.....جنهن ۾ مذهب جي نالي تي تنگدلي ۽ خونريزي وڌي ۾ وڏو گناهه هو .... اها هئي موهن جي دڙي جي سنڌ ، سميري، سامي، بابلي ۽ مصري اُن سنڌ جي نالي جي مالا جپيندا هئا، ان سنڌ ۾ پنهنجي تمدن کي شاهوڪار ڪرڻ لاءِ اديبن ۽ فنڪارن جي مرحبا ٿيندي هئي ".[3]

ان کان پوءِ دراوڙن ۽ آرين جي اچڻ سان هڪ نئين تهذيب جنم ورتو ۽ درياءِ سنڌ جي ڪناري تي ويد لکيا ويا. ان دور ۾ به ڪنهن نه ڪنهن روپ ۾ سنڌي ڊرامو موجود هوندو. آريا اصل ڪٿان آيا؟ ان بابت عالمن جي راين ۾ هڪجهڙائي نه آهي. رگ ويد ۾ اڻ آرين جي وچ ۾ جنگين بابت تمام گهڻو احوال ملي ٿو. بهرحال آرين جي ٻولي، ادب ۽ لکتن تي ڪيترن ئي عالمن تحقيق ڪئي آهي، انهن مان ڪيترن سنڌي ٻوليءَ کي به آريائي ٻولي ڄاڻايو آهي. سنڌ جو تهذيب يافته معاشرو علم وَ ادب کان ڪيئن خالي هوندو، نالي وارو محقق ليلور چنداڻي لکي ٿو ته: "آريه لوڪ جڏهين پارت ۾ گهڙيا، تڏهين هنن جو مڪاميلو جن ڏيهي جاتين سان ٿيو، انهن ۾ گنڊرو، يڪش، اپسر پڻ هئا. گنڊرو ته راڳ جا پريمي چيا ويا آهن ۽ اپسر لوڪن ۾ نرتيه لاءِ وڌيڪ چاهه هو. اهي جاتيون سنڌو وادي‌ءَ ۾ ئي رهنديون هيون. خاص ڪري سنڌوءَ جي ڪناري وارين ايراضين ۾ ۽ انهن جو به سنڌو ماڻرجي سپيتا جي اڏڻ ۾ گهڻو هٿ هو. انهن پنهجي گيت ، سنگيت ۽ نرتيه

جي ڪلا سان سنڌو تمدن کي چار چند لڳائي چڏيا. انهن کي انوقت جي سنڌي راجا سمبا ۽ گيت سنگيت جي شائق ورسي ونت ڪرشن گهٽو اتساهه ڏنو".[4]

استوئرٽ پگٽ پنهنجي ڪتاب "پري هستارک انديا" ۾ ڇاڻائي ٿو ته "اهو صاف پيو نظر اچي ته سنڌو وادي‌ءَ ۾ انوقت سرگرم جا ست ئي سر قائم هئا".[5] هڙاپا جي کنڊرن مان پڻ ستن سوراخن واريون کي بنسريون هٿ آيون آهن. پرو جانند سوامي پنهنجي ڪتاب "هستاريڪل ڊولپمينٽ آف انڊين ميوزڪ" ۾ هڪ اهڙي لفظ جو ذڪر ڪيو آهي جو اهميت پريو آهي. اهو لفظ آهي "ڊروا." هن جو چوڻ آهي ته "گنڌرو لوڪ پنهنجا گيت گهٽو ڪري ڊرووا ۽ ٻين ناٽڪي گيتن جي روپ ۾ گهائيندا هئا".[6]

"رگ وید جي زماني جا رهواسي سنڌو نديءَ کي ديوتا ڪري مڃيندا هئا. جيئن اگني ۽ اندر ديوتا هئا، تيئن سنڌو ندي به ديوتا هئي. رگ وید ۾ زندگي ڏينڌڙ لفظن ۾ سنڌو نديءَ جي ساراهه ڪئي ويئي آهي. دل ۽ دماغ سرور پيدا ڪندڙ لفظن ۾ سنڌوءَ جي ساک پري ويئي آهي. سنڌو نديءَ جي تعريف ڪرڻ لاءِ شاندار شلوڪ چيا ويا آهن، جنهن مان سنڌو نديءَ جي ساراهه، واکاڻ صاف ظاهر آهي".[7] مشهور ڊراما نگار ايازعالم ابڙو لکي ٿو ته "سنڌ ڏرتي جي پوتر سيني تي ڪوهيرا ڪري وهندڙ وشال "سنڌو" جي سائي ستابي ڪپر تي "پنجين وید" جي رچنا ٿي ۽ اهو "پنجو وید"، "ٽٻ وید" جي نالي "ناٽڪ" ٻڌيو ۽ اهو ناٽڪ يڳن کان هلندو پيو اچي، دک، ناٽڪ، سک، ناٽڪ يا ٽريجدي/ڪاميڊي جي بنياد تي".[8]

اگر قديم سنڌ جي آڳاٽي تاريخ جو جائزو وٺبو ته خبر پوندي ته سنڌ سميت پوري ننڍي کنڊ ۾ سنسڪرت زبان جو اثر هو. اهو سمورو دور ڊرمي ۽ ڏند ڪٿائن ۽ لوڪ ڪهاڻين جي ڪري مشهور هو. سنسڪرت زبان ۾ ناٽڪ جي تاريخ قديم آهي. فطري طور تي هن خطي جا اديب ۽ فنڪار پنهنجي جذبن جو اظهار ادب جي هن صنف ۾ ضرور ڪندا هوندا. ڊرامي ۽ موسيقي جو پاڻ ۾ قديم ۽ اٽٽٽ رشتو آهي. يوناني ڊرامن ۾ ڪورس گيت ڊرامن جو روح هوندا هئا.

موالائي شيدائي مطابق "ناٽڪ پهريون دفعو "ٻڌ" جي دور ۾ تصنيف ٿيا. شاعر اسوا گهوشا جا ناٽڪ عيسوي ٻين صدي‌ءَ ۾ شايع ٿيا. ٽين صدي ڏاري پرت

جو نيتا شاستر ناٽڪ شايع ٿيو... سنڌ ۾ هندو پنهنجي ڏٺن تي راس مالا ۽ راس ليلاجا ڪيل ڪندا هئا ۽ ڪرڻ لڳا".[9]

چندر گپت ثاني عام طور 'وڪرماجيت' جي لقب سان مشهور آهي. سندس تختگاهه اجين هو مالوه، ڪائياواڙ ۽ سنڌ تي سندس سڪو هلڻ لڳو. سندس دربار ۾ سنسڪرت جا پنڊت، جوتشي ۽ شاعر رهندا هئا، جن مان ڪالياس سنسڪرت جو وڏو عالم ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. هن جا ناٽڪ شڪنتلا، ميگ دوت، "ڪمارسنيور" ۽ رگهو ونس مشهور آهن".[10] "چندر گپتا جي وزير حڪيم چاڻڪيه جو مشهور ناٽڪ ارٿ شاستر آهي، جيڪو مغربي نقادن جي فيصلي موجب سنسڪرت جو بهترين شاهڪار آهي".[11]

راءَ ۽ برهمڻ حڪمرانن جي دور ننڍي کنڊ ۾ مذهبي دور هو ۽ سنڌ ۾ هندو حڪمران راج ڪري رهيا هئا، ان حساب سان ڏندڪٿائون، لوڪ ڪهاڻيون، مذهبي ناٽڪ، نظم ۽ نثر، مذهبي پڃن رائج هئا، فطري طور هن خطي جا اديب پنهنجي جذبن جو اظهار پنهنجي مقامي ٻوليءَ ۾ ڪندا هوندا. سياحن جي سفرنامن مان اها ڳالهه به واضح ٿئي ٿي ته سنڌي زبان هن دور ۾ لکي به توڙي ڳالهائي به ويندي هئي ۽ ان حساب سان هن دور جو ادب به ضرور ترقي يافته هوندو. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي لکي ٿو ته: "معاشري ۾ مقامي ٻوليءَ کي مرڪزي حيثيت حاصل هئي، جنهن جي ثابتي آثار قديمه مان ملي چڪي آهي ته وري عرب سياحن جي سفرنامن ۽ عرب مورخن جي تاريخن مان به اهڙي سند ملي چڪي آهي. سنڌي تحرير لکڻ جو رواج پايئه ثبوت کي پهتل هو، جنهن ڪري يقين سان چئي سگهجي ٿو ته سنڌ جو ادب ڪنهن نه ڪنهن پد تي ضرور پهتل هو. ننڍي کنڊ ۾ ديو مالا کان ڏرمي ادب جو ان وقت دور هو، جنهن کان هي خطو وانجهيل نه هوندو".[12]

قديم سنڌ ۾ ناٽڪ نويسيءَ جا اهجاڻ

سنڌ جا ڳوٺ ۽ پهراڙيون سنڌ جي ثقافت جو مرڪز ليکيا وڃن ٿا. اوائلي حڪمرانن جا ڪيترائي درباري شاعر هوندا هئا، جيڪي بزرگن، بهادرن ۽ سخي مردن جا ڪارناما عوام آڏو اداڪاري ڪري ٻڌائيندا ۽ ڏيکارينداهئا. هو

حڪمرانن کان انعام اڪرام ۽ حاصل ڪندا هئا ۽ سندن مشهوري ۽ ڪندا هئا. اوطاقن ۾ ڪچهريون، راڳ، گانا، سڪ، باس، سانگ، هولي وغيره سڀ سنڌي ناٽڪ جي وجود جي هجڻ جي نشاندهي ڪن ٿا. سنڌ جو لوڪ ادب ئي سنڌي ناٽڪ جي شروعاتي شڪل آهي ۽ سنڌ جي قديم تاريخي، توڙي نيم تاريخي قصن کي سنڌ جي ڀٽن، چارڻن ، منگتن ۽ مگٽهارن، ڳهيرن ۽ ڳالهيرن ڳائي وڄائي، ٻڌائي هڪ هنڌ کان ٻئي هنڌ ۽ هڪ نسل کان ٻئي نسل تائين منتقل ڪيو آهي. اچو ته هتي سيني جو مختصر جائزو وٺون.

رام ليلا ۽ ڪرشن ليلا

رام ليلا ۽ ڪرشن ليلا جي مڪين رچنائڻ جو رواج سنڌ جي هندن ۾ قديم دور کان رائج هيو. هنن کيلن کي هو ڏاڍي احترام سان استيج تي پيش ڪندا هئا. هنن تماشن ۾ رنگا رنگي ويس کان سواءِ بهترين ڪوتا، موسيقي رقص جو ميلاپ هوندو آهي. "رام ليلا" جي ويجهي ۾ ويجهي معنيٰ "معجزو" ونڊي سگهجي ٿي. هن ۾ هندو سري رامچندر ۽ سيتا ماتا جي ڪٿا کي ماڻهن اڳيان پيش ڪندا آهن. جڏهن ته "ڪرشن ليلا" يا "راس" ۾ شري ڪرشن مهراج جي جمنا ڪناري تي گوپيچن سان راس رچائڻ جو منظر هوندو آهي.

قديم سنڌ ۽ قديم يونان جي قصن ۾ ڪيترين ئي هڪ جهڙائين ۽ ڏنيون ويون آهن. مثال طور رام ليلا جي تماشي ۾ سري رامچندر جو قصو استيج مٿان ڏيکاريو ويندو آهي. جهڙوڪ سندس ٻنواس ٽيڻ، سيتا جو ڪڇي وڃڻ ۽ ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ سمنڊ پار ڪري لنڪا جي راجا راوڻ سان جنگ ڪرڻ ۽ آخرڪار فتح پائڻ ۽ سيتا ماتا کي حاصل ڪرڻ. هي قصو اسان کي قديم يونان جي مشهور جنگي آکاڻي The Dragon War جي ياد ڏياري ٿو. جنهن ۾ اسپارٽا جي هيلن کي پنهنجي وطن مان کڻي سمنڊ پار ٽراءِ جي شهر ۾ آندو وڃي ٿو ۽ ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ وڏي خونخوار جنگ لڙي وڃي ٿي. خواه هي ۽ مختلف آکاڻيون آهن، تاهم منجهن کي هڪجهڙائيون ۽ آهن. نيڪي ۽ بدي جي ڪشمڪش اڄ جي ڊراما نويسن جو اهم موضوع آهي. اها ڪشمڪش قديم دور کان موجود آهي. رام ليلا جي کيل ۾ سري رامچندر جي راوڻ سان جنگ ۽ فتح ۽ ڪرشن ليلا ۾

شري ڪرشن مهراج جي ڪنس پاپيءَ سان جنگ ۾ آخر فتح نيڪي جي ٿئي ٿي.

سنڌ ۾ عربن جي آمد کان اڳ ۾ پوءِ به 'رام ليلا' ۽ 'راس ليلا' جو رواج عام رهيو آهي، سنڌ جي هندن جي اها ڏرمي روايت هندستان جي ٻين حصن وانگر سنڌ جي ڪنڊ ڪڇ ۾ صدين کان رائج رهي. هن قسم جي ڏرمي رسمن ۾ ماڻهن جا انبوهه ڪاهجي ايندا هئا. 'رام ليلا' ۾ هندو سري رام چندر ۽ سيتا ماتا جي ڪٿا کي ماڻهن اڳيان پيش ڪيو ويندو آهي، جڏهن ته 'راس ليلا' ۾ شري ڪرشن مهراج جي جمنا ڪناري تي گوپيچن سان راس رچائڻ جو منظر هوندو آهي. "دسهڙي کان اڳ، ڏهن ڏينهن لاءِ 'رام ليلا' ٿيندي هئي، جنهن ذريعي آدرشي راجڪمار رامچندر جي زندگيءَ جو اهو باب ڊرامي جي نموني پيش ڪيو ويندو آهي". (13)

راس ليلا

ساوڻ جي مهيني ۾ هندن جو وڏو ڏينهن (ڏڻ) "ڏڏڙي" ايندو آهي، جنهن کي "ڪرشن مهراج جي جنم اشتمي" چوندا آهن. هندو عورتون ڏوئا ۽ راسوڙ (گيت) ڳائي نچنديون آهن ۽ مرد جدا حلقو /گهيرو ٺاهي ڏونڪن کي ٽڪرائيندا آهن. رسوڙا ڳائي ۽ نچڻ کي راس ليلا رمڻ /کيڏڻ سڏيو ويندو آهي. رئيس ڪريم بخش پنهنجي دور جي راس ليلا جو ذڪر ڪندي لکيو آهي ته "انهيءَ وقت "پوپا" هتي ايندا هئا، جيڪي ٻهراڙين جي ڳوٺن ۾ " "راس ليلائون" کيڏندا هئا ۽ ڊراما ڪندا هئا، جن مان خاص ڊراما"جسا اوڏ"، "پناڻ" ۽ "ايمان" مشهور هوندا هئا". (14)

ڀڳت

ڀڳت دراصل سنڌي ڊرامي جو ابتدائي روپ آهي. ڀڳت ڪرڻ وارا ڀڳتي مرد هوندا هئا، جيڪي عورتن جو ويس ويڑهي، ساڑهي پائي ۽ پيرن ۾ گهنگهرو ٻڌي، متل محفلن ۾ "ڀڳت" وجهي حاضرين کي خوش ڪندا هئا. ڀڳت وجهندڙ کي ڀڳت (Actor) چيو ويندو هو. پريم پرڪاش مطابق "ڀڳت ۽ قديم يوناني ڊرامي ۾ ڪجهه قدر هڪجهڙائي ڏسڻ ۾ اچي ٿي، ليڪن ائين اتفاقيه ٿيو آهي، نه ته ٻنهي جي ترتيب يا ساخت هڪ ٻئي کان مختلف آهي. ٻنهي قسمن جي تماشن ۾

کليو ميدان منتخب کيو ويندو آهي. ٻنهي قسمن جي تماشن ۾ هڪ يا ٻہ ڇٽا حاضرين جي اڳيان ٻيهي، هڪ انداز سان، اظهار بيان ڪندا آهن. البت پڳٽ صاحب (پڳٽ چوڙ وارو) ٻئي ماڻهو عموما ڪنهن بادشاه يا شهزادي جي تجربن جو بيان ڪندا آهن ۽ يوناني ريڊار نوجوان پنهنجن تجربن جو وستار ڪندو آهي. تاهم هن ٻنهي ۾ هڪجهڙائي ضرور هوندي آهي".(15)

پڳٽ پنهنجي پڳٽ وجهڻ کان اڳ "سر ڪلياڻ" مان هڪ پرارٿنا وجهندا هئا. جهڙي نموني قديم يونان ۾ ٽريجدي کان اڳ ڪورس ۾ دعا پڙهي ويندي هئي ۽ ڏٽي جي واکاڻ ڪندا هئا. اهڙي طرح ناچ ٻہ پڳٽ جو روح هوندو هو. پڳٽ ۾ ڪا ڪهاڻي، ڪو منظر، سوال، جواب وغيرہ جي صورت ۾ پيش ڪئي ويندي هئي. اهڙي نموني پڳٽ ڪندڙ اداڪار، اداڪاريءَ سان نچندو ٻہ هو. پڳٽ وجهندڙ اداڪارن جو انگ هميشہ ٻہ يا ٽي هوندو هو. اهي پڳٽ سنا ڳائيندا ٻہ هوندا هئا. پڳٽ کي وڌيڪ بيان ڪندي شوڪت حسين شورو لکي ٿو تہ "جيڪڏهن ناٽڪ جي اتهاس ۾ پوئتي نظر ڪجي تہ سنڌ ۾ پراڻي زماني کان ميلن ملاکڙن ۾ مسخرا مختلف ڪردار ادا ڪري ماڻهن کي وندرائيندا هئا. اهڙن مسخري وجهندڙن Comedian کي Street Player ۽ انهيءَ مسخريءَ کي Street Play چئي سگهجي ٿو جيڪو Folk Theatre جي ويجهو آهي. هڪڙو ٻئي قسم جو عوامي تماشو جنهن کي پڳٽ ڪري چوندا آهن، اهو ٻہ سنڌ ۾ گهٽو مقبول هوندو هو. پڳٽ کي ناٽڪ جي شروعاتي صورت چئي سگهجي ٿو. پڳٽ ۾ ڊائلاگ ۽ موسيقيءَ جو امتزاج هوندو آهي. پڳٽ صاحب پيرن ۾ گهنگهرو ٻڌي چم چم ڪندو آهي تہ ان سان گڏ ڳائيندو ٻہ آهي. وري جڏهن ڳائڻ ختم ڪندو آهي تڏهن پا ڙ يا پنهنجي ساٿي ننڍي پڳٽ سان گفتگو (مڪالمو) ڪندو آهي يا پاڻ "ڳالهہ" کي اڳتي کڻندو آهي. ڳالهہ يا ڪهاڻي هڪ پڳٽ جو موضوع هوندو آهي. افسوس جي ڳالهہ آهي تہ ورهاگي کان پوءِ سنڌ ۾ ناٽڪ جو اهو نج سنڌي نمونو ختم ٿي ويو. منهنجي خيال ۾ پڳٽ پڙ Folk theatre جو هڪ نمونو آهي".(16)

سنڌ ۾ پڳٽ هندو مسلم ايڪتا جو بهترين مثال رهيا آهن. پڳٽ کهاڻي اهڙي انداز سان کڻندا آهن جو ٻڌندڙ محسوس کندو ته سندس آڏو کي منظر اچي وڃي رهيا آهن. سنڌ ۾ پڳٽ نارو تمام مشهور پڳٽ رهيو آهي. هن شاهه جي ڪلامن کي عوام تائين منفرد انداز ۾ پهچائڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. " پڳٽ ناروءَ جاڳايل مورا تمام لوڪ پريه هئا پر هو پنهنجي جوڙيدار ٽيڪوءَ سان گڏ ڪويل ڏيپچند ۽ سورٺ داستان پرجوش ۾ ڪٽندو هو. ... صوپو پڳٽ پنهنجو مت پاڻ هو. پڳٽ گوئند وڏو ۽ ان کانسواءِ جاڙا رام پڳٽ، پرسو پڳٽ، ستو پڳٽ، موٽڙ پڳٽ، ٽهليو پڳٽ، پڳٽ تيرٽ گر. پڳٽ ليلا رام وغيره سنڌ جا نامياراپڳٽ هئا، .... شمن گڏي اسلامي ۽ هندو واڻيءَ جو ماهر هوندو هو. راڏي پڳٽياڻي پڻ پڳٽ وجهندي هئي. پيسو مهتازي پڻ افسانه پيش ڪرڻ ۾ ماهر هوندو هو. پڳٽ صرف هندو سنڌين جو ورثو ڪونهي، پر اهو گڏيل هندو مسلم پڳٽن جو ورثو آهي. اللہ ڏنو نوناري ۽ خيرو ميراثي مسلمان پڳٽن ۾ ڪافي شهرت حاصل ڪئي."[17]

پتلين جو تماشو

ڪاٺ، ڪپڙي يا پلاسٽڪ وغيره جي ٺهيل گڏن ۽ گڏين يعني پتلين کي سنهن ڌاڳن يا تارن وسيلي ناچ ڪرائڻ جو سانگ. هندن جي خوشيءَ جي موقعن تي تماشي وجهندڙ پنهنجن ڪرتبن ذريعي ماڻهن جي خوب دل وندرائيندا آهن .مداري ڪاٺ جي گڏن (پتلين) کي هڪ مخصوص انداز ۾ناچ ڪرائيندا آهن . پتلين جو کيل ڊرامي جو اوائلي اهجاڻ آهي. هن کيل ۾ باقاعدي ڪردار ناهيا ويندا آهن.

ڊاڪٽر جينٽي لالواڻي پنهنجي ڪتاب ' ناٽڪ ڪلا جو وڪاس' ۾ تماشي ۽ پتلين جي ناچ کي ڌار ڌار فن ڄاڻايو آهي. هو لکي ٿو ته "جيئن اڄ مهاراشٽر پرانت (علاقي)۾ تماشو بيحد لوڪ پريه (مقبول) آهي. تيئن سنڌ ۾ به 'تماشو' ٿيندو هو. مسلمان اميرن جي شادين جي موقعن تي ڳائٽيون اچي ڳائيندیون نچنديون هيون، جنهن کي 'تماشو' سڏيو ويندو هو. جيوٽي سنڌ جي لوڪ پريه گائڪا هوندي هئي، جيڪا ناچ به ڪندي هئي ۽ ڳائيندي به هئي.

تماشي ۾ وايون، ڪافيون وغيره ڳايون ويندیون هيون، هند جي سنڌين ۾ جيتوڻيڪ تماشو موجود ڪونهي، پر اڄ ڪلهه امير سنڌي شادين يا ٻين شي موقعن تي 'سنگيت محفل' ضرور مچائيندا آهن".[18]

سانگ

سانگ جي معنيٰ آهي " نقل ڪرڻ". ارسطو مطابق ۽ ڊرامو اصل جي تقليد آهي. رواجي طرح سانگ هر هڪ ماڻهو ڄاڻي ٿو. هي اهڙو ته مقبول ۽ مانوس آهي جو جڏهن انسان سمجهه لائق ٿئي ٿو، تڏهن کان سانگ شروع ڪري ٿو. دراصل انسان جي سڃي سکيا سانگ سان شروع ٿئي ٿي.

سانگ جي تاريخي اهميت کي قريشي حامد علي خانائي هئين بيان ڪيو آهي "سانگ جو درجو برصغير هند ۾ دراصل اهو ئي هو جهڙو يورپ وارن ۾ پنجيٽ جو. هندو پنهنجي خاص ڏٽڻ جي موقعي تي سانگ جلوس جي صورت ۾ ٻين – باجن سان ڪڍندا هئا. هيءُ رواج سنڌ ۾ ۽ مروج هو ۽ ايا تائين پارت ۾ پڻ اهو رواج جاري آهي".[19]

سانگ خوشي جي موقعن جهڙوڪ شادين وغيره جي خاص تقريبن ۾ سانگ کي اوليت ڏيندا هئا. انهيءَ رواج ايتري قدر ته مقبوليت ورتي جو هندن جي انهيءَ رواج کي مسلمان ۽ پاڻ وٽ اپنائڻ لڳا. سانگ جي ڊرامي واري حيثيت لاءِ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي ڪتاب "مناظرا" جي مقدمي ۾ لکي ٿو ته"سانگ سنڌ جو ڊرامو آهي، جنهن جي شروعات آڳاٽي وقت کان ٿي. مڱڻهار، پٽ، شيدي ۽ ٻيا خاص حرفتي ۽ هنرمند گروهه شادين ۽ محفلن جي موقعن تي سانگ وجهندا هئا، جنهن ۾ مختلف ڪردارن جا روپ اختيار ڪري، واقعي يا سماجي منظر جي جيئري جاڳندي تصوير پيش ڪندا هئا. هنرمند عورتون وري عورتن جي مجلس ۾ سانگ وجهنديون هيون. ايا تائين اهي سانگ رچايا وجن ٿا".[20]

شيخ ايار جي ڪتاب "پڳت سنگهه کي ڦاسي" جي مهاڳ ۾ رشيد پٽيءَ لکيو آهي ته "اهي آهن منظوم داستان يا ويرگاٿا ڪال جا قصا، يعني جنگيون ۽ انهن جا جوڌا انهن منظوم داستانن جو موضوع آهن. انهن لوڪ ادب جي شعرن جي ساخت اهڙي آهي، جو انهن کي ڳچي، ڊائلاگ يا گفتا ڪري آسانيءَ سان ڊرامائي

تشڪيل ڏئي سگهجي ٿي. هي هڪ صنف اوپيرا کي ويجهي آهي سا آهي "سانگ". هئيت جي لحاظ کان اها بلڪل اوپيرا جهڙي آهي، پر مواد جي لحاظ کان فرق آهي. اوپيرا ۾ موضوع گهٽو ڪري المیہ (Tragedy) هوندو آهي، پر سانگ ۾ اهو طربیہ (Comedy) هوندو آهي. ان فرق مان سانگ کي سنڌي اوپيرا جي اوائلي صورت چئي سگهجي ٿو."[21]

سانگ ۾ سماجي منظرن کان سواءِ سنڌ جي رومانوي داستانن، قصن ۽ کهاڻين جهڙوڪ سهڻي ميهار، سسئي پنهون، نوري جام تماچي، ليلا چنيسر، عمر مارئي ۽ مومل راڻو وغيره مان به عجيب و غريب منظر پيش ڪيا ويندا هئا. انهن سانگن جي پيش ڪرڻ سان ڪنهن حد تائين زندگيءَ جي عڪاسي پيش ڪرڻ سان سماجي براين جي پاڙ پٽي ويندي هئي. انهيءَ لحاظ کان سانگ کي زندگيءَ جو بهترين نقاد چيو وڃي ٿو. چاکاڻ جو طنز و مزاح جي وات ۾ سنا سماجي سڌارا ايندا آهن.

سانگ کي سنڌي اوپيرا يا منظوم ڊرامي جي اوائلي صورت چئي سگهجي ٿو. هن ۾ مختلف ڪردار، تاثراتي ادائگيءَ جي صورت ۾ ماڻهن لاءِ تفريح جو سامان موجود ڪندا آهن .سانگ گهٽو ڪري مذهبي ڏٺن، شادين مرادين ۽ خوشيءَ جي موقعن تي وڌا ويندا آهن .سانگ سنڌي اوائلي معاشري ۾ تفريح جو اهم ذريعو هو .سانگ هندي ٻوليءَ جو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ مسخري، راند ڪرڻ، کل ٻوڪ ڪرڻ آهي.

مناظرا

مناظرو لوڪ ادب جي شاعري جي هڪ مقبول صنف آهي، جنهن ۾ ٻن ڏرين، شخصن، شين جي وچ ۾ مڪالمو، بحث يا جهيڙو ڏيکاريو ويندو آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ مطابق "مناظرن جي ستاءَ ساڳي سانگ واري، يعني ڊرامائي آهي. کي مناظرا جڏ "هڪ منظرا" سانگ آهن، جن ۾ ٻه ڪردار هڪ ٻئي سان مخاطب ٿين ٿا ۽ آخر ٽيون ڪردار (امين، چگو مڙس يا قاضي) داخل ٿي فيصلو ڪري ٿو. کي مناظرا " ٻه منظرا" سانگ آهن، جن جي پهرين منظر ۾ ٻه ڏريون هڪ ٻئي جي منهن مقابل ٽين ٽيون، ۽ آخرڪار امين وارين ٽيون، جو موجود ڪونهي، ان بعد

ٻئي منظر ۾ ، ڏريون ۽ امين گڏجن ٿا ۽ نبيرو ٽئي ٿو ."[22]

بلوچ صاحب جي ڳالهه کي اڳتي وڌائيندي، ڊاڪٽر غلام قادر سومرو لکي ٿو ته:

"سنڌي آڪاڻي لوڪ شاعريءَ ۾ مناظرو اهم صنف آهي، مناظرن ۾ اسان کي طنز ۽ مزاح، هجوَ ۽ هزل جو مواد ملي ٿو ."[23]

مناظري ۾ به بي جان شيون انساني روپ ۾ ڏيکاري هڪ ٻئي جي سامهون بهاريون ويندیون آهن. اهي هڪ ٻئي جي خوبين ۽ خامين کي ظاهر ڪرڻ هڪ ٻئي تي برتري ڏيکارڻ جون ڪوشش ڪنديون آهن. سنڌي لوڪ ادب ۾ هينيان مناظرا مشهور آهن:

1. مناظرو دلي ۽ طالب جو
2. مناظرو سس ۽ ننهن جو
3. مناظرو توپي ۽ پڳ جو
4. مناظرو فقير ۽ بخيل جو

خير شاهه جي مناظري پڳ ۽ توپيءَ جو هڪ مثال هيٺ ڏجي ٿو:

پڳ چي: ڪيئن ٻچي پڳ پري، جا جڙي منجهه جهان
پڳ بنا پرڻو ڪنهن کي ڪين سري
تو منجهه رکن اڳڙيون، منجهان پاڻ پري
ڪچ ڪنهين سان ڪينکي وچ تون ماڻ ڪري
نه ته ظاهر منجهه ذري، پڙدو ڪندو سانءِ پڌرو.

توپيچي: پڙدو ڪندينءَ پڌرو، سو ته مڙني ۾ آهي
سجهي اسان کي کا نه کا، سينو جا ساهي
ڳالهه ته تنهنجي ڳوٺ ۾ ، ڪو راج نه ٿو راهي
رسم اسان جي ڳوٺ ۾ نٿکرن ڪئي ناهي
پوءِ لس وڌائون لاهي، تو کي آندن جهڙي اچلي.

اهڙي طرح سنڌ جي لوڪ داستانن کي لوڪ سگهڙن ڪمال سان ڳائيو آهي. انهن جي گفتگوءَ کي مڪالمن جي صورت ۾ پيش ڪري ڊرامائي روپ ڏئي ڇڏيو آهي. اهوئي سبب آهي ته جڏهن انگريزن جي دور ۾ ڊراموجديد روپ ۾ آيو ته لوڪ

شاعري جي بنياد تي ليڪڪن لوڪ داستانن تي ڊراما لکيا، جن ۾ ڊائلاگ شاعري واري انداز ۾ ڏنل هوندا هئا. هيٺ سگھڑ الھڏنو ڀانھاڻي جو مثال ڏجي ٿو:

سرتيون:

سسئي صلاح اسان جي ياد ڪري ڇڏيڪي.
اڌ مان ڏئين ڇو انهن لئ،
جن نينهن نيايو نڪي.
پاڻهي ور وساري واپس ٽيندينءَ،
جڏهن ٽر ۾ پئينءَ ٽڪي
ڪيچ ڪشالو ٻڏندي سپ جا،
ڏوهه وجن ٿا ڏڪي.
ميار مني توتي ڪانهي،
پاڻ پنهل دل ڪري ويو ٿي پڪي.
متان پوءِ چوين ته حقي،
اديون اوهان نہ چيو الھڏنو چئي.

سسئي:

سرتيون انهيءَ صلاح سان پيم ڪين پچاءُ،
عشق وارن جو اديون،
اوهان تک نہ ڏنو آ تاءُ،
هو ڪائن ڪڙ ڪين ڪي،
ته بہ سڪ پچن ساءُ
توڙي واڪا ڪري واءُ
ته بہ اهي نہ مڙن الھڏنو چئي.

سنڌ جو مشهور لوڪ رزمائي داستان دودو چنيسر سجو ڊرامائي آهي، هن ڪهاڻي جي هر هڪ حصي ۾ ڊرامائي عنصر موجود آهن. هن داستان کي جنهن بہ ڳاتو، ان کي ڊرامائي انداز ۾ پيش ڪيو. دودي چنيسر جي گفتگو، گھر وارن سان ڳالهہ ٻولهہ، سردارن جا فيصلا، جنگ جي ميدان جو ذکر، دودي جي شهادت وغيرہ

کي ڊرامائي انداز ۾ ڳايو ۽ پيش ڪيو ويو آهي. هن دور جي شاعرن جنگي سببن کان وٺي جنگ جي اختتام تائين جنگ جي منظر ڪشي ڪئي آهي. چون ٿا ته هڪ پيري گجرن سومرن تي ڪاهه نه ڪرڻ عيوض دودي جي پيٽ "ٻاگهي" جو سنگ گهريو هو. پر هن دلير ڌهليءَ جي سلطان کي پنهنجي پيٽ ته ٺهيو پر پنهنجي "گولي" ڏيڻ کان به انڪار ڪري ڇڏيو هو. ان تي چارڻ چيو آهي ته:

جر نه ڪٽن ڪنگرين، راؤ نه ڳڻيين ويڙ،
گولي وڃي گجرين، ته به چوندا دودي پيٽ.

هن ڳاهه ۾ گجرن جو لفظ چتي طرح استعمال ٿيل آهي، جنهن مان خبر پوي ٿي ته هو عورتن کي هٿ ڪرڻ ۾ ڪيتري دلچسپي رکندا هئا. اهڙي طرح هنن "ٻاگهي" جي سنگ گهرڻ لاءِ چيو هو ته:

پائر پرچو پاڙ ۾، ٻاگهي ڏيو مون،
ته سپ پهرايان سومرا، ۽ جهجيءَ ڏيان پون.

پونگر جي مرڻ پڄاڻان راجگديءَ جو مسئلو پيدا ٿيو. ٻاگهيءَ فيصلو ڏنو چنيسر راج گديءَ جو حقدار آهي. ان ڪري سومرن سردارن چنيسر کي چيو:

ويهه پڄاڻان پيءُ جي آءُ،
چنيسر آءُ،
پاڪ سڀائو تنهنجو
توکي پلي ڇڏيو ماءُ.

چنيسر اهو ٻڌي کين چيو ته مان امڙ کان پڇي اچان. چنيسر گاديءَ تي ويهڻ لاءِ ماءُ کان پڇڻ ويو. ماءُ مٽس طنز ڪندي چيو:

مون ڇڏيو مانءِ پٽ ڪري،
پر ٽي پئين تون ڏيءُ،
ويهي آڻڻ وچ ۾، پانڊيون
ڪتج ٽيهه!

مٿئين مختصر بحث مان اهو ثابت ٿيو ته ڊرامي سان ملندڙ جلندڙ، هي فن سنڌي سماج ۾ موجود هئا. جنهن جو مطلب اهو ٿيو ته ڊرامي جو فن سنڌين لاءِ اوپرو نه

هئو. ادبي طور ۽ غيرادبي طور تي مذهبي طور ۽ غيرمذهبي طور تي هي کيل تماشا سنڌي ڊرامي جا اهجاڻ پيش ڪن ٿا. اهوئي سبب آهي تہ جڏهن ڊرامي جي فن کي سنڌي سماج ۾ پيش ڪيو ويو تہ ان کي مقبول ٿيڻ ۾ گهٽو وقت نہ لڳو. جنهن مان ثابت ٿئي ٿو تہ ڊرامي جو ذوق، شوق ۽ شعور سنڌي سماج ۾ اڳ ئي موجود هو. صرف ان کي ادبي ۽ جديد نموني پيش ڪرڻ جي ديرهئي.

اهوئي سبب آهي تہ سنڌي ڊراما نگارن انهن ساڳين لوڪ قصن، رام ليلائن، ڪرشن ليلائن ۽ مناظرن کي جديد انداز ۾ پيش ڪيو. سنڌ جا لوڪ رومانوي داستان جهڙوڪ مومل راڻو، ليليٰ چنيسر، عمر مارئي، نوري جام تماچي ۽ رزمي داستان جهڙوڪ دودو چنيسر، دولهہ دريا خان، مورڙو ميربحر وغيرہ سنڌي ڊرامن جا خاص موضوع ٿي پيا. اڄ بہ انهن قصن کي بهتر کان بهترين نموني ٿي وي ۽ فلم ذريعي پيش ڪيو وڃي ٿو. اڳ پٽ ۽ پان انهن کي عام ماڻهن ۾ اداڪاري ڪري پيش ڪندا هئا، هاڻي انهن کي ڊرامائي انداز ۾ ٿي وي ۽ فلم وسيلي ڏيکاريو وڃي ٿو.

حوالا:

1. ڈاڪٽر غلام قادر سومرو: 'سنڌي ادب ۾ طنز ۽ مزاح'. ثقافت ڪاتو حڪومت سنڌ ڪراچي، 2013ع ، ص. 586
2. ليلارام رچنداڻي: "سنڌي نظم جي تاريخ"، گاندي پور گجرات، 1988ع، ص 6_7
3. سراج، 'سنڌي ٻولي'، سنڌي لئنگيج اٿارٽي حيدرآباد، ڇاپو ٻيو، 2009، ص. 120
4. ليلارام رچنداڻي: "سنڌي نظم جي تاريخ"، گاندي پور گجرات، 1988ع، ص 7
5. استوئرٽ پڪٽ: "پري هستارڪ انديا تو 1000 بي_ سي"، انديا، 1950ع، ص 63
6. پروجانند سوامي: "پري هستاريڪل ڊويلمينٽ آف انڊين ميوزڪ"، انديا 1973ع، ص 22

7. فقير محمد لاشاري: "سنڌي ادب جو تاريخي جائزو"، ماهوار سنڌو، سيپٽمبر 1986ع
8. اياز عالم ابڙو: ناٽڪ تاريخي حوالن جي روشني ۾ روزانه هلال پاڪستان 13 مارچ 1982ع
9. رحميداد موالائي شيدائي: تاريخ تمدن سنڌ ، سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي ، صفحو 303
10. رحميداد مولائي شيدائي: جنت السنڌ سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي 2006ع
11. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: سنڌ هندستان جو دروازو، مهراڻ 1962ع
12. ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي: "سنڌي ادب جو تهذيبي ۽ تاريخي عمل جي روشني ۾ جائزو" (مقالا) سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1988ع
13. ڊاڪٽر غلام قادر سومرو: 'سنڌي ادب ۾ طنز ۽ مزاح' ، ثقافت کاتو حڪومت سنڌ ڪراچي، 2013ع ص، 586
14. رئيس ڪريم بخش نظاماڻي: "ڪيئي ڪتاب" (جلد پهريون) استار پرنٽرس، حيدرآباد، ص 81
15. پريم پرڪاش: "سنڌي ناٽڪ جي اوسر"، انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1993ع، ص 36
16. شوڪت حسين شورو: سرحد جي هن پار سنڌي ڊراما، ماهوار ڪونج
17. ڄينو لالواڻي :'ناٽڪ ڪلاجو وڪاس'، ڄينو لالواڻي پبلشرز، ڪبير نگر احمد آباد، 1982ع ، ص. 17،16
18. ڄينو لالواڻي :'ناٽڪ ڪلاجو وڪاس'، ڄينو لالواڻي پبلشرز ڪبير نگر احمد آباد، 1982ع، ص. 14
19. قريشي حامد علي خانائي: "سنڌي ادب ۾ ڊراما"، روزانه مهراڻ 15 جنوري 1962ع، ص 72
20. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: ، لوڪ ادب 'مناظرا'، سنڌي ادبي بورڊ ، 1961ع .ص.19

21. رشيد پٽي: شيخ ايازجي "پڇت سنگهه کي قاسي" جو مهاڳ، نيو فيلڊس حيدرآباد، 1986ع
22. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: ، لوڪ ادب 'مناظرا'، سنڌي ادبي بورڊ ، 1961ع .ص. 78
23. ڊاڪٽر غلام قادر سومرو : 'سنڌي ادب ۾ طنز ۽ مزاح'. ثقافت کاتو حڪومت سنڌ ڪراچي، 2013ع، ص. 351

سنڌ ۾ جديد ڊراما نويسي جي اوسر ۽ ڊرائميٽڪ سوسائٽين جو ڪردار

سنہ 1843ع ۾ انگريزن جڏهن سنڌ تي قبضو ڪيو تہ ان وقت تائين اسان کي ڪو بہ انگريزي طرز جهڙو سنڌي ڊرامو نہ ٿو ملي ۽ نہ وري ڊراما نويس. ان کان علاوہ اهو بہ چئي نہ ٿو سگهجي تہ سنڌ ۾ ڪا اسٽيج ٿاهي باقاعده ڪو ڊرامو بہ پيش ڪيو ويندو هو يا نہ. سنڌي لفظن ۾ بہ ڪو اهڙو لفظ ڪو نہ ٿو ملي، جو ٿيئٽر جي مترادف هجي. سنڌي ڊرامي کي قديم دور کان "ناٽڪ" سڏيو ويندو هو. سنڌي ۾ باقاعدي اسٽيج ٿاهي ڊرامو پيش ڪرڻ جو رواج 1843ع کان پوءِ پيو. البت انگريزن جي حڪومت کان گهڻو اڳ ڊرامي جهڙي هڪ صنف اسان وٽ موجود هئي، ان کي ڊرامي جو پيش رو سڏي سگهجي ٿو.

انگريز عمدارن جون قائم ڪيل ڊرئميٽڪ سوسائٽيون

انگريزن، 1843ع ۾ سنڌ کي ايسٽ انديا ڪمپنيءَ جي قبضي هيٺ آندو تہ سنڌ ۾ انگريز عملدار رهڻ ۽ نوڪريون ڪرڻ لڳا. هنن اسڪول قائم ڪيا، چرچ قائم ڪيا، ڪراچي، حيدرآباد، سکر، لاڙڪاڻو، شڪارپور ۽ ٻين شهرن ۾ علمي ۽ ادبي سوسائٽيون قائم ڪيائون. هنن پنهنجي وندر لاءِ ڪلب ۽ ڊرئميٽڪ سوسائٽيون بہ قائم ڪيون.

دي رايل ٿيئٽر

انگريزن سڀ کان پهرين 1854ع ۾ پهريون "دي رايل ٿيئٽر" (The Royal Theatre) جي نالي سان قائم ٿيو. دي رايل ٿيئٽر 6 ۽ 8 جون 1854ع تي جان ٽامس هئير جو مڪمل ميلو ڊراما The Austerlizor – Soldier's Bride پيش ڪيو ويو هو. جنهن ۾ انگلينڊ جي مهاراڻي جي 83 ريجمينٽ جي شوقيہ فنڪارن حصو ورتو هو. هي ڊرامو ڪراچيءَ جي چانوڻيءَ ويجهو قائم ڪيل ٿيئٽر هال ۾ ڏيکاريو ويو. ان کان علاوہ، هڪ مزاحيہ ڊرامو "دي هيپي مين" (The Happy Man) پڻ پيش ڪيو ويو.

سنڌ جي سرزمين تي پيش ٿيل ان پهرين ڊراما جي ڏسندڙن لاءِ ٽڪيٽ جا اڳهہ هن ريت مقرر ٿيل هئا: پهريون باڪس 2 روپيہ، ٻيو باڪس هڪ روپيو، زمين

تي ويهي ڏسڻ جا اٽ آنا. ۽ گيلري چار آنا. ٽڪيٽ ملڻ جا هنڌ: ريجمينٽ جو مين هائوس ، ڪلر سارجمينٽ، ريجنل پريس ۽ ٿيٽر هئا. باڪس ۾ وهندڙن کي ڪرسيون پنهنجون آٽڻيون پونديون ۽ ٿيٽر جا درواز 8 وڳي رات جو کلندا ۽ سادي انين وڳي استيج جا پڙدا کڄڻ شروع ٿيندا".[1]

"دي رايل ٿيٽر" ۾ هفتي ۾ ٻه ڏينهن ڊراما ڏيکاريا ويندا هئا. جيڪي گهڻو ڪري برطانوي فوج جي خوش طبعي لاءِ هوندا هئا ۽ انهن جا اداکار ۽ لکندڙ اهي فوجي عملدار ۽ آفيسر هوندا هئا. هن ٿيٽر ٻيو ڊراما 13 ۽ 14 جون تي پيش ڪيو. اهو اسپينش زبان جي ڊراما "ڊان ڪيسر ڊي بزان" (Don Casar de Bazan جو ترجمو هو. هي ڊراما مسٽر ڪاڪس جي هدايتڪاري هيٺ ڪاميابيءَ سان ڏيکاريو ويو هو. مسٽر ڪاڪس نه صرف هڪ بهترين هدايڪار هو. پر ٿيٽر جي مئنيجر جا فرائض ب سرانجام ڏيندو هو. سندس رٽائر ٿيڻ سان هي ڊرئميٽڪ سوسائٽي ب ختم ٿي وئي".[2]

اڳتي هلي ساڳي ٿيٽريڪل سوسائٽيءَ کي نئين سر تشڪيل ڏنو ويو ۽ 19 جولاءِ 1854ع تي مهاراڻيءَ جي 86 ريجمينٽ جي شوقيه فنڪارن طرفان نئون ڊرامو "روورس برائيڊ" (Rover's Bride) پيش ڪيو ويو. هي ڊرامو ايترو ته پسند ڪيو ويو جو ڪيترائي دفعا ايمچوئر فنڪارن طرفان ڏيکاريو ويو".[3] انهيءَ دوران ٿيٽر کي ڪجهه وقت لاءِ بند ڪيو ويو. 17 جنوري 1855ع تي نئين خوبصورت هال ۾، جنهن جي پٽين کي مختلف رنگن ۽ تصويرن سان چٽيو ويو. "مهاراڻيءَ جي 83 ريجمينٽ جي شوقيه فنڪارن طرفان 16 جنوري 1855ع تي ڊراما "ني پلس ني مائنس" (Ni plus Ni Minus) کي هڪ نئين رنگ ۽ ڍنگ سان پيش ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح فيبروري 1855ع ۾ ب ميلو ڊراما "ميڊ آف ڪروئزي" (Maid of Croisssery) ۽ "هيڊس آر ٽيلس" (Heads or Tails) پيش ڪيا ويا. ٻئي ڊراما بيحد پسند ڪيا ويا".[4]

"دي رايل ٿيٽر" جي مشهوري ڪراچيءَ ٻاهر ب ٿيڻ لڳي. حيدرآباد جي آفيسرن جي فرمائش تي 20 ۽ 23 فيبروري 1855ع تي هن سوسائٽي جي اداڪارن حيدرآباد جي چانوٽيءَ ۾ بڪ استون (Buck Stone) جي لکيل ٽن

ايڪٽن واري ڊراما "ڊريم ائٽ سي" (Dream at Sea) پيش ڪيو. بڪ استون طنز، مزاح ۽ گنيير وران ڊرامن جي ڪري مشهور هو.

7ء9 مارچ 1855ع تي مهاراڻيءَ جي 22 ريجمنيٽ جي شوقيه اداڪارن طرفان وطن دوستن لاءِ فنڊ جمع ڪرڻ خاطر ٽن ايڪٽن وارو ڊراما "دي ان چيل بيل" (The Inshape Bell) ۽ ٻيا ڊراما "دي ڊي آفتر دي فيئر" (The day after the Fair) ۽ "ماءِ پريشيس بيوٽي" (My Preicious Beauty) نهايت ڪاميابيءَ سان پيش ڪيا ويا".[5]

"رايل ٿيئٽر" جيتوڻيڪ ڪراچيءَ ۾ مقيم فوجين جي قائم ڪيل ناٽڪ منڊلي هئي ۽ ان جا اداڪار هو پاڻ ئي هوندا هئا. پر اڳتي هلي هتي ٻين ٻولين جا ڊراما به اسٽيج ٿيا. انهي ڏس ۾ ڪراچيءَ جا پارسي جيڪي ان دور ۾ واپار ۾ اڳتي هئا ۽ انگريزن کي ويجهو هئا، اهي اڳتي آيا. هنن گجراتي ڊراما "رستم" پيش ڪيو، جنهن ۾ ڪراچيءَ جا ٻيا شهري به مدوع ڪيا ويا. رستم جي ڪردار کي ڪراچيءَ جي تاريخ ۾ پهريون دفعو گجراتي ٻوليءَ ۾ پيش ڪيو ويو. ان کان علاوه، مختلف ڏينهن تي هيٺيان انگريز ڊراما پڻ پيش ڪيا ويا:

No.	Drama	Nature	Producer	Date
1	Luke the Labourer	3 Act Play	The Amateurs	12 & 14 March 1855
2	Raising the Wind	Farace	do	do
3	Practical Man	do	Gentleman Amateurs	19 & 20 March 1855
4	Out on the Loose	do	do	do
5	Eddy Stone Elf	3 Act Play	H.H's 22nd Regiment	11 April 1855
6	The Bride of the Rover	Melo drama	Country Down Amateurs	19 April 1855
7	Black eyed	do	The	23 & 24

April 1855	Amateurs of 83rd Regiment		Swan	

اهڙيءَ طرح رايل ٿيٽر جي ڊرامن جو سلسلو ڪيتري وقت تائين هلندو هليو. جنهن ۾ سڀ شوقيہ فنڪار هوندا هئا. جن ۾ اڪثر برطانوي فوج سان تعلق رکندا هئا. 21 ڊسمبر 1855 ع تي پهريون دفعو برطانيہ جي مشهور اداڪاره ميڊم نينا بيڪستر کي خاص مهمان طور گهرايو ويو. "ڪراچيءَ جي رايل ٿيٽر طرفان جيڪو پهريون فرينچ ڊراما 21 ۽ 23 ڊسمبر تي ڪاميابيءَ سان پيش ڪيو ويو. اهو

"Les Trois Saurs: Our Le Cousin Temple" (The Three Sistrers , or deceived Cousins)[6]

سنڌ جي سرزمين تي ڊرامن جي هڪ نئين روايت پئي، جنهن ۾ خاص طور تي ڪراچي جي آفيسرن ۽ شهرين جو تعاون حاصل هو. ڏسندي ڏسندي برطانوي آفيسرن ۽ ٻين يورپين ٻيون بہ ڊرئميٽڪ سوسائٽيون ۽ ڪلب جوڙي ورتا. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور لکيو آهي تہ "رائل ٿيٽر برپا ٿيڻ کان پوءِ جيئن جيئن ناٽڪ ڏسڻ جو رجحان وڌيو. تہ پوءِ ڇاهہ پٽاندڙ آهستي آهستي ڊرئميٽڪ سوسائيٽيون پڻ قائم ٿيڻ لڳيون هيون. جهڙوڪ:

1. The Karachi Friend in Need Society (1882)
2. Peni Readinding and Dramatic Society (1884)
3. Dramatic Club of Golster Regement (1884)
4. First battalion W.R. Dramatic Society (1885)
5. The Karachi immature Dramatic Soceity

ڊراما هنن ناٽڪ منڊلين جا لکيل هوندا هئا ۽ انهن جا اداڪار گهڻو ڪري انگريز فوجي آفيسر هوندا هئا".[7]

21 مئي 1884 ع تي ڪراچيءَ جي "ڊئميٽڪ ڪلب آف دي گلوسٽر ريجمينٽ" طرفان انگريزيءَ ۾ انگريزيءَ ۾ ڊرامو پيش ڪيو ويو. جنهن جو عنوان هو "وليج ورچو" ٻئي ڏينهن تي بہ پيش ڪيو ويو. هيءَ ڊراما ڪلب فوجين جي

هوندي هئي ۽ تماشبين به فوجي ئي هوندا هئا.

مقامي ناٽڪ منڊلين ۽ ڊرئميٽڪ سوسائٽين جي شروعات:

سنڌي ٻولي‌ءَ جي نفاذ سان سنڌ ۾ سنڌي ٻولي‌ءَ ۾ تعليم لاءِ سرڪاري سطح تي سرگرميون شروع ٿي ويون. آخر فيصلو ايسٽ انڊيا ڪمپني‌ءَ جي ڊائريڪٽرن سنڌ جي تعليم ۽ سرڪاري لکت لاءِ عربي سنڌي لپي‌ءَ جو ڪيو. 1852 ۾ بمبئي حڪومت سنڌ جي تعليم لاءِ ڏهه هزار جي سالياني بجيٽ منظور ڪئي. مارچ 1853 ع ۾ اها رقم ڪراچي‌ءَ جي ڪليڪٽر جي ڊسپوزل (اختيار) تي رکي ويئي. بمبئي‌ءَ جي سرڪار جي منظوري‌ءَ سان سنڌ ۾ اسڪول کلڻ شروع ٿي ويا. سنڌ ۾ جيئن ئي اسڪول ۽ ڪاليج قائم ٿيا تہ هنن اهڙو ادب ترجمو ڪرايو. جن ۾ اها ڳالهہ سمجهائڻ جي ڪوشش ڪندیون آهن تہ سندن حڪومت هنن مٿان خدا طرفان مقرر ٿيل آهي. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر غلام حسين پناڻ لکي ٿو تہ "حاڪم قومون هميشہ محڪوم قومن کي اها ڳالهہ سمهجائڻ جي ڪوشش ڪندا آهن تہ هي‌ءَ شهنشاهت سندن مٿان خدا طرفان مقرر ڪيل آهي. انگريزن به هتان جي عوام کي اها ڳالهہ ذهن نشين ڪرائڻ چاهي تہ سنڌ وارن تي هنن زوري‌ءَ حڪومت نہ آندي آهي، بلڪہ قدرت سندن پلي لاءِ کين موڪليو آهي. حڪومت سان وفاداري‌ءَ ۾ سندن پلو آهي".[8]

گجراتي ۽ پارسي ڊرئميٽڪ ڪمپنيون

ان دور ۾ سموري سنڌ ۾، خاص طور تي ڪراچي شهر ۾ مختلف قومون ۽ مختلف مذهبن جا باشندا رهندا هئا. انهن ۾ گجراتي، پارسي، مرهٹا، انگريز، هندو سنڌي ۽ مسلمان سنڌي ۽ ٻيا رهندا هئا. واپار ۾ پارسي تمام اڳتي نڪري چڪا هئا. سنڌ ۾ جيڪي پارسي رهندا هئا، انهن جا بمبئي ۾ رهندڙ پارسين سان به ويجها تعلق هئا. بمبئي‌ءَ ۾ پارسين جي "گرانٽ روڊ ٿيئٽر" تمام گهڻو مشهور هو. هو سنڌ ۾ به انهن ٿيئٽر ڪمپنين جون شاخون کڻي آيا. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر موتي پرڪاش مطابق "ممبئي مان ڪيتريون پيشي واريون پارسي ۽ گجراتي ڪمپنيون سنڌ ۾ ناٽڪ پيش ڪرڻ ايندیون هيون، جن سنڌين ۾ ناٽڪ لاءِ شوق پيدا ڪيو. سنڌ ۾ پوني مان رام ليلا پيش ڪرڻ واريون تولیون به ايندیون هيون.

گجراتي گربو جڏهن پيش ڪيو ويندو هو تڏهن به ان موقعي تي ننڍا ناٽڪ ۽ چهچٽا به پيش ڪيا ويندا هئا".[9] اهي ناٽڪ منڊليون، گجراتي، مرهٽي، مارواڙي، اردو، هندي باشندن جون هيون ۽ انهن جي زبان ۾ ڊراما پيش ڪنديون هيون. انهن ۾ هي منڊليون اهم هيون:

1. دڪني ميوزڪ ڪلب (1910ع ۾ قائم ٿي)
2. سندر ولاس ٿيٽريڪل ڪمپني (1910ع ۾ قائم ٿي)
3. دي ڪراچي ايمچوئر ڊرئيمٽڪ ڪلب (1918ع)
4. مراٹا ايمچوئر ڊرئيمٽڪ ڪلب (1919ع)
5. جمعدار جي ڪمپني
6. رازل جي ڪمپني
7. جميلا ڪي ڪمپني
8. وديا ونود ناٽڪ سماج

سنڌ ۾ جيڪي پارسي ۽ گجراتي ڪمپنيون پنهنجا ناٽڪ ڪٽي ايندیون هيون، انهن ۾ "پارسي اوريجنل اوپيرا ڪمپني" ۽ "روز ٽاورز ڪاميڊي ڪمپني" مشهور هيون. الله بخش عقيلي "سرشار" لکي ٿو ته "سنڌ ۾ جيڪي ٻاهر کان ايندڙ ڪمپنيون ناٽڪ اسٽيج ڪرڻ ايندیون هيون، سي پاڻ سان گڏ عارضي اسٽيج ۽ ٻيو ناٽڪن جو سامان پڻ ڪٽي اچي، ناٽڪ رچائيندیون هيون. ٻاهر کان ايندڙ انهن ناٽڪ ڪمپنين مان پهرين ڊرئميٽڪ ڪمپني هڪ پارسي سيٺ پتن جي فرامڪي 1877ع ڌاري بمبئي قائم ڪئي. هن جي مرڻ کان پوءِ اها ڪمپني ٽٽي ٻ ڪمپنيون ٿيون. اصلي ڪمپني جو نالو "اوريجنل ٿيٽريڪل ناٽڪ ڪمپني" هو، جنهن جي ٽٽڻ تي "خورشيد جي بالي والا وڪتوريا ناٽڪ ڪمپني" ۽ "ڪائوسجي ڪتائو ان جي مقابلي ۾ الفريڊ ٿيٽريڪل ڪمپني ڪڍي. ڪراچي ۾ انهن ڪمپنين جون شاخون جمعدار جي ڪمپني، رازل جي ڪمپني ۽ جميلا جي ڪمپني ڊراما پيش ڪنديون هيون".[10] ان سلسلي کي وڌائيندي ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور لکيو آهي ته "انهن ڏنڏوڙي ناٽڪ ڪمپنين مان جميلا ۽ رازل ڪمپنين ڪراچي ۾ نيپئر روڊ تي پنهنجا ٿيٽر قائم ڪيا هئا. اهي ٻئي

ڪمپنيون ۽ عورتون هلائيندڙ هيون ۽ ناٽڪن ۾ زنانا پارٽ ۽ پاڻ ڪندڙ هيون."[11]

دي پارسي الفريڊ ٿيٽريڪل ڪمپني جو مالڪ بمبئيءَ جو ڪائوس. پي ڪٽائو هو. هن ڪمپنيءَ ڪراچيءَ ۾ ڪيترائي ڊراما ڪري ڏيکاريا. صرف 1910ع ۾ هن ڪمپنيءَ جيڪي ڊراما ڪري ڏيکاريا. تن جو وچور هن ريت آهي:

نمبر	ڊرامي جو نالو	تاريخ
.1	علاءُ الدين	14 جولاءِ 1910ع
.2	انتقام	23 جولاءِ 1910ع
.3	اسير حرص	23 جولاءِ 1910ع
.4	خون ناحق (شيڪسپيئر جي هيملٽ جو ترجمو)	24 جولاءِ 1910ع
.5	شهيد ناز	31 جولاءِ 1910ع

هن ڪمپنيءَ کي پنهنجو وقتي ۽ عارضي ٿيٽر ۾ هوندو هو. هڪ ڊرامي جي ٽڪيٽ چئن آنن کان وٺي پنجن رپين تائين هوندي هئي. هن ناٽڪ منڊليءَ 1925ع تائين ڪراچيءَ ۾ خوب چڪر لڳايا."[12] ان کان علاوه، ٻين پارسي ڪمپنين ۾ "روز ٽاور ڪاميڊي ڪمپني" ۽ "پارسي اوريجنل اوپيرا ڪمپني" ۽ اهم هيون. پاڪستان ۽ هندستان ۾ جديد اسٽيج ڊرامن ۽ فلم سازيءَ جا باني ۽ پارسي ئي آهن.

هنن ناٽڪ منڊلين ۽ ڪمپنين ۾ رومانوي داستانن ۽ ڏرمي موضوعن تي ڊراما ڏيکاريا ويندا هئا. هنن ڊرامن ۾ آغا حشر ۽ ماسٽر رحمت جا اوپيرا ناٽڪ مشهور هوندا هئا. اهڙن ڊرامن ۾ "اندر سيا"، "راجا اندر"، "خدا دوست"، "خوبصورت بلا"، "هرشچندر"، "ليلا مجنون"، "شيرين فرهاد" ۽ "شڪنتلا" اهم هئا. هنن ڪمپنين جي پيش ڪيل ڊرامن تي تنقيدي نظر وجهڻ سان خبر پوندي ته اهي اڪثر ناٽڪ ڏرمي ۽ ديومالائي ڪهاڻين يا سنسڪرت ناٽڪ ۾ آيل مضمونن جي آڌار تي جوڙيل هئا. البته رومانوي قصن وارا ناٽڪ وڌيڪ پسند ڪيا ويندا هئا.

ڏرمي ناٽڪن جي ڪري سنڌي ڊرامي جو گهڻو شوق پيدا ٿي نه سگهيو. ڇو جو اهي هڪ مذهب جي عڪاسي ڪندڙ ناٽڪ هئا. اڳتي هلي جڏهن سنڌ ۾ ناٽڪ لکجڻ ۽ کيڏجڻ جو رواج پيو. ته ناٽڪن ايستائين ترقي نه ڪئي جيستائين انهن کي ڏرمي موضوعن کان آزاد ڪري سماجي موضوعن تي آندو ويو.

هتي اها ڳالهه پڻ ڌيان جوڳي آهي ته انهن پيشور ناٽڪ ڪمپنين جي ناٽڪن کي ڏسي، هئڻ ته ائين گهربو هو ته سنڌ واسي به اهڙي طرز تي ناٽڪ ڪمپنيون قائم ڪري، استيج تي سنڌي ناٽڪ رچائين ها، پر نتيجو ان جي برعڪس نڪتو. ڇاڪاڻ ته سنڌي ڊرامي شروعات کان ئي تعليمي ماحول ۾ اوسر ماڻي ۽ پڙهيل لکيل طبقي جي هٿن ۾ پروان چڙهيو.

سنڌي ڊراما جي اوسر

جيئن ته انگريزن جي دور کان اڳ سنڌي زبان ۾ نثر نويسي باقاعده رائج نه هئي. ان ڪري شاعري کي ڇڏي ڪري نثري ادب جهڙوڪ افسانه، ناول، ڊراما وغيره جو رواج ايڏا نه پيو هو. پهريون دفعو انگريزن سنڌ ۾ اهڙين ادبي صنفن جو رجحان وڌو. ٻئي طرف سنڌ جي مڪتب گهرن ۾ پڻ اهڙي علم کي شايد سٺو نه سمجهيو ويندو هو. مير محمد نظاماڻي مطابق "ديوي ۽ ديوتائن جي قصن ۾ يوناني ۽ هندو سپ کان اڳ هئا، انهيءَ ڪري يونان ۽ هندستان ۾ مذهبي پوجائن سان ڊرامي جي شروعاتي ٿي. سنڌ جا جيتوڻيڪ قديم زماني کان وٺي هندستان سان تمام گهرا تعلقات هئا، مگر انهيءَ هوندي به جيئن ته هتي جي باشندن جي اڪثريت مسلمان هئي، انهيءَ ڪري سنڌ ۾ ڊرامي جي فن جا آثار گهڻو پوءِ نظر آيا".[13] بهرحال گجراتي، پارسي ۽ انگريزي ناٽڪ ڪمپنين جي باوجود سنڌ واسي گهڻو متاثر ڪو نه ٿيا. پر سنڌي ڊرامي شروعات کان ئي تعليمي ماحول ۾ اوسر ماڻي ۽ پڙهيل لکيل طبقي جي هٿن ۾ پروان چڙهيو.

سنڌي عوام جون قائم ڪيل ڊرائميٽڪ سوسائٽيون ۽ ڪلب

سنڌي ڊرامي جي ترقيءَ ۾ سنڌي تعليمي ادارن جو وڏو هٿ هو. جيئن جيئن اسڪول ڪلندا ويا، تيئن تيئن اتي تعليمي سڪيا لاءِ ننڍا ننڍا مڪالما

(Dialogue) لکڻ ۾ انهن کي استيج تي آڻڻ جو رواج پيو. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور لکيو آهي تہ "1894ع تائين سنڌي ناٽڪ رڳو چپيل صورت ۾ پڌرا ٿيا، پر ترت ئي سنڌي ناٽڪ کي استيج جي زينت بڻايو ويو ۽ اها ابتدا بہ ناٽڪي پيشي وارن جي هٿان نہ، پر سنڌ جي پڙهيل طبقي ۽ سلجهيل ذهنن جي ڪوشش سان ٿي. سنڌي ناٽڪ زياده طور تعليمي ادارن جي احاطن ۾ يا وري پڙهيل طبقي جي سماجي تنظيمن جي پروگرامن ۾ ٿيندا رهيا، جن جو استيج تي پيش ٿيڻ جو مقصد گهٽو ڪري تعليمي مقصد جي ترقي خاطر رهيو آهي."[14]

1894ع ۾ سي کان پهرين ناٽڪ منڊلي ڏيارام جينمل کاليج ڪراچي ۾ 'Immature Dramatic Society' جي نالي سان وجود ۾ آئي. هن منڊلي پهريون ناٽڪ جينانند کلٹنداس پرياڻيءَ جو ٽيل ترجمو "نل دمينتي" پيش ڪيو. پوءِ منڊليءَ ٻيا بہ ڪيترائي ڊراما پيش ڪيا "جيڪي اڪثر مذهبي نوعيت جا هئا. ناٽڪن جي وڌندڙ دلچسپيءَ جي ڪري سنڌ جي ننڍن وڏن شهرن ۾ ناٽڪ منڊليون ڪلنديون ويون جن ۾ "ڏرم اپڪار ڊراميٽڪ سوسائٽي شڪارپور" (1897ع) "بندي ماترم ناٽڪ منڊلي حيدرآباد" (1905)، "چانڊڪا اميچوئر ڊراميٽڪ سوسائٽي لاڙڪاڻو" (1907ع) ۽ "اميچوئر ڊراميٽڪ سوسائٽي حيدرآباد" (1912ع) ۽ ٻيون ڪيتريون ئي شامل آهن. هتي اسان مختلف شهرن جي حوالي سان جائزو ونڊاسين:

ڪراچي شهر جو ڊرامي جي ترقيءَ ۾ حصو:

ڪراچي شهر جو سنڌي ڊراما جي ترقي ۾ وڏو ڪردار آهي. ڪراچي هڪ تہ تجارتي لحاظ کان سنڌ جو وڏو شهر هو تہ ٻئي طرف ڪيترائي وڏا تعليمي ادارا هن شهر ۾ هئا. شروعاتي دور ۾ بمبئي کان ڪيتريون ئي ڊرامي جون پيشور پارسي ۽ گجراتي ڪمپنيون هن شهر ۾ ايندیون هيون ۽ مذهبي ۽ اخلاقي موضوعن تي ڊراما ڏيکارينديون هيون. اهڙي طرح سي کان پهرين "رائل ٿيٽر" جو بنياد 1854ع ۾ انگريزن خود ڪراچي ۾ وڌو. هن ناٽڪ منڊلي جا بانيڪار انگريزي فوجي هئا. اهڙي طرح 1894ع ۾ سي کان پهرين سنڌين طرفان ناٽڪ منڊلي " ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ايميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي" جو ڪراچي ۾ ڊي. جي.

ڪاليج ڪراچي ۾ وڌو ويو.

ڪراچي شهر ۾ برپا ٿيل ناٽڪ منڊلين ڏرمي ناٽڪن کان ڊرامي جو آغاز ڪيو. اڄتي هلي سنڌ جي تعليمي، سياسي ۽ معاشي موضوعن تائين پهتو. هن شهر ۾ ڊرامي جي ترقي جو سهرو هندو اديبن ڈانهن وڃي ٿو. ڇو جو اڪثر ناٽڪ منڊلين جا مالڪ به اهي هئا، ڊراما لکندڙ به اهي هئا، اداڪار به اهي هئا، ڈسندڙ به اهي هئا. ڪراچي شهر جي ناٽڪ منڊلين جو سڀ کان وڏو ڪردار اهو آهي ته، انهن سان ٻين شهرن ۾ پڻ ڊرامي بابت شعور ۾ اضافو ٿيو. ڪراچي شهر جي منڊلين کي ڏسي ننڍن وڏن شهرن ۾ ناٽڪ منڊليون کلڻ شروع ٿي ويون. ان جو سڀ کان وڏو اثر حيدرآباد تي ٿيو، جتي ڊرامي بابت شعور انتها تي پهتل هو.

2 جولاءِ 1920ع ۾ ڪراچيءَ جي سب ڊويزنل ماجسٽريٽ ڊبليو اين رچرڊسن "شيوارام ٿيٽر" جو افتتاح ڪيو. لڊبٽر روڊ تي قائم ڪيل هن ٿيٽر جي عمارت تي ٻه لک روپيا خرچ آيو. هي ٿيٽر هندستان جي ڪنڊڪٽڇ مان ايندڙ ناٽڪ منڊلين کي ٽيڪي تي ڏنو ويندو هو. جنهن ۾ ڊراما اسٽيج ڪيا ويندا هئا. ڪراچيءَ ۾ فرالي ڪاميڊي ڪمپني (Frawley Comedy Co) نالي ناٽڪ منڊلي کلي جنهن ڪيترا ڏينهن مزاحيه انگريزي ڊراما اسٽيج ڪيا.

مطلب ته ڪراچي شهر سنڌي ڊرامي جي اوسر ۾ بنيادي ڪردار ادا ڪيو. آزاديءَ کان اڳ واري ڪراچي ۾ سنڌي ٻولي، ادب ۽ ثقافت جو مرڪز هئي، جتي سنڌي فنڪارن سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل ڊرامن کي وڏي پيماني تي اسٽيج ڪيو. ان وقت جي سيني تعليمي ادارن ۾ ڊرئمٽڪ ڪلب ۽ سوسائٽيون قائم هيون، جتي هفتيوار ۽ ماهوار پروگرام ٿيندا هئا. اسڪولن ۽ ڪاليجن جا استاد ۽ شاگرد ڊرامن اسٽيج ڪرڻ ۾ ماهر ٿي ويا هئا. ٻين لفظن ۾ ڊراما اسٽيج ڪرڻ تعليمي ادارن جي ڪورس ۾ شامل هوندو هو. ان کان علاوه، ڈياري، هولي ۽ ٻين تهوارن تي ناٽڪ رچايا ويندا هئا. ڪراچي ۾ قائم ڪيل سوسائٽيون صرف ڪراچي ۾ نه پر ٻين شهرن ۾ به ڊراما اسٽيج ڪنديون هيون.

آزاديءَ کان پوءِ جيتوڻيڪ سنڌي اسٽيج ڊرامي ڪنهن نه ڪنهن نموني ڪراچي شهر ۾ هجڻ جو احساس ڈياريو آهي پر پنهنجو عروج وجائي ويٺو آهي.

البته ڪراچي شهر ۾ اردو اسٽيج ڊرامو پنهنجي جوش و خروش سان اڄ به موجود آهي. ڪيترن ئي سنڌي ڊرامانگارن ۽ اداڪارن اردو ۾ سنڌي ماحول مطابق ڊراما لکي مجتا ماڻي آهي.

ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ايميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي: سنڌ جي پڙهيل ڳڙهيل طبقي جي تمام گهڻين ڪوششن کان پوءِ 17 جنوري 1887ع ۾ ڪراچي شهر ۾ "سنڌ آرٽس ڪاليج" جي نالي سان قائم ٿيو. ڪاليج، اڳتي هلي ڏيارام جينمل جي نالي سان منسوب ٿيو. ڊي. جي. ڪاليج سنڌ ۾ تعليم سان گڏ ادب ۽ ثقافت جي واڌاري ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. هتي ناٽڪ منڊليون قائم ٿيون، هتي علمي ادبي سوسائٽيون قائم ٿيون. اهڙيءَ طرح سنڌي اسٽيج ڊرامي جي شروعات ۾ ڊي. جي ڪاليج کان ٿي. ڊي.جي ڪاليج جي ادبي ڪردار ۽ ڊرامن جي ترقيءَ جي سلسلي ۾ پروفيسر لعل سنگهه اجواڻيءَ لکيو آهي ته: "سنڌين جي اوج، تعليم توڙي سنڌي نثر ۽ ناٽڪ نويسيءَ جي ترقيءَ ۾ ڪراچي ڊي.جي سنڌ ڪاليج جو اهم ڪردار آهي. هي ڪاليج پنهنجي قيام 1887ع کان 1921ع تائين سنڌ پرانت ۾ اوچ تعليم جو واحد ادارو هو. 1937ع ۾ هن ڪاليج جي شاگردن جو تعداد ، سنڌ جي ڪاليجن ۾ پڙهندڙن جي ڪل تعداد کان به وڌيڪ هو. ويهين صديءَ ۾ ڊي.جي سنڌ ڪاليج جي شاگردن سنڌي نثر ۽ ناٽڪ جي اوسر ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو ، جو ته گهڻو ڪري سڀ سنڌي گريجوئيٽ هن ڪاليج جي پيدائش هئا. پنهنجي قيام جي پهرين ويهن سالن ۾، يعني 1887ع کان 1907ع واري عرصي ۾ هي ڪاليج نثر ۽ ناٽڪ جي ترقيءَ ۾ مددگار ٿيو."[15]

ان دور ۾ ڊي. جي ڪاليج علمي ۽ غير علمي سرگرمين جو مرڪز بڻجي چڪو هو، جتي سنڌ جي شاهوڪار ماڻهن جا ٻار اعليٰ تعليم حاصل ڪندا هئا. انهن ڏينهن ۾ ڪاليج ۾ هڪ لائبريري ۽ هاسٽل جي اڏاوت لاءِ پئسا گهربل هئا. هنن ڪاليج جي نئين عمارت ۾ منتقل ٿيڻ ڪانپوءِ شاگردن جو تعداد وڌڻ ڪري هاسٽل جوڙڻ جي سلسلي ۾ ڪاليج جي سامهون خالي پيل ميدان تي هاسٽل اڏڻ جي تجويز ڏني، ۽ رقم جي سلسلي ۾ صلاح ڏني ته رقم جو بندوبست به ڪاليج جو وائيس پرنسيپال پروفيسر پادشاهه ڪيو. هنن 15 هزار رپيا ديوان

ڏيارام گدو مل جي وڏي پاڻ ديوان مينا رام کان حاصل ڪئي ۽ خيرپور جي مير صاحب پڻ 5 هزار رپيا چندو ڏنو. ڪجھ چندو ڏيا رام گدومل پاڻ ۽ سندس دوستن ب ڏنو. پر هاسٽل جي اڏاوت لاءِ اها رقم اڻپوري هئي. ان وقت ڪالیج ۾ پروفيسر بي. جي پادشاھ، جيڪو ڪالیج جي غير نصابي سرگرمين سان لاڳاپيل هو ۽ ڪالیج جو پرنسيپال پروفيسر جيڪسن، جيڪو خود ب ڊراما نويس ۽ اداڪار هو.

ڊاڪٽر جان موسسز جيڪسن ڪالیج آف لنڊن ۽ سينٽ جان ڪالیج، آڪسفورڊ مان تعليم حاصل ڪيائين. انگلينڊ ۾ سندس تعليمي خدمتن کي ڏسندي، ڪيس 1888 ع ۾ ڊي. جي. ڪالیج جو پرنيسپال مقرر ڪيو ويو ۽ 1905 ع تائين ان عهدي تي رهيو. هڪ سال جي موڪل کان پوءِ وري 1906 ع ۾ واپس آيو ۽ 1907 ع تائين ڪراچيءَ ۾ رهيو. ڪراچيءَ ۾ پنهنجي ڪتب سميت رهندو هو. هتي ڪيس اولاد پيدا ٿيو ۽ شهر جي سماجي ۽ ادبي خدمتن ۾ حصو ونندو هو ۽ ڪيس ڊرامي سان ب شوق هوندو هو. انگريزن پاران قائم ڪيل ڊرئميٽڪ سوسائٽين ۾ ڪم ڪندو هو. تن ڪالیج جي باقي اسٽاف سان ويهي رٽ جوڙي ته چو نہ وڌيڪ رقم حاصل ڪرڻ لاءِ ڊرئميٽڪ سوسائٽي قائم ڪئي وجي، جنهن سان ڊراما اسٽيج ڪري ٽڪيٽ تي ڏيکاريا وجن. اها رٽ سڀني کي پسند آئي، پر هتي اسٽيج ڊرامي جو رواج ڪو نہ هو ۽ اهو ب ٽڪيٽ تي ڏيکارڻ جو بلڪل نئون تجربو هو.

سنڌ ڪالیج ايميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ جي انتظامي ڪاميٽي صدر :

ڊاڪٽر جان موسسز جيڪسن

نائب صدر: پروفيسر بي. جي پادشاھ

ميمبر: ڪنول سنگھ پوھومل ملڪاڻي، ڏيئلمل دولترام، اچلسنگھ ماڻڪ سنگھ آڏواڻي، جوت سنگھ هري سنگھ آڏواڻي ۽ ڪي ٻيا شامل هئا.

سنڌ ڪالیج ايميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ جو افتتاح 13 مارچ 1894 ع ۾ پرنسيپال جي آفيس ۾ ڪيو ويو. جنهن ۾ ڪالیج جي استادن ۽ ميمبرن شرڪت ڪئي. سوسائٽيءَ پاران 25 مارچ 1894 ع ۾ پهريون ڊرامو جيناننڊ ڪلٽنداس پريائي جو لکيل "نل دمينتي" پيش ڪيو ويو. پروفيسر

منگھارام ملکاڻي لکي ٿو ته "جيئنانند جو هيءُ ناٽڪ عبارت ۾ ٻوليءَ جي لحاظ کان هڪ سٺو ڊرامو آهي ۽ اسٽيج تي ڪافي ڪامياب ويو. عجب آهي ته سنڌي ناٽڪ جي تاريخ ۾ هيءُ هڪڙو ئي ڊرامو هو جنهن ۾ فقط هڪڙو رواجي راڳ وڏل هو. جو درگاداس آڏواڻيءَ دمينتيءَ جو پارٽ ڪندي ڳايو هو. هن ناٽڪ ۾ راجا نل جو پارٽ هيرانند سنتوڪرام وڪيل ڪيو هو. ستجگ جو سجانسنگ جڳتياڻيءَ ۽ ڪلجگ جو ڪنولسنگ ملکاڻيءَ ادا ڪيا".(16)

ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي ويهن سالن تائين ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ ناٽڪ پيش ڪيا. اهو چئي سگھجي ٿو ته ان عرصي دوران سنڌي ناٽڪ سنڌ جي پڙهيل لکيل طبقي جي سرپرستيءَ هيٺ ترقيءَ جون منزلون طئي ڪيون. اهڙيءَ ريت چندا گڏ ڪري مينا رام هاسٽل جوڙائي وئي، جنهن جو افتتاح بمبئيءَ جي گورنر لارڊ نارٽ ڪوٽ 1900ع ۾ ڪيو. 1914ع ۾ هن سوسائٽيءَ جو پهريون دور ختم ٿيو.

برپا ٿيٽ ڪان لڳاتار ويهن سالن تائين هن ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ جو اوج رهيو. پر پوءِ ڏهه ٻارهن سال ڊراما نہ ڏيکاريائين. هيءَ سوسائٽي ويهن سالن تائين ڪراچيءَ ۾ سنڌي ثقافت ۽ تمدن جو پرچار ڪندي رهي. هن سوسائٽي جي ٻيهر شروعات جي سلسلي ۾ مراد علي مرزا ، مرزا قليچ بيگ جي حوالي سان لکيو آهي ته "عجب جي ڳالهه آهي ته ان زماني ۾ اهي ڊراما نہ ذاتي نفعي خاطر لکيا ويندا هئا ۽ نہ وري ذاتي فائدي لاءِ اسٽيج ڪيا ويا. ڊراما نويس ۽ اداڪار ڪنهن نہ ڪنهن نيڪ مقصد کي آڏو رکي ڊراما لکندا هئا ۽ انهن ۾ رول ڪندا هئا. ان ڏس ۾ ڪيترائي مثال ملن ٿا. سن 1911ع ۾ ڊي. جي سنڌ ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي ڪراچي پنٽي پئجي وئي هئي. ان کي وري جيئارڻ لاءِ پروفيسر منگھارام ملکاڻي، جيڪو ان وقت ڪاليج ۾ بي.اي جو شاگرد هو ۽ شاگردن طرفان ڪاليج جي ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ جو رکن پڻ هو، سو ڪراچيءَ مان ڪهي تندي ٽوڙهي حيدرآباد ۾ مرزا قليچ وٽ آيو ته ڪو ڊرامو ڏيو ته اسٽيج ڪريون . پروفيسر ملکاڻيءَ جي لکڻ مطابق "مرزا صاحب کيڪار ڪري، "شهزادو بهرام "

ڊرامي جي دستخطي نسخو ڪيڊي منهنجي حوالي ڪيو ته پلي وجي چپايو ۽ ڪري ڏيکاريو ۽ سوسائٽيءَ کي زنده رکو."[17]

1925ع ۾ ڪالیج جي سالياني جلسي ۾ خانچند درياڻيءَ جو ننڍو ڊرامو "سچي سڪ" پيش ڪيو ويو. جنهن جو هدايتڪار هو ڪالیج جو پروفيسر منگهارام ملڪاڻي ۽ اداڪار ڪالیج جا شاگرد هئا. "پروفيسر منگهارام ملڪاڻي، ڊي جي سنڌ ڪالیج (ڪراچي) ۾ پهرين فيلو ۽ ليڪچرار ۽ پوءِ پروفيسر ٿيو. ڊي جي سنڌ ڪالیج ۾ ڪيس پنهنجي پسند جو سبجيڪٽ ڊراما انگريزيءَ ۾ پڙهائڻ جي لاءِ مليس. انهيءَ سان گڏ 1924ع ۾ پرنسيپال صاحب سنگهه ڪيس ڪالیج جي ناٽڪ سوسائٽي وري شروع ڪرڻ لاءِ چيو. جيڪا ڪن سببن جي ڪري بند ٿي ويئي هئي. منگهارام اها ٻيهر شروع ڪئي ۽ چار سال ڪاميابيءَ سان هلائي، ڪيترائي ڪامياب ناٽڪ پيش ڪيائين."[18]

تنهن کان پوءِ ڪالیج جي پرنسيپال تيجومل شهاڻيءَ جي اتساهه ڏيارڻ تي منگهارام ملڪاڻي 1928ع ۾ سنڌ ڪالیج ۾ نئين ناٽڪ سوسائٽي برپا ڪئي، جنهن ۾ خانچند درياڻيءَ جو لوڪ ڪهاڻيءَ تي ٻڌل "مومل منڑو" ناٽڪ رچايو ويو. هن ناٽڪ جو هدايتڪار منگهارام ملڪاڻي هو ۽ مکيه اداڪار هئا: مڪند لالا، موتي جڳتياڻي، چندن ميرچنداڻي ۽ ڪشنو جڳتياڻي. هن نئين ناٽڪ سوسائٽيءَ جي برپا ٿيڻ کان ڏهه سال پوءِ 1939ع ۾ سنڌ ڪالیج ۾ پرنسيپال شهاڻيءَ جي رٽائر ڪرڻ واري جلسي تي شيڪسپيئر جي مشهور ناٽڪ Midsummer Night's Dream تان ورتل دلسوز 'داستان' جي نالي سان پيش ڪيو ويو. هن ناٽڪ جي هدايتڪاري خود ليڪڪ منگهارام ملڪاڻي ڪئي جڏهن ته اداڪار ڪالیج جا شاگرد هئا.

ڊي.جي. ڪالیج سنڌي سرڪل ڪراچي: 1941ع ۾ ڊي ـ جي ڪالیج ڪراچي جي سنڌي استادن ۽ شاگردن جي قائم ڪيل سنڌي سرڪل "ڊي. جي ڪالیج سنڌي سرڪل سوسائٽي" جو پايو وڌو. هن سرڪل ۾ خاص طرح سوپو گيان چنداڻي، شيخ ايار، ارجن شاد، شيخ عبدالرزاق راز ۽ رام پنجواڻي سرگرم حصو ونڊندا هئا. هن سرڪل طرفان ٻين ادبي سرگرمين کان سواءِ سنڌي ڊراما بہ استيج

ڪيا ويندا هئا. هن سرڪل رام پنجواڻي جا ٻه مشهور لوڪ ناٽڪ "مومل راڻو" ۽ "پڪي ۽ پدمڻي" پيش ڪيا هئا جن ۾ حصو اڪثر ڪري ڪالیج جي شاگردياڻين ورتو هو. جن شاگردياڻين رول ادا ڪيا تن جا نالا هئا: ڪملا ڪرپالاڻي، مئنا واسواڻي، رڪي آڏواڻي، مورتي شهاڻي، موهني گدواڻي، مئنا منگهارام ملڪاڻي ۽ ڪملا وليرام ٽڏاڻي."[19]

ڊي جي. ڪاليج سرسوتي منڊلي، ڪراچي: 1942ع ڏاري پروفيسر رام پنجواڻيءَ، جينانند ناگراڻي ۽ سندس سؤٽ ڪشنچند ناگراڻيءَ جي سرجوشي سان ڊي. جي سنڌ ڪاليج جي شاگردن ۽ استادن "ڊي.جي ڪاليج سرسوتي منڊلي" قائم ڪئي وئي. هن گروپ طرفان جينانند ناگراڻيءَ جا گامتو سلسلي وارا مزاحيہ ڊراما: "گامتو ايڊيٽر"، "گامتو بئريسٽر"، "گامتو ڊاڪٽر"، "گامتو فلم ڪمپني"، "گامتو ايم. ايل. اي"، "گامتو گهوٽ" وغيرہ پيش ڪيا ويا، جيڪي ليڪڪ پاڻ رام پنجواڻيءَ جي سهڪار سان اسٽيج تي پيش ڪندو هو ۽ انهن ڊرامن جا خاص اداڪار ٻہ جينانند ناگراڻي ۽ رام پنجواڻي هوندا هئا."[20]

ڊي. جي سنڌ ڪاليج مِسيلنيءَ جو سنڌي ڊرامي ۾ ڪردار: 1901ع ۾ هڪ مخزن "ڊي ـ جي ـ سنڌ ڪاليج مِسيلني" شروع ٿي، جنهن جو باني ساڌو ٽانورداس واسواڻي هو. هيءَ انگريزي سنڌي ـ مخزن 1947 تائين، يعني اڌ صديءَ جي عرصي تائين ششماهي پرچا ڪيندي آئي ۽ سنڌي ساهت جا گهڻا پريندي آئي. ڊي. جي ڪاليج جي مِسيلنيءَ ۾ ٻہ ڪيترائي اهم ناٽڪ شايع ٿيا، جن مان ڪي هيٺ ڏجن ٿا:

عنوان	ليکڪ	سال
تيليءَ مان ٽنيہ	روپ چند ڪرپلاڻي	1925ع
ناخلف	منگهارام ملڪاڻي	1931ع
پاپ ڪين پچ؟	منگهارام ملڪاڻي	1931ع
حسينا	وشنو گدواڻي	1931ع
ٻہ باهيون	منگهارام ملڪاڻي	1932ع
سمنڊ جي گجڪار	منگهارام ملڪاڻي	1932ع

چت نہ چمات، وجائين ٻي وات	نانڪرام ڏرمداس	1933ع
منهنجي نورني	ڏيارام سياڻي	1933ع
سمنڊ جي گجڪار	منگهارام ملڪاڻي	1933ع
ميلاپ	منگهارام ملڪاڻي	1939ع
دلسوز داستان	منگهارام ملڪاڻي	1939ع
جهانگير ۽ نورجهان	ساوتري جهانگياڻي	1939ع
ڪوڙي ڪلينڪ	منگهارام ملڪاڻي	1940ع
جيون ناس	منگهارام ملڪاڻي	1942ع

آزاديءَ کان پوءِ اهي سرگرميون جهڙوڪ ختم ٿي ويون. آزاديءَ کان پوءِ ڊي. جي ڪاليج ۾ پڙهندڙ شاگرد ۽ استاد اهڙين سرگرمين کان آهستي آهستي پري ٿيندا ويا. ڪاليج مان جاري ٿيندڙ مسيلني بند ٿي وئي. آزاديءَ کان پوءِ ڪي سال مٺارام هاسٽل، سنڌي ادبي شاگردن جي سرگرمين جو محور رهي، جتي ليڪچر، ڊراما استيج ٿيا ۽ ادبي سنگت جون ڪڏجاٽيون ٿيون. اهڙيون سرگرميون بلڪل ختم ٿي چڪيون آهن.

پريم ناٽڪ منڊلي، ڪراچي: پريم منڊلي، سنڌي هندن جي هڪ غير فرقيوارنا تنظيم هئي جيڪا 1912 ۾ ڪراچيءَ ۾ قائم ٿي. اها انهي دور جي هر هڪ سماجي تنظيم جي حڪمت عملي هوندي هئي تہ اها "فري ريڊنگ روم" قائم ڪري ۽ جيڪڏهن مالي حساب سان ايترو ڪمزور نہ هجي تہ پوءِ لائبريري قائم ڪري. هيءَ تنظيم پنهنجي ميمبرن جي نظرياتي ۽ سماجي طور توڙي صحت جي حوالي سان پروگرام رٿيندي هئي ۽ ليڪچر پڻ ڪرائيندي هئي. پريم منڊلي جي پنهنجي "ڊبيٽنگ سوسائٽي" پڻ هوندي هئي جنهن طرفان ڊراما ڪرايا ويندا هئا ۽ وڏن ماڻهن جا ڏينهن ملهايا ويندا هئا".[21]

هيءَ منڊلي گهٽو ڪري سالياني جلسن تي ڏرمي رنگ وارا ناٽڪ پيش ڪندي هئي، جن ۾ سندن "پڳٽ پرهلاد" گهٽو مشهور ٿيو هو.

ينگ سنڌيز ايسوسيئيشن ڊراما ڪلب، ڪراچي: 1912ع ۾ قائم ٿيل ڪراچيءَ جي سنڌي نوجوانن جي علمي ۽ ادبي جماعت "ينگ سنڌيز ايسوسيئيشن"

پنهنجن سالياني جلسن تي سماجي ۽ قومي جاڳرتا وارا ناٽڪ هن ڊراما ڪلب طرفان پيش ڪندي هئي. هن ڪلب جو "ستي سشيلا" ڪافي مقبول ٿيو هو.

عامل يونين ڊرئميٽڪ انسٽيٽيوٽ: "سنڌ جي هندن ۾ هڪڙا هندو عامل هوندا هئا ۽ ٻيا پائيبند. "ڪراچيءَ جي سيوهاڻي عاملن پنهنجي ڪميونيٽي جي فلاح ۽ بهبود لاءِ 1912 ع ۾ "سيوهاڻي عامل ايوسيئيشن" قائم ڪئي ۽ هن ايسوسيئشن جي جي نگرانيءَ ۾ ساڳي سال ۾ "عامل يونين ڊرئميٽڪ انسٽيٽيوٽ" قائم ٿيو. جيڪو هر سال ايسوسيئشن جي سالگرهه جي موقعي تي ٻه ڊراما پيش ڪندو هو. ڊرامن مان ٿيندڙ آمدنيءَ کي عامل جاتيءَ جي سماجي ۽ تعليمي ڪمن تي خرچ ڪيو ويندو هو. هن انسٽيٽيوٽ جو پهريون ڊراما "ڪملا" هو، جو 1912 ع ۾ پيش ڪيو ويو هو." [22]

سارسوت براهمڻ ڊرئميٽڪ سوسائٽي: هي سوسائٽي ڪراچيءَ ۾ رهندڙ نصرپور جي هندن، 1917 ع ڌاري قائم ڪئي، جنهن جي بعد ۾ هڪ شاخ حيدرآباد ۾ پڻ قائم ٿي. هن سوسائٽيءَ جو آنرري سيڪريٽري گمتمل پوهو مل ۽ مڪيه ناٽڪ نويس چانڊو مل ڪتري ۽ هرو مل پريمچند هئا. سوسائٽيءَ پاران پيش ٿيندڙ سمورا ناٽڪ گهريلو زندگيءَ متعلق رچيل هوندا هئا، جن ۾ زندگي سڌارڻ جو پيغام هوندو هو. انهن ناٽڪن ۾ حالتن جي نسبت هٿيارن جي نمائش ۽ سماج ۾ رونما ٿيندڙ حادثن جي منظرڪشي پڻ ڪئي ويندي هئي. هن سوسائٽيءَ پاران هوتچند تيجورام، رام هيرا، ڏرمداس ماڻڪ ۽ ڏمڻ مهراج اهم اداڪار هوندا هئا". [23] هن سوسائٽيءَ پاران هر سال هڪ نئون ڊرامو پيش ڪيو ويندو هو.

پريتم ڏرم سيا ناٽڪ منڊلي، ڪراچي: 1917 ع ڌاري هندن جي ڏرمي جماعت "پريتم ڏرم سيا" طرفان هيءَ ناٽڪ منڊلي برپا ٿي، جيڪا مختلف وقتن تي ڊراما پيش ڪندي هئي. انهن ناٽڪن ۾ گهڻو ڪري ڏرمي رنگ پريل هوندو هو. **نيوهاڻ اسڪول ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي:** تاراچند ڪندنمل شهاڻي، 1909 ع ۾ ايم .اي ڪري آيو ۽ اچڻ سان ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي بندر روڊ واري نئين آفيس ويجهو "نيوهاڻ اسڪول" قائم ڪيو. هن اسڪول ۾ جينمل پرسرام هيد ماستر هو. جڏهن ته لالچند امرڏنومل، جهمتمل پاوناڻي، آسانند مامتوراڻ جهڙا

اديب هن اسڪول جا ماسٽر هئا. "1919ع ۾ هيءَ ڊرئميٽڪ سوسائٽي سنڌ جي برڪ عالم ۽ اديب لالچند امرڏنو مل جي ڪوششن سان قائم ٿي، جڏهن پاڻ نيو هاءِ اسڪول جو هيڊ ماسٽر هو. هن سوسائٽي ساڳئي سال قومي آزادي تي لالچند جو لکيل ڊرامو 'پارت جاوا ٿ اٿي جاڳ' اسٽيج تي پيش ڪيو. هن ڊرامي مان حاصل ٿيل آمدني اسڪول جي غريب شاگردن جي پلائي لاءِ ڪتب آندي وئي."[24] آسانند مامتوراءِ، جديديت جو مشهور ناول نگار ۽ ڪهاڻيڪار هو ۽ سندس ڊراما "اما ۽ ونايڪ" ۽ "پرم آدرشنا" اهميت وارا آهن.

سوشل سروس ڊرئميٽڪ ڪلب: ڪراچيءَ جي برجست ۽ باشعور رهاڪن 1922ع ۾ پهريائين هڪ سياسي جماعت "سوشل سروس ليگ" قائم ڪئي، جنهن جي اثر هيٺ "سوشل سروس ڊرئميٽڪ ڪلب" برپا ڪيائون. هن ڪلب جو سيڪريٽري چينراءِ قيمتراءِ هوندو هو. هن ڪلب ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ سماجي موضوعن تي ڪيترائي ڊراما پيش ڪيا".[25]

رابندر ناٿ ٽئگور لترري سوسائٽي ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب: "بنگالي زبان جي عظيم شاعر، فلسفي ۽ تعليمدان رابندرناٿ ٽئگور ڪلڪتي (هندستان) ۾ هڪ بنگالي ڪٽنب ۾ جنم ورتو. سندس پيءُ ديوندر ناٿ ٽئگور، برهمو سماج جي بن ڏڻن مان هڪ ڏڻي جو رهنما هو. ٽئگور ڪي گهرو ماحول ئي اهڙو مليو جنهن ۾ هن جو ذهن اعليٰ قدرن واري سماج ڏانهن راغب ٿيو ۽ سندس سوچ اعليٰ شعور جي روپ ۾ اُسري. مغربي دنيا ۾ ٽئگور فلسفيءَ کان وڌيڪ شاعر جي حيثيت ۾ ڄاتو سڃاتو وڃي ٿو. ٽئگور بنگالي ادب ۾ ڪلاسيڪي سنسڪرت بجاءِ عوامي ٻولي بنگاليءَ جو استعمال ڪيو ۽ هندستاني معاشري جي ڪن خاص پهلوئن کي مغرب سان متعارف ڪرايو. ٽئگور جو فڪر مذهب ۽ فلسفي جي ميلاپ مان وجود ۾ آيل آهي. سندس ادبي سرمايي ۾ شاعريءَ جو وڏو حصو آهي، جيڪو لڳ ڀڳ ٻن هزارن کان مٿي گيتن تي مشتمل آهي ۽ سندس گيتن کي بنگالي ادب ۾ خاص جاءِ ڏني ويئي ۽ انهن گيتن کي 'رابندر سنگيت' جو نالو ڏنو ويو. پوءِ به هن ناول، افسانا، سفرنامه، ڊراما ۽ ٻيا کوڙ مضمون لکيا آهن".[26]

برطانوي راج ۾ رابندر ناٿ ٽئگور، سنڌ ۾ تمام گهڻو مقبول هو. جيئن ئي سندس کو ناول، ڊرامو، کهاڻي،شاعري يا کو مضمون سنڌ پهچندو هو ته کنهن نه کنهن رسالي ۾ ان جو يڪدم ترجمو ٿي ويندو هو. ڊرامي جي دنيا سان وابسته اديب، رابندر ناٿ ٽئگور سان رابطي ۾ رهيا ۽ کائنس سنڌ اچڻ جي فرمائش کندا رهيا. ان ڏس ۾ ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ خاص گڏجاڻيون ٿيون، جن ۾ فيصلو کيو ويو ته رابندر ناٿ ٽئگور بابت ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ ٻه الڳ الڳ شاخون قائم ڪيون ويندیون: هڪ "ڊرئميٽڪ ڪلب" هوندي ٻي "ادبي سوسائٽي" قائم ڪئي ويندي، جن جو مقصد سڪيا ۽ ادبي طور سندس شخصيت جي باري ۾ ڄاڻ کي عام ڪرڻو هوندو.

اپريل 1923ع ۾ ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ رابندر ناٿ ٽئگور لٽرري سوسائٽي ۽ ڊرئميٽڪ سوسائٽي جو بنياد وڌو ويو. "هن سوسائٽيءَ جي حيدرآباد واري شاخ جو افتتاح خود مها ڪوي رابندر ناٿ ٽئگور ڪيو هو. باقي ڪراچي شاخ جو افتتاح 15 مئي 1923ع تي فريئر هال ۾ جمشيد مهتا ڪيو هو".[27]

ڪراچي وارو پروگرام فريئر هال ۾ 21 اپريل 1923ع تي ٿيو هو، جنهن ۾ جمشيد مهتا، ڪراچي شهر جي ميونسپالٽيءَ جي طرفان آجياڻو ۽ صدارتي تقرير ڪئي هئي. ساڳي شام رابندر ناٿ ٽئگور جو مشهور ڊرامو "چترا" انگريزيءَ ۾ پيش ڪيو ويو هو. هن ڊرامي ۾ ڊي.جي ڪاليج جي پرنسيپال ڊاڪٽر جئڪسن، هيرانند مهراج، سر هينري، خانچند درياڻي، منگهارام ملڪاڻي ۽ ٻين حصو ورتو هو ،جو ٽئگور کي بيحد پسند آيو هو. هن ترجماڪار ۽ ٻين، ناٽڪ ۾ پارٽ ڪندڙ ڪلاڪارن کي پاڻ وٽ گهرائي کين شاباس ڏني هئي".[28]جڏهن ته هڪ ٻيو ڊرامو حيدرآباد ۾ مرزا قليچ بيگ جو ترجمو ڪيل "نيڪي ۽ بدي" پڻ اسٽيج ڪيو ويو هو.

سوسائٽيءَ جا ميمبر:

رابندر ناٿ ٽئگور لتررِي اينڈ ڊرئميٽڪ ڪلب جا ميمبر، ان دور جا نالي وارا اديب، وڪيل، آفيسر، پروفيسر، سماج سڌارڪ ۽ واپاري طبقي سان تعلق رکندڙ هوندا هئا. ٽتل ڦٽل رڪارڊ موجب، هيرانند پوجراج آڏواڻي، رامچند تختِرام، مولچند ليلارامسنگهه ۽ وليرام آئلمل، حيدرآباد سوسائٽي جا برجستا ميمبر هئا تہ ٻئي طرف، خانچند درياڻي، منگهارام ملڪاڻي، پگوان رامچند، چندنمل واڈومل ۽ پهلاج سنگهه ڪراچيءَ شاخ جي لاءِ اهم ڪردار ادا ڪيو.

ڪراچي شاخ ۾ ڪي سرڪاري آفيسر پڻ اهم عهدن تي هن سوسائٽيءَ لاءِ ڪم ڪندا هئا، جن ۾ سال 28_1929ع دوران تولا سنگهه آڏواڻي (صدر)، سي. چيٽرجي (نائب صدر)، پهلاج سنگهه آڏواڻي (خزانچي)، موتيرام .ايل. لالواڻي ۽ چندنمل .اين. واڈواڻي (سيڪريٽري)، حاتم علوي، رامچند واسواڻي، بي. آر. رامچنداڻي ۽ جي.پي. آڏواڻي (ميمبر مينجنگ ڪاميٽي) هئا. جڏهن تہ سال 32_1933ع ۾ سوسائٽي جا منتظمين ساڳيا هئا، صرف مئنيجنگ ڪاميٽيءَ جي ميمبرن ۾ ٽي.ايم.آڏواڻي، آچاريہ گدواڻي، منگهارام ملڪاڻي ۽ چندن مل واڈواڻي شامل هئا. سال 33_1934ع ۾ تولاسنگهه (صدر)، سيٺ جهامنداس (نائب صدر)، جهمٽراءِ لالچند (خزانچي)، چندنمل واڈواڻي ۽ پهلاجسنگهه (سيڪريٽري)، منگهارام ملڪاڻي، خانچند درياڻي ۽ بي.آر. رامچنداڻي (خصوصي ميمبر)، ڊاڪٽر آوت شهاڻي، ٽانورداس ايسرداس، جي. زيڊ. چندرا (ميمبر) ۽ ايم. سي. ستلاڻي (هانري آڊيٽر) هئا".[29]

رابندر ناٿ ٽئگور لتررِي اينڈ ڊرئميٽڪ سوسائٽي، صرف ڊراما لکرائڻ ۽ انهن کي اسٽيج ڪرائڻ تائين محدود نہ هئي، پر ان جو هڪ ٻيو اهم ڪم اهو بہ هو تہ هن پاران هر پنڌريهين ڏينهن تي مختلف موضوعن تي ليڪچر ڪرايا ويندا هئا، جن ۾ استاد، شاگرد، سوسائٽيءَ جا ميمبر ۽ ٻيا چاهه رکندڙ شريڪ ٿيندا هئا. ليڪچرن جو اهو سلسلو هلندو رهيو. ڪجهه ليڪچر پروگرامن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو:

نمبر	ليڪچر جو موضوع	ليڪچرر ڏيندڙ	تاريخ
.1	ڪاليداس	مسٽر اي.ٽي. گدواڻي	4 آگسٽ 1928ع
.2	رابندر ناٿ ٽئگور	پروفيسر منگهارام ملڪاڻي	4 آڪٽوبر 1928ع
.3	ڪجهه نئون ڪري ڏيکارجي Something new to Dramatize	پروفيسر منگهارام ملڪاڻي	4 نومبر 1928ع
.4	Ambition as Tragedy & Comedy	مسٽر اِي. ايل پرائيس	23 نومبر 1928ع
.5	موليئر جي ڊرامي ۾ ڊاڪٽر جو ڪردار	مسٽر اِي. ايل پرائيس	1 جنوري 1929ع
.6	ڊرامن جو مستقبل	ڊاڪٽر جيمس ڪزنس	16 جنوري 1930ع
.7	George Guinevere Knight of the Air	پروفيسر ائنڊرين ڊيوئارٽ	9 فيبروري 1930ع
.8	Our life essentials with special reference to Gitanjali	صاحب سنگهه شهاڻي	20 فيبروري 1930ع
.9	فلم انڊسٽري	ايس .راما ڪمار	6 جون 1932ع
10	The New Era —	ريونڊ يوهان	7 ڊسمبر

	Economic, Social & Religions	يولي ريني	1933ع
11	Art & Life	ڊبيلو .وي. وينڪٽس راما	6 جنوري 1934ع

هندو ايڪيڊمي ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي: 1925ع ڌاري هندو ايڪيڊمي پاران برپا ٿيل هن ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ پنهنجي ساليانی جلسي واري موقعي تي هڪ مشهور ڊرامو پيش ڪيو. هن سوسائٽيءَ 1925ع ۾ "پنجاب ميل" ڏيکاريو هو. جيڪو ڏاڍو مشهور ٿيو هو.

پيرومل ناڪرداس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي:1926ع ۾ ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچيءَ جي "پيرومل ناڪرداس ڪنياشالا" جي منتظمين طرفان قائم ڪئي ويئي هئي. هن ڊراما منڊليءَ طرفان وقت بہ وقت مشهور ڊراما پيش ٿيندا رهندا هئا. 1926ع ۾ هن سوسائٽيءَ "درگداس" ڏيکاريو هو.

شاهاڻي اسڪول ناٽڪ منڊلي، ڪراچي:1927ع ڌاري شاهاڻي اسڪول طرفان قائم ٿيل هن ناٽڪ منڊلي اسڪول جي ساليانی جلسي ۾ ڏيتي ليتي جي موضوع تي پيرومل مهرچند جو لکيل پنڪتي ناٽڪ 'مقدمو' پيش ڪيو. جنهن جو هدايتڪار منگهارام ملڪاڻي هو. هن ڊرامي ۾ چتر اُتمسنگھ بهترين رول ادا ڪيو هو. اهڙيءَ طرح 1935ع جي ساليانی جلسي ۾ منگهارام ملڪاڻي پنهنجو لکيل ناٽڪ 'ٽي پارٽي' پنهنجي هدايتڪاري هيٺ پيش ڪيو هو جنهن ۾ سيئي ڪردار چوڪرين ادا ڪيا هئا".[30]

ڪراچي ديسي ناٽڪ ڪمپني:1929ع ۾ پنهنجی وقت جی مشهور اداڪار موهن لالاهن ناٽڪ منڊليءَ جو پايو وڌو هو. جنهن سيٺ ڪان پهرين خانچند درياڻيءَ جو مشهور ناٽڪ 'عجيب انصاف' پيش ڪيو. هن ناٽڪ جو هدايتڪار منگهارام ملڪاڻي ۽ اداڪار هئا: ڪماري نئن ميرچنداڻي ـ پڳوان رامچنداڻي، گاگنداس مورجاڻي، رام هيرا، خانچند درياڻي، روپچند ڪرپالاڻي ۽ منگهارام ملڪاڻي".[31]

ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي: 1932ع ۾ هيءَ ڊرئميٽڪ سوسائٽي ٽيڪمداس واڌومل ۽ پرمانند واسواڻي جي سرپرستيءَ هيٺ برپا ٿي. هيءَ واحد سنڌي سوسائٽي هئي جنهن سنڌ کان سواءِ بمبئي ۾ ۽ سنڌي ڊراما پيش ڪيا هئا. 1933ع ۾ ڪرسمس جي موقعي تي هن سوسائٽي بمبئي ۾ 'مسٽر مجنون' ڊرامو پيش ڪيو جنهن ۾ مولچند لعلواڻي، نارائڻ شوداساڻي، قيمت شهاڻي، پرتاب سپاهيملاڻي، آتو لعلواڻي، سهجو لعلواڻي، گوپ ڪملاڻي، تيرٿ واڌواڻي، ۽ ڪشوءَ اداڪاري جا خوب جوهر ڏيکاريا هئا".[32] هن سوسائٽيءَ جي خاص ڳالهه اها هوندي هئي ته سنڌ کان سواءِ بمبئيءَ ۾ ۽ ڊراما اسٽيج ڪندي هئي. 1932ع ۾ هن سوسائٽيءَ بمبئيءَ ۾ "زهري زندگي" پيش ڪيو هو.

دي ٽلني اميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي: هيءَ ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچيءَ ۾ رهندڙ ٽلنيءَ جي نوجوانن 1930ع ۾ قائم ڪئي. ڊي. پي ڪرمچنداڻي هن سوسائٽيءَ جو صدر هو ۽ جي .جي ڪرمچنداڻي سيڪريٽري جنرل هوندو هو. هن سوسائٽيءَ 1935ع ۾ نانڪرام ڏرمداس جو ڊراما "بي بها موتي" ڪري ڏيکاريو هو".[33]

ڪاليداس ڊرئميٽڪ آرٽس ايسوسيئشن: هيءَ ڊرئيمٽڪ ايسوسيئشن مشهور ڊرامانويس ڪاليداس جي نالي سان 1934ع ۾ ڪراچيءَ ۾ قائم ٿي. هن ايسوسيئشن جو اهم ڪم ڪاليداس جي ڪمن جي ڇاڻ ۽ سنڌس ڊرامن تي ليڪچر ڪرائڻ هو. هن ايسوسيئشن جي بنياد رکڻ ۾ جي.اين. ناگراڻي جو ڪردار هو. جنهن پنهنجي دوستن سان گڏجي 1935ع ۾ ان جو بنياد وڌو. هن ايسوسيئشن جي افتتاحي جلسي ۾ "گامٽو ايڊيٽر" ۽ شڪنتلا" ڊراما پيش ڪيا ويا هئا.

ينگ ڊرئميٽڪ سوسائٽي: ڪراچيءَ ۾ 1934ع ۾ "ينگ ڊرئميٽڪ سوسائٽي" قائم ٿي. هن سوسائٽيءَ پاران "نئين زندگي" ۽ اپلائين" مشهور ٿيا هئا.

حيدرآباد شهر جو جو ڊرامي جي ترقيءَ ۾ حصو

سنڌي ڊرامي جي اوسر ڪراچي شهر کان ٿي پر ان جو عروج حيدرآباد کان ٿيو. جيڪي ڊرئميٽڪ ڪلب، سوسائٽيون يا مندليون ڪراچيءَ ۾ قائم ٿيون

هيون، اهي حيدرآباد ۾ ب اڇي پنهنجا ڊراما اسٽيج ڪنديون هيون. اگر انگريز دور ۾ ڊرامي جي تاريخ ڏسبي ته اڪثر مشهور ڊراما نگار، اداڪار، ناٽڪ مندليون حيدرآباد ۾ نظر ايندیون. خاص طور تي حيدرآباد جي وچولي هندو طبقي ڊرامي جي ترقي ۾ پرپور حصو ورتو. حيدرآباد ۾ ڊرامي جو شوق ايترو وڌيو جو زندگي جي هر طبقي سان واسطو رکندڙ ماڻهو شوقيه طور تي ڊرامي ۾ حصو ونندا هئا.

سنڌ جون اڪثر وڏيون ناٽڪ مندليون حيدرآباد ۾ هيون. هتي هڪ ڳالهه ڏيان ڇڪرائي ٿي ته انگريزن جي دور ۾ جيڪي ڊراما گهٽو مشهور ٿيا، اهي حيدرآباد ۾ اسٽيج ٿيا هئا. حيدرآباد شهر جي خاص ڳالهه اها هئي ته ان ۾ شهري ۽ ڳوٺاڻي ٻئي جهلڪيون هيون. مشهور ڊرامانگارن جو تعلق گهٽو ڪري حيدرآباد سان هو. هن شهر ۾ ڊرامي جو شعور پنهنجي عروج تي پهتل هو. ان ڳالهه جو وڏو ثبوت اهو آهي ته رابندر ناٿ ٽئگور جهڙو مهان ڪوي حيدرآباد پنهنجي سر کهي آيو. حيدرآباد ۾ ڊراما ڏسندڙن جو هڪ وڏو حلقو موجود هوندو هو. تماشائي سٺن ڊرامن ڏسڻ لاءِ انتظار ڪندا هئا ۽ اڳواٽ سيٽون بڪ ڪرائيندا هئا.

آزاديءَ کان پوءِ جيتوڻيڪ سنڌي اسٽيج ڊرامي جو زوال ٿيو، پر حيدرآباد شهر ۾ ڪنهن نه ڪنهن نموني ناٽڪ مندليون ڪلنديون رهيون آهن ۽ اسٽيج ٿيندا رهيا آهن. آزادي کان پوءِ اگر سنڌي اسٽيج ڊرامن جو ڳڻ رهيو آهي ته اهو حيدرآباد شهر آهي. هاڻي اچو ته انگريزن جي دور ۾ ناٽڪ مندلين جو حيدرآباد شهر ۾ مختصر جائزو وٺون:

ڏيتي ليتي ناٽڪ مندلي، حيدرآباد: پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو ته "ٻين ٻولين وانگر، جيتوڻيڪ اوائلي سنڌي وڌا ناٽڪ ب ڏرمي هوندا آهن، پر اوائلي ننڍا ناٽڪ پنگتي ٿا ڏسڻ ۾ اچن. 19 صدي جي آخر ۾ ڏيتي ليتي جو مرض سنڌي سماج ۾ وڌندو ٿي ويو ۽ انجو علاج ڪرڻ لاءِ "ڏيتي ليتي مندلي" برپا ٿي هئي. حيدرآباد، سنڌ جي گادي هوندي هئي، ۽ اُنجي سڌي شاهي بازار مشهور هئي. تختن واريءَ اسٽيج جو رواج ايا ڪونه پيو هو. سو ڏيتي ليتي مندليءَ وارن چا ڪيو جو بازار ۾، مشهور "ڪڙ ڪمپني" جي دڪان جي ڪڌ تي، ان روڳ جي برخلاف وندرائيندڙ ڇهڇتا ڪري ڏيکارينديا هئا، جي انبوهه ماڻهن جي وچ مان،

هيٺيان بازار مان پيا ڏسندا هئاسون".[34]

آس جون ٽوليون: پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو ته "تن ڏينهين شراب خوريءَ جو روڳ بہ سماج ۾ وڌندڙ هو. تنهن کي روڪڻ لاءِ ساڌو هيرانند، اڪيڈمي اسڪول پاران "آس جي ٽولي" ناهي ۽ ديوان پرپداس شيوڪرام، نؤدياني اسڪول پاران بي آس جي ٽولي ناهي، جي ٻئي پنهنجن اسڪول جي سالياني جلسن تي راڻي با غ ۾ شراب خوريءَ جي برخلاف چهچتا ڪري ڏيکاريندیون هيون".[35]

بندي ماترم ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد: هيءَ ناٽڪ منڊلي، آزاديءَ جي وڌندڙ تحريڪ جي اثر هيٺ قائم ٿي. "1905ع ڌاري لالچند امر ڏنومل جي اڳواڻيءَ هيٺ هيءَ ناٽڪ منڊلي برپا ٿي. هيءَ منڊلي قومي توڙي سماجي جاڳرتا تي ناٽڪ پيش ڪندي هئي. انهن ڊرامن ۾ خود لالچند امر ڏنو مل جا لکيل "پارت جاوا ات اڻي جاڳ" ۽ "عملدار کي رعيت آزار" مشهور ناٽڪ پيش ڪيل هئا".[36] هيءَ منڊلي ڪلئي ميدان ۾ پنج اٺ صندل ملائي سوديسي پرچار لاءِ چهچتا ڪري ڏيکاريندي هئي. لالچند امرڏنومل پاڻ بہ اداڪاري ڪندو هو.

پليڊرس ڪلب، حيدرآباد: 1905ع ۾ حيدرآباد جي وڪيلن هيءَ ڪلب قائم ڪئي، جنهن پنهنجي شروعاتي سال کان ڏيارام جينمل سنڌ ڪاليج ايمچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي جي معيار جيترو پنهنجو ڏاکو جمائڻ خاطر انهي ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ جا گهٽا مشهور ڊراما حيدرآباد توڙي ڪراچيءَ ۾ ڪري ڏيکاريندي هئي.

ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد: 1912ع ۾ برپا ٿيندڙ هن ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ جو روح روان هيمنداس چنديرام هو. هيءَ منڊلي حيدرآباد توڙي ڪراچيءَ ۾ پنهنجا ڪامياب ڊراما پيش ڪندي هئي. هن سوسائٽيءَ جي اهم ڊراما نويسن ۾ نانڪرام ڏرمداس، خانچند درياڻي ۽ ٻيا هئا.

نانڪرام ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد: 1921ع ڌاري حيدرآباد ايميچوئرس ڊرئيميٽڪ سوسائٽيءَ جي مکيہ ليکڪ نانڪرام ڏرمداس علحدگي اختيار ڪري، پنهنجي الڳ ناٽڪ منڊلي قائم ڪئي، جنهن جي سهاري هيٺ ستي ساوتري پريم جي پتلي ۽ ليلا تي ناٽڪ پيش ٿيا. هنن ڊرامن ۾ فتحچند بجاسنگ

۽ ديال ڪرپالاڻي مکيہ اداکار هئا".[37]

ينگ سٽيزنس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد: 1920ع ۾ هيءَ ڊرئميٽڪ سوسائٽي قائم ٿي، جنهن جو باني ليلارام ماکيجاڻي هو. هن منڊليءَ ليکڪ ليلارام ماکيجاڻي جا ڪيترائي ڊراما پيش ڪيا. جن ۾ "دورنگي دنيا" ، پريمي پتنگ"، بي وفا قاتل، ڪل جگ جا ڪلور، ڪشور موهني، ليلاوتي وغيرہ اهم آهن. هن سوسائٽيءَ طرفان آوتراءِ ٺاڪرداس پڻ ڪي ڊراما لکيا، جن ۾ "قهري قهر" هڪ آهي.

رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد: مشهور ليکڪ ۽ نوبل انعام ڪتندڙ شاعر ۽ ڊرامانگار رابندر ناٿ ٽئگور حيدرآباد ۾ 1923ع ۾ سندس ئي نالي سان ٺهندڙ Rabendarnath Literary and Dramaic Club جي رونمائي ڪرڻ حيدرآباد آيو. ان سلسلي ۾ منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو تہ:"مون، خانچند درياڻيءَ، لالچند امرڈنيمل، جيٺمل پرسرام ۽ هيرانند آڏواڻي جي ساٿ ۽ سهڪار سان 1923ع ۾ "رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ سوسائٽي" برپا ڪئي. ان سنسٿا جو مهورت بہ گرديو ٽئگور پاڻ پنهنجن مبارڪ هٿن سان حيدرآباد ۾ اچي ڪيو. مون ان اتسو کي ڪامياب بنائڻ لاءِ ڏاڍي اتساهہ ۽ امنگ سان مهينو ڪن خوب محنت ڪئي. خاص ڪري جيڪو گرديو کي آڻڻ ان وقت پنهنجي ٽنڊي محمد خان واري ہٻي تي هوس، تڏهن بہ اها ذميواري منهنجي دل وٺان هئي. تنهنڪري مون پروگرام جي تيارين وارن ڏينهن ۾ اچي حيدرآباد ۾ ديرو ڇمايم".[38]

ڊرامي جي حوالي سان رابندر ناٿ ٽئگور ڊرئميٽڪ ڪلب جو وڏو ڪردار آهي. هن ڪلب رابندر ناٿ ٽئگور جا ڪيترائي ڊراما سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪري اسٽيج ڪرايا، شايع ڪرايا ۽ اصلوڪن ڊرامن ۾ حقيقت نگاريءَ جو رواج وڌو. هن ڪلب جو پهريون بهترين ناٽڪ 'ملڪ جا مدبر' جيڪو ابسن(Ibsen) جي مشهور ناٽڪ Pillars of Society تان ونڊي خانچند درياڻي سنڌ مسلم زندگيءَ ۾ بيهاريو هو. هي ناٽڪ حيدرآباد توڙي ڪراچي ۾ ڪيترين ئي راتيون ڪاميابي سان ڪري ڏيکاريو ويو هو.

نيشنل ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي: ڪراچي ڪان پوءِ حيدرآباد ۾ ڪاليج قائم ٿيڻ جو بندوبست ٿيو ، جنهن جي ڪوڙ جو سهرو ٽياسافيڪل سوسائٽي ڏانهن وڃي ٿو. ان وقت حيدرآباد ۾ ڄيٺمل پرسرام، ديوان هيرانند سلوڪرام، ديوان ستنداس منگهارام وڪيل ۽ جهمٽمل جگٽياڻي ۽ ٻيا ٽياسافيڪل سوسائٽيءَ جا اهم ميمبر هئا. حيدرآباد ۾ ٽياسافيڪل سوسائٽي جو بنياد وجهڻ، مس ائني بيسنٽ پاڻ حيدرآباد آئي. ان سلسلي ۾ موتيرام ايس. راماڻي لکيو آهي ته "سنڌ اندر ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ ٽياسافيڪل سوسائٽيون قائم ٽيل هيون. 1917 ع ۾ ڊاڪٽر ائني بيسنٽ جي سرجوشيءَ سان حيدرآباد ۾، قليلي جي سندر ڪناري تي، "سنڌ نيشنل ڪاليج" برپا ڪيو ويو. سنڌ نيشنل ڪاليج قائم ڪرڻ ۾ ڊاڪٽر بيسنٽ کي غلام محمد پرڳڙي، ستنداس منگهارام، ڊاڪٽر وليرام ۽ منارام گدومل جو پورو ساٿ هو."[39]

1918 ع ۾ نيشنل ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي قائم ٿي، جنهن ۾ اڪثر طور ڪاليج جا شاگرد ۽ استادن ۾ حصو ونندا هئا. هن ڊرئميٽڪ سوسائٽي مشهور ليکڪ مرزا قليچ بيگ جا ٻه ناٽڪ، "جمشيد حميده" ۽ "موهني" پيش ڪيا، جن ۾ حصو ونندڙ اداڪار هئا: ليلارام هيراننداڻي، پريتمداس شيوداساڻي، جڳو آڏواڻي، روپچند ڪرپالاڻي ۽ رامچند ڪلناڻي هئا."[40]

هن سوسائٽيءَ طرفان "آڏيءَ جو انصاف" مذاقي ناٽڪ آهي، جنهن جو رچيندڙ ايڇ. سي ٻلي وڪيل هو. ان کي 1942 ع ۾ شايع ڪيو ويو. هي ڊرامو ڊي. جي نيشنل ڪاليج جي 1942 ع واري ٻوڏ سهائتا ڪميتيءَ پاران ڇپائي پڌرو ڪيو ويو. جنهن جا ميمبر پرنسيپال ايڇ. ايس. پارواڻي پروفيسر. بي. ملڪاڻي، مس ڪملا ڊي ڪرپلاڻي، مس سروج ڊي، هيراننداڻي خود ليکڪ ۽ ٻيا هئا. ٻوڏ سهائتا ڪميتيءَ کي اهو اختيار ڏنو هو ته هن ڪتاب جي سڄي ڪهاڻي ٻوڏ سهائتا فنڊ ۾ ڏني وڃي. هي ڊرامو استيج ڪيو ويو ۽ ڏاڍو پسند ڪيو ويو. "آڏيءَ جو انصاف" هڪ تصوراتي عدالت جو نقشو پيش ڪري ٿو. جنهن ۾ تمبڪتو حڪومت جي حڪم سان هر ڪارروائي شاعريءَ ۾ هلائڻي آهي. ان کان سواءِ اها ڪارروائي آڏي رات جو عمل ۾ اچڻي آهي، جو ته شاعري ڪومل ٿڌي

هڪ سبب تيز ۽ تتل ڏينهن ۾ ننڍ جو ڪارڻ بڻجي ٿي. هن ڊرامي ۾ عدالت جو آنريبل جسٽس توائي سراپا آفريڪي شان ۽ پيڪيءَ سان عدالت ۾ گهڙي ٿو. سندس هٿ ۾ مڇيءَ جو ڪنڊيدار لڪڻ آهي ۽ ڪيس گائون بدران شاندار آفريڪي غاليچو پهريل آهي! هيءُ مذاقي ڊراما اشتهار وڻي چپايو ويو هو."[41]

هن سوسائٽيءَ جي ٻين ڊرامن ۾ مرزا قليچ بيگ جو "موهني"، پاڻسنگ جو "گهماني گهمسان"، تيجومل شرما جو "راڻو پرتاب سنگ"، وغيره اهم آهن.

1937ع ڌاري نيشنل ڪاليج حيدرآباد جي اسٽيج تي هڪ ٻي "يونائيٽڊ آرٽس ڊرئميٽڪ سوسائٽي" قائم ٿي، جنهن جي افتتاحي تقريب ۾ منگهارام ملڪاڻيءَ جو مشهور ناٽڪ 'انار ڪلي' ڪري ڏيکاريو. هن ناٽڪ جا هدايتڪار هئا، مولچند لعلواڻي ۽ گاگنمل مورجاڻي ۽ رول ادا ڪندڙ چوڪريون هيون گوپي ملڪاڻي، ڪماري چندر منسڪاڻي ۽ چندني آڏواڻي.

سنڌ سوشل لٽرري ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد: 1922ع ڌاري هندو اڪيڈمي پاران برپا ٿيل هن ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ پنهنجي ساليانه جلسي واري موقعي تي هڪ مشهور ڊراما پيش ڪيو. جنهن جي آمدني کي اڪيڈمي جي ترقي تي خرچ ڪيو ويو. بعد ۾ ڪجهه عرصي تائين هيءَ سوسائٽي هر سال ناٽڪ پيش ڪندي رهي.

حيدرآباد ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد: 1931ع ڌاري هيءَ منڊلي ناٽڪ جي فن سان چاهه رکندڙ حيدرآباد سنڌ جي شهرين ٺاهي، جيڪا عام طور "حيدرآباد ناٽڪ منڊلي" جي نالي سان مشهور ٿي. هن منڊليءَ تنهن وقت جي مشهور سنڌي شاعر ليکراج عزيز جا ناٽڪ جهڙوڪ: "ڪمار اجيت سنگ"، "مستر مجنون"، "هارجيت" ۽ "غريبان مار" رچايا هئا. اديب ڪمار جهانگياڻيءَ جا "قرباني" ۽ "انصاف"، "جهانگير" ۽ "اڇڪلهه" به رچايا. هن منڊلي گهڻي عرصي کان پوءِ مرحوم ع ڏيپلائي جا مشهور ناٽڪ نورجهان جو پٽ، سجائي موڙي ۽ ڪانگريس ۽ ايل. ايل ڏوڏيجا جو 'شادي جون ٻيڙيون' ناٽڪ اسٽيج تي پيش ڪيا هئا.

دي ينگ مين ڊرئميٽڪ ڪلب: 1932ع ۾ ڊرئميٽڪ ڪلب حيدرآباد جي نوجوان فنڪارن ٺاهي هئي. هن ڪلب ۾ رچايل ڊرامن ۾ مشهور "سسئي پنهون" هو، جيڪو منگل سنگ رامچنداڻيءَ لکي اسٽيج ڪرايو هو.

ڪاليج اسٽوڊنٽس ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي: 1936ع ۾ جڳو آڏواڻي (بمبئي جو فلم ڊائريڪٽر) جي سرپرستي هيٺ ڪراچي جي ڪاليجي شاگردن هيءَ ڊرئميٽڪ ڪلب ٺاهي هئي. هن مندلي لاءِ جڳو آڏواڻي پهريون ڊرامو 'افلاطون' لکيو هو. جنهن جا هدايتڪار جڳو آڏواڻي ۽ منگهارام ملڪاڻي هئا ۽ ان ۾ حصو ونندڙ اداڪار هئا: جڳو آڏواڻي، خانومنسکاڻي، منگل رامچنداڻي، ڪشنو جڳتياڻي ۽ لکي ملڪاڻي ".(42)

يونائيٽڊ آرٽسٽس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد: 1937ع ڌاري نئشنل ڪاليج حيدرآباد جي اسٽيج تي هن ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ پنهنجي افتتاحي تقريب ۾ منگهارام ملڪاڻيءَ جو مشهور ناٽڪ 'انارڪلي' ڪري ڏيکاريو.

ڪجهه ٻين شهرن جو ڊرامن ۾ حصو:

ڪراچي ۽ حيدرآباد کان علاوه سنڌ جي ٻين به ڪيترن ئي شهرن ۾ ڊرئميٽڪ سوسائٽين جو شعور ۽ شوق انتها تي پهتل هو. ننڍن وڏن شهرن ۾ سنڌي سڀاجهڙا ڊرامي جا ديوانہ ٿي پيا هئا. ڊرامي جو فن بلندين تي پهتل هو. لاڙڪاڻو، شڪارپور، جيڪب آباد، دادو، خيرپور، نوابشاهہ، ماتلي، سکر، ميرپور خاص، ٽنڊو نوشهروفيروز، مورو، بدين وغيره سنڌي اسٽيج ڊرامن ۾ نمايان هئا. هيٺ ڪجهه ڊرئميٽڪ سوسائٽن جو مختصر جائزو ڏجي ٿو.

ڊرم اپڪار ايميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي، شڪارپور: ڪراچي، حيدرآباد کان پوءِ، شڪارپور اهڙو شهر هو، جتي علمي ۽ ادبي سرگرميون چوٽ چڙهيل هيون. سنڌي اسٽيج ڊرامي هتي پنهنجي عروج کي ڇهيو. جڏهن ڊرئميٽڪ سوسائٽيون قائم ٿيون تہ انهن ۾ "ڊرم اپڪار ايميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ديوان ناڪرداس ناگراڻيءَ شڪارپور ۾ 1897ع ۾ برپا ڪئي هئي، جنهن جو پهريون صدر ديوان ناڪر داس پاڻ ئي ٿيو. جيڪو پنهنجي وقت جو جج ۽ مشهور اداڪار هو. ۽ سوسائٽي باقاعدي رجسٽر ٿيل هئي. هن ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ جو جنرل سيڪريٽري مهراج بنسي رام هو. هن سوسائٽيءَ بهترين ڊرامن پيش ڪرڻ سان وڏي مشهوري ماڻي.هن ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ جي مکيہ قلمڪارن ۾ ديوان ناڪرداس، آغا غلام نبي المعروف' آغا صوفي '۽ مهراج تيجياناس هئا. جڏهن

ته ڊاڪٽر انور فگار هڪڙي مطابق: "هن سوسائٽيءَ جي جهوني اداڪار استاد هادي بخش ابڙي جو چوڻ آهي ته سوسائٽي 96_1895 ع ۾ برپا ٿي ۽ 1897 ع ۾ رجسٽرڊ ٿي هئي. هن سوسائٽيءَ کي ترقي ونڊائڻ جي مد ۾ ان وقت شڪارپور جي هندو توڙي مسلمان سنڌي ڪامورن وڏي دلچسپي ورتي هئي. هن سوسائٽيءَ ٿوري ئي عرصي ۾ غير معمولي شهرت حاصل ڪري ورتي. هر مهيني چند جي پهرئين آچر تي سوسائٽيءَ پاران ڪو نه ڪو پروگرام پيش ڪيو ويندو هو. هن سوسائٽيءَ کي ٽئيٽر، با غ باغيچا، بيڊمنٽن هال، ٽيبل ٽينس هال وغيره پنهنجا هوندا هئا. هن ناٽڪ منڊلي پنهنجي وقت ۾ سنڌ جي اندر ڊرامن کي هٿي ونڊائيندي ان جي جوڳي خدمت ڪئي."[43]

آغا حشر جو شڪسپيئر جي ناٽڪ King Lear جو ترجمو "سفيد خون" ڪنهن عرص دراز کان سنڌ ۾ مقبول ۽ مشهور هو ۽ مختلف شهرن ۾ اسٽيج ٿيندو رهيو. آغا حشر، هن ناٽڪ کي ترجمي جي بجاءِ هندستاني ماحول مطابق الٽو ڪيو هو ۽ سيئي ڪردار هندستاني مسلمان هئا. هن ناٽڪ کي "ڊرم اپڪار اميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي" جي هڪ ليکڪ ۽ اداڪار پرسرام بولاخاڻيءَ 1911 ع ۾ سنڌي ۾ ترجمو ڪري پنهنجي سوسائٽي طرفان پيش ڪيو. هي ناٽڪ ٽن ايڪٽن تي مبني هو، جنهن مان پهرين ايڪٽ ۾ پنج، ٻئي ۾ پنج ۽ ٽئين ۾ چار سين هئا.

هن ناٽڪ جو پلاٽ شهنشاهه خاقان جو جلدبازيءَ جو فيصلو آهي، جڏهن هن پنهنجي ايماندار ڏيءُ جي ايمانداري برداشت نه ڪئي. مگر جعلساز ۽ غدار وزيرن، مشيرن ۽ وڏين ڏيئرن جي قدم قدم سازش اقتدار جي حوس ۽ انهن جي بدبختي جو انجام سان لاڳاپيل آهن. هي ترجمو، شايع ٿيو هو يا نه، ان لاءِ ادبي تاريخون خاموش آهن.

هن سوسائٽيءَ ۾ آغا غلام نبي صوفي ڊائريڪٽر ۽ هدايتڪار طور ننڍي عمر ۾ پنهنجي صلاحيتن جو پرپور مظاهرو ڪيو. هن ڊراما سوسائٽيءَ ڪيترائي ڊراما اسٽيج ڪيا جيڪي مقبول ٿيا. اهڙن ڊرامن ۾ مرزا قليچ بيگ جو "شڪنتلا"، منڊليءِ جي صدر ديوان ناڪر داس جو "چندرا ولي" ۽ "تريا چلتر"،

گاگن سنگھ آتما سنگھ آڏواڻيءَ جو "شڪنتلا دشنيت" ۽ ٻيا ڪيترائي شامل آهن. هنن ڊرامن کي اسٽيج تي پيش ڪرڻ ۾ ڪامياب ٻڌائڻ ۾ پردي پويان ٻين دوستن سان گڏ آغا صوفيءَ جو به اهم ڪردار آهي."(44)

1964ع ڌاري هن ناٽڪ منڊليءَ تان آخري ڊرامو "هيررانجهو" پيش ٿيو. هيءَ ناٽڪ منڊلي پنهنجا ڊراما شڪارپور کان سواءِ سکر، ڪراچي، حيدرآباد، چمن، ڪوئٽا وغيره ۾ به پيش ڪرڻ ويندي هئي. لوڪرام ڏوڏيجا لکي ٿو ته: مهراج پهلاج سورداجي پارٽ ۾ داس پري ديالا وري ڳائيندو هو ته پاڻ به روئيندو هو ته حاضرين کي به روئاري وجهندو هو. اڇڪلهه هن ناٽڪ منڊليءَ واري هنڌ تي افسان سئنيما قائم آهي.

الهلال ڊرئميٽڪ سوسائٽي ، شڪارپور: آغا غلام نبي صوفي جو جنم آغا گل حسن خان درانيءَ جي گهر ۾ شڪارپور ۾ ٿيو. هي گهراڻو علم، ادب ۽ تعليم جي لحاظ کان اتر سنڌ ۾ خاص مقام رکندڙ هو. هن خاندان، سنڌي سماج ۽ ادب جي خدمت لاءِ کي سوسائٽيون پڻ قائم ڪيون. گل حسن خان درانيءَ پينشن تي لهڻ کان پوءِ شڪارپور ۾ زميندارن جي فائدي لاءِ "گرين سيل سوسائٽي" جو بنياد وڌو. جنهن جو آغا صوفي آخر تائين صدر رهيو. آغا غلام نبي پاڻ بهترين شاعر هو ۽ "صوفي" تخلص استعمال ڪندو هو. آغا صوفي ڪيترائي ڊراما به لکيا ۽ ڊرئميٽڪ سوسائٽيون قائم ڪيون. پاڻ "الهلال ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ" جو بنياد 1924ع ۾ شڪارپور ۾ وڌو. هن ڊرئميٽڪ سوسائٽي ڪيترائي سنڌي ۽ اردو ڊراما اسٽيج ڪيا، جن ۾ سندس "دنيا دورنگي" ۽ "شان اسلام"، 'آغا حشر جو "مدهوش" ۽ ماسٽر رحمت علي جو" تصوير رحمت" نهايت محنت سان ڪري ڏيکاريا ويا، جيڪي ڏسندڙن ۾ تمام گهڻا مقبول ويا. انهن ڊرامن ۾ جيڪي اداڪار حصو ونندا هئا، تن ۾ پيرل خان پناڻ (ولين جو ڪردار ادا ڪندڙ) غلام حسين جهلڻ، عبدالغفار سومري کان علاوه پير محمد عرف پيرن جوڙيو 'مشتاق' جا نالا قابل ذڪر آهن. هيءَ ڊرئميٽڪ سوسائٽي 29_1928ع ڌاري بند ٿي وئي."(45)

آغا غلام نبي جن بہ بين ڊرامن ۾ "ڪرشن ڪرپا"، "ڪاليج ڪا زمانا"، "پهلا پيار" وغيره اهم آهن. "الهلال ايميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي" جي هڪ ٻي شاخ لاڙڪاڻي ۾ پڻ قائم ٿي هئي.

چانڊڪا ايميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي، لاڙڪاڻو: برطانوي راڄ ۾ ڪي ناٽڪ منڊليون لاڙڪاڻي شهر تماشا ۽ ناٽڪ رچائيندڙ هيون. سڀ کان اول "نارائڻداس ٿيٽر" قائم ٿيو هو. اڳتي هلي ڊرئميٽڪ سوسائٽيون قائم ٿيون، جن ۾ "چانڊڪا ايميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي" ۽ "الهلال ايميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي" اهم آهن.

چانڊڪا ايميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي جي سلسلي ۾ ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور لکي ٿو ته "1907 ۾ هيءَ ڊرئميٽڪ سوسائٽي قائم ٿي جنهن جو روح روان ڪشنچند بيوس هو. پنهنجي دور ۾ هن منڊليءَ جي تمام گهڻي مشهوري انهي ڪري بہ هئي ته هيءَ پنهنجا لوڪ پسند ناٽڪ لاڙڪاڻي ۾ اسٽيج تي پيش ڪرڻ کان پوءِ جيڪب آباد، شڪارپور، سکر، حيدرآباد ۽ ڪراچي ۾ بہ وقت بہ وقت ڪري ڏيکاريندي هئي. هن منڊليءَ جو مکيہ ناٽڪ نويس ۽ هدايتڪار خود ڪشنچند بيوس هو، جنهن جا مقبول ناٽڪ جهڙوڪ "خوبصورت بلا"، پهريون ناٽڪ، "بلوا منگل"، "راجا هرشچندر"، "منوهر نانگڻ"، "دروپدي"، "پرت پوجارڻ"، ۽ "هارجيت" وغيره تمام گهڻي ڪاميابيءَ سان پيش ٿيا هئا. آخر ۾ هن منڊلي "شڪ جو شڪار" پيش ڪيو هو، جنهن ۾ ڪشنچند بيوس رامايڻ جي هڪ ڪهاڻيءَ کي ناٽڪي صورت ۾ آندو هو. هن ناٽڪ منڊليءَ جا مشهور اداڪار هئا: مولچند پنجواڻي، ٿهلرام تنور ملاڻي، لڇيرام لاهوري، مهاراج ڪندن، گوبند ناٿاڻي، رام پنجواڻي، هرداس مل ايسراڻي ۽ گوبند رام سيوهاڻي."[46]

شنڪر ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي: 1930ع ۾ سکر ۾ "شنڪر ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي" قائم ٿي، جنهن جو سرپرست خوشي مولاڻي هو، جيڪو پاڻ ئي هن منڊليءَ جو هدايتڪار بہ هو. هن ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ مشهور ليکڪن خانچند درياڻيءَ، منگهارام ملڪاڻي، ليلارام ماکيجاڻيءَ جا مقبول ناٽڪ 'بڪ جو شڪار'، 'ميلاپ' ۽ 'قاتل مسافر' پيش ڪيا.

اسڪول ناٽڪ منڊلي، ميرپور خاص: 1939ع ڌاري ميرپور خاص مدرسي ۾ هيءَ ناٽڪ منڊلي قائم ٿي، جنهن سڀ کان پهرين محمد اسماعيل عرساڻيءَ جو مشهور ناٽڪ "بدنصيب ٽري" پيش ڪيو. هي ڊرامو تعليم پکيڙيو واري تحريڪ جي روشنيءَ ۾ لکيل هو. هن ناٽڪ ۾ ٽري زندگيءَ جو ڇٽ مڪاني تلفظ ۽ محاوري ۾ ڇٽيل هو.

ساهتي ڊرئميٽڪ سوسائٽي، نوشهروفيروز: 1940ع ڌاري عثمان علي انصاري جڏهن ساهتي هاءِ اسڪول جو هيڊ ماستر هو، تڏهن سندس سرپرستيءَ هيٺ هيءَ ڊرئميٽڪ سوسائٽي قائم ٿي. هن سوسائٽيءَ انصاري صاحب جا ترجمو ڪيل شيڪسپيئر جا ٻه ڊراما "جرم وفا" ۽ "گمراهه دوست" اسٽيج تي پيش ڪيا هئا جن ۾ حصو ونندڙ اداڪار اسڪول جا شاگرد هئا".[47]

سنڌي اسٽيج ڊرامن جون ڪجهه دلچسپ حقيقتون

سنڌي ڊرامي جي شروعات سنڌي اديبن انگريزن کان متاثر ٿي ڪئي. ان کان اڳ سنڌ ۾ اسٽيج جو ڪو اهتمام ڪونه هوندو هو. جڏهن انگريزن سنڌ ۾ ڊراما رچايا ۽ ڪي ناٽڪ منڊليون سنڌ ۾ وجود ۾ آيون، تڏهن سنڌي اديبن ۽ ڊرامي جي شوقينن کي اسٽيج ۽ ناٽڪ منڊلين قائم ڪرڻ جو شوق ٿيو. جن سنڌي ڊرامي کي شروع ڪيو، انهن ۾ اڪثر اهي شخص هئا، جيڪي انگريزي علم و ادب سان سرشار هئا. هن دور ۾ اسٽيج ايجان گهڻي ترقي کا نه ڪئي هئي نه وري سنڌي سڀاجهڙا جديد ٽيڪنالاجي سان سرشار هئا. اهوئي سبب آهي جو اسٽيج دوران ڪيترين خاميون رهجي ويندين هيون.

1. سنڌي ڊرامي جي شروعات تعليمي اداري سنڌ ڪالیج، ڪراچي کان ٿي. ان آغاز کان پوءِ جيڪي ڊراما اسٽيج ڪيا ويا سي ان وقت جي ڏڏوڙي ناٽڪ منڊلين جي عام بازاري طرز تي نه پر اهي تعليمي ادارن جي احاطي ۾ استادن ۽ شاگردن پاڻ ۾ گڏجي خاص اهتمام سان ڪيا ويا
2. ٿوري وقت ۾ سنڌي اسٽيج ايتري ته ترقي ڪئي جو هر نندي وڏي شهر ۾ ناٽڪ منڊليون قائم ٿي ويون. ڪراچي، حيدرآباد، شڪارپور ۽ لاڙڪاڻو اسٽيج ڊرامن جو مرڪز هئا.

3. ناٽڪ منڊليون ايتري تہ ترقي ڪري ويون جو هال پريل هوندا هئا ۽ ماڻهو اڳواٽ ٽڪيٽون حاصل ڪندا هئا. مزاحيہ ڊراما اسٽيج کي وڌيڪ دلچسپ بڻائي ڇڏيندا هئا.
4. اسٽيج ڊرامن جي خاص ڳالهہ اها هوندي هئي تہ انهن ۾ گهٽ ۾ گهٽ هڪ مزاحيہ ڪردار هوندو هئو، جيڪو تماشائين کي وندرائيندو هئو.
5. اڪثر ڊراما شعرن، مذهبي گفتن، حمد، نعت وغيرہ سان شروع ٿيندا هئا.
6. زنانا رول ادا ڪرڻ لاءِ زائفائون ڪونہ هيون. ان ڪري اهي لسڙات چوڪرن کي ادا ڪرڻا پوندا هئا. پهرين نوجوان چوڪري جنهن ناٽڪ ۾ رول ڪيو سا هئي نئن مير چنداڻي، جنهن منگهارام ملڪاڻيءَ جي "انارڪلي" ناٽڪ ۾ انارڪلي جو پارٽ ادا ڪري ڏسندڙن کي منڊي ڇڏيو. ان بعد ٻيون چوڪريون اسٽيج تي آيون. جن ۾ مکيہ هيون گوپي ملڪاڻي، چندرا منسکاڻي، چاندني آڏواڻي وغيرہ.
7. وڏن ناٽڪن ۾ نہ فقط گانا پيش ڪيا ويندا هئا پر منجهن ناچ بہ پيش ڪيا ويندا هئا. جيڪي بہ زنانا پارٽ ڪندڙ چوڪرا ڏاڍي ناز انداز سان پيش ڪندا هئا. ناٽڪ پيش ٿيڻ بعد اهڙن چوڪرن جو بازار يا گهٽيءَ مان لنگهڻ وڏو رونشو هوندو هو. واہ واہ جاني، وڃائي ڇڏيئہ، يار توسان عشق ٿي ويو آهي . . . معشوق، خميسون مون کان سبائجان ۽ بلڪل مفت . . . تولاءِ ائين ٽوڪري رکي آهي . . . واہ جي ايڪٽنگ ڪيئي.
8. ناٽڪن ۾ ڪلائمڪس لاءِ هڪ باءِ پلاٽ بہ رکيو ويندو هو، جنهن جو لاڳاپو ناٽڪ جي مکيہ ڪردارن يا مرڪزي خيال سان يا تہ ڪونہ هوندو هو يا تہ دور جو هوندو هو.
9. اسٽيج تي ڪي بہ سيٽ وغيرہ نہ رکيا ويندا هئا، رنگين، چتيل پردا هوندا هئا، جن جو ناٽڪ سان ڪو لاڳاپو ڪو نہ هوندو هو. مثال طور نظاري ۾ ديوان يا زميندار وينو هاري ناري سان گفتگو ڪندو يا ڪيس چند ڪيندو تہ پٺيان پردي تي نانگ بلائون چپيا پيا هوندا هئا. نظارا، پردي جي لاهڻ چاڙهڻ سان بدلجندا رهندا هئا.

10. تن ڏينهن ۾ وڏن شهرن کي ڇڏي ڳوٺن ۾ بجلي بہ کا نہ هئي. مائيڪ جو تہ ڪنهن نالو ئي کو نہ ٻڌو هو. اداکارن جي آواز کي اوچو ڪرڻ لاءِ اڳيان خالي دلا ۽ متڪا رکيا ويندا هئا. جيئن آواز پڙاڏو بنجي ٻڌندڙن تائين پهچي. ائڪٽرن جو آواز گهگو نہ ٿي پوي ان لاءِ ناٽڪ پيش ٿيڻ کان هفتو کن اڳ کين کاڌي جي پرهيز ڪرڻ جون سخت هدايتون هونديون هيون ڏڌ ۽ کتاڻ کائڻ تي بندش هئي.

انگريز دور جي سنڌي اسٽيج ڊرامي لاءِ پروفيسر محمد يوسف پنهور لکي ٿو تہ "سنڌي ناٽڪ جو ماضي نهايت شاندار ليکجي ٿو. سو انهي ڪري تہ هنن ڊرامن جا ليکڪ توڙي هدايتڪار ۽ اداکار ڏنڏوڙي (Professionals) نہ هئا، بلڪ هنن معاشري ۾ پنهنجو خاص مرتبو رکندي بہ سنڌي ناٽڪ کي وڏي ترقي ڏياري. انهيءَ ڪري ماضيءَ جي ناٽڪن ۾ گهڻو ڪري تعليمي ماهر، وڪيل، برڪ دانشور ۽ وڏا واپاري حصو ونندا هئا ۽ سندن بي لوث ڪوشش سان ماضيءَ ۾ سنڌي ناٽڪ عروج تي پهتل هو." (48)

حوالا

1. The Kosid, Karachi (Volume –I), No. 2, Tuesday, 6 June 1954, p. 1
2. The Kosid, Karachi (Volume –I), No. 5, Tuesday, 22 June 1954, p. 3
3. The Kosid, Karachi (Volume –I), No. 2, Tuesday, 6 June 1954, p. 1
4. The Kosid, Karachi , 13 February , 1855, p. 3
5. The Kosid, Karachi , 9 March , 1855, p. 4
6. The Kosid, Karachi , 21 December 1855, p. 3
7. ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور: سنڌي اسٽيج ڊرامي جو ماضي ۽ حال، ماهوار پيغام آڪٽوبر 1983ع، ص 31
8. ڊاڪٽر غلام حسين پناڻ:"سنڌي ناول جي ارتقا"،انسٽيٽوٽ آف سنڌالاجي، جامشورو، 1986ع، ص 151،152
9. ڊاڪٽر موتي پرڪاش:" ورهاڱي کان اڳ سنڌ ۽ پوءِ هند ۾ سنڌي ناٽڪ"(سنڌ ماضي حال ۽ مستقبل) شاهہ عبداللطيف چيئر، ڪراچي، 2006ع، ص 62
10. الله بخش عقيلي "سرشار" : سنڌي ادب ۾ ناٽڪ نويسي، نيئن زندگي، اپريل 1954ع

11. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبليڪيشن، حيدرآباد 1993، ص 108
12. ڊاڪٽر در محمد پنهاڻ: "ڪراچي ضلعي جو سنڌي ادب جي ترقيءَ ۾ ڪردار"، (قلمي)، ص 211
13. ميرمحمد نظاماڻي: "سنڌي ڊراما ان جو ارتقا نظريو فن ۽ تاريخ"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، جامشورو،1982ع، ص48
14. ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور: "سنڌي ناٽڪ جي تاريخ"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، جامشورو، 1992ع، ص 21
15. لعل سنگهه اجواڻي (ترجمو: هيروشيوڪاڻي): "سنڌي ادب جي تاريخ"، سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد، 2007ع، ص 244، 245
16. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبلڪيشن، حيدرآباد 1993، ص 112
17. مراد علي مرزا: "قلم جنين هٿ ۾"، ثقافت ڪاتو، حڪومت سنڌ، 2014ع، ص 97، 98
18. يوسف سنڌي: " سنڌي ادب هڪ سئو سنڌي اديب"،سچائي اشاعت گهر، دڙو، 2011ع، ص 421
19. ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور: "سنڌي ناٽڪ جي تاريخ"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، جامشورو، 1992ع، ص 39
20. ساڳيو حوالو، ص 40
21. مختيار احمد ملاح: " ادبي سوسائٽين جو سنڌي علم ۽ ادب جي ترقيءَ ۾ ڪردار"، ريڪائون پبليڪيشن، ڪراچي، 2021ع، ص 294
22. Daily Sind Gazettee Karachi, dated 9_6_1916, p.4
23. ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور: "سنڌي ناٽڪ جي تاريخ"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، جامشورو، 1992ع، ص 28
24. مختيار احمد ملاح: "ادبي سوسائٽين جو سنڌي علم ۽ ادب جي ترقيءَ ۾ ڪردار"، ريڪائون پبليڪيشن، ڪراچي، 2021ع، ص 162
25. Daily Sind Gazettee Karachi, dated 5_1_1922, p.5
26. انسائيڪلوپيڊيا _ سنڌيانا (جلد_2)، سنڌي لئنگويج اٿارٽي، حيدرآباد، 2010ع، ص 498

27. محمد اسماعيل عرساڻي: "چار مقالا" سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1983 ع، ص 47
28. مختيار احمد ملاح: "ادبي سوسائٽين جو سنڌي علم ۽ ادب جي ترقيءَ ۾ ڪردار"، ريڪائون پبليڪيشن، ڪراچي، 2021 ع، ص 150
29. Dr. Dur Muhammad Pathan: "Rabindranath Tagore Literary & Dramatic Club of Sindh", Gul Hayat Institute Website
30. ساڳيو حوالو، ص 36
31. انسائيڪلو پيڊيا سنڌيانا (جلد پنجون)، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، 2012 ع، ص 227
32. گل حسن ڪلمتي: "ڪراچي سنڌ جي مارئي" ، نئون نياپو، اڪيڈمي، ڪراچي (پيو چاپو)، 2014 ع، ص 350
33. غلام رسول بلوچ: "سنڌي ڊراما هڪ صديءَ جو تاريخي ۽ تنقيدي جائزو" ، 1983 ع، ص 158
34. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبليڪيشن، حيدرآباد 1993، ص 167
35. ساڳيو حوالو، ص 167
36. ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور: "سنڌي ناٽڪ جي تاريخ"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1992 ع، ص 24،25
37. ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور: "سنڌي ناٽڪ جي تاريخ"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1992 ع، ص 32
38. اي. جي. اتم :(حيدرآباد منگهارام ملڪاڻيءَ جي نظر ۾)، حيدرآباد جي تاريخ (مرتب حسين بادشاهه)، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 2000 ع
39. موتيرام ايس راموائي: "سنڌ ۽ اسان جو ورثو" (جلد 2)، شاردا پرڪاشن بمبئي، 1987 ع،ص 120، 121
40. ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور: "سنڌي ناٽڪ جي تاريخ"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1992 ع، ص 28، 29
41. انسائيڪلو پيڊيا سنڌيانا (جلد پهريون)، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد ، 2009، ص 42

42. ڈاڪٽر محمد يوسف پنهور: "سنڌي ناٽڪ جي تاريخ"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، جامشورو، 1992ع، ص 38،39
43. ڈاڪٽر انور فگار هڪڑو: "شڪارپور شهر جو سنڌي ادب ۾ حصو"،انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، جامشورو، ص 498
44. ڈاڪٽر مخمور بخاري: "آغا غلام نبي صوفي، سچل سائينءَ جو شارح"، عوامي آواز ميگزين، 26 جولاءِ 2015ع
45. ساڳيو حوالو
46. ڈاڪٽر محمد يوسف پنهور: "سنڌي ناٽڪ جي تاريخ"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، جامشورو، 1992ع، ص 26
47. مختيار احمد ملاح: "ادبي سوسائٽين جو سنڌي علم ۽ ادب جي ترقيءَ ۾ ڪردار"، ريڪائون پبليڪيشن، ڪراچي، 2021ع، ص 384،385
48. پروفيسر محمد يوسف پنهور: سنڌي اسٽيج ڊرامي جو ماضي ۽ حال، ماهوار پيغام آڪٽوبر 1983ع، ص 31

انگريزن جي دور جي ڊراما جو جائزو

1980 ع ۾ سنڌي ڊراما جي هڪ صدي ملهائي وئي. جنهن جو بنياد مرزا قليچ بيگ جي 1880 ع ۾ لکيل "ليلا مجنون" کي بنايو ويو آهي. پر سنڌ جي مختلف عالمن جا سنڌي ڊرامي جي شروعات بابت اختلاف آهن. سنڌي ڊرامي جي شروعات جي باري ۾ جنيت ريلواڻيءَ پنهجي ڪتاب ۾ انڪشاف ڪيو ته "سن 1875 ع کان اڳ سنڌي ناٽڪ ڏسڻ ۾ نه ٿو اچي. ان سال مس ميري ڪارپينٽر سنڌ ۾ آئي هئي. حيدرآباد ٽريننگ ڪاليج جي هيڊ ماسٽر هڪ کهاڻي تان ناٽڪ تيار ڪري شاگردن کان پيش ڪرايو هو پر اهو چپيو کو نه هو."[1]

ڊاڪٽر غلام علي الانا "ڪليات خادم" جي حوالي سان لکيو آهي ته "خادم صاحب هي ڪتاب حيدرآباد ۾ غالباً 1879 ع ۾ لکيو هو، جيڪڏهن اهو سن درست سمجهيو وڃي ته پوءِ سنڌي ادب ۾ پهريون ڊرامو امام بخش "خادم" جو "هير رانجهو" ئي ٿي سگهي ٿو ۽ نه مرزا قليچ بيگ وارو "ليليٰ مجنون" جو 1880 ع ۾ لکيو ويو هو."[2] ساڳيو موقف رکندي ڊاڪٽر ميمڻ عبدالغفور سنڌي لکيو آهي ته "شڪارپور جي بدوي خاندان مان محترم جناب امام بخش بدوي (1861 ـ 1918) سال 1879 ع ۾ "هير رانجهو" نالي هڪ ڊرامو به لکيو جيڪو اڄ تائين استيج تي نه اچي سگهيو آهي."[3]

ميمر محمد نظاماڻي لکيو آهي ته "ٻئي طرف شمس العلماءُ مرزا قليچ بيگ جا اوائلي ڊراما "ليليٰ مجنون" ۽ "خورشيد" اٽڪل هڪ سو سال اڳ شايع ٿيا ۽ ان وقت کان وٺي سنڌي ڊرامي جي تاريخ بلڪ سنڌي ادب جي تاريخ ۾ نهايت اهم مقام حاصل ڪري چڪا آهن انهيءَ ڪري هي حقيقت آهي ته مرزا قليچ بيگ مرحوم سنڌي ڊرامي جو باني آهي ۽ سندس لکيل ڊراما "ليليٰ مجنون "۽ "خورشيد" سنڌي زبان جا اوائلي ڊراما آهن."[4] اي جي اتم پنهنجي راءِ ڏيندي لکي ٿو ته "ناٽڪ جي صدي جي موقعي تي سنڌ توڙي هند ۾ پهرين سنڌي ناٽڪ مرزا قليچ بيگ جي "ليلا مجنون" تي رواد ٿيو آهي ته ان کان اڳ پهريون ناٽڪ

"هير رانجهو" هو جيڪو شاعر امام بخش خادم 1879ع ۾ لکيو هو. ان هوندي به سنڌي ناٽڪ جو ابو ته مرزا قليچ بيگ ئي سڏبو. جنهن جي هڪ ٻئي پنڌيان 30 ننڍا وڏا ناٽڪ لکي ان جي پيڙهه پختي ڪئي."[5]

امام بخش خادم (1861 – 1918)، "هير رانجهو" 1879ع ۾ موضوع هير رانجهي واري رومانوي داستان تي ٻڌل آهي. لطف الله بدوي صاحب 'خادم' جي هن تصنيف بابت وڌيڪ لکيو آهي ته، مڪالمن کي ڪافي دلڪش بنائڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، پر هن هڪ نئين فن کي روشناس ڪندي، ڊرامي ۾ داستان گوئيءَ جي جهلڪ اچي ويئي آهي. مگر ان هوندي به ڊراما نويس سندس تصنيف مان هڪ داستان (سين) ڏجي ٿو. جنهن مان سندس اسلوب بيان ۽ طرز تحرير جي خبر پئجي ويندي:

داستان نائون

جهنگ سيال جو ڳوٺ

(هير ۽ دائي)

هير: منهنجي ليکي ته سڄي مجلس کيڙي جي هئڻ ڪري جڙ گره ۾ هئي، پر رانجهن سائين ان کي وري روشن ڪيو ٻيٺو هو. سو ويو ٻاهر ته ساڳي اونداهي چانئجي وئي. پوءِ تاريڪيءَ ۾ وهڻ جو ڪهڙو ضرور؟

دائي! مجلس برخواست ٿي يا نه؟

دائي: گهٽو ڪري سڀ هليا ويا آهن، باقي ڪي اڃا ويٺا آهن، پر بي بي، تون ڇو غمگين پئي نظر اچين؟

هير: دائي! موت ۽ ملاقات اوچتي ٿيندي آهي، پر اتر واري ڪنڊ ۾ ڇوڪر ٻيٺو هو، سو تو سڃاتو ته ڪير هو؟

دائي: نه بي بي ، مون ته ڪو نه سڃاتو.

هير: توکي هڪڙي ڳالهه ٻڌايان، پر سا رکج دل ۾. هيترا ڏينهن پنهنجي دل جو راز پنهنجي اندر سانديو اٿم، پر ڪنهر جي نهائين ڇو نه ڪيتري به ڏکيل هجي، پر ان جي ڄر ضرور ايندي آهي. اهو اڄ توکي لاچار سلڻ پيو اٿم. اهو نوجوان هزارا جو ويٺل آهي، سندس نالو رانجهو آهي ۽ اسان وٽ ميهار ٿي ٻيٺو آهي. ان نينگر منهنجي

دل کسي پاڻ وٽ سوگهي ڪري رکي آهي ".[6]

امام بخش خادم جي هڪ قصي "حاتم طائي" جي سلسلي ۾ شفيع احمر علويءَ لکيو آهي ته "حاتم طائي جو وڏو قصو سنڌيءَ ۾ عام مشهور آهي، سو مرحوم حاجي امام بخش خادم بدويءَ لکيو آهي. هن قصي کي ڊراما جي صورت ۾ آڻڻ جو ڪم مرزا نادر بيگ سرانجام ڏنو".[7]

سنڌي ناٽڪن جو علمبردار مرزا قليچ ڀڳ پڳ ٿيهر ڊراما لکي سنڌي ڊرامي جي پيڙهه پکي ڪئي. سندس پهريون ڊرامو 1880ع ۾ "ليلا مجنون" نالي هڪ راڳ ناٽڪ (Opera) شايع ٿيو ۽ تنهن کان پوءِ 1885ع ۾ "خورشيد" ناٽڪ لکيائين، جيڪو هڪ گجراتي ناٽڪ "خورشيد" جو ترجمو هو. سنڌي ناٽڪ نويسي ۾ ٽيون نالو ڪوڙومل چندن مل جو آهي، جنهن 1888ع ۾ سنسڪرت جي راجا هريش جي ڊرامي جو ترجمو "رتنا ولي" جي نالي سان ڪيو. انهي کان پوءِ 1894ع ۾ مرزا قليچ جو ٽيون ناٽڪ "گل بڪاولي" ڇپيو.

سنڌ جي نالي وارن محققن جهڙوڪ پريم پرڪاش، محمد اسماعيل عرساڻي، الله بخش سرشار عقيلي، مير محمد نظاماڻي، اي.جي اتم، محمد يوسف پنهور ۽ ٻين مرزا قليچ بيگ کي سنڌي ڊراما جو ابو سڏيو آهي.

هن دور ۾ سنڌي ڊراما لکندڙن ۾ هندو ۽ مسلمان سنڌي اديبن جو گڏيل سهڪار هو، پر هندو اديبن جو ڪردار اڳ کان اڳرو هو. مسلم ڊراما نويسن ۾ شمس العلماءُ مرزا قليچ بيگ گهٽي ۾ گهٽا ڊراما لکيا، جنهن کان پوءِ احمد علي چاڪلا، عثمان علي انصاري، آغا غلام نبي، محمد اسماعيل عرساڻي، محمد عثمان ڏيپلائي ڊراما لکيا. باقي ڊراما نويس هندو هئا، انهن ۾ ماستر ڇيناننڊ ڪلنداس پرياڻي، ليلارام وٽڻمل، ڪوڙومل ڪلناڻي، پيرومل مهر چند، ليلارام ماکيجاڻي، ڪشنچند بيوس، خانچند درياڻي، ڇيٽمل پرسرام، پرنسپال تيجومل شهاڻي، پرنسپال موٽومل گدواڻي، ليکراج عزيز، پروفيسر منگهارام ملکاڻي، ڊاڪٽر ليلارام ڦيرواڻي، پروفيسر رام پنجواڻي، پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي، لالچند امر ڏنو مل، آسانند مامتورا، پروفيسر خوشيرام واسواڻي، هوندراج دکايل ۽ ڇيناننڊ ناگراڻي سنڌي ٻوليءَ جا مشهور معروف اديب، شاعر ۽ ڊراما نويس هئا. انهن سيني

ڊراما نويسن، مسلمان توڙي هندو، مذهب، معاشرتي تعليم، سياست، ڏيتي ليتي، گهرو مسئلن مطلب ته پنهنجي زماني جي هر اهم مسئلي تي سنڌي ۾ ڊرامن لکڻ جي ڪامياب ڪوشش ڪئي.

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکيو آهي ته "1894ع کان 1947ع تائين يعني 53 سالن جي عرصي ۾ ڪل 112 طويل (وڏا) ناٽڪ ۽ 88 ايڪانڪي (One Act plays) اسٽيج تي پيش ٿيا. ڊاڪٽر پريم پرڪاش، جنهن سنڌي ناٽڪ تي مقالو لکي ممبئي يونيورسٽي مان پي_ايچ_ڊي جي سند ورتي آهي، تنهن جي گڏ ڪيل تفصيلن موجب اٽڪل 145 ناٽڪ لکيا ويا، جن مان 77 ناٽڪ خود ساخته يا لوڪ ڪهاڻين تي رچيل هئا، 33 انگريزي تان، 3 سنسڪرت تان، 4 گجراتي تان، 8 اردوءَ تان، 6 هندي تان، 8 مهاپارت تان، 2 رامايڻ تان، 1 مراٹي تان ترجمو ڪيل هئا. اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته اصلوڪا ناٽڪ گهٽ ۾ ترجمو ڪيل وڌيڪ هئا. ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور پنهنجي ڪتاب "سنڌي ناٽڪ جي تاريخ" ۾ 228 ڊرامن جو شاندار تفصيل ڏنو آهي.

سال	ناٽڪ	ناٽڪ نويس	مختصر جائزو	رچائيندڙ يا چپائيندڙ
1880	ليليٰ مجنون	مرزا قليچ بيگ	هندستاني "ليليٰ مجنون" تان ورتل	ماسٽر هريسنگ پبلشرز، سکر
1885	خورشيد	مرزا قليچ بيگ	گجراتي ناٽڪ "سونا نا مول ني خورشيد" تان ورتل	سرڪاري بڪ ڊيپو، ڪراچي
1888	رتنا ولي	ڪوڙو مل چندن مل	سنسڪرتي ناٽڪ جو ترجمو	رتن ساهتيه منڊل، ڪراچي
1894	نل دمينتي	جيناننڊ ڪلڻداس پرياڻي	سنسڪرت "هرشچندر" جو ترجمو	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1894	بڪاولي	مرزا قليچ بيگ	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	ماسٽر هريسنگ پبلشرز، سکر

1895	هرشچندر	ليلا رامسنگ وطڻ مل	مهاپارت تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1895	لوپي ۽ ٺوڳي	مرزا قليچ بيگ	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1896	موهن تارڪا	ليلا رامسنگ وطڻ مل	اصلوڪو پهريون سماجي ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1896	شڪنتلا	مرزا قليچ بيگ	ڪاليداس جي ناٽڪ تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1896	انڪوائري آفيسر	مرزا قليچ بيگ	گوگول جو "انسپيڪٽرجنرل"	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1896	نورجهان ۽ جهانگير	مرزا قليچ بيگ	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	ماسٽر هريسنگ پبلشرز، سکر
1897	حسنا دلدار	مرزا قليچ بيگ	شيڪسپيئر جو Merchant Venice of	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1897	نيم طبيب خطرہ جان	مرزا قليچ بيگ	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1897	سورجن راڌا	ليلا رامسنگ وطڻ مل	سماجي ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1897	رام بنواس	ڏيئو مل گاگنمل	رامايڻ تان ورتل (قافيہ دار نثر ۾)	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1897	شڪنتلا دشينت	گاگنسنگ آڏواڻي	هندي ناٽڪ تان ورتل	ڏرم اپڪار ڊرئميٽڪ سوسائٽي،

				شڪارپور
1897	نادر شاھ	مرزا قليچ بيگ	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	ماسٽر هريسنگ پبلشرز، سکر
1898	رامايڻ	ليلا رامسنگ وطڻ مل	رامايڻ تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ مندلي، ڪراچي
1899	شيخ چلي ۽ اگڻ مسخرو	مرزا قليچ بيگ	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ مندلي، ڪراچي
1900	شاھ ايليا	مرزا قليچ بيگ	شيڪسپيئر جو King Lear	سنڌ ڪاليج ناٽڪ مندلي، ڪراچي
1901	چندرا ولي	ديوان ناڪرداس	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	ڏرم اپڪار ڊرئميٽڪ سوسائٽي، شڪارپور
1902	ڪشينٽ	شيواسنگ اجواڻي	شيريڊن جو Pizzaro	سنڌ ڪاليج ناٽڪ مندلي، ڪراچي
1903	نشائن کي نصحيت	لوڪسنگ وطڻ مل	اصلوڪو نصيحت آميز ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ مندلي، ڪراچي
1904	مها انڌير	گاگنسنگ آڏواڻي	اصلوڪو ڏرمي ناٽڪ	ڏرم اپڪار ڊرئميٽڪ سوسائٽي، شڪارپور
1905	فيروز دل افروز	مرزا قليچ بيگ	لارڊلٽن جو and Night Morning تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ مندلي، ڪراچي

1905	دروپدي	ليلا رامسنگ وطڻ مل	مهاپارت تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ مندلي، ڪراچي
1905	سنگ جو پرسنگ	ڪوڙو مل چندن مل	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ مندلي، ڪراچي
1905	پارت ڇاوا اٽ اٿي جاڳ	لعل چند امرڏنو مل	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	بندي ماترم ناٽڪ مندلي، حيدرآباد
1906	ڪرشن جي گوپي	موتو مل گدواڻي	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	ڏيتي ليتي ناٽڪ مندلي، حيدرآباد
1906	سيٺ ڪي ويڙ	لعل چند امرڏنو مل	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	ڏيتي ليتي ناٽڪ مندلي، حيدرآباد
1907	خوبصورت بلا	ڪشنچند بيوس	آغا حشر جي اردو ناٽڪ تان ورتل	چانڊڪا ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، لاڙڪاڻو
1908	شمشاد مرجانہ	مرزا قليچ بيگ	شيڪسپيئر جو Cymbeline	سنڌ ڪاليج ناٽڪ مندلي، ڪراچي
1908	گشت ڪي ڪشت	مرزا قليچ بيگ	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ مندلي، ڪراچي
1908	شاهہ عادل خان	ليلا رامسنگ وطڻ مل	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ مندلي، ڪراچي
1908	لوپي لاکيٽا	ليلا رامسنگ وطڻ مل	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ مندلي، ڪراچي
1908	بلوا منگل	ڪشنچند بيوس	آغا حشر جي اڙدو ناٽڪ تان ورتل	چانڊڪا ايميچوئرس

				ڊرئميٽڪ سوسائٽي، لاڙڪاڻو
1909	راجا هرشچندر	ڪشنچند بيوس	مهاپارت تان ورتل	چاندڪا ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، لاڙڪاڻو
1909	گلزار ۽ گلناز	مرزا قليچ بيگ	شيڪسپيئر جي Romeo and Juliet تان	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1909	عزيز ۽ شريف	مرزا قليچ بيگ	شيڪسپيئر جو Two Gentlemen of Verona	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1910	لک ڏيڊ ڪي لت	لعلچند امر ڏنو	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	ڏيتي ليتي ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1911	نيڪي ۽ بدي	مرزا قليچ بيگ	آغا حشر جو "خوبصورت بلا"	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1911	حرڪت مان برڪت	لعلچند امر ڏنو	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1911	نقد ڏرم	لعلچند امر ڏنو	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	ڏيتي ليتي ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1912	سوديش	ڪوڙومل چندن مل	سوديشي هلچل تي ننڍو ناٽڪ	ڏيتي ليتي ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1912	حرص جو شڪار	پيرومل مهرچند	شيڪسپيئر جو King John	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1912	ڪملا	جهمٽ مل ٽڏاڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	عامل يونين ڊرئميٽڪ

				انسٽيٽيوٽ، ڪراچي
1913	تريا چلتر	ديوان ناڪرداس	شيڪسپيئر جو Hamlet	ڏرم اپڪار ڊرئميٽڪ سوسائٽي، شڪارپور
1914	شهزادو بهرام	مرزا قليچ بيگ	شيڪسپيئر جو Hamlet	سنڌ ڪاليج ناٽڪ مندلي، ڪراچي
1914	فريبي فتنو	نانڪرام ڏرمداس	ميري ڪاريلي جو Vendetta	ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1915	پرهيزجي ٽولي	مرزا قليچ بيگ	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ مندلي، ڪراچي
سال	ناٽڪ	ناٽڪ نويس	مختصر جائزو	رچائيندڙ يا چپائيندڙ
1915	ڊاڪٽر شام نارائڻ	گاگنسنگ آڏواڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ڏرم اپڪار ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1916	نيڪ	نانڪرام ڏرمداس	اردو ناٽڪ "خواب هستي" ترجمو	ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1917	چندر	چانڊومل ڪتري	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	ڏرم اپڪار ڊرئميٽڪ سوسائٽي،

				شڪارپور
1917	مهجور	چانڊومل ڪتري	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	ڏرم اپڪار ڊرئميٽڪ سوسائٽي، شڪارپور
1917	مسوهر موهني	چانڊومل ڪتري	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	سارسوت براهمڻ ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي
1918	شهريار شهر بانو	مرزا قليچ بيگ	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ مندلي، ڪراچي
1918	شيرين فرهاد	مرزا قليچ بيگ	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ مندلي، ڪراچي
1918	بدرمنير ۽ بينظير	مرزا قليچ بيگ	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ مندلي، ڪراچي
1918	نول لڪمشي	هرومل پريمچند	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	سارسوت براهمڻ ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي
1918	وهمي وڪار	چانڊومل ڪتري	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	سارسوت براهمڻ ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي
1918	جمشيد حميده	مرزا قليچ بيگ	شيڪسپيئر جو As you like it	نيشنل ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1918	سورداس	تهلرام چانڊواڻي	آغا حشر جو "بلوا منگل"	تهلرام چانڊواڻي پبلشرز ڪراچي
1918	نل دمينتي	چانڊومل	"هرشچندر" تان	سارسوت براهمڻ

		ڪتري	ورتل	ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي
1919	گلاب جو گل	خانچند درياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ڏيتي ليتي ناٽڪ مندلي، حيدرآباد
1920	پتي شيوا	نانڪرام ڏرمداس	انگريزي Silver King	ڏيتي ليتي ناٽڪ مندلي، حيدرآباد
1920	قهري مان قهر	آوترام ٺاڪرداس	اصلوڪو وڊو ناٽڪ	ينگ سٽيزنس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1920	دورنگي دنيا	ليلارام ماڪيجاڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ينگ سٽيزنس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1920	پريمي پتنگ	ليلارام ماڪيجاڻي	اصلوڪو وڊو ناٽڪ	ينگ سٽيزنس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1920	بي وفا قاتل	ليلارام ماڪيجاڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ينگ سٽيزنس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1921	ڪشور موهني	ليلارام ماڪيجاڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ينگ سٽيزنس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1921	بزازين جو	پيرومل	اصلوڪو مزاحيہ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ

	ناٽڪ	مهر چند	نندو ناٽڪ	منڊلي، ڪراچي
1921	عملدار ڪي رعيت آزار	لعلچند امر ڏنو مل	اصلوڪو نندو ناٽڪ	بندي ماترم ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1921	ستي ساوتري	نانڪرام ڏرمداس	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	نانڪرام ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1921	وئيشيا	تيجورام روچيرام شرما	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	سناتن ڏرم سڀا پبلشرز، ڪراچي
1922	ڪلجگ جا ڪال	ليلارام ماڪيجاڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ينگ سٽيزنس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1922	ليلاوتي	ليلارام ماڪيجاڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ينگ سٽيزنس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1922	پريم جي پتلي	نانڪرام ڏرمداس	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	نانڪرام ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1923	ليلاوتي	نانڪرام ڏرمداس	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	نانڪرام ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1923	موتئي جي مڪڙي	خانچند درياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ڏيتي ليتي ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1923	پريم پڃتي	نانڪرام ڏرمداس	آغا حشر "بلوا منگل"	ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1923	ملڪ جا	خانچند	ابسن جو	رابندر ناٿ ٽئگور ۽

	مدبر	درياڻي	of Pillars Society	ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1923	پدمڻي	خانچند درياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	سنڌ سوشل لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1923	هئملیٽ	ڇينمل پرسرام	شيڪسپيئر جو Hamlet	ڇينمل نئين سنڌ لائبرري، حيدرآباد
1923	طوفان	ڇينمل پرسرام	شيڪسپيئر جو Tempest	ڇينمل نئين سنڌ لائبرري، حيدرآباد
1923	فاسٽ	ڇينمل پرسرام	گوئٽي جو Faust	ڇينمل نئين سنڌ لائبرري، حيدرآباد
1923	پريم پريڪشا	خانچند درياڻي	"پول نہ پوڳ"	ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1924	غلط فهمي	خانچند درياڻي	مسز هينري وڊ، East Lyane	رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1924	رتنا	خانچند درياڻي	اصلوڪو گهريلو ناٽڪ	رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
سال	ناٽڪ	ناٽڪ نويس	مختصر جائزو	رڇائيندڙ يا ڇپائيندڙ
1924	ٻليدان	خانچند درياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1925	سچي سڪ	خانچند	اصلوڪو ننڍو	سنڌ ڪاليج ناٽڪ

		درياڻي	ناٽڪ	مندلي، ڪراچي
1925	مڙس جي مڙسي	پيرومل مهرچند	اصلوڪو سماجي نندو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ مندلي، ڪراچي
1925	منوهر نانگڙ	ڪشنچند بيوس	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	چانڊڪا ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، لاڙڪاڻو
1925	دروپدي	ڪشنچند بيوس	مهاپارت تان ورتل	چانڊڪا ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، لاڙڪاڻو
1925	پرت پوجارڻ	ڪشنچند بيوس	مهاپارت تان ورتل	چانڊڪا ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، لاڙڪاڻو
1925	هار جيت	ڪشنچند بيوس	مهاپارت تان ورتل	چانڊڪا ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، لاڙڪاڻو
1925	پرتري	پاڳسنگ آڏواڻي	مهاپارت تان ورتل	نيشنل ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1925	گماني گهمسان	پاڳسنگ آڏواڻي	شيڪسپيئر جو Othelo	نيشنل ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد

1925	عجيب انصاب	خانچند درياڻي	گجراتي "مت هيڻ ناري" تان ورتل	رابندر ناٿ ٽيگور ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1925	عمر مارئي	لعلچند امر ڏنومل	لوڪ ڪهاڻي تي ٻڌل	رابندر ناٿ ٽيگور ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1925	سسئي پنهون	لعلچند امر ڏنومل	لوڪ ڪهاڻي تي ٻڌل	رابندر ناٿ ٽيگور ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1925	سهڻي ميهار	لعلچند ۽ ڊنگو مل	لوڪ ڪهاڻي تي ٻڌل	رابندر ناٿ ٽيگور ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1925	تيليءَ مان ٽنپ	روپچند ڪرپلاڻي	انگريزي Treasure Chest	سنڌ ڪاليج مسلني مخزن، ڪراچي
1926	جيئري تي جيئري	خانچند درياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1926	راڻو پرتابسنگ	تيجومل شاهاڻي	اصلوڪو تاريخي ناٽڪ	نيشنل ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي
1926	مڪر	جهمٽ مل ٽڏاڻي	مولير جو Love is the Best Doctor	اين ايڇ پنجابي پبلشرز، ڪراچي
1926	رڇ	ڇيخوف جي	ڇينمل	ڇينمل نئين سنڌ

		پرسرام	ناٽڪ تان ورتل	لائبريري، حيدرآباد
1926	موهٽي وينا	ڇينمل پرسرام	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ڇينمل نئين سنڌ لائبريري، حيدرآباد
سال	ناٽڪ	ناٽڪ نويس	مختصر جائزو	رچائيندڙ يا ڇپائيندڙ
1926	رستم زليخا	چترومل بنيجا	ايراني محبت ڪهاڻي تي ٻڌل	ڇينمل نئين سنڌ لائبريري، حيدرآباد
1926	رٽ ياترا	آسودو مل گدواڻي	ٽئگور جو Car of Time	ڇينمل نئين سنڌ لائبريري، حيدرآباد
1927	وسنت لڪشمي	موٽو مل گدواڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	نيشنل ڪالج ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1927	ديش صدقي	خانچند درياڻي	مئٽرلنڪ جو Monna Vanna	رابندر ناٿ ٽئرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1927	قسمت	منگهارام ملڪاڻي	نابلاڪ جي ناٽڪ تان ورتل	رابندر ناٿ ٽئرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1927	پنگتي مقدمو	پيرومل مهرچند	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	شاهاڻي اسڪول ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1928	مومل مينرڙو	خانچند درياڻي	"مومل راڻو" داستان تي ٻڌل	سنڌ ڪالج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1928	زمينداري ظلم	خانچند درياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي،

				حيدرآباد
1929	زماني جي لهر	خانچند درياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	رابندر ناٿ ٽيگور جي ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1929	ايڪتا جو الاپ	منگهارام ملڪاڻي	زئنگول جو Melting Pot	رابندر ناٿ ٽيگور جي ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1930	ڪن جي خطا	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	رابندر ناٿ ٽيگور جي ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1930	مايا جو انڌ	خانچند درياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	رابندر ناٿ ٽيگور جي ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1930	امانت ۾ خيانت	خانچند درياڻي	بئنڪ ڏيوالي موضوع تي ٻڌل	رابندر ناٿ ٽيگور جي ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1930	اما ۽ ونايڪ	آسانند مامتورا	ٽئگور جو ننڍو ناٽڪ	قلواڙي مخزن، حيدرآباد
1930	پاپ جو ڪيتو	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	قلواڙي مخزن، حيدرآباد
1930	سئبريڪا جو پيش پوڻ	محمد حنيف صديقي	سڪندر اعظم جي سنڌ ۾ ناڪاميءَ تي ٻڌل ناٽڪ	قلواڙي مخزن، حيدرآباد
1931	شڪ جو شڪار	ڪشنچند بيوس	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	چاندڪا ايميچوئرس ڊرئميٽڪ

				سوسائٽي، لاڙڪاڻو
1931	قاتل مسافر	ليلارام ماكيجاڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ينگ مين ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1931	ڪمار اجيت سنگ	ليكراج عزيز	اصلوڪو تاريخي ناٽڪ	حيدرآباد ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1931	غريبان مار	ليكراج عزيز	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	حيدرآباد ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1931	انسان ڪي شيطان	خانچند درياڻي	ميري ڪارلي جي ناول of Sorrow Satan تان ورتل	ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1931	ناخلف	منگهارام ملكاڻي	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج مسلني مخزن، ڪراچي
1931	پاپ ڪي پچ	منگهارام ملكاڻي	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج مسلني مخزن، ڪراچي
1932	بک جو شڪار	خانچند درياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	رابندر ناٿ ٽيگور ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1932	اولاد	منگهارام ملكاڻي	اصلوڪو گهريلو ننڍو ناٽڪ	رابندر ناٿ ٽيگور ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1932	سسئي پنهون	منگلسنگ رامچنداڻي	لوڪ ڪهاڻي تي ٻڌل	ينگ مين ڊرئميٽڪ ڪلب،

				حيدرآباد
1932	هارجيت	ليکراج عزيز	اصلوکو سماجي ناٽڪ	حيدرآباد ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1932	قرباني	اڏو جهانگياڻي	اصلوکو سماجي ناٽڪ	ڪاليج اسٽوڊنٽس ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1932	واندو وڪيل	اڏو جهانگياڻي	اصلوکو سماجي ناٽڪ	ڪاليج اسٽوڊنٽس ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1932	۾ باهيون	منگهارام ملڪاڻي	اصلوکو گهريلو نندو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج مسلني مخزن، ڪراچي
1933	چٽ نہ چمات وجائين ٻي وات	نانڪرام ڏرمداس	اصلوکو مزاحيہ نندو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1933	مسٽر مجنون	ليکراج عزيز ۽ جڳو آڏواڻي	اصلوکو مزاحيہ ناٽڪ	حيدرآباد ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1933	انصاف	اڏو جهانگياڻي	اصلوکو سماجي ناٽڪ	ڪاليج اسٽوڊنٽس ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1933	منهنجي نؤرني	ڏيارام سيڻي	هريندر ناٿ جو Evening Lamp	سنڌ ڪاليج مسلني مخزن، ڪراچي
1933	فسادي ڦوڪٽو	جينانند ناگراڻي	اصلوکو مزاحيہ ناٽڪ	ڪوڙومل ساهت منڊل، حيدرآباد

1933	سمنڊ جي گجڪار	منگھارام ملڪاڻي	اصلوڪو گھريلو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج مسلني مخزن، ڪراچي
1934	خوني	احمد علي چاڱلا	رچرڊ روس جي ناٽڪ تان ورتل	رابندر ناٿ ٽتررِي ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1934	دنيا دورنگي	آغا غلام نبي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	رابندر ناٿ ٽتررِي ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
سال	ناٽڪ	مختصر جائزو	ناٽڪ نويس	رچائيندڙ يا چپائيندڙ
1934	ميلاپ	منگھارام ملڪاڻي	اصلوڪو سماجي ننڍو ناٽڪ	شنڪر اميچوئرس ڊرئميٽڪ سنسٿا، سکر
1934	انڌيري دنيا	اڏو جھانگياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ڪاليج استوڊنٽس ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1934	ضعيف انسان	منگھارام ملڪاڻي	اصلوڪو سماجي ننڍو ناٽڪ	سنڌو مخزن، شڪارپور
1935	ٽي پارٽي	منگھارام ملڪاڻي	اصلوڪو سماجي ننڍو ناٽڪ	شاھاڻي اسڪول ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1935	بي بھا موتي	نانڪرام ميرچنداڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ٽلٽي ايمچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي
1935	ڪاليج	اڏو جھانگياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ڪاليج استوڊنٽس ڊرئميٽڪ ڪلب،

		ي		حيدرآباد
1935	جهانگير	اڏو جهانگياڻي	تاريخي ناٽڪ	ڪاليج استودنٽس ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1935	دل ۽ دماغ	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو سماجي ننڍو ناٽڪ	سنڌو مخزن، شڪارپور
1935	سيتا بنواءِ	پارومل ڪيولراماڻي	رامايڻ تان ورتل	رتن ساهتيہ منڊل، ڪراچي
1936	پريم	اڏو جهانگياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ڪاليج استودنٽس ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1936	افلاطون	جگتراءِ آڏواڻي	موليئر جو Impostures of Escapin	ڪاليج استودنٽس ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1936	هڪڙي رات	ليلارام ڦيرواڻي	ليلا چنيسر داستان تي ٻڌل	ڦيرواڻي پبلشر، برنس روڊ، ڪراچي
1936	راڻين جو راج	اي ايس مير چنداڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	سندر ساهتيہ رسالو، حيدرآباد
1936	مهاراجا ڏاهرسين	ناڪرداس ورما	اصلوڪو تاريخي ناٽڪ	ناڪرداس پبلڪيشن، حيدرآباد
1936	وڪيل	ايل ايل ڏوڏيجا	اصلوڪو سماجي ننڍو ناٽڪ	رتن رسالو، ڪراچي
1936	جواني ءَ جو انڌ	موتي منسکاڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	موتي پبلشرز، حيدرآباد

1937	نئين سجاڳي	ليلارام ماكيجاڻي	اصلوكو سنجيده ناٽڪ	ينگ سٽيزنس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1937	انارڪلي	منگهارام ملكاڻي	تاريخي ناٽڪ	رابندر ناٿ ٽئرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1937	اميد	اڏو جهانگياڻ ي	اصلوكو سماجي ناٽڪ	ڪاليج استوڊنٽس ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1937	ديش پڃتي	رمڻ لعل شرما ۽ رامچندر	اصلوكو سماجي ناٽڪ	ڪوڙومل ساهيتہ منڊل، حيدرآباد
1937	پريت جي ريت	منگهارام ملكاڻي	اصلوكو سماجي ننڍو ناٽڪ	اين جي وي هاءِ اسكول مخزن، ڪراچي
1937	بٽئي	منگهارام ملكاڻي	اصلوكو سماجي ننڍو ناٽڪ	سنڌو مخزن، شكارپور
1938	سچي	اڏو جهانگياڻ ي	اصلوكو سماجي ناٽڪ	ڪاليج استوڊنٽس ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1938	اڪيلي دل	منگهارام ملكاڻي	اصلوكو سماجي ننڍو ناٽڪ	"پنگٽي پردا" مجموعو. رتن ساهيتہ منڊل، ڪراچي
1938	بي زال	منگهارام ملكاڻي	اصلوكو سماجي ننڍو ناٽڪ	"پنگٽي پردا" مجموعو. رتن

				ساهيتہ مندل، ڪراچي
1938	ہ پينر	منگھارام ملڪاڻي	اصلوڪو سماجي ننڍو ناٽڪ	"پنگٹي پردا" مجموعو. رتن ساهيتہ مندل، ڪراچي
1938	ماتا جي مامتا	منگھارام ملڪاڻي	اصلوڪو سماجي ننڍو ناٽڪ	سنڌو مخزن، شڪارپور
1938	ڏوهي ڪير؟	خوشيرام واسواڻي	ڏيتي ليتي بابت ننڍو ناٽڪ	سنڌو مخزن، شڪارپور
1938	آزادي جي ڪوڏي	پيرومل مهرچند	تنگور جو "ٽپال گھر"	رتن ساهيتہ مندل، ڪراچي
1939	دلسوز داستان	منگھارام ملڪاڻي	شيڪسپيئر جو Midsummer Night's Dream ترجمو	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1939	ليڊيز ڪلب	منگھارام ملڪاڻي	اصلوڪو سماجي مزاحيہ ننڍو ناٽڪ	رابندر ناٿ ٽيگور ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1939	ديوداس	اڈو جھانگياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ڪاليج اسٽوڊنٽس ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1939	بدنصيب ٹري	محمد اسماعيل عرساڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	اسڪول ناٽڪ منڊلي، ميرپورخاص
1939	ڪرشن سڌامو	نانڪرام ڏرمداس	مھاپارت تان ورتل	انڊلڪ سندر ساهيتہ مندل،

				ڪراچي
1939	دروپدي	نانڪرام ڏرمداس	مهاپارت تان ورتل	انڊلڪ سندر ساهيتہ منڊل، ڪراچي
1939	جهانگير ۽ نورجهان	ساوتري جهانگياڻي	تاريخي ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج مسلني مخزن، ڪراچي
1939	بک هڙتال	جڳت آڏواڻي	ناڪارہ حيدرآباد جو ناٽڪ (ترجمو)	ڪهاڻي ماهوار رسالو حيدرآباد
1939	جگري قرباني	ڪشنچند بيوس	"پنا دائي" واري قصي تي ٻڌل	انڊلڪ سندر ساهيتہ منڊل، ڪراچي
سال	ناٽڪ	ناٽڪ نويس	مختصر جائزو	رچائيندڙ يا چپائيندڙ
1939	پوڙهي جو پرٽو	ڪشنچند بيوس	اصلوڪو سماجي ننڍو ناٽڪ	انڊلڪ سندر ساهيتہ منڊل، ڪراچي
1939	آنرري مئجسٽريٽ	ميلارام واسواڻي	پنڊت سدرشن جو تاريخي ناٽڪ (ترجمو)	انڊلڪ سندر ساهيتہ منڊل، ڪراچي
1939	راجپوت جي شڪست	ميلارام واسواڻي	پنڊت سدرشن جو تاريخي ناٽڪ (ترجمو)	انڊلڪ سندر ساهيتہ منڊل، ڪراچي
1939	چايا	مولوي دلدار حسين	پنڊت سدرشن جو ناٽڪ (ترجمو)	رتن ساهيتہ منڊل، ڪراچي
1939	پتا جو پاپ	منگهارام	پيءُ جي پاپ	سنڌو مخزن،

		ملڪاڻي	سبب پيڙ پاڻ جو پيار	شڪارپور
1940	اڄ ڪلهه	اڏو جهانگياڙ ي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ڪاليج اسٽوڊنٽس ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1940	گمراهه دوست	عثمان علي انصاري	شيڪسپيئر جو Two Gentlemen of Verona ترجمو	ساهتي اسڪول ڊرئميٽڪ سوسائٽي، نوشهروفيروز
1940	ڪوڙي ڪلينڪ	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	سنڌ ڪاليج مسلني مخزن، ڪراچي
1940	بئراج	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	سنڌو مخزن، شڪارپور
1940	نل دمينتي	ڪشنچند بيوس	سنسڪرت "هرشچندر" تان ورتل	"رنگ برنگي ڪيل" — سندر ساهتيه منڊل، ڪراچي
1940	پڇت نرسو	هوندراج دکايل	ڏرمي نندو ناٽڪ	"رنگ برنگي ڪيل" — سندر ساهتيه منڊل، ڪراچي
1940	چترا	تيرٿ وسنت	ٽئگور جو "چترا" ترجمو	سنڌو مخزن، شڪارپور
1942	جرم وفا	عثمان علي انصاري	شيڪسپيئر جو Cymbelime	ساهتي اسڪول ڊرئميٽڪ سوسائٽي، شڪارپور

1942	مومل راڻو	رام پنجواڻي	لوڪ کهاڻي تي ٻڌل	ڊي جي ڪاليج سرسوتي منڊل، ڪراچي
1942	ماڻ جو فخر	ڏرمداس ماڻڪ	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	"ٻہ پردا" ڪتاب، آشا ساهت منڊل، ڪراچي
1942	آڏيءَ جو انصاف	ايڇ سي بلي	منظوم مزاحيہ ناٽڪ	ڪاليج اسٽوڊنٽس ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1943	گامٽو ايڊيٽر	ڇيناننڊ ناگراڻي	سماجي مزاحيہ ننڍو ناٽڪ	ڊي جي ڪاليج سرسوتي منڊل، ڪراچي
سال	ناٽڪ	ناٽڪ نويس	مختصر جائزو	رچائيندڙ يا چپائيندڙ
1943	گامٽو بيريسٽر	سماجي مزاحيہ ننڍو ناٽڪ	ڇيناننڊ ناگراڻي	ڊي جي ڪاليج سرسوتي منڊل، ڪراچي
1943	مڪت ڏارا	چوهڙمل هندوجا	ٽئگور جو Water fall	رتن ماهوار، ڪراچي
1943	پڪي ۽ پدمڻي	رام پنجواڻي	رام پنجواڻي	ڊي جي ڪاليج سرسوتي منڊل، ڪراچي
1944	گامٽو ڊاڪٽر	ڇيناننڊ ناگراڻي	سماجي مزاحيہ ننڍو ناٽڪ	ڊي جي ڪاليج سرسوتي منڊل، ڪراچي
1944	گامٽو فلم ڪمپني	ڇيناننڊ ناگراڻي	سماجي مزاحيہ ننڍو ناٽڪ	ڊي جي ڪاليج سرسوتي منڊل،

				ڪراچي
1944	شانتا	منگھارام ملڪاڻي	مئٽرلنڪ جو Pelleas and Milesande	رتن ساهيتہ منڊل، ڪراچي
1944	نورجهان جو پٽ	م. ع. ڈيپلائي	انقلابي ننڍو ناٽڪ	رتن ساهتيہ منڊل، ڪراچي
1944	گامٽو ايم ايل اي	ڇيناننڊ ناگراڻي	سماجي مزاحيہ ننڍو ناٽڪ	ڊي جي ڪاليج سرسوتي منڊل، ڪراچي
1945	گامٽو گھوٽ	ڇيناننڊ ناگراڻي	سماجي مزاحيہ ننڍو ناٽڪ	ڊي جي ڪاليج سرسوتي منڊل، ڪراچي
1945	استري آزادي	خوشيرام واسواڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	سنڌو مخزن، شڪارپور
1945	نئين دنيا	حبيب الله پٽو	ڪولمبس جو آمريڪا ليڻ بابت ننڍو ناٽڪ	مهراڻ مخزن، ڪراچي
1946	سجائي موڙي	م. ع. ڈيپلائي	سماجي ننڍو ناٽڪ	حيدرآباد ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1946	ڪانگريس	م. ع. ڈيپلائي	سياسي ننڍو ناٽڪ	حيدرآباد ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1946	شاديءَ جون ہيڙيون	ايل ايل ڈوڈيجا	آتري جي مرهٽي ناٽڪ تان ورتل	حيدرآباد ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1946	بسنتي ديوي	لعلچند امرڈنو مل	سماجي ننڍو ناٽڪ	نيشنل ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد

1946	سهڻي ميهار	نانڪرام ڏرمداس	نانڪرام ڏرمداس	ماهوار "پارت جيون" حيدرآباد
1946	پوت	احمد غلام علي چاڱلا	ابسن جو Ghosts	مهراڻ مخزن، ڪراچي
1946	سبحان جي سڪ	لعلچند امرڏنومل	سسئي بابت اڻ ٻڌل آکاڻي ننڍو ناٽڪ	مهراڻ مخزن، ڪراچي
1947	سسئي رل مئي	لعلچند امرڏنومل	شاهه جي ڪلام تي ٻڌل ناٽڪ	مهراڻ مخزن، ڪراچي
1947	ميران	تيرٿ وسنت	اڪبر بادشاهه ۽ ميران ٻائي بابت ٻڌل ناٽڪ	"قليلي" ڪاليج مخزن، حيدرآباد
1947	شڪنتلا	ڪلياڻ آڏواڻي	ڪاليداس جو هندي ناٽڪ	
1947	گانڌي	لعلچند امرڏنومل	انقلابي ننڍو ناٽڪ	نيشنل ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1947	وچن	لعلچند امرڏنومل	انقلابي ننڍو ناٽڪ	نيشنل ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1947	خورشيد	م. ع. ڏيپلائي	گجراتي ناٽڪ تان ورتل	اسلاميه دارالاشاعت، حيدرآباد
1947	ماڳ جي محبت	مرزا گل حسن	"مارئي ۽ ملير" جي موضوع تي	مهراڻ مخزن ڪراچي

		ڪربلائي	ناٽڪ	
1947	ويرايمينو	دوارڪا پرساد شرما	مهاپارت تي ٻڌل ناٽڪ	ويرساهتيہ مندر، ڪراچي
1947	پنا جو پيار	ٽيڪم داس پگٻتاڻي	پنادائي جي ڪهاڻي تي ٻڌل ناٽڪ	چرچ مشن پبلشرز، ڪراچي
1947	ٻارهن هزار روپيا	جيوت چاولا	هر موهن جها جو ناٽڪ (ترجمو)	ماهوار نئين دنيا

1910ع کان پوءِ سنڌي ڊرامي ۾ نون رجحانن ۽ لاڙن جنم ورتو. سنڌي ناٽڪ مذهبي موضوعن ۽ فلسفن مان نڪري سماجي مسئلن جي عڪاسي ڪرڻ لڳو. منجهس معاشرتي حماقتن تي سخت طنز ڪري اصلاحي پهلو رکيو ويو. ٻيو ته سڀي ڊرامي ۽ خراب ڊرامي ۾ تميز ٽيڻ لڳي. اهڙي طرح رسالن ذريعن ڊرامن تي ادبي تنقيد (Literary Criticism) جو رواج پيو. 30 آگسٽ 1933ع تي "هوپ ڦل انگلش اسڪول (Hopefull English School) رام باغ ۾ "سينٽرل لٽرري گروپ" جي اهتمام سان ليڪچر پروگرام ٿيو. اي ايم عباسيءَ " سنڌي ڊراما " جي موضوع تي ليڪچر ڏنو. هن ليڪچر ۾ ڪيترن ئي شاگردن، استادن ۽ ڊرامانگارن حصو ورتوهو. ٿيون ته، انگريزي ڊرامن جا ترجما ٿيا جن ۾ اڪثر شيڪسپيئر جا شامل هوندا هئا. ترجمو ٿيل ڊرامن کي سنڌي ماحول جو ويس پهرايو ويندو هو، جيئن اهي سنڌي معاشري جي عڪاسي ڪن. چوٿون ته، سنڌ جي لوڪ ڪهاڻين کي ڊرامائي تشڪيل ڏيئي اسٽيج تي پيش ڪري دلڪش بڻايو ويندو هو.

رام جوهراڻي مطابق "برطانوي دور ۾ جيڪي ڊراما ڏيکاريا ويا، انهن ۾ اهم مقصد تعليم، تهذيب ۽ ثقافت جو ڦهلاءُ ئي هيو. تعليمي ادارا پنهنجي سالياني جشن ۽ اهم ڏينهن تي يا ناتال جي موڪلن ۾ پڻ سنڌي ڊرامن کي منچ تي آڻيندا هئا. عام ماڻهن ۾ شرڌا ۽ سندن ڏرم ۽ تقدير ۾ وشواس هڻڻ خاطر ڊرامن ۾ ٻه ڏرم، مذهب جو گهڻو اثر رهيو. ايا تائين سنڌي سماج ۾ ايتري سجاڳي ڪو

نہ آئي هئي، جنهن سبب سنڌي عورت، گهر جي چار ديواريءَ مان نڪري سنڌي ناٽڪ کي صحيح روپ ڏيڻ کان ڪوهين ڏور هئي. ان شروعاتي دور ۾ سنڌي ناٽڪن ۾ عورتن جا ڪردار مجبور ٿي، مرد ئي ميڪ اپ ڪندي ادا ڪندا هئا".(8)

هن دور جي ڊرامن ۾ ڪردارن جي زباني ڪرايل گفتگو لاءِ بولي جو خاص خيال رکيو ويندو هئو. جيئن اداڪار اهڙي نموني استعمال ڪن، جيڪا اصل ۾ روزمره جي زندگيءَ ۾ ڪتب آندي ويندي آهي.

انگريز دور جي ڊرامن جي عنوانن ۾ انفراديت آهي. هن دور جي عنوانن کي چئن حصن ۾ ورهائي سگهون ٿا. هڪڙا اهي نالا، جيڪي لوڪ داستانن تي مبني آهن. مثال طور مومل راڻو، سهڻي ميهار، عمر مارئي وغيره. هي ڊراما عشقيه موضوعن تي هئا، جن ۾ قديم دورن جا قصا شامل هوندا هئا. انهن ڊرامن جي اهم ڪردارن جا نالا انهن عاشقن جي نالن جا اصلي نالا هوندا هئا ۽ سچن قصن کي ڦيرڦار سان پيش ڪيو ويندو هو.

ٻئي قسم جي نالن ۾ جيڪي ان دور جي حالتن مطابق رکيا ويندا هئا. مثال طور "دنيا دورنگي"، "گماني گهمسان"، "فسادي ڦوڪڙو" وغيره هوندا هئا. انهن ڊرامن جي نالن مان معلوم ٿئي ٿو تہ ان دور جا ليکڪ زماني جي بي ڍنگي رفتار، ملڪي حالتن وغيره کي مد نظر رکندا هئا. هنن ڊرامن ۾ اڪثر طنز ۽ مزاح شامل هوندي هئي، جنهن جو خاص مقصد اصلاح هوندو هو. ٽئين قسم ۾ اهي نالا آهن، جيڪي سسپينس، سنسني خيز ۽ قتل وغيره تي مبني هوندا هئا. مثال طور "بي وفا قاتل"، "مايا جو انڌ"، "پاپ جو ڪيتو"، "قاتل مسافر" وغيره آهن. چوٿين قسم ۾ اهي ڊراما هئا، جيڪي مهاپارت ۽ ٻين ڏرمي موضوعن تي مبني هوندا هئا. مثال طور "هرشچندر"، "شڪنتلا"، "منوهر نانگڻ" وغيره.

سنڌي ڊرامي جي تاريخ ۾ ليلا رام ماکيجاڻي ۽ چانڊومل ڪتري نئين نوعيت جا ڊراما لکيا. هن ڊرامن ۾ پرتشدد موضوع آندا ۽ اسٽيج تي گولين ۽ چاقن جي چمڪ کي متعارف ڪرايو.

هن دور جي ناٽڪن جي بي اهم ڳالهه هئي "ايڪانڪي ڊراما" (One Act Plays). هن قسم جي ڊرامن جو ابو پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ کي چيو وڃي

ٿو.

انگريزن جو دور دراصل سنڌي ڊرامي جي تاريخ ۾ ترجمي جو دور هو. هن دور ۾ ڪيترائي اهڙا ڊراما لکيا ويا يا ترجمو ڪيا ويا، جيڪي سنڌي سماج جي ترجماني نه ڪندا هئا. مثال طور "ليلا مجنون"، "خورشيد"، "نادر شاهه"، "شيرين فرهاد جهانگير" ۽ "نورجهان" وغيره وغيره. اهڙن ڊرامن ۾ داستان گوئي جو دخل وڌيڪ هوندو هو. اهي ڊراما سنڌي معاشري جي عڪاسي جي قدر دور هئا.

عشقيه داستان ڊرامي جو روح هوندا آهن. سنڌي ڊرامي جي تاريخ کي ڏسبو ته اهو عشقيه موضوعن سان ڀرپور آهي. هر ڊرامي ۾ پلي اهو ڪهڙي به موضوع تي هجي ان ۾ عشقيه قصو، واقعو ضرور سمايل هوندو. هن دور ۾ هڪ طرف سنڌ جا قديم لوڪ داستان ڊرامن تي حاوي هئا ته ٻئي طرف دور جديد جي حساب سان به عشقيه ڊراما لکيا ويا. ان حالتن ۾ ڪٿي ڪٿي ڊراما وڌيڪ دلڪش ته ڪٿي بلڪل بي چسا ٿي پوندا هئا.

هن دور ۾ ڪيترائي ڊراما يورپي ٻولين مان ترجما ٿيا جن ۾ ڪيترن ئي شيڪسپيئر جا ڊراما پنهنجي پنهنجي حساب سان ترجما ڪيا. انهن ۾ مرزا قليچ بيگ King Lear مان "شاهه ايليا"، Hamlet مان "شهزادو بهرام" Merchant of Venice مان "حسنا دلدار" وغيره ترجما ڪيا ۽ ٻين ۾ عثمان علي انصاريءَ Two Gentlemen of Verona مان "گمراهه دوست" ۽ Cymbeline مان "جرم وفا" ترجمو ڪيا. ڪاڪي ڀيرومل King John جو "حرص جو شڪار" جي نالي سان ترجمو ڪيو. ڄينمل پرسرام Hamlet جو "هئملٽ" جي نالي سان ترجمو ڪيو. پاڳچند آڏواڻي "آٽيلو" جو انهيءَ نالي سان ترجمو ڪيو. هنن ترجمن ۾ مرزا صاحب جا ترجما اهم آهن. هن انهن کي سنڌي ماحول ۾ پيش ڪيو. سندس ڊرامي "حسنا دلدار" ۾ هندو مسلم اتحاد ڏيکاريو ويو آهي، جو اصل ڊرامي يهودي ۽ عيسائي نفاق تي ٻڌل هو. جنهن کي مرزا صاحب قيرائي پنهنجي ماحول ۾ آندو. انهن ترجمن ۾ ڄينمل ۽ پاڳچند جا اهڙا به ڊراما آهن جي اصل کان به مشڪل آهن.

هن دور ۾ ڪيترائي اهڙا ڊراما ملن ٿا، جن تي ڪيترن ئي ڊراما نگارن

طبع آزمائي ڪئي. هن قسم جي ڊرامن ۾ لوڪ داستان ۽ شيڪسپيئر جا ترجما سر فهرست آهن. ساڳين موضوعن ۽ ڊرامن کي مختلف ليکڪن پيش ڪري ان جي اصليت ئي بگاڙي ڇڏي. مثال طور شيڪسپيئر جي ڊرامن کي جڏهن مرزا قليچ بيگ ترجمو ڪندو هو ته ان کي سنڌي ماحول مطابق پيش ڪندو هو. اگر ساڳئي ڊرامي کي جينمل پرسرام ترجمو ڪندو هو. ان کي اصل کان ٻه وڌيڪ مشڪل بڻائي ڇڏيندو هو. اهڙي طرح هڪ لوڪ داستانن کي ڪيترن ئي ليکڪن مختلف رنگن ۾ پيش ڪيو.

هن دور ۾ ڊرامن جي خاص ڳالهه اها هوندي هئي ته انهن ۾ وڌ ۾ وڌ گيت رکيا ويندا هئا. بدلجندڙ منظر جي حساب سان گيت هوندو. کي ڊراما ڇهه ڇهه ڪلاڪن جا هوندا هئا، جن ۾ 40 تائين گيت رکيا ويندا هئا. ڪيترن ڊرامن جي شروعات حمد سان ٿيندي هئي يا شاهه جي ڪلام سان. ان کان پوءِ موضوع جي حساب سان پڻ گيت شامل ڪيا ويندا هئا.

هن دور جي ڊرامن جي هڪ خصوصيت اها ٻه هوندي هئي ته انهن ۾ مزاحيه ڪردار ۽ مزاحيه موضوع ضرور شامل ڪيا ويندا هئا. عوام جي پسند کي سامهون رکي، سماجي براين کي طنزيه انداز ۾ پيش ڪيو ويندو هو ، جيئن عام ماڻهو ان مان سبق ٻه حاصل ڪري ته وندر ٻه حاصل ڪري. گهٽ ۾ گهٽ هڪ اهڙو ڪردار ضرور هوندو هو، جيڪو سڄي ڊرامي ۾ تماشائين جي دل وندرائيندو هو.

هتي هڪڙي ڳالهه ڏيان ڇڪرائي ٿي ته هن دور جي ڊرامن ۾ سنجيده ڪردار مزاحيه ڊائلاگ کي نه چوندا هئا. سندن رويو شروع کان آخر تائين سنجيده هوندو هو.

هن دور جي خصوصيت ۾ اها ڳالهه آهي ته اڪثر ڊرامن جو انداز ناصحانه آهي. مثال طور مرزا قليچ بيگ جيترا ٻه ڊراما لکيا يا ترجمو ڪيا، انهن جي ديباچي ۾ لکندو هو ته سندس اصل مقصد اخلاقي درس ڏيڻ آهي. ان رجحان مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌي ليکڪ يوناني ڊرامي جي پيروي ڪندا هئا. ڊرامن ۾ نيڪي ۽ بدي جي وچ ۾ ازلي جنگ ڏيکاري ويندي هئي. آخر ۾ نيڪي جي فتح ۽ بدي جي شڪست ٿيندي هئي. اهڙي طرح سماج جا اهڙا ڪردار مثال طور

شرابي، رشوت خور، ظالم وغيره آخر ۾ پڇتاءَ سان نيڪ ٿيو پون. سيرت جي لحاظ کان ڊراما ٻن حصن ۾ ورهايل هوندا هئا. ڊرامي ۾ هڪ سورمو (Hero)، ٻيو شودو (Villian). ٻنهي جي ڪردار ۾ سيرت ۾ واضح فرق هوندو هو. انهن مان هڪ حق ۽ سچ جي تبليغ ڪندڙ نظر ايندو هو ته ٻيو وري ان ۾ رڪاوٽون وجهندڙ هوندو هو.

حقيقت هي آهي ته ورهاڱي کان اڳ ڪيترائي ناٽڪ ڪتابي صورت ۾ ۽ اسٽيج تي آندا ويا پر انهن ۾ ڪي ٿورا ادبي شاهڪار آهن، باقي سب وقتي ثابت ٿيا. انهن ڊرامن مان طبعزاد بلڪل ٿورا يا قطعي ڪو نه هئا. اڪثر ڪري سيئي ٻين ملڪن تان حرف بحرف ترجمو ٿيل هئا، جن ۾ تهذيب، رسم رواج پڻ ڌاريو هو، تنهنڪري سنڌين جي دلچسپيءَ جو باعث هرگز ڪين ٻڌيا. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ جو ٻه ساڳيو خيال آهي ته "سنڌي ڊراما نگارن جيتوڻيڪ سياسي، سماجي ۽ تاريخي مضمون پئي آندو آهي ۽ ان ۾ گهڻي پاڻي ڪامياب ويا آهن. ان هوندي ٻه ڪو ٻه شيڪسپيئر يا برنادشا پيدا ڪري ڪو نه سگهيا".(9)

حوالا:

1. جنيت ريلواڻي:"سنڌ ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جا سپيتڪ ناتا"، سنڌ پارتي پبليڪيشن، راجڪوٽ، 2008ع، ص 387
2. ڊاڪٽر غلام علي الانا :"سنڌي نثر جي تاريخ"، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، 1977ع. ص 87ڊاڪٽر ميمڻ عبدالغفور سنڌي: "ڊراما نويسيءَ جو فن"، ماهوار پيغام، اطلاعات ڪاتو، حڪومت سنڌ، ڪراچي، 1986ع
3. ميرمحمد نظاماڻي: "سنڌي ڊراما ان جو ارتقا نظريو فن ۽ تاريخ"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1982ع، ص 55
4. اي ـ جي اتم: "سنڌي ڪهاڻي، ناٽڪ ۽ تنقيد"، ڪلپنا ڪتاب گهر، الهاس نگر، 1981ع، ص 31
5. لطف الله بدوي: "ڪليات خادم"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1958ع
6. ميرشفيع احمد علوي: "سنڌي ادب ۾ جهونا داستان"، ماهنامو نئين زندگي، ڪراچي، آڪٽوبر 1961ع
7. رام جوهراڻي: برطانوي دور ۾ سنڌي ڊراما نويسي (برطانوي دور ۾ سنڌي نثر، مرتب: ڊاڪٽر منوهرلعل متلاڻي) ڊپارٽمنٽ آف سنڌي، يونيورسٽي آف ممبئي، 2003ع، ص 109

8. ڊاڪٽر ميمڻ عبد المجيد سنڌي: "سنڌي ادب جو تنقيدي اڀياس"، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 1996ع، ص 525

انگريزن جي دور ۾ سنڌي ڊراما جا خاص موضوع

انگريزن جو سنڌي اسٽيج ڊراما جي عروج جي دور هو. جنهن ۾ هر قسم جا ڊراما لکيا ويا يا ترجمو ڪيا ويا. هن دور ۾ جيڪي ڊراما لکيا ويا يا ترجمو ٿيا، انهن کي هيٺين موضوعن ۾ ورهائي سگهجي ٿو:

هندو ڏرمي ناٽڪ

سنڌ ۾ جيڪي ڏرمي ڊراما تريجمو ٿيا، اهي بنيادي طور "ناٽڪ" هئا، چو ته انهن جو بنياد قديم هندو ڏرم ۽ سورمن تي مبني آهي. انهن ناٽڪن جو موضوع تقدير جي بي وسي آهي. اڪثر ناٽڪ مها پارت، ڪالياس ۽ ٻين سنسڪرتي ناٽڪن تان ترجمو آهن. ان سلسلي ۾ آغا حشر ۽ ماسٽر رحمت جا اوپيرا ناٽڪ مشهور هوندا هئا. اهڙن ناٽڪن ۾ "اندر سيا"، "راجا اندر"، "خدا دوست"، "خوبصورت بلا"، "هريش چندر" ، "ليلا مجنون" ، "شيرين فرهاد" ۽ "شڪنتلا" وغيره اهم هئا. اهي اڪثر ناٽڪ ڏرمي ۽ ديو مالائي ڪهاڻين يا سنسڪرت ناٽڪ ۾ آيل مضمونن جي آڌار تي جوڙيل هئا. ڏرمي ناٽڪن جي ڪري سنڌي ناٽڪ جو گهڻو شوق پيدا ٿي نه سگهيو. ڇو جو اهي هڪ مذهب جي عڪاسي ڪندڙ ناٽڪ هئا. اڳتي هلي جڏهن سنڌ ۾ ناٽڪ لکجڻ ۽ کيڏجڻ جو رواج پيو ته ناٽڪن ايستائين ترقي نه ڪئي جيستائين انهن کي ڏرمي موضوعن کان آزاد ڪري سماجي موضوعن تي آندو ويو.

سنڌ ڪاليج مندليءَ ۾ جيڪو پهريون ناٽڪ ڪري ڏيکاريو هو سو هو "نل دمنتي". جنهن 1894ع ۾ پهريون ناٽڪ ڇيناناند ڪلٽنداس پريائي جو لکيل "نل دمينتي" پيش ڪيو. سال 1888ع ۾ ڪوڙو مل ڪلناڻيءَ جو "رتناولي" ناٽڪ ڇپيو. ساڳي سال ۾ ماسٽر ڇيناناند جو ترجمو ٿيل ناٽڪ "انڌير نگري" شايع ٿيو. اٽوبهين عيسوي صديءَ ۾ مرزا قليچ بيگ ان دؤر ۾ "ڪالياس" سنسڪرت ناٽڪ "شڪنتلا" 1896ع جو ترجمو هو. ليلارام وٽٿمل جا "هريش چندر" 1895ع، "مهن تارڪا" ۽ ڏيئومل گاگن مل جو لکيل "رام بنواس" 1897ع

وغيره آهن. انهن کان علاوه هري سنگهه ڊنگومل "اندر سيا" 1890ع ۾"خدا دوست" 1890ع، ماسٽر چيتانند جو ناٽڪ "ستي سهاڳڻ" (1896ع) اهم ناٽڪ ليکيا وڃن ٿا. ليلارام وٽڻمل "خاڪي" مهاپارت تان ورتل ڊرامو "هرشچندر" جيڪو سال 1895ع ۾ لکيائين. سندس بن قسطن ۾ لکيل ناٽڪ 'رامائڻ' کي 1898ع ۾ پيش ڪيوويو.

گاگسنگ آتما سنگ جو "شڪنتلا دشينت" به اهم آهي. ڪلياڻ آڏواڻيءَ به "شڪنتلا" جو ترجمو ڪيو آهي. مشهور شاعر ڪشنچند بيوس جا به اڪثر ناٽڪ ڊرمي آهن. هن قسم جي ناٽڪن جو تعداد تمام گهڻو آهي. ڊرمي ناٽڪن ۾ ڊرمي ڪلام به شامل ڪيا ويندا هئا. مثال طور "دروپدي" ۾ 44 راڳ ڏنل آهن. هن قسم جا ناٽڪ شروع ٿي ڊرمي ناٽڪن سان ٿيندا هئا.

هن دور جي ناٽڪن جي فلسفي تي پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکيو آهي ته "هندستان ۾ ايران ۾ شهيدن جا ناٽڪ، اسان جي پاڻ پري سنڌڙيءَ ۾ ته 19 صدي جي آخر ڌاري جڏهن هندو مت ويساھ ۾ اعتقاد جي جاءِ تي عقل ۾ سمجهه جو راڄ جاري ٿي ويو، تڏهن ڊرمي ناٽڪن سان آرنپ ٿيو. انهن ڊرمي ناٽڪن کي باريڪ نظر سان جاچجي ٿو ته هي ڳالهه پڌري ٿئي ٿي ته مڪيه مسئلي جي اپٽار ٿيل آهي ته "انسان هڪ بيوس ضعيف وٽ آهي ۾ زبردست بيترس تقدير سدائين مٿس غالب پئجي ٿي وڃي ۾ ڪيس عذاب ٿي سهرائي."[1] بهرحال، ڊرمي ناٽڪ سنڌ ۾ مشهور ٿي نه سگهيا.

شيڪسپيئر جا رومانوي ڊرامن جا ترجما

ڊرامي جي صنف انگريزي ادب ۾ پراڻي ۾ وڏي حيثيت واري رهي آهي. انگريزي ڊرامي جي دنيا ۾ وليم شيڪسپيئر، ڪرسٽوفر مارلو، جانسن، جان ڊرائڊن، جان ويبسٽر، برنارڊ شا ۾ آسڪروائلڊ وغيره اهم مقام رکن ٿا. سندن سجاڻپ ادبي دنيا ۾ آفاقي آهي. 1880ع ۾ جڏهن مرزا قليچ بيگ سنڌي زبان ۾ پهريون ڊرامو لکيو، تڏهن انگريزي زبان جا مشهور ڊراما نگار جارج برنارڊشا، آسڪروائلڊ، جان گالسوردي ۾ ٽي ايس ايلٽ ۾ ٻيا اڃا زنده هئا. سندن فن فڪر دنيا جي ٻين خطن سميت سنڌ ۾ به مشهور هو.

هڪ اندازي مطابق اٽڪل 33 ڊراما انگريزن جي دور ۾ انگريزي زبان جا سنڌي ۾ ترجمو ڪيا ويا، جن مان گهٽا شيڪسپيئر جا هئا. ڊاڪٽر حبيب الله مرزا لکي ٿو ته "موجوده سنڌي ڊرامو انگريزي ڊرامو آڏو رکي لکيو ويو آهي ۽ انگريزي ڊرامي جي ساخت (جوڙجڪ) ساڳي يوناني ڊرامي واري رکي ويئي آهي، جو ارسطو جي مقرر ڪيل قواعد جو پابند سڏجي ٿو. اهڙي طرح ايئن چئجي ته سنڌي ڊرامي جو بنياد قديم رواج ۽ ان جي شروعات انگريزن واري دور ۾ ٿي هئي، ته پڪ سان ان جو بنياد قديم يوناني ڊرامي ۾ پختو پيل آهي، يا ايئن چئجي ته بنياد اهو ئي آهي، ليڪن اوساري انگريزي ڊرامي واري آهي".[2] جيتوٽيڪ مرزا قليچ بيگ، ڪشنچند بيوس، خانچند درياڻي ۽ ٻيا سنڌي ڊرامي ۾ نوان نوان موضوع کڻي آيا پر پيشڪش جي لحاظ کان اهي سڀ انگريزي ڊرامي جي استائيل تي آڌاريل هئا.

وليم شيڪسپيئر نه صرف انگريزي زبان ۾، پر سڄي دنيا جي ادب ۾ اوچو مقام رکي ٿو. شيڪسپيئر جي فن، فڪر ۽ حياتيءَ تي هزارين ڪتاب دنيا جي مختلف ٻولين ۾ لکيل آهن. شيڪسپيئر جا ڊراما دنيا جي اڪثر ٻولين ۾ شايع ٿي چڪا آهن، جيڪو خود هڪ ادبي رڪارڊ آهي. "وليم شيڪسپيئر 23 اپريل 1564 ع ۾ اسٽارٽ فورڊ ايوان ۾ پيدا ٿيو. وليم شيڪسپيئر جي ننڍ پڻ جي باري ۾ ڪا گهٽي خبر نه ٿي پوي. اهو به هڪ راز آهي ته هن ڪيتري تعليم حاصل ڪئي هئي، ڪهڙن حالتن ۾ هو لنڊن پهتو ۽ اسٽيج جي پهريائين نوڪري پوءِ اداڪاري شروع ڪيائين، انهن سيني لاءِ روايتون ٻڌايون ويون آهن".[3] وليم شيڪسپيئر گهٽ ۾ گهٽ ستٽيهه ناٽڪ ۽ بيشمار نظم لکيا، جن ۾ "وينس ۽ ايڊونس" (Venice and Adonis) ۽ "ريپ آف ٽڪريئسيا" (The Rape of Lucree) گهڻو مشهور آهن، انهن کان علاوه 154 سانيٽ به لکيائين. هن 37 ڊراما لکيا. شيڪسپيئر پنهنجا پويان ڏينهن پنهنجي اباڻي ڳوٺ وڃي گذاريا هئا. هو 23 اپريل 1616 ع تي ٻاونجاهه ورهين جي ڄمار ۾ وفات ڪري ويو. ڪيس سندس ڳوٺ واريءَ ديول ۾ پوريو ويو.

سنڌي ڊرامي تي وليم شيڪسپيئر جي ڊرامن جو وڏو اثر اوڻويهين صديءَ کان شروع ٿيو. ۽ جنهن زماني ۾ سنڌي ڊرامن جو رواج پيو تڏهن سنڌي اديبن

شيڪسپيئر جي ڊرامن کي وڏي پيماني ترجمو ڪرڻ شروع ڪيو. انهن ۾ نوان نوان تجربا ڪيا. ڪيترن ئي سنڌي ليکڪن سندس ساڳئن ساڳئن ڊرامن جو مختلف نمونو ترجمو ڪيو. اي جي اتم لکي ٿو ته "سنڌي ناٽڪن جي ٻئي دور کي شيڪسپيئر جي ڊرامن جو دور چوڻ ئي ٺيڪ ٿيندو. هي دور 22 سال هليو. شيڪسپيئر جا ناٽڪ اڳئين دور جي ڪرامتي ۽ ڏرمي واقعن جي پيٽ ۾ ڪردار نگاري وارا ناٽڪ هئا. انهن ۾ سماجڪ مسئلن ۽ قدرن جي ڪشمڪش ڏيکاريل هئي. پر ٻنهي دورن جي ڏاڙا رومانيت واري هئي، جنهن ۾ حقيقي زندگيءَ بدران ڪلپنا ۽ جذبات تي زور ڏنل هو. انهن ناٽڪن جون اڪثر ڪهاڻيون ديوتائن، راجائن، پرين، شهزادن ۽ نوجوانن بابت هيون."[4] شيڪسپيئر جي ڊرامن جي ترجمن سان سنڌي ڊرامو ڏرمي ۽ فلسفي ڊرامن مان بہ آزاد ٿيو. ان سلسلي ۾ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو ته: "شيڪسپيئر زندگيءَ جي ان نموني فلسفي جي برخلاف هو ته انسان تقدير جو ٻڌو ٻانهو آهي ۽ سندس ڪا بہ ڪوشش نرڙ جي لکٽي کي ميٽي نہ ٽي سگهي. شيڪسپيئر هڙئي ناٽڪ هن نئين اصول تي ٻڌا ته انسان جي قسمت سندس سيرت ۾ سمايل آهي ۽ هو پنهنجي ڪرتوتن جي برڪت سان گهٽي قدر پنهنجي قسمت بڻائي سگهي ٿو. توڙي ڪن حالتن ۾ سيرت مڻان تقدير غالب پئجيو وڃي ۽ آخر نتيجو مقدر جي وس ٿيو پوي."[5]

شيڪسپيئر جي ڊرامن جا جن اديبن سنڌي ۾ ترجما ڪيا. انهن ۾ مرزا قليچ بيگ سر فهرست آهي، هن کي سنڌي ڊرامي جو شيڪسپيئر بہ چيو ويندو آهي، ٻين ۾ جينمل پرسرام، پيرومل مهرچند، نانڪرام ميرچنداڻي، تيرٿ بسنت، ديوان ناڪرداس، پاڪسنگ آڏواڻي، منگهارام ملڪاڻي، عثمان علي انصاري،لطف الله بدوي، حبيب الله مرزا ، تيرٿ بسنت ۽ ٻيا شامل آهن. شيڪسپيئر جو شايد ئي ڪو اهڙو ڊرامو هجي. جنهن جو سنڌي ۾ ترجمو نہ ڪيو ويو هجي. مرزا صاحب، جيڪي ڊراما سنڌي ۾ ترجمو ڪيا، انهن جا ڪردار ۽ ماحول ئي تبديل ڪري سنڌي ۾ آندو. ڪي ڊراما پنهنجي اصليت وڃائي وينا ۽ ڪي جڙ اصلوڪا سنڌي ٿي پيا، آهن ڪن مترجمن انهن کي اصلي روپ ۾ ترجمو ڪيو آهي. هتي اسان ڪجهہ ترجمو ٿيل ڊرامن جو جائزو ڏيون ٿا:

شهزادو بهرام (مرزا قليچ بيگ): مرزا قليچ بيگ هي ڊرامو وليم شيڪسپيئر جي مشهور ڊرامي Hamlet جو ترجمو ڪيو. مرزا صاحب هن ڊرامي کي سنڌي ماحول ۾ مسلم زندگيءَ ۾ "شهزادو بهرام" جي عنوان سان 1914ع ۾ ترجمو ڪيو.

تريا چلتر (ديوان ناڪرداس ناگراڻي): ديوان ناڪرداس ناگراڻي جو تعلق شڪارپور سان هو. هن 1914ع ۾ "تريا چلتر" ناٽڪ لکيو. جيڪو شيڪسپيئر جي هئلمٽ جو ترجمو آهي. "تريا چلتر" ترجمو اصل کان بہ ڏکيو هو. جنهن جي ڪري مرزا قليچ بيگ جي ترجمي شهزادي بهرام جيتري شهرت حاصل ڪري نہ سگهيو.

هئمليٽ (چينمل پرسرام): چينمل پرسرام گلراجاڻي شيڪسپيئر جي مشهور ڊرامي Hamlet جو ترجمو "هئمليٽ" جي عنوان سان 1923ع ۾ ڪيو.

شاهہ ايليا : مرزا قليچ بيگ جو شاهہ ايليا ڊرامو اصل ۾ انگريزي ادب جي ڊرامانويس ۽ شاعر شيڪسيئر جي ڊرامي (KING LEAR) جو ترجمو آهي. جيڪو مرزا صاحب سال 1900ع ۾ ترجمو ڪيو هو. هن ڊرامي جو پهريون چاپو ادبي بورڊ طرفان سال 1959ع ۾ شايع ٿيو. هن ڊرامي ۾ سيرت جي هيٺائيءَ جي موضوع کي کنيو ويو آهي.

حسنا دلدار (مرزا قليچ بيگ): هيءُ شيڪسپيئر جي مشهور ناٽڪ "Merchant of Venice" جو ترجمو آهي ، جنهن کي مرزا قليچ سال 1897ع ۾ ترجمو ڪيو ۽ ان ڊرامي کي سنڌ ڪاليج ڊراميٽڪ سوسائٽيءَ طرفان ڪاميابيءَ سان اسٽيج تي پيش ڪيو ويو. هي ناٽڪ سيرت جي موضوع تي آهي.

گلزار ۽ گلناز (مرزا قليچ بيگ): مرزا صاحب شيڪسپيئر جي رومانوي ڊرامي The Romeo and Juliet جو ترجمو وري نئين انداز ۾ " گلزار ۽ گلناز" جي نالي سان 1909ع سنڌي صورت ۾ الٿو ڪيو ويو. اصل ڊرامي ۾ نوجوانن جو شيلن عاشقن جو دکدار انت ڏيکاريل آهي، پر ان ناٽڪ ۾ ان جي موتمار پڄاڻي کي مرزا صاحب عام ماڻهن جي دلپسنديءَ لاءِ قبرائي، پريمن جو ميلاپ ڪرايو هو.

شمشاد مرجانہ (مرزا قليچ بيگ): مرزا قليچ بيگ جو "شمشاد مرجانہ" 1908ع شيڪسپيئر جي مشهور ڊرامي Cymbeline جو ترجمو هو ۽ نهايت ڪامياب

ٿيو هو. هن ناٽڪ ۾ ڪردار جي ڪچائي اها ڏيکاريل آهي ته پورڙو هيرو، هيروئن (Heroine) جي ٻڌل بيوفائيءَ ۾ ستروئي ويساهه ڪري ٿو وڃي ۽ بنا تحقيق جي ڪڍي ٿو ڇڏيس، جنهن جي سزا اها ٿو پائي جو پڇتاءُ ۽ بعد ۾ وڇوڙي جا عذاب سهڻا ٿا پونس.

جرم وفا (عثمان علي انصاري): عثمان علي انصاري شيڪسپيئر جي سمبلائين (Cymbeline) جو "جرم وفا" جي نالي سان سان ڪيو. هن ڊرامي جا ڪردار ۽ ماحول تبديل ڪري سنڌي ۾ اخذ ڪيا هئا. پر انصاريءَ صاحب نه متن ۾ تبديلي آندي نه ڪردارن ۾ ڦيرڦار ڪئي، "جرم وفا" 184 صفحن تي، ميرپور خاص پرٽنگ پريس مان 1937ع ۾ شايع ڪرايو.

نيڪي بدي (مرزا قليچ بيگ): مرزا قليچ بيگ جو بهترين ناٽڪ "نيڪي بدي" 1911ع ۾ اسٽيج تي پيش ٿيو. جيڪي آغا حشر جي مشهور ڪيل "خوبصورت بلا" تان ترجمو ڪيل هو. مرزا صاحب پنهنجي ناٽڪ جي ديباچي ۾ ڄاڻايو آهي ته اهو اصل شيڪسپيئر جي ڪنهن ناٽڪ تان ترجمو هو، جنهن جو اصل مترجم نالو ڪونه ڄاڻايو هو.

جمشيد حميده (مرزا قليچ بيگ): مرزا قليچ بيگ هي ناٽڪ 1918ع ۾ شيڪسپيئر جي Mecbeth ناٽڪ تان الٿو ڪيو. جيڪو بعد ۾ شايع ٿيو.

حرص جو شڪار (پيرومل مهرچند): ڪاڪي پيرومل مهر چند آڏواڻي سال 1912ع ۾ شيڪسپيئر جي ڊرامي ڪنگ جان (King John) جو ترجمو "حرص جو شڪار" جي نالي سان ڪيو. هيري ٽڪر موجب هن جي ناٽڪ اردو ترجمي تان ورتو هو، جو ڪتابي صورت ۾ ته شايع ٿيو، پر اسٽيج تي ڪونه آيو".[6]

حسابي حساب (جينمل پرسرام گلراجاڻي): جينمل پرسرام گلراجاڻيءَ ڪيترن ئي ڊرامن جا ترجما ڪيا. ساڳي نموني هن شيڪسپيئر جي Measure for Measure جو ترجمو "حسابي حساب" جي نالي سان ڪيو، جنهن کي پٽ ناول واري انداز ۾ ترجمو ڪيائين.

چٽ نه چمات، وجان ئي بي وات: نانڪرام ڏرمداس 1922ع ۾ شيڪسپيئر جي ڊرامي "Taming of the Shrew" جو "چٽ نه چمات، وجان ئي بي وات" جي

نالي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. هن ڊرامي ۾ ڏنگي زال سنئين ڪرڻ واري موضوع کي کنيو ويو آهي.

عزيز ۽ شريف: مرزا قليچ بيگ شيڪسپيئر کي سنڌي ۾ متعارف ڪرائڻ ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو. هن Two Gentlemen of Verona جو ترجمو "عزيز ۽ شريف" جي نالي سان 1909ع ۾ ڪيو. جنهن کي سنڌ ڪالیج ناٽڪ منڊلي طرفان پيش ڪيو ويو.

گمراھ دوست: عثمان علي انصاري شيڪسپيئر جي Two Gentlemen of Verona جو ترجمو "گمراھ دوست" جي نالي سان 1838ع ۾ ڪيو. هي ڊرامو بہ بهترين نموني ترجمو ٿيل آهي. انصاري صاحب ڊرامي جا نالا جيتوڻيڪ اصل رکيا پر ڪردار جا نالا ساڳيا مغربي آندائين مگر سندس ٻولي سھڻي ۽ سلوڻي آهي.

پروفيسر منگھارام ملڪاڻي شيڪسپيئر جي مذاقي ناٽڪ Mid Summer Night's Dream جو ترجمو "دلسوز داستان" جي نالي سان ڪيو هو. جو 1939ع ۾ ڊي.جي ڪالیج ۾ پيش ڪيو ويو هو.

مراز قليچ بيگ جو ڊرامو "فيروز دل افروز" بہ رومانوي آهي، جيڪو هن اردو ڊراما "ليل و نهار" تان ترجمو ڪيو هو. هن ڊراما جي ڪهاڻي ايراني ماحول تي ٻڌل آهي. مرزا قليچ بيگ جا "شمشاد مرجانا" ۽ "عزيز ۽ شريف" بہ شيڪسپيئر جي رومانوي ڊرامن جا ترجما آهن.

سنڌ جي لوڪ داستانن تي مبني رومانوي ڊراما

شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي شاعريءَ ۾ ناٽڪ جي پھرين پيرو نشاندهي ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻيءَ ڪئي هئي. هن شيڪسپيئر جي ناٽڪن جي حوالي سان شاھ جي سورمين ۽ سورمن جي ڪردار نگاريءَ کي ناٽڪي ڪوٺيو آهي. هو لکي ٿو ته "شاھ جو نمونو بہ انگريزي شاعر شيڪسپيئر وانگي ناٽڪ جھڙو آهي. هي هڪ نئون نمونو آهي، جو سنڌ جي ڪنهن ٻئي شاعر استعمال ۾ نہ آندو آهي. انهيءَ شعر ۾ شاھ جي شعور جون ڪل خوبيون نڪري نروار ٿين ٿيون".[7]

ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي شاهه جي شاعريءَ جي ناٽڪي رخ جي نشاندهي ڏي جي ڪالیج ڪراچيءَ ۾ پڙهائڻ دوران پنهنجي تقريرن، مضمونن ۽ مقالن ۾ ڪئي هئي. جنهن کانپوءِ شاهه سائين جي شاعريءَ جي ڊرامائي روپ کي نظر ۾ رکندي شاعريءَ جي پس منظر ۾ سنڌي ناٽڪ لکڻ جي شروعات سنڌي ناٽڪ ۾ حقيقت نگاريءَ جي باني خانچند درياڻيءَ 1922 ع ۾ ڪئي. هن سر مومل راڻي تي پهريون ناٽڪ "مومل مينڊرو" لکيو. جنهن جو بنياد شاهه سائين جي شاعريءَ تي هو. هن ناٽڪ کي حقيقي روپ ڏيڻ لاءِ هنڊ هنڊ تي شاهه پٽائيءَ جي شاعري ڪتب آندي. جنهن سندس ان ڪامياب تخليق کي وڌيڪ دلچسپ بڻايو. اهو ناٽڪ پهريان سنڌي ساهت سوسائٽيءَ شايع ڪرايو. جنهن کانپوءِ اهو ناٽڪ پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ جي هدايتن هيٺ "ڊي جي سنڊ ڪالیج ناٽڪ منڊلي ڪراچيءَ" پاران اسٽيج ڪيو ويو. ان ناٽڪ ۾ اداڪاري ڊي جي ڪالیج جي ساگردن ڪئي. ناٽڪ جي هدايتڪار پروفيسر منگهارام ملڪاڻي ان ناٽڪ جو احوال ڏيندي لکي ٿو ته " ان ۾ بيت ۽ ڏوهيڙا شاهه صاحب جا ڪم آندل هئا ۽ ڪردارن جي زباني اهي ٺهڪندڙ هئا. .. هن ۾ مومل جو ڪردار ڪالیج جي هڪ چوڪري مڪند لالا ڏاڍي نفيسائي ۽ اُتساهه وچان ڪيو هو ۽ ڪافيون ۽ ڏوهيڙا ميڻاج پريا ڳايا هئا، راڻي جو پارٽ موتي جڳٽياڻيءَ ڪيو هو".[8]

ان ڊرامي کانپوءِ لعل چند امر ڏني مل عمر مارئيءَ جي قصي تي "عمر مارئي" لوڪ ناٽڪ لکيو. جيڪو رابندر ناٿ ڊرئمٽيڪ ڪلب حيدرآباد پاران 1925 ع ۾ اسٽيج ٿيو. اهو ناٽڪ حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ ۾ ساڳئي ناٽڪ منڊليءَ ور ور ڏئي ڏهه ٻارهن ڀيرا اسٽيج ڪيو هو. ساڳئي سال لعل چند امر ڏني ٻيو ناٽڪ "سهڻي ميهار" لکيو. پر اهو اسٽيج تي نه اچي سگهيو. جنهن کانپوءِ هن "سسئي پنهون" ناٽڪ ڊنگو مل سان گڏجي لکيو. پر اهو به اسٽيج نه ٿي سگهيو ۽ نه وري شايع ٿي سگهيو. 1932 ع ۾ مزاحيه اداڪار منگل سنگهه رامچنداڻيءَ "سسئي پنهون" ناٽڪ لکيو هو. جيڪو "ينگ سٽيزنس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد" پاران اسٽيج تي آندو ويو. ان ۾ به شاهه جون ڪافيون ۽ وايون ڏنل هيون. ڊاڪٽر ليلا رام ڦيرواڻيءَ 1936 ع ۾ "ليلا چنيسر" جي لوڪ داستان تي ناٽڪ "هڪڙي رات"

جي نالي سان لکيو. هي ناٽڪ استيج تي ڪونہ آيو. پر ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيو. جنهن جو مهاڳ پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ لکيو.

ڊاڪٽر ليلا رام سنگهہ جو جنم شڪارپور ۾ ٿيو. ڊاڪٽر ليلا رام ڏرم اپڪار ڊرئميٽڪ سوسائٽي جو ميمبر هو. هن صاحب پهرئين جنوري 1936 ع تي هڪڙو ڊرامو "هڪڙي رات عرف ليلا چنيسر" نالي لکيو. جيڪو هندستان پرنٽنگ پريس، ڪراچي طرفان شايع ٿيو. ڊاڪٽر ليلا رام شاهہ لطيف جي سر ليلا چنيسر جي پس منظر ۾ لکيل هي ڊرامو پنهنجي مربي پاڻ ۽ سنڌ جي نامياري دانشور پروفيسر شيوارام ڪيرواڻي جي نالي ارپيو آهي.

"هڪ رات عرف ليلا چنيسر" جي مهاڳ ۾ ڪاڪو پيرومل آڏواڻي لکي ٿو ت"هن ناٽڪ جو نالو هڪڙي رات ڏسي پهريائين دل ۾ آيم ت اهو ڪاٽي ان جي بدران'ليلا چنيسر ناٽڪ' نالو رکان، ت هر ڪو نالي منجهان ئي سمجهي ت هي کيل ڪهڙي قصي تي ٻڌل آهي، پر پوءِ اتي ئي هٽ جهليم جو ڏٺو ت اهو نالو ب وڌي معنيٰ وارو آهي. هن دنيا ۾ انسان گويا هڪ رات لاءِ مهمان آهي" هو وڌيڪ لکي ٿو ت "اهي ڳالهيون ڳٽي ڪتاب جو اصلوڪو نالو قائم رکيم. ڪتاب ۾ مون رڳو ڪن ٿورن هنڌ ضروري ڪيرڦاريون ڪيون آهن، نہ ت سجو ناٽڪ جيئن ڊاڪٽر ڪيرواڻي پاڻ لکيو هو تيئن قائم رکيم ت پلي ٻولي توڙي خيال پڙهي، پڙهندڙ امين ٿي چون ت هي ناٽڪ ڪيتري قدر دلچسپ، پراثر ۽ نزاڪت پربو آهي ۽ هي ڳالهہ ب وڃائين ت ڊاڪٽر ڪيرواڻي انسان سياڻ جو ڪيتري قدر اپياس ڪري زنانا وهم ۽ اندر جا امنگ هن ناٽڪ ۾ اٽڪل سان آندا آهن. ڊاڪٽر ڪيرواڻيءَ کي ڏٺي شعر جوڙڻ جي ڏات ب ڏني آهي ۽ راڳ مان ب واقف آهي، ت پل سندس شعر جون خوبيون توڙي خاميون پڙهندڙ پاڻ ويچارين، مون کي پڪ آهي ت هر ڪو قبول ڪندو ت جيڪو شاگرد پهرئين ڪوشش سان ههڙو ڪتاب لکي تنهن هر طرح جس لهڻي."[9]

شاهہ جي شاعريءَ جي بنياد تي سنڌيءَ ۾ لوڪ ناٽڪ لکڻ جي پختي روايت سدا حيات پروفيسر رام پنجواڻيءَ وڌي. هن 1941 ع ۾ ڊي جي سنڌ ڪاليج جي پرنسپال ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي چوڻ تي ڪاليج جي غريب شاگردن جي مالي

سهائتا لاءِ هڪ ناٽڪ "مومل راڻو" هڪ اندر لکي اسٽيج تي آندو. هن ناٽڪ ۾ مومل جو ڪردار ڪالیج جي شاگردياڻي مئنا واسواڻيءَ ادا ڪيو هو. جنهن شاهه جا بيت ۽ وايون سريلي آواز ۾ ڳايون. رام پنجواڻيءَ شاهه جي شاعريءَ جي روشنيءَ ۾ هيو ناٽڪ لوڪ داستان "عمر مارئي" تي "پکي ۽ پدمڻي" جي نالي سان لکيو. جيڪو 1943 ع ۾ ڪالیج جي شاگردياڻين پنجواڻي صاحب جي "سنڌي سرڪل" جي پليٽ فارم تان سندس ئي هدايتڪاريءَ ۾ ڪري ڏيکاريو. ورهاڱي کان اڳ 1946 ع ۾ نانڪرام ڏرمداس لوڪ ناٽڪ "سهڻي ميهار" لکيو. جيڪو ماهوار "پارت جيون" حيدرآباد ۾ شايع ٿيو. ورهاڱي کان اڳ سنڌ ۾ آخري لوڪ ناٽڪ "سسئي رُل مئي" لعل چند امر ڏني مل 1946 ع ۾ لکيو. جيڪو "مهراڻ مخزن" ڪراچيءَ ۾ شايع ٿيو.

سنڌي ناٽڪ ۾ جديديت جي حساب سان سندر اگناڻي لکي ٿو ته "پارت ۾ خوله ورهاڱي کان اڳ سنڌي ناٽڪ ۾ وقت بہ وقت نوان تجربا ٿيندا رهيا آهن. پنهنجي وقت ۾ مرزا قليچ بيگ، خانچند درياڻي، ڪشنچند بيوس، لالچند امر ڏنو مل ۽ منگهارام ملڪاڻيءَ نوان نوان موضوع ڪٽي ناٽڪ لکيا هئا پر پيشڪش جي لحاظ کان انهن ۾ نواڻ گهٽ هئي. چاڪاڻ ته انهن تي پارسي ٿيٽر يا شيڪسپيئر جي ٿيٽر جو اثر چانيل هئو. پر ان کان هتي ڪري لالچند امر ڏني شاهه لطيف جي شعر جو استعمال ڪري "عمر ـ مارئي" ناٽڪ جوڙيو. جيڪو هڪ ڪامياب تجربو هو. ساڳي طرح ليلارام ڦيرواڻي "هڪ رات" ناٽڪ ۾ پريم کي عشق جي مزاج جي سطح کان مٿي کڻي نفيس پيار ڪري کو نہ ڏيکاريو هئو پر ان ۾ شاهه صاحب جو شعر خوبصورتيءَ سان اٽيو هئو. جنهن ڪري نئون تجربو چيو وڃي ٿو." (10)

تاريخي ڊراما

اهو ڊرامو، جنهن ۾ تاريخ مان ورتل ڪردار، واقعا، حڪمرانيءَ جا حالات وغيره ڊرامي جي روپ ۾ ڏنل هجن، يا اسٽيج تي پيش ڪيا وڃن. هنن ڊرامن جي هڪ تاريخي حقيقت هوندي آهي ۽ ڪردار ۽ واقعا سچا هوندا آهن. دنيا جي ادب ۾ تاريخي ڊرامن جو هڪ وڏو مقام آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ بہ ڪيترائي تاريخي

ڊراما لکيا ويا آهن. انگريزن جي دور ۾ هڪ طرف شيڪسپيئر جا تاريخي ڊراما ترجمو ٿيا، ٻئي طرف مها پارت ۽ هندستاني تاريخي ڪردارن تان ڊراما لکيا ويا يا ترجمو ڪيا ويا.

انگريزن جي دور ۾ ڪيترائي تاريخي ڊراما لکيا يا ترجمو ڪيا ويا. پر انهن ۾ اڪثر ڏرمي ڊراما هئا، جيڪي هندو ڏرمي ڪتابن، ڪٿائڻ ۽ سورمن تي آڌاريل هئا. مثال طور ڪشنچند بيوس جو "هرش چندر"، تيجومل شهاڻيءَ جو "راڻو پرتاب سنگ" ۽ ٻيا ڪيترائي شامل آهن. ناڪرداس آسواڻي جي سنڌ جي اوائلي تاريخ تي "راجا ڏهرسين" (1923ع) تمام گهڻي مقبوليت حاصل ڪئي. ڪجهه تاريخي ڊراما هندستاني تاريخ تي آڌاريل آهن مثال طور "جهانگير"، منگهارام ملڪاڻيءَ جو "انارڪلي" ان ڏس ۾ ڳڻي سگهجن ٿا. شيڪسپيئر تاريخي ڊرامن کي سنڌي ٻوليءَ نئين انداز ۾ پيش ڪيو ويو آهيجن ۾ "ڪنگ جان"، "قلوپطره"، "جوليس سيزر" وغيره اهم آهن. "سنڌ جي ماڻهن جي سورهيائي تي پهريون ناٽڪ 'سئبريڪا جو پيش پوڻ' محمد حنيف صديقيءَ 1930ع ۾ لکيو هو. جيڪو سڪندرِاعظم جي سنڌ ۾ ناڪاميءَ جي پس منظر ۾ لکيل هو.

سماجي ۽ حقيقت نگاري وارا ڊراما

ڊاڪٽر غلام علي الانا مطابق "سنڌي ڊرامي ۾ ڪو نه ڪو مقصد رکيل آهي. ڊراما نويس انهن ۾ روزانه زندگيءَ جي مسئلن کي بيان ڪيو آهي. سنڌي ڊراما نگار پنهنجي ڊرامن کي استيج، ريڊيو يا ٽي وي تي تفريح لاءِ يا وقت ڪاٽڻ لاءِ نه ٿو لکي، پر هن جي آڏو ڪو مقصد آهي. هن جو مقصد پيسو ڪمائڻ نه آهي، پر هو سماج ۾ اصلاح آڻڻ ٿو چاهي، هو پنهنجي اندر جو آواز ٻين تائين پهچائڻ ٿو چاهي. بهرحال سنڌي ڊرامن جي مطالعي کان پوءِ انهن مر سنڌي سماج متعلق جيڪي مسئلا نظر آيا آهن يا جيڪي مسئلا ڊراما نگارن بيان ڪيا آهن يا انهن نشاندهي ڪئي آهي، اهي هي آهن: تقدير جو فلسفو، سماجڪ ڪشمڪش جو فلسفو، ڏيتي ليتي جو مسئلو، هندن ۾ جيئري تي جيئري شادي جو مسئلو، دولت جي انڌ جو مسئلو، خود غرضي ۽ ويسلا گهاتيءَ جو مسئلو، ڪٽنبي جيوت جو مسئلو، تنگدل مائٽن ۽ نئين زماني جي آزادي پسند جوانن جو مسئلو، بک ۽

بيروزگاري جو مسئلو، پيار جي شاديءَ جو مسئلو، وٺشيائن ۾ سندن عاشقن جو مسئلو، ججن، وڪيلن ۾ ڪورٽن جا مسئلا، شراب نوشيءَ مان خرابين جو مسئلو، رشوت، رسائي ۾ لاپي جا مسئلا، ڪامورن جا قهر، قومي آزادي، هندو مسلم ايڪتا، بنا شادي ڪرڻ مان اگرا نتيجا، پوڙهن جو نندين نيٽين سان پرٽجڻ، ماتيجي ماءُ جي رويي جا مسئلا، سڪٽو هٽ ۾ نمائش، زميندارن جا ظلم، ڪلين ۾ ويندڙ عورتن جا مسئلا ۾ اهڙا ڪئين مسئلا آهن جن جي ڊراما نگارن نشاندهي ڪئي آهي."(11)

ڊاڪٽر پريم پرڪاش مطابق "سماج ۾ ڪيترا اهڙا دائمي مسئلا هوندا آهن جيڪي سماج خلاف ٽي بي ۾ ڪينسر جو ڪم ڪندا آهن. ادب ۾ اهي ور ور موضوع طور ڪنيا ويندا آهن. پل جن لاءِ لڳندو هجي تہ بيماري جي نگري آهي، نہ لٽي آهي ۾ نہ لهڻ جا آثار آهن، تڏهن بہ دوا ڪندو رهڻ لازمي هوندو آهي. اهڙن مسئلن وارن موضوعن تي سنڌي ناٽڪن جو اندازو چگو آهي."ڊاڪٽر پريم پرڪاش سنڌي ڊرامن جي روشني ۾ ڊرامن جي موضوعن کي ٽن قسمن ۾ ورهايو آهي.

پهريون قسم: انگريزن جو ظلم ۾ غير انساني سختيون انگريزن خلاف تمام تحريڪون آزاديءَ جي هلچل، سوديشي ـ پٽيءَ جي طلب، مديرن جون غلط ڪاريون ، زميندارن جا روز نوان ظلم، سرڪار شاهي جي عام ماڻهن سان روش، پهرين ۾ بي مهاپاري لڙائي، رشين انقلاب جو پڙاڏو، جاتيءَ جي جدا جدا ڪيترن ۾ غير ماڻهپي طرف بيداري، جيون جا آرٽڪ، سماجي، سياسي مسئلا، وقت بہ وقت ٿيندڙ گهٽنائون وغيره.

ٻيو قسم : انگريزي تهذيب جو وڌندڙ دخل ۾ مرض ، نئين زماني جا فيشن ۾ برايون، وڏي عمر وارن ٻڌن جون نندي عمر جي ڇوڪرين سان شاديون، زميندار جي حوس، ڏيتي ليتي جا نتيجا ۾ جدا جدا ٿيندڙ قصا، مذهبي ڪٽرپڻي جا روز سامهون ايندڙ نتيجا، مذهبي زور دستيون، قومي تنگدليون، غير سماجڪ عناصرن جون ڪار گذاريون وغيره .

ٽيون قسم: ڏرم جو پاکنڈ، مذهبي ڪٽرپڻو، عام ماڻهن ۾ درمياني طبقي

جي بنيادي ضرورتن لاءِ ڪشمڪش مزدور، هارين ۽ ٻين محنت ڪش مزدورن جون پيڙيل زندگيون، سماج ۾ استرين جو درجو ۽ سماج جو ان طرف رخ، ڏيتي ليتي ۽ ٻيون ڪيترين— رسمون ، طاقتور طبقي جو ڪمزور طبقي تي ظلم، آرٽڪ نا برابري، تعليمي ۽ سياسي پيٽ، اڻي لڻي اجهي لاءِ ڪشمڪش ، شهر ۽ ڳوٺن وچ ۾ ڪاهي، غلام سنڌ".[12]

ملڪ جي نين حالتن، وڌندڙ سياسي ڪشمڪش، سوشلزم، ڪميونزم، مارڪسزم، مذهبي لاڙن ۽ تحريڪن جي ڪري سنڌي ناٽڪ ۾ حقيقت نگاري (Social Realism) جو رجحان وڌندو ويو. جن ۾ پڙهيل ڳڙهيل نوجوان ڊراما نگاريءَ جي دنيا ۾ داخل ٿيا، هي سڀ ملڪي ۽ غير ملڪي حالتن ۽ واقعن کان آگاهه هئا. اهڙن ۾ خانچند درياڻي، منگهارام ملڪاڻي، ڪشنچند بيوس، احمد علي چاڪلا، ليکراج عزيز، ليلارام ڦرواڻي، رام پنجواڻي جهڙا ڊراما نگار شامل هئا. هن دور جي ڊرامن لاءِ اي ـ جي ـ اتم لکيو آهي ته "هن دور ۾ سنڌي سماج ۽ زندگيءَ جي مسئلن جو چتر پيش ڪيو ويو. انهن ۾ رومانيت جي بدران حقيقت نگاري جي ڌارا پيش ڪئي ويئي جنهن جو جنم داتا هو خانچند درياڻي".[13]

هن دور جي ڊرامن ۾ سماجي مسئلن جهڙوڪ ڏيتي ليتي، هندن ۾ جيئري تي جيئري شاديءَ جو مسئلو، زميندارين ظلم جو مسئلو، مسلمان زميندارن ۾ هارين جي نوجوان ڏيئر سان شاديءَ جو مسئلو، نئين زماني جي آزادي پسند جوانن جو مسئلو، پيار جي شاديءَ جو مسئلو، قومي آزادي، هندو — مسلم اتحاد، ڪلين ۾ ويندڙ عورتن جا مسئلا وغيره اهم موضوع آهن. ان کان علاوه پهرين دور جي ناٽڪن ۾ جيئن ڏيکاريو ويو ته تقدير انسان جي قسمت تي غالب آهي، پر هن پوئين دور جي ڊرامن ۾ ڏيکاريو ويو ته "انساني پوڄنا سندس ئي اعمالن جو نتيجو آهي". خانچند درياڻي ڊرامن ۾ سماجي براين تي نهايت بيباڪي سان لکيو. شاديءَ جي مسئلن، ڏي وٺ جي بري رسم، جيئري تي جيئري جهڙن موضوعن تي لکندو رهيو. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي پڻ المي ۽ مزاحيه ڊراما لکيا جن ۾ "اڪيلي دل"، "بتئي"، "به پينر" ۽ ٻيا ڪيترائي شامل آهن. محمد اسماعيل عرساڻيءَ جو ٿر جي زندگيءَ تي لازوال ڊرامو "بدنصيب ٿري" پهريون دفعو ورهاڱي

کان اڳ منظر عام تي آيو.

مذاقي ڊراما

سنڌ ۾ ناٽڪ منڊليون ايتري تہ ترقي ڪري چڪيون هيون جو هال پريل هوندا هئا ۽ ماٺهو اڳواٽ ٽڪيٽون حاصل ڪندا هئا. ان جو اصل ڪارڻ اهو هو تہ سماجي ناٽڪن کي ماٺهو پسند ڪندا هئا. سنڌي ڊرامن ۾ مزاحيہ ناٽڪن استيج کي وڌيڪ دلچسپ بڻائي ڇڏيو. اهڙن ڊرامن ۾ مرزا قليچ جا "لوپي ۽ ٽوڪي"، "انڪوائري آفيسر"، "نيم حڪيم خطرہ جان، نيم ملان خطرہ ايمان"، لالچند امر ڏني مل جو "ولائتي جوءِ" وغيرہ شامل آهن. هنن ڊرامن ۾ مزاح ۽ طنز سان سماجي براين جي نشاندهي بہ ڪئي ويندي هئي ۽ انهن جا حل بہ ٻڌايا ويندا هئا. ڪشنچند بيوس جا اڪثر ڊراما مهاڀارت تان ترجمو آهن پر هن سماجڪ سڌارڪ ۽ مزاحيہ ڊراما بہ لکيا جن ۾ "پوڙهي جو پرڻو" ۽ "شڪ جو شڪار" اهم آهن. هنن کان علاوہ جيٺا نندناگراڻي، محمد عثمان ڏيپلائي ۽ جيٺانند رگهومل بہ هن دور ۾ نندين ۽ وڏن ڊرامن کي اوج ڏنو. سماجي براين تري ٽئول کيل موتومل گدواڻيءَ جو "ڪرشن گوپي" (1906ع) هڪ مذاقي نقل آهي، جنهن ۾ "رامن جي ماءُ" جو ڪردار ڪلائيندڙ آهي.

اهڙي طرح ليکراج عزيز جو مزاحيہ ڊرامو "غريبان مار" هارين جي مسئلن جي خوب عڪاسي ڪئي. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو تہ:"1926 ۾ جهمٽمل پواڻاڻي اداڪار مان ڦري ناٽڪ ڪار ٽي پيو. هن صاحب مشهور مذاقي ناٽڪ نويس موليئر جي ڪيلن کي سنڌي لباس پهرائڻ شروع ڪيو. سندس پهريون اٿوڪيل ناٽڪ هو "مڪر" جو اين ـ ايچ پنجابيءَ وارن ڇپايو هو ۽ Love is the Best Doctorتان ورتل هو. پاوناڻيءَ موليئر جو ٻيو مڪيہ ناٽڪ The Miser بہ ڏيهي حالت ۾ ڀهاريو هو. جنهن جو نالو هو "موذي"، پر اڄا دستخط ۾ پيو آهي. عجب آهي تہ اهڙا ٻئي ڪلائيندڙ ناٽڪ ڇو ڪين ڪرڻ ۾ آيا آهن."[14]

1936 ۾ ٻئي هڪ پرجستي ائڪٽر جڳو آڏواڻيءَ (جو پوءِ بمبئي جو فلم ڊائريڪٽر بنيو) ساڳئي موليئر جي ٻئي هڪ مذاقي ناٽڪ Impostures of Escapin کي "افلاطون" نالي سان سنڌيءَ ۾ اٿو ڪيو. جو ڪاليجي شاگردن

جي هڪ ناٽڪ منڊليءَ ڪان ڪراچي فريئر هال ۾ مون ڪري ڏيکاريو هو ۽ ڪافي ڪامياب ويو هو. منجهس جڳوءَ پاڻ مکيہ مذاقي پارٽ ڪيو هو. خانو منسکاڻيءَ نائڪا جو پارٽ ۽ منگل رامچنداڻي، ڪشني جڳتياني ۽ لکي ملڪاڻي ۽ ٻيا ڪلاڪيندڙ پارٽ ڪيا هئا.

اي.ايس ميرچنداڻيءَ جو سماجي طنز ڪيل "راڻين جو راج" (1936ع) ۾ نهايت مذاقي طور پيش گوئي ڪئي وئي آهي ته هڪ دور ايندو، جنهن ۾ مرد ۽ زال جو رشتو الٽ ٿي پوندو يعني زال، ذات جو راج قائم ٿيندو ۽ مرد زالن ۽ گهر ٻار جي چاکري ڪندا. ايل ايل ڏوڏيجا مزاحيہ ڊرامو "وڪيل" لکيو، جنهن ۾ وڪيلن جي اڻتين ڦڙتين ۽ چالاکين تي طنز ٿيل آهي. جيئانند ناگراڻيءُ جا "گامٽو" سلسلي وارا سيئي ڊراما مذاقي آهن. جڳت آڏنواڻيءَ هڪ مزاحيہ ڊرامو "بک هڙتال" ڪنهن انگريزي ڊرامي تان ترجمو ڪيو جيڪو 1939ع ۾ شايع ٿيو. لٽينداس ڏوڏيجا جو "شاديون جون ٻيڙيون" ۾ ٻہ سماجي طنز آهي.

حوالا:

1. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبليڪيشن، حيدرآباد 1993، ص 111،112
2. ڊاڪٽر حبيب الله مرزا: "سنڌي ڊرامي جي مختصر تاريخ ۽ ڊراما جي اوسر"، سنڌ يونيورسٽي، جام شورو، ڇهماهي سنڌي ادب: 1981
3. Encyclopedia Wikipedia (Online)
4. اي ـ جي اتم: "سنڌي ڪهاڻي، ناٽڪ ۽ تنقيد"، ڪلپنا ڪتاب گهر، الهاس نگر، 1981ع، ص 31
5. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: شيڪسپيئر_سنڌ ۽ سنڌي ۾، نيئن زندگي سيپٽمبر 1964ع، ص 21
6. هيرو ٺڪر: "پيرومل مهرچند"، فيونڪس بوڪس، حيدرآباد، 2007، ص 77
7. ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي: "شاهہ جو رسالو"، ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، 2012: ص. 61
8. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبليڪيشن، حيدرآباد 1993، ص 158
9. پيرومل آڏواڻي ("هڪ رات عرف ليلا چنيسر"، ليلارام ڦيرواڻي)

10. سندر اگناڻي: "هند ۾ جديد سنڌي ناٽڪ جي اوسر_ نوان تجربا"(سنڌ ماضي حال ۽ مستقبل) شاھ عبداللطيف چيئر، ڪراچي، 2006ع، ص 202
11. ڊاڪٽر غلام علي الانا: "سنڌي ڊرامن جي روشني ۾ سنڌي سماج جو مطالعو"، مهراڻ4 _ 1987ع، ص 58، 59
12. ڊاڪٽر پريم پرڪاش: "سنڌي ناٽڪ جي اوسر"، انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1993ع، ص 199،200
13. اي _ جي اتمر: "سنڌي ڪهاڻي، ناٽڪ ۽ تنقيد"، ڪلپنا ڪتاب گھر، الهاس نگر، 1981ع، ص 35
14. پروفيسر منگھارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبليڪيشن، حيدرآباد 1993، ص 163

انگريزن جي دور جا ڪي مشهور ڊراما نگار

مرزا قليچ بيگ (1853_1929ع)

مرزا قليچ بيگ ولد مرزا فريدون بيگ جو جنم ٽنڊي ٽوڙهي، ضلعي حيدرآباد ۾ ٿيو. مرزا قليچ بيگ بمبئيءَ جي ايلفسٽن ڪاليج مان تعليم حاصل ڪئي. رونيو کاتي ۾ نوڪري ڪري ڊپٽي ڪليڪٽر جي عهدي تي رٽائرڊ ڪيائين. شايد ئي ڪا ادب جي صنف هجي، جنهن ۾ مرزا صاحب نه لکيو هجي. سندس ادبي خدمتن جو قدر ڪندي، انگريز سرڪار کيس "قيصر هند" جو تمغو ۽ شمس العلماءِ جي لقب سان نوازيو ويو.

مرزا قليچ بيگ کي سنڌي ناٽڪ جو علمبردار ۽ سنڌي ناٽڪ جو شيڪسپيئر چيو وڃي ٿو. جڏهن مرزا صاحب 1880ع ۾ پهريون ڊرامو "ليلا مجنون" لکيو هو ته ان وقت سنڌ ۾ ڪا به ناٽڪ منڊلي موجود ڪا نه هئي، پر اها مرزا صاحب جي تخليقي عمل جي قوت هئي، جو ان شروعات سان سنڌي ناٽڪ بي انتها ترقي ڪئي. مرزا صاحب هڪ طرف طبعزاد ڊراما لکيا، ٻئي طرف دنيا جي شاهڪارن، خاص طور وليم شيڪسپيئر جي ڊرامن جا ترجما ڪيا ته ٽئين طرف هن نون اپرندڙ ڊراما نگارن جي پرپور همٿ افزائي ڪئي.

شيڪسپيئر ڊرامن جي دنيا ۾ اداڪار ۽ اسٽيج جي ملازم جي حيثيت سان آيو هو. پر پنهنجي خداداد صلاحيتن سان هن وڏو نالو ڪڍيو ۽ انگريزي ڊرامي کي بين الاقوامي شهرت ڏني. مرزا قليچ به ان وقت سنڌي ڊرامي جي تخليقي قوت هئي، جنهن ڪٽي مان ڪيچ ڪري سنڌي ڊرامي جو پختو بنياد وڌو ۽ سنڌي ڊرامي لاءِ هن شيڪسپيئر وارو ئي ڪردار ادا ڪيو.

سال	ناٽڪ	مختصر جائزو	رچائيندڙ/ چپائيندڙ
1880ع	ليليٰ مجنون	هندستاني "ليلا مجنون" تان ورتل	ماسٽر هريسنگهه سکر
1885ع	خورشيد جو نيلا	گجراتي ناٽڪ تان ورتل	سرڪاري بڪ ڊپو ڪراچي

1894ع	گل بڪاولي	اصلوڪو	ماسٽر هريسنگھ سکر
1894ع	لوپي ۽ ٽوڪي	اصلوڪو (ننڍو ناٽڪ)	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1896ع	شڪنتلا	ڪاليداس جي هندي ناٽڪ تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1896ع	انڪوائري آفيسر	گوگول جي "انسپيڪٽر جنرل" تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1896ع	نورجهان ۽ جهانگير	اصلوڪو	ماسٽر هريسنگھ سکر
1897ع	نادرشاھ	اصلوڪو	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1897ع	حسنا دلدار	شيڪسپيئر جي Merchant of Venice تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1897ع	نيم حڪيم خطرہ جان، نيم ملا خطرہ ايمان	اصلوڪو (ننڍو ناٽڪ)	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1899ع	شيخ چلي ۽ اگڙ مسخرو	اصلوڪو (ننڍو ناٽڪ)	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1900ع	شاھ ايليا	شيڪسپيئر جي King Lear تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1900ع	ڪامسن ۽ ڪروپ	رومانوي ڪهاڻي	
1905ع	فيروز دل افروز	لارڊلٽن جي Night & Morning تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي

1908ع	شمشاد مرجانہ	شيڪسپيئر جي Cymbeline تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1908ع	گشت ڪي ڪشت	اصلوڪو (ننڍو ناٽڪ)	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1909ع	گلزار ۽ گلناز	شيڪسپيئر جي Romeo & Juliet تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1909ع	عزيز ۽ شريف	شيڪسپيئر جي Two of Gentlemen Verona تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1911ع	نيڪي ۽ بدي	آغا حشر جي "خوبصورت بلا" تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1911ع	حرڪت مان برڪت	اصلوڪو (ننڍو ناٽڪ)	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1914ع	شهزادو بهرام	شيڪسپيئر جي Hamlet تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1915ع	پرهيزجي تولي	اصلوڪو (ننڍو ناٽڪ)	حيدرآباد نيشنل ڪاليج ڊراميٽڪ
1915ع	سندر وديا	اصلوڪو (ننڍو ناٽڪ)	رومانوي ڪهاڻي
1915ع	ہہ ننڍڙا انسان	اصلوڪو (ننڍو ناٽڪ)	رومانوي ڪهاڻي
1915ع	اميد شاھ ۽ شرابديو	ا (ننڍو ناٽڪ)	رومانوي ڪهاڻي
1918ع	جمشيد حميده	شيڪسپيئر جي	نيشنل ڪاليج ڊرئميٽڪ

		Mecbeth تان ورتل	سوسائٽي، حيدرآباد
1918ع	شهريار ۽ شهربانو	اصلوڪو	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1918ع	بدرمنير ۽ بينظير	اصلوڪو	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1923	فرهاد ۽ شيرين	اصلوڪو	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1924ع	موهني	اڙدو ڊرامي "شريميتي منجري" تان ورتل	حيدرآباد نيشنل ڪاليج ڊراميٽڪ

مرزا صاحب جا سيئي ڊراما اصلاحي، تدريسي ۽ سماجي آهن. هن ڊرامي وسيلي معاشري جي براين تي سخت چوٽون ڪيون آهن. ان ڪري ڪيس حقيقت نگار ڊراما نويس ۾ چيو ويندو آهي. مرزا صاحب جي ڊرامن جي ٻي خوبي اها آهي ته هن ترجمو ڪري ڊرامن کي سنڌي ماحول ۾ پيش ڪيو. ان سلسلي ۾ شيڪسپيئر جا ڊراما وڏي اهميت رکن ٿا. اهو ئي سبب آهي جو ڪيس "سنڌي ڊرامن جو شيڪسپيئر" چيو وڃي ٿو. مرزا صاحب جي ڊرامن جو خوبين تي تبصرو ڪندي ڊاڪٽر غلام علي الانا لکيو آهي ته "سنڌي ڊرامانگارن ۾ شمس العلماءُ مرزا قليچ بيگ جو نالو انهن بزرگن جي صف ۾ شمار ڪيو ويندو آهي، جن سنڌي زبان ۾ گهٽي ۾ گهٽا ڊراما لکيا. اهي هن گهٽو ڪري ترجمو ڪيا. مرزا صاحب سيرت جي مسئلي تي، هندو – مسلم ايڪتا جي مسئلي تي، رشوت جي مسئلي ۽ ٻين سڃن اصلوڪن مسئلن تي گهٽو لکيو. حالانڪ مرزا صاحب گهٽو ڪري سڀ ڊراما ترجمو ڪيا، پر انهن ترجمو ٿيل ڊرامن کي اهڙي نموني، اهڙي رنگ ۽ ڍنگ ۾ پيش ڪيائين جو اهي ڊراما ترجمو ٿيل گهٽ ۽ اصلوڪا وڌيڪ لڳن."[1]

ليليٰ مجنون: مرزا صاحب سڀ کان پهريائين هڪ منظوم اوپيرا ناٽڪ " ليليٰ مجنون " لکيو جو هندستاني زبان ۾ هو. مرزا صاحب پنهنجي ناٽڪ جي ديباچي ۾ لکي ٿو ته " گهٽن ڏينهن کان مونکي دل ۾ هئي ته سنڌي زبان ۾ ڪو

ناٽڪ جو ڪتاب لکجي، جو سنڌ جي ڪنهن بہ ڏيهي ٻوليءَ ۾ اهڙو ڪتاب ڪونہ ڏسڻ ۾ آيو آهي. اگرچہ ٿورا ڏينهن ٿيندا جو "ليليٰ مجنون" جو قصو انهيءَ ڊول تي جوڙيو هو ۽ دوستن کي پيش ڪيو هو، پر اهو سڄو ئي شعر ۽ راڳ تي ٻڌل آهي، تنهنڪري جن ماڻهن کي راڳ جي خبر هئي انهن کي وڻندو، ٻين کي مزو نہ ڏيندو. انهيءَ سبب اهو پور دل ۾ پيمر تہ نثر ۾ ڪو اهڙو ڪتاب لکجي." (2)

مرزا قليچ بيگ صاحب جو هي ڊرامو سنڌي زبان جو پهريون منظوم (اوپيرا) ڊرامي آهي، جيڪو سال 1880ع ۾ لکيو ويو. هن منظوم ڊرامي کي مرزا صاحب ائڪٽ ۽ سين جي بجاءِ، بابن ۽ پردن ۾ ورهايو آهي. پوري ڊرامي جو مضمون نهايت ئي وڻندڙ ۽ دل لپائيندڙ آهي. مثال طور هيءَ ٽکرو پيش ڪجي ٿو:

مجنون: لب سين لب اي لال رو مون کي ملائڻ ڏي ذرو،
داغ حسرت جو ڪپي دل تان ڪڍائڻ ڏي ذرو،
شمع رو جي آهين تون، تان پڻ آهيان پروانو آءٌ
پنهنجي محفل ۾ جلاين کي جلائڻ ڏي ذرو.

ليليٰ: آءٌ بہ مجنون جان و دل سان تو تي قربان آهيان،
پر امان جي ظلم کان لاچار اي جان آهيان، ٿين
جدا جنهن ڏينهن مر کان حال ٿيو منهنجو تبلہ،
چئمر گريان سر بہ عريان سينہ بريان آهيان.

مرزا قليچ بيگ صاحب جو هيءُ ڊرامي "ليلا مجنون"، منظوم هجڻ سبب فني نقطئ نظر کان البت استيج تي پيش ڪرڻ ڏاڍو مشڪل هو. انهيءَ ڪري ڪنهن بہ ڊراميٽڪ سوسائٽي هن ڊرامي کي استيج تي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ئي نہ ڪئي. پوري هڪ سؤ سال گذرڻ کان پوءِ پهريون پيرو سنہ 1980ع ۾، "سنڌي ڊرامي جي سؤ سالہ جشن" جي سلسلي ۾ ٽن ڪلاڪن جي هن "فل لينٿ" ڊرامي جا چند منظر اڌ ڪلاڪ جي وقت اندر استيج تي اهڙيءَ طرح سان پيش ڪيا ويا جو ڪهاڻيءَ جي تسلسل ۾ ڪجهہ فرق نہ آيو جنهن ۾ ياسمين ليليٰ جو ڪردار ادا ڪيو ۽ ثاقب انور نظاماڻي مجنونءَ جو ڪردار نهايت ئي شاندار نموني ۾ ادا

ڪيو.

خورشيد :مرزا قليچ بيگ صاحب جو سنڌي نثر ۾ پهريون ناٽڪ "خورشيد" آهي ، جيڪو مرزا صاحب سنہ 1887 ع ۾ ترجمو ڪيو ۽ ساڳي سال ۾ ڇپيو. مرزا قليچ بيگ هيءُ ناٽڪ گجراتي زبان مان بهرام جي فردون جي مرزبان جي ساڳي عنوان واري ناٽڪ تان ترجمو ڪيو هو. جيڪو نئين تحقيق موجب، شيڪسپيئر جي "سيمبلائين" جو گجراتي ۾ الٿو هو. ترجمي دوران ايتري ته تبديلي ٿي چڪي هئي جو جڏهن مرزا قليچ بيگ "شمشاد مرجانہ" ترجمو ڪري رهيو هو ته ڪيس گمان ئي نہ رهيو ته هن ساڳي ناٽڪ جو ترجمو اڳ ڪري چڪو آهي. مرزا قليچ بيگ پنهنجي ترجمي کي سوڏي سنواري سنڌي ٻوليءَ ۾ آندو ۽ ڪٿي ڪٿي پنهنجي طرفان بهرام جي فردون جي مرزبان جي ترجمي ۾ تبديليون آندائين ۽ شعر بہ شامل ڪيائين.

جيتوڻيڪ "ڊيارام جيٺمل سنڌ ڪالیج ايمچوئر ڊراميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي" سال 1894 ع ۾ وجود ۾ اچي چڪي هئي، تنهن هوندي بہ اوائلي ناٽڪ کي پهريون پيرو سال1905 ع ۾ حيدرآباد پليڊرس ڪلب طرفان اسٽيج تي ڪاميابيءَ سان پيش ڪيو ويو. هن ناٽڪ نسبت مرزا صاحب ديباچي ۾ لکيو هو: "منهنجو مطلب هو ته پڙهندڙن يا ٻڌندڙن کي، حورن ۽ پرين ۽ جنن ۽ ملائڪن ۽ جادوءَ جي ڏيکن ۽ ٻين ناشدنيءَ جهڙين ڳالهين سان واهپو نہ رکرايان، پر اهڙي ڪا ڳالهہ سندن هٿن ۾ ڏيان، جنهن ۾ دنيا جو وهنوار ۽ ٻي عام رواجي هلي چلي چگيءَ طرح ڏيکاريل هجي.... اگرچ هي قصو، اڳوٽڻ بادشاهن ۽ قديم زماني جي رواج بابت رٽيل آهي ۽ تنهن ڪري ڳالهائڻ يا هلڻ چلڻ جي طرز بہ اڳوٽي ڏيکارڻ جي ضرورت هئي، پر تڏهن بہ ڪوشش ڪري، اهڙي تجويز ڪئي ويئي آهي، جو سپ ڳالهيون، گهٽو ڪري، هاڻوڪي وقت سان بہ لاڳو ٿي سگهن".[3]

مرزا صاحب پنهنجي هن ناٽڪ کي بہ "ائڪٽ" ۽ "سين" جي بجاءِ بابن ۽ پردن ۾ تقسيم ڪيو آهي . هن ناٽڪ ۾ ڪل پنج باب آهن ۽ هر هڪ باب ۾ اٺڪل پنج پردا آهن. ناٽڪ جي ٻولي نهايت وٽندڙ آهي ۽ مڪالما پڻ موزون آهن. مثال مثال طور "خورشيد" جو خود ڪلاميءَ وارو هي مڪالمو پيش ڪجي ٿو :

خورشيد : اي آسمان جا خوفناڪ چرخ ! دنيا جي زالن مان رلائي خراب ڪرڻ لاءِ توکي مون کان سواءِ ٻي نہ ٿي ملي ڇا، جو تون مونکي ورائي ورائي پيو ستائين ۽ عذاب ڏين؟ جبل جھڙو پھلوان مڙس ٻہ تنھنجي ھنن حادثن جي آفتن جي ست نہ جھلي سگھي ٿو. تڏھن آءٌ نازڪ بدن شھزادي، حرمخانن ۾ پليل ڪھڙي طرح ھي ڏک جو بار سر تي کڻي سگھندي. منھنجي عجب قسمت آھي، جڏھن مٿا مونا ھٿي ايڏا ڪنھن خوشيءَ کي ويجھي ٿي اچان، تہ قسمت جو سخت واءُ مونکي ڏکيو وري وڃيو عذابن ۾ وجھي. خدا کي خبر ، تہ نيٺ منھنجي نصيب ۾ ڇا لکيل آھي. (اتي آسمان تي گوڙ ۽ ڪنوڻ ٿئي ٿي) اڄ آڻون رلندي رلندي ڪٿي اچي بيٺي آھيان. سانوڻ جي جھڙ ٻہ مٿان چگي اچي ڇانو ڪئي آھي، ھاڻي ڪيڏانھن وڃان؟ چوڌاري اوندھ ٿي ويئي آھي رستي جي ٻہ تہ خبر ڪانہ ٿي پوي. (گوڙ ۽ ڪنوڻ ڏري ڏري پئي ٿئي) ".[4]

"خورشيد جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ مرزا صاحب ھڪ قابل ڊراما نويس ھو جي حيثيت ۾ ھڪ طرف تہ ڊراما ۽ ڪيترين ئي حڪمت ڀريل ڳالھيون ۽ نصحيت آميز نڪتا پنھنجي قلم جي نوڪ سان نروار ڪيا آھن تہ ٻئي طرف شائستا چرچا ۽ خوش طبعي جا گفتا مناسب جاين تي استعمال ڪري ڪتاب کي سنڌي ادب جو شاھڪار بڻائي ڇڏيو آھي".[5]

گل بڪاؤلي: ھي ٻہ مرزا قليچ جو ھڪ سنگيت ناٽڪ آھي. جيڪو ھن مولوي الاھي بخش جي لکيل ھندي ناٽڪ تان 1894 ع ۾ ترجمو ڪيو. ھي ناٽڪ گل بڪاوليءَ جي مشھور قصي تي آڌاريل آھي. ھن ناٽڪ کي ٻہ مرزا صاحب سنڌي ماحول ۾ آڻي پيش ڪيو. ھن ڪتاب ۾ مرزا صاحب ماحول مطابق تصويرون ٻہ ڏنيون. ھن ڊرامي جي ڪردارن ۾ آدمزاد سان گڏ پريزادن يعني پرين، ديون توڙي طلسماتي معجزن کي آڻي سنڌيءَ ۾معجزاتي ۽ پراسرار ناٽڪن جي ابتدا پڻ ڪئي.

شڪنتلا:ھي ناٽڪ جگ مشھور ناٽڪ نويس ڪاليداس جي مشھور ناٽڪ "شڪنتلا" تان سال 1896 ع ۾ مرزا صاحب ترجمو ڪيو. "شڪنتلا" جا

دنيا جي ڪيترين ئي ٻولين ۾ ترجما ڪيا ويا آهن. مرزا قليچ بيگ کان علاوه ٻين ٻه هن ناٽڪ کي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو، مگر مرزا قليچ بيگ جو هي ترجمو سڀني کان اعليٰ آهي. هن ناٽڪ لاءِ پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ لکيو آهي تہ"هن ناٽڪن جي دؤر جو آخرين کيل هو ڪالياس جو جڳ_ پر سڌ شاهڪار "شڪنتلا"، جنهن جي صرف اصلوڪي رٿا قائم رکي، مرزا قليچ بيگ 1896ع اُن کي سنڌي لباس ڏيڪائي نئين سر لکيو هو. ۽ ساڳئي سال ڪالیج سوسائٽيءَ کري ڏيکاريو هو. هن هندکي ناٽڪ ۾، هن مسلم عالم، اهڙا تہ سرل هندي لفظ ۽ اصطلاح ڪم آندا هئا، جو ناٽڪ نويسيءَ جو اهم اصول ثابت ڪري ڏيکاريائين تہ ناٽڪ جي پاترن واتان ٻولي اها ڳالهارائڻ کپي جا اهي سياويڪ طرح پنهنجي جيوت ۾ ڳالهائڻ تي هريل هجن، ۽ نہ اها جنهن ۾ خود لکندڙ کي قابليت حاصل هجي. هن ناٽڪ ۾ ٻہ شڪنتلا، راجا دشينت وٽان مليل مندي، هڪ ڪروڌي رشيءَ جي سراپ ڏيڻ ڪري وڃائي ٿي وهي، جنهن ڪارڻ ئي ڪيس تقدير جي چپيٽ لڳي ٿي ۽ ڏک ڏولاوا سهڻا ٿا پون. هيءَ ناٽڪ ڪافي ڪامياب ٿيو هو جنهن ۾ خوشيرام ساڌواڻيءَ مينڪا اَپڇرا جو پارٽ هو ٻهو زباني آواز ۽ نزاڪت سان ڪيو هو، ۽ شڪنتلا جو پارٽ هڪ نئين ڇوڪريءَ موتي ڪرپالاڻيءَ ڪيو هو، جو پوءِ نائڪن جا پارٽ ڪندو هو".[6]

نورجهان ۽ جهانگير: مرزا قليچ بيگ جو سڀ پهريون طبعزاد ڊرامو "نورجهان" هو، جيڪو پاڻ 1896ع ۾ لکيائون. هن تاريخي ڊرامي جي باري ۾ پيش لفظ ۾ لکيو اٿائون تہ "مون هي ڪتاب "تاريخ فرشتہ" ، "تذڪرہ جهانگيري" ۽ ٻين فارسي توڙي انگريزي ڪتابن مان جوڙي لازوال عشق جو قصو پڙهي، ان کان متاثر ٿي جوڙيو آهي".[7] هي ڊرامو مغل حڪمران جهانگير ۽ نورجهان جي عشق تي ٻڌل آهي.

حسنا دلدار: هيءُ شيڪسپيئر جي مشهور ناٽڪ "Merchant of Venice" جو ترجمو آهي ، جنهن کي مرزا قليچ سال 1897ع ۾ ترجمو ڪيو ۽ ان ناٽڪ کي، جنهن کي سنڌ ڪالیج ڊراميٽڪ سوسائٽيءَ طرفان ڪاميابيءَ سان اسٽيج تي پيش ڪيو ويو.هي ناٽڪ سيرت جي موضوع تي آهي. ناٽڪ ۾ سنڌي ماحول

کي پيش ڪيو ويو آهي ۽ ڪردار، مقصديت پڻ سنڌي ماحول جي جهلڪ کي ظاهر ڪن ٿا. هن ناٽڪ ۾ سيرت جومسئلو اهو ڏيکارو ويو آهي ته وياج خور جي پيسي جي پوڄا سندس تباهي ٿي آڻي ۽ عاشق دلدار جي ادار دلي ڪيس سياڻي ۽ بردبار معشوقہ حسنا سان ميلاپ ٿي ڪرائي.

مرزا صاحب جي هن ناٽڪ جي باري ۾ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو ته "قليچ بيگ هن ناٽڪ جو ڏيهي زندگيءَ ۾ الٽو اهڙي ته ڪاريگريءَ سان ڪيو هو جو بنهه اصلي پئي لڳو. هي ناٽڪ جڏهن پهريون پيرو اسٽيج تي آيو هو. تڏهن ڪيترن هندو بزرگن کي ڏاڍي تامٽي لڳي هئي انهيءَ جو ڪارڻ هو ته Shylock وياج خور کي مرزا صاحب يهوديءَ مان ڦيرائي هريداس مارواڙي بڻائي چڏيو هو ۽ ڪرستان واپاريءَ Antonio کي لالا منسک لعل بڻائي اهڙيءَ ريت پيش ڪيو هئائين جو هو هندو رڳو نالي ۾ ٿي لڳو. سندس دوستي مسلمان دلدار (Bassanio) سان هئي ۽ هن جو اٺڻ ويهڻ مسلمان سان ٿي ٿيو. انهيءَ سمي جي ڪٽر هندن واري چوت چات منجهس هئي ڪانہ. اهڙي طرح سان مرزا صاحب هن رومانوي ناٽڪ مان هندو_مسلم ميلاپ جو ترقي پسند مطلب ڪڍي ورتو ۽ يهودي_ عيسائي نفاق وارو اصلوڪو مطلب ڪڍي چڏيائين".[8]

نيم حڪيم خطرہ جان، نيم ملان خطرہ ايمان: مرزا صاحب پنهنجي هن اصلوڪي ننڍي ناٽڪ کي سال 1896ع ۾ لکيو. هيءُ هڪ مزاحيہ ناٽڪ آهي، جنهن کي ڪيترائي پيرا ڪاميابيءَ سان اسٽيج تي پيش ڪيو ويو ۽ هر دفعي پسند ڪيو ويو. هن ناٽڪ ۾ مرزا قليچ بيگ معاشري جي اوڻاين تي طنز ڪيو آهي، خاص طور تي عطائي ڊاڪٽرن يا حڪيمن جي ڪرتوت ظاهر ڪيا آهن، جيڪي بغير ڪنهن ڄاڻ جي اٻوهجن ماڻهن کي قربندا رهن ٿا ۽ سندن زندگين سان کيڏندا رهن ٿا. هن ناٽڪ ۾ هڪ هنڌ اچي ٿو ته

"بيمار جي نبض ڏسي ٿو ۽ وات پٽائي ڏسيس ٿو، ٻاهران ڳوڙهي کي هٿ لائي ڏسي ٿو ۽ پڇي ٿو ڪاڏو ڇا اٿس؟

ٻڌو: سائين ويچارو چا ٿو ڪائي. اسين هاري ماڻهو ، پلا چا ڪائينداسين جوار جي مانيءَ جو هيترو ڳيو ۽ لسيءَ چڪو.

طبيب: ائين ناهي، هن وليون چريون آهن، سونڙيءَ ۾ ڪو پتو اٽڪي پيو اٿس ".[9]

شيخ چلي ۽ اگڙ مسخرو: هيءُ مرزا قليچ جو اصلوڪو مزاحيہ نندو ناٽڪ آهي، جنهن کي سال 1900 ع ۾ هري سنگهہ سکر واري شايع ڪيو. هيءُ نندو ناٽڪ ڪيترائي ڀيرا ڪاميابيءَ سان اسٽيج تي پيش ڪيو ويو. مرزا قليچ بيگ جو هي ناٽڪ سنڌي فارس جهڙو نقل آهي. هن ناٽڪ ۾ معاشري جي ڪن اوڻاين ۽ ادنگين ڏاڪهين جي نہ صرف نشاندهي ڪئي وئي آهي، مگر انهن جا حل بہ ٻڌايا ويا آهن. اهڙي طرح ڪجهہ ڪردارن بہ تنقيد ڪئي وئي آهي. مان هڪ نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

(نواب صاحب جي ڪچهري)

نواب صاحب وينو آهي . پاسي کان بہ ٽي امير واڃا آهن .اگڙ مسخرو بہ سامهون وينو آهي .

پري نواب صاحب جا نوڪر بہ ويٺ آهن)

نواب صاحب : ڪئين اگڙ کهڙي خيال ۾ وينو آهي.؟

اگڙ مسخرو: قبلا شعر ٿو چاهيان.

نواب صاحب : کهڙي مضمون تي؟

اگڙ مسخرو: قبلا ايڏا مضمون کو نہ رٿو اٿم ".[10]

نادر شاهہ : هيءُ اصلوڪو تاريخي ناٽڪ ، مرزا قليچ 1897 ع ۾ لکيو جنهن کي هريسنگهہ سکر واري شايع ڪيو. هن ڪتاب جي باري ۾ مرزا قليچ بيگ لکيو آهي تہ " هندستان جي تاريخ ۾ نادرشاهہ ايران جي بادشاهہ جي دهلي تي ڪاهہ ڪرڻ جو مفصل بيان ڏنل آهي . نادر شاهہ جي حياتي جو احوال يا سوانح عمري ڏار پارسي ۽ اردو زبان ۾ ڏنل آهي . انهيءَ ساڳئي تاريخي مضمون تي هڪڙو اردو قصو بہ ڏسڻ ۾ آيو. اهو مضمون گهٽن ڳالهن ڪري دلچسپي جهڙو هو تنهڪري مون انهن مان بنائي هي ناٽڪ لکيو. انهيءَ جي لکڻ ۾ منکي خاص پوئين

ڏيکاريل ڪتاب مان گهٽي مدد ملي. ڏسڻ ۾ ايندو ته گهٽو ڪري سڀ احوال سچو آهي . ماڻهن جا نالا به اڪثر سچا ڏنا ويا آهن نه رڳو انهيءَ وقت جي مشهور درٻاري ڪجري نور ٻائي ڪي به وساري نه ڇڏيو آهي. هندن جا راڳ به داخل ڪيا ويا آهن. اهو هندستان ۽ ايران جي ماڻهن جي ميلاپ جو زمانو هو تنهنڪري ضرور ڄاڻي ڪي پارسي ۽ اڙدو غزل ۽ بيت به ڪم آندا ويا آهن. اميد ته هن ناٽڪ جي پڙهڻ مان انهيءَ وقت جي هلت چلت ۽ قومي حالت جي چگي طرح معلوم ٿيندي ۽ هن ملڪ جي ماڻهن ڪي انهي مان گهٽي خوشي حاصل ٿيندي."[11]

انڪوائري آفيسر :مرزا قليچ بيگ صاحب هي ناٽڪ روسي زبان جي مشهور ڊراما نگار گوگول (1809_1852ع) جي مزاحيه ڊرامي (The Government Inspector) جو سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪيو. هي ناٽڪ پهريان انگريزي زبان ۾ ترجمو ڪيو ويو هو جتان مرزا صاحب ان کي سنڌي زبان ۾ الٿو ڪيو. مرزا صاحب پنهنجي روايتي ترڪيب مطابق هن ناٽڪ کي مقامي رنگ ڏنو آهي. روسي نالن ، ماڳن ۽ مسئلن کي سنڌي سماج مطابق پيش ڪيو آهي. ڪردارن کان مڪالما ائين چورايا اٿس جڙ اهي سنڌي ماڻهن لاءِ گوگول لکيا هئا."هن ناٽڪ ۾ غلط فهمي جي بنياد تي ٻهراڙيءَ جي سرڪاري ڪامورن ۽ هڪ اخباري خاطيءَ جي وچ ۾ ٿي گذريل واقعات ، جيڪي هونئن غير متوقع ڏيکاريل آهن. ڪامورا اخباري خاطيءَ کي سرڪار جو مخفي "انڪوائري آفيسر" سمجهي هراسجي وڃن ٿا ۽ پريشانيءَ جي حالت ۾ پنهنجي پنهنجي ظلمن ۽ غلط ڪمن ڪارين جو اقرار ڪن ٿا ۽ ڪوشش ڪن ٿا ته "انڪوائري آفيسر" کي ڏيکاريو وڃي ته سڀ ٺيڪ ٺاڪ آهي ۽ انتظام ۾ ڪٿي ڪا به خرابي نه آهي."انڪوائري آفيسر" کي خوش ڪرڻ جي ڪوشش ۾ پاڻ ڦرائي ويهن ٿا. آخر ۾ متن صحيح حقيقت ظاهر ٿئي ٿي، آيل همراه ڪامورو نه هو تڏهن کين پشيماني ٿئي ٿي."[12]

هي ڊرامو تنقيدي ۽ مزاحيه آهي، جنهن ۾ معاشرتي برائين کي ڏيکاريو ويو آهي. هن ڊرامي رستي آفيسرن طرفان ڪيل ڪلوز، اقربا پروري، رشوت خوري واري ماحول کي پرپور نموني پيش ڪيو ويو آهي. هي ڊرامو ڪيترائي دفعا اسٽيج ڪيو ويو آهي. پر هر دفعي هن ڊرامي کي وڌيڪ پسند ڪيو ويو. ان مان ثابت ٿئي

ٿو ته مرزا صاحب هڪ سماجي نبض شناس اديب آهي، جيڪو مذاق مذاق ۾ ڪڙو سچ پياري حقيقتن تان پردو کڻي ٿو.

شاهه ايليا :وليم شيڪسپيئر جي مشهور ناٽڪ "ڪنگ ليئر" (King Lear) جو الٿو مرزا قليچ بيگ "شاهه ايليا"جي عنوان سان 1900ع ۾ ڪيو. هن ناٽڪ ۾ سيرت جي هيڻائيءَ جي موضوع کي کنيو ويو آهي. هن ناٽڪ جو مضمون ڏکن ڏاکڻن سان پريل آهي. شاهه ايليا جي خوشامند پسند طبيعت سندس زوال جو سبب بڻجي ٿي. اهڙي دردناڪ ناٽڪ کي مرزا صاحب سنڌي ماحول ۾ آڻي سندس نثر جي سونهن کي ٻيڻو ڪري ڇڏيو آهي. بدنصيب بادشاهه شاهه ايليا وڏي عمر ۾ پهچڻ باوجود هڪ صحتمند زندگي گذاري ٿو. هو بنيادي طرح خوشامد پسند سوچ جو مالڪ آهي. هو پوڙهي ٽيڻ کان پوءِ چاهي ٿو ته پنهنجي حڪومت پنهنجي ڏيئرن ۾ ورهائي ڇڏي. هو پنهنجو راڄ ڏيئرن ۾ اهڙي طرح ورهائڻ چاهي ٿو جيترو پيار سندس ڏيئرهن سان ڪن ٿيون، ان حساب سان هو حڪومت جو حصو انهن ۾ سندن مڙسن کي ورهائي ڏيندو.سندس سڀ ڏيئر هن جي بي انتها خوشامد ڪن ٿيون ۽ هن لاءِ وڏي محبت ڏيکارين ٿيون. سندس ننڍي ڏيءَ شهزادي صوفيه جيڪا ٻين جي ٻيٽ ۾ خوبصورت ۽ ذهين آهي، اها روايتي خوشامد نه ٿي ڏيکاري. مثلاً ائڪٽ پهرين جي پردي پهرين ۾ صوفيا پنهنجي پيءُ شاهه ايليا کي چوي ٿي ته:

> "منهنجي زبان، سٽيي نه آهي ۽ مون کي خوشامد ڪرڻ جو هنر نه ٿو اچي، جو دل ۾ هڪڙي رکان ۽ وات سان ٻي چوان. اهڙي ڪوڙي زبان ۽ اهڙي طمع واري اک مون کي جيئن نه هجي تيئن چڱي. اگرچ ان ڪري مون کي دنيائي نقصان ۽ اوهان جي ڪاوڙ سهڻي پوي ٿي." (13)

اهڙي طرح عاليشان پر ضعيف طبيعت بادشاهه پنهنجي ٻچاڙين ڏيئرن جي خوشامد تي ڀلجي پنهنجي سموري ملڪيت سندن لوڀي مڙسن کي ڏئي ڇڏي ٿو پر اندر جي سچار ۽ سچ چئي ڏيندڙ ڏيءَ صوفيه کي ڪاري ڪوڏي ٻه نه ڏني ۽ ڪيس فرانس جي بادشاهه سان شادي ڪرائي ڪيي ڇڏي ٿو. جيڪو صوفيه جي سندس اخلاق ۽ ڪردار جي ڪري گهڻي عزت ڪري ٿو. سندس وڏيون ڏيئرون اهو

فيصلو ڪندیون آهن تہ هو والد کي واري واري سان هڪ مهينو پوري شان سان رهائيندیون، مگر اڳتي هلي پيءُ کي گهران ڪڍي ڇڏين ٿيون، جنهن تي بادشاهہ کي صوفيہ جي سچي محبت جو قدر ٿئي ٿو. آخر ڪار صوفيہ جو مڙس سندس پيءُ جي ملڪ تي ڪاهہ ڪري ٿو ۽ دغاباز ڏيئرن کان نجات ڏياري ٿو. سندس ننڍي ڏيءَ صوفيہ کيس سهارو ڏئي ٿي. هوءَ پيءُ جي خدمت ڪندي تڪليفون سهي گذاري وڃي ٿي ۽ بادشاهہ پڻ بري حالت ۾ مري وڃي ٿو.

هي ناٽڪ انساني طبيعت جي ڪمزوريءَ جي موضوع تي ٻڌل آهي. هي ناٽڪ شيسڪپيئر جي بهترين ناٽڪن ۾ شمار ڪيو ويندو آهي. هن ناٽڪ جو ترجمو مرزا قليچ اهڙو تہ اکري پابنديءَ وارو ڪيو آهي جو ڪردارن ۽ شهرن جا نالا قيرائي مڪاني رکيا آهن. بادشاهہ جون دردناڪ زبانيون، چربائپ جي حالت ۽ وفادار ڏيءَ جي لاش واري منظر کي اصلوڪو ڪري ڏيکاريو آهي. مرزا قليچ سليس ٻولي استعمال ڪري ان ناٽڪ ۾ اهڙيون خوبيون بيان ڪيون آهن جڙ اهو اصلي معلوم ٿئي ٿو. ڪردار نگاري توڙي مڪالمن جي لحاظ کان هي ناٽڪ سنڌي ادب ۾ اهم جڳهہ والاري ٿو.

گلزار ۽ گلناز: مرزا صاحب شيڪسپيئر جي رومانوي ڊرامي Romeo & Juliet جو ترجمو وري نئين انداز ۾ ڪيو. اصل ڊرامي ۾ نوجوانن جوشيلن عاشقن جو دڪدار انت ڏيکاريل آهي، پر ان ناٽڪ جي "گلزار ۽ گلنار" 1909ع جي نالي سنڌي صورت ۾، ان جي موتمار پڄاڻي کي مرزا صاحب عام ماڻهن جي دلپسنديءَ لاءِ قيرائي، پريمن جو ميلاپ ڪرايو هو. جنهن ڪري اڀهرن بي تحمل عاشقن کي سزاياب ڪرڻ جو ناٽڪي مطلب دفع ٿي ويو. هن ڊرامي ۾ بهترين نظارا ۽ عاشقن جون آهون شامل آهن.

شمشاد مرجانہ: مرزا صاحب جو "شمشاد مرجانہ" 1908ع شيڪسپيئر جي مشهور ڊرامي Cymbeline جو ترجمو هو ۽ نهايت ڪامياب ٿيو هو. هن ناٽڪ ۾ ڪردار جي ڪچائي اها ڏيکاريل آهي تہ پورڙو هيرو هيروئن (Heroine) جي ٻڌل بيوفائيءَ ۾ ستروئي ويساهہ ڪري ٿو وڃي ۽ بنا تحقيق جي ڪڍي ٿو ڇڏيس، جنهن جي سزا اها ٿو پائي جو پڇتاءَ ۽ بعد ۾ وڇوڙي جا

عذاب سهڻا ٿا پونس.

فيروز دل افروز: مرزا صاحب لاردلتن جي ڪتاب Night and Morning تان ورتل اردو ناٽڪ "ليل و نهار" جو سنڌي زبان ۾ "فيروز دل افروز" (1905ع) جي نالي ترجمو ڪيو هو. هن ڊرامي ۾ سنڌ جي سماجي زندگيءَ جا جيڪي منظر چٽيا آهن، تن هن ڊرامي کي حقيقت نگاريءَ واري يا سچي زندگيءَ وارين خوبين سان پري ڇڏيو. مرزا صاحب هونئن به هڪ حقيقت نگار هو. مختلف پلاٽن ۽ پردن کي روزانہ زندگيءَ جو روپ ڏيئي، وڌيڪ عوام پسند بنائي ڇڏيو آهي. مرزا صاحب جي هن ڊرامي جي باري ۾ پروفيسر ملڪاڻي لکي ٿو ته: "هن ناٽڪ ۾ رومانيت سان گڏوگڏ حقيقي زندگيءَ جا ڪارناما پڻ چٽيل هئا، جنهن ڪري ان کي حسنا دلدار کان پوءِ مرزا صاحب جو ٻيو حقيقت نگاريءَ وارو ڊرامو چئي سگهجي ٿو."[14] هن ڊرامي ۾ مرزا قليچ بيگ جي گهريلو ٻوليءَ جو مثال ئي اعليٰ آهي:

فيروز: انور صبر ڪر! هل مونسا گهر. نہ هلندين تہ سگهوئي پچتائيندي...!

"وڃ ڏي ڪريل، لئي مان وڃي ڪلڻ ڀچ، دور ٿي ، ٻاهر وڃ، نڪر هن گهر مان! پنهنجي منهن وڃ ، وڃ ڏي..... وڃ ڪر، وڃي ٻر، ٻاهر وڃ، نڪر هن گهر مان."[15]

شهزادو بهرام: مرزا قليچ بيگ هي ڊرامو وليم شيڪسپيئر جي مشهور ڊرامي Hamlet جو ترجمو ڪيو. هي ڊرامو زندگي جي فلسفي، انساني ڪردار، انساني چالاڪين ۽ حماقتن جي پيشڪش جي لحاظ کان شيڪسپيئر جي مڃني ڊرامن ۾ وڏي اهميت رکي ٿو. مرزا صاحب هن ڊرامي کي سنڌي ماحول ۽ مسلم زندگي ۾ "شهزادو بهرام" جي عنوان سان 1914ع ۾ ترجمو ڪيو. هن ڊرامي جي مرڪزي ڪردار ۾ بيحد سوچڻ ۽ ٻڌڻ ۽ عمل نہ ڪرڻ جي عادت ڪري خونخوار نتيجا ڏيکاريا ويا آهن.

هي ڊرامو بادشاهن جي روايتي دشمني، قتل ۽ تخت جي قبضي سان شروع ٿئي ٿو ۽ خون جي بدلي تي کهاڻي ٻڌل آهي. ڊرامي جي آکاڻي مقتول بادشاھ جي روح جو روز رات جي وقت نمودار ٿيڻ سان اڳتي وڌي ٿي. مرحوم بادشاھ جو روح پنهنجي پٽ يعني شهزادي بهرام کي موت جو راز ٻڌائي ٿو ۽ ڪهڙي نموني ڪيس زهر ڏئي ماريو ويو هو.

شهزادو بهرام جيڪو پنهنجي والد جي موت جي صدمي سبب بي حال ۽ پاڻ اڪيلو محسوس ڪري رهيو هو. ڇو جو سندس چاچي فتح شاهه تخت تي ناجائز قبضو ڪيو هو ۽ سندس والده راڻي قمر النساءِ فتح شاهه سان شادي ڪري ڇڏي هئي. اهو ئي سبب آهي جو هو عورت ذات کي بي وفا سمجهي ٿو. هو دنيا جي ان دوکي بازي تي ايجان حيران ۽ پريشان ئي هو ته چاچي جي هٿان پيءُ جي موت جي حقيقتن کيس برداشت کان ٻاهر ڪري ڇڏيو. هو بدلي جي آڳ ۾ جلندو رهيو ۽ چرئي هجڻ جو روپ ڌاري بدلي وٺڻ لاءِ منصوبا ٺاهڻ لڳو. پر سندس طبيعت ۾ ارادي جي غير پختگي جي ڪري بدلي وٺڻ ۾ دير ٿي ويئي. "ٽيڻ گهرجي يا نه ٽيڻ گهرجي" جي وچ ۾ هو اهڙي طرح ڦاسي ويو جو حالتون سندس قابو مان نڪري ويون. نتيجي طور تي پنهنجي جان جي بازي تي کيس بدلو وٺڻو پيو. شهزادو بهرام ان جنگ ۾ آخر خود به مارجي ويو.

ترجمي جي لحاظ کان هي ڊرامو مرزا قليچ بيگ جو بهترين ڊرامو آهي. هن ترجمي ۾ مرزا صاحب اصلي انگريزي بادشاهي ماحول کي سنڌي ويس پهرايو آهي. اصلي انگريزي شعرن جي جاءِ تي سنڌي شعر استعمال ڪيا اٿس. جنهن سان ترجمي ۾ ايجان به خوبصورتي اچي ويئي آهي. وٽندڙ ۽ آسان ٻولي، ٺهڪندڙ پهاڪا ڊرامي جي حسن کي ايجان به وڌائين ٿا.

بدر منير ۽ بينظير: 1918ع ۾ "بدر منير ۽ بي نظير" نالي اصلوڪو ڊرامو لکيائين. هي ڊرامو رومانوي هجڻ سان گڏ و گڏ سماجي به هو. هي هڪ ميلو ڊراما آهي.

نيڪي بدي: مرزا قليچ بيگ جو بهترين ناٽڪ "نيڪي بدي" 1911ع ۾ اسٽيج تي پيش ٿيو. جيڪي آغا حشر جي مشهور کيل "خوبصورت بلا" تان ترجمو ڪيل هو. آغا حشر King John جو الٿو ڪندي، ان کي گهڻو هندستاني ماحول ۾ تبديل ڪري ڇڏيو هو. مرزا صاحب پنهنجي ناٽڪ جي ديباچي ۾ اهو نه ڄاڻايو آهي ته اهو اصل شيڪسپيئر جي ڪهڙي ناٽڪ تان ترجمو هو. پر هاڻي اهڙي تصديق مرزا اعجاز علي بيگ پنهنجي ڪتاب Annotated Bibliography of Mirza Kalich Beg's books جي صفحي نمبر

25 تي ڪئي آهي. هن ناٽڪ جي ترجمي جي سلسلي ۾ مرزا قليچ بيگ لکيو آهي ته "هن ناٽڪ جو اصل قصو انگريزيءَ جي مشهور قديم شاعر شيڪسپيئر جي هڪڙي ناٽڪ مان ورتل آهي، جو هڪڙيءَ ناٽڪ واريءَ ڪمپنيءَ هندستاني ٻوليءَ ۾ لکيو هو: انهيءَ ۾ وري ڦيرگهير ڪئي ويئي آهي ۽ منجهس مزي جهڙا نقل ماڻهن کي کلائڻ ۽ خوش ڪرڻ لاءِ گڏيا ويا آهن ۽ گهٽن هنڌن تي راڳ به داخل ڪيا ويا آهن. اميد آهي ته ڪتاب جي پڙهندڙن ۽ ناٽڪ جي ڏسندڙن کي انهيءَ مان گهڻي خوشي حاصل ٿيندي."[16] هن ناٽڪ ۾ هيٺيان ڪردار شامل آهن:

مرزا قليچ بيگ هن ناٽڪ ۾ سيرت نگاري جي مسئلي کي پش ڪيو آهي. "نيڪي" ۽ "بدي" جا به تمثيلي روپ ڏنا ويا آهن، جيڪي پاڻ ۾ گفتگو ڪري پنهنجي پرک اهڙي نموني ڪرائين ٿا، جو نيڪ ۽ بد جو فرق ظاهر ٿيو پوي. هن ناٽڪ جن ڪهاڻي فرخ آباد ملڪ جي گرد گهمي ٿي ۽ جتي جي بادشاهه، هرمز جي پٽ اصعر کي سندس چاچي شاهه ۽ بانو دغا سان تخت ۽ تاج کان محروم ڪري ڇڏيو آهي. آخر شاهه هرمز جي وفادار ساٿين ۽ سردارن شفيق خان ۽ سهراب خان جي جدوجهد ۽ دانشمنديءَ سان شهزادي اصغر کي تخت ۽ تاج واپس ملي ٿو.

مرزا قليچ بيگ پنهنجي ٻين ناٽڪن وانگر هن ناٽڪ ۾ به مقفيٰ نثر ڪم آندو آهي، جنهن سان ڊرامي جي عبارت کي رنگين ۽ پرڪشش ٿي وڃي ٿي:

شاهه بانو: آءٌ نٿي سمجهان ته نيڪي ڪهڙي چيز آهي، جا توکي ۽ توجهڙن ٻين ڪن بيوقوفن کي اهڙي عزيز آهي!

شفيق: نيڪي هڪڙو پاڪ نور آهي، جو انسان جي لاءِ نهايت ضرور آهي: نيڪي هڪڙو خدا جي هٿ جو جڙيل ڪوٽ آهي، جو شيطاني فوج سان وڙهڻ لاءِ انسان جي پناهه ۽ اوٽ آهي.

شاهه بانو: ديوانو ٿيو آهين!

شفيق: برابر، ديوانو آهيان، مگر شڪر آهي تہ حرص جو ٻانهو ۽ خدا کان بيگانو نہ آهيان، يا شيطان جو غلام، بيرحم تمام، خوني خون آشام، ۽ نيڪحرام نہ آهيان!

شاهہ بانو: بس ڪر، اي بدنام، منهنجي روبرو بي ادبيءَ جو اهڙو ڪلام!

شفيق: آءٌ انهن ماڻهن مان نہ آهيان، جي ڪنهن جي پرپٽ گلا ڪندا آهن: آءٌ بهادر آهيان ۽ بهادر هميشہ منهن تي ڏڪ هڻندا آهن ۽ وڙهندا آهن!

صاف دل ماڻهو آهي، سچ ٽا چون جي صاف صاف،

آرسي جهڙيءَ طرح سچ چئي ٽي منهن تي صاف صاف!"[17]

گوبند مالهيءَ آغا حشر جي "خوبصورت بلا" ۽ مرزا قليچ بيگ جي "نيڪي ۽ بدي" جي ترجمن کي پيٽندي لکيو آهي تہ "مون پنهنجي ڪوٺ ۾ هڪ گهومو ٽئيرٽيڪل گروپ طرفان ٽيل آغا حشر جي اردو ناٽڪ کي ڏٺو. مونکي بيحد وڻيو ۽ مون اهو ٻيهر ڏٺو. پوءِ هڪ ناٽڪ جي ڄاڻوءَ، جنهن اردو خوله سنڌيءَ ۾ ٻئي ناٽڪ ڏٺا هئا، هن جو چوڻ هو تہ مرزا ڪيترن ئي هنڌن تي آغا کان گوءِ ڪٽي ويو آهي."[18]

موهني: 1924ع ۾ مرزا صاحب منشي رياض الدين احمد دهلوي جي ڊرامي جو ترجمو "موهني" جي نالي سان ڪيو. هن ڊرامي لاءِ مرزا صاحب پاڻ لکيو تہ "مضمون جي نظر تي هن زماني ۾ هندن ۽ مسلمانن جي پاڻ ۾ اتفاق ۽ اتحاد بابت جيڪا ڪوشش ڪرڻ ۾ پئي اچي، تنهن ۾ اميد آهي تہ هي ناٽڪ گهڻي مدد ڪندو.

مرزا صاحب جي ڊرامن جي ٻي اهم خوبي هي آهي تہ سندس مزاحيہ ۽ طنزيہ ڊراما سماجي تنقيد سان ڀرپور آهن ۽ عام ماڻهوءَ جي زندگي جي عڪاسي ڪن ٿا. هو ڪل ۽ پوڳ ۾ ماڻهن کي ڪڙو سچ پياري ٿو. ان سلسلي ۾ سندس ڊراما "انڪوائري آفيسر"، "لوپي ۽ نوڪي"، "شيخ چلي ۽ اگڙ مشخرو" وڏي اهميت رکن ٿا.

مرزا صاحب جي اسلوب ۽ لفظن جي چونڊ بہ شاندار هوندي هئي. ان سلسلي

۾ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي سنڌس ڊرامي "ڪاليداس" تي تبصرو ڪندي لکيو آهي ته "هن هندي ناٽڪ ۾ هن مسلم عالم اهڙا ته سولا هندي لفظ ۽ اصطلاح استعمال ڪيا آهن جو ناٽڪ نويسي جو اهم اصول ثابت ڪري ڏيکاريائين ته ناٽڪ پا ترن واتان ٻولي اها ڳالهائڻ تي هريل هجن".

مرزا صاحب جي سنگيت ڊرامن لاءِ ڊاڪٽر غلام رسول بلوچ لکي ٿو ته "مرزا صاحب جي منظوم ڊرامن تي مجموعي طرح تنقيدي نگاه وجهڻ سان چئي سگهجي ٿو ته سنڌس اٽوهين صديءَ جي پڇاڻي وارن سنگيت ڊرامن ۾ هڪ واضح تبديلي موجود آهي. سنڌس شاعراڻي مزاج جو موجن پريو مهراڻ هنن پوين ڊرامن ۾ مست چوليون هڻندو نظر اچي ٿو. سنڌس شعر وڌيڪ پختو. شيرين ۽ ستو لڳي ٿو. منجهنس نه صرف تشبيهن استعارن جو سهڻو استعمال نظر اچي ٿو پر معنوي خوبيون به خوب سميٽيل آهن".[19]

ان کان علاوه مرزا قليچ بيگ جيڪي ناول لکيا ۽ ترجمو ڪيا، انهن مان اڪثي هلي PTV لاءِ ڊراما سيريل جي صورت ۾ نشر ٿيا. انهن ۾ "زينت"، "گلن جي ٽوڪري"، "ايرڪ"، "انڪوائري آفيسر" وغيره شامل آهن.

ديوان ڪوڙومل (1844 – 1916ع)

راءِ بهادر ديوان ڪوڙومل چندن مل ڪلناڻي جو جنم تعلقي پريا ضلعي نوشهرو فيروز ۾ ٿيو. سنڌس اصل نالو پريتم هو. هو مثالي استاد هو. ادبي ۽ علمي خدمتن ۾ سيني کان اڳتي هو. تمام وسيع مطالعو رکندڙ هو. سرڪاري ادارن ۾ ترجمان (Translator) جي حيثيت سان به ڪم ڪيائين. سنڌس وڏي ۾ وڏو ڪارنامو اهو آهي ته هن "سامي جا سلوڪ" گمنامي مان ڪڍي شايع ڪرايا. ان کان علاوه، پنهنجي شهر پريا ۾ چوڪرن ۽ چوڪرين جي تعليم لاءِ اسڪول قائم ڪيائين. سنڌس ڪتابن جو تعدار پنجاهه کان به مٿي آهي، جنهن ۾ هر قسم جا ڪتاب اچي وڃن ٿا. پان ان دور جي تقاضا مطابق ڊراما به لکيائين، جن مان ڪي هي آهن:

رتنا ولي: ديوان ڪوڙيمل چندن مل سنه 1888ع ۾ سنسڪرت زبان جي مشهور ناٽڪ نويس راجا هريش ديو جي مشهور ناٽڪ "رتناولي" جو سنڌي زبان ۾ ترجمو

ڪيو. جنهن کي هريسنگهه سکر واري طرفان ساڳي سال ليٽو ۾ شايع ڪيو. هي سنڌي زبان جو ٽيون نمبر اوائلي ناٽڪ آهي. ديوان ڪوڙو مل هن ناٽڪ جي مهاڳ ۾ لکي ٿو ته "ناٽڪ جو ڪتاب اڳي سنڌيءَ ۾ ڪونهي ۽ انهيءَ قسم جا ڪتاب اڳي جنهن نه پڙهيا هوندا تنهن کي ان جي سمجهڻ ۾ البت اوکائي ٿيندي، تنهن لاءِ هن ناٽڪ جو مختصر مطلب پڙهندڙ جي سولائيءَ کارڻ هيٺ لکجي ٿو." (20)

"رتناولي" ۾ لنڪا جي راجڪماري ۽ پارت جي هڪ راجا جي پريم ڪهاڻيءَ جو رومانوي ڍنگ ۾ ورنن ڪيل هو. هيءُ هڪ بهترين ترجمو آهي، جنهن جي ٻولي پڪي ۽ پختي ۽ مڪالما نهايت ئي اثرائتا آهن. مگر منجهس سنسڪرت جا ثقيل لفظ ڪثرت سان استعمال ٿيل آهن. اهو ئي سبب آهي جو هن ناٽڪ کي ڪڏهن به اسٽيج تي پيش نه ڪيو ويو. مثال طور يوگندر رايڻ جي هڪ مڪالمي مان هيءُ ٽڪرو پيش ڪجي ٿو:

"پڌڻ ۾ ٿو اچي، سوآئون ڄاڻان ٿو ته ڪامديو جي اتشب ڪري ، پرجا جو آنند ۽ خوشي ٿي ڪري، تن جي ڏسڻ ڪاڻ مهاراجا به پنهنجي راج مندر مان پڌاريو آهي. اڙي هائو! مهاراجا ڪڇهريءَ ۾ به اچي سهڙيو آهي. جڏ جي ورتائن کان ڪڪ ٿي ۽ پرجا جي دل وڻڻ ۾ پنهنجو جس ڄاڻي، پنهنجي پريتم بسنتڪ سان آنند ڏسڻ ڪاڻ، ڪامديو وانگيان اچي ويٺو آهي. هيءُ ڪارج ڀلي پانت سڏ ٿئي، تنهن جي اپاءَ جو آءٌ گهروجي ٿو ويچار ڪريان." (21)

سنگ جو پرسنگ :هن صاحب سنڌي ناٽڪ جي هن دؤر ۾ هڪ ننڍو اصلوڪو "سنگ جو پرسنگ" جي نالي سان سال 1899 ع ۾ لکيو. جنهن کي ساڳي سال ڏيارام جينمل سنڌ ڪاليج ايميچوئر ڊراميٽڪ سوسائٽيءَ طرفان شايع ڪيو ويو. "هي ناٽڪ اسڪولي شاگردن لاءِ نصيحت آميز. سني سنگت رکڻ لاءِ لکيو ويو هو. هن ناٽڪ ۾ قرض جي مرض ۽ ڪسنگ جي خرابين تي مزاحيه انداز ۾ طنز ڪيل آهي. ڪاڪو پرسرام اوطاق ۾ ويٺو آهي ۽ ٽڏا شوڪارا پري چوي ٿو:

سمو ڏاڍو پاري لڳو آهي، ننڍ وڏائيءَ جو سنڌو سيڙهو رهيو ئي ڪونهي. سيڪو آپي خان آهي. ڇوڪرا جي هاڻي آني مان ڦٽا آهن تن جي آڪڙ ڪنهن جي ڪٽڻ

جي نہ آهي. گهر ۾ غرقي نہ ٿهي، دم ٽوڙهيءَ جو ، مائٽ ويچارا متا مونا هٽي جيئن تيئن پيا پن پرين، چورن کي نہ اڏيءَ جي نہ کٽيءَ جي." [22]

ديوان ڪوڙومل ان دور ۾ سنڌي ڊرامي جي ترقي ۾ حصو ورتو جڏهن هي فن سنڌي ادب ۾ اڃان نئون نئون پنهنجو وجود قائم ڪري رهيو هو. سندس ڊراما پنهنجي دور جا ڪامياب ڊراما هئا.

ليلارام وٽٹمل "خاڪي" (1867_1941ع)

ديوان ليلارام وٽٹمل لعلواڻي جو جنم حيدرآباد ۾ ٿيو. هو بهترين شاعر ، نقاد ۽ ڊراما نويس هو. ديوان ليلارام جو پتا غريب ماڻهو هو. انڪري سندس تعليم مڪي ڏنو راج جي خرچ تي ٿي. ليلارام حيدرآباد مان ميٽرڪ ڪرڻ ڪانپوءِ 1886ع ۾ بمبئيءَ مان بي_ اي جون ڊگريون حاصل ڪيون. شوق سبب وڪالت جو پيشو اختيار ڪيائين ۽ بعد ۾ جج بہ مقرر ٿيو. 1918ع ۾ نوڪريءَ تان رٽائر ڪيائين. محمد صديق ميمڻ سندس تعارف هن ريت ڪرايو آهي: "ديوان ليلارام سنگ حيدرآباد سنڌ جو لعلواڻي عامل حيدرآباد جي پارسي خواندن ديوانن مان هڪڙو هو. هو انگريزي، سنسڪرت، هندي، پنجابي ۽ سرائڪي ٻوليءَ ۾ ماهر ۽ جديشيل ڪاتي ۾ سول ڪورٽ جو جج هوندو هو. هو صوفيانہ خيالن وارو ويدانتي ۽ نانڪ پنٿي هو. اول ديوان ليلارام نالو هوس ۽ پوءِ حيدرآباد شهر جي نانڪ پنٿين جو اڳواڻ ليکبو هو ۽ انهيءَ پنٿ جون قيمتي خدمتون ڪيائون." [23] هو اعليٰ قسم جو شاعر پڻ هو. شاعريءَ ۾ "خاڪي" تخلص ڪتب آڻيندو هو. سندس وڏي سجاڻپ اها آهي تہ هو شاهہ جو شارح هو. 1890ع شاهہ جي شاعري، حياتي ۽ فڪر تي سندس انگريزي ۾ ڪتاب Life, Religion and Poetry of Shah Latif ۾ شايع ٿيو.

ان کان علاوه هيءُ صاحب سنڌ جو بانيڪار ڊرامہ نويس پڻ آهي، جنهن ڪافي سارا اسٽيج ڊراما تحرير ڪيا، جن مان ڪافي ڊراما ڊي.جي سنڌ ڪاليج جي اميچوئر ڊراميٽڪ سوسائٽي سال 1895ع کان 1905ع جي وچ ۾، ۽ حيدرآباد پليبرس ڊراميٽڪ ڪلب وارن سال 1905ع کان 1908ع جي عرصي ۾ اسٽيج تي پيش ڪيا. مير محمد نظاماڻي لکي ٿو تہ "هن صاحب سنڌي ادب جي تمام گهڻي خدمت ڪئي.

سندس ڪيترائي انگريزي ۽ سنڌي ڪتاب مشهور آهن. هن صاحب ڪيترائي سنڌي ناٽڪ پڻ لکيا. انهن ناٽڪن ۾ اڪثر مقفيٰ نثر ٿيل آهي ۽ سندس لکڻي نهايت ئي وڻندڙ ۽اثرائتي آهي."[24]

هرشچندر: سندس پهريون ناٽڪ مهابارت تان ورتل ڊرامو "هرشچندر" جيڪو سال 1895ع ۾ لکيائين. هن ناٽڪ ۾ جيتوڻيڪ سنسڪرت الفاظ استعمال ٿيل آهن، انهيءَ هوندي بہ مقفيٰ وڻندڙ لکڻي هڻڻ سبب هيءُ هڪ سٺو ناٽڪ آهي. هي ناٽڪ تنهن کان پوءِ 1900ع ۾ ڇپايو ويو. سندس ناٽڪ "هرشچندر" لاءِ ڊاڪٽر پريم پرڪاش لکي ٿو ته "هرشچندر، رشي وشوامتر جو ناٽڪ ۾ دسرٿ ، راڻي ڪيڪئيءَ کي اهڙا وچن ڏيئي وڃن جو کين بعد ۾ ڪافي تباهي ٿي ڏسڻي پوي."[25]

رامائڻ: سندس بن قسطن ۾ لکيل ناٽڪ 'رامائڻ' کي 1898ع ۾ پيش ڪيو ويو. هن ناٽڪ ۾ لوڪومل وطڻ مل سندس پاڻ هيلي هو. هن ناٽڪ پڻ ڪافي ڪاميابي حاصل ڪئي. "رامائڻ" ۾ رسيلي راڳيندڙ حشمتراءِ لوڪسنگ (ديوان جي پائٽي) رام جو پارٽ ڪيو هو. ٻنهي ۾ اڻ ڄاتل وچن کي پاڻي ڏيڻ ڪري ڏرين کي تقدير رولا ٿي کارائي: هرشچندر رشي واشوامتر کي ۽ دسرٿ راڻي ڪيڪئيءَ کي انڌا وچن ڏا ڏين ۽ نتيجو اهو نڪري جو هرشچندر راجا وڃائي دربدر ٿو ٿي ۽ رام چوڏهن ورهيہ بنواس ٿو پوڳي."[26] سندس ڊرامن هرشچندر ۽ رامائڻ لاءِ پريم پرڪاش لکي ٿو ته "پهرين ناٽڪ ۾ هرشچندر، رشي وشوامتر جو ناٽڪ ۾ دسرٿ، راڻي ڪيڪئيءَ کي اهڙا وچن ڏا ڏيئي وڃن ڏا جو کين بعد ۾ ڪافي تباهي ٿي ڏسڻي پوي."[27]

مهن تارکا: هي سندس اصلوڪو ناٽڪ آهي جيڪو سال 1896ع ۾ لکيو هيءُ هڪ سٺو سماجي ناٽڪ آهي. هن ناٽڪ ۾ هڪ بيوه جي مکيہ مسئلي کي پيش ڪيو ويو آهي.

سورجن راڌا: "سورجن راڌا" سندس اصلوڪو ناٽڪ آهي جيڪو جيڪو 1897ع ۾ لکيو ويو. هن ۾ مذهب متائڻ يعني هندو مان مسلمان ٿيڻ جي مسئلي کي ڪنيو ويو آهي. ڊي.جي سنڌ ڪاليج اميچوئر ڊراميٽڪ سوسائٽي پاران هي ناٽڪ 1895 ۾

پيش ڪيوهو. اهو ناٽڪ جو ڪتاب ۾ ڇاپيل صورت ۾ موجود آهي. هي ناٽڪ ڇهه ڇهڇتن ۾ 106 صفحن تي مشتمل آهي. ان ۾ مڪالما راڳڻ ۾ ڪافين ۾ ڏنل آهن. ڪٿي هجويه انداز ۾ ملي ٿو. مثال ٿور:

قاضي_ خاوند بيشڪ صد لعنت آهي اهڙي خبيث تي. هي پليت اسان مومنن تي داغ آهي. (اٿو سنگ جو نوڪر اچي ٿو)

نواب: ڏوڙ پئي ڏٽيءَ پرتي تي! ڇائي پيئي هن شيطان الهه پرتي تي! هن بدمعاش لاءِ رڳو قاسي بس ناهي قاضي صاحب قاسيءَ تي چاڙهڻ کان اڳ هن احمق کي سنگسار ڪرائيندا وڃجو." (28)

پيرو مل لکيو آهي ته "مرزا قليچ بيگ توڙي ديوان ليلارام سنگهه جا ڊراما پڙهيل طبقي ۾ تمام مقبول هئا". (29)

دروپدي : ليلارام جو "دروپدي" 1905 ع ۾ شايع ٿيو. هي مهاڀارت تان ورتل هو. هن ڊرامي کي ڏيارام جينمل ايميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي طرفان پيش ڪيو ويو. هن ڊرمي ناٽڪ ۾ يڌشٽر جي ڌاري جي راند ۾ پنهنجو راج پاڻ ۽ گهر بار جوئا ۾ هارائي وهي ٿو. بعد ۾ ڪيترن ئي مشڪلاتن جو منهن ڏسڻو پويس ٿو.

شاهه عادل خان : هي اصلوڪو ڊرامو 1908 ع ۾ شايع ٿيو. "شاهه عادل خان" مزاحيه ڊراما هو.

لوپي لاکيٹا: "لوپي لاکيٹا" هڪ ننڍو اصلوڪو ڊرامو هو. جيڪو ساڳئي سوسائٽي طرفان 1908 ع ۾ شايع ٿيو. "لوپي لاکيٹا" مزاحيه ڊرامو هو. لوپي لاکيٹا ۾ وڪيلن جي ڪارنامن جا پول پڌرا ڪيل هئا، ته ۽ وڪيل اندرئين خاني ۾ پاڻ ملي ڳڻت ڪن ٿا ۽ ٻنهي ڌرين کان ناهه ڪرائڻ خاطر پئسا وصول ڪن ٿا ۽ پاڻ ۾ ورهائي ڪٽن ٿا. هي ناٽڪ 24 صفحن تي مشتمل آهي ۽ ٽن ڇهڇتن تي مبني آهي. تحرير مزاح سان پرپور آهي. مثال ٿور:

"هري پرشاد_ادا! وڪالت ڪجي ته سچ ۽ ايمان سان، قابليت ۽ محنت جو ڦل کائجي، نه ڪوڙ ۽ ڪپت جو. ٻڌو ڪين اٽئي ته ڪوڙي جي ڏوڙ ڪڏ تائين. ايمان نيٺ ايمان آهي.

وشنو پرشاد_ سو آءُ وري بي ايمان آهيان چا؟ لعنت آهي بي ايمان کي. آءُ

پائي جيڪو ڪم ڪريان سو ظاهر ظهور ۾ ٿڪي ٿوڪي اصيلن جي مجتا وٺي پوءِ پير کٽان. پوءِ به چوندين بي ايمان؟".[30]

سنڌس باري ۾ پريم پرڪاش لکي ٿو ته "ديوان وٺمل پهريون هندو ليکڪ هو. جنهن ناٽڪ کي، پنهنجي وقت جي عوامي زندگيءَ سان جوڙيو ۽ اهو ثابت ڪيو ته صحيح ناٽڪ پنهنجي سمي جي مڪاني اسٽيٽن جي عڪاسي ڪري ٿو ۽ پنهنجي زمين جي پاڻ تي بيهي ٿو. ليلارام وٺمل جي ڊرامن ۾ جا خاص ڳالهه هوندي هئي ته موجوده دور جي فلمن وانگر پنهنجي ڊرامن ۾ گيت وجهرائيندو هو. هن جي ڊرامن جا گيت سنڌس وڏي پاڻ لوڪسنگ جا جوڙيل هوندا هئا ۽ ڊرامن جي چپيل ڪتابن ۾ گفتگو سان گڏ چپيل هوندا هئا".[31]

لوڪسنگ وٺمل (1864_1933ع)

ديوان لوڪسنگ ولد وٺمل ٽيڪواڻي جو جنم حيدرآباد ۾ ٿيو. هو ليلارام وٺمل جو وڏو پاڻ هو. هو خود به سٺو شاعر ۽ ڊراما نويس هو. هن هڪ طرف ڊراما لکيا ته ٻئي طرف انهن ۾ اداڪاري ڪئي ۽ ٽئين طرف ڊرامن لاءِ گيت به لکيا. سنڌس به ڊراما "مڏر ڪوي" (1902ع) ۽ "نشائين کي نصيحت" (1903ع) ڏاڍا مقبول ٿيا. **"نشائين کي نصيحت"** هڪ نصيحت آميز ڊرامو هو. جنهن ۾ نشي ڪري پيدا ٿيندڙ خرابين ۽ معاشري تي پوندڙ اثرن جو چٽ چٽيل هو. **"مڏر ڪوي"** هڪ شاعر جي زندگي ۽ فن بابت ننڍو ناٽڪ هو. لوڪسنگ وٺمل سڌي طرح سنڌي ڊرامي جي ترقي ۾ حصو ورتو. هو استيج جي فن سان وابسته رهيو. ان اوائلي دور ۾ سنڌس خدمتون قابل تعريف آهن.

جينانند ڪلڻداس مامتاڻي

ماستر جينانند ڪلڻداس مامتاڻي، پريا، ضلعي نوشهروفيروز جو رهاڪو هو. هو ناٽڪ نويس ۽ ڊرمي موضوعن تي مضمون لکندو هو. هو ڪراچيءَ جي اسڪول ۾ استاد هو. شاعريءَ ۾ "پريائي" تخلص استعمال ڪندو هو. هن نه صرف ناٽڪ لکيا، پر پنهنجن ۽ ٻين جي ناٽڪن لاءِ راڳ به لکيا. ان کان علاوه ڪيترائي درسي ڪتاب ۽ آکاڻيون به لکيائين. ڪوڙيمل چندن مل جي صحبت ۾ علمي ۽ ادبي خدمتون سرانجام ڏنائين، جيڪو سنڌس ڪتابن جي درستگي به ڪندو هو.

ڄيٺانند کلٹداس جو ناٽڪ "نل دمينتي" مهاڀارت تان ورتل ڪهاڻيءَ تي مبني آهي.هندو ڏند ڪٿا ۾ هن ڪهاڻي کي وڏي اهميت حاصل آهي. دنيا جي ڪيترن ئي ٻولين ۾ هي ناٽڪ ترجمو ٿي چڪو آهي. سنڌي زبان ۾ به هن ناٽڪ کي ڪيترن ئي ترجمو ڪيو آهي. سال 1884 ع ۾ "هرشچندر" جي سنسڪرت ناٽڪ "نل دمينتي" کي پيش ڪيو ويو. هن ناٽڪ کي "ڏيارام ڄيٺمل سنڌ ڪاليج اميچوئر ڊريميٽڪ سوسائٽي" استيج تي پيش ڪيو. اها سنڌ جي پهرين ڊريمٽڪ سوسائٽي هئي.

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو ته "ڄيٺانند جو هيءُ ناٽڪ عبارت ۽ ٻوليءَ جي لحاظ کان هڪ سٺو ڊرامو آهي ۽ استيج تي ڪافي ڪامياب ويو. عجب آهي ته سنڌي ناٽڪ جي تاريخ ۾ هيءُ هڪڙو ئي ڊرامو هو جنهن ۾ فقط هڪڙو رواجي راڳ وڌل هو. جو درگداس آڏواڻيءَ دمينتيءَ جو پارٽ ڪندي ڳايو هو. هن ناٽڪ ۾ راج نل جو پارٽ هيرانند سنتوڪرام وڪيل ڪيو هو. ستجڳ جو سجانسنگ جڳتياڻيءَ ۽ ڪلجڳ جو ڪنولسنگ ملڪاڻيءَ ادا ڪيا".[32]

ڄيٺانند کلٹداس، شيڪسپيئر جي ناٽڪ Twelfth Night تان "قصو دل جي وندر يا ٻل ڇڪ" الٿو ڪيو هو. جيڪو 52 صفحن تي مبني هو ۽ ليٿو ۾ 1916 ع ۾ شايع ٿيو. هي ناٽڪ سنڌي ريت انگريزي تا ن ترجمو ڪو نه پر ڪنهن هندستاني ٻوليءَ تان ترجمو ٿيل هو. ان ڪري اصل ناٽڪ جو اختصار به هو ته ماحول ۽ ڪردار به هندستاني ڪيل هئس. ان کان علاوه، هن ناٽڪ کي قصي جي ستاءَ ۾ الٿو ڪيو هو ۽ ڪردارن جا نالا به مقامي استعمال ڪيا هئائين.

سندس ٻين ڪتابن ۾ ڏرمي قصو " ست هرشچندر ڪٿا"، 1891 ع ۾ ڪراچي پنٽنگ پريس مان شايع ٿيو. هي ڪتاب 74 صفحن تي مبني هو. "استري اپديش" 1891 ع ۾ شايع ٿيو. هن قصي ۾ عورتن کي اخلاقي ۽ ڏرمي طور نصحيت ٿيل آهي. ڄيٺانند کلٹداس ڪيترائي درسي ڪتاب لکيا، جن ۾ "ديسي حسابن جو ڪتاب" (1891 ع)،"جدول" (1896 ع شامل آهن ۽ ٻين ڏرمي ڪتابن ۾ "عجيب داستان"، "جنم ساکي ڏهن پاتشاهن" (1901 ع) وغيره اهم آهن.

ديوان ناڪرداس ناگراڻي

ديوان ناڪرداس ولد گوبندرام جو تعلق شڪارپور سان هو ۽ هو شڪارپور جي سيشن ڪورٽ جو جج هو. ڪيس ڊرامي ۽ موسيقي سان عشق هو. هن پنهنجي ساٿين سان گڏجي شڪارپور شهر ۾ "ڊرم اپڪار ايميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي" جو بنياد وڌو. جنهن لاءِ هو نه صرف پاڻ ڊراما لکندو هو پر اداڪاري به ڪندو هو. سندس ڊرامن ۾ "چندرالي" (1901ع) ۽ "تريا چلتر" (شيڪسپيئر جي هيملٽ جو ترجمو. 1914ع) اهم آهن.

چندراولي: هن صاحب 1901ع ۾ "چندراولي" نالي ڊرامو لکيو. جنهن کي انهيءَ سوسائٽيءَ جي طرفان پيش ڪيو ويو. چندراولي ۾ تاريخي موضوع هئڻ باوجود ان جو ماحول سنڌي ماحول مطابق آندل هو. هن ڊرامي جي ٻولي نج سنڌي به ڪو نه هئي.

تريا چلتر : ديوان ناڪرداس ناگراڻيءَ شيڪسپيئر جي مشهور جي ناٽڪ "هيملٽ" جو ترجمو "تريا چلتر" جي نالي سان ڪيو ، جيڪو 1914ع ۾ ۾ "ڊرم اپڪار ايميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي" پاران اسٽيج ڪيو ويو ۽ سوسائٽيءَ طرفان ڪتابي صورت ۾ به شايع ٿيو. هي ناٽڪ بادشاهن جي روايتي دشمني، قتل ۽ تخت جي قبضي سان شروع ٿئي ٿو ۽ خون جي بدلي تي کهاڻي ٻڌل آهي. ان کان علاوه، هيءُ ناٽڪ زندگيءَ جي فلسفي، انساني ڪردار، انساني چالاڪين ۽ حماقتن جو صحيح عڪس پيش ڪري ٿو ۽ پيشڪش جي لحاظ کان شيڪسپيئر جي مڙني ناٽڪن ۾ وڏي اهميت رکي ٿو. پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ مطابق "شڪارپور ۾ "ڊرم اپڪار ايميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي"، ديوان ناڪرداس ناگراڻيءَ 1897ع ۾ برپا ڪئي هئي، جنهن جي روح روان ديوان ناڪر داس به شيڪسپيئر جو شاهڪار Hamlet، "تريا چلتر" سري سان سنڌيءَ ۾ آندو هو ۽ 1914ع ۾ ڪري ڏيکاريو هو. هن کيل جي باءِ پلاٽ ۾ مهاراج تيجبانداس مسخري جو پارٽ قابليت سان ڪيو ۽ ڏسندڙن کي ڪلائي ڪلائي کيرو ڪري ڪيو هئائين. تيجبانداس شڪارپور منڊليءَ جو پراڻو مذاقي ائڪٽر هئڻ کان سواءِ هدايتڪار پڻ هوندو هو ۽ انهن ٻنهي حيثيتن ۾ ڪاليج

سوسائٽيءَ جي جي.ايڇ. بي آڏواڻي جون سڪون لاهيندو هو."[33]

گاگسنگھ آتمارام آڏواڻي (1863_1915)

گاگسنگ ولد آتما سنگ آڏواڻي جو تعلق شڪارپور سان هو. هو به هن سوسائٽيءَ سان وابسته هو. جنهن جو "شڪنتلا دشنت" (1897 ع)، اسٽيج ٿيو. اهو ڊرامو اڳتي هلي 1898 ع ۾ چپجي پڌرو ٿيو. "مهاانڌير" (1904 ع) ۽ "ڊاڪٽر شام نارائڻ" (1915 ع)اهم ڊراما هئا.

شڪنتلا دشنت: 1897 ع ۾ هندي ناٽڪ "شڪنتلا"تان ترجمو ڪيائين. هي ناٽڪ ڏرم اپڪار اميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي، شڪارپور پيش ڪيو هو. هن ڊرامي ۾ هندستاني، مرهٽي، انگريزي ۽ سنڌي طرزن تي ڪيترائي راڳ وڌا ويا هئا.

مها انڌير: هي ڊرامو آگسٽ 1904 ع ۾ لکيو ويو . هن صاحب جي ڊرامن تي مذهبي رنگ گهڻونظر اچي ٿو. ڊرامي **"مها انڌير"** ۾ هڪ خيالي ڏرمي ڪهاڻي ڏيکاري وئي آهي، جنهن ۾ مسلمانن ۽ هندن ۾ هڪ ٻئي لاءِ نفرت پيدا ڪرڻ جو بج سمايل آهي، ۽ پوري ڪهاڻي، هندو ڏرمي پرچار سان ڀرپور آهي.

ڊاڪٽر شام نارائڻ : 1915 ع ۾ هن هي نالي ڊرامو لکيو. هن ڊرامي لاءِ ڊاڪٽر پريم پرڪاش لکيو آهي ته "هن ناٽڪ ۾ سنڌي جي مذاقي چهچٽن کي بن مسخريءَ جا پارٽ ادا ڪندڙ تيجا نداس ۽ تليداس نند پيش ڪيو هو."[34]

ليلارام ماڪيجاڻي (مرتيو 1937 ع)

ليلارام ولد ٺارو مل ماڪيجاڻي جو تعلق حيدرآباد سان هو. هن جي ڊرامن غير معمولي شهرت حاصل ڪئي. هن جي ڊرامن جي خاص ڳالهه اها آهي ته اهي اصلوڪا ۽ تشدد سان ڀرپور هوندا هئا. سندس "ڊرامن ۾ دورنگي دنيا" (1920)، "پريمي پتنگ" (1920)، "بي وفا قاتل" (1921)، "ڪشور موهني" (1921)، "ڪلجگ جا ڪلور" (1922) "ليلا وتي" (1922)، "قاتل مسافر" (1931)، "نئين سجاڳي" (1937) ۽ "وطني وفائي" اهم آهن.

ليلارام سنڌي ڊرامي ۾ اهو ڪردار ادا ڪيو جيڪو انگريزي ڊرامن ۾ جان ويبسٽر(1580 – 1625) ادا ڪيو هو. هن پر تشدد موضوع اسٽيج تي پيش ڪيا.

ان سلسلي ۾ پروفيسر منگھارام ملکاڻي لکي ٿو ته "سندس ناٽڪ اگرچہ مڙئي چالو زماني بابت ھئا، پر ٽڪائوکي منجھن حد کان ٻاھر ھئي. اھڙا کي ورلي ناٽڪ ھوندا. جن ۾ خنجر يا پستول کان ڪم ورتو نہ ھوندو. ليلارام ھڪڙو ئي ناٽڪ "نئين سجاڳي" لکيو ھو جو سنجيده ۽ گنڀير سماجي ناٽڪ ھو".(35)

وطني وفائي: هي ڊرامو هندي ناٽڪ سمراٽ اشوڪ تان اخذ ڪيائين. هي ڊرامو ٽن بابن تي مشتمل آهي. انتهائي سنسني خيز آهي. مثال هيٺ ڏجي ٿو:

ويروـ مگر سائين، انهيءَ مان مون کي ڇاملندو؟

ڏنوـ جيڪي منهنجي نصيب ۾ ايندو تنهنجو اڻون حصو توکي ٻہ پيو ملندو. مگر ھا، انهيءَ جي عيوض توکي سڄو ڪم خبرداريءَ سان ڪرڻو پوندو!

ويروـ مگر سائين چوندا آھن تہ سچ سير، ڪاريءَ ٻکري جو کير.....

ڏنوـ ڇپ ڪر کير جا سڪا. اڄ ڪلھ کير ٻہ سواءِ ملاوٽ جي مشڪل ٿو ملي. مطلب تہ خوشامد جي ھر ھنڌ ياري آھي. بلڪ خوشامد تي خود خدا ٻہ راضي آھي".(36)

ليلارام ماکيجاڻيءَ جا اڪثر ڊراما "ينگ سينٽر ڊراميٽڪ سوسائٽي" حيدرآباد طرفان پيش ٿيا. سندس ڊرامو "ڪشور موھني" مڪالمن سان شعر، رباعيون ۽ بيتن سان ڀرپور ھو. ٽن بابن تي مشتمل 154 ع صفحن تي پکڙيل ڪتاب ھو. سندس ڊرامن جي پھرين خوبي اھا آھي تہ اھي سڀ اصلوڪا ھئا. ٻي خوبي اھا ھئي تہ انھن ماڻھن جي پسند مطابق نواڙ ھئي. اھي ڊرمي ۽ ھڪ داستانن جي موضوعن کان آڄا ھئا. عام ڏسندڙ پڻ نواڙ چاھيندا ھئا. سندس ڊرامن ۾ تفريح جو سامان مھيا ٿيل ھوندو ھو. سندس ڊرامن جو موضوع پرتشدد، جاسوسي، مڪاري، بيوفائي، سازش وغيرہ تي مبني ھوندا ھئا. ھن جا ڊرامي وڏي شوق سان ڏنا ويندا ھئا، ڇو جو ان زماني ۾ جاسوسي ناول پڻ پنھنجي عروج تي ھئا. "بي وفا قاتل"، قاتل مسافر وغيرہ جھڙا جاسوسي ڊراما وڏا مقبول ھئا.

آغا غلام نبي صوفي (1889 – 1938ع)

آغا غلام نبي صوفي جو جنم آغا گل حسن خان درانيءَ جي گھر ۾ شڪارپور ۾ ٿيو. هي گھراٽو علم، ادب ۽ تعليم جي لحاظ کان اتر سنڌ ۾ خاص مقام رکندڙ

هو. هن خاندان، سنڌي سماج ۽ ادب جي خدمت لاءِ ڪي سوسائٽيون پڻ قائم ڪيون. گل حسن خان درانيءَ پينشن تي لهڻ کان پوءِ شڪارپور ۾ زميندارن جي فائدي لاءِ "گرين سيل سوسائٽي" جو بنياد وڌو. جنهن جو آغا صوفي آخر تائين صدر رهيو. 1933 ع ۾ هن سوسائٽيءَ ياران آغا غلام نبي صوفيءَ جو ڪتاب "سچل سرمست" شايع ٿيو هو.

آغا غلام نبي پاڻ بهترين شاعر هو ۽ "صوفي" تخلص استعمال ڪندو هو. آغا صوفي ڪيترائي ڊراما به لکيا ۽ ڊرئميٽڪ سوسائٽيون قائم ڪيون. پاڻ "الهلال ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ" جو بنياد 1924 ع ۾ شڪارپور ۾ وڌو. هن ڊرئميٽڪ سوسائٽي ڪيترائي سنڌي ۽ اردو ڊراما اسٽيج ڪيا، جن ۾ سندس "دنيا دورنگي" ۽ "شان اسلام"، 'آغا حشر جو "مدهوش" ۽ ماسٽر رحمت علي جو "تصوير رحمت" نهايت محنت سان ڪري ڏيکاريا ويا، جيڪي ڏسندڙن ۾ تمام گهڻا مقبول ويا. انهن ڊرامن ۾ جيڪي اداڪار حصو ونڊندا هئا، تن ۾ پيرل خان پناڻ (وِلين جو ڪردار ادا ڪندڙ) غلام حسين جهلڻ، عبدالغفار سومري کان علاوه پير محمد عرف پيرن جوڙيو 'مشتاق' جا نالا قابل ذڪر آهن. هيءَ ڊرئميٽڪ سوسائٽي 29_1928 ع ڌاري بند ٿي وئي."[37]

آغا غلام نبي جن به ٻين ڊرامن ۾ "ڪرشن ڪرپا"، "ڪاليج ڪا زمانا"، "پهلا پيار" وغيره اهم آهن. "الهلال ايميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي" جي هڪ ٻي شاخ لاڙڪاڻي ۾ پڻ قائم ٿي هئي.

آغا غلام نبي صوفي، ان وقت جي اتر سنڌ جي اديبن ۾ هڪ اهم ڊراما نويس هو، جنهن کي نه صرف ڊرامن لکڻ سان شوق پر اسٽيج جوڙي، انهن ڊرامن کي پاڻ اسٽيج تي پيش ڪرڻ جو به شوق هو. سندس ڊراما ان دور جي سياسي ۽ سماجي پسند مطابق لکيل آهن. سندس ڊرامن جي اها به خصوصيت آهي ته هن ان دور ۾ سنڌيءَ سان گڏ اردو ٻوليءَ ۾ ڊراما تحرير ڪيا. سندس ڊرامن ۾ "دنيا دورنگي عرف عشق نيرنگي" (1914ع) اهم آهي. آغا درانيءَ جو هي ڊرامو جڏهن پهريون دفعو "ينگ مين ايميچوئر ڊرامٽڪ سوسائٽي" شڪارپور طرفان اسٽيج تي پيش ڪيو ويو ته گهڻو مقبول ٿيو. جنهن کان پوءِ ڪيترائي دفعا اسٽيج ڪيو ويو. ان جي

مقبوليت کي محسوس ڪندي ٽانورداس تاجر ڪتب طرفان 1914ع ۾ هن ڊرامي کي ڪتابي صورت ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو ويو. جنهن جو ٻيو ڇاپو ورهاگي کان پوءِ 1960ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ ۽ ٽيون ڇاپو 1970ع ۾ ساڳي اداري پاران شايع ڪيو ويو.

دنيا دورنگي :سندس ڊرامي "دنيا دورنگي"۾ نيڪي ۽ بدي جي وچ ۾ ابدي ڪشمڪش ڏيکاريل آهي. انسان جي ان ٻن ذهني لاڙن جي سلسلي ۾ مک ڪردار ملهڪا جو پاڻ جميل خود غرض ۽ زرپرست طور ڏيکاريو ويو آهي. جڏهن ته سندس ٻيڻ جو ڪردار بي غرض ڏيکاريل آهي.

هن ڊرامي جي شروعات هڪ باغ جي منظر سان ٿئي ٿي. بلڪل شروع ۾ هڪ گيت آهي، جنهن جي منڌ ۾ **الله** تعاليٰ جي حمد ۽ ثنا بيان ڪيل آهي ۽ ان کان پوءِ گيت ۾ منظر چٽيل آهي، جيڪو مک ڪردار "ملهڪا" جي زباني چورايل آهي. پراڻن ڊرامن جي اها خصوصيت هوندي هئي، ته ان ۾ هڪ يا ٻه مزاحيه ڪردار ضرور هوندا هئا، جيڪي مک ڪردارن سان گڏ هوندا هئا. سندس ڊرامي ۾ پيش ايندڙ ڪردارن ۽ واقعن جي لحاظ کان آغا صاحب ڏکي موضوع لاءِ شعر جي سنگلاخ زمين ۾ نهايت رواني ۽ آساني سان طبع آزمائي ڪئي آهي، آغا صوفي نهايت فصاحت ۽ بلاغت سان قافيه پيمائي ڪئي آهي. هڪ مثال هيٺ ڏجي ٿو:

ممتاز: آهيان مان اهو گل، جو گلستان کان جدا آ،
پروان جيئن شمع فروزان کان جدا آ،
ساغر جي آه و نالان کي تون سمجهه ساقيا،
هي جام رهيو جو لبِ جانان کان جدا آ.

آغا صوفي دنيا دورنگي ۾ مزاح جو ٻه نهايت نفيس ۽ دلڪش عنصر آندو آهي. . هن ڊرامي ۾ ٻه "تمبڪتو" اهڙو ئي ڪردار آهي، جيڪو پنهنجي هلت چلت گفتن جي ذريعي محفل وندرائيندو رهي ٿو. تمبڪتو:

آءُ خنجر زهري پالو هان، آءُ مرد صفا متوالو هان،
رڳڙي جهڳڙي جي هنڌي جو، آءُ گرما گرم مصالحو هان،
رمزن جي آءُ ريل گاڏيءَ جو، انٽرميجيٽ گاڏو هان،

حرڪت شرڪت حڪمت ۾ ، آءُ شيطان پي ڏاڏو هان،
اوهان مون کي مار سمجهو، لڇن جو سردار سمجهيو،
دنيا جو آزار سمجهيو، شيطان جو يار سمجهيو.

هن ڊرامي جي خاص خوبي هيءَ ۾ آهي ته ان ۾ نيڪي ۽ بدي جي ڪشمڪش ڏيکاريل آهي، جيڪا انساني زندگيءَ جي بنيادي ڳالهه آهي. عام زندگيءَ ۾ اسان کي اهڙا ڪردار به نظر ايندا. جيڪي نيڪي جا مجسما هوندا آهن ۽ انسان ذات سان چگائي ڪري روح جي راحت حاصل ڪندا آهن. ڪي انسان وري اهڙا هوندا آهن. جيڪي خود غرض ۽ حوس پرست هوندا آهن ۽ پنهنجي فائدي لاءِ هر ڪم ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويندا آهن. هن ڊرامي ۾ اهڙن ٻنهي قسمن جي ڪردارن جي عڪاسي سندن مڪالمن ذريعي ظاهر ڪئي ويئي آهي. مک ڪردار "ملهڪا" جو پاڻ "جميل" خود غرض ۽ زرپرست انسان ڏيکاريو ويو آهي. ڊراما نويس جميل جي ڪردار جي عڪاسي سندس مڪالمن ذريعي چٽيءَ طرح ڏيکاري آهي. سندس پيٽ ملهڪا جڏهن ڪيس چوي ٿي ته:

"آءُ پاڪباز آهيان، تڏهن ڪيس مخاطب ٿي چوي ٿو. "خير، منهنجو تنهنجي پاڪائي سان ڇا؟ آءُ آهيان زر جو طالب، نيڪ ۽ بد جي پڇاڻ رهي، يا نه رهي، دين ويندو رهي. ايمان رهي، يا نه رهي."

آغا صوفي جي ڊرامي ۾ جتي بي شمار خوبيون ۽ خاصيتون نظر اچن ٿيون، اتي ڪي اوڻايون به ايري بيهن ٿيون. پلاٽ، ڪردار توڙي بيان ۾ ڪي سڪتا ۽ سقم موجود آهن. مزاح ۽ ظرافت ۾ ڪٿي ڪٿي غير شائسته لفظن جو استعمال به ملي ٿو، جن ۾ 'پڙوو'، 'پڙوت' ۽ رندي جهڙا لفظ تمبڪتو ۽ سندس زال جي واتان مسخري وجهندي ڳالهرايا ويا آهن.

هن ڊرامي جي خوبين ۽ خامين تي تبصرو ڪندي بشير موريائي ۾ لکي ٿو ته "هن ڊرامي ۾ اسان جي پراڻن، روايتي ڊرامن جون سڀ وصفون موجود آهن. منجهس محبت، مزاح ۽ شاعريءَ جو پورو پورو دخل آهي. گيت ۽ غزل وغيره ڊرامانگار جي ئي زور قلم جو نتيجو آهن، انهن مان ڪي ٿورا معياري چئي سگهبا. پائنجي ٿو ته انهن جي لکڻ وقت مصنف کي تماشائين جي تفريح ۽ طبع

جو خيال هو. جي انهن جي افادي پهلو تي نظر وجهجي ٿي تہ مايوس ٿيڻو پوي ٿو. ڪردارنگاري ۾ خاص ڪا نہ آهي. رڳو مسخري تمبڪتو جو ڪردار اپري سگهيو آهي. هن ڊرامي جي وڏي خوبي ان جو نثر آهي. دنيا دورنگي، اهڙي وزندار نثر ۾ لکيل آهي، جنهن ۾ تمام ٿورا ڪتاب سنڌيءَ ۾ لکيل نظر اچن ٿا. تنهن ڪري اهڙي ڪتاب جو قدر ڪرڻ انتهائي لازمي آهي. "دنيا دورنگيءَ" جي هي خوبي ان جا ڊائلاگ آهن جي ڪٿي تمام زوردار آهن. ڪٿي وري شعر جو مزو پيا ڏين! مصنف، مختصر مڪالما لکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي."[38]

شان اسلام: آغا غلام نبي صاحب جو هي ڊرامو اسلام جي شان ۾ تاريخي پسمنظر بابت هو.

اهڙي طرح هن ٻيا ۾ ڪيترائي ڊراما لکيا، جيڪي ان دور ۾ مشهور ۽ مقبول ٿيا. پر سندس ڊرامو "دنيا دورنگي" هر لحاظ کان بهترين آهي.

پيرومل مهرچند آڏواڻي (1875 – 1950ع)

ڪاڪو پيرومل مهر چند آڏواڻيءَ جو جنم حيدرآباد ۾ ٿيو. ننڍي هوندي کان ئي کيس علم و ادب سان چاهه هوندو هو. ڪاڪي پيرومل کي انگريزي توڙي هندستان جي ڪيترن ئي ٻولين تي دسترس حاصل هئي، اهو ئي سبب آهي تہ هن ڪيترائي ڪتاب ترجمو ڪيا. سندس ڪتابن جو تعداد ستر (70) کان مٿي آهي.

هن صاحب سنڌ جي هندو توڙي مسلمانن جي سماجي، معاشي ۽ سياسي مسئلن کي پنهنجي ڊرامن جو موضوع بڻايو ۽ معاشرتي برائين تي سخت چوٽون پڻ ڪيون. جنهن زماني ۾ پيرومل مهرچند ڊراما لکڻ شروع ڪيا، ان زماني ۾ هندو اديبن خاص طور تي رامائڻ، مهابارت، رام ليلا ۽ ڪرشن ليلائن جي آڌار تي ڊرمي ڊراما لکيا ۽ استيج ۾ ڪرايا. ان ئي لوڪ پسند کي خيال ۾ رکندي ڪاڪي پيرومل "درو پڳت" (1919) ۽ "گوپچند" (1940) جهڙا ڊرمي ڊراما لکيا. انهن ڊرامن جو مرڪزي خيال ۾ ان زماني جي عوام جي دلين کي ڇهندڙ ان فلسفي جي پٽاندڙ هو تہ انسان هڪ بيوس جيوت آهي ۽ قدرت مٿس هميشہ غالب آهي. اها ئي کيس سختيون سهائي ٿي. پر جيت هميشہ

انهن جي ٽيندي جيڪي صبر ڪندا. اهوئي سبب آهي جو پيرومل سماج سڌارڪ (Social Reformer) وارو مقصد سامهون رکي پنهنجا ڊراما لکيا، ٻين لفظن ۾ ائين چئجي ته سندس ڊراما معاشرتي سٽ (Social Satire) وارا ڊراما آهن، جن ۾ طنز ۽ مزاح به سهڻي، اثرائتي ۽ ڪارائتي انداز ۾ آندي وئي آهي.

ان دور ۾ ڪاڪي پيرومل، عوامي پسند ۽ هلندڙ رجحان موجب ڪيترائي اصلوڪا ۽ ترجمو ڪيل ناٽڪ لکيا، جن ۾ سنڌ جي هندو توڙي مسلمانن جي سماجي ۽ سياسي مسئلن کي پنهنجي ڊرامن جو موضوع بڻايو ۽ معاشرتي براين تي تنقيد ڪئي. سندس ڊرامن ۾ هينيان شامل آهن:

بلبل بيمار: "بلبل بيمار" جو پهريون ايڊيشن 1894 ع ۾ مصطفائي پريس لاهور مان شايع ٿيو. جنهن ۾ 32 صفحا هئا. هن ناٽڪ جو ٻيو ايڊيشن "گلشن بي خار عرف بلبل بيمار" جي نالي سان ساڌو مل جشن مل 1902 ع ۾ مصطفائي پريس لاهور مان ڇپرائي سکر نئين مان پڌرو ڪيو.هيءُ ناٽڪ اردو مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيل آهي. پيرومل مهرچند آڏواڻي ناٽڪ جي مهڙ ۾ ڪردارن جا ادا ڪيل رول ڏنل آهن.

علي بابا چاليهه چور: هي ناٽڪ به ڪاڪي پيرومل ڦوهه جواني واري دور ۾ ترجمو ڪيو. "علي بابا چاليهه چور" 1894 ع ۾ مصطفائي پريس لاهور مان شايع ٿيو. جنهن ۾ 68 صفحا هئا. هي ناٽڪ علي بابا واري قصي تي مبني آهي، جنهن ۾ مزاح ۽ طنز به شامل آهي. هن ناٽڪ جو ٻيو ايڊيشن 1903 ع ۾ ٿيو.

گوپيچند جنهن زماني ۾ ڪاڪي پيرومل مهرچند ناٽڪ لکڻ شروع ڪيا هئا، ان دور ۾ معاشي ۽ معاشرتي موضوعن کان وڌيڪ هندو ڏرمي موضوعن تي ناٽڪ لکيا ويندا هئا. ان زماني ۾ هندو اديبن خاص طور تي رامائڻ ، مهاڀارت ۽ رام ليلا ۽ ڪرشن ليلا تي آڌاريل ناٽڪ لکيا ۽ ترجمو ڪيا. ان لوڪ پسند مطابق "گوپيچند" لکيو. جنهن کي 1894 ع ۾ مصطفائي پريس لاهور مان شايع ٿيو. جنهن ۾ 36 صفحا هئا. هن ناٽڪ جو ٻيو ايڊيشن 1940 ع ۾ شايع ٿيو.

ڏرو پگٽ: ڏرمي موضوع ۽ هندو ڏرم جي شخصي ڪردارن تي ٻيو ناٽڪ "ڏرو پگٽ" 1919 ع ۾ پريميئر پرنٽنگ پريس حيدرآباد مان شايع ڪيائين. هن

ناٽڪ جي فلسفي ۾ سمايل هو ته انسان هڪ بيوس جيوت آهي ۽ قدرت مٿس هميشہ غالب آهي، جيڪا سندس مٿان سختيون ۽ پريشانيون آڻي ٿي، پر جيت انهن جي ٿيندي آهي، جيڪي صبر ڪندا آهن.

بزارين جو ناٽڪ : ڪاڪي پيرومل جو سڀ کان مشهور مزاحيہ ناٽڪ "بزارين جو ناٽڪ"، 1921ع ۾ پرگڻي شيوامندلي حيدرآباد طرفان اسٽيج ٻہ ٿيو ته شايع ٻہ ٿيو. هن ناٽڪ ۾ ڪاڪي پيرومل ڏيکاريو آهي، ته ڪيئن ڪپڙو وڪڻڻ وارا گهوريئڙا در در تي وڃي، چالاڪيءَ سان مڃي زبان استعمال ڪري عورتن کي پنيلائين ٿا ۽ کين ڪپڙو وڪڻ تي مجبور ڪن ٿا. هيري ٺڪر هن ناٽڪ لاءِ لکيو آهي ته "هي ناٽڪ گهر جي چيدي سنڌيءَ ۾ تمام روچڪ ڍنگ سان لکيل آهي ۽ اهڙو وندرائيندڙ آهي جو پنهنجي زماني ۾ ڏاڍو لوڪپريہ ٿيو ۽ گهڻن ئي ناٽڪ منڊلين پاران اسٽيج تي پيش ڪيو ويو."[39]

مڙس جي مڙسي : پيرومل جو ٻيو هڪ ننڍڙو پنگتي ناٽڪ "مڙس جي مڙسي" 1925ع ۾ شايع ٿيو ۽ تمام گهڻو مشهور ٿيو. ايتري قدر جو پروفيسر منگهارام ملڪاڻي جهڙي ڄاڻو جي نگرانيءَ ۾ ڊي.جي ڪاليج ڪراچيءَ ۾ 1925ع ۾ هڪ سالياني جلسي ۾ پنهنجي هدايتڪاريءَ ۾ پيش ڪيو هو. هن ناٽڪ ۾ زنانا ڪردار ٻہ مردن ڪيا هئا. پنگتي ڊرامن لاءِ پيرومل مهرچند جو نظريو سماجي براين تي ٻڌل هو. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو ته "مڙس جي مڙسي" جو ڪراچي ڪاليج جي 1925 واري جلسي تي مون پيش ڪيو هو ۽ منجهس هيري سپاهيملاڻي ۽ جگو آڏواڻيءَ زنانا پارٽ ڪيا."[40]

وڏو پنگتي مقدمو: پيرومل مهرچند آڏواڻي جو مزاحيہ ناٽڪ "وڏو پنگتي مقدمو"، 1925ع ۾ گوپالداس ليکراج، حيدرآباد ۾ شايع ڪيو. هي هڪ فارس (Farce) آهي، جنهن جي منڌ ۾ هڪ نقلي (Mock) ڏيتي ليتي ۽ پچاڙي ۾ ان ائڪٽ جي بنياد تي ناٽڪي مقدمو هلايو ويو. هن ناٽڪ ۾ عدالتي نظام تي ٻہ تنقيد ٽيل هئي. هي ناٽڪ مختلف ناٽڪ منڊلين ۾ جدا جدا ۽ مختلف اداڪارن سان پيش ڪيو آهي ۽ هر دفعي مقبولي ماڻي. پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ پڻ ان ناٽڪ کي ڪراچيءَ جي شهاڻي اسڪول جي سالياني

جلسي ۾ پيش ڪيو هو، جنهن ۾ رامن ماڻ واري جو ڪردار چترو اتمسنگ مزيدار نموني ڪيو هو.

ڏيتي ليتي ائڪٽ: 1928ع ۾ پيرومل مهرچند، سرڪار طرفان عوام تي نافذ ڪيل ٽيڪس جي ائڪٽ تي هڪ ڊرامو "ڏيتي ليتي ائڪٽ" لکيو ، جيڪو مختلف ناٽڪ منڊيلين ۾ ڏيکاريو ويو. هن ڊرامي جي معرفت، سرڪار جي پاليسن تي طنز ڪئي وئي ۽ نياٽين جي شادين ۾ ڏاج وارين رسمن تي سخت چوٽون ڪيو ويون. هيءَ اها رسم هئي، جنهن ۾ معاشري جو غريب فرد پنهنجي نياٽين کي پرٽائڻ لاءِ بليڪميل ٿيندو هو. ڪاڪي پيرومل هن ناٽڪ ۾ ان رسم کي نہ صرف نديو آهي، پر معاشري جي ٺيڪدارن کي اپيل ڪئي آهي تہ اها هٿرادو رسم ختم ٿيڻ گهرجي. هي ناٽڪ جيترا دفعا اسٽيج ٿيو تہ شهرت حاصل ڪيائين.

حرص جو شڪار : ڪاڪي پيرومل شيڪسپيئر جي ناٽڪ "ڪنگ جان" جو ترجمو "حرص جو شڪار" جي نالي سان ڪيو. هن ترجمي جو پورو نالو "حرص جو شڪار عرف شنجر اقبال" آهي، جنهن کي ماهوار 'ناول' اخبار ڪراچي 1916ع ۾ لٹو ۾ شايع ڪيو ۽ هٽ اکر خوشيرام موتومل هيراننداڻي جا هئا. ساڳيو ناٽڪ ٻيو دفعو 1929ع ۾ ڇپيو. پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ پنهنجي هڪ ياد ڪي سارينديِ لکيو آهي تہ "هڪ ڏينهن اوچتو صفحي مان، لنبي پتلي سربرار وارو دادو ٻاهر نڪري آيو ۽ مونکي هٿ کان وٺي چيائين تہ ڪتاب لکي پورو ڪيو اٿم، اڄ تہ ان مان هڪ آکاڻي پڙهي ٻڌايان۽. مان اندر وڃي دادي جي ڪٽ جي پيراندي۽ کان اِيس تي وينس ۽ دادي Arthur ۽ Hurbet وارو، شهزادي جي اکين ڪيڻ جو دلسوز نظارو مون کي پڙهي ٻڌايو، جنهن ناٽڪي صورت ۾ هئڻ ڪري مون کي ڏاڍو متاثر ڪيو، چو تہ ناٽڪن جو شوق مون ۾ ننڍي هوندي کان هوندو هو. پوءِ خبر پيم تہ اهو نظارو شيڪسپيئر جي "ڪنگ جان" مان ورتل هو، جنهن جو ترجمو پيرومل صاحب "حرص جو شڪار" نالي سان ڪيو هو ۽ ان جو ناشر صاحب پوڪرداس هن صديءَ جي شروعات ۾ لٹو ۾ ڇپايو هو، پر اهو ناٽڪ ڪڏهن

استيج تي ڪو نہ آيو. الاجي چو. شايد لٽو ۾ چپيل هئڻ ڪري، ڪنهن بہ ڏيان ۾ ئي ڪو نہ آيو."[41]

هن ناٽڪ جو اردو ترجمو مشهور ايڪٽر ۽ ڊراما نگار آغا حشر ڪاشميريءَ پڻ "خوبصورت بلا" جي نالي سان 1908ع ۾ ڪيو هو. آغا حشر ترجمي ڪرڻ وقت ان جي سٽاءَ توڙي ڪردارن کي ڪافي حد تائين تبديل ڪري هندستاني ماحول سان ٺهڪايو هو. هي ناٽڪ تاريخي حقيقتن تي ٻڌل آهي، جنهن کي پيرومل مهرچند مسلمانڪي ماحول سان ٺهڪايو آهي ۽ ان ۾ هڪ پاڻ حرص جو شڪار ٿي تخت ۽ تاج حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجي جگري پاڻ جو قتل ڪرائي ۽ تخت ماڻڻ لاءِ پنهنجي پائٽي کي خون جي ڏوهه ۾ قيد ٿو ڪرائي ۽ پائٽيي کي پيڻ جي خون جي ڪيس ڦاسائي ٿو. آخر ۾ نتيجو اهو نڪري ٿو ته سندس امير ۽ پادري هن جي خلاف بغاوت ڪن ٿا.

آزاديءَ جي ڪوڏي: ڪاڪي پيرومل ، آزاديءَ جي موضوع تي بنگالي زبان جي عظيم شاعر، فلسفي، تعليمدان، ناول نگار، ناٽڪ نويس ، نوبل لاريٽ رابندرناٿ ٽئگور جي مشهور ناٽڪ "پوسٽ آفيس" جو ترجمو ڪيو. جيڪو "آزاديءَ جي ڪوڏي" جي نالي سان رتن ساهتيہ ڪراچيءَ پاران 1935ع ۾ شايع ٿيو. ياد رهي ته هن ناٽڪ جا سنڌي ٻوليءَ ۾ بين بہ ترجما ڪيا هئا. ڪاڪي پيرومل، هي ڪتاب پنهنجي ننڍي ڏيڻ ستي جي نالي ڪيو هو.

ڪاڪي پيرومل جي ناٽڪ نويسيءَ لاءِ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکيو آهي ته "منهنجي دوست ۽ همڪار ناٽڪ نويسيءَ جي اصولن جي تعريف جوڳي پيروي ڪئي آهي. مضمون بہ عمدا آهن. ڪنهن بہ ناٽڪ ۾ گهرو حالتن جو نقشو چٽيل ته ڪنهن ۾ وري سٽ (Satire) آهي. پنگتي ڪيلن جي مراد ئي اها آهي ته پنگت ۾ جيڪي اوڻايون هجن سي ڏيڪاري، سڌاري جي واٽ بتائجي."[42] ڪاڪو پيرومل هڪ سماج سڌارڪ ناٽڪ نويس هو. جنهن ڏرمي موضوعن کان علاوه، سماجي مسئلن تي زور ڏنو. سندس مزاحيہ طرز بيان کي ساراهيندي ڪيرت ٻاباڻي لکيو هو ته "مون کو نہ سمجهو هو ته ڪاڪي پيرومل جهڙو گنڀير نثر نويس کو مذاقي طرز بيان ڪري سگهندو. پر سندس بہ ناٽڪ "بزارين جو ناٽڪ"

۽ ڏيتي ليتي ائڪٽ" پڙهي دنگ رهجي ويس. نہ رڳو مزاق لکي اڻائين پر خوب لکي اڻائين ."[43]

مطلب تہ ڪاکي پيرومل ڪيترائي ڊراما لکي سنڌي ڊرامي جا جهول پريا هن جا ڊراما هر پليٽ فارم تي مقبول ٿيا، چو جو انهن ۾ سماج جي دلين کي چهنڊڻ موضوع هئا.

لالچند امر ڏنومل جڳتياڻي (1885 – 1954ع)

لالچند امر ڏني مل جڳتياڻي جو جنم حيدرآباد ۾ ٿيو ۽ سندس ڏهانت بمبئي ۾ ٿيو. وصيت مطابق، هن جي جسم خاڪ سنڌو درياهہ ۾ وهائي وئي هئي. مرڻ گهڙي تائين سنڌي ادب لاءِ پتوڙيندو رهيو. لالچند هڪ ماستر جي حيثيت ۾ پنهنجي ادبي زندگيءَ جي شروعات ڪئي ۽ هڪ بلند پايہ اديب ۽ مصنف جي حيثيت ۾ هن جهان کي ڇڏيائين. ادب جي هر صنف ۾ ڪتاب لکيائين. سنڌي زبان، شاهہ لطيف، تصوف، گهرو زندگي، سماجي معاملات کان سواءِ ناول، ڊراما، ڪهاڻيون ۽ مضمون بہ لکيائين. پاڻ هڪ پختو فنڪار سليس ۽ سهڻي زبان لکندڙ ۽ ظرافت آميز عبارت جو صاحب هو. لالچند جا ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيل آهن.

لالچند امر ڏني مل جون سنڌي ڊرامي جي سلسلي ۾ بيشمار خدمتون آهن. هن ڪيترائي ڊراما لکيا، ڊرامن جي موضوعن کي نوان موڙ ڏنا. هن ٻين اديبن کي ڊرامن لکڻ لاءِ همٿايو ۽ ڊرامن جي ڪتابن جا مهاڳ لکيا. هن جي رهبري ۾ ناٽڪ منڊليون قائم ٿيون. لالچند کي ڊرامن جو شوق ننڍ پڻ کان ئي هو. جڏهن هو حيدرآباد ۾ هيرانند اڪيڈمي ۾ ماستر ٿيو، تنهن زماني ۾ شاگردن لاءِ ننڍا ننڍا ڊراما لکندو هو ۽ حيدرآباد ۾ ۾ اسٽيج ٿيندڙ ڊرامن ۾ اداڪاري ڪندو هو. سندس باري ۾ ڊاڪٽر مرليڌر جيتلي لکيو آهي تہ "لالچند جڳتياڻي پهريون ناٽڪ نويس آهي، جنهن سنڌي لوڪ ڪٿائن مان هڪ وشيہ چونڊي، انهيءَ تي ناٽڪ لکي ڪاميابيءَ سان اسٽيج تي پيش ڪري ڏيکاريو."[44]

1905ع ۾ لالچند "بندي ماترم ناٽڪ منڊلي" حيدرآباد ۾ قائم ڪئي. هن منڊليءَ قومي توڙي سماجي جاڳرتائي ناٽڪ پيش ڪيا. 1919ع ۾ هن صاحب

"نيو هاءِ اسڪول ڊرئميٽڪ سوسائٽي"، ڪراچي ۾ قائم ڪئي. ان اسڪول ۾ هو هيڊ ماسٽر هو. 1923ع ۾ لالچند، خانچند درياڻي ۽ منگهارام ملڪاڻي سان گڏجي حيدرآباد ۾ "رابندر ناٿ ٽيگور ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب" قائم ڪيو. هن جي اداري جي مهورت خود رابندر ناٿ ٽئگور ڪرڻ آيو هو.

لالچند امر ڏني مل، ٽي وڏا ڊراما "عمر مارئي" (1925ع)، "سهڻي ميهار" (ڊنگومل ٽڏاڻيءَ سان گڏ 1939ع)، ۽ "ميران" (سندس ديهانت کان پوءِ قسطوار 1954ع ۾ شايع ٿيو) ۽ ڪيترائي ننڍا ڊراما لکيا. پر جيڪا شهرت سندس "عمر مارئي" کي ملي، اها ڪنهن ٻئي کي نه ملي آهي. سندس ڊرامن جو مختصر احوال ڏجي ٿو:

لالچند پهريون سنڌي ليکڪ هو. جنهن قومي ناٽڪ لکڻ جي شروعات ڪئي ۽ انهن کي استيج تي آڻي عوسامي جاڳرتا جو بنياد رکيو. پاڻ ان سلسلي ۾ لکيو اٽائين ته "پري ڏيڍ صدي نبري ويئي آهي، پاڻ اسان وٽ رهي چگهائي منگو چا ماڻيا اٽن. اسان کي رڳو انسانيت جا معمولي حق به نصيب نه ٿيا آهن. قومي تعصب ڏار، رنگ روپ جو پيدوار، اسان جي نه ڪو ٿو ٻڌي ڪو نه ڪو سڌي! وري انڌير ڪهڙا! مٿي جيجل جو هي حال ڏسي ٻڌي اسان مان ڪو واتون حرف ڪڍي ٿو ته مٽس راڃڌاني وهي جي تهمت ڏري ٽي وڃي."[45]

پارت جاوا ٽي جاڳ: قومي رنگ ۾ سندس ڊرامن ۾ "پارت جاوا ٽي جاڳ" ۾ سياسي شعور جو سڌ آهي. حق جي لاءِ وڙهڻ جي تلقين آهي. هي ڊراموهن ڪراچي ۾ نيو هاءِ اسڪول ۾ ماستريءَ واري زماني ۾ 1905ع ڏاري لکيو هو.

سو ديسي : ڊرامي ۾ هڪ وطن پرست جي آزادي لاءِ جدوجهد جي ڪهاڻي آهي. هي ڊرامو 1912ع ۾ لکيو ويو.

بسنتي ديوي: 1946ع ۾ هڪ تاريخي ڪردار کي پيش ڪري حب الوطني جو درس ڏنو ويو آهي.

گانڌي: هيءُ 1947ع ۾ گانڌي جي سياسي جدوجهد کي خراج تحسين پيش ڪيل آهي.

وچن: هيءُ 1947ع ۾ دراصل ڌرتي ماءُ سان وفاداري، پنهنجي عقيدي سان

وفاداري ۽ پنهنجي قوم سان وفاداري جو وچن کيل آهي.

لالچند امر ڏني مل جي ڊرامن جو ٻيو وڏو موضوع سماجي مسئلا رهيو. هن پنهنجن ڊرامن وسيلي سنڌي سماج جي انيڪ مسئلن کي نہ صرف نروار کيو پر انهن جا حل بہ ٻڌايا آهن.

سيڙ کي ويڙ: 1906ع ۾ هندو سماج جي تمام وڏي مسئلي "ڏيتي ليتي" کي موضوع بڻايو ويو آهي.

لک ڏيڍ کي لت (1910ع) هڪ ننڍوڙو مزاحيہ ڊرامو آهي.، جنهن ۾ شادي ۽ پيسي جي فرق کي واضح کيو ويو آهي.

نقد ڏرم (1911ع): هڪ ننڍو ڊرامو آهي، جنهن ۾ مايا جي موهہ کي ننڍيو ويو آهي، ۽ سنڌي سماج جي "ڏيتي ليتي واري اهم مسئلي تي سخت چوٽون کيون ويون آهن.

عملدار کي رعيت آزار (1921ع): ۾ انهن کامورن جي ڏاڍ ۽ اقربا پروري کي چٽيو ويو آهي، جن اٻوجهہ، غربين ۽ سادن ماڻهن کي لٽيو ۽ ڦريو آهي. هن ۾ رشوت خوري، شراب نوشي، ۽ کامورکي کلورن جي داستان قلمبند آهي. هن ڊرامي ۾ ظنز ۽ مزاح ۾ سماجي براين تان پردو کنيو ويو آهي. مثال طور :

خز_ چاڇت؟ گهٽو نہ ڳالهايان! پائين ٿو تہ کاردار مسلمان آهي تہ بس ڪئين ؟ اهڙو اندربون لاڙيون هڻندو سانءِ جو پيو سهڪندين.

ع_ چپ ڪر واڻيا واڻئي جا پٽ نہ تہ کريانءِ نہ سنئون. (وري ناس جون چپٽيون ٿو ڏي)

خز_ ڇت جو دماغ تہ ڏس! ڏاڙهي پٽي ٿوهڻ ۾ ڏيانس.

ع_ ڳوهہ کي جڏهن ڪٽي ڪٽي تڏهن شڪارين جا گهر ڳولي. توکي بہ واڻيا ڏسي ٿو لگن ۾ ڪوهن ٽي پئي آهي(اٿي تڏڙ ٿو وڃائيس) ها پلا جهل پيڙو.... "[46]

حيدرآباد سنڌ (1946ع): هي ڊرامو مهراڻ جي 1946ع واري پرچي ۾ شايع ٿيو هو. هي ڊرامو گهريلو ماحول تي مبني آهي. هن ڊرامي ۾ لالچند جي ڪاريگريءَ جو نمونو ڏجي ٿو:

مائٽين واري: مائي چوڪري کو آهي! شهجادو آهي شهجادو! جهڙي کان جي مورت! ڏسٽو وائسٽو. اٽڻو وهڻو. سلڇڻو سياڻو. ڦهميدو. مائي پاڻن واري آهين، جواهڙو، نولکو نائي سهجيئي مليئي.

ڪنوار ماءُ: ها، پر آئون بہ گہ ڳالهہ چوريان. اتي پسند پوي.

مائٽين واري: پسند چونہ پوندي؟ آکاهتا آهن. ڪوهري گاجري ڪينهن.

ڪنوار ماءُ: (ٺورو خيال ڪري) چگو، منهنجي تہ پک اٿيئي. گهر بہ ڪري ڳالهہ تي بهاربن." (47)

لالچند امر ڏني مل سنڌ جي لوڪ داستانن کي زنده ڪري ڊرامائي روپ ۾ پيش ڪيو. هن لوڪ قصن، ڪهاڻين ۽ گيتن کي جياري ڇڏيو. سنڌي ڊرامن ۾ هيءَ هڪ نواڻ هئي. سنڌي ڊرامن کي ڏرمي موضوعن کان آزاد ڪري عوامي موضوعن تي آندو.

عمر مارئي: 1925ع ۾ مشهور داستان "عمر مارئي" تي ڊرامي کي رابندر ناٿ ڊراميٽڪ ڪلب حيدرآباد طرفان پيش ڪيو ويو. "عمر مارئي" حيدرآباد شاخ وارن ڪراچي ٽياسافيڪل هال ۾ "انڊين گرلس اسڪول" جي ساهتا لاءِ ڪري ڏيکاريو. جنهن ۾ موسيقي، هدايتڪاري، برڪ سنگيت ماهر احمد چاڪلا ڪئي هئي ۽ راڳن سان طرح طرح جا ساز اهڙا رچايا هئائين جو ناٽڪ ئي ڪجي پيو هو.

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو تہ "لالچند صاحب جو "عمر مارئي" پهريون لوڪ ناٽڪ هو جو 1925ع ۾ بيحد ڪاميابي سان ڪري ڏيکاريو. هي کيل حيدرآباد توڙي ڪراچي ۾ ور ور ڏيئي جملي 10 – 12 راتيون ڪرڻ ۾ آيو، جنهن جهڙي فتحيابي ٻئي ڪنهن بہ سنڌي ناٽڪ حاصل ڪا نہ ڪئي. منجهس استاد جي دستوري خيالن ۽ ٻوليءَ جون ادبي خوبيون بيشڪ هيون، پر ٽئگور جي "گارڊنر" جا شاعراڻا ويچار جي سنڌي ڳوناڻن عاشقن جي مک ۾ وڌا هئائين. سي اسپاويڪ ٽي پاسيا. لنبين زبانين ۽ اينگهنڊڙ گفتگوين ڪري بہ ناٽڪي فن جي جيڪي سو ڪمي هئي. پر تنهن هوندي بہ هن ناٽڪ ايڏي ڪاميابي انهيءَ ڪري پاتي جو هدايتڪار استاد هيرانند ڳوناڻا نظارا، ملير جي کوهہ ۽ عمر جي ڪوٽ وارا، اهڙا پورا پيش ڪيا، ۽ پاترن کي ۽ خاص ڪري ساهيلين جي سٽي کي،

پوشاڪون اهڙيون تہ ڳوناڻيون ۽ رنگا رنگي پهريائين جو هيءُ ڪيل نمائش جو شاهڪار بنجي پيو." (48)

سسئي پنهون: ڊرامو پڻ سال 1927ع ۾ ٺي لکيائين جنهن کي پڻ رابندر ناٿ ڊرئميٽڪ ڪلب طرفان شايع ڪيو ويو. هي ڊرامو سسئي ۽ پنهون جي لوڪ داستان تي مبني هو، جنهن کي لالچند شاندار نموني پيش ڪيو هو.

سهڻي ميهار (1939ع): هي ڊرامو، لالچند امرڏنيمل ڊنگومل ڪندنمل سان گڏ لکيو هو، جيڪو 1939ع ۾ شايع ٿيو. ڊرامي لکڻ ۾ وڏو ڪردار ڊنگومل ڪندنمل جو هو، پر ان جي هولي، بيهڪ ۽ اصلاح لالچند ڪئي هئي ۽ ڊرامي تي "ہہ اکر" ہہ لکيا هئائين. هي ڊرامو مشهور لوڪ داستان سسئي پنهون تي آڌاريل آهي.

سهجان جي سڪ: هي ڊرامو مهراڻ رسالي جي 1946ع واري پرچي ۾ شايع ٿيو هو، جنهن ۾ سهجان نالي سوناري ڪاهري ٻيلي ۾ پنهون کي ڏسي مٿس عاشق ٿي پيئي. سان سندس پيچو ڪندي پنيور ۾ پهتي:

پنهون: ڏس سهجان، مون توکي ڪاهري ٻيلي ۾ سمجهايو، وري هينئر ہہ توکي چوان ٿو تہ انهيءَ ڳالهہ تان لهي وڃ. مون کي سچ تون ياد ہہ ڪو نہ آهين.

سهجان: (ڏڏو شيڪارو پري) پر مون کان تہ لڏ، تون وسرين ڪو نہ ٿو. تنهجي منا هڪڙي هڪڙي ڳالهہ منهنجي چت ۾ پئي چڪي. هاڻ ڏس. آئون تنهنجي سامر ٿي پوان (وري ہہ گوڏا ٿي کوڙي). منهنجو ننگ رک. راهون منهنجون رد نہ ڪر. مون کي ٻيو اوچڻ نہ آڇکو. دنيا اکيون ڦاڙيون، ڏينهن رات، منهنجي اگهاڙپ ڏي پئي نهاري، منهنجو ڍڪ ڍڪ، مون ملهہ مرڪ. مون کي پنهنجي حرم جو شرف ڏي. مون کي ستاءِ نہ." (49)

سسئي رل مئي: لالچند صاحب سسئي پنهونءَ جي ڪهاڻيءَ تي هڪ ٻيو ننڍو ناٽڪ "سسئي رل مئي" نالي لکيو جو پڻ "مهراڻ" ۾ سال 1946ع ۾ شايع ٿيو. هن ڊرامي جي پيش ڪش انتهائي شاندار نموني ٽيل آهي.

ميران: هي لالچند جو وڏو ڊرامو آهي، جيڪو ڳچ وقت سندس ڪتب وٽ پيل هو. سندس ديهانت کان پوءِ سندس نياڻءَ ديويءَ آڪتوبر 1954ع کان بمبئيءَ مان

نڪرندڙ "روح رهاڻ" رسالي ۾ شايع ڪرايو. آخري پرچو اپريل 1955ع ۾ شايع ٿيو هو. ان بعد اهو رسالو بند ٿي ويو. ڊرامي جا ٿي سين شايع ٿي چڪا هئا، پر پويون ٻه قسطون رهجي ويون ۽ ڊرامو اڌورو رهجي ويو. هن ڊرامي ۾ پڳٽياڻي ميران ٻائي جي زندگيءَ جا ڪجهه واقعا پيش ڪيل آهن. سمورو ڊرامو تاريخي هئڻ سان گڏوگڏ ويدانت جي ٻه جهلڪ پسي ٿو.

لالچند امر ڏني مل جڳٽياڻي صاحب جا سڀ ننڍا توڙي وڏا ڊراما ٻولي ۽ ڪردارن جي لحاظ کان ڪامياب ڊراما آهن. ڪٿي ڪٿي مڪالما ڊگها ڏنل آهي. سندس ڪيترن ڊرامن ۾ قومي ۽ سماجي روايتن جو نقشو پڻ چٽيل آهي. سندس سمورن ڊرامن ۾ سنڌي سماج ۽ شاهه جي عشق جي جهلڪ پسي سگهجي ٿي. هو سنڌي ٻوليءَ جو ٽرينڈ سيٽر ڊرامانويس هو.

ڄينمل پرسرام گلراجاڻي (1885 – 1948)

ڄينمل ولد پرسرام گلراجاڻيءَ جو جنم حيدرآباد ۾ ٿيو. پاڻ مشهور شاعر، ڪهاڻيڪار، صحافي، مترجم، مؤرخ، قومي ڪارڪن ۽ ٿيسافسٽ هو. هو هڪ تعليم يافته اديب هو. ان کري سندس ادب ۾ گهرائي ۽ مطالعي جو عڪس جا بجا موجود آهي. 1914ع ۾ هن صاحب لالچند امر ڏني سان گڏجي سنڌي ساهت سوسائٽي جو بنياد وڌو. 1922ع ۾ "نئين سنڌي لائبريري" ۽ "سستو عمدو ساهت مالا" جي نالن سان ادارا پڻ قائم ڪيائين. هڪ روزانه اخبار "پارت واسي" پڻ جاري ڪيائين. هن صاحب ڪانگريس جي پليٽ فارم تان سياست ۾ ٻه حصو ورتو. ڄينمل پرسرام هڪ بهترين اديب هو. هن اٽڪل 40 ڪتاب لکيا، جن ۾ مذهب، شخصيات، فلسفو، ڊراما، افسانوي ادب، تاريخ ۽ تهذيب جهڙا موضوع اچي وڃن ٿا.

هو هڪ ترقي پسند اديب هو هن جا ڊراما سندس انهي ذهني لاڙي جي ترجماني ڪن ٿا. هن جا اڪثر ڊراما ترجمو ٿيل آهن. هن شيڪسپيئر جي ڪيترن ئي ڊرامن جو ترجمو پڻ ڪيو. مرزا قليچ ۽ هن جي ترجمن ۾ وڏو فرق اهو آهي ته مرزا صاحب ترجمن دوران ڊرامن جي اصلي روپ کي مٽائي سنڌي روپ ڏيندو هو. جڏهن ته ڄينمل انهن کي اصلوڪي روپ ۽ ماحول ۾ ترجمي کي ترجيح ڏيندو هو.

جينمل جي ترجمن جي ٻي خاص ڳالهه اها هوندي هئي ته انتهائي مشڪل زبان ۾ ترجمو ٿيل هوندا هئا، جنهن سبب ڪري شايد اسٽيج تي به اڇي نه سگهيا.

هئمليٽ :جينمل پرسرام شيڪسپيئر جي مشهور ناٽڪ Hamlet جو ترجمو "هئمليٽ" جي نالي سان 1922ع ۾ ڪيو. هن ناٽڪ جي لاءِ جينمل پرسرام لکيو آهي ته "شيڪسپيئر هڪ اتم رشي آهي. هن هئمليٽ ۾ اهي امر آتما ۽ دنيا جي اندرين مخلوقات جون ڳالهيون کوليون آهن، جي رشين جي اپنشدن، گيتا ۽ ٻين شاسترن ۾ ٿا ڏسون. اهي اندريون ڳجهارتون، آکاڻين ۽ ناٽڪن جي اندر داخل ڪيون اٿس. ٻاهرينءَ جاچ جو ته هو صاحب آهي. انسان جي سياءَ جي اندران ته هو پيهي نڪتو آهي . نه رڳو انسان پر ٻي قدرت جو به هن اندريون ۽ ٻاهريون، پورو اڀياس ڪيو آهي. هر انسان جي اندر ۾ هو لنگهيو وڃي ۽ سير ڪري، ۽ اتي پاڻ کي هن سمايو ڇڏي. اهو وقت هن جهڙو ٿيو پوي ۽ پوءِ ناٽڪن ۾ هن جو هوبهون تصويرون ٿو ڇڪي، مورتيون ٿو ڇڻي، جي پڙهيو حيرت ۾ اچيو وڃي." (50)

جينمل پرسرام جا مڪالما ننڍا ۽ ماحول سان مطابقت رکندڙ آهن. مثال طور بادشاهه ۽ راڻيءَ جي گفتگو کي هن ريت پيش ڪيو اٿائين:

بادشاهه: هنن ڏڻن ساهن، هنن اونهن شوڪارن ۾ ڪا مڙيئي معنيٰ آهي، انهيءَ جو مطلب ٻڌاءِ: ضروري آهي ته انهن کي سمجهون. ڪٿي آهي تنهنجو فرزند؟

راڻي: (گلاب ۽ راس کي ٿي چوي) اسان کي ڪجهه وقت خلاصو ڇڏيو (ٻئي وڃن ٿا).

اڙي منهنجا پيارا سائين، ڇا نه مون کي اڄ ڏٺو اٿئي

بادشاهه: ڇا گرٽرود؟ هئميلٽ جو ڪهڙو حال آهي؟

راڻي: اهڙو مستانو جهڙو سمنڊ ۽ طوفان جڏهين هڪ ٻئي سان جڏ ڪن ته زور ڪير ٻي سمجهئي جي جوالن ۾، پردي پٺيان ڪجهه چندو ٻڌائين، ڪيڏندي ئي خنجر آواز ڪيائين، ڪئو ڪئو! ۽ انهيءَ مغز جي ٻي سمجهيءَ ۾ اشراف بزرگ کي ماري وڌائين." (51)

جينمل پرسرام گلراجاڻيءَ جي هن ناٽڪ جي ترجمي جي ٻولي ۽ عبارت جي سلسلي ۾ ڊاڪٽر غلام علي الانا لکيو آهي ته "جينمل صاحب هن ڊرامي ۾ اصطلاحي زبان ۽ عبارت کي آندي آهي، جنهن کري شيڪسپيئر جهڙي مصنف جي ترجمي ۾ گهڻي قدر کامياب ٿيو آهي. ايتري قدر جو پڙهڻ وقت کو به ماڻهو ائين چئي نه ٿو سگهندو ته کو هي ڊرامو ترجمو ٿيل آهي. گلراجاڻي صاحب نظماڻي نثر کي آڻڻ جي کوشش کئي آهي." (52)

رڃ: جينمل پرسرام جو هي نندو ناٽڪ 1926ع ۾ روسي ناٽڪ نويس چيخوف جي ناٽڪ جو ترجمو هو. هن ڊرامي جي سڃي کهاڻي هڪ روسي بيوه جي اردگرد گهمي ٿي. هي سڄو ڊرامو معاشرتي عڪاسي کري ٿو. ليڪڪ جو اصل مقصد اهو هو ته روسي سماج جي روشني ۾ هندستاني عورت کي حوصلو ۽ اعتماد ڏئي.

موهني وينا :پرسرام نالي ڊرامو پڻ 1926ع ۾ لکيو. هي سندس اصلوکو ڊرامو هو، جنهن ۾ هندو سماج جي عڪاسي ملي ٿي.

مونا وانا :گلراجاڻيءَ کارمارس مئنرلنڪ جي مشهور ڊرامي "مونا وانا" کي، پنهنجي نموني ۾ پيش کيو آهي. دراصل اصلوکو ڊرامو وڏو آهي، جنهن کي هن هڪ کهاڻيءَ ۾ پيش کيو آهي. هيءَ کهاڻي، وطن جي جذبي ۽ دماغ ۾ روشني پيدا ڪندڙ خيالن سان سينگاريل آهي. ان ڊرامي لاءِ ڊاڪٽر غلام علي الانا لکي ٿو ته "کهاڻيءَ جو سڄو تت آهي وطن جي حب". مسٽر جينمل بيان کيو آهي ته وطن جي صدقي پنهنجي عصمت، عزت ۽ غيرت قربان ڪرڻ لاءِ سڏ ٿئي، ته پڻيان نه هٽجي. کهاڻيءَ ۾ اٽليءَ جي پسا پرڳڻي جي هڪ من موهٽي، شيرين گفتار، سندر ناري، "وانا" جو بيان ٿيل آهي. پسا جي، ٻئي پرڳڻي "فلورينس" سان لڙائي لڳي. فلورينس جي لشڪر جو مهندار "پرنزي" هو ۽ پسا جي لشڪر جو مهندار "وانا" جو مرد، "گيوڊو"، هو. "پسا" وارن جو اناج کتي ويو ۽ عوام بيحال ٿي پيو. آخرڪار صلح لاءِ سفيد جهنڊو چاڙهيو ويو. ۽ فلورينس جي سردار کان اناج ۽ بارود جي گهر ڪئي ويئي. هو انهيءَ شرط تي رضامند ٿيو ته رات جي چند گهڙين لاءِ "مونا" وطن خاطر قرباني ڏيڻ لاءِ تيار ٿي. برنزي "مونا" جي قربانيءَ کان متاثر ٿي، لڙائيءَ تان هٿ کڻي ويو. ۽ پسا وارن کي مدد ڏنائين.

هن کهاڻيءَ کي اهڙن نظرين سان پري ڇڏيو آهي. نه فقط امنگ ۽ وطني جذبي لاءِ جوش ڏيارينڊڙ نثر ڪم آندو آهي، پر سيرت نگاري ۽ فطرت نگاريءَ ۾ به ڪمال ڪيو آهي. "وانا"، "گيوڊو"، "پرتزي" ۽ "مارڪو" جي ڪردار نگاريءَ مان ان جو اندازو بخوبي لڳائي سگهجي ٿو.

فائوسٽ: جينمل پرسرام 1923ع ۾ جينمل پرسرام، گوئٽي جي مشهور ڪتاب (DR. FAUST) کي سنڌي ناٽڪ جو روپ ڏيڻ لاءِ "فائوسٽ" جي نالي سان ڪيو. هي سنڌي زبان ۾ گوئٽي جي مشهور ناٽڪ جو پهريون ترجمو هو. هن ڊرامي جا ڪيترائي ڇاپا ڇپجي چڪا آهن. هي ڊرامو ادبي دنيا ۾ آفاقي حيثيت رکي ٿو. سڄو ڊرامو انساني علمي حاصلات تي مبني آهي. مگر بي حد علمي صلاحيت، انسان کي گمراهه ڪري ڇڏي ٿي. جيئن قاضي قادن چيو هو ته:

سيئي سيل ٿيام، پڙهيام جي پاڻ لئہ
اکر اڳيان اپري، واڳون ٿي وريام

هي ڊرامو گوئٽي ڪرسٽو فرمارلو جي ڊرامي Dr. Tragic Story of Faustus کان متاثر ٿي لکيو هو. ڊاڪٽر فائوسٽ اڻ ڪٽ علمي حصول لاءِ شيطان سان معاهدو ڪري ٿو ۽ ڪيس پنهنجو روح وڪٽي ڏئي ٿو. ڊاڪٽر فائوسٽ جي ڪهاڻي ۾ سندس مغفرت نه ٿي هئي مگر هن ڊرامي ۾ فائوسٽ جي آخر ۾ مغفرت ٿئي ٿي. هن ڊرامي لاءِ خود پرسرام جينمل لکيو آهي ته "هن گرنٿ پڙهڻ سان، دل تي هڪ عجيب اثر ٿو پيدا ٿئي. مون تي ته اهو اثر پيدا ٿيو آهي ته گوئٽي هڪ مهاپرش آهي. هر گرنٿ ٻاهران ناٽڪ جي صورت ۾ آهي پر هن ۾ اندر جي وڏي کوج ٿيل آهي. انسان جي اندر جي لڙائي، هن ۾ حيرت جي قلم سان چٽيل آهي. آکاڻي جي آکاڻي، ۽ سمجهاڻي جي سمجهاڻي! آءٌ پڙهندڙ کي صلاح ڏيندس ته هي گرنٿ پڙهي پوءِ سنڌ جي روحل جو گرنٿ "من چت واد" نالي ۾ پڙهن. کي ٽڪرا ته هوبهو ساڳيا آهن. سچ پچ ته هي اعليٰ انسان، جهاد اڪبر يعني ڏرم جڏ مان لنگهي نفس يعني من جي سيني حالتن کان واقف ٿين ٿا ۽ پوءِ شاعراڻي نوع ۾، رنگين عبارت ۾، اهي پنهنجا تجربا پڏرا ڪن ٿا".[53]

جينمل پرسرام جو ترجمو اهم ته آهي، پر ٻولي جي لحاظ تمام مشڪل آهي.

طوفان: هن شيڪسپيئر جي ناٽڪ Tempest جو ترجمو "طوفان" جي نالي سان ڪيو. جيڪو ڪوڙي مل سنڌي ساهت منڊل ڪاهي روڊ حيدرآباد مان بلوٽسڪي پريس مان1926 ع ۾ ڇپرايو. هن ناٽڪ کي هن پنهنجي حساب سان ترجمو ڪيو. اصل ناٽڪ جي ڊرامائي حيثيت ختم ڪري ناول جي روپ ۾ آڻي ڇڏيو. جينمل پرسرام، هن ترجمي کي ايڪتن ۽ نظارن مان ڪڍي مختلف بابن ۾ ورهايو آهي، مثال طور: "طوفان"، "ايريل جي ڪرامت"، "ٻيٽاڻي راج درٻار"، "ٻيو منصوبو"، پريم پريڪيا"، "پاپن جي پڇا"، "پريم جو قل" ۽ "دڪن پٽيان سڪ".

ترجمي جي شروع ۾ جينمل پرسرام ناٽڪ جي پسمنظر کي بيان ڪيو آهي. مثال طور هو لکي ٿو ته:"نيپلس جو راجا آلنسو هو. راجا جي راج ۾ مِلن جي رياست هئي، جنهن جو حاڪم شهزادو پراسيرو هو. پراسيرو آڇجوان ماڻهو هو. هن جي دل عجيب هئي. هو ڪجهن گپت ودياءِ ۾ ماهر هو. پراسيرو جو پاءُ هو. جنهنجو نالو هو ائنتونيو. هن ائنتونيو جي من ۾ ڪٻڊ هئي، پراسيرو اندرئين ڪوڄ ۾ رڌل هو. سندس پاءُ ڪجها منصوبا ٻڌي، آخر اهڙي منزل تي پنهنجي ڏوهه جي تجويز کي آندو، جو رياست جون واڳون پراسيرو جي هٿان کسي ڇڏيائين".(54)

هن ناٽڪ ۾ هڪ ٻيٽ تي ملان جي نواب ۽ مرندا نالي چوڪري بابت آهي. نيپلز جي بادشاهه ۽ پراسپرو (اصل بادشاهه) ۽ هن جي ڪوڙي پاءُ مرندا ۽ اينتونيو جي ڪهاڻي آهي ۽ پراسپرو ۽ سندس ڌيءُ کي ٻيٽ تي اڪيلي زندگي گذارڻي پوي ٿي، پر نيٽ حالتون ڏورانهين ٻيٽ تي پراسپرو جي موافق وجن ٿيون. جادو جي زور تي پراسپرو جا دشمن ان ٻيٽ تي اچن ٿا ۽ پراسپرو کان معافي وٺن ٿا. فرنالنڊ نيپلز بادشاهه جو پٽ آهي، جو مرندا سان پيار ڪري ٿو ۽ دشمني ختم ٿي وڃي ٿي.

حسابي حساب: جينمل پرسرام گلراجاڻيءَ ڪيترن ئي ناٽڪن جا ترجما ڪيا. هن شيڪسپيئر جي Measure for Measure جو ترجمو "حسابي حساب" جي نالي سان 1926 ع ۾ ڪيو. هن ناٽڪ کي هن پنهنجي حساب سان ترجمو ڪيو آهي ۽ اصل ناٽڪ جي ڊرامائي حيثيت ختم ڪري ناول جي روپ ۾ آڻي ڇڏيو آهي. ان سلسلي ۾ پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ لکيو آهي ته "1926 ع ۾

جينمل پرسرام Tempest "طوفان" نالي سان سنڌيءَ ۾ آندو ۽ Measure for Measure "حسابي حساب" نالي سان. پر انهن ٻنهي ۾ ڪن ناٽڪي گفتگو وارن ڇهڪٽن سان گڏ، ناول جي طرز ۾ ڪيترائي بياني ٽڪرا به وڌا هئائين، جنهن ڪري، اهي ٻئي ناٽڪ استيج تي آڻڻ لاءِ رٽيل ئي ڪين هئا، ۽ صرف آکاڻيءَ طور پڙهڻ لاءِ هئا".(55)

هن ناٽڪ جو خاص موضوع انساني سياڻن جهڙوڪ انصاف جو حصول، رحم، اخلاقي قدر تي ٻڌل آهي. هي ناٽڪ ويانا جي هڪ نواب جي طرز حڪومت ۽ سندس نائب اينجليو جي استحصالي ۽ انصاف جي عيوض فاحشي خواهشن تي ٻڌل آهي. هن ناٽڪ مان اهو به معلوم ٿئي ٿو ته ان دور جا بادشاهه ويس بدلي عوام جا مسئلا معلوم ڪندا هئا. مترجم، هن ناٽڪ کي اصل ڪردارن، ماحول ۽ منظرن سان پيش ڪيو آهي، پر ناٽڪ جي آکاڻيءَ بياني انداز ۾ پيش ڪيو آهي.

ناٽڪ جي آخر ۾ نواب هڪ وڏي عوامي هجوم سان ويانا ۾ واپس پنهنجي منسب تي پهچي وڃي ٿو ۽ اينجليو جي عتاب جو شڪار ٻه عورتون ڪائنس انصاف جي گهر ڪن ٿيون. نواب سندن خواهشن مطابق انصاف جون تقاضائون پوريون ڪري ٿو ۽ جهڙي ڪرٽي تهڙي پرٽي جي قاعدي مطابق "حسابي حساب" ڪري ٿو. ناٽڪ جي پڄاڻي خوشي جي ماحول ۾ ٿئي ٿي.

جينمل پرسرام، جيئن ته ناٽڪ جي مڪالمن گهٽائي، بياني طريقو استعمال ڪيو آهي، اهڙي نموني ايڪٽن ۽ منظرن جي بجاءِ ڪتاب کي بابن ۾ ورهايو آهي، جن ۾ "پائي جي مڙهي"، "ڪم نصيب ڪلاديو"، "اينجليو ۽ آسابيلا"، "راجا جي چمڙا پوشي"، "اندر ڪارو، باهر اڇو"، "پيٽ جو ستر وڌيڪ ڪين پاڻ جو ساهه وڌيڪ"، "پيٽ ۽ پاڻ"، "باهر فرشتو، اندر ابليس"، "مريانا جي گهر ڏانهن ويندي ويچار"، "اينجليو جو انڌير"، "راجا جي آجيان" ۽ "آخري پردو" شامل آهن. جينمل پرسرام جي ترجمي جون ڪيتريون ئي خوبيون آهن، جن ۾ ڪردارن جي زباني آسان ۽ مختصر ڪري پيش ڪيل آهي. مثال طور:

راجا: ٻڌاءِ پنهنجي فرياد. ڪيئن؟ ڪنهن؟ ٿوري ۾ چئج. اجهو شهزادو اينجليو وينو آهي، اهو توکي انصاف ڏيندو. ڳالهه کولي ٻڌري ڪر.

اينجليو: قبلا، آءُ پانيا ٿو ته هن نينگر جو مٿو جاءِ تي نه آهي. هيءَ مون وٽ پنهنجي پاءُ جي پاران رحم گهرڻ آئي هئي، پر انصاف روءُ هن کي سزا ڏئي وئي.

آسابيلا: انصاف روءُ!

اينجليو: هاڻ هي تکو ڳالهائيندي ۽ عجيب غريب ڳالهيون ڪندي.

آسابيلا: بلڪل عجيب غريب! پر سچيون! هي اينجليو ڪوڙو آهي!اها ڳالهه عجيب ڪين آهي؟ هي اينجليو خوني آهي، سا ڳالهه عجيب ڪين آهي هي اينجليو شهوتي چور آهي. پاڪندي ۽ ڪنيائن جو ستر ٽوڙيندو آهي، اها ڳالهه عجيب ڪين آهي؟

راجا: بلڪل عجيب! بلڪل عجيب".(56)

جينمل پرسرام صاحب انهن ڊرامن جي ترجمن جو انتخاب ڪيو، جيڪي پنهنجي دور جا شاهڪار ۽ ترقي پسند فڪر تي مبني هئاهن صاحب " فائوسٽ " جهڙن عظيم ڊرامن کي سنڌي ادب ۾ متعارف ڪرايو.

ڪشنچند "بيوس" (1885 – 1947ع)

ڪشنچند تيرٿ داس ڪتري 'بيوس'، جديد سنڌي شاعريءَ کي نئون موڙ ڏيڻ وارو شاعر هو. هن لاڙڪاڻي ۾ جنم ورتو. هو لاڙڪاڻي ۾ تعليم ۽ تدريس سان وابسته هو. هن جديد سنڌي شاعريءَ جو بنياد رکيو. ٽئگور کان متاثر ٿيو ۽ سندس شاعريءَ جي مطالعي لاءِ انگريزيءَ جي ڄاڻ حاصل ڪيائين ۽ لاڙڪاڻي جي گيان باغ ۾ 1940ع کان 1947ع تائين هفتيوار ادبي ڪلاس هلائي، ٽئگور جي شخصيت ۽ شاعريءَ تي ليڪچر ڏيندو رهيو. اسٽيج ڊرامي کي عام ڪرڻ ۾ نالي واري شاعر ڪشنچند بيوس جو نالو اهم آهي. پاڻ "چانڊڪا ايميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي" قائم ڪري، ڏرمي سکيا وارا ڊراما پيش ڪيائين. بيوس جي ڊرامن جي خاص ڳالهه اها هوندي هئي ته هن گهٽا مذهبي موضوع تي هئا، جو جوان دور اهڙن ڊرامن جو رواج هو. ٻيو، هن مزاحيه ڊراما به لکيا، جيڪي تمام گهٽا پسند پيا. ٽيون، هو پنهنجي ڊرامن ۾ وڌ ۾ وڌ گيت شامل ڪندو هو. سندس ڊرامي "منوهر نانگڻ" ۾ 40 گيت شامل هئا.

ڪشنچند بيوس جيتوڻيڪ ڪيترائي اصلوڪا سماجي ڊراما لکيا، پر هن

جي ڊرامن تي ڏرمي رنگ پڻ غالب آهي. ان سلسلي ۾ "خوبصورت بلا" (1907)، "منوهر نانگڻ"، "بلومنگل" (1908)، "راجا هريش"، "پرت پوجارڻ" وغيره اهم آهن. هي ڊراما يا ته مهاپارت تان ورتل آهن يا آغا حشر جي ڊرامن جو ترجمو آهن.

خوبصورت بلا: آغا حشر. شيڪسپيئر جي ڪنهن ناٽڪ تان اردوءَ مان سنڌي ۾ "خوبصورت بلا" ترجمو ڪيو هو. جنهن کي 1907ع ۾ ڪشنچند بيوس سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪري چاندڪا ڊرئمٽيڪ سوسائٽي پيش ڪيو هو. هن ناٽڪ لاءِ ڊاڪٽر پريم پرڪاش لکيو آهي ته "سنڌيءَ ۾ هن ناٽڪ جو الٿو سهڻو بيٺو هو. جنهن ۾ راڳ، مذاقي چهچتا ۽ واقعا پڻ وڌا ويا هئا. اردو تان سنڌي ۾ آيو هو. يعني اردو واري ترجمي ۾ اڳ ۾ آغا حشر ، ڪافي مصالحا پريا هئا. هن ناٽڪ کي پيش ٻه ڪاميابيءَ سان ڪيو ويو هو. "چاندڪا " ناٽڪ منڊلي جي برپا ٿيڻ سان ئي 1907ع ۾ اهو ناٽڪ ڏيکاري ويو هو. چاندڪا لاڙڪاڻي جو ٻه پهريون ناٽڪ هو ته "بيوس" صاحب جو ٻه."[57] جتي مرزا قليچ بيگ، هن ناٽڪ کي الٿو ڪندي مسلمانڪو ماحول آندو. اتي ڪشنچند بيوس ناٽڪ ۾ هندڪي ماحول مطابق الٿو ڪيو.هن ناٽڪ ۾ مولچند پنجواڻي، تهلرام ٽنورملاڻي، لڇيرام لاهوري، مهاراج ڪندن ۽ ٻين اداڪاري ڪئي هئي.

ڪشنچند بيوس جي ترجمي جي تعريف ڊاڪٽر غلام رسول بلوچ هن ريت ڪئي آهي: "مرزا صاحب جي ترجمي کان سواءِ آغا حشر جي "خوبصورت بلا" جو سنڌ جي برڪ شاعر ڪشنچند "بيوس" پڻ 1907ع ۾ سنڌي ۾ ترجمو ڪيو هو. ڪشنچند "بيوس" جيئن ته سنڌيءَ جو لاثاني ليکڪ ۽ بهترين شاعر آهي، انهيءَ ڪري سندس ڊرامن ۾ فن کان وڌيڪ فڪر ۽ شاعريءَ جا بلند خيال پسجن ٿا. سندس هن ڊراما کي ٻوليءِ عبارت جي منفرد ۽ اوچن خيالن سان سينگاريل هئڻ ڪري سنڌي ادب ۾ اهو بلند مقام مليو آهي، جيڪو شايد اردو ادب ۾ آغا حشر جي طبعزاد ڊراما کي ٻه نه مليو هجي."[58]

بلوا منگل: ڪشنچند بيوس هي تاريخي ڊرامو آغا حشر جي " سورداس عرف بلوامنگل" تان ترجمو ڪيو هو. جيتوڻيڪ هي هندو ڏرمي ڊراما هو. پر ان ۾ انڌن

عاشقن کي سڏارڻ جو سماجي بيان ٿيل هو. جيڪي خراب عورتن جي پويان پاڻ کي وجائين ٿا.

راجا هرشچندر: 1909ع ۾ ڪشنچند بيوس مذهبي رنگ ۾ رنگيل ڊراما "راجا هرشچندر" لکيو هو. جنهن کي هن کان اڳ 1895ع ۾ ليلارام وڙهمل قافيدار نثر ۾ لکي چڪو هو. بيوس ڊراما جي ستاءَ ۾ ڪو بہ فرق نہ رکيو. البتہ اصلاحي پهلو آڻي ۽ ڪردارن نالا تبديل ڪري ڇڏيا.

جگري قرباني: پنا دائي جي زندگي جي مشهور واقعي تي ٻڌل ناٽڪ آهي. هي ڊرامو اصل ۾ هندو راجپوتن جي لڙاين تي مبني آهي. هي ڊرامو ٽن پردن ۽ ٻارهن صفحن تي مشتمل آهي.

جگري قرباني هن جي سياسي ۽ قومي جذبي جي عڪاسي ڪن ٿا. ان دور جي سياسي مسئلن کي بہ پنهنجي ڊرامن جو موضوع بڻايو. هو بنيادي طور تي ڪانگريس پارٽيءَ جو ڪارڪن هو

نل دمينتي: هرشچندر جي سنسڪرت ناٽڪ جو الٿو هو. بيوس صاحب دراصل اهو وڏو ناٽڪ ڪري لکيو هو ۽ منچ تي پيش ڪيو هو. " نل دمينتي شايع بہ ٿيو هو. جنهن ۾ ناٽڪي وصفون گهٽ ۽ شعري تقاضا وڌيڪ پوري ٿيل هئي.

شڪ جو شڪار: اهڙي طرح هن جو ڊرامو "شڪ جو شڪار" (1931) سماجي ۽ نفسياتي موضوع جي نشاندهي ڪري ٿو.

پوڙهي جو پرڻو :ڪشنچند بيوس ڪيترين ئي سماجي براين خلاف طنزيہ ۽ مزاحيہ ڊراما لکيا. سندس ڊرامو "پوڙهي جو پرڻو" (1941) ۾ شايع ٿيو. هي ڊرامو 18 صفحن تي مشتمل آهي. ڊرامي مان مثال هيٺ ڏجي ٿو:

گرداس_ سائين! پهريائين تہ ايترا پئسا ٻڌي وات پاڻي پاڻي ٿيڻ لڳس، پرپوءِ وري ڦيري کائي چوڻ لڳو تہ ڪير ڪراڙي ڪاسائي اڳيان ڪڇڙو حلواڻ ڳسڻ لاءِ ڪڍي ڏيندو؟

ڪنور_ بيوقوف هو. تو چو نہ چيس تہ هيڪاري جوان بيوفا ۽ منچلا ٿيندا آهن.نئين ڪنوار کي نوائي جي نون ڏينهن کان پوءِ ليکين بہ ڪونہ. وتندا در در دوستي لاٿيندا. ٻڍا چيڙهالا ٿيندا آهن. مرندي مري ويندا، پر جوءِ جي جند نہ

چڏيندا، چلهه ۾ اماڙي، ته به ٻڌي کي جوءِ پياري، جي سکي سکي وڻندا، سي قدر به اوڏو کندا. ڪيئن ٿو پائين؟

گرداس_ بيشڪ سائين! پر کهڙي ڪنوار خوشيءَ سان هنن اڇن خشڪ چانورن (اڇي ڏاڙهيءَ تي هٿ رکي) جا ڦڪ پرڻ قبول ڪندي؟".[59]

هن ڊرامي لاءِ ڊاڪٽر غلام علي الانا لکي ٿو ته "سنڌ ۾ اهو به ڏٺو ويو آهي ته دولت جي لالچ ۾ يا ٻدي جي رواج سبب يا پنهنجن کان ٻاهر نه نڪرڻ سبب يا ڪنهن ٻئي سبب ڪري پوڙهن جي پرڻجڻ جو پڌ رواج آهي. ان حالت ۾ پوڙهو مرد سورهن ورهين جي نوجوان ڪنوار سان لاڳون لهندو. اهڙيءَ حالت ۾ هن جو هڪ پير قبر ۾ هوندو آهي ته ٻيو ڪيلي جي ڪل تي. اهڙي شاديءَ کي "اڌ پنڌيان گهنڊٽي ٻڌڻ" سڏيو ويو آهي. ڪن حالتن ۾ پوڙهي زال، نوجوان گهوٽ سان پرڻبي به ڏسبي آهي. هن مسئلي تي "پوڙهي جو" نالي هڪ مزاحيه سماجي ناٽڪ مسٽر ڪشنچند "بيوس" لکيو هو. هن ڊرامي ۾ مسٽر بيوس اهڙي شاديءَ جي نتيجن کي اجاگر ڪيو هو".[60]

هري دلگير پنهنجي ڪتاب "ڪشنچند بيوس" ۾ لکي ٿو ته "بيوس جي مڙني ناٽڪن ۾، ڏرمي ڪٿائن سان گڏ آتمڪ وڪاس جا نڪتا، پوتر پريم جون جهلڪيون ۽ اوچي اخلاق جون هدايتون ملن ٿيون. سندس ناٽڪ ڏسندي سماجڪ ڪرسمن بابت وويڪ ۾ تکيون مڌيون چهندڙيون پون ٿيون. ڪڏهن مذاق ۾، ڪڏهن ملامت طور، پنهنجي ناٽڪن جي معرفت "بيوس" ٽوٽن ڦيٽن، ڏرم ۾ پاکنڊ ۽ انڌ وشواس جي خلاف جنگ جاري ڪئي. سندس ناٽڪ ۾ ڏرم جي ٺيڪيدارن جا خوب پول پڌرا ڪيا ويا".[61]

بيوس جي ڊرامن جي خاص ڳالهه اها هوندي هئي ته هو انهن ۾ وڌ ۾ وڌ گيت شامل ڪندو هو. صرف هڪ ئي سندس ناٽڪ "منوهر نانگڻ" ۾ 40 کن گيت شامل هئا پر اسٽيج تي گهٽ ڳايا ويا هئا.

ڊرامي جي ترقي ۾ به ڪشنچند بيوس جون خدمون فراموش نه ٿيون ڪري سگهجن. عبدالستار پٽي لکي ٿو ته "بيوس شاعر کان سواءِ نثر نويس به هو. سال 1907ع ۾ چاندڪا اميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي جو مکيه اڳواڻ به هو. سندس

ڪيترائي ڊراما اسٽيج تي پيش ٿيا. جهڙوڪ "موهن تارڪا"، "هرشچندر"، "شڪنتلا"، "چندراولي" ۽ "سسئي پنهون" شامل آهن. سسئي پنهون ڊرامي لاءِ اسٽيج اڇوڪي "نگار" سئنيما وٽ نهي هئي. اهڙي طرح "انڊلڪ" ڪتاب ۾ ستن ڊرامن مان به "دروپدي" ۽ "آنرري مئجسٽريٽ" به هن جا لکيل هئا. گهٽو ڪري ٻئي ڊراما اردو ۽ هندي تان سنڌي ۾ ترجمو ڪيا هئا. هن صاحب لاڙڪاڻي ۾ ڊراما نويسي کي گهٽو مقبول بڻائيندي زور وٺرايو."(62)

احمد علي چاڇلا (1902 – 1953ع)

احمد علي غلام علي چاڇلا جو جنم ڪراچي ۾ تجارت پيشہ خاندان ۾ ٿيو. سندس والد غلام علي چاڇلا ڪنهن وقت ۾ ميونسپالٽي جو صدر ۽ ڪراچي پورٽ جو ٽرسٽي به رهيو. احمد علي چاڇلا هڪ قابل قدر موسيقي جو ماهر هو ايراني، ترڪي ۽ مغربي موسيقي جو به ڄاڻو هو. سندس وڏي ۾ وڏو ڪارنامو پاڪستان جي قومي ترانې جي ڌن ٺاهڻ آهي.

احمد علي چاڇلا کي رومي، اقبال، شيڪسپيئر ۽ شاهہ لطيف جي ڪلامن جو به گهرو مطالعو هو. هن کي سنڌي ۽ انگريزي تحرير تي به دسترس حاصل هئي. ڪراچي ۾ هن جو ميل مشهور لکڻ وارن سان رهيو. مثلا لالچند امر ڏنومل جنهن سان هن ٽئگور ڊرئميٽڪ ڪلب جي ڊرامن جي پيشڪش ۾ مدد ڪئي. پروفيسر گربخشاڻي سان شاهہ جي رسالي ۾، ايڇ جي آڏواڻي سان ڪهاڻين ۽ ڊرامن ۾ شرڪت ڪئي. انگريزيءَ ۾ هن ڪيترن ئي رسالن جي لاءِ مضمون لکيا ۽ السٽريٽڊ ويڪلي آف انڊيا جو ٻارن لاءِ ڪهاڻين جو هڪ مستقل ليکڪ هو.

سنڌي ڊرامي جي سلسلي ۾ چاڇلا صاحب جون وسيع خدمتون آهن. هن تي مشهور ناروي جي ڊراما نگار هينرڪ ابسن (1826 – 1906) جو گهرو اثر هو. هن ابسن جا ڊراما نہ صرف ترجمو ڪيا، پر ان وانگر تاريخ، تمدن، سماجي مسئلن ۽ طبقاتي موضوعن تي ڊراما لکيا. سندس مشهور ڊرامن ۾ "پوت"، "گڏيءَ جو گهر"، "ديس جو دشمن"، "جيڪا تقدير" ۽ "خوني" آهن. 1930ع ڌاري جڏهن اسٽيج ڊرامن جي جاءِ ديسي فلم ورتي، تڏهن ڪيترن ئي فلمن لاءِ ڪهاڻيون به لکيائين. انهن ۾ "طلسمي گهوڙا" ۽ "پتي پتني" تعريف جوڳيون آهن. هو ڪجهہ

عرصو بمبئي اجتنا فلم ڪمپني ۾ ميوزڪ ڊائريڪٽر ٻه رهيو.

موسيقي جي ماهر هجڻ جي حيثيت ۾ هن ڊرامن ۾ موسيقي جو بنياد وڌو. هن سان ڊرامن ۾ دلڪشي اچي ويئي. ماحول ۽ حالتن مطابق موسيقي سان ڊرامن ۾ ماڻهن جي دلچسپي اڃا ٻه وڌي وئي. ان سلسلي ۾ سڀ کان پهريون مثال "عمر مارئي" نالي ڊرامي ۾ شروع ٿي. سندس اهم ڊراما جيتوڻيڪ ترجمو آهن پر انهن کي سنڌي ماحول ڏيئي اصل بڻائي ڇڏيائين.

خوني :سندس ڊرامو "خوني" هڪ المياتي ڊرامو Tragedy آهي، جو جيترا دفعا ٻه اسٽيج تي آيو تہ تماشائين کي روئاري وڏائين. ڪيس شاهہ لطيف سان بي انتها محبت هئي. سندس اڪثر ڊرامن ۾ شاهہ صاحب جا شعر موجود هوندا آهن. سندس مشهور ڊرامو "خوني" شاهہ جي هن شعر سان شروع ٿئي ٿو.

اڄ پڻ دانهون دانهن، واڌوڙڪي مينهن
ويڄ ورائي ٻانهن، چوري چاڪ نهاريا

چاڪلا صاحب استنبول (ترڪي) ۾ هو، جتي ڊرامو "قاتل" نالي اسٽيج تي ڏنائين. اهو ترڪي ڊرامو خود هڪ جرمن ڊرامي تان ترجمو ٿيل هو ۽ مشهور ڊراما نويس رچرڊ وومن جو لکيل هو. هن ڊرامي احمد چاڪلا کي اهڙو تہ متاثر ڪيو جو وطن اچي ان ڊرامي کي سنڌي لباس پهرائي "خوني" جي عنوان سان 1931ع ۾ شايع ڪرايائين ۽ حيدرآباد سنڌ جي "ٽئگور ڊرئيمٽڪ ڪلب" ان کي اسٽيج ڪيو.

ڊرامو نهايت ئي درد انگيز آهي. رفيق هڪ شريف انسان آهي، جيڪو قتل جي ڏوهہ ۾ بيگناهہ جنم ٽيپ کائي ٿو. الزام هو تہ هن پنهنجي سيٺ کي قتل ڪري، ان جي تمام ملڪيت ۽ جواهرات چورايا آهن. ڪورٽ هن کي ڏوهي ٺهرائي ٿي. هو پندرهن سال سزا پوڳي ٿو. تنهن کان پوءِ اصلي خوني پاڻ ڏوهہ قبول ڪري ٿو۽ رفيق کي آزاد ڪيو وڃي ٿو. رفيق جي جيل وڃڻ کان پوءِ، سندس ٻه ٻار لطيفي ۽ شمسي ۽ سندس زال بتول بک ۾ ڏنڊجي وڃن ٿا. نيٺ ياروءَ نالي هڪ شخص، بتول جي حسن تي فدا ٿي کين، پناهہ ڏئي ٿو. آزاد ٿيڻ کان پوءِ، مئجسٽريٽ ۽ پوليس جي مدد سان، رفيق کي سندس ٻچن جي خبر پوي ٿي ۽ هوٽل ۾ روبرو

اچي، هو سندن تمام حالات کان واقف ٿئي ٿو. يارو شمسيءَ جي ٻانهن "رمزو" نالي پنهنجي دوست کي وکٽي ٿو. بتول مخالفت ڪري ٿي. يارو بتول کي ماري ٿو. تنهن وچ ۾ رفيق کيس پٺيان پکڙي ونڊي ٿو ۽ زال کي بچائي ٿو.

چاڪلا صاحب جي عبارت پنهنجي مٽ پاڻ آهي. هيٺ ڏنل ٽڪرن مان چاڪلا صاحب جي پختي عبارت جي خبر پوي ٿي:

"رفيق: (دلسوزيءَ سان)، سائين، دنيا ۾ عدل آهي؟ بلڪ الله وٽ انصاف آهي؟ مون تي جيڪا ٻري آئي، مون سان جيڪو نڊر ٿيو. آءٌ ڏسو ٿا، منو ڪوڙو، سهان وينو. پر جڏهن خيال ٿو ڪريان ته ويچارن ٻارڙن ۽ سندن ماءُ جو مون کان پوءِ ڪهڙو حال ٿيو هوندو. تڏهن دل چاڪ چاڪ ٿيو پوي. اهو درد آءٌ سهي نه ٿو سگهان. چوان ويچارا ناز جا نپايل، ڪهڙن واڳن جي وات پيا هوندا! سائين هي به ڪو انصاف چئبو جو هڪڙي جي گناهن جي سزا ٻيا پيا پوڳين؟ هي به ڪو عدل چئبو، جو گنهگار وتن چڙواڳ ڦرندا ۽ بيگناهه وتن عذاب سهندا؟ ".[63]

پوت : احمد علي چاڪلا، *هينرڪ اِبسن* جي رچيل Gengangare جي انگريزي ترجمي Ghosts جو *سنڌي* ترجمو "پوت" جي نالي سان ڪيو. جيڪو مهراڻ رسالي جي ڊسمبر، جنوري ۽ فيبروري 1946ع واري پرچي ۾ "ديوانه" جي نالي سان شايع ٿيو هو. اصل ڊراما ابسن 1851ع ۾ لکيو هو ۽ 1852ع ۾ اسٽيج ٿيو هو. هن ڊرامي ۾ هينرڪ ابسن 19 صديءَ جي ڪرندڙ اخلاقي قدرن تي تنقيد ڪئي آهي. ان دور جي جهالت ۽ خوف ۽ سماجي مسئلن کي چٽيو ويو آهي. هن ترجمي پڙهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ادب حياتيءَ جو آئينو آهي. مترجم لکيو آهي ته "اهي انساني نمونا، اهي گهاڙت جي حقيقت تي ٻڌل آهن، سي عزارئيل وانگر، ازل کان ونڊي موجود آهن ۽ وري وري ڦيرا ڏيو، نون نون روپن ۾ پيا ظاهر ٿين. ڦوءِ انهيءَ ۾ عجب ڪهڙو ته گيانين جي دلين ۾ اهي خواهه مغرب جا هجن خواهه مشرق جا، انهن جو واسو ٿئي ۽ اهي آزاد خيالي گياني وري انهن امر گهاڙتو کي، پنهنجي پنهنجي آزمودي ۽ تجربي جي رنگ ۾، پنهنجي زماني جي قياسي شڪلين ۾، جڳ آڏو پيش ڪن، يعني جڳ جا روپ وري جڳ کي موٽائي ڏين ".[64]

ڊرامي جي ترجمي ۾ احمد علي چاڇلا لکيو آهي ته "تون؟ تون به پلي اتي منهنجو همراھ ٿيءُ، پر رڳو نالي خاطر نه نه ، توکي ڏکيائي مور کا نه ٿيندي ۽ پوءِ ارادو اٿم ته دکان سان گڏ کو پت جو کارخانو به کوليان. تو کي ہي تکليف ڏيڻي کا نه، تون رڳو خاندان مان وڃي کم وٹي اچجيئن ۽ پوءِ ، پوءِ کڏهن کو من سٹيو گراھڪ ور چڑھي وجي. (نزديڪ اچي) ڏس! نينگر هو ش رک. سينياٹي تنهنجي پڑھائڻ تي هيڏو خرچ کيو، انهيءَ کي برباد ٿيڻ نه ڏي".(65)

هينرڪ ابسن جي ناٽڪ Ghost جو ہيو ترجمو هند جي نامياڑ ناٽڪ کار، کھاڻيڪار ۽ نقاد هريڪانت جينواٹي (1935 – 1994 ع) "پوت پوت" جي نالي سان کيو آهي. هن ڪتاب کي ساهتيہ اڪيڈمي نئين دهليءَ پاران 1988 ع ۾ چپايو هو.

گڏيءَ جو گھر :هينرڪ ابسن جي ہئي مشهور ڊرا مي Doll's House جو ترجمو احمد علي چاڇلا "گڏيءَ جو گھر" جي نالي سان کيو. هي ءَ ٽن ايڪٽن تي مبني هڪ دردبلو ڊرامو آهي، جيڪو پهريون دفعو 1891 ۾ شايع ٿيو هو. هن ڊرامي ۾ انسان جي اندروني احساسن جي اپٹار کئي وئي آهي. هن ڊرامي ۾ طبقاتي فرق ۽ ڪشمڪش جي کھاڻي ڏنل آهي. هن ڊرامي جا دنيا جي کيترن ہولين ۾ ترجما ٹي چڪا آهن. ڊرامي جي کھاڻي ۽ هڪ بد نصيب شادي شده عورت جي کھاڻي تي مبني آهي، جيڪا مرداڻي سماج ۾ نفساني خواهشن جو شڪار ٹئي ٹي. هن ڊرامي ۾ اسڪول جي غريب پينرن جي احساس جي کھاڻي به ڏنل آهي ، جنهن ۾ امير چوڪرين جي گڏين جا گھر ڏسي احسا ڪمتريءَ جو شڪار ٹين ٹيون. چاڇلا صاحب، هن ڊرامي جو شاندار ترجمو کيو آهي.

ديس جو دشمن :احمد علي چاڇلا سندس ٹئين ڊرامي (An Enemy of the People) جو ترجمو "ديس جو دشمن" جي نالي سان کيائين. اصل ڊرامو 1882 ع ۾ شايع ٿيو . هي ڊرامو، ابسن دراصل عوام طرفان سندس ڊرامي Ghost تي کيل احتجاج جي جواب ۾ لکيو. جنهن ۾ هن وکٹورين اخلاقي قدرن تي تنقيد کئي هئي. هن ڊرامي جي ڪري عوام جنس جي موضوع تي کلي عام بحث ڪرڻ جو رجحان وڌيو.

جيڪا تقدير: اهڙي طرح سندس ڊرامو "جيڪا تقدير" هڪ ٽريجدي آهي، جنهن ۾ انتهائي دڪائڪ انداز ۾ ڪهاڻي بيان ڪئي وئي آهي. قسمت هميشہ انسان تي غالب رهي ٿي واري فلسفي تي پيش ڪيو ويو آهي.

احمد علي چاڪلا جيترو پلو موسيقار هو، اوترو پلو ڊراما نگار هو. سندس ڊراما سنڌي سماج جي هر پهلو جي عڪاسي ڪن ٿا. پاڻ مرزا صاحب جي ويجهن ساٿين ۾ هو. سندس ئي چوڻ تي مرزا قليچ شيڪسپيئر جي ڊرامي "هئملٽ" جو ترجمو "شهزادو بهرام" جي نالي سان ڪيو. خود چاڪلا صاحب سنڌي ڊرامي کي نوان موڙ ڏنا.

خانچند درياڻي (1898_1962ع)

"سنڌي ڊراما نويسيءَ جي عظيم ليکڪ، اداکار، پهرين سنڌي فلم ڪمپنيءَ جي پايي وجهندڙ فلمساز، ڊراما نگار، خانچند شامداس درياڻيءَ، حيدرآباد ۾ جنم ورتو. خانچند درياڻيءَ جون سنڌي ادب ۾ خاص طور تفريحي ۽ سبق آموز ڊرامن لکڻ، استيج ڪرڻ، ڊائريڪشن ڏيڻ ۽ ڊرامن ناهڻ سميت فلمن ناهڻ ۽ انهن کي مقبول ڪرڻ لاءِ وڏيون خدمتون آهن. هن جا سنسني خيز ناٽڪ تہ تمام گهڻو مقبول ٿيا. خانچند درياڻي زرعي کاتي ۾ ملازم هو، جتان 43 سالن جي ڄمار ۾ استعيفا ڏئي، سنڌي سئنيما جي دنيا سان لاڳاپجي ويو. سندس ڪوشش سان 1923 ع ۾ حيدرآباد ۾ "رابندرناٿ ٽئگور ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ" جو مهورت بنگال جي عظيم شاعر رابندرناٿ ٽئگور خود سنڌ ۾ اچي ڪيو هو." (66)

خانچند درياڻيءَ جا 25 کن اصلوکا ۽ ترجمو ڪيل ناٽڪ آهن، جن ۾ هن حقيقت نگاريءَ (Realism) جو رنگ پريو. هن پنهنجن ڪيترن ئي ڊرامن ۾ خود بہ ڪردار طور ڪم ڪيو ۽ سندس ڊراما ٻين ٻولين ۾ ترجمو ٿيا ۽ انهن تي فلمون بہ ٺهيون. هن ڪلب جو پهريون بهترين ناٽڪ "ملڪ جا مدبر" جيڪو ابسن (Ibsen) جي مشهور ناٽڪ Pillars of Society تان ورٿي خانچند درياڻي سنڌ مسلم زندگيءَ ۾ بيهاريو هو. درياڻيءَ جا ٻيا مشهور ناٽڪ جيڪي هن ناٽڪ سوسائٽيءَ پيش ڪيا سي هئا: "غلط فهمي"، "عجيب انصاف" ۽ "ديش صدقي".

اهڙي ريت هن ڪلب خانچند درياڻي جا ٻيا جيڪي اصلوڪا ناٽڪ پيش ڪيا سي هئا: "رتنا"، "ٻليدان"، "زماني جي لهر"، "مايا جو انڌ"، "بک جو شڪار"، "امانت ۾ خيانت" وغيره اهم آهن.

خانچند درياڻيءَ جي ناٽڪن لکڻ جو مقصد هو ته ناٽڪن ذريعي سماجي اوڻاين کي ننگو ڪجي ۽ سماج ۾ سڌارو آڻڻ جي ڪوشش ڪجي. ڊاڪٽر غلام علي الانا ڪيس نئين ناٽڪ جو پايو وجهندڙ سڏيو آهي. سندن خيال آهي ته "خانچند جي ڊرامن ۾ هندو سماج جي اڌنگن ريتن رسمن، ڏيتي ليتي جهڙي موذي مرض، مايا جي موهه، هندن ۾ جيئري تي جيئري شادي ۽ ٻين ڪيترن ئي اوڻاين جي نشاندهي ڪئي آهي."[67]

هن ڪيترائي ڊراما لکيا جن مان اصلوڪن ۾ "گلاب جو گل" (1920)، "موتئي جي مڪڙي" (1923)، "رتنا" (1924)، "ٻليدان" (1924)، "سچي سڪ" (1925)، "عجيب انصاف" (1925)، "زماني جي لهر" (1929)، "مايا جو انڌ" (1930)، "امانت ۾ خيانت" (1930)، "بک جو شڪار" (1932)، "زميندارِي ظلم" (1928)، "جيئري تي جيئري" ۽ "پتي شيوا" اهم آهن. سندس ترجمن ۾ هينرڪ ابسن جي ڊرامي Pillars of Society جو "ملڪ جا مدبر" (1923)، گجراتي پول نہ پوڳ جو "پريم پريڪشا" (1924)، مسز هينري روڊ جي East Lyane جو "غلط فهمي" (1924)، مئنرلڪ جي Monna Vanna جو "ديش صدقي" (1927) ۽ "انسان ڪي شيطان" اهم آهن.

گلاب جو گل: هي سندس پهريون اصلوڪو ڊرامو هو. "گلاب جو گل" ۾ سس ۽ ننهن جي رشتي تي ڏاڍي حقيقت پسندي واري انداز ۾ روشني وڌي آهي. ڊرامي جي ڪهاڻي هڪ وچولي طبقي جي ڪٽنب جي ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ هڪ لالچڻ سس ۽ فيشن واري نڙان مظلوم نونهن تي ظلم ڪن ٿيون. ڊرامي جي حقيقت پسندي جي ڪري هڪ ميلو ڊراما بڻجي ويو. پروفيسر منگها رام ملڪاڻي لکي ٿو ته "سيني کان وڌندڙ ڏيتي ليتيءَ جو روڳ هو. جنهن ڪري درياڻيءَ هڪ 'ڏيتي ليتي ڪاميٽي' برپا ڪئي ۽ ان لاءِ 'گلاب جو گل' نالي ناٽڪ لکي ورتائين. ڏيتي ليتيءَ جي برخلاف هي پهريون مڪمل ناٽڪ هو، جنهن ۾

گهرو جيوت جا واقعا ڏيکاريل هئا، ۽ سس ۽ نراڻ جي لالچي ڪارنامن جا چٽ اهڙا ته هوبهو چٽيل هئا، جو لوڪن جنسي ڊڪ پي پريا".[68]

مومل مينڌرو: سندس هي ڊرامو (1922)، سنڌ جي مشهور لوڪ داستان مومل راڻو تي ٻڌل هو. پروفيسر منگها رام ملڪاڻيءَ لکيو آهي ته "اڪثر ائين سمجهيو ويندو آهي ته سنڌي لوڪ کهاڻين کي ناٽڪي روپ ڏيڻ جي نئين واڌ لالچند امر ڏني مل ڳولهي ڪڍي، پر اها ڳالهه اتهاس جي ورڌ آهي. حقيقت ۾ سماجڪ ناٽڪ وانگر لوڪ ناٽڪ جو پايو به سنڌي ادب ۾ خانچند درياڻيءَ وڌو. جڏهن 1922 ۾ سندس 'مومل مينڌرو' سنڌي ساهت سوسائٽيءَ وارن ڇپايو هو".[69]

موتئي جي مڪڙي:1923ع ۾ سندس ڊرامو "موتئي جي مڪڙي" منظر عام تي آيو. هن ۾ ننهن تي سس جي سورن وارو موضوع کنيل هو. ان کان علاوه ٻين سماجي براين کي پڻ نروار ڪيو ويو هو.هن ڊرامي ۾ ڏيکاريل هو ته نئين زماني جي ننهن، سس جا سور سهي سهي بردبار بنجي ٿي پوي ۽ مڙس پنهنجي پاسي ڪري، سس سان مقابلو ٿي ڪري ۽ آخر ڪيس سڌو ٿي ڪري. درياڻي صاحب هن ناٽڪ ۾ به ڏيتي ليتيءَ جي ڪڌي رسم تي طنز ڪئي هئي. هن ناٽڪ ۾ درياڻيءَ پاڻ به اداڪاري ڪئي. ڊرامي ۾ هن 'راڌان' جو ڪردار ادا ڪيو.

پدمني: هي هڪ اعليٰ ڊرامو آهي، جنهن ۾ هندو مسلم اتحاد تي گهڻو زور ڏنل آهي. ان کان علاوه انگريزن کان نفرت پڻ ڏيکاريل آهي. هن ڊرامي ۾ پدمني نالي نوڪرياڻي مسلمان مالڪ جي جان بچائي ٿي. انگريزن خلاف "هندستان چڏيو" هلچل دوران لکيل ان ناٽڪ ۾ سنڌ ۾ هندو مسلم ٻڌيءَ تي زور ڏنو ويو هو. هيءَ به درياڻيءَ جو طبعزاد سماجي ناٽڪ هو. جيڪو سنڌ سوشل لٽرري ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد، پاران اسٽيج ڪيو ويو.هي ڊرامو هڪ اسڪول جي مالي سهائتا لاءِ فيبروري 1923 ع ۾ لکيو. سندس ناٽڪن جي ڪاميابيءَ جو اندازو ان ڳالهه مان لڳائي سگهجي ٿو ته ان ناٽڪ جون ٽڪيٽون اڳواٽ ئي هٿو هٿ وڪامي ويون هيون.

جيئري تي جيئري :سندس ڊرامو "جيئري تي جيئري" سنڌي ادب جو شاهڪار آهي. جنهن ۾ نه صرف هندن ۾ "جيئريءَ تي جيئري" شاديءَ جي خلاف قلم کنيو

ويو آهي، پر ٻڌن جو ننڍين نيٽين کي پاڻ سان گڏ شاديءَ ۾ اڙائڻ جهڙيءَ بد رسم خلاف ٻه لکيو ويو آهي. درياڻيءَ جيئري تي جيئري يا "دکايل ديوي" ڊرامي جي منڊ ۾ هيئن لکيو آهي ته: "کيترن ڏينهن کان منهنجي خواهش هئي ته هي جو اڇکلهه اسان جي شهرن ۾ جيئريءَ تي جيئري شاديءَ جا مثال پيا ٻڌجن، سو جيڪر انهيءَ تي ناٽڪ ناهجي ته چگو. تازو هڪ مثال اخبارن دوران ئي منهنجي ڪن پيو، ۽ منهنجو ستل جوش وري لهرون کائڻ لڳو ۽ هي ناٽڪ هٽ ۾ ڪنيم. هن ڊرامي ۾ ٻه صرف هندن ۾ جيئريءَ تي جيئري شاديءَ جي خلاف قدم کنيو ويو آهي، پر ٻڌن جو ننڍين نيٽين کي پاڻ سان گڏ شاديءَ ۾ اڙائڻ جهڙيءَ بد رسم خلاف ٻه لکيو ويو آهي".(70)

ڊرامي ۾ سيٺ رتنچند پنهنجي پٽ "ارجن" کي سندس مرضيءَ جي خلاف ان ٻانهن سان شادي ڪرائي ٿو، جنهن مان هو خوش نه آهي. ڪجهه عرصي کان پوءِ جڏهن ارجن پنهنجي زال مان بيزار ٿئي ٿو، تڏهن هو ٻي شادي يعني جيئري تي جيئري شادي، ڪرڻ لاءِ تيار ٿئي ٿو. جينانند جي ڏي "موهني" سان ڪراچي ۾ سول شادي ڪري، ڪلڪتي هليو وڃي ٿو. جيتوڻيڪ سندن پيءُ ظاهر ۾ مخالف هو، پر دولت جي خاطر اندروني طور، رضامند ٿئي ٿو. انهيءَ غم کان "ديوي" جو پاءُ "موهن" وفات ڪري وڃي ٿو. ديوي ساهرن جو گهر ڇڏي وڃي ٿي. ڏکن پٺيان ڏک، موهن جي وفات، گلاب جو انتقال، پٽ جي ولادت ۽ وفات، ڪيس زندگي مان بيزار ڪن ٿا. نيٺ ناري شالا ۾ وڃي سڪون حاصل ڪري ٿي.

ٻئي طرف، موهني جو پيءُ جينانند، ٻيڙاپڻ ۾ ريجهومل جي پائٽي جمني سان شادي ڪري ٿو. جنهن جو نتيجو نيٺ خراب ٿو نڪري. ديوي جون آهون ۽ دانهون مالڪ جي حضور ۾ قبول پون ٿيون. قدرت هر هڪ کان انتقام وٺي ٿي. رکي کي ڇڏي، ريجهومل ٻي شادي ڪري ٿو، موهني زهر کائي مري ٿي؛ جينانند مان بيزار ٿئي ٿي؛ آخر ارجن ۽ ٻيا ديوي کان معافي وٺن ٿا.

ڊاڪٽر غلام علي الانا هن ناٽڪ کي ساراهيندي لکي ٿو ته "هن ڊرامي جون خوبيون انهيءَ دعويٰ لاءِ ڪافي دليل آهن، پلاٽ، زبان، ڪردار نگاري، جذبي ۽ جوش کانسواءِ مڪالما ٻه اصليت اجاگر ڪن ٿا....خانچند صاحب جي دل ۾ سماج

جي اڻڳڻين روشن، ريتن رسمن، ڏيتي ليتي جهڙي موذي مرض، مايا جي موهه ۽ دنيا جي نقلي ڏيک لاءِ نفرت هئي. .... سماج خلاف ڪردارن جي واتان جيڪا گفتگو ڪرائي اٿس". (71)

زميندارِي ظلم: خانچند درياڻيءَ هڪ ٻيو ناٽڪ "زميندارِي ظلم" جي نالي سان لکيو هو. هن ڊرامي ۾ زميندارن ۽ واپارين جي ظلمن جو نقشو چٽيو ويو آهي. ڳوٺاڻن هارين نارين سان زميندار ۽ واپاري جيڪي ويل وهائين ٿا، درياڻيءَ انهن جو چٽو عڪس ڏنو آهي. هن ڊرامي ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته زميندارن جي ظلمن کان تنگ اچي"دلمراد" نالي هاري شاهوڪارن ۽ زميندارن جو دشمن بڻجي بدلي وٺڻ لاءِ جذبي جي ڪري چريو ٿي ٿو پوي. هي ڊرامو ترقي پسند تحريڪ جي اثر هيٺ لکيو ويو، جنهن ۾ قومي ۽ معاشي موضوع کي به پيش ڪيو ويو آهي ۽ ، ان ۾ پهريون پيرو 'ڏاج' جي مسئلن جي اپٽار ڪندي اهڙي قدم کي نندڻيو ويو هو. مرزا قليچ بيگ هن ناٽڪ جي منڊ ۾ لکي ٿو ته "وعظن ۽ مصنفن جي خشڪ نصحيتن ۾ ايترو اثر ڪونهي، جيترو ناٽڪ ۽ سئنيمائن ۾ آهي، جو گويا گونگا ناٽڪ آهن. انهن ۾ ماڻهو پنهنجا عيب پاڻ ڏسي، ٻين تماشبين سان گڏجن ته پاڻ تي ڪلندا آهن، انهيءَ ڪري ته قديم وقت کان ڊراما يا ناٽڪ نقل نظير علم جي هڪڙي وڏي ڪمائتي شاخ شمار ۾ آيل آهي. ناٽڪ گويا هڪڙي آرسي آهي، جنهن ۾ چگو توڙي بچڙو پنهنجا عيب معلوم ڪري سگهي ٿو". (72)

زماني جي لهر: خانچند درياڻيءَ "زماني جي لهر" نالي ڊرامي ۾ پراڻن خيالن وارن تنگدل مائٽن ۽ نئين زماني جي آزادي پسند جوان جوڙن جي وچ ۾ گهرو جيوت ۾ ذري پرزي تان جيڪي متيبد ۽ نفاق ٽين ٿا، تن جو وچوروار نقشو چٽيو آهي. هن ڊرامي ۾ جاڻايل آهي ته تازو پرڻيل گهوٽ کي پراڻي زماني جا مائٽ، سندس نوورني ڪنوار سان ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۽ گهمڻ ڦرڻ جي آزادي نٿا ڏين ۽ سندس زندگي زهر ڪري ٿا ڇڏين. آخر هو مائٽن جي تنگدلي ۽ ظلمن ڪري، گهر مان بيزار ٿيو پوي ۽ خوش رهڻ لاءِ شراب نوشي ۽ جوئا ۾ وجيو قاسي ۽ آخر چريو ٿيو پوي. مثال طور:

گووند ماءُ _ ہر منيس! جيڪو منهنجو داد فرياد ٿيو سو ته گهوريو، مورڳو ئي

مون تي ٿو ڏند ڪيي! پٽ پيءُ ٻئي ٿا هٽ وٺي چوريءَ کي شڪرو ڪن ٿا پاڻ کي پورو کي ڇڏيان ٿا چگو. ڏس ٿا سهين چوري نرلجي، سئون سڏو سينو هڻي ويهي رهي آهي. (نشيلا ڏک ۾ اڻي هلي ٿي وڃي) ".[73]

جينمل پرسرام هن ناٽڪ تي تنقيد ڪندي لکيو آهي ٿ"منهنجي خواهش نہ آهي ٿا آءُ مسٽر درياڻيءَ جي جوش تي برف جو چندو وجهان، ائين هو ڊرڪڻ وارو نہ آهي. هڪ ٿا آءُ سندس قدر ڪرڻ لاءِ تيار آهيان ٿا هو مڇڏ مڙس آهي. ... مسٽر درياڻيءَ ۾ چگو گڻ آهي، پر منڊل جي ڪار پردازن کي ڪپي ٿا اول رول (قاعدو) ناهي ڇڏين ٿا کيل جو لکيو وڃي، تنهن جي لکڻ ڪانپوءِ گهٽ ۾ گهٽ ٽي مهينا منڊليءَ وارا مٽس نڪتا چيني ڪن، اُن جو جزو جزو جانچين، پوءِ ناٽڪ جي تياريءَ ۾ دؤر تي ٻہ ڇڇ سمو لڳائين. باقي جي ڏيڍ هفتي ۾ ناٽڪ ڇٽبو ٻہ، نپائبو ٻہ، ٿا قصو ڪو نہ ٿهندو".[74]

بک جو شڪار : درياڻيءَ بک ۽ بيروزگاريءَ واري مسئلي تي ٻہ لکيو آهي. هن جو ڊرامو "بک جو شڪار" جيڪو هن 1932ع ۾ لکيو هو، انهيءَ موضوع تي لکيل آهي. "بک جو شڪار" ۾ درياڻيءَ بيروزگاري واري مسئلي کي موضوع بڻايو آهي. بيروزگاري سبب هڪ گهر ۾ ڦاڪا ۽ افلاس آهي. هي هڪ ٽريجدي هو. هڪ طرف ٻارن جا لاش ۽ ٻئي طرف عورت جي بيوسي ۽ عزت بچائڻ خاطر قتل ٿي ڪري. هن ڊرامي ۾ ڪورٽ جو منظر ٻہ ڏيکاريل آهي. ناٽڪ پنجن ڇهڇٽن ۽ 112 صفحن تي مشتمل آهي. ان ۾ سماجي طنز جو جهلڪون بهترين آهن. مثال طور:

پر اڄ ٿا اسان جي مائي صاحب ويڻي هئي خوشين ۾. سو پاڻي قرب سان چيائين"پوهو تون ٿا زبان خور هاڻي ٿي پيو آهن."مان ٿا اوڏي مهل ئي ٽپا ڏيڻ لڳس ٿا نيٺ منهنجو قدر ٿيو. او گڏهہ مان ڪتو، ڪتي مان ڍڳو، ڍڳي مان اٽ، اٽ مان نيٺ هاڻيءَ جي درجي تائين ٻہ پهچايائون نہ. ٿا چئبو ٿا آهي،بيشڪ آهي، سورهن ئي آنا آهي، او جهڙو چئجي تهڙو پوهوءَ ماڻ جي پٽ جو قدر آهي".[75]

هن ڊرامي بابت پروفيسر منگهارام ملڪاڻي سنسار سماچار اخبار جي 22 آگسٽ 1933ع واري پرچي ۾ م. پ. آ. نالي سان لکيل ڊرامي جو حوالو ڏيندي لکي ٿو ٿ "جيڪڏهن هر هڪ نر ۽ ناريءَ کي ڪن ڪان وٺي بک جو شڪار ناٽڪ

ڏيکارجي تہ جيکر پارت ۾ ٿوري ئي سمي اندر بک جو ڏکار پئجي وجي. "بک جو شڪار" ۾ پارت جي اڇوکي ڏکي ۽ ڪنگال اوستا جو هوبهو فوٽو ڪينچيل هو. جنهن لاءِ ان جي ڪاريہ ڪرتا مسٽر درياڻي مبارڪون لهڻيون."[76]

ملک جا مدبر: خانچند درياڻي پڻ هينرڪ ابسن جي ڊرامي "دي پلرز آف سوسائٽي" (The Pillars of Society) جو سنڌي ۾ 1923ع ۾ شاندار نموني ترجمو ڪيو. هي ترجمو نہ پر الٿو ڪري سنڌي مسلم زندگيءَ جي موضوع ۾ تبديل ڪيو هو. هي ناٽڪ حيدرآباد توڙي ڪراچي ۾ ڪيتريون ئي راتيون ڪاميابي سان اسٽيج ڪري ڏيکاريو ويو هو. پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ هن ڊرامي جو جائزو هن ريت ورتو آهي. "جنهن ناٽڪ فن ۾ انقلاب آڻي ڇڏيو سو 'ملڪ جا مدبر' 1923 ۾ ڪيل هو. جو يورپ ۾ ناٽڪ حقيقت نگاريءَ جي اَبي Ibsen جي نامياري ڪيل Pillars of Society تان ونڊي. منجهس گهڻي قير قار ڪري، درياڻيءَ سنڌي مسلم زندگيءَ ۾ بيهاريو هو.... انهي ناٽڪ ۾ اداڪار ٿورا ۽ بلڪل ضروري هئا (نہ شيڪسپيئر جي ۽ جهونن اردو ناٽڪن وانگر 25_ 30) پردن جي لهہ چڙهہ واجبي هئي (نہ 5_ 10 منٽين پردا پيا لهن چڙهن ۽ نظارا بدلجن) ۽ راڳ بہ جڳائيندڙ هنڌن تي 2_ 3 مس پيل هئا (نہ جيئن اڳي ٽپ ٽپ تي بيت بازيءَ 30_ 35 گانن جي ڏوم لڳي پيئي هوندي هئي) هن ناٽڪ جو مسئلو بہ نئون هو. جنهن ۾ شاهوڪار شاهيءَ جي بي رحميءَ جو دردناڪ چتر چٽيل هو."[77]

ڊرامي جو پلاٽ هڪ خود غرض دوست جي ڪهاڻيءَ تي مشتمل آهي، جو پنهنجي دوست جي وصيت نامي کي لڪائي، ان جي پٽ جي دولت ڦٻائڙ لاءِ سٽون سٽي ٿو ۽ سازشون ڪري ٿو. "قاسم محمود" اهو شخص آهي، جنهن کي "شير جنگ" هڪ ايماندار ۽ وفادار دوست سمجهي، پنهنجي پٽ جي ٻانهن سندس حوالي ڪري ٿو ۽ وصيت نامي ۾ ڪيس پنهنجي پٽ "دلير" ۽ سندس ملڪيت جو سنپالينڊڙ ٺهرائي ٿو. اهڙي طرح ٻئي دوست نادر بيگ تي بہ اهو فرض رکي ٿو. ڪجهہ عرصي کان پوءِ شير جنگ ۽ نادر بيگ وفات ڪري وڃن ٿا ۽ قاسم محمود دوست جي ملڪيت هٿ اچڻ ڪري وقت جو شاهوڪار ماڻهو. دولتمند انسان ۽ ملڪ جو مدبر

بڌجي وجي ٿو. شاهوڪار هجڻ ڪري ڪيئي خوشامدڙا، وقت جا سلامي سندس چوڌاري ڦرندا رهن ٿا. دولت کي هميشہ لاءِ ڦبائڻ جي نيت سان هو "دلير" کي مارائڻ جا گهاٽ گهڙي ٿو. پر قاسم محمود ان جو ڪيو لوڙهي ٿو.قاسم محمود جهڙا دوکيباز ماڻهو پاڻ کي ڏاڍو چالاڪ سمجهي، پنهنجن خوشامدڙن جي سامهون پاڻ کي پڏائيندا آهن ۽ پنهنجي ساراهہ ڪندا آهن ۽ ٻڌندا آهن. قاسم محمود پنهنجي چالاڪ هجڻ جي دعوا هن ريت ٿو ڪري:

"اڄ منهنجي دوست شير جنگ جي موت کي پريا تيرهن سال ٿي ويا، ڪهڙي نہ حرفت سان "دلير" کي ان واقف ڏسي مون هن جي سموري املاڪ کي پنهنجي ڪم ۾ لڳائي، جهاز وغيرہ گنهي، پنهنجو واپار وڌايم، جنهن جو نتيجو اهو ٿيو جو آءٌ پاڻ کي اڄ خانبهادر ۽ ملڪ جو مدبر ٿو سڏايان".[78]

رتنا:"سندس ڊرامو هي (1924ع) ۾ پنهنجي همعصر سماجي زندگيءَ جو خاڪو پيش ڪري ٿو. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي صاحب مطابق "تنهن ۾ هاڻوڪي ڪتنبي جيون ۾ مرد ۽ زال جي جوابدارين جو نقش نڪتل هو ۽ هڪ ديرينہ عورت ۽ ٻي فئشنيبل چوڪريءَ وچ ۾ ضد ڏيکاريل هو. پر آخر سمجهو زال جي، ڏک ـ ڏولاوا سهي، سوپ ڏيکاريل هئي".[79]

ديش تان صدقي:خانچند درياڻي "ديش تان صدقي" جي نالي سان 1927ع ۾ ڪيو. هي ترجمو نہ پر الٽو هو ۽ اٽليءَ جي ماحول کي راجپوت جيوت تي ٻهاريو ويو هو. ان سلسلي ۾ منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو ت:"هن ۾ هڪ راجپوت راڻي، ديش کي دشمنن جي حملي ۽ تباهيءَ کان بچائڻ لاءِ پنهنجي عصمت قرباني ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ٿئي، پر اندر جي سچائيءَ ۽ آتمڪ بل سان سندس عصمت توڙي ديش جو بچاءُ، دشمن جي دل ۾ قيرو اڇڻ سان، ٿي ٿو پوي. هيءَ ناٽڪ ڪلب جي ڪراچي شاخ ڪيو هو. جنهن ۾ بہ مون ۽ ڪشوءَ نائڪ. نائڪا جا پارٽ ادا ڪيا هئا، ۽ اسان جو جوڙو بہ ڪجهہ وقت لاءِ نالبرو ٿي ويو هو. ڪاهيندڙ دشمن راجا جو رول عالم گدواڻيءَ نهايت دٻدبي ۽ شان شوڪت سان ڪيو هو. جنهن ڪري هو، ڊيئلمل ڪانپوءِ، ٻيون نمبر برجستو اداڪار شمار ڪيو ويندو هو. پيرسن راجا جا پارٽ، ديوان ليلارام سنگ جي فرزند جينمل بئريسٽر، نهايت سنجيدگيءَ سان

ڪيو هو. جو سمجهدار ائڪٽر به هوندو هو ته هندستاني موسيقي ۾ به ماهر هوندو هو. ۽ ڪيترن ناٽڪن جا راڳ ٺاهيندو ۽ سيڪاريندو هو. درياڻي خود هن ناٽڪ ۾ خبيث جو رول بخوبيءَ ادا ڪيو هو." (80)

مايا جو انڊ: هن ڊرامي (1930ع) ۾ شاهوڪاري ۽ غريبي جو نقش ڏنل آهي. هن ڊرامي جي ڪهاڻي شهري ماحول مان ورتل آهي، جنهن ۾ مل جي مالڪن ۽ مزدورن جي موضوع کي ڪنيو ويو آهي. مل مالڪن جي ڪڏن ڪرتوتن کي خوب ڏيکاريو ويو آهي.

امانت ۾ خيانت : (1930ع) ۾ بئنڪ جي ڏيوالي نڪرڻ واري مسئلي کي ڏيکاريو ويو آهي ۽ ڪن معزز شهرين جي ڪارنامن جي اوگهڙ ڪئي وئي آهي.

غلط فهمي: خانچند درياڻي مسز هينري وود جي مشهور جذباتي سماجي ناول جو سنڌي ۾ ڊرامائي ترجمو "غلط فهمي" جي نالي سان 1924ع ۾ ڪيو. هن ڊرامي جا ڪردار سنڌي ماحول ۾ آندا ويا.

عجيب انصاف عرف مت هيڻ ناري: هي نالي ڊرامي 1925ع ۾ گجراتي ڊرامي تان ترجمو ڪيائين. اهڙي طرح سندس ڊرامو "ديش صدقي" بيلجيم جي نوبل پرائز حاصل ڪندڙ مئٽرلنڪ جي ڊرامي Monna Vanana جو ترجمو هو، جنهن ۾ هڪ راجپوت راڻي ديش کي دشمنن جي حملي ۽ تباهي کان بچائڻ لاءِ پنهنجي عصمت قربان ڪرڻ لاءِ تيار ٿي پئي. پوءِ سندس عصمت ۽ ملڪ ٻئي بچي وڃن ٿا.

انسان کين شيطان : (1931) هي ناٽڪ درياڻي صاحب ميري ڪاريليءَ جي ناول Sorrows of Satan تان الٿو ڪيو هو. سندس هي ناٽڪ اڳوڻن ناٽڪن کان گهڻو مختلف هو. جيڪو اڻ ڏٺل ڪرامتي واقعن تي ٻڌل هو، پر ان ۾ اخلاقيات جو چگو درس ڏنل هو .

سنڌي ناٽڪ کي نوان رخ ۽ لاڙا ڏيندڙ درياڻي صاحب ناٽڪ جي سمورن اصولن جو به ڄاڻو هو. جنهن سبب سندس ناٽڪن ۾ ڪابه فني ڪوٽ نه هوندي هئي. سندس ناٽڪن جا پلاٽ نه رڳو حقيقي پر دلچسپ هوندا هئا. هو ڪردار نگاري، مڪالمن، ناٽڪ جي ايڪائين، پلاٽ ۾ چاڙهه، لاٽ ۽ انجام جو به پورو پورو خيال رکندو

هو. خانچند درياڻيءَ جي لکڻي گهڻين ئي خوبين سان مالا مال آهي. مڪالمن ۾ هر طرز ادا ڪئي اٿس، ۽ اهو ئي سبب آهي جو سندن ڊرامن ۾ اصليت گهڻي قدر نمايان آهي. منظر نگاري، سلاست، عام فهم ۽ پختي زبان توڙي رواني ڪري، مسٽر درياڻي جي طرز تحرير وڻندڙ آهي. پاڻ ڪوشش ڪري اصطلاحي زبان ڪم آندي اٿس، جنهن ڪري سندس ٻولي ۾ رنگيني هيڪاري وڌي ويئي آهي. جيتوڻيڪ ڪٿي ڪٿي ڏکيا سنسڪرت جا لفظ به ڪم آندا اٿس، پر اهي به ڪردار جي لحاظ کان موزون آهن. مڪالمن جي وچ ۾ راڳ به ڏنا اٿس، جي سندس ڊرامن کي مرزا قليچ بيگ جي ڊرامن جهڙو رنگ ڏين ٿا.

نانڪرام ڏرمداس(مرتيو 1946)

نانڪرام ولد ڏرمداس مير چنداڻي حيدرآباد ۾ نولراءِ هيرانند اڪيڈمي ۾ انگريزيءَ جو استاد هو. هو ناول نگار، ڪهاڻيڪار، ڊراما نويس ۽ مترجم هو. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيل آهن. نانڪرام کي ڊرامي سان بي حد محبت هئي. هن نہ صرف ڊراما لکيا پر ناٽڪ منڊلين جو به بنياد رکيو. هن اصلوڪن ڊرامن سان گڏو گڏ ترجما به ڪيا.

فريبي فتنو :مشهور ناول نگار، ڊراما نويس ۽ مترجم نانڪرام ڏرمداس، ميري ڪوريلي جي ناولن جي خاص مطالعو ڪيو هو. هن ميري ڪوريلي جي ناول Vendetta!; Or, The Story of One Forgotten کي"فريبي فتنو"جي نالي سان ترجمو ڪري ڊرامائي روپ ڏنو. هن ناٽڪ کي ايمچوئر ڊريميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد طرفان 1915 ع ۾ شايع ٿيو. ميري ڪوريليءَ جو اصل ناول 1886 ع ۾ شايع ٿيو هو. جنهن ۾ ڪالرا جي وبا ڦهلجڻ ۽ ان مان هزارن ماڻهن جي موت جي ڪهاڻي ڏنل آهي. نانڪرام ڏرمداس، هن ناٽڪ کي دراصل الٽو ڪيو ۽ سنڌ ۾ پليگ جي ڦهليل وبا جي حوالي سان پيش ڪيو.

نيڪ انجام :نانڪرام ڏرمداس، اخلاقي ۽ اصلاحي واقعن تي مبني ڊراما"نيڪ انجام" 1911 ع ۾ آغا حشر جي اردو ڊراما "خواب هستي" تان ترجمو ڪيو. هن ڊرامي ۾ هڪ رئيس ۽ سندس نافرمان پٽ جي ڪهاڻي بيان ٿيل آهي، جيڪو پنهنجي دوستن سان گڏجي پيءَ جي دولت کي عياشيءَ ۾ اڏائي ٿو. ايتري قدر جو

پيءُ دولت جي لالچ ۾ مارائڻ جي کوشش ڪري ٿو. آخر ڪيس پڇتاءُ ٿئي ٿو.

پتي شيوا :سندس ڊرامن ۾ هڪ "پتي شيوا" آهي، جيڪو آغا حشر جي ڊراما Silver King تان 1920ع ۾ ترجمو آهي. هي ڊرامو حيدرآباد اميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ طرفان پيش ٿيو هو. هن ڊرامي ۾ هڪ شرابي مڙس ۽ نيڪ زال جي کهاڻي ڏنل آهي. هوءَ پنهنجي ثابت قدميءَ ۽ محبت سان پنهنجي بگڙيل مڙس کي سڌارڻ ۾ ڪامياب ويجي ٿي.

پڳڙي: سندس اصلوڪو ڊرامو هو. جنهن جو موضوع وطن پرستي ۽ سياسي منظر جي منظر ڪشي ڪري ٿو.

پريم پڳڙي : نانڪرام 1923ع ۾ آغا حشر جي اردو ناٽڪ "بلوا منگل" جو سنڌيءَ ۾ "پريم پڳڙي" نالي ناٽڪ ترجمو ڪيو. هن ناٽڪ ۾ وئشيائن ۽ انهن جي عاشقن کي سڌارڻ جو سماجي مسئلو پيش ڪيل هو.

چٽ نہ چمات وجان ئي پي وات: نانڪرام ڏرمداس ميرچنداڻيءَ، شيڪسپيئر جي مشهور ڪاميڈيءَ Taming of the Sherw کي "چٽ نہ چمات، وچانئي پي وات" جي نالي سان ڪيو آهي، جيڪو 1913ع ۾ سنڌي ساهتيہ سوسائٽيءَ طرفان شايع ٿيو هو. ناٽڪ جو ٻيو چاپو اين ايڇ پنجابي ڪمپني، ڪراچي پاران 1933ع ۾ شايع ٿيو. ان کان پوءِ ناٽڪ جي اشاعت جي معلومات نہ ٿي ملي.هي ناٽڪ اختصار سان الٽو ٿيل آهي، جنهن ۾ مترجم موضوع کي هن ست مان ڪنيو آهي ته:

پلي پاڻ آئي سا بہ نہ پلي
چٽ نہ چمات، وچانئي پي وات

هن ناٽڪ جي باري ۾ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو ته "هن دؤر جو پهريون لکندڙ "حيدرآباد اميچوئر ڊرائميٽڪ سوسائٽي" جو مکيہ ناٽڪ نويس نانڪرام ڏرمداس هو. جنهن 1922ع ۾ شيڪسپيئر جي Taming of the Sherw تان ورتل "چٽ نہ چمات، وچانئي پي وات" لکيو ۽ "سنڌي ساهت سوسائٽي" ڇپايو هو. ڏنگي زال کي سڌين ڪرڻ جي موضوع تي آهي. هيءَ ننڍو ناٽڪ نهايت وندرائيندڙ هو. ۽ 1933ع ۾ ڪراچي ڪاليج جي سالياني جلسي تي

ڪاميابيءَ سان ڪري ڏيکاريو ويو هو. جنهن ۾ پروفيسر رام پنجواڻيءَ زنانو پارٽ ڪيو هو جڏهن ايا ڪاليجي شاگرد هو. هيءُ ناٽڪ ڪجھ پوءِ حيدرآباد ڪاليج ناٽڪ منڊلي وارن بہ ڪاميابيءَ سان ڪري ڏيکاريو هو. جنهن ۾ ڄينئي لعلواڻي، رامي ڪلناڻيءَ ۽ روپي مهتاڻي چگو نالو ڪڍيو هو". (81)

هي ناٽڪ ۾ سيئي ڪردار مقامي ۽ ماحول بہ سنڌ جو ڏنل آهي، خاص ڪردارن ۾ موهنا، ڪرشنا، ابوجهسنگ، مشتاق، خوشحال، فردوس، ديال ۽ ڪي ٻيا شامل آهن.

ستي ساوتري: هندو سماج ۾ "ستي" جي حيثيت کي ڏرمي رنگ ڏيئي بدليو ويو آهي. سندس خواهشن ۽ حسرتن کي نظر انداز ڪيو ويو آهي. ڏرمداس "ستي ساوتري" ۾ "ستي" کي همدردانہ انداز ۾ پيش ڪيو آهي. هي ناٽڪ ٽن بابن ۾ 74 صفحن تي مشتمل آهي. هڪ مثال هيٺ ڏجي ٿو:

سڪينا _ تون تہ ڪووڏو الو آهين!

چندرسين _ ڇو، پنهنجي ساک ٻڌي توکي حجاب ٿو ٿئي، تنهنجي مٿي ٻولیءَ جي تہ مون اڃيئي هاڪ ٻڌي آهي.

سڪينا _ تہ تڏهن هتي ترسي ڏوڙ پائڻ جو ڪهڙو ضرور اٿئي؟

چندرسين_ سهٽي ڪکر کي ڏاڳي ۾ ٻڌي اڏائڻو اٿم". (82)

بخيل: نانڪرام جو 76 صفحن تي مشتمل ڊرامي "بخيل" ۾ دولت جي پوڄارين تي طنز ملي ٿي. مثال:

ڪالي_ چوندو آهيان تہ زالن جو عقل ڏاڙي ڪڙيءَ ۾، خبر اٿئي دنيا جون ٽي پتيون بيماريون رڳو ڪاڌي مان ٿين ٿيون. پوءِ بہ هيڏو خرچ ڪريان. آءُ مسڪين پئسو ڪٺان آڻيان. شڪر ڪر جو اهو اڻيو اٿو بہ اوهان جي نصيب ٿئي ٿو.

اما _ پئسو پئسو ڪري الاجي مسٽ ڪٽي وڃبو. الاجي ڪير پنيان ماڻيندو، حال نہ هوندي موڏي خلق پيو ڪلائين. پنهنجا ڪپڑا ڏس، شڪل ڏس، جتي ڏس، اندر پيون سونيون مهرون سڙن". (83)

ڏرمداس جا ڪيترائي ڏرمي موضوعن تي ڊراما لکيل آهن. اهڙن ۾ "پريم پتلي"، "ليلا وتي"، "ڪرشن سڌامو"، "دروپدي"، مهاڀارت تان آڌاريل آهن. اهي

سيئي ڊراما ان دور جي عام پسند موجب هندو ڏرم جي هيروز، فڪر ۽ خوف خاطر هر هندو اديب لکيا، جن مان ڏرمداس بہ هڪ هو.

سهڻي ميهار: ڏرمداس جو سنڌي لوڪ داستانن جي حساب سان "سهڻي ميهار" 1946ع ۾ پيش ٿيو. هي ڊرامو مشهور رومانوي داستان سهڻي ميهار تي ٻڌل هو.

"**نيڪ انجام**" هن 1916ع ۾ اردو ڊرامي خواب هستي تان ترجمو ڪيو. مطلب تہ ڏرمداس جا سيئي ڊراما سنڌي سماج جو عڪس آهن. هن هر موضوع تي بيشمار ڊراما لکيا. هن جا اصلوڪا ڊراما ۽ ترجما بهترين آهن.

هن ڏرمي موضوعن کان سماجي موضوعن تائين رومانوي قصن کان لوڪ داستانن تائين ڊرامي جو موضوع رکيا. هن جن ڊرامن جو ترجمو ڪيو اهي بہ منفرد ۽ بهترين آهن. هن جي ڊرامن جا ڊائلاگ، منظر نگاري ۽ ٻولي پڻ بهترين هوندا هئا.

ليکراج ڪشنچند "عزيز" (1898 – 1971ع)

ليکراج ولد ڪشنچند "عزيز" ميراڻيءَ جو جنم حيدرآباد ۾ ٿيو. بنيادي طور تي شاعر هو. پر ادبي دنيا ۾ ان کان علاوہ بهترين مضمون نگار، نقاد ۽ ڊراما نويس جي حيثيت ۾ نالو ڪمايائين. ذاتي زندگيءَ ۾ هو زميندار هو. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيل آهن. سندس ڊرامن جي سلسلي ۾ اي.جي .اتم لکيو آهي تہ "ليکراج عزيز 1931ع کان تن سالن ۾ هڪ ٻئي جي پٺيان وڌا ناٽڪ ڪمار اجيت سنگهہ" (1931ع)، "غريب مار" (1931ع) "مسٽر مجنون" (1933ع) لکيا ۽ اسٽيج تي پيش ڪيا. انهن تنهي ناٽڪن جي ٻولي نهايت سليس ۽ سيپڪ سنڌي اصطلاحن سان پرپور ۽ عبارت اهڙي سڌي سئين سهڻي ۽ دلڪش دلچسپ آهي جو جو عجب پيو لڳي تہ انهن ناٽڪن لکڻ کان پوءِ عزيز اهڙو ڪيئن ۽ ڪهڙو قيرو آيو جو "ڪليات عزيز" (1938ع) ۾ گهڻن هنڌ سخت پارسي ۽ عربي آميز ٻولي ۽ عبارت ڪم آندي اٿس. مستر مجنون ناٽڪ جگو آڏواڻيءَ جي شراڪت سان جڙيل هو، جيڪو پوءِ بمبئيءَ ۾ وڏو فلمڪار بڻيو هو."[84] ليکراج عزيز چوٽون ڊرامو "هار جيت" (1932ع) لکيو. جيڪو ون ايڪٽ پلي آهي ۽

رومانوي موضوع تي آڌاريل آهي.

"ڪمار اجيت سنگھ": راجپوتن جي تاريخ تي آڌاريل هو، جنهن ۾ تاريخي حوالن سان ڪمار اجيت سنگھ جي شخصيت ۽ ڪردار کي اپاريو ويو هو. هن ڪتاب جي مھاڳ ۾ عزيز لکيو آهي تہ "نيڪيءَ جي بديءَ تي فتح ڏيکاريڻ، زماني جي ٽوٽن جو عجيب رنگ ڍنگ ظاهر ڪرڻ ۽ ديس پڳٽ سيناپتيءَ جي تياڳ جي سڻي نتيجي پڌري ڪرڻ جي پنهنجي ہل ہڏيءَ آهر ڪوشش ڪئي اٿم ".(85)

غريب مار: پڻ هڪ سماجي ڊرامو هو، جنهن کي عشقيہ گيتن سان خوبصورت بڻايو ويو هو. ڊرامو "غريبان مار" سنڌي سماج جي اهم مسئلي يعني وڏيري جي ظلم ۽ هاريءَ جي مظلوميت بابت آهي. ڳوناٽين هارين ۽ نارين سان زميندار جيڪي ستم ڪن ٿا، ڪشنچند عزيز انهن جو چٽو عڪس ڏنو آهي.

غريبا مار لاءِ خود "عزيز" لکيو آهي تہ سنڌ جي غريب ڪڍمي ۽ زميندار شاهي جو نقشو، ڳوناٽي ہوليءَ ۾ چٽي ظاهر ڪيو ويو آهي تہ جيئن زبانيون مڪان ۽ حال موافق لڳن.

مسٽر مجنون: هڪ سماجي ۽ ۽ مذاقي ڊرامو هو، جنهن کي عزيز جڳت آڏواڻي سان گڏجي لکيو هو. هن ڊرامي ۾ نئين زماني جي فيشنئبل عاشقن تي طنز ٽيل هئي. هن ڊرامي جا راڳ ليکراج عزيز پاڻ لکيا هئا. هن ڊرامي جو پسمنظر ڪالج واري زندگيءَ تي مبني آهي. هي ڊرامو 88 صفحن تي پکڙيل آهي. مثال هيٺ ڏجي ٿو:

فقير_ مون توکي اڳيئي چيو. (سندس اکين ۾ وري ٽوچ سان نهاري) تون مجنونءَ جيان ڪنهن ليليٰ جي عشق ۾ گرفتار آهين، بيقرار آهين، سرد آهون پيو پرين، فراق ڪنان اندر جا چاڪ پيا چڪنئي. برابر پر اوهان کي نالي جي ڪيئن خبر پئي؟".(86)

اي.جي اٿم هن ڊرامي بابت لکيو آهي تہ "مسٽر مجنون" مذاق سان گڏ هڪ سماجي مقصد سان پريل هو ۽ اهو پيار ۽ شاديءَ جو مسئلو ناٽڪ ۾ شادي، گڏي گڏيءَ جو کيل نہ، پر هڪ پوتر سٻنڌ ڪري ڏيکاريل آهي. جيئن ناٽڪ جي نائڪا (ليلا)، ناٽڪ جو مجنون (چندر) کي گهر مان لکي ڀڄي هلي شادي ڪرڻ جي

خواهش جي خوب کل اڏائيندي چوي ٿي:

شادي کا گڏي گڏيءَ جي راند کانهي، يا کو ٽيڪو کونهي جو صحي پائڻ سان بحال ٿي پوندو. شادي هڪ اهو پوتر سنڌ آهي، جنهن کي موت ڏارنن کنهنکي ٽوڙڻ جي سمرتي کانهي." (87)

مجموعي طور تي ليکراج عزيز جا سيئي ڊراما سماجي، تاريخي ۽ اقتصادي موضوعن تي آهن، جن جي ٻولي مائيدار ۽ محاريدار آهي.

اڏو جهانگياڻي

اڏو جهانگياڻي جو تعلق حيدرآباد سان هو. هن "کاليج استوڊنٽس ڊرئميٽک کلب"، حيدرآباد طرفان کيترائي ڊراما لکيا ۽ پيش کيا. اها ڊرائميٽک سوسائٽي 1932ع ۾ اڏو جهانگياڻي ۽ سندس دوستن قائم کئي هئي. اڏو جهانگياڻي ڊرامن ۾ "قرباني" (1932ع)، "واندو وکيل" (1932ع)، "انصاف" (1933ع)، "انڌيري دنيا" (1935ع)، "حسينا" (1934ع)، "کاليج" (1935ع)، "جهانگير" (1935ع)، "پروفيسر" (1936ع)، "اميد" (1937ع)، "سچي" (1938ع)، "ديوداس" (1939) ۽ "اڄ کلهه" (1940ع) اهم آهن. انهيءَ کان سواءِ هن صاحب ٽيهه کن هڪ ايڪٽ ڊراما ۽ ٻه انگريزي ڊراما ٻه لکيا. هو ڊرامانگاريءَ جي فن ۾ وڏو ڄاڻو هو. سندس کاميبي ڊراما وڏيک مشهور ٿيا.

سندس باري ۾ ڊاڪٽر پريم پرکاش لکي ٿو ته "هن جا سيئي ناٽک چالو زماني جي ناٽک جهڙا سطحي هوندا هئا. انهن مان وري قرباني ۽ انصاف ناٽکن جي وشيه جو قدر سماجڪي هو. جهانگير تاريخي داستانن تي ٻڌل هو. سندس وڏيک "لوکپرين" ۽ سنڌ ۾ وڏ ۾ وڏ منچ تي آيل 20 دفعا "اڄکلهه" ناٽک هو." (88)

جينانند نانگراڻي (1903_1985ع)

جينانند نانگراڻي جو جنم شڪارپور ۾ ٿيو. هو نه صرف سنو ڊراما نگار هو پر سنو اداکار ۽ پروڊيوسر پڻ هو. جينانند ناگراڻيءَ کي جيکڏهن "سنڌ جو چارلي" سڏجي ته کوبه وڏ اءِ نه ٿيندو. شاعريءَ ۾ "مولائي" تخلص اختيار

ڪيائين. پاڻ "سنڌي سڌار سوسائٽي" جي باني ميمبرن مان هڪ هو. انهيءَ نسبت سان حڪيم فتح محمد سيوهانِءَ جو به ساٿي ٿي رهيو.

هن ڊرامي جي سلسلي ۾ پنهنجو الڳ اسٽائيل پيدا ڪيو. هن جي پهرين ڊرامي "فسادي ڦوڪٽو" 1933ع ۾ وڏي شهرت حاصل ڪئي. 1942ع ۾ هن صاحب پروفيسر رام پنجواڻي سان گڏجي "ڊي جي ڪاليج سرسوتي" قائم ڪئي. هن منڊلي طرفان جينانند جا "گامٽو" سلسلي وارا طنزيه ۽ طربيه ڊراما پيش ڪيا. انهن ڊرامن ۾ "گامٽو ايڊيٽر" (1942ع)، "گامٽو ڊاڪٽر" (1943ع)، "گامٽو فلمي ڪمپني" (1942ع)، "گامٽو ايم – ايل – اي" (1944ع) ۽ "گامٽو گهوٽ" (1944ع)، "گامٽو بئرسٽر"، "گامٽو بانيٽ" اهم هئا.

هنن ڊرامن تي نظر وجهڻ سان خبر پوي ٿي ته زندگيءَ جي هر شعبي سان تعلق رکندڙ پيشي تي مزاحيه انداز ۾ سچ چيو آهي. هن سماجي براين تي سخت چوٽون ڪيون آهن. ان سلسلي ۾ هڪ ڊاڪٽر، ايڊيٽر يا بئريسٽر جو چا ڪردار هجڻ گهرجي. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي مطابق "هن دور ۾ جينانند نانگراڻيءَ جا گامٽو سلسلي وارا ناٽڪ، ڪلائيندڙ ۽ اصلوڪا ليکيا وڃن ٿا، جيڪي لکندڙ پاڻ ڪري ڏيکاريندو هو ۽ منجهن رام پنجواڻي جوڙيدار ئي مکيه پارٽ بخوبي ادا ڪندو هو".[89]

جينانند نانگراڻي ورهاڱي کان پوءِ هندستان هليو ويو. جتي پڻ ساڳي سلسلي جا ٻيا ٻ ڊراما لکيائين. سندس ڊرامن جو ڪتاب "چورنگي" 1950ع ۾ شايع ٿيو. هن ڪتاب لاءِ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو ته "هن ۾ گامٽو ڊاڪٽر ۽ گامٽو گهوٽ آندل آهن. ڊراما اسٽيج ٿيل آهن. نانگراڻيءَ جو سماجي اوڻاين کي ظاهر ڪرڻ ۽ انهن تي تنقيد ڪرڻ جو اندازو تکو ۽ مزاحيه آهي".[90]

انهن سيني مزاحيه ڊرامن لاءِ نانگراڻي پاڻ چيو هو ته "ڊرامو زندگيءَ جي تصوير آهي، مگر ڪا هڪ زنده دلي جي." ٻئي کي رئارئڻ سولو مگر ڪلائڻ ڏکيو. منهنجو موٽو Motto آمريڪن جرنلست Bernard Macfadden وارو:

Laugh and the world laughs with you weep, and you weep alone.

سندس ڊرامي گامتو بئرسٽر مان مثال ڏجي ٿو:

رامچند_ منهنجي نصيب جو هي قاتڪ بند ٿي ويو. گانڌيءَ وڌو آهي گوڙ، قصو تنگ ٿي ويو. وڪيل وڌي ويا. نہ اصيلن جو ڪو چاڙهو، اف گامتو وڪيلن جو گند ٿي ويو. God bless my stars جي ويهين صدي تہ نہ آهي صرف موچڙن ڪائڻ جو سمو آهي. Commrade ڪهڙي نہ افسوس جي ڳالهہ آهي جو مون جهڙو قابل، جهانديده ۽ آزمود گار وڪيل جي آفيس ۾ گذريل ٽن سالن ۾ ڪنهن ڪمبخت اصيل پيرئي ڪو نہ پاتو آهي. تنهن ڪري لاچار دل پرچائڻ لاءِ گهر ۾ ڀبو پائي پتين اڳيان تقريرون ڪندو آهيان". (91)

چانڊومل ڪتري (1880_1950ع)

چانڊومل منگهن مل ڪتري جو جنم شڪارپور ۾ ٿيو. چانڊومل ڪتري سنڌ جي انهن ناتڪ نويس مان هو، جن اتر سنڌ ۾ ناتڪ نويسي کي مقبول ڪيو. هن ڏرم اپڪار ڊرئميٽڪ سوسائٽي شڪارپور طرفان ڪيترائي ڊراما پيش ڪيا. هن اڪثر اصلوڪا ڊراما لکيا. سندس ڊرامن ۾ "چندرا" (1917ع)، "مهجور" (1917ع)، "منوهر موهني" (1917ع)، "وهمي ڪمار" (1918ع)، "نل دمينتي" (1919ع)، "تول ڪشور" (1918ع) شامل آهن.

سندس ڊراما همعصر دور جي عڪاسي ڪن ٿا. سندس وڌو مقصد ڏسندڙن کي طنز و مزاح ۾ حقيت ڏيکارڻ هو. سندس اڪثر ڊراما طربيہ هئا، جن وسيلي هن تماشائين کي خوب ڪلايو. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي مطابق "اهي ناتڪ نالي ڪري برابر پنگتي هئا، پر ساڌارڻ جيوت جو چٽ منجهن ڪو چٽيل هو، جنهن مان ڪي پرائجي، باقي پستول بازي يا ٻيا هولناڪ حادثا منجهن جام هوندا هئا". (92)

عثمان علي انصاري (1901_ 1962ع)

عثمان علي انصاري ولد هدايت علي جو جنم شڪارپور ۾ ٿيو. سندس سجاٽپ گهڻ رخي آهي. هو شاهہ ۽ سچل جو شارح هئڻ سان گڏوگڏ مضمون نگار، افسانہ نگار، ترجمي نگار ۽ ڊراما نويس هو. عثمان انصاري شيڪسپيئر جي ناتڪن کان ويندي فلسفي جا ڪتاب ترجمو ڪيا. انصاري صاحب شيڪسپيئر جي ناتڪ Cymbline جو ترجمو "جرم وفا" (1937ع) ۽ Two

Gentlemen of Verona جو ترجمو "گمراھ دوست" جي نالي سان ڪيو. عثمان علي انصاري تعليم ۾ ناٽڪ جي اھميت کان واقف ھو. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر محمد يوسف پنھور لکي ٿو ته " 1940ع ڌاري عثمان علي انصاري جڏھن ساھتي ھاءِ اسڪول جو ھيڊ ماستر ھو، تڏھن سندس سرپرستيءَ ھيٺ "ساھتي ڊرئميٽڪ سوسائٽي" قائم ٿي. ھن سوسائٽيءَ انصاري صاحب جا ترجمو ڪيل شيڪسپيئر جا ٻہ ناٽڪ 'جرم وفا' ۽ 'گمراھ دوست' اسٽيج تي پيش ڪيا ھئا جن ۾ حصو ونڊڻ اداڪار اسڪول جا شاگرد ھئا".[93]

پاڻ شيڪسپيئر جي ناٽڪ Cymbeline جو ترجمو "جرمِ وفا" جي نالي سان ڪيائين. عثمان علي انصاريءَ ھن ناٽڪ جي ترجمي جو نالو جيتوڻيڪ مضمون مطابق رکيو آھي، پر ستاءَ توڙي ڪردارن جي نالن ۾ ڪا بہ قير قار ڪا نہ ڪئي اٿس، ايتري قدر جا ڪردار جا ساڳيا مغربي نالا رکيا اٿس. ھن ۾ پنج ائڪٽ (Acts) آھن ۽ ھر ھڪ ۾ مختلف سين (Scene) آھن. شيڪسپيئر جو اصل ناٽڪ بہ پنجن ائڪٽن تي مشتمل آھي. 184 صفحن تي، ميرپور خاص پرٽنگ پريس مان 1937ع ۾ شايع ٿيو.

عثمان علي انصاريءَ مڪالما نهايت آسان زبان ۾ لکيا آھن. ناٽڪ تمام سليس ۽ دلچسپ بنجي پيو آھي. ڊاڪٽر پريم پرڪاش لکيو آھي ته "سليس ٻولي، دلچسپ ۽ عام فھم عبارت ۽ معقول ڪردارنگاريءَ جي خيال کان سڄو الٽو ھو ۽ پٽ منجھس ڪيترن اخلاقي نڪتن تي روشني وڌي ويئي ھئي، جيئن قوم، ۽ ملڪ تان قربان ٿيڻ، آزادي لاءِ چاھ وغيرہ".[94] جڏھن ته ڊاڪٽر غلام رسول بلوچ لکيو آھي ته "عبارت جي لحاظ ھيءُ ڊراما نهايت سليس، سھنجو ۽ دلپسند ٻوليءَ ۾ لکيل آھي. ھر ھنڌ اصطلاح ۽ چوٽيون ۽ پھاڪا ڪم آندل آھن، جن ڊراما جي سونھن ۾ اضافو آندو آھي. گفتگو ۽ طرز تحرير جي لحاظ کان ھيءُ ڊراما بيمثل آھي. وقت ۽ ماحول موجب ڪردارن کان گفتگو ڪرائي وئي آھي، ۽ مختلف اخلاقي ۽ اصلاحي نقطن مثال طور قومي جذبو، آزاديءَ تمنا، قوم لاءِ قرباني وغيرہ جي اپٽار سھٽيءَ سنڌيءَ ۾ ڪيل آھي".[95]

عثمان علي انصاري Two Gentlemen of Verona جو ترجمو "گمراھ دوست" جي نالي سان 1838ع ۾ ڪيو. هي ناٽڪ ٻه بهترين نموني ترجمو ٿيل آهي. عثمان علي انصاري ناٽڪ جي نالي ۾ تبديلي آندي آهي، پر ڪردار جا نالا ساڳيا مغربي آندا اٿائين. سندس ٻولي سھڻي ۽ سلوڻي آهي.

هن ترجمي لاءِ پروفيسر منگھارام ملڪاڻي لکيو آهي تہ:"هن صاحب ناٽڪن جا نالا جيتوڻيڪ ڏيهي رکيا، تہ ٻه انهن جي ڪردارن جا نالا ساڳيا مغربي رکيائين. عبارت جي لحاظ کان هي کيل پڑھڻ وٽان آهي ۽ انصاري صاحب جي نظر هيٺ ٻئي سھاتيءَ ۾ اسڪولي شاگردن ڪري ڏيکاريا هئاءِ چگا پسند پيا هئا".[96]

هي ناٽڪ درصل وٺلنٽائين ۽ پروٽيوئس جي دوستي جي ڪھاڻي آهي، جنهن ۾ وٺلنٽائين هڪ سچو ۽ ڪرو دوست جڏهن تہ پروٽيوئس کي گمراھ دوست ڄاڻايو ويو آهي. ناٽڪ جي پهرين سين ۾ وٺلنٽائين ۽ پروٽيوئس جي هڪٻئي کان الڳ ٿيڻ کي مترجم هن ريت پيش ڪيو آهي:

انصاري صاحب، ٻنهي ڊرامن جي رٿائن کي هوبهو شيڪسپيئر جي انگريزي ڊرامن وانگر ٻهاريندي، مغرب جي هن عظيم ڊراما نگار جي اعليٰ ۽ آدرشي خيالن کي سنڌيءَ خوب پلٽيو آهي. ڪيئي نصحيت پربون ڳالهيون ۽ اخلاقي توڙي اصلاحي نڪتا ستائن ۾ نروار کيا اٿس.

جهمٽمل ڏڌاڻي

جهمٽمل وليرام ڏڌاڻي جو تعلق ڪراچي سان هو. هن سنڌي ڊرامي جي ترقي ۾ پڻ پنهنجو خوب حق ادا ڪيو. هن ڪجهہ اصلوڪا ڊراما لکيا ۽ ڪجهہ انگريزي مان ترجمو ڪيائين. سندس ڊرامن ۾ "ڪملا" (1935ع)، "مڪر" (1926ع)، ۽"موذي" شامل آهن. "ڪملا" هڪ پنڪتي عورت جي زندگيءَ تي ٻڌل چگو ڊرامو آهي. "مڪر" انگريزي مان Love is the Best Doctor جو ترجمو آهي. هي هڪ مزاحيہ رومانوي ڊرامو آهي. "موذي" انگريزي تان The Miser جو ترجمو آهي.

خوشيرام واسواڻي (1911 – 2002ع)

خوشيرام جو جنم ضلعي نوشهرو فيروز ۾ ٿيو. هن ٽي اهم ڊراما لکيا، جن

۾ "ڏوهاري ڪير" (1938ع)، "استري آزادي" (1944ع) ۽ "عجيب آهي هيءَ ڪاليج ايڊيوڪيشن" (1938ع) شامل آهن. "ڏوهاري ڪير" هڪ سماجي موضوع تي ڊرامو آهي. جنهن ۾ ڏيتي ليتي واري مسئلي کي هڪ نئين انداز ۾ پيش ڪيو ويو آهي. "استري آزادي" عورت جي تعليم، سنڌي سماج جي دقيانويسي رسمن مان آزادي تي لکيو ويو آهي. "استري آزادي" ٽن چهچٽن وارو ٿورو وڏو ناٽڪ هو استري واري اهم مسئلي تي ناٽڪ هو. پر منجهس پچاڻي ۾ سنسنيخيز عنصر پريل هو.

"عجيب آهي هي ڪاليج ايڊويوڪيشن" پنهنجي نالي مان موضوع جي سچاٽپ ڪرائي ٿي. ڪاليج جي پڙهائي، هاسٽل جي آواره زندگي، آزادي وغيره سڀ ان ۾ اچي وڃن ٿا.

پروفيسر رام پنجواڻي (1911-1987ع)

پروفيسر رام پرتاب راءِ پنجواڻيءَ جو جنم لاڙڪاڻي شهر ۾ ٿيو. هو ڊي- جي ڪاليج ڪراچيءَ ۾ "سنڌي ادب" جو پروفيسر هو. رام پنجواڻي اعليٰ درجي جو ناول نويس، ڪهاڻيڪار، ناٽڪ نويس، مضمون نگار ۽ شاعر هو. ان کان علاوه افسانن ۽ مضمونن جا به ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيل اٿس. پروفيسر پنجواڻي جون سنڌي ڊرامي جي ترقي ۾ به تمام وسيع خدمتون آهن. هڪ طرف هن ڊي - جي ڪاليج ۾ استادن ۽ شاگردن سان گڏجي ناٽڪ منڊليون قائم ڪيون، ٻئي طرف هن اسٽيج ڊرامن ۾ بحيثيت اداڪار ۽ گلوڪار طور ڪم ڪيو. ٽئين طرف هن ڪيترائي ڊراما پڻ لکيا.

ڊاڪٽر قاسم راجپر لکي ٿو ته "شاهه جي شاعريءَ جي بنياد تي سنڌيءَ ۾ لوڪ ناٽڪ لکڻ جي پختي روايت سدا حيات پروفيسر رام پنجواڻيءَ وڏي. هن 1941ع ۾ ڊي جي سنڌ ڪاليج جي پرنسپال ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي چوڻ تي ڪاليج جي غريب شاگردن جي مالي سهائتا لاءِ هڪ ناٽڪ "مومل راڻو" هڪ اندر لکي اسٽيج تي آندو. جنهن جون هدايتون ڪاليج جي استادن هيرانند ۽ منگهارام ملڪاڻيءَ ڏنيون. هن ناٽڪ ۾ مومل جو ڪردار ڪاليج جي شاگرديائي مئنا واسواڻيءَ ادا ڪيو هو. جنهن شاهه جا بيت ۽ وايون سريلي آواز

۾ ڳايون. راڻي جو ڪردار ڪملا ڪرپلاڻيءَ مرداڻي انداز ۾ ڪيو. رُڪَ آڏواڻي سومل بڏي. رام پنجواڻيءَ شاھ جي شاعريءَ جي روشنيءَ ۾ ھيو ناٽڪ لوڪ داستان "عمر مارئي" تي "پڪي ۽ پدمڻي" جي نالي سان لکيو. جيڪو 1943ع ۾ ڪالیج جي شاگردياڻين پنجواڻي صاحب جي "سنڌي سرڪل" جي پليٽ فارم تان سندس ئي ھدايتڪاريءَ ۾ ڪري ڏيکاريو. جنھن ۾ عمر جو ڪردار مئنا، مارئي جو ڪردار ڪملا ڏڌاڻيءَ ادا ڪيو ھو. ھن ناٽڪ ۾ رام پنجواڻيءَ پڳت جي روپ ۾ پيتائيءَ جي شاعري موھيندڙ انداز ۾ ڳائي ھئي. ننڍي کنڊ جي ورھاڳي جي ھلچل تيز ٿيڻ سبب ھن دؤر ۾ ناٽڪ سرجڻ گھٽجي ويا ۽ ورھاڳي کان اڳ 1946ع ۾ نانڪرام ڏرمداس لوڪ ناٽڪ "سھڻي ميھار" لکيو. جيڪو ماھوار "پارت جيون" حيدرآباد ۾ شايع ٿيو. ورھاڳي کان اڳ سنڌ ۾ آخري لوڪ ناٽڪ "سسئي رُل مئي" لعل چند امر ڏني مل 1946ع ۾ لکيو. جيڪو "مھراڻ مخزن" ڪراچيءَ ۾ شايع ٿيو. ھند ۾ سنڌي ناٽڪ کي ٻيھر جيئارڻ جي ڪوشش بہ لطيف جي نالي سان رام پنجواڻيءَ ڪئي. ھن سنڌ ۾ شاھ جي ستن ئي سورمين تي لکيل پنھنجا ناٽڪ پناھگير ڪئمپن ۾ آباد سنڌين کي ھٿ جي ٺھيل اسٽيج تي ڪري ڏيکاريا. ايئن لطيف جي ڪلام وسيلي وندرائي ھن سنڌين جي ڏکن جو بار ھلڪو ڪيو. ورھاڳي کانپوءِ پارت ۾ سنڌي ناٽڪن جو پھريون مجموعو رام پنجواڻيءَ جو "سنڌ جون ست ڪھاڻيون" 1952ع ۾ شايع ٿيو. جيڪو گھٽي پاڳي سنڌ ۾ ئي لکيو ويو ھو. ان ۾ شاھ جي ستن ئي سورمين کي سندس ڪلام جي روشنيءَ ۾ ڊراما ئي روپ ۾ اسٽيج تي پيش ڪرڻ جو بندوبست ڪيو ويو. ساڳئي سال جئہ ھند ڪالیج سنڌي سرڪل، بمبئيءَ پاران اھي ست ئي سورميون اسٽيج تي بہ آيون". (97)

سندس ٻين ڊرامن ۾ "يورپ جاتي"، "ياد ڪندا" (1968ع)، "تياڳ ۽ مڪتي" (1968ع)، "آيو نئون زمانو" (1976ع) جھڙا شاھڪار ڊراما لکيائين. ھنن ڊرامن لاءِ پريم پرڪاش لکي ٿو تہ "ھنن ناٽڪن ۾ پنجواڻي صاحب جي طرفان ناٽڪي رڃا، قصي جي ترتيب ۽ اوسر ڪردار زنده ڪرڻ ۽ ڪردار نگاري،

گفتگو ۾ ان جو نثر يعني ٻولي ۽ عبارت ۽ ان کان سواءِ جت جت اصل کهاڻي ۾ يا شاهه جي شعري کهاڻي، ناٽڪي رنگ ڏيندي، کنهن بدل سدل جي ضرورت محسوس ٿي آهي. هن ڪئي آهي "تياڳ ۽ مڪتي" (1978ع) ۾ ٻڌ مذهب جي ڦهلاءُ جو سمورو ذڪر ڪيو آهي. گوتم ٻڌ جي زندگيءَ جو خاڪو پيش ڪيو آهي. هن ڊرامن کي پڙهڻ کان پوءِ گوتم ٻڌ جي زندگي ۽ مذهبي ويچار آساني سان سمجهه ۾ اچي ويندا. اهڙي طرح سندس ڊرامو "آيو نئون زمانو (1978ع)" نئين زماني جي روش تي ٻڌل آهي."[98]

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي (1896_1980ع)

"پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ جو جنم حيدرآباد سنڌ ۾ ٿيو. سنڌي ڊرامي جي ترقيءَ ۾ سندس تمام وڏو ڪردار آهي. هن شاگردين جي زماني ۾ ڊي. جي ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ کي ٻيهر جياريو. حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ ۾ ڪم ڪندڙ سيني ڊراما جي ڪلبن سان سندس تعاون هوندو هو. 1930ع ۾ سنڌي ننڍو ناٽڪ ٻه نئين روپ ۾ سامهون آيو. جنهن کي يڪ فصلو يا ايڪانڪي طور سڃاتو ويو. سنڌي ننڍي ناٽڪ جو اهو روپ هنديءَ جي يڪبابي ۽ انگريزيءَ جي (One Act Play) جهڙو ئي هو. فني توڙي عملي حوالي سان حقيقت جي گهٽو ويجهو هو. ان نئين انداز جو باني منگها رام ملڪاڻي هو. خانچند ۽ منگهارام، بزرگ اديبن لالچند امرڏنومل، جيٺمل پرسرام ۽ هيرانند آڏواڻيءَ جي سات ۽ سهڪار سان 1923ع ۾ "رابندر ناٿ لتري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب" حيدرآباد ۾ برپا ڪئي. جنهن جو مهورت رابندر ناٿ ٽئگور پاڻ پنهنجن هٿن سان ڪيو."[99] پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ خوب محنت ڪئي. ان ۾ ٽئگور جون ڪوتائون پڙهيون ويون ۽ ٽئگور جي مشهور ناٽڪ "چترا" جو هڪ نظارو ڏيکاريو ويو ۽ سنڌي مزاحيه چهچتو ٻه ان پروگرم ۾ شامل ڪيو ويو. جنهن ۾ هن پاڻ پارٽ ادا ڪيو. جلسو ڪامياب ويو ۽ ٽئگور کيس پاڻ وٽ گهرائي، سندس ائڪٽنگ جي ساراهه ڪئي. رابندر ناٿ لتري ۽ ڊرئميٽڪ سوسائٽي، اهو پروگرام اڪيڈمي اسڪول جي جيڪب هال حيدرآباد ۾ ٽئگور جي آڏو پيش ڪيو. منگهارام ملڪاڻيءَ جي چوڻ موجب "ٽئگور جهڙي اعليٰ هستيءَ جي اڳيان ڪلچرل

پروگرام ڏيکارڻ لاءِ جگر ڪپندو هو. پردو مٿي ڪنيو ته پوءِ ڇا ٿيو. ان جي منگهارام کي خبر نه پئي. اسر پٽيان اسر ٿيندو رهيو ۽ هال ۾ تاڙين جو ڦهڪو پوندو رهيو. ٻئي ڏينهن جيٺمل پرسرام، منگهارام کي نياپو موڪليو ته ٽئگور توسان ۽ ٽهلرام آڏواڻيءَ سان ملڻ چاهي ٿو. ٽهلرام ناٽڪ ۾ زنانو ڪردار ادا ڪيو هو. ٽئگور ٻنهي جي ڪم جي ساراهه ڪئي ۽ ڪين پاڻ سان گڏ نيرن ۾ ڪرائي. ڪچهري ڪندي گرديو ڪين چيو ته، "اوهان جو سنڌيءَ ۾ ڪلاٽيندڙ نقل ۾ پسند پيم. ٻوليءَ سمجهڻ ڪانسواءِ ۾ مطلب سمجهي ويس ۽ خوب ڪليم حيدرآباد جي ماڻهن کان موڪلاڻي ڪندي چيائين: شال ناٽڪ منڊلي وڌي ويجهي، منهنجي آسيس اٿوَ." (100)

هن ڪلب لاءِ، منگهارام ملڪاڻي ڪيترائي ڊراما لکيا، جنهن جا مشهور ريل وڌا ناٽڪ چار هئا جهڙوڪ: قسمت، ايڪتا جو آلاپ، ڪن جي خطا ۽ انارڪلي اهم آهن. پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ، صرف ڪلب تائين محدود ڪو نه هو. پر سوسائٽيءَ طرفان جيڪي ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ ليڪچر پروگرام ٿيندا هئا، انهن ۾ ۽ سندس ڪردار اڳرو هوندو هو. هن ڊرامي بابت ڪيترائي ليڪچر ڏنا، ورڪشاپ ڪرايا ۽ شاگرد پيدا ڪيا.

لالچند امرڏنومل جڳتياڻي سڄي عمر سنڌي ادب جي خدمت ڪيائين. جڏهن ٽئگور، حيدرآباد ۾ آيو ته لالچند امرڏنومل، ان پروگرام ۾ پيش پيش هو. هو ٽئگور کان انتهائي متاثر هو ۽ سندس ڪتاب "سدا گلاب" ٽئگور جي ڪتاب "باغبان" (Gardner) جي نثري نظمن جو نثري ترجمو آهي. هن ڪلب لاءِ لالچند امرڏنومل پڻ 'عمر مارئي' ڊراموليکيو جيڪو 1925ع ۾ ڏهه ٻارهن راتيون ڏيکاريو ويو هو. سندس ٻين ڊرامن ۾ "سسئي پنهون" (1925ع)، "سهڻي ميهار" (1925ع)، پڻ هن ڪلب طرفان پيش ٿيا. ان کان سواءِ هن ڪلب لاءِ احمد غلام علي چاڱلا 'خوني' ۽ آغا غلام نبي 'دنيا دورنگي' ڊراما ۽ ڪلب طرفان بار بار استيج ٿيا. غلام علي چاڱلا، هن ڪلب جو موسيقيءَ جو هدايتڪار ۽ برڪ سنگيت ڪار هو. صاحب سنگهه چندا سنگهه شهاڻي 1896ع ۾ ڊي جي ڪاليج ۾ انگريزيءَ جو پروفيسر هو. 1917 کان 1927ع تائين ڪاليج جو پرنسيپال

رهيو. ڊرامي جي ترقيءَ لاءِ گهڻيون ڪوششون ڪيائين ۽ هو ٽئگور سوسائٽيءَ جو ميمبر هو ۽ ڪيترائي ليڪچر ڏنائين.

. سندس ڊرامن ۾ "ايڪتا جو آلاپ" (ڊراما، ترجمو)، "جواني‌ءَ جا جذبا ۽ پيري جون يادون" (1973ع)، "ڪن جي خطا" (ڊراما)، "انارڪلي" (ڊراما)، "پنج ننڍا ناٽڪ" (1938ع)، "پنگتي پردا" (ننڍا ناٽڪ)، "جيون ڇهڇٽا" (ننڍا ناٽڪ 1957ع)، "پاپ ڪين پچ" (ڊراما 1962ع)، "ڪڙ ڪهيتا پيا ٽمڪن" (ڊرامو 1967ع)، "آخرين پيت" (ڊراما 1975ع) ۽ "سمنڊ جي گجڪار" (ڊرامو) ڊراما شامل آهن.

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي ناٽڪ منڊليون ٻه قائم ڪيون، ڊراما ٻه لکيا، انهن ۾ اداڪاري ٻه ڪئي، ڊرامن تي تنقيد ٻه لکيائين. سڀ کان وڏي ڳالهه اها آهي ته هن وڏن ڊرامن جي جاءِ تي ايڪانڪي ڊراما (One Act Plays) جو سنڌي ۾ بنياد وڌو. ان نسبت سان پروفيسر صاحب پاڻ پنهنجي ڪتاب "سنڌي نثر جي تاريخ" ۾ ورهاڱي کان اڳ واري ننڍي ناٽڪ بابت لکي ٿو. ". . . آءٌ سمجهان ٿو ته ننڍي ناٽڪ جي ميدان ۾ آءٌ اڪيلو لکندڙ آهيان، جنهن گنيبر طور گهرو، پنگتي ۽ قومي مسئلن تي 20 – 25 ننڍا ناٽڪ جوڙي، سنڌي يڪ فصل ناٽڪ کي سماجي سڌاري جو واهڻ ٻڌايو آهي. منجهن بناوت جي قاعدن جي ٻه پوري پوئواري ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، جيئن ٿوري ۾ ٿورن واقعن، نظارن ۽ ڪردارن ۽ ننڍين سيڪوئيڪ زبانن مان صرفي سان ڪو خاص ڪنيل مطلب ڇٽي اچي." هوان ۾ وڌيڪ لکي ٿو ته پنهنجن ناٽڪن "مان ڪي مون استيج تي ٻه ڪري ڏيکاريا هئا، جن ۾ پاڻ ٻه پارٽ ڪندو هوس ۽ جن کي ڪي ناظرين بردباريءَ سان سماجي نڪتچيني ڪرڻ لاءِ ساراهيندا هئا، ته ڪي بي شرمائيءَ ۽ اگهاڙپ لاءِ حرف ٻه چٽيندا هئا".[1001]

سندس ڊرامن ۾ "قسمت" (1927ع)، "ايڪتا جو الاپ" (1929ع)، "ڪن جي خطا" (1930ع)، "پاپ جو ڪيتو" (1930ع)، "نا خلف" (1931ع)، "اولاد" (1932ع)، "ٻه باهيون" (1933ع)، "سمنڊ جي گجڪاد" (1933ع)، "ميلاپ" (1934ع)، "ضعيف انسان" (1934ع)، "ٽي پارٽي" (1935ع)، "دل ۽ دماغ" (1935ع)، "انارڪلي" (1937ع)، "پريت جي ريت" (1937ع)، "ٻٽئي"

(1937ع)، "اڪيلي دل" (1938ع)، "ٻي زال" (1938ع)، "ٻہ پينر" (1938ع)، "ماتا جي مامتا" (1938ع)، "دلسوز داستان" (1939ع)، "ليڊيز ڪلب" (1939ع)، "پتا جو پاپ" (1939ع)، "ڪوڙي ڪلينڪ" (1940ع)، "بئراج" (1940ع)، "شانتا" (1943ع) وغيره اهم آهن. ورهاڱي کان پوءِ ٻہ ڪيترائي ڊراما لکيائين.

سندس ڊرامن لاءِ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي لکيو آهي تہ "ملکاڻي هن فن جو يگانو آهي. هندستان ۾ ٻيا ٻہ ناٽڪ لکن پيا پر انهن جي فن توڙي مسئلن جي چونڊ ۾ ڪو ٻہ ملکاڻي صاحب جي مقابلي جو نہ آهي. "ملکاڻي صاحب جي ڊرامن جي گهڻائي سماجي مسئلن تي مبني آهن. هن جي ڊرامن جي خاص ڳالهہ معاشري جا سچا ڪردار آهن. هي ڪردارن جي گهرن ۾ گهڙي ٿو. گهرن ۾ ٿيندڙ ننڍا ننڍا جهيڑا ۽ ساڻ ٻہ هن جو موضوع ٿين ٿا. جڏهن ڪردار جي ذاتي زندگي ۾ گهڙي ٿو تہ ماٽيجي ماڻ جو ورتاءُ، سڪٽو هٽ ۽ نماڻ، پٽ جي شاديءَ کان پوءِ زال جو ٽي وڃڻ، سس نٽان جو جهيڙو، ٻي شادي، عورتن ۾ حسد ۽ ٻيا ڪيترائي موضوع هن جي ڊرامن جو حصو آهن ."[102]

ٻي زال :منگهارام ملکاڻيءَ "ٻي زال" جي عنوان سان هڪ ڊرامو لکيو هو. هن ڊرامي ۾ ڄاڻائي ٿو تہ هڪ ڪاڙو نوجوان نينگري سان شادي ٿو ڪري. هو نہ فقط پنهنجن ننڍن ٻارن کي دکي ٿو بنائي، پر نوجوان پٽ هوندي، نوجوان زال گهر ۾ آڻڻ سان وڏو خطرو اهو ٿو ٽي سگهي، جو ماڻ ۽ ماٽيجو پٽ هڪ ٻئي سان پيار ۾ ڦاسجي وڃن ٿا. ماٽيجي ماڻ جي ورتاءَ، سڪٽو هٽ ۽ نماڻ ڪرڻ، پٽ پرڻيو تہ زال جو مجو ٿيڻ ۽ اهڙن ٻين موضوعن تي منگهارام ملکاڻيءَ پنج ناٽڪ چونڊي هڪ مجموعي جي صورت ۾ چپايا هئا. اهي ڊراما هئا: "پاپ ڪين پچ"، "ٻہ باهيون" (هن ۾ ماٽيجي جي ماڻ کي اگري نموني ڏيکايو ويو آهي) ۽ "ٽي پارٽي". ڊرامي ۾ سڪٽي هٽ ۽ ٽانءِ جو اظهار ڪيل آهي ۽ سڪٽي ڏيک – ويک جو منظر ڏيکاريل آهي. اهڙيءَ طرح "پريت جي ريت" ۾ ڏيکاريل آهي تہ پٽ پرڻيو ۽ زال جو مجو ٿيو. زال چڪيندي مڙس کي ۽ ماڻ چوندي، "چورو چوڪريءَ چڪي پنهنجو ڪري ڇڏيو". سنڌي سماج ۾ اهڙا ڪئين مثال ملن ٿا.

ٻه پينر: سنڌي ڊرامن ۾ هڪ مسئلو هي به اٽاريو آهي، جنهن ۾ ٻڌايو ويو آهي ته گهرن ۾ اچي چوڪرين کي ٽيوشن ڏيندڙ ماسترن ۽ چوڪرين ۾ ميل جول وڌي ٿو. ان ڏس ۾ هن ڊرامي ۾ هن مسئلي تي لکيو ويو آهي، جنهن ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته ماستر، جيڪي گهرن ۾ اچي چوڪرين کي تعليم ڏين ٿا ۽ ساڻن لهه وچڑ ۾ اچن ٿا، انهيءَ مان انيڪ مسئلا پيدا ٿين ٿا، چو ته سڀ ماستر سنت ته ڪونهن، پر اهي به عام انسان آهن، جن جي اندر دليون آهن. پوءِ پاڙهيندي ۽ پڙهندي، جي استاد ۽ شاگرديااٽيءَ جون دليون اٽڪي ويون ته ان ۾ ڪا اربع خطا ڪانهي، بشرطيڪ مائٽ اکيون پوري نه ويهن ۽ آگاهه هجن ته اهڙو سنڌ سچو ۽ ابرودار آهي يا صرف جسماني ڪشش وارو. هي مسئلا اڄ به آهن ۽ اڄ به سماج جو موضوع بڻيل آهي.

اولاد: سندس ڊرامي "اولاد" ۾ وچولي طبقي جي جوڙي جي گهٽن ڀارن جڙڻ واري مسئلي کي ڏيکاريو ويو آهي. "ميلاپ" ۾ سنڌين خلاف غير سنڌين جي پيد پاءَ کي ڏڪ هڻڻ لاءِ خاص طور ۽ عام طور جدا جدا حياتين ۾ ميلاپ جي اهميت جي برندڙ مسئلي کي کنيو ويو آهي. هن ڊرامي ۾ هڪ سنڌي پنهنجي ڌيءُ کي غير سنڌي سان پرڻائڻ مجبورا قبول ڪري ٿو. ليڪن اها شادي بن دلين جو ميلاپ آهي.

ايڪتا: ساڳيو ئي مسئلو هن پنهنجي ڊرامي "ايڪتا" ۾ کنيو آهي. جنهن ۾ هڪ پنجابي پنهنجي ڌيءُ سنڌي جوان کي پرڻائي ڏئي ٿو.

پريت جي ريت: هڪ گهريلو ڊرامو آهي، جنهن ۾ هڪ پرڻيل پٽ اهو نه ٿو فيصلو ڪري سگهي ته هو ماءُ جو حڪم مڃي يا زال جو؟ "بٽئي" ۾ مسلم هارين جي مسئلي کي کنيو ويو آهي ته ڪيئن نه زميندار غريب هاريءَ جو حصو به کڻي ٿو وڃي.

اڪيلي دل: ۾ هڪ مرد مجبور ٿي جيئري ئي شادي ڪرڻ جو فيصلو ڪري ٿو.

ملڪاڻي صاحب 1945ع تائين پنجويهه ننڍا ناٽڪ گنيين، گهرو، پنگتي ۽ قومي مسئلن جي حقيقت نگاريءَ تي لکيا." پنهنجي ڊرامن جي باري ۾ خود پروفيسر ملڪاڻي صاحب لکيو آهي ته "انساني جيوت کي پيش ڪرڻ ۽ ان کي بهتر بنائڻ لاءِ ڪوشش ڪيم، منهنجو مت آهي ته ساهت وندر سان گڏ سکيا پڻ

ڏني آهي ۽ منهنجو عقيدو آهي ته زندگي جون خاميون تڙي ڪيڙ ۽ انساني ذات کي خوشحال ڪرڻ لاءِ ناٽڪ ڪري ڏيکارڻ جهڙو ڪو ٻيو ڪارائتو واهڻ ڪونهي. چو جو زندگي جا منظر اسٽيج تي اکئين ڏسڻ سان تاثير پيدا ٿئي ٿو. سو ڪتب خاني ۾ ڪتاب پڙهڻ سان ڪو به سمجهي نه سگهندو." (103)

منگهارام ملڪاڻيءَ ميٽرلنڪ جي ڊرامو "شانتا" 1943 ۾ "رتن ساهتيه منڊل وارن" ڇپايو. هي ڊرامو مئٽرلنڪ جي Pelleas and Melisande تان هندستاني جيوت ۾ الٽو ڪيل هو. ۽ بي پيار ۽ بي جوڙ شاديءَ جي مسئلن تي ۽ ان جي ڏکدائڪ نتيجن تي هڪ جذباتي ڊرامو هو. پر ڪڏهن به اسٽيج تي ڪرڻ ۾ ڪونه آيو.

حوالا:

1. ڈاڪٽر غلام علي الانا: "سنڌي ڊرامن جي روشني ۾ سنڌي سماج جو مطالعو"، مهراڻ4 ـ 1987ع، ص 59
2. مرزا قليچ بيگ: "ليليٰ مجنون"،ماسٽر هري سنگ، سکر، 1880ع
3. مرزا قليچ بيگ: "خورشيد"،سرڪاري بوڪ ڊپو، ڪراچي سنڌ، 1887ع (ڏيپاچو)
4. ساڳيو حوالو
5. غلام رسول بلوچ: "سنڌي ڊراما جي هڪ صديءَ جو تاريخي ۽ تنقيدي جائزو" (پي.ايڇ.ڈي جو مقالو)، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو، 1983ع، ص 190
6. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبليڪيشن، حيدرآباد 1993، ص 112
7. مرزا قليچ بيگ:"نورجهان ۽ جهانگير"، ماسٽر هري سنگ تاجر ڪتب، سکر، 1896ع، ص 1
8. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبلڪيشن، حيدرآباد 1993، ص 115،116
9. مرزا قليچ بيگ: "نيم حڪيم خطره جان، نيم ملان خطره ايمان"،سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، ص 3
10. مرزا قليچ بيگ: "شيخ چلي ۽ اگن مسخرو" هري سنگ، سکر، 1899ع
11. مرزا قليچ بيگ: "نادرشاهه"،هريسنگ سکر وارو، 1900ع (پڙهندڙن جي خدمت ۾)

12. مختيار احمد ملاح: "سنڌي ادب جي تاريخ جو جديد مطالعو، نيو ڪائياواڙ اسٽور ڪراچي، 2006ع ، ص 942
13. مرزا قليچ بيگ: "شاهه ايليا" (قليچ ڊراما اينٽالاجي شمس العماء مرزا قليچ بيگ جا طبعزاد ۽ ماخوذ ڊراما"، مرتب نصير مرزا"، شمس العماء مرزا قليچ بيگ چيئر، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو،2020ع، ص 426
14. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبلڪيشن، حيدرآباد 1993، ص 118
15. مرزا قليچ بيگ: " فيروز دل افروز "،سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 1976ع، ص 82
16. مرزا قليچ بيگ: "نيڪي بدي" (قليچ ڊراما اينٽالاجي شمس العماء مرزا قليچ بيگ جا طبعزاد ۽ ماخوذ ڊراما"، مرتب نصير مرزا"، شمس العماء مرزا قليچ بيگ چيئر، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو،2020ع، ص 685
17. ساڳيو حوالو، ص 691
18. گوبند مالهي: "مرزا قليچ بيگ جا ناٽڪ" سورٺ ادبي رسالو، بمبئي، (سمپادڪ واسديو نرمل)، 1981ع، ص 4
19. ڊاڪٽر غلام رسول بلوچ: سنڌي سنگيت ڊراما، سنڌي ادب مئي 1988ع، ص 99
20. ڪوڙومل چندمل : "رتناولي"،هريسنگهه ، سڪر 1888ع
21. ساڳيو حوالو
22. ڪوڙومل چندمل : "سنگ جو پرسنگ"،ڪي هريسنگهه ، سڪر 1899ع، ص 34
23. محمد صديق ميمڻ:"سنڌ جي ادبي تاريخ"، مهراڻ اڪيڈمي، شڪارپور، 2005ع، ص 544
24. مير محمد نظاماڻي: "سنڌي ڊراما ان جو ارتقا نظريو فن ۽ تاريخ"، انسٽيٽوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو،1982ع، ص 63
25. ڊاڪٽر پريم پرڪاش: "سنڌي ناٽڪ جي اوسر"، انڊين انسٽيٽوٽ آف سنڌالاجي، آڊيپور، 1993ع،ص 155
26. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبلڪيشن، حيدرآباد 1993، ص 114
27. ڊاڪٽر پريم پرڪاش: "سنڌي ناٽڪ جي اوسر"، انڊين انسٽيٽوٽ آف سنڌالاجي، آڊيپور، 1993ع،ص 105
28. ليلارام وٽڻ مل لعلواڻي: "سورجن راڌا"، 1896ع، ص 100، 101

29. Bherumal Maharchand:"Sindhi Literature and its Pioneers, 1940
30. ليلارام وٽ مل لعلواڻي: "لوپي لاکيٽا"، ليلارام سنگ حيدرآباد، 1930ع، ص 2
31. ڊاڪٽر پريم پرڪاش: "سنڌي ناٽڪ جي اوسر"، انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1993ع، ص 105
32. پروفيسر منگھارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبلڪيشن، حيدرآباد 1993، ص 112
33. پروفيسر منگھارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبلڪيشن، حيدرآباد 1993، ص 124، 125
34. ڊاڪٽر پريم پرڪاش: "سنڌي ناٽڪ جي اوسر"، انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1993ع، ص 107
35. پروفيسر منگھارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبليڪيشن، حيدرآباد 1993، ص 134
36. ليلارم ٽارومل ماکيجاڻي: "وطني وفائي"، مهرله هريرام ٽي. شرما، 1932ع، ص 18
37. ڊاڪٽر مخمور بخاري: " آغا غلام نبي صوفي، سچل سائينءَ جو شارح"، عوامي آواز ميگزين، 26 جولاءِ 2015ع
38. بشير موريائي: دنيا دورنگيءَ تي تبصرو، مهراڻ 14/ 1962
39. هيرو نڪر: "پيرومل مهرچند آڏواڻي": ساهتيہ اڪادمي دهلي 1990ع ص
40. پروفيسر منگھارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبليڪيشن، حيدرآباد 1993، ص 170
41. پروفيسر منگھارام ملڪاڻي: "ساهتڪارن جون سمرتيون"، سنڌي ٽائيمس پبليڪيشن، الهاس نگر، 1979ع، ص 46، 47
42. پروفيسر منگھارام ملڪاڻي : "پنج نندڙا ناٽڪ"، 1937ع
43. ڪيرت ٻاٻاڻي : "ڪاڪو پيرومل مهرچند" ماهوار سنڌو، مئي 1955ع
44. ڊاڪٽر مرليڌر جيتلي: "لالچند امرڏنومل"، ساهتيہ اڪادمي، نيو دهلي، 1985ع، ص 105
45. لالچند امر ڏنو مل جڳتياڻي: "**پارت جاوا ٽي جاڳ**"، **1905ع**
46. لالچند امر ڏنو مل جڳتياڻي: "عملدار کي رعيت آزار"، سنڌي ساهت سوسائٽي، 1921ع، ص 5

47. لالچند امر ڈنو مل جگتياڻي:"حيدرآباد سنڌ"، مهراڻ، 1946ع، ص 45
48. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبليڪيشن، حيدرآباد 1993، ص 158
49. لالچند امر ڈنو مل جگتياڻي:"سهجان جي سڪ يا پنهون جي پرکا"، مهراڻ، 1946ع، ص 27
50. ڇيلمل پرسرام گلراجاڻي:"هئمليٽ"، ناٽڪ جو ديباچو، ڇيلمل نئين سنڌي لئبريري، حيدرآباد، 1922ع، ص 1، 2
51. ساڳيو حوالو، ص 97
52. ڊاڪٽر غلام علي الانا: "سنڌي نثر جي تاريخ"، زيب ادبي مرڪز، 1977ع، ص 126
53. ڇيلمل پرسرام : "فائوست"،سنڌي ساهت سوسائٽي، 1923ع
54. ڇيلمل پرسرام گلراجاڻي: "طوفان"، بلئوٽسڪي پريس، حيدرآباد، 1926ع، ص 1
55. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "شيڪسپيئر – سنڌ ۾ سنڌيءَ ۾"، ماهوار نئين زندگي، سيپٽمبر 1964ع، ص 24
56. ڇيلمل پرسرام : "حسابي حساب"، بلئوٽسڪي پريس، حيدرآباد، 1926ع، ص 86
57. ڊاڪٽر پريم پرڪاش: "سنڌي ناٽڪ جي اوسر"، انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1993ع، ص 163
58. غلام رسول بلوچ: "سنڌي ڊراما جي هڪ صديءَ جو تاريخي ۽ تنقيدي جائزو" (پي.ايڇ.ڊي جو مقالو)، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو، 1983ع، ص 224
59. ڪشنچند بيوس: "پوڙهي جو پرٽو" (انبلڪ، ست ڇهڇتا)، سندر ساهتيہ پستڪ نمبر 15، 1939، ص 14، 15
60. ڊاڪٽر غلام علي الانا: "سنڌي ڊرامن جي روشني ۾ سنڌي سماج جو مطالعو"، مهراڻ4 – 1987ع
61. هري دلگير:"ڪشنچند بيوس"، ساهتيہ اڪادمي، نيو دهلي، 1982ع، ص 100
62. عبدالستار پٹي: "لاڙڪاٽو امر شخصيتون"،لاڙڪاٽو ريسرچ اڪيڈمي، 2000ع
63. احمد علي غلام علي چاڱلا: "خوني" ، رابيندرناٿٽيگور لترري سوسائٽي، 1934ع
64. احمد غلام علي چاڱلا:"پوت"، سنڌي ادب (ساهت) لاءِ مرڪزي صلاحڪاري بورڊ، ڪراچي، 1948ع
65. ساڳيو حوالو

66. مختيار احمد ملاح: " ادبي سوسائٽين جو سنڌي علم ۽ ادب جي ترقيءَ ۾ ڪردار"، ريڪائون پبليڪيشن، ڪراچي، 2021ع، ص
67. ڊاڪٽر غلام علي الانا :"سنڌي نثر جي تاريخ"، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، 1977ع. ص 186
68. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبليڪيشن، حيدرآباد 1993، ص. 137
69. ساڳيو. ص. 157
70. خانچند درياڻي: "جيئري تي جيئري" (ڪتاب جو پيش لفظ)
71. ڊاڪٽر غلام علي الانا :"سنڌي نثر جي تاريخ"، 1979ع، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، 1977ع. ص. 185 کان 187
72. مرزا قليچ بيگ : "زميندار ي ظلم"، منڊ، پبلشر ليڪڪ پاڻ، سنڌ 1928ع، ص. 2
73. ساڳيو حوالو، ص 35
74. پرسرام ڇيٽمل، درياڻيءَ جي ناٽڪن تي تنقيد، پرڪاش اخبار، حيدرآباد، 23 آڪٽوبر 1929ع
75. خانچند درياڻي:"بک جو شڪار"، ليڪڪ پاڻ، 1932ع
76. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: سنسر سماچار اخبار، 22 آگسٽ 1933ع
77. ساڳيو حوالو
78. خانچند درياڻي:"ملڪ جامدبر"، ليڪڪ پاڻ، 1932ع
79. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبليڪيشن، حيدرآباد 1993، ص 145
80. ساڳيو حوالو، ص 142
81. روفيسر منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبلڪيشن، حيدرآباد 1993، ص 171
82. نانڪرام ڏرمداس ميرچنداڻي: "ستي ساوتري"، امر پرنٽنگ پريس، سکر، 1924ع، ص 4
83. نانڪرام ڏرمداس ميرچنداڻي: "بخيل"، سنڌ سڌابهار منڊل، صدر بازار، حيدرآباد، 1937ع، ص 12، 13
84. اي. جي. اتمر :"ليکراج عزيز، ساهتيه اڪيڊمي، دهلي، 1985ع، ص 12
85. ليکراج ڪشنچند عزيز: " ڪمار اجيت سنگهه"، 1931ع، ص 2

86. ليکراج ڪشنچند عزيز: "مسٽر مجنون"، نيشنل پرنٽنگ پريس، حيدرآباد، 1933ع، ص 50
87. اي.جي .اٽم :"ليکراج عزيز، ساهتيه اڪيڈمي، دهلي، 1985ع، ص 14
88. ڊاڪٽر پريم پرڪاش: "سنڌي ناٽڪ جي اوسر"، انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1993ع، ص 205
89. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبليڪيشن،حيدرآباد، ڪنڊيارو_1993ع،ص 175
90. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو: "سنڌي ادب جي تاريخ" (جلد ٽيون)، سنڌي لينگويئج اٿارٽي، حيدرآباد، 2006ع، ص 66
91. جيٺانند ناگراڻي: "گامٽو ٻرسٽر" (انڊلٽ، ست چهچتا)، سندر ساهتيه پستڪ نمبر 15، 1939ع، ص 130، 131
92. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبليڪيشن، حيدرآباد 1993، ص 134
93. ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور: "سنڌي ناٽڪ جي تاريخ"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، جامشورو، 1992ع، ص 39
94. ڊاڪٽر پريم پرڪاش: "سنڌي ناٽڪ جي اوسر"، انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1993ع، ص 161
95. غلام رسول بلوچ: "سنڌي ڊراما جي هڪ صديءَ جو تاريخي ۽ تنقيدي جائزو" (پي.ايڇ.ڊي جو مقالو)، سنڌ يونيورسٽي، جامشورو، 1983ع، ص 281
96. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبلڪيشن، حيدرآباد 1993، ص 190
97. ڊاڪٽر قاسم راڄپر:" شاهه جي شاعريءَ جي پس منظر ۾ لکيل سنڌي ناٽڪ"،تحقيقي جرنل "ڪلاچي"،شاهه لطيف چيئر، ڪراچي يونيورسٽي، ڊسمبر 2015ع
98. ڊاڪٽر پريم پرڪاش: "سنڌي ناٽڪ جي اوسر"، انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1993ع، ص 144
99. مختيار احمد ملاح: " ادبي سوسائٽين جو سنڌي علم ۽ ادب جي ترقيءَ ۾ ڪردار"، ريڪائون پبليڪيشن، ڪراچي، 2021ع، ص
100. ساڳيو حوالو، ص

101. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبلڪيشن، حيدرآباد 1993، ص 180
102. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو: "سنڌي ادب جي تاريخ" (جلد ٽيون)، سنڌي لينگويج اٿارٽي، حيدرآباد،2006ع، ص 61
103. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبلڪيشن، حيدرآباد 1993، ص 180

آزادي کان پوءِ سنڌي ڊراما جو تاريخي جائزو

1947ع ۾ هندستان جي ورهاڱي سبب سنڌ جا هندو اديب ۽ ڊراما نويس هندستان لڏي ويا، جنهن سان سنڌي ادب عموما ۽ سنڌي ڊرامن جو خصوصا زوال ٿيو. چو ته سنڌي پريس ۽ ٿيٽر، اسٽيج گهٽو ڪري سنڌي هندن جي هٿن ۾ هئا. ان وقت، سنڌي ڊراما نگار، ڊرامن جي اشاعت جا ادارا، اداکار، فنکار، گلوڪار وغيره ۾ گهٽائي سنڌ جي هندن جي هئي. سندن وڃڻ کان پوءِ سنڌي پريس ۽ ٿيٽر اهڙن ماڻهن جي ور چڙهي ويا، جن کي سنڌي زبان سان ڪا به همدردي نه هئي. ڇاپخانن ۾ غير سنڌي ڪتاب ڇپجڻ لڳا ۽ سنڌي ٿيٽر سئينما هال بڻجي ويا. ٿوري عرصي ۾ سنڌ جي ڪجهه اديبن، اهل علم ۽ گهڻ گهرن جي ڪوشش سان ڊرامي لکجڻ جو هڪ دفعو ٻيهر رواج پيو.

آزاديءَ کان پوءِ سنڌي ڊرامي جي گهٽي همٿ افزائي نه هئڻ جي باوجود تمام گهڻي ترقي ڪئي آهي. سنڌي ڊرامن جي ارتقا رومانوي داستان کان شروع ٿي ۽ سماجي مسئلن تي عروج تي پهتي آهي. آزاديءَ کان کان پوءِ سنڌي ڊراما ۾ نوان تجربا ٿيا آهن، جتي سنڌي ڊراما جي اسٽيج ٿيڻ جو زوال آيو، اتي، ڪتابي صورت ۾ يا ٽي.وي ۽ ريڊيون وسيلي نت نوان موضوع متعارف ٿيا آهن ۽ ڊراما نگارن ملڪ جي بدلجندڙ حالتن مطابق ڊرامي رستي سماجي حالتن جي عڪاسي ڪئي آهي. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر غلام علي الانا لکي ٿو ته "سنڌي ڊرامن ۾ ڪو نه ڪو مقصد رکيل آهي. ڊراما نويسن انهن ۾ روزانه زندگي جي مسئلن ۽ فلسفن کي بيان ڪيو آهي. سنڌي ڊراما نگارن پنهنجي ڊرامن کي اسٽيج، ريڊيو يا ٽي_ وي تي تفريح لاءِ يا وقت ڪاٽڻ لاءِ نه ٿو لکي. پر هن جي آڏو ڪو مقصد آهي. هن جو مقصد پيسو ڪمائڻ نه آهي. پر هو سماج ۾ اصلاح آڻڻ چاهي ٿو. هو پنهنجي اندر جو آواز ٻين تائين پهچائڻ چاهي ٿو."[1]

سنڌي ڊرامو هند ۽ سنڌ ۾ الڳ الڳ لکجڻ لڳو، پر هند ۾ ڊرامي جي اسٽيج واري حيثيت ڪافي حد تائين قائم رهي. آزاديءَ کان پوءِ سنڌي ڊراما ۾ جتي نوان لاڙا متعارف ٿيا آهن، اتي غير سنڌي ڊرامن جي ترجما وڏي پيماني تي گهٽيا،

استيج جو رواج گهٽيو ۽ ڊراما ڪتابي صورت ۾ اچڻ گهٽا. ان جي برعڪس سنڌي ڊراما، سنڌ جي تاريخ، تهذيب، قومپرستي جهڙن نج سنڌيت وارن موضوعن سان سرشار ٿيا آهن. رومانوي ۽ سماجي ڊراما بہ بيشمار لکيا ويا آهن. آزاديءَ کان پوءِ سنڌي ڊرامن کي چئن طريقن سان پيش ڪيو ويو آهي. هڪڙا اهي ڊراما آهن، جيڪي صرف ڪتابي صورت ۾ آيا يا وري رسالن ۽ اخبارن ۾ شايع ٿيا آهن. ٻيو اهي ڊراما آهن جيڪي استيج ٿيا آهن. هن قسم جي ڊرامن جو تعداد تمام گهٽ آهي. ٽيون، اهي ڊراما آهن، جن کي ريڊيو تان نشر ڪيو ويو ۽ چوٿون اهي ڊراما آهن جيڪي ٽيليويزن تي پيش ٿيا آهن، اهڙن ڊرامن کي غير معمولي شهرت حاصل ٿي آهي. هتي اسان مختصر طور تي انهن چئني قسمن جي ڊرامن جائزو ونڊنداسين:

رسالن ۽ ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيل ڊراما

آزادي کانپوءِ سنڌ ۾ جيئن جيئن رسالا، اشاعتي ادارا ۽ اخبارون شايع ٿيڻ لڳيون. تيئن تيئن نندا نندا ڊراما لکجڻ شروع ٿيا. ان سلسلي ۾ مهراڻ، نئين زندگي، پيغام، روح رهاڻ، سهٽي ۽ ادارن ۾ سنڌي ادبي بورڊ وغيره جو اهم ڪردار آهي. سنڌ جا بزرگ اديب، جن ڊراما جي ترقيءَ ۾ حصو ورتو هو، انهن هڪ دفعو ٻيهر ڊرامن جي ترقيءَ ۾ ڪردار ادا ڪيو، انهن ۾ محمد عثمان ڏيپلائي نشابنر هيو.

خرشيد جو نيلام: هي ڊرامو 1947ع ۾ اسلاميہ دارالاشاعت حيدرآباد طرفان ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيو. هي هڪ گجراتي ڊرامي جو ترجمو هو، جنهن کي اڳ ۾ مرزا قليچ بيگ بہ ترجمو ڪري چڪو هو. ساڳي اداري ڏيپلائيءَ جو 1949ع ۾ "اسلام تي مقدمو" شايع ڪيو.

پنا جو پيار: هي ڪتاب ٽيڪمداس پڳتياڻي جو "پنا جو پيار" ڪرسچن لتري سوسائٽيءَ پاران 1947ع ۾ ڪراچيءَ مان شايع ٿيو. هي ڊرامو پنا دائيءَ جي قرباني ۽ جي ڪهاڻيءَ تي ٻڌل آهي.

شهنشاهه اڪبر جو دوست :آزاديءَ کان پوءِ ڊرامي جي باقاعده شروعات 1950ع ۾ ٿي. جڏهن جي۔اين قاضي جو ڊرامو "شهنشاهه اڪبر جو دوست"، ادارا طلوع ادب

طرفان شايع ٿيو. هي ڊراموَ مغل شهنشاهه اڪبر جي زندگيءَ ۾ طرز حڪومت جي باري ۾ آهي. سندس نظر ۾ سڀ شهري برابر آهن، انهن ۾ مذهب، ذات ۽ رانگ جي بنياد تي فرق نه ٿو ڪري سگهجي. ڊرامي جا مرڪزي ڪردار رامداس، ڪملا ۽ شهنشاهه اڪبر آهن.

زميندار شاهي عرف ڪمدار جا ڪارناما: آزاديءَ کان پوءِ وڌي ڊرامي لکڻ جو سهر هاري اڳواڻ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جي سر تي آهي. "سندس هيءَ لکيل هڪ طويل ڊراموَ آهي جنهن ۾ هن سنڌي هارين تي زميندار شاهيءَ جي ظلمن جو تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي ۽ جاڻايو آهي ته زميندار شاهيءَ جو مضبوط ٿنيو ڪمدار، پنهنجي مالڪ جو ڪاتائو پٽ هئڻ جي صورت ۾، هارين تي ڪهڙا ڪهڙا ظلم روا رکي ٿو. ڪامريڊ حيدربخش جتوئيءَ جو هي ناٽڪ، پهريون پيرو 1953ع ۾ ڇپيو هو. ان جو ٻيو ڇاپو 1955ع ۾ شايع ٿيو. جڏهن ته ان جو ٽيون ڇاپو، حيدر پبليڪيشن بکو ديري، لاڙڪاڻي پاران، 21 مئي 1990ع تي ڇپائي پڌرو ڪيو ويو."(2)

ڊزن ڊائلاگ ۽ دلڪشا: محمد اسماعيل عرساڻي جو ڊراما "**بدنصيب ٽري**" ورهاڱي کان اڳ ئي گهڻي شهرت حاصل ڪئي هئي. ان کان علاوه سندس ڊرامن جا ڪيترائي مجموعا پڻ شايع ٿيا، جن ۾ "ڊزن ڊائلاگ" ۽ "دلڪشا" اهم آهن. "ڊزن ڊائلاگ" ڊرامن جو مجموعو آهي، جيڪو 1953ع ۾ آر.ايڇ.احمد برادرس وارن حيدرآباد مان شايع ٿيو. هن جا اڪثر ڊراما تعليمي ۽ تفريحي موضوعن تي آهن، جن ۾ شاگردن جي سکيا وارا موضوع ڏنل آهن.

آزاديءَ ڏانهن: ان دور جي نوجوان ۽ جوشيلي اديب محمد ابراهيم جويي جو لکيل هڪ ننڍو ڊرامو "آزادي ڏانهن" 1950ع ۾ ٽريننگ ڪاليج فار مين ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ طرفان استيج ٿيو. جيڪو بعد ۾ 1956ع ۾ مهراڻ جي پرچي ۾ شايع ٿيو. هن ڊرامي ۾ علم جي اهميت کي اجاگر ڪيو ويو آهي.

هئڊروجن بم ڪانپوءِ : سنڌي ٻوليءَ جي مشهور ڪهاڻيڪار ابن حيات پنهور (1920_2003) ڪرشن چندر جي مشهور ڊرامي جو ترجمو "هئڊروجن بم ڪانپوءِ"جي نالي سان ڪيو. هي ڊراموَ هئڊروجن بم جي ايجاد ۽ تباهين جي باري

۾ هو. هي ڊراما نئين زندگيءَ رسالي ۾ 1955 ع ۾ شايع ٿيو.

شڪنتلا ۽ نل دمينتي: رشيد احمد لاشاري (1922_1970) جو شمار سنڌي ادب جي باڪمال شاعرن ۽ نثر نويسن ۾ ٿئي ٿو. هن صاحب ڊرامن جي سلسلي ۾ به خدمتون سرانجام ڏنيون. هن مهاڪوي ڪالياس جي بن ڊرامن "شڪنتلا" ۽ "نل دمينتي" جو سنڌي ۾ عاليشان ترجمو ڪيو. "نل دمينتيءَ" کي سنڌي ادبي بورڊ 1959 ع ۾ شايع ڪرايو. هي منظوم ترجمو آهي. جڏهن ته "شڪنتلا" کي ساڳي اداري 1955 ع ۾ شايع ڪرايو هو. هي ٻئي ترجما سنڌي ادب ۾ تمام وڏي اهميت رکن ٿا.

قلوپطره : آزاديءَ کان پوءِ شيڪسپيئر جي ناٽکن جا جيڪي سنڌي ۾ ترجما ٿيا، انهن ۾ حبيب الله بخاريءَ جو اڙدو مان ترجمو ڪيل "قلوپطره" اهم آهي. سيد حبيب الله ولد الله بخش شاهه بخاريءَ جن جنم 10 فيبروريءَ تي 1926 ع ۾ تنڊو محمد خان ۾ ٿيو. 1957 ع ۾ سندس هڪ ٻيو ترجمو "سفرنامه ابن بطوطه" پڻ شايع ٿيو هو. ان کان علاوه به کي ٻيا ڪتاب ترجمو ڪيا هئائين. هن ناٽڪ جي ترجمي جي سلسلي ۾ غلام رسول بلوچ پنهنجي پي.ايڇ.ڊي ٿيسز ۾ لکيو آهي ته "قلوپطره جي نالي سان ترجمو سنڌ جي هڪ نوجوان ليکڪ حبيب بخاريءَ ڪيو. جيڪو اداره سنڌي ادب تنڊو محمد خان طرفان 1955 ع ۾ شايع ٿيو. هن ڊراما ۾ سڪندريه (مصر) جي ملڪ قلوپطره جي ڏيڍهي سال حڪومت هلائڻ افسطوئيءَ سان عشق ۽ آخر ۾ قيصر سان جنگ جو احوال ۽ قلوپطره جو نانگ کان ڏنگائي مرڻ تائين آندل آهي. هي ڊراما مرزا قليچ بيگ جي ترجمي وانگر هڪ انمول ادبي اضافو آهي، جنهن ۾ مترجم اصل خيالات جون خوبيون آڻيدي جذبات سان گڏ دلچسپي پڻ پيدا ڪئي آهي."[3]

فاتح سنڌ: شيخ عبدالرزاق راز جو "فاتح سنڌ" 1955 ع ۾ شايع ٿيو. هن ڊرامي ۾ محمد بن قاسم جي سنڌ تي ڪاهه ۽ راجا ڏاهر جي ظلمن جو داستان بيان ڪيو ويو آهي.

دودو چنيسر: مشهور محقق لطف الله بدوي جو ڊراما "دودو چنيسر" 1956 ع ۾ آر.ايڇ.احمد برادرس پاران ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيو. هي تاريخي ڊرامو حب

الوطني جي جذبي کي اپاري ٿو. جنهن ۾ دودو سومري جي سورهيائي بيان ڪئي وئي آهي.

قاضيءَ جو انصاف: سنڌ جي نالي واري اديب ساقي سجاولي‌ءَ جو تاريخي ڊرامو "قاضيءَ جو انصاف" ايوان ادب، ٻنون پاران 1957 ع ۾ شايع ٿيو. هن ڊرامي ۾ خليفي منصور جي دور جي قاضيءَ وٽ هڪ فريادي انصاف پلئه وجهڻ لاءِ ڪورٽ ۾ اچي ٿو جوابدار جي حيثيت ۾ مٽس مقدمو هلائي ٿو.

عجيب شادي: سنڌ جي نالي واري تعليمدان ۽ ناول نگار **الله** بخش تالپر جو سماجي ڊرامو "عجيب شادي" 1958 ع ۾ آر.ايڇ.احمد برادرس، حيدرآباد مان شايع ٿيو.

نوراني جاسوس: محمد سومار شيخ جي ڊرامن جا ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيا، جن ۾ "نوراني جاسوس" (1958) اهم آهي. هي ڊرامو جاسوسي موضوع تي ٻڌل هو. سندس ٻين ڊرامن ۾ "چگو ۽ مدو"، "گهوگهو چوهاڻ" اهم آهن. آخري ڊرامو تاريخي موضوع تي آهي. هن ڊرامي ۾ هندستان جي ليجنڊ گهوگهي چوهاڻ جي شخصيت ۽ ڪارنامن کي اجاگر ڪيو ويو آهي.

ڦلوءَ جي شادي: هي ڊرامو محمد الياس جوڪيو لکيو. جيڪو آر. ايڇ برادرس پاران 1959 ع ۾ شايع ٿيو. هي ڊرامو اٺن پردن ۽ 21 صفحن تي مشتمل آهي. هي اخلاقي ڊرامو آهي. هي ڊرامو لاڙي ۽ ڪوهستاني لهجي ۾ رچيل آهي.

روزانه هلال پاڪستان جو ڊراما نمبر: ون ايڪٽ ڊرامن جو هڪ مجموعو روزانه هلال پاڪستان حيدرآباد پاران 1958 ع ۾ شايع ٿيو. جنهن ۾ مختلف ليکڪن جا طبعزاد اصلاحي، سياسي، تاريخي ۽ سماجي ننڍا ڊراما ترتيب ڏئي شايع ڪيا ويا، جيڪي ۾ هي آهن: "جڏهن رئيس.... (محمد خان غني)، "آخري سهارو" (مرزا گل حسن ڪربلائي)، "نوري جام تماچي" (بشارت حسين انصاري)، "قمر النساءِ بيگم" (سليم سولنگي)، "غريب جي آهه" (قلندر بخش نثار)، "سريت جي ڏيءُ" (غلام علي کوکر)، "نوڪر" (ماستر وريل ناز)، "سرزمين سنڌ" (احمد خان اختر)، "هاريو پر ڪنهن" (لالا آنند پرڪاش)، "اهيئي پنج" (محمد دائود بلوچ)، "دعوت" (محمد عثمان راهي)، "ماستر" (خواجه غلام علي الانا)، "بادشاهت جو خاتمو"

(فخرالدين منشي)، "واپار" (نذير احمد مقبول) ۽ "باغيچي" (نذير احمد مقبول) شامل آهن.

سجاڳي جو سڏ :محمد دائود سولنگيءَ جو ڊرامو 1960 ع ۾ اداره سنڌي ادب ٽنڊو محمد خان طرفان شايع ٿيو. جنهن ۾ هڪ باڪردار چوڪريءَ جو قصو بيان ڪيو ويو آهي.

جيڪا تنهنجي مرضي: سيد مقبول شاهه موسوي As you like it جو ترجمو "جيڪا تنهنجي مرضي" جي نالي سان ڪيو. هي ڊرامو دراصل تعليمي نصاب خاطر ترجمو ڪيل هو. هن ڪتاب جي باري ۾ پروفيسر حامد علي خانائي لکيو آهي ته:"شاهه صاحب اصل ڪتاب ۾ انگريزي زبان جا جيڪي لفظ ۽ اصطلاح استعمال ڪيا ويا آهن ، تن جو معنائون پڻ ڏنيون آهن. هيءُ ڪتاب سن 1960 ع ۾ راما پاڪ بوڪ ڊپو ، حيدرآباد طرفان پڌرو ٿيو. هن ڪتاب جا 173 صفحا آهن ۽ 27 صفحن تي لفظن جي معنيٰ ڏني وئي آهي ".[4]

جيڪا تنهنجي مرضي (پروفيسر انوار هاشمي)

شيڪسپيئر جي ناٽڪ As you like it جو ٻيو ترجمو "جيڪا تنهنجي مرضي" جي عنوان سان پروفيسر محمد انوار هاشمي ۽ بيگم صابره انوار هاشمي ڳڌجي ڪيو. جيڪو ڪانياواڙ اسٽور لاڙڪاڻي طرفان شايع ٿيو. هي ڪتاب شاگردن جي سهولت خاطر لفظ بہ لفظ ترجمو ڪيو ويوآهي. ساڳي مترجم هن ڪتاب جو اردو "جيسا آپ پسند ڪرين" جي عنوان سان ترجمو ڪيو هو. هي ناٽڪ، ڪاليج سائيڊ تي لازمي انگريزي مضمون جي ڪورس ۾ ڪيترائي سال رهيو آهي. ان ڪري هن ناٽڪ جي اهميت سنڌي ٻوليءَ ۾ اڃا بہ وڌيڪ رهي آهي. پروفيسر انوار هاشمي، لاڙڪاڻي ڪاليج ۾ انگريزي ادب جو پروفيسر هو ۽ سندس گهرواري بيگم صابره انوار هاشمي بہ ساڳي ڪاليج ۾ پروفيسر هئي، هنن ڳڌجي شاگردن جي سهوليت خاطر شيڪسپيئر جي ناٽڪ کي ترجمو ڪيو.

حليم بروهي جو لکيل مزاحيہ ڊرامو "مجبوري" تمام گهڻو مقبول ٿيو. ڊاڪٽر نواز علي شوق ڪيترائي ڊراما لکيا آهن. سندس ڊراما جهڙوڪ، "نصيب" "سو سالن کان پوءِ"، "پوري ٻکري"، "ٻڇڙي بيماري" وغيره ماهوار پيغام شايع ٿيا.

مهراڻي مينڌرا : ظهور انصاري (14 آگسٽ 1939) جو اصل نالو علي احمد انصاري ولد محمد رحيم انصاري آهي. سندس شمار اوائلي نالي وارن ڊراما نگارن ۾ ٿئي ٿو. سندس ڊرامن جا موضوع گهڻو ڪري انقلابي ۽ سجاڳي آڻيندڙ آهن. سندس ڊرامن ۾ "مهراڻي مينڌرا" (1960) ۽ "جن جهونا ڳڙهه جلايو" (1964) شامل آهن. سندس ڊراما ڪتابي صورت ۾ پڻ شايع ٿيل آهن. هن جا ڊراما تاريخي ۽ انقلابي پسمنظر ۾ آهن، جن جو اصل مقصد سنڌ ۾ سياسي شعور ڏيڻ هو.

شهزادي تهمينہ: محمد هاشم سومرو "لاوطن" (1903 ـ 1963ع) جو جنم ڳوٺ غلام نبي شاهه، ضلعي عمرڪوٽ ۾ ٿيو. پنهنجي دور جو ڪهاڻيڪار ۽ مترجم هو. محمد هاشم لاوطن 1960ع ۾ "شهزادي تهمينہ" ڊرامو ڪتابي صورت ۾ شايع ڪرايو. ڊرامي جي ستاءَ ۾ اصل ڊرامي جي هر ائڪٽ پٽيان هڪ ائڪٽ وارو ٻيو ڊرامو "زوري تعليم" جو شامل آهي. ائين ٿو لڳي ته ڊراما نگار ڪنهن اسڪول ۾ انهيءَ ترتيب سان هي ڊراما اسٽيج ڪرايو هجي.

چنا شبير ناز: جا ڪيترائي ڊراما پاڪيٽ سائيز ۾ شايع ٿيا. سندس ڊرامن ۾ "نئون صبح" (1959)، "انقلاب" (1955) "سجا سيج پلنگ" (1964)، "دريا خان" (1965)، "فراق جي وادي" (1965) ۽ "ويئي رات وهامي" اهم آهن.

پاڃا ۽ پڙلاءُ: ريڊيو ڊرامن جوهڪ مجموعو "پاڃا ۽ پڙلاءُ" ادارہ آواز ادب حيدرآباد 1965ع ۾ شايع ڪيو. هيءُ ڪتاب رسول بخش "خمار" جو ترتيب ڏنل آهي.هن ۾ اهي ڊراما ڇپيل آهن، جيڪي ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تان نشر ٿيا. هن مجموعي ۾ نالي وارن ڊراما نگارن جا ڊراما شامل آهن.

ڪنوارو ڪلارڪ: محمد حسين "ڪروڙ پتي" (1923 ـ 1985ع) ولد غلام حسين اعواڻ سنڌي مزاحيہ ادب جي دنيا ۾ "ڪروڙپتي" جي نالي سان سڃاتو وڃي ٿو. سندس جنم تندي آدم ضلعي سانگهڙ ۾ ٿيو. ڪروڙپتي لکڻ جي شروعات ورهاڱي کان اڳ ڪئي هئي. سندس ڪاوشون 1950_1960ع وارن ڏهاڪن ۾ عروج تي پهتل هيون. سندس مزاحيہ افسانن جا مجموعا "ماسي ۽ مجيد" (1984ع) ۽ "نبض شناس" (1987ع) جي عنوان سان شايع ٿيل آهن. هن ڪيترائي مزاحيہ ڊراما لکيا، جن ۾ "ڪنوارو ڪلارڪ" ۽ "قسمت" بيحد پسند

ڪيا ويا. "ڪنوارو ڪلارڪ" 1950ع واري ڏهاڪي ۾ شايع ٿيو هو ۽ بعد ۾ به ان جو ٻيو چاپو آيو. اهو هڪ مزاحيه ۽ سماجڪ سڌارڪ ڊرامو آهي.

مئڪبٿ: حبيب الله مرزا سنڌ يونيورسٽي، جامشورو ۾ شعبي سنڌي جو پروفيسر هو. هن 1966ع ۾ شيڪسپيئر جي مشهور ڊرامي Macbeth جو سنڌي ۾ ترجمو ڪيو. هن کي ترجمي جو سٺو ڏانءُ هو. انڪري شيڪسپيئر جي ڊرامي کي سهڻي نموني سنڌي ۾ آندو. مرزا صاحب لکي ٿو ته "مئڪبٿ جو ڪردار هڪ ظالم انسان جو هو. هن ظلم، قتل و غارت جي بازار گرم ڪري ڇڏي هئي ۽ آخر ۾ هن ظالم مٿان خدا جو عذاب نازل ٿئي ٿو ۽ هو ڪيفر ڪردار تي پهچي ٿو. ميڪبٿ خوني هو. ان جو انجام برو ٿيو".[5] مرزا صاحب جو اصلوڪو ڊرامو "ڳالهوڙو" 1965ع ۾ ماهوار نئين زندگيءَ ۾ شايع ٿيو. هي دراصل مزاحيه ڊرامو هو. "ڊرامي جي تاريخ ۽ تنقيد" (تنقيد 1965)ع ۾ ٻيا ڪتاب شامل آهن. سنڌي زبان ۾ ڊرامي جي فن ۽ تاريخ بابت هي بهترين ڪتاب آهي.

عاشق زهر پياڪ: رشيد پٽي (1933ـ 1988): رشيد پٽي ڪجهه ڊراما به لکيا، جيڪي پنهنجي موضوع، فڪر ۽ پيشڪشن جي لحاظ کان شاندار آهن. هن سياسي ۽ تاريخي موضوعن کي پنهنجي ڊرامن جو موضوع بڻايو. سندس ڊرامو "وڊيا جي ويجن" 1977ع ۾ پرک رسالي ۾ شايع ٿيو. رشيد پٽي جو اهم ڊرامو "عاشق زهر پياڪ" 1968ع ۾ مهراڻ پبلشرز طرفان شايع ٿيو. "عاشق زهر پياڪ" ۾ هندستان جي مغليه حڪمران اورنگزيب جي حڪمراني بابت جو شاندار شاهڪار آهي. هن ڊرامي ۾ هندستان جي تاريخ، تهذيب، تصوف، مذهبي حالتن جو به پورو جائزو ورتو ويو آهي. اورنگزيب کان سهوگڻ وٺ شهزادو دارا شڪوه سنڌ ۾ پناهه لاءِ آيو ته هتي سندس وڏي آجيان ڪئي وئي. پر بڪر جي امير ترخانن ڪيس مدد جي دوکي ۾ قيد ڪري دهلي پهچايو. جتي ڪيس اورنگزيب بيدردي سان قتل ڪرايو. دارا شڪوهه، اورنگزيب بادشاهه جو سڳو پاءُ هو. رشيد پٽي دارا ۽ اورنگزيب جي ڪشمڪش کي موضوع بنائي هي ڊرامو پنجن ائڪٽن تي لکيو. هي ڊرامو سنڌ جي مشهور ڊرامن مان هڪ آهي.

شيخ اياز(1923ع – 1997ع) جا سنگيت ڊراما: شيخ اياز سنڌي زبان جو سپ کان

وڏو شاعر آهي. بحيثيت ڊراما نويس هن جي سڃاڻپ نہ آهي، پر شيخ ايياز "دودي سومري جو موت"، "رني ڪوٽ جا ڏاڙيل" ۽ "پڄت سنگهه کي قاسي" نالي سنگيت ڊراما (Opera) لکيا. هي ڊراما ڪتابي صورت ۾ بہ شايع ٿيا آهن تہ استيج بہ ٿيا آهن. **"دودي سومري"** جو موت هڪ علامتي ڊرامو آهي، جنهن جا ڪردار پراڻا بہ آهن تہ هاڻوڪا بہ آهن. هي ڊرامو قومي جدوجهد جي پڌر تي زندگي ۽ موت بابت ٻن مختلف نظرين جي عملي اظهار جو ڊرامو آهي. هي ڊرامو سنڌ جي تاريخ جو اهم باب آهي. **"رني ڪوٽ جا ڏاڙيل"** لاءِ محمد ابراهيم جويو لکيو آهي تہ "هي پڻ هڪ علامتي ڊرامو آهي، جنهن ۾ پڻ طبقاتي جدوجهد جي پڌر تي زندگي ۽ موت جي ساڳين ٻن متضاد نظرين جو عملي اظهار ٿيل آهي. ان جا ڪردار، ولجها ۽ وينگس ۽ آڏو، ڪاڏو ۽ ڏاڏو بہ ڪي رڳو پراڻي جڳ جا يا ڪي لڪل ڪردار نہ آهن. پڙهڻ سان چوڌاري هرڪو انهن کي پنهنجي آس پاس ڏسي ۽ سڃاڻي سگهي ٿو. وينگس کي سنڌ جي سونهن ۽ سوڀيا ۽ ولجهار کي سنڌ جي آبادي۽ ۽ خوشحالي ۽ آڏي، ڪاڏي ۽ ڏاڏي کي انهن جي دشمن ڪردارن ۽ خوشحالي مٽيلا سامراج، جاگيردار ۽ سرمايہ دار جي صورت چئي سگهجي ٿو."[6]

شيخ ايياز جو ٽيون سنگيت ڊرامو **"پڄت سنگهه کي قاسي"** پڄت سنگهه هندستان جي تاريخ ۾ اهو سورمو آهي، جنهن انگريزن جي خلاف بغاوت ڪئي ۽ وڙهندي موت جي سزا کائي ويو. رشيد پٽي مطابق "ايياز جي سنگيت ڊرامن جو موضوع نہ رڳو اسان جي تاريخي ۽ ثقافتي ورثي جو لافاني ۽ امر حصو آهي، پر اهي ڪهاڻيون ۽ واقعا آهن جي اڄ بہ اسان جي رڳ رڳ ۾ ۽ لوڻ۽ لوڻ۽ ۾ سمايل آهن. شروع ۾ اهي موضوع ۽ ڪردار نئين ۽ غير ناموس هجڻ جي ڪري، عجيب و غريب ٿا لڳن، پر هڪ دفعو پڙهڻ شروع ڪرڻ کان پوءِ اهي سڀ واقعا، پنهنجي اکين ڏٺا ڪردار ڄاتل سڃاتل ٿا لڳن. هڪ سهڻي، سيبتي، ڪليل ۽ چٽي، ڪردار کي اجاگر ڪندڙ منظوم مڪالمہ نگاري ۽ هڪ سنجيده ۽ امر، پرفعال، ڪهاڻي، ايياز جي سنگيت ناٽڪ جي خوبي آهن. پڄت سنگهه جي ناٽڪ ۾ بہ اسان کي اهي خوبيون بہ رڃ ملن ٿيون.

حريص پتلو عرف وفا جي ديوي: سنڌ جي ڪهنہ مشق شاعر ۽ اديب عبدالنبي

صاحب "عليگ" (1903_1976) جو لکيل ڊرامو آهي. هيءُ ڪتاب 1969ع ۾ شايع ٿيو. 'حريص پتلو' انهي لحاظ کان به اهم آهي ته ڪردارن ۽ پلاٽ کان علاوه هن ۾ سلوٽي ۽ صاف اترادي سنڌي ڪم آيل آهي. موزون جاين تي سهل ۽ روان نظم، غزل ۽ شعر ڏنا ويا آهن ۽ اڪثر نثر مقفيٰ به ڪم آندو ويو آهي. ڪٿي مڪالما دلچسپ ۽ ڪلائيندڙ آهن، جن ۾ طنز ۽ مزاح جو عنصر ملي ٿو. مثال طور:

ڪريم_ پاندو؟ اڙي نا معقول ڪهڙو پاندو؟ چا جو پاندو، صبر ڪر نه ته رکندو سانءِ جيءَ تي ٽاندو.

آچر_ حضور ڪم ڪڏا ڪن هڪڙا، جيءَ سڙي غريب آچر جي

ڳاڙهو لالٽين :مشهور افسانه نگار ڊاڪٽر نجم عباسي (1927_1995) چيني انقلاب بابت Red Lantern جو سنڌي ۾ "ڳاڙهو لالٽين" جي نالي سان 1974ع ۾ ترجمو ڪيو. هي ڊرامو به علامتي آهي. ڳاڙهو لالٽين علامت آهي اميد جو، روشن خياليءَ جو، ثابت قدميءَ جو ۽ انقلاب جو. رسول بخش پليجي مطابق "ڳاڙهو لالٽين" هن دور جي انقلابي چين جي ڪروڙين عوام اڳيان استيج توڙي فلم وسيلي پيش ڪيو ويو. ان جو دنيا جي ڪيترن ئي ٻولين ۾ ترجمو ڪيو ويو آهي. مناسب آهي ته سنڌي عوام به دنيا جي عظيم انقلابي ادب جي ڏاڻن شاهڪارن کان واقف ٿئي."[7]

تاريخي افسانا ۽ ڊراما: سنڌي ادب جي عالم غلام محمد گرامي جا پڻ ڪجهه ڊراما "سندس ڪتاب "تاريخي افسانا ۽ ڊراما" مجموعي ۾ سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد طرفان 1977ع ۾ شايع ٿيا. هن مجموعي ۾ 14 افسانن سان گڏ 5 تاريخي ڊراما:"چايا"، "رضيه سلطانه"، "تخت طائوس"، "سڏارث" ۽ "ڪلياڻي" شامل آهن. هي سيئي ڊراما تاريخي اهميت ۽ ٻوليءَ جي حوالي سان شاندار آهن.

مونجهارو:مراد علي مرزا ، سنڌي ٻوليءَ جو هڪ نالي وارو ليکڪ، مترجم، ڊرامانويس، ناول نگار ۽ ڪهاڻيڪار هو. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيل آهن. هن مصري اديب توفيق الحڪم جي سڀ کان وڌيڪ مشهور ڊرامي The Sultan Dilemma جو ترجمو "مونجهارو" جي نالي سان ڪيو، جيڪو

1977 ع ۾ سنڌي اديبن جي سهڪاري سنگت پاران شايع ٿيو هو ۽ تمام گهٽو مشهور ٿيو.

انسان اڃ انسان: هي هڪ ننڍو ڊرامو آهي، جيڪو نعيم دريشاڻي لکيو آهي، ان کي ڊرامڙو سڏيو آهي. هي ڊرامو ننڍي کنڊ جي سياست تي لکيل آهي.

ناٽڪ: آزادي کانپوءِ سنڌي ڊراما کي ترقي ڏيارڻ ۾ محمد عثمان ڏيپلائي ۽ محمد اسماعيل عرساڻي جو وڏو هٿ هو. محمد عثمان ڏيپلائي کيترائي ڊراما لکيا، جن ۾ "سچائيءَ جي موڙي"، "ڊاڪٽر"، "ڪورٽ"، "ڪانگريسي ڇار" وڏي اهميت رکن ٿا. اڄتي هلي سندس ڊرامن جو هڪ مجموعو "ناٽڪ" جي عنوان سان انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي طرفان، 1975 ع ۾ شايع ٿيو. هن جي ڊرامن ۾ سماجي عڪاسيءَ سان گڏ مزاحيه انداز به هو.

گليلو: سنڌي جي ڏاهي اديب محمد ابراهيم جويي صاحب جو برٽالٽ بريخت جو ترجمو ٿيل وڏو ڊرامو "گليلو" 1977 ع ۾ شايع ٿيو. هي هڪ تاريخي ڊرامو آهي، جنهن ۾ سترهين صدي جي جڳ مشهور سائنسدان گليلو گليلي جي شاندار شخصيت ۽ عملي ڪارنامن، رومي ڪيلسا جي مذهبي چرائپ ۽ علم دشمني، وقت جي حاڪمن ۽ امير طبقي جي ماڻهن جي خود پسندي ۽ علم ناشناميءَ، بي قدريءَ هوس ۽ لالچ جي تصوير چٽيل آهي. گليلو جرمن ناٽڪ نويس برٽالٽ بريخت جي ڊرامي Galelio جو ترجمو آهي، جنهن ۾ نيئن زندگي جي نئين معنيٰ جي تشريح ٿيل هئي.اهڙي طرح محمد ابراهيم جويي جا "آزادي ڏانهن" (1950)، هاري ۽ تعليم (1953)اهم جاءِ ولارين ٿا. هي ڊراما ترجمو هجڻ سان گڏ و گڏ تعليمي هئا.

آخري رات: ممتاز مرزا پنهنجي ريڊيو ۽ ٽي وي ڊرامن کي "آخري رات" جي عنوان سان 1979 ع ۾ شايع ڪرايو. هن مجموعي ۾ ريڊيو ۽ ٽي وي 9 ڊراما ڏنل آهن. سندس ڊراما سنڌ جي تاريخ ۽ تهذيب جي عڪاسي جي لحاظ کان شاندار آهن.

استيج ڊراما: پروفيسر محمد يوسف پنهور پنهنجي استيج ڊرامن کي "استيج ڊراما" جي عنوان سان 1980 ع ۾ شايع ڪرايو. هن مجموعي ۾ هي ڏهه ڊراما: "سنڌڙي تان صدقي" ، هوشو، ڪاڪ محل" ، سسئي پنهون، ابولاحسن، پرمتڙيو،

گويه اعظم، ايا ڪي آهين ۽ مهمان شامل آهن.

لڙڪ لڙڪ زنجير :قاضي خادم جي ٽي وي ۽ ريڊيو جي ڊرامن جو هي مجموعو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شوري پاران (1981ع) ۾ شايع ٿيو. هن مجموعي ۾ 5 ريڊيو ڊراما: احساس، فاصلن جو موت، پيار ۽ سپنا، روپ بهروپ ۽ رشتو ۽ 4 ٽي.وي ڊراما: سڪ جو سپنو، لڙڪ لڙڪ زنجير، منزلون ۽ مسافر ۽ شڪست ڏنل آهن.

واڇوڙن ۾ لات: قمر شهباز جي ريڊيو ۽ ٽي وي ڊرامن جو مجموعو "واڇوڙن ۾ لات" 1987ع ۾ شايع ٿيو. هن مجموعي ۾ سندس ريڊيو لاءِ لکيل ڊرامن مان، واڇوڙن ۾ لات، ڪاري، قرض، مرض، فرض، رشتا، تنهنجون ڳالهيون سڃڻ، مان ۽ منهنجو ساڻي ڏنل آهن. جڏهن ته ٽيليويزن ڊرامن ۾ راهون جدا جدا، واريءَ سندو ڪوٽ ۽ شڪست ڊراما شامل آهن.قمر شهباز ريڊيو ۽ ٽيليويزن لاءِ تمام گهٽو لکندي به پنهنجي لکڻ جو معيار برقرار رکيو آهي. هن ڪتاب ۾ ڏنل سڀ ناٽڪ مواد توڙي پيشڪش جي لحاظ کان بهترين ناٽڪن مان آهن.

ڪاڪ محل :شمشير الحيدريءَ جو ٽي وي ڊرامو "ڪاڪ محل" هڪ عوامي ڪهاڻي آهي. ڪاڪ محل 1987ع ۾ شايع ٿيو. هر نندي توڙي وڏي جي ڏنل ۽ بڌل آهي. ان هوندي به پنهنجي سگهڙپائيءَ سان شمشير هن کي ٽي_وي لاءِ اهڙي ته سانچي ۾ پلٽايو آهي جو ڊرامي جا سمورا ضروري جزا نهايت ئي خبرداريءَ سان نباهيل صاف نظر پيا اچن.

وڏ چريو جزيرو: انور پنهور هي جو ڊرامو 1998ع ۾ شايع ٿيو. هي سڄو ڊرامو علامتي هو هن ۾ موجوده سنڌي سماج جي حالتن جي اپٽار سهڻي نموني ڪئي وئي. هن ڊرامي جي پيشڪش بلڪل منفرد آهي. هن ڊرامي جا ڪردار اسڪول جا ٻار آهن، جيڪي غير معمولي، موضوع تي گفتگو ڪري رهيا آهن. ڊرامي جو موضوع مختيار نالي هڪ شاگرد هيئن ٻڌائي ٿو:

مختيار: ايازتوهان کي خبر آهي، ته اسان جي پاڙيسري ملڪ، وڏ جزيري جو دنيا سان رابطو ڪٽجي ويو آهي.هن ڊرامي کي سئفٽ جي سفر نامي Gulliuer's Travells وانگر پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي.

ڪاڪ ٽيل پارٽي :ڊرامن جي ترجمن جي لحاظ ڊاڪٽر بدر اڃڻ ٽي ايس ايلٽ جي مشهور ڊرامي جو ترجمو "ڪاڪ ٽيل پارٽي" جي نالي سان ترجمو ڪيو. جيڪو سنڌ ريڊرس فورم پاران 1998 ع ۾ شايع ٿيو. هي هڪ منظوم ڊرامو آهي. ۽ هي ڊرامو يوناني ديو مالائي کي جديد انداز ۾ پيش ڪيل آهي.

ڊراما: مشهور ڪهاڻيڪار، ڊراما نويس ۽ ناول نگار جي مختلف ڊرامن ٽي.وي. اسٽيج ۽ ريڊيو کي گڏ ڪري سنڌي ادبي بورڊ پاران 2009 ع ۾ شايع ڪيو ويو.

فيڊليو: جرمن اديب ۽ موسيقار لڊ وگ وان بيٿون جو اوپيرا ناٽڪ Fidelio 1802 ع ۾ شايع ٿيو ۽ بيحد گهڻو مشهور ٿيو. هن ناٽڪ جو ترجمو امان الله شيخ، جرمن ٻوليءَ مان سنڌي ريت "فيڊيليو" جي نالي سان ترجمو ڪيو. جيڪو فيڊرڪ نيومن فائونڊيشن طرفان 2010 ع ۾ شايع ٿيل آهي. هي ناٽڪ آزاديءَ جي تحريڪ تي ٻڌل آهي، هن ۾ اسپيني نواب امير 'فلورين'، سندس زال 'ليئنورا'، اسپين جو وزير اعظم 'ڊون فرنيڊو'، جيل جو گورنر 'پزارو'، چيف جيلر 'روڪو'، روڪو جي ڌيءُ 'مرسيلينا'، ناٽڪ جو هيرو ۽ 'مرسيلينا' جو چاهيندڙ جيڪوئن، هن ناٽڪ جا اهم ڪردار آهن. هن ناٽڪ جا سيئي قيدي پاڻ ۾ متحد آهن ۽ فرد جي آزادي ماڻڻ ۽ انصاف جو غلبو ٿيڻ لاءِ جدوجهد ۾ مصروف آهن. هن ناٽڪ ۾ انتهائي جذباتي منظر به ڏنل آهن، جيڪي مترجم انتهائي اصليت سان چٽڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

"آب حيات" : گوئٽي جي ساڳئي مشهور ناٽڪ "فائوسٽ" جو ترجمو رحيم خان جوڪئي "جرس"،اردو زبان جي نامياري ليکڪ صهبا اختر جي اردو منظوم ترجمي تان"آبِ حيات" (2006ع) جي نالي سان ڪيو آهي. اردو ترجمو "تاب دوام "رسالي "ماه نور" ۾ 1957ع ۾ شايع ٿيو هو. شاعر رحيم خان جوڪيو "جرس" بنيادي طور استاد آهي. جوڪيو صاحب هي ترجمو 1960ع ۾ مڪمل ڪيو. ان صاحب کي سروس مان رٽائرڊ ٿيڻ کان پوءِ شايع ڪرايو. هن ترجمي جي لاءِ ڊاڪٽر محمد علي مانجهي لکيو آهي ته گوئٽي شاعريءَ جا اڪيچار ڪتاب پڙهندڙن کي ڏنا، تنهن کانسواءِ هن جرمن شاعريءَ جا رسمي ۽ روايتي اصول جوڙيا. هن رومانويت ۽ جرمن ڪلاسيڪيت کي چهيو. سندس شاعريءَ کي موسيقيءَ سان

موزارٽ ۽ ماهلر (Mahler) جهڙن وڏن موسيقارن ملايو ۽ ان کي مشهور ڪيو. هاڻي، جرمنيءَ ۾ گوئٽي هڪ ثقافتي سگهه ۾ تبديل ٿي چڪو آهي. هُن پنهنجي نثر توڙي نظم ۾ جرمنيءَ جي لوڪ رسمن رواجن کي جوڙي، انهن کي دائميت ڏني."[8]

هيملٽ : هيملٽ جو سنڌي ۾ ترجمو 2017ع ۾ وحيد لاشاري ڪيو آهي. هن ترجمي کي اصل نالن ۽ ماڳ مڪانن سان پيش ڪيو ويو آهي. هن ڊرامي جي تعارف جي سلسلي ۾ مترجم لکيو آهي تہ:"هيملٽ؛ ڊرامو ڊينمارڪ جي شهزادي جي ڪهاڻي آهي. هيملٽ (مرڪزي ڪردار) ڊينمارڪ جي بادشاهه ڪيلاڊيس جو پائٽو ۽ بادشاهه ڪلاڊيس جي زال ۽ راڻي گرٽريوڊ جو پٽ هو. جيڪو ولايت ۾ پڙهندو هو ۽ پيءُ جي موت جي خبر ٻڌندي ئي ديس اچي وجي ٿو ۽ پنهنجي پيءُ جي موت جا سبب معلوم ڪرڻ ۾ لڳي وجي ٿو. هيملٽ؛ ڪي شڪ ٿي پوندو آهي تہ سندس پيءُ کي ڪنهن ماريو آهي، پوءِ پيءُ جي موت جو بدلو وٺڻ لاءِ آتو هوندو آهي. هيملٽ؛ ڊرامو نهايت ئي اهم ۽ ڪارائتو آهي ۽ هن ڊرامي ۾ سڀ جا سڀ ڪردارَ نهايت ئي اهم آهن."[9]

ڏاهو ناٿن: جرمن ادیب ۽ ڊراما نگار گوٿولڊ ايفريئم ليسنگ (1729_1781ع) جو ڊرامو "Nathan the Wise" ادبي دنيا ۾ وڏو مقام رکي ٿو. هي ڊرامو 1779ع ۾ شايع ٿيو هو. هن ڊرامي ۾ مذهبي رواداري لاءِ هڪ قسم جي جستجو ڏيکاريل آهي. اهو ڊرامو پهريون پيرو 1783ع ۾ برلن جي دوبلاٽنسز ٿيٽر ۾ پيش ڪيو ويو. سنڌي ٻوليءَ ۾ Nathan the Wise کي ذوالفقار راڄپر "ڏاهو ناٿن" جي نالي سان ترجمو ڪيو آهي، جيڪو 2012ع ۾ فريڊرڪ نيومن فائونڊيشن، اسلام آباد طرفان شايع ٿيو. هن ڊرامي ۾ مذهبي رواداريءَ جي مسئلي کي پيش ڪيو ويو آهي ۽ لبرلزم جي پرچار ڪئي وئي آهي. هي ڊرامو نہ تہ ڪاميڊي آهي نہ وري ٽريجڊي آهي، بلڪ روشن خيالي جي فڪر لاءِ سنجيدگي واري موضوع تي مبني آهي.

چند رهين ٿو دور: طارق عالم ابڙي 22 ڊرامن تي مبني ڪتاب "چند رهين ٿو دور" امرتا پبليڪشن پاران 2015ع ۾ شايع ٿيو. طارق عالم رنگين مزاج انسان هو

سندس لکيل ڊراما ۾ عاليشان ۽ رومانوي آهن. سندس پيهريون ٽي. وي ڊرامو "چنڊ رهين ٽو دور" 1974 ۾ پي ٽي وي تان نشر ٿيو.

83 جا ٽي ناٽڪ:نوجوان ليکڪ پروانی سيوهاڻيءَ جو اصل نالو منظور علی سومرو ولد گل محمد سومرو آهي. سندس پيدائش 21 جولاءِ1963 ع تي سيوهڻ ۾ ٿي. پروانی سيوهاڻيءَ جو پاراڻی ادب ۾ وڏو مقام آهي. سندس ڪيترائی ڪتاب شايع ٿيل آهن، جن ۾ ڊرامن جا " ٽياسيءَ جا ٽي ناٽڪ " ۽ اهم آهي، جنهن ۾ هن 1983 ع واري سال جا ٽي ڊراما شامل ڪيا آهن.

ماهتاب (سانگ ناٽڪ) ۽ گام جي عزت (سماجي ناٽڪ): منظور ڪوهيار ڪهاڻين جی ڪتابن کان علاوه ڪيترا ئی اسٽيج ڊراما، ٽی وي ڊراما، ادبی ڪالم ۽ ڊاڪيومينٽريز ۽ سفرناما لکيا آهن. ۽ هن کي ميجتا طور ڪيترا ئي ايوارڊ ملي چڪا آهن. سندس هي ڊراما ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيل آهن.

چنڊ رهين ٽو دور : طارق عالم ابڙي جي ٽي.وي ڊرامن جو ڪتاب "چنڊ رهين ٽو دور" جي عنوان سان 2015 ع ۾ امرتا پبليڪيشن، حيدرآباد پاران شايع ٿيو آهي، جنهن ۾ سندس 15 ڊراما ڏنل آهن

تنهنجي تند تنوار: هي ڪتاب مشهور عالم ۽ اديب سراج ميمڻ جي شاعري ۽ ڊرامن جو ڪتاب آهي. هي ڪتاب سراج انسٽيٽيوٽ آف سنڌ استديز پاران 2015 ع ۾ شايع ٿيو آهي. هن ڪتاب ۾ سراج جي ڇهه ڊراما ڏنل آهن. سراج الحق ميمڻ جو جنم ٽنڈو ڄام ۾ ٿيو. سراج صاحب مقابلي جو امتحان CSS پاس ڪري انڪم ٽيڪس آفيسر مقرر ٿيو. بعد ۾ نوڪري ڇڏي صحافت جي دنيا ۾ آيو ۽ ڪيترائي سال "هلال پاڪستان" سان وابسته رهيو. سراج ميمڻ جو شمار تمام وڏن ليکڪن ۾ ٿئي ٿو. ناول، ڊراما، افسانا، مضمون ۽ لسانيات وغيره تي سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. سنڌي ادب جي مشهور ناول نگار سراج ميمڻ جا پٽ ڪيترائي تاريخي ۽ سماجي ڊراما مختلف رسالن ۾ شايع ٿيا آهن. انهن ۾ "مورڙو ۽ مانگر مچ"، "گهاتو گهر نه آيا" ۽ "اڪبر جي حياتيءَ جو هڪ ڏينهن" اهم آهن. سندس هن ڪتاب ۾ شامل ڊرامن ۾ اڪبر جي حياتي جو هڪ ڏينهن 1956 ع ۾ شايع ٿيو هو. هي ڊرامو اصل انگريزي زبان جي ليکڪ نورا

رچرڊس جي ڊرامي جو ترجمو آهي. هن ڊرامي ۾ فتح پوري سڪري ۾ اڪبر بادشاهه، راجا توڊرمل، ۽ بين ڪيترن ئي ڪردارن جي وچ۾ مغل بادشاهه اڪبر جي هڪ ڏينهن جي زندگي کي چٽيو ويو آهي. هي ڊرامو پن ايڪتن تي مشتمل آهي. هن ڊرامي ۾ اڪبر جي انصاف، عدل و احسان کي وڏي شان و مان سان پيش ڪيو ويو. "گهاتو گهر نہ آيا" مورڙي ۽ مانگر مچ تي مبني لوڪ ڪهاڻي، جيڪا 1960ع ۾ مهراڻ ۾ شايع ٿي. هن ڊرامي جا ڪردار مورڙو ميربحر ۽ سندس پائر آهن. مورڙي جي بهادري ۽ دانائي هن ڊرامي جو مرڪزي خيال آهي. "پوچا ڏئم پير، ڏڪ مئي ڏول جا" ماهوار بادل مئي 1969 ۾ شايع ٿي. هي ڊرامو مشهور لوڪ داستان ليلاچنيسر تي مبني آهي. هن تاريخي ڊرامي کي سراج صاحب نئين انداز ۾ تاريخي ماڳن ۽ ڪردارن سميت پيش ڪيو آهي. هن ڊرامي ۾ ڪيترائي دفعا ڏکها ڏکها ڊائلاگ بہ چورايا اٿس. ان کان علاوه "جر ۾ ڦوٽو جيئن" (1963)، "پروفيسر" (1964)، "ويران اکيون"، "زخمي" ۽ ٻيا ڪيترائي ڊراما لکيا آهن. سراج صاحب جي ڊرامن تي نظر وجهڻ سان خبر پوي ٿي انهن مان ڪي لوڪ رومانوي داستانن تي مبني آهن، تہ ڪي تاريخي پسمنظر ۾ لکيل آهن تہ وري ڪي همعصر مسئلن تي آڌاريل آهن.

زخم زندگيءَ جا (امرجليل جا استيج، ريڊيو ۽ ٽي وي ڊراما) امرجليل سنڌي ٻوليءَ جو نالي وارو ڪهاڻيڪار ۽ ڊرامانويس آهي. سندس ڪيترائي ڊراما لکيل آهن. هي ڪتاب مختيار احمد ملاح جو ترتيب ڏنل آهي، جنهن ۾ امرجليل جا استيج، ريڊيو ۽ ٽي. وي جا ڊراما شامل آهن. هي ڪتاب 2015ع ۾ سنڌ ثقافت ڪاتي پاران شايع ٿيل آهي. هن ڪتاب ۾ هيٺيان ڊراما شامل آهن:

نمبر	ڊرامي جو نالو	سال
.1	انسان	استيج ڊرامو
.2	درياهه توتي دانهن	ريڊيو ڊراما (1967)
.3	سڃڻ سفر هليا	ريڊيو ڊراما (1968)
.4	زخم زندگيءَ جا	ريڊيو ڊراما (1970)
.5	اوندهه ۽ روشني	ٽي. وي ڊراما جون 1970

.6	متيءَ جا ماڻهو	ٽي. وي ڊراما نومبر 1970
.7	عيد	ٽي. وي ڊراما نومبر 1971
.8	هوندا سي حيات	ٽي. وي ڊراما مارچ 1972
.9	عيد ٽي وئي	ٽي. وي ڊراما مارچ 1972
.10	دوزخ	ٽي. وي ڊراما آگسٽ 1972
.11	ماءُ	ٽي. وي ڊراما 1972
.12	فرمانبردار	ٽي. وي ڊراما ڊسمبر 1972
.13	سير سوا سير	ٽي. وي ڊراما ڊسمبر 1973
.14	فنڪشن	ٽي. وي ڊراما 1974
.15	امتحان جي تياري	ٽي. وي ڊراما جنوري 1974
.16	ناٽڪ	ٽي. وي ڊراما ڊسمبر 1975
.17	اروڙ جو مست	ٽي. وي ڊراما آڪٽوبر 1974
.18	زندگي جو سفر	ٽي. وي ڊراما آڪٽوبر 1974
.19	ڳولهيان ڳولهيان مَ لهان	ٽي. وي ڊراما مئي 1976
.20	عيد مبارڪ	ٽي. وي ڊراما نومبر 1976
21	ماسي مستاني	ٽي. وي ڊراما فيبروري 1977
.22	بزدل	ٽي. وي ڊراما جولاءِ 1977
.23	شڪست ڪانپوءِ	ٽي. وي ڊراما 1978_1979

اڇي رات ڪارو چند: محمد علي پناڻ سنڌي ٻوليءَ جو نالي وارو شاعر، ڪهاڻيڪار ۽ ڊرامانويس آهي. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع آهن.هن ڪيترا ڊراما لکيا آهن، جن مان: "اڇي رات ڪارو چند" ۽ "انصاف" ڊراما سيريز کان سواءِ 20 کن سولو پلي مختلف چئنلن تان ٽيليڪاسٽ ٿيا آهن، جن ۾ هڪ ڊرامو" وهڪرو" نالي سان ڊائيلاگن کان سواءِ ٻه شامل آهي. سندس قسطوار ن ٽي وي ڊرامو "اڇي رات ڪارو چند" 2016 ع تي شايع ٿيل آهي.

قمر شهباز جا ڊراما: هي ڪتاب قمر شهباز جي نياڻي سبينا شهباز عيساڻيءَ جو سهيڙ ٿيل آهي، جيڪو سنڌ ثقافت کاتي پاران 2017ع ۾ شايع ٿيو. هن ڪتاب ۾ مختلف موضوعن تي قمر شهباز جا 10 ڊراما: قاتل ڪير، محمد بن قاسم، گلدستو (تي قسطون)، ٻيو گهاءُ، پريت جي ريت، مان ۽ منهنجو ساڻي، پريت پراڻي، گهاءُ نئون ، زخم زندگيءَ جا، هينئڙو هيرڻ پن الا، ۽ انڌريو اجالو ڏنل آهن.

قليچ ڊراما اينٽالاجي: مرزا قليچ بيگ جا ڪجهه ڊراما ته اڳيئي سنڌي ادبي بورڊ جي طرفان شايع ٿيل آهن، پر مرزا قليچ بيگ جي چيئر پاران نصير مرزا جو مرتب ڪيل ڪتاب "قليچ ڊراما اينٽالاجي " شمس العماءَ مرزا قليچ جا طبعزاد ۽ ماخوذ ڊراما" (اوليوم پهريون) 2020ع ۾ شايع ٿيو آهي. جنهن ۾ ڏهه ڊراما: ليلا مجنون، موهني، حسنا دلدار، انڪوائري آفيسر، شاهه ايليا، فيروز دل افروز، عزيز شريف، نيڪي ۽ بدي ۽ شهزادو بهرام ڏنل آهن.

مختلف رسالن ، جهڙوڪ نئين زندگي ۽ مهراڻ ۾ ۽ ٻيا ب ڪيترائي ڊراما شايع ٿيل آهن، جن مان ڪي هي آهن:

سال	نالو	ڊراما نگار	نوعيت	ڇپائيندڙ
1947	فرعون جي دل	محمد احسن 'مشتاق'	تاريخي ناٽڪ	ماهورا نئين زندگي (فيبروري)، ڪراچي.
1947	ماڳ جي محبت	مرزا گل حسن ڪربلائي	'مارئي ۽ ملير' جي موضوع تي ناٽڪ	مهراڻ مخزن، ڪراچي.
1950	آزادي ڏانهن	محمد ابراهيم جويو	انقلابي ناٽڪ	ٽريننگ ڪاليج فارمين ڊرئميٽڪ سوسائٽي حيدرآباد
1955	شاهدي	م. ع. ڏيپلائي	سماجي ننڍو ناٽڪ	سماهي مهراڻ(اونهارو) حيدرآباد.
1955	نجومي	م. ع.ڏيپلائي	سماجي ننڍو ناٽڪ	سماهي مهراڻ (سرءُ) حيدرآباد.

1955	هئڊروجن بم کان پوءِ	ابن حيات پنهور	ڪرشن چندر جي ناٽڪ جو ترجمو	سماهي مهراڻ (سرءُ)، حيدرآباد.
1956	واپيڙو	م. ع. ڏيپلائي	سماجي ننڍو ناٽڪ	سماهي مهراڻ (1)، حيدرآباد.
1953	هاري ۽ تعليم	محمد ابراهيم جويو	سماجي ننڍو ناٽڪ	زميندارِي شاهي، ڪتاب – هاري دارالاشاعت حيدرآباد.
1958	ڪلندي ڪلندي مري ويو	چنا شبير 'ناز'	چيخوف جو ناٽڪ (ترجمو)	سماهي مهراڻ (3 _ 4)، حيدرآباد.
1958	بانسري	الاهي بخش دودا پوري	بنگالي ناٽڪ جو ترجمو	ماهوار نئين زندگي (سيپٽمبر)، ڪراچي.
1956	ڪمدار	ڪشور جيون	سماجي ننڍو ناٽڪ	سماهي مهراڻ (1)، حيدرآباد.
1956	اڪبر جي حياتي.....	سراج	نورا رچرڊس جو ناٽڪ (ترجمو)	سماهي مهراڻ(3) ، حيدرآباد.
1957	مومل راڻو	ايازقادري	لوڪ ڪهاڻي تي ٻڌل منظوم ناٽڪ (قسطوار)	ماهوار نئين زندگي(سيپٽمبر)، ڪراچي.
1958	اي ڪپھ جا گوگڙا	محمد خان جمالي 'آواره'	گوربخش سنگھ جو ناٽڪ (ترجمو)	سماهي مهراڻ (3_ 4)،حيدرآباد.
1959	ايمان جي قيمت	ماهتاب منور عباسي	سماجي	نئين زندگي، فيبروري
1960	انقلاب	چنا شبير'ناز'	ريڊيائي ناٽڪ	ماهوار نئين زندگي (نومبر)، ڪراچي.
1960	گھيٽو	خواجہ گلزار	سماجي ناٽڪ	ماهوار ڳوٺ سڌار،

		علي		حِيدرآباد.
1960	منزل	مظفرحسين جوش	بنيادي جهموريت بابت	محڪمہ اطلاعات، حيدرآباد.
1960	گهاتو گهر نہ آئيا.	سراج	'مورڙو ۽ مانگر مڇ' لوڪ ڪهاڻي تي ٻڌل	سماهي مهراڻ (3_4)،حيدرآباد
1960	هن ڪن ۾	ابن فقير	سماجي ناٽڪ (قسطوار)	نئين زندگي (اپريل)، ڪراچي.
1960	ڪامياب ڪوڙو	غالب لطيف	مزاحيہ نندو ناٽڪ پيري ڪارنيلي The Liar جو ترجمو	نئين زندگي (ڊسمبر) ،ڪراچي.
1959	انصاف	محبوب علي جوکيو	شيڪسپيئر جي ناٽڪ جو ترجمو	سماهي مهراڻ(1)، حيدرآباد.'
1959	وڻجارا	سندري اُتم،چنداڻي	اصلوڪو نندو ناٽڪ	سماهي مهراڻ (2_3) حيدرآباد.
1959	جهڪندڙ اوچايون	موهن ڪلپنا	اصلوڪو نندو ناٽڪ	سماهي مهراڻ (4)، حيدرآباد.
1959	ايمان جي قيمت	ماهتاب محبوب	اصلوڪو ناٽڪ	ماهوار نئين زندگي(فيبروري)
1959	نئون صبح	چنا شبير'ناز'	انقلابي نندو ناٽڪ (قسطوار)	ماهوار نئين زندگي(مارچ)، ڪراچي.
1960	گهيٽر	خواجہ گلزا علي	مزاحيہ	ڪوٺ سڏار جنوري
1962	هندستان چڏي وڃو	ڪيرت ٻاباڻي	انقلابي نندو ناٽڪ	سماهي مهراڻ (2)، حيدرآباد
1962	دعوت نامو	ڪيرت ٻاباڻي	سماجي ناٽڪ	سماهي مهراڻ (4)،

				حيدرآباد.
1962	مهورت	رميش ڇاڇاڻي	سماجي ننڍو ناٽڪ (ترجمو)	ماهوار نئين زندگي (مارچ)، ڪراچي.
1962	ٻوءِ	نسيم ڪرل	اصلوڪو سماجي ننڍو ناٽڪ	ماهوار نئين زندگي(آڪٽوبر)، ڪراچي.
1963	پرمٽڙيون	محمد يوسف پنهور	مزاحيہ ننڍو ناٽڪ	زرعي ڪاليج سنڌي ڊرئميٽڪ سوسائٽي ٽنڈو ڇام
1961	ٽپال گهر	الاهي بخش بلوچ	ٽئگور جو 'ٽپال گهر' (ورتل)	سماهي مهراڻ (2 _ 3) حيدرآباد.
1961	چوڙيلڻ	رائچند هريجن	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	سماهي مهراڻ (4)، حيدرآباد.
1961	انٽرويو	رميش ڇاڇاڻي	سماجي ننڍو ناٽڪ (ترجمو)	ماهوار نئين زندگي (مئي)، ڪراچي.
1961	ميجر باربرا	مهرالنسا عبدالله	برنادشا جي ناٽڪ (ترجمو)	ماهوار نئين زندگي (جولاءِ)، ڪراچي.
1961	ڏيتي ليتي	ڪيول ٽي. موٽواڻي	سماجي ننڍو ناٽڪ	ماهورا نئين زندگي (ڊسمبر)، ڪراچي.
1963	گونگي زال	الهه بچايو لغاري	موليئر جو The Dumb Wife تان ورتل	سنڌ ٽيئٽرس، حيدرآباد.
1963	تعبير	ممتاز مرزا	بينش سليمي جي اڙدو ناٽڪ جو ترجمو	سماهي مهراڻ (1 – 2)، حيدرآباد.
1963	سورج مکي	ممتاز مرزا	سجاد حيدر جي اڙدو ناٽڪ جو	سماهي مهراڻ (3 _ 4)، حيدرآباد.

			ترجمو	
1963	جرمِ قوتو جيئن	سراج	سماجي ننڍو ناٽڪ	ماهوار نئين زندگي (مارچ) ڪراچي.
1963	ويهن ورهين کان پوءِ	مراد علي مرزا	سماجي ننڍو ناٽڪ	ماهوار نئين زندگي (اپريل)، ڪراچي.
1963	پوچا ڏٺم پير.....	سراج	سماجي ننڍو ناٽڪ	ماهوار نئين زندگي (جولاءِ سيپٽمبر)، ڪراچي.
1963	مرشد	غالب لطيف	مزاحيہ ننڍو ناٽڪ	ماهوار نئين زندگي (ڊسمبر)، ڪراچي.
1964	گل چنو گلنار جو	آغا سليم	سورٺ راءِ ڏياچ داستان تي ٻڌل ٽيبلو	گورنمينٽ ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد.
1964	ابوالحسن	محمد يوسف پنهور	اصلوڪو مزاحيہ ناٽڪ	زرعي ڪاليج سنڌي ڊرئميٽڪ سوسائٽي ٽنڈوجام.
1964	هاءِ پيري	عبدالحق ابڙو	مزاحيہ ننڍو ناٽڪ	
1964	معزز طوائف	غلام نبي ميمڻ	زان پال سارتر جي ناٽڪ جو ترجمو	سماهي مهراڻ (1)، حيدرآباد.
1964	چوراهو	مراد علي مرزا	ريڊيائي ناٽڪ	سماهي مهراڻ (2،3) حيدرآباد.
1964	روپ ٻهروپ	آغا سليم	ريڊيائي ناٽڪ	سماهي مهراڻ (3_2) حيدرآباد.
1964	موسم ءِ محبت	مصطفيٰ قريشي	سليم احمد جي اڙدو ناٽڪ جو ترجمو	سماهي مهراڻ (4)، حيدرآباد.
1964	مياڻيءَ جي	مرزا گل حسن	اصلوڪو	ماهوار نئين زندگي

	جنگ	ڪربلائي	تاريخي ناٽڪ	(اپريل)، ڪراچي.
1946	شهزادا	محمد دائود سولنگي	سماجي ننڍو ناٽڪ	ماهوار نئين زندگي (جون)، ڪراچي.
1964	پروفيسر	سراج	سماجي ننڍو ناٽڪ (قسطوار)	ماهوار نيئن زندگي (ڊسمبر)، ڪراچي.
1965	سنگهارن جي سار	غالب لطيف	شاهه جي ڪلام تي ٻڌل ناٽڪ	ماهوار نئين زندگي (جون)، ڪراچي.
1965	انسان	امر جليل	سماجي ننڍو ناٽڪ	ماهوار نئين زندگي(آڪٽوبر)، ڪراچي.
1965	آخري رات	ممتاز مرزا	طعبزاد، موهن جو ڏڙو دور تي ٻڌل ريڊيو ناٽڪ	سماهي مهراڻ (2 _ 1) حيدرآباد.
1966	ڦڙي ڦڙي تلاءُ	چنا شبير 'ناز'	سماجي ننڍو ناٽڪ	ماهوار نئين زندگي (جنوري)، ڪراچي.
1966	انصاف جو ملهه	قاضي خادم	سماجي ننڍو ناٽڪ	ماهوار نئين زندگي (مئي)، ڪراچي.
1966	ملاقات	عبدالحق خادم	سماجي ننڍو ناٽڪ	ماهوار نئين زندگي (نومبر/ ڊسمبر)، ڪراچي.
1967	واٽون ۾ نيٽ	ممتاز مرزا	طبعزاد ريڊيو ناٽڪ	سماهي مهراڻ (4)، حيدرآباد.
1967	سي ئي جوين ڏينهن	ممتاز مرزا	طبعزاد ريڊيو ناٽڪ	ماهوار نئين زندگي (فيبروري_ قسطوار)، ڪراچي.
1968	ڳالهوڙو	حبيب الله مرزا	مزاحيه ننڍو ناٽڪ	ماهوار نئين زندگي(مارچ)، ڪراچي.

1968	تند ڪتارو ڪنڌ	عبدالڪريم بلوچ	سورٺ راءِ ڏياچ، داستان تي ٻڌل	ماهوار نئين زندگي (مئي)، ڪراچي.
1968	پنرو بدام	ممتاز مرزا	اصلوڪو ريڊيو ناٽڪ	سماهي مهراڻ (1)، حيدرآباد.
1968	موت ۽ مفاصلو	قاضي خادم	ايڊگرالن پو جي ڪهاڻي تي ٻڌل	سماهي مهراڻ (2)، حيدرآباد.
1968	اداس پاڇا	مراد علي مرزا	اصلوڪو ريڊيو ناٽڪ	سماهي مهراڻ (3)، حيدرآباد.
1970	پڙاڏو سو سڌ	ممتاز مرزا	سماجي ريڊيو ڊرامو	سماهي مهراڻ (1 _ 2)، حيدرآباد.
1970	ڪاريگر شاعر	چنا شبير 'ناز'	سماجي ناٽڪ	سماهي مهراڻ (1 _ 2)، حيدرآباد.
1970	ليک	نور شاهين	مزاحيہ ننڍو ناٽڪ	ماهوار نئين زندگي (مئي)، ڪراچي.
1970	جوڳي	عبدالڪريم بلوچ	سماجي ننڍو ناٽڪ	ماهوار نئين زندگي (نومبر)، ڪراچي.
1970	عيدن خان جي عيد	عبدالڪريم بلوچ	مزاحيہ ننڍو ناٽڪ	ماهوار نئين زندگي (ڊسمبر)، ڪراچي.
1971	اونده ۽ روشني	امرجليل	سماجي ٽي وي ناٽڪ	سماهي مهراڻ (1)، حيدرآباد.
1971	متي جا ماڻهو	امرجليل	سماجي ٽي وي ناٽڪ	سماهي مهراڻ (3)، حيدرآباد.
1975	ٻوءِ ٻهار جي	شوڪت حسين شورو	سماجي ريڊيو ناٽڪ	سماهي مهراڻ (1)، حيدرآباد/ ڄام شورو
1975	متيءَ جا راندڪا	انور بلوچ	سجاد حيدر جو اڙدو ريڊيو ناٽڪ (ترجمو)	سماهي مهراڻ (1)، حيدرآباد/ ڄام شورو
1976	فيصلو	شوڪت حسين	سماجي ريڊيو	سماهي مهراڻ (1) _

		شورو	ناٽڪ	حيدرآباد/ جامشورو
1977	لهرين لڪ لباس	مراد علي مرزا	توفيق الحڪيم جو ناٽڪ (ترجمو)	'پرڪ' سنڌ يونيورسٽي، جام شورو.
1977	وڍيا جي ويڄن	رشيد پٽي	سماجي ناٽڪ	'پرڪ' سنڌ يونيورسٽي، جام شورو
1977	دنگي منجھ دريا	علي بابا	سماجي ٽي وي ناٽڪ	سماهي مهراڻ(1 ـ 2) ، حيدرآباد/جام شورو.
1978	ڪارونجھر جي ڪور	علي بابا	ٽي وي ناٽڪ	سماهي مهراڻ(1)، حيدرآباد/جامشورو.
1978	ذات جي ڏيھ ۾	ايازعالم ابڙو	سماجي ٽي وي ناٽڪ	سماهي مهراڻ(4)، حيدرآباد/جامشورو.
1979	مقروض جو موت	نوازعلي 'شوق'	سماجي ٽي وي ناٽڪ	ماهوار پيغام(جنوري)، ڪراچي.
1980	بدنصيب	نوازعلي'شوق'	سماجي ننڍو ناٽڪ	ماهوار پيغام (مئي/جون)، ڪراچي.

سنڌي ادب جي وڏي بدقسمتي اها آهي تہ ادارن جي سر پرستي نہ هئڻ سبب ڪيترائي ڪتاب ڇپجڻ کان اڳ ئي گم ٿي ويا. خاص طور تي ڊراما اهڙي روش جو شڪار ٿيا آهن. ان کان علاوہ ڪيترن ئي اديبن جا ڊراما ڪتابي صورت جي بجاءِ مختلف رسالن ۽ اخبارن ۾ قسطوار شايع ٿيا آهن. انهن ڊرامن کي ڪتابي صورت ۾ آڻي محفوظ ڪرڻ گهرجي.

آزاديءَ کان پوءِ اسٽيج ڊراما

ڊراما جو اصل ۾ صحيح مقام اسٽيج آهي ۽ نہ فقط ڪتاب. بلڪ هيئن چئجي تہ سنو ناٽڪ اهو آهي جيڪو ٻنهي ذريعن سان زندھ رهي. اسٽيج ٿئي تہ داد حاصل ڪري ۽ ڪتاب ۾ هجي تہ ادبي زندگي ماڻي. سنڌي ڊرامو ورهاڱي کان

پوءِ اسٽيج تي ڪا خاص ترقي ڪري نہ سگھيو آھي.ان جو وڏو سبب اڳ ۾ بيان ڪيو ويو آھي تہ ڊرامن لکندڙن ۾ گھٽائي ھندو اديبن جي ھئي ۽ اڪثر ناٽڪ منڊليون پڻ انھن جون ئي ھيون. سندن لڏي وڃڻ ڪانپوءِ ھتي سنڌ جا اديب غريب ھئڻ ڪري نيون ناٽڪ منڊليون جوڙائي نہ پئي سگھيا. اڳ موجود ناٽڪ منڊلين ۾ سئنيما ھال جڙي ويا، جتي سنڌي فلمن جي جاءِ تي ٻين ٻولين جون فلمون ھلڻ لڳيون.

ڊاڪٽر محمد يوسف پنھور مطابق "اسٽيج ڊرامو ھن وقت لکڻ ۽ وري انھيءَ کي ادبي معيار مطابق اسٽيج تي پيش ڪرڻ نھايت اوکو ڪم پائنجي پيو. اھو انھيءَ ڪري ٻہ جو ھن دور جو ليکڪ لکڻ وقت سيڪ ڪان پھرين پنھنجي قلم جو اثر ڏيکارڻ تہ چاھي ٿو، جيڪا سندس فطري جبلت آھي، مگر انھيءَ جي اثر جو اجورو ٻہ ذھن ۾ رکي ٿو ۽ اھو ھاڻ ھڪ طرح سان سندس جائز حق ٻہ آھي، ڇاڪاڻ تہ اڄ جتي ٽي وي ۽ ريڊيو جھڙا نشرياتي ذريعا ڪنھن ٻہ ليکڪ جي ڊرامي کي پيشڪش جي قابل سمجھي انھيءَ ليکڪ کي معقول اجورو ڏين ٿا تہ پوءِ اتي اھو ليکڪ اسٽيج ڊارمي لکڻ کي ريڊيو ۽ ٽي وي جي مقابلي ۾ فوقيت ڪيئن ٿو ڏئي سگھي."(10)

آزاديءَ کان اڳ سنڌ جا شھر ۽ ٻھراڙيون ثقافتي سرگرمين جا گڙھ رھيون آھن. مختلف شھرن ۾ ڊراما ڏيکاريا ويندا ھئا. آزادي ڪانپوءِ جڏھن ھڪ دفعو ٻيھر اھڙيون سرگرميون شروع ٿيون تہ سڄي سنڌ جو نوجوان چست، سرگرم ۽ سماجي براين کان پاڪ ھوندو ھو. ان دور ۾ جوا، دھشتگردي، اقربا پروري، مذھبي جنونيت، لساني جڪڙا وغيرہ نہ ھوندا ھئا. توڙي جو غربت گھٽي ھئي، پر ماڻھن ۾ ميل محبت گھٽي ھوندي ھئي. اسٽيج ڊرامن ۾ عام ماڻھن جي مسئلن کي بيان ڪيو ويندو ھو، جن ۾ مزاح ٻہ ھوندو تہ طنزيہ سماجي براين جي اپٽار ٻہ ھوندي ھئي. حيدرآباد سنڌ جي ناٽڪ منڊلين جو مرڪز ھئي. آزادي ڪانپوءِ جي اسٽيج ڊرامن لاءِ شوڪت حسين شورو لکي ٿو تہ: "سنڌ ۾ ناٽڪ تہ گھڻا لکيا ويا آھن ۽ اھي رسالن ۾ يا ڪتابن ۾ ڇپيا ٻہ آھن. پر انھن مان ڪي اھڙا ٿورا خوشنصيب ناٽڪ آھن، جيڪي اسٽيج تي اچي سگھيا آھن. ورھاڱي کان پوءِ سنڌ ۾ ناٽڪ

کي نئين سر جيئارڻ جون کوششون ٿيون ۽ ان ڏس ۾ نيون ناٽڪ منڊليون ٻه ٽهيون، پر اهي مستقل بنيادن تي ڪم نه ڪري سگهيون. هر ناٽڪ منڊلي هڪ کان وڌي وڌ ۾ وڌ ڇهن ستن تائين ناٽڪ ڪري سگهي آهي. انهن ٻين سان گڏ مرزا قليچ بيگ، عثمان ڏيپلائي، منگهارام ملڪاڻي، رميش ڄاڃاڻي، آغا سليم، قمر شهباز جهڙن مشهور ليکڪن جا ناٽڪ اسٽيج تي آندا. ڪجهه سالن کان پوءِ اهي ناٽڪ منڊليون گم ٿي ويون."[11]

آغا سليم جا اسٽيج لاءِ لکيل تاريخي ڊراما "دودو چنيسر"، "دولهه دريا خان" ۽ "گل چنو گرنار جو" شايد ئي ڪنهن کان وسري سگهن. هن ڊرامن لاءِ ڊاڪٽر عبدالجبار جوٽيجي لکيو آهي ته "1970ع ۾ ڪي معياري ۽ اعليٰ درجي جا ناٽڪ کيڏيا ٻه ويا آهن. تن ۾ آغا سليم جا ٻه ناٽڪ "دودو چنيسر" ۽ "دولهه دريا خان" بالترتيب کيڏيا ويا. ڏسڻ وارن ٻنهي کي تمام گهڻو پسند ڪيو. جيڪو جوش و خروش نظر آيو ان مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته اسان جا ماڻهو ناٽڪ لاءِ آتا آهن، رڳو ڪا ڊرئمينڊ سوسائٽي هجي جو ناٽڪن کي ڪتابن مان کڻي اسٽيج تي آڻي."[12]

ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته سنڌ ۾ ناٽڪ جو شوق گهڻو آهي. ان ڪري ننڍن ننڍن شهرن ۾ ٻه مختلف نالن سان ناٽڪ منڊليون ٺهيل آهن، جيڪي سال ۾ هڪ ٻه پيرا ڪو ناٽڪ آڻيندیون آهن. انهن ناٽڪن جا ليکڪ، ڊائريڪٽر ۽ آرٽسٽ شوقين ۽ سيکڻاڻ ئي هوندا آهن. ناٽڪ منڊلين جي حوالي سان خاص طور حيدرآباد، لاڙڪاڻي، دادو ۽ ٺٽي ۾ ڪجهه گروپ وڌيڪ سرگرم آهن. پر جڏهن ڪان سنڌي ٽي وي چينلن "ڪي ٽي اين"، "سنڌ ٽي وي" "ڏرتي"، "ڪشش"، "مهراڻ" ۽ "آواز" شروع ٿيا آهن ته انهن ناٽڪ منڊلين جي سرگرمي متاثر ٿي آهي. ڪارڻ اهو آهي ته اسٽيج جي ڪلاڪارن هلندڙ ٽي وي ڊرامن ڏانهن رخ ڪيو آهي. ڪي ڊرئمينڊ گروپ وري وڊيو فلمون ٺاهڻ لڳا آهن. آزاديءَ کان پوءِ سنڌ ۾ مختلف دورن ۾ ڪي ڊرئمينڊ سوسائٽيون، ڪلب، منڊليون وغيره قائم ٿيون، پر گهڻيون ڪامياب ٿي نه سگهيون. ڪجهه اهم سوسائٽين ۽ ڪلبن جو تعارف ڏجي ٿو:

اتحاد آرٽ ڪلب، حيدرآباد: 1955ع ۾ هيءَ ڊرئمينڊ ڪلب ڪوڪر محلي

حيدرآباد جي نوجوان فنڪارن جي سر جوشيءَ سان قائم ٿي، جنهن طرفان سڀ کان پهرين مينارام هال ۾ "سسئي پنهون" ناٽڪ پيش ڪيو ويو هو.

ڪوهه نور ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد: 1956ع ۾ برپا ٿيندڙ هن ڊرئميٽڪ ڪلب جو باني ستار نوحاڻي هو، جنهن جي نگرانيءَ هيٺ مشهور ڊراما "مومل راڻو" ۽ "درد دل" رچايا و يا هئا.

مهراڻ آرٽ سرڪل، حيدرآباد: 1957ع ۾ هن ڊرئميٽڪ سرڪل جو پايو ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي اديبن ۽ فنڪارن جي ڪوششن سان رکيو ويو هو. هن ڊرئميٽڪ سرڪل طرفان سنڌ يونيورسٽي، ايلسا قاضي اولڊ ڪئمپس جي اسٽيج تي پهريون ناٽڪ "ليلان چنيسر" پيش ڪيو ويو.

سٽيزن ڊرئميٽڪ سوسائٽي، شڪارپور

هن سوسائيٽيءَ جي سلسلي ۾ آغا سليم لکيو آهي ته "سنڌي زبان جي مشهور شاعر، اديب ۽ ڊرامانويس آغا صوفي جي فرزند آغا ضياءُ الدين خان درانيءَ شڪارپور ۾ " سٽيزن ڊرئميٽڪ سوسائٽي" قائم ڪئي. آزاديءَ کان اڳ ۾ شڪارپور ۾ قائم "ڏرم اپڪار اميچوئر سوسائٽي" جو قائم ٿيل آڊيٽوريم خوش قسمتيءَ سان اڃان سئنيما هال ۾ تبديل نه ٿيو هو، اتي ڊراما اسٽيج ٿيا، ان ۾ گانن جي پرمار ۽ معاشرتي منظرن هوندا هئا. هيءَ سوسائٽيءَ معاشي بحران جي ڪري ختم ٿي وئي." (13)

گورنمينٽ ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد: هن سوسائٽيءَ جي آزاديءَ کان اڳ به هڪ وڏي تاريخ آهي، پر 1960ع کان گورنمينٽ ڪاليج (قليلي) حيدرآباد ۾ هڪ دفعو ٻيهر سنڌي ڊرئميٽڪ سوسائٽي برپا ڪئي، جنهن جا اداڪار ۽ فنڪار استاد ۽ شاگرد هئا. ڊاڪٽر غلام علي الانا لکيو آهي ته ."هن ڪاليج ۾ پيش ٿيندڙ ڊراما، ڪاليج اندر ثقافتي سرگرمين جي جان هوندا هئا. مون کي ياد آهي ته پروفيسر قلباڻيءَ هن ڪاليج جي اسٽيج تان جڏهن مرزا قليچ بيگ جو ڊرامو "انڪوائري آفيسر" پيش ڪيو تڏهن سجي حيدرآباد ۾ هلچل مچي وئي. اهڙيءَ طرح قلباڻيءَ صاحب هن ڪاليج جي اسٽيج تان خانچند درياڻيءَ جو ورهاڱي کان اڳ پيش ڪيل ڊرامو "ملڪ جا مدبر" وري پيش ڪيو. هن ڊرامي

حيدرآباد واسين کي ڏاڍو متاثر کيو."[14]

سنڌ ٿيٽر، جيکب آباد: جيکب آباد ۾ سنڌ جي ثقافتي سرگرمين جو محور رهيو آهي. غالب لطيف جي کوششن سان جيکب آباد ۾ "سنڌ ٿيٽر" جو بنياد پيو. هتان، جيکب آباد سميت اتر سنڌ جي کيترن ڊراما نگارن جا ڊراما اسٽيج کيا ويا. هن ٿيٽر جي قيام ۾ غالب لطيف جو وڏو کردار هو. هن ٿيٽر سڀ کان پهرين "گونگي زال" اسٽيج کيو هو. ان کان پوءِ مرزا قليچ بيگ جو "انکوائري آفيسر" پڻ اسٽيج تي آندو. آغا سليم جو "دودو چنيسر" به هتي اسٽيج ٿيو.

گرين هال، نوابشاهه: گرين هال نوابشاهه طرفان کيترائي يادگار ڊراما پيش ٿيا، مشهور افسانه نگار ۽ ڊراما نويس امر جليل جو ڊرامو "پڑاڏو" پڻ هتان اسٽيج ٿيو.

زرعي کاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ٽنڈو جام: 1962ع ۾ سنڌ زرعي کاليج ٽنڈو جام جي استادن ۽ شاگردن هيءَ ڊرئميٽڪ سوسائٽي ٺاهي هئي، جنهن بعد ۾ کاليج جي پرنسپال پروفيسر عبدالغني پيرزادي صاحب جي سرپرستي هيٺ هر سال ڊراما فنڪشن ۾ بهترين ڊراما پيش کيا بعد ۾ زرعي کاليج زرعي يونيورسٽي ٿي ويو. هن سوسائٽيءَ جو وڏو ڊراما نويس محمد يوسف پنهور هو، جنهن تمام گهڻا ڊراما لکي، هن سوسائٽيءَ کي آباد رکندو آيو.

پريات آرٽ سرکل، حيدرآباد: 1960ع واري ڏهاکي دوران حيدرآباد ۾ "لطيفي لٽرري سوسائٽي"، ابن حيات پنهور، نثار حسيني ۽ غلام نبي جي سرجوشيءَ سان قائم ٿي. هن سوسائٽي، شمس العلماءُ مرزا قليچ بيگ ۽ ٻين شاعرن جون ورسيون ملهايون. اڳتي هلي آرٽ ۽ ڊراما نويسي جي فن کي فروغ ڏيڻ لاءِ هن سوسائٽيءَ پاران 1964ع ۾ "پريات آرٽ سرکل" قائم کيو ويو. هن سرکل جي قيام جي سلسلي ۾ ناز پٽي لکيو آهي ته "جيئن ته لطيفي سوسائٽي صرف ادبي سرگرمين تائين محدود هئي، ان کري سنگت جو خيال ٿيو ته ادب سان گڏ ثقافت ڏانهن به قدم وڌائجي. اها ڳالهه ڳٽي جنوري 1964ع ۾ "پريات آرٽ سرکل" جي نالي سان ثقافتي ۽ ادبي ادارو قائم کيو ويو. ورهاڱي بعد اسان جي سنڌ ۾ اهڙي قسم جي ادرن جي واقعي کمي پئي رهي آهي، خاص طور سان اهڙي دور ۾ جڏهن ته آمرانه قوتون بام عروج تي هجن ۽ لکڻي پڑهڻي، ٻولي توڙي گيتن تي

بہ پھرا ھجن. تڏھن ھڪ خاص قومي پروگرامن کي کٹي اسٽيج تي اچڻ ھڪ جرئت جو ڪم آھي."(15)

ھن اداري سنڌي ادب ۽ ثقافت جي ترقي ۽ ترويج توڙي ادب جي صحتمند قدرن کي نئين سر اجاگر ڪرڻ لاءِ وڏي لڳن سان ڪم ڪيو آھي. ھن سرڪل جي بانيڪار ۽ ھدايتڪار نثار حسيني اسٽيج تي پنھنجي وقت جا يادگار ڊراما پيش ڪيا. ھن اداري جي اسٹيج ڪيل ڊرامن ۾ ڪي ھن ريت آھن:

نمبر	ڊرامو	ليکڪ
.1	انڪوائري آفيسر	مرزا قليچ بيگ
.2	منشي	مرزا قليچ بيگ
.3	حرڪت مان برڪت	مرزا قليچ بيگ
.4	ڪوڙو نوٽ	مرزا قليچ بيگ
.5	نيم حڪيم نيم ملان	مرزا قليچ بيگ
.6	آزاديءَ ڏانھن	محمد ابراھيم جويو
.7	نجومي	محمد عثمان ڏيپلائي
.8	شھيد بختاور	منير احمد
.9	ٻرندي رھندي لاٽ	شوڪت شورو
.10	اڳتي وڌبو	نثار حسيني
.11	پوٽ	عبدالعزيز سمون
.12	دودو سلطان	نثار حسيني
.13	سھڪار	مرزا اسد بيگ
.14	ٽيپو	نثار حسيني
.15	چنڊ ۽ رلي	غزالہ شاھين
.16	جل جل مشعل جل جل	نثار حسيني
.17	چنڊ جو سير	محمد بخش دائود پوٽو
.18	مڙيا مچ ھزار (ٽيبلو)	نثار حسيني
.19	ڪاڪ ڪڙھي وڻ ٻريا (ٽيبلو)	نثار حسيني

.20	ڏات جي لات (ڪينجهر ڪناري) (ٽيبلو)	نثار حسيني
.21	سامونڊين سڙهه سنيپايا (ٽيبلو)	نثار حسيني
.22	دودي سومري جو موت	شيخ اياز
.23	عيد برادري	قمر شهباز
.24	ميٽ دي وتايو	نثار حسيني
.25	حملو(ٽيبلو)	امداد حسيني

سنڌ پيپلز ڪلچرائنڊ آرٽس ڪائونسل، حيدرآباد:

1973ع ۾ سنڌ آرٽ ائنڊ ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ جو نالو بدلائي سنڌ پيپلز ڪلچرل ائنڊ آرٽس ڪائونسل (سپڪاڪ) رکيو ويو. جنهن جا بانيڪار اسرار شام ۽ اشرف بلوچ هئا.

گلفام آرٽس سرڪل، حيدرآباد:1974ع کان هن آرٽ سرڪل جو پايو شهزادي گلفام رکيو ۽ ناٽڪ ڏسندڙن جي لاءِ تفريحي پهلو نظر ۾ رکي فن جو مظاهرو ڪيو.

شاهه لطيف ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد:1975ع ۾ برپا ٿيندڙ هن ناٽڪ منڊليءَ جا روح روان قاسم فاني ۽ اشرف بلوچ هئا، جيڪي هن جا ليکڪ ۽ هدايتڪار پڻ هئا.هن سوسائٽي طرفان قاسم فاني ڪيترائي ڊراما لکيا، جن ۾ شيشي جو گهر(1975)، مادرن هير رانجهو(1976) مور ٿو تلي(1980) اهم آهن. هي ڊراما مختلف ڪردارن جي نمائندگي ڪن ٿا. قاسم فاني جا ڊراما مزاح سان گڏوگڏ سماجي براين جي به سڻي عڪاسي ڪن ٿا".[16]

جهولي لال ڊرئميٽڪ سوسائٽي:حيدرآباد ۾ رنگ منچ جي پراڻي روايت کي جياريندي ايندڙ جهولي لال ڊرئميٽڪ سوسائٽي جو وڏو نالو هو. جهولي لال ڊرئميٽڪ سوسائٽي 1978ع کان ناٽڪ پيش ڪندي پئي اچي، جيڪي گهٽو ڪري نادر بلوچ ڪيا آهن. انهن ناٽڪن ۾ "ڏڳو پير پيران"، "جيجل ڏرتي ماءُ"، "وطن يا ڪفن"، "رت جا سهرا"، "هل صابل مينڊي تي"، "مستر ٻتاڪي"، "خميسو ڏڇي ۾"، "سنڌ جو ماڻهو موتيءَ داڻو"، "عشق"، "عيد دل وارن جي"، "تماشو"،

"مستر مداري"، "زال زهر مڑس ماکي" ۽ ٻيا ڪيترائي ناٽڪ استيج تي هڪ کان وڌيڪ ڀيرا پيش ٿي چڪا آهن.

مهراڻ آرٽ ڪلب، شهداد ڪوٽ: 1978ع کان هن آرٽ ڪلب ۾ علي چانڊيو ۽ مدد علي وفا جي گڏيل ڪوششن سان ڪيترائي ڊراما رچايا مکيہ ليکڪ ۽ هدايتڪار ٻہ پاڻ ٻئي هئا.

سنڌي آرٽسٽ فورم، حيدرآباد: 1979ع ۾ هن ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ جو پايو اسرار شام وڏو. هن جو مکيہ ليکڪ ۽ هدايتڪار ٻہ پاڻ اسرار شام هو."[17]

سنڌي آرٽسٽ ڪلب، حيدرآباد: 1979ع ڌاري هيءَ ناٽڪ منڊلي برپا ٿي جنهن جو بانيڪار اشرف بلوچ هو. جيڪو پاڻ هن منڊليءَ جو ليکڪ ۽ هدايتڪار پڻ هو.

ايشين آرٽس اڪيڈمي، ڪراچي: 1979ع ۾ هيءَ اڪيڈمي قمر شهباز ۽ ساٿين جي ڪوششن سان قائم ٿي. هن جو مکيہ ليکڪ ۽ هدايتڪار قمر شهباز هو.

سنڌي ناٽڪ سپا: 1980ع واري ڏهاڪي ۾ ڪجهہ ريڊيو ۽ٽي. وي فنڪارن ڪراچيءَ ۾ "سنڌ ناٽڪ سپا" جي نالي تنظيم قائم ڪئي، جنهن سرواڻن ۾ نور محمد لاشاري ۽ يوسف علي هئا. هو علي پائي آڊيٽوريم ۾ ڊراما استيج ڪندا هئا، جن ۾ "ڪتي آيو خير سان" ۽ "گهوٽ اٽموٽ" ڪافي مشهور ٿيا هئا.

انڊس ويلي ٿيٽر، حيدرآباد: مارچ 2001ع ۾ ڪجهہ نوجوان اديبن، تعليمي ماهرن، اداڪارن استيج ڊرامن کي ٻيهر جئارڻ لاءِ انڊس ويلي ٿيٽر جو بنياد وڌو. هن ۾ اي ۔۔ جي ۔۔ چانڊيو، حفيظ ڪنير، ارشاد لغاري ۽ ذوالفقار شاهہ جو وڏو هٿ هو. شوڪت حسين شورو مطابق: "سيپٽمبر 2001ع ۾ اشرف بلوچ آرٽس ڪائونسل ۽ انڊس ٿيٽر پاڻ ۾ گڏجي هڪ نئين گروپ انڊس وئلي ٿيٽر جو بنياد وڌو جيڪو پروفيشنل ۽ Committed آرٽسٽن جو سنگم آهي. ان گروپ جو چيئرمين اي۔جي۔چانڊيو ۽ سيڪريٽري اشرف بلوچ آهي، جيڪي ٻئي ايڪٽر هجڻ سان گڏ ڊراما ڊائريڪٽر پڻ هئا. ناٽڪ سان چاهہ رکندڙ ماڻهن پنهنجي شوق خاطر وقت بوقت ڪوششون پئي ڪيون آهن، پر استيج ورهاڳي کان اڳ وارو اوج ڪونہ ماڻي سگهيو آهي ۽ نہ وري اڄ تائين ٿيٽر ڪمرشل بنيادن تي قائم ٿي سگهيو آهي. ڪمرشل استيج نہ هجڻ سبب ناٽڪن جون ٽڪيٽون ڪونہ

وڪامنديون آهن. تماشائين ۾ اها عادت ئي ڪانهي ته اهي ٽڪيٽ خريد ڪري ناٽڪ ڏسڻ وڃن. رواج اهو آهي ته ڪنهن به ناٽڪ کي اسٽيج تي آڻڻ کان اڳ دعوت جا ڪارڊ ڇپرايا ويندا آهن، جيڪي پهچ وارن سرڪاري طور اثر رسوخ وارن ماڻهن کي ڏنا ويندا آهن جتان donation جي صورت ۾ ڪجهه رقم ملي ويندي آهي ۽ ان رقم مان ناٽڪ منڊلين کي هلايو ويندو آهي."[18]

ڏهرڪي سرمست ويلفيئر ايند ڪلچرل سوسائٽي : هن تنظيم جو بنياد شاهنواز چانڊيي جي ڪوششن سان 1995 ع ڌاري پيو. اصل ۾ هي پهريائين 1992 ع ڌاري قائم 'سرمست ڊرئميٽڪ سوسائٽي 'ڏهرڪي طور ڪم ڪندي هئي .ان جو بنيادي مقصد سنڌ ۾ اسٽيج ڊرامن کي هٿي وٺرائڻ هو.سرمست ويلفيئر ايند ڪلچرل سوسائٽي ڏهرڪي کي شاهنواز چانڊيو جي وفات کانپوءِ اورنگزيب ساگر اڳتي وڌايو. انهيءَ سوسائٽي پاران هر سال اسٽيج ڊراما ڪرايا ويندا هئا .ڏهرڪي، اوباوڙو، ميرپور ماٽيلو، ڪشمور، گهوٽڪي، صادق آباد، لاڙڪاڻو، ريتي، ڪوٽ جاني گبول، ڪوٽ 8 نمبر ڪوهه، لينجهر، خانپور مهر ۽ ٻين هنڌن تي اسٽيج ڊراما ڪرايا ويا. انهن اسٽيج ناٽڪن مان حاصل ٿيندڙ پئسو سماجي پلاٽيءَ جي ڪمن لاءِ ڪتب آندو ويندو هو ۽ ڪتابن جي مفت فراهمي، ڏهرڪي تعلقہ اسپتال ۾ داخل مريضن جي مدد ڪرڻ، مشاعرا ۽ ادبي محفلون ڪرائڻ ۾ ٻيا سماجي پلاٽيءَ وارا ڪم سرانجام ڏنا ويا. ڪجهه مشهور ڊرامن مان: "ماروي"، "پاپي"، "جلاد"، "ظالم"، "صنم بيوفا"، "گلو بادشاهه"، "ستڙ پٽ ستڙ"، "ٽپڙ ٽيشڻ تي"، "گدو بندر"، "گهر ڦر ته هوا لڳئي"، "ڌرتي جا غدار" وغيره ڏاڍا مقبول ٿيا."[19]

ڪراچي آرٽس ڪائونسل:موجوده دور ۾ محمد ايوب شيخ جي ڪوششن سان سنڌي نوجوانن کي ڪراچي آرٽس ڪائونسل ۾ اڇ وڇ وڌي آهي ۽ سنڌ جا نوجوان به پنهنجا ڊراما اسٽيج ڪري رهيا آهن. ان کان علاوه، سنڌ جو ثقافت ڪاتو به اهڙن نوجوانن جي همت افزائي ڪري رهيو آهي، جنهن ڪري به سنڌي ڊرامن کي ڪراچيءَ جي شهر ۾ وڏڻ جو موقعو ملي رهيو آهي.

لاڙڪاڻو آرٽس ڪائونسل:موجوده دور ۾ لاڙڪاڻي جي آرٽس ڪائونسل علمي،

ادبي ۽ ڊرامن جي پروگرام رچائڻ ۾ تمام گھڻي فعال آھي ۽ باقاعده هفيتوار ڊراما رچايا وڃن ٿا.

ان کان علاوه هينيون ڊرئميٽڪ سوسائٽيون سرگرم رهيون آهن يا سرگرم آهن: "ممتاز ڊرئميٽڪ ايسوسئيشن"، ڪراچي، "ملير آرٽ سرڪل"، ڪراچي، "سنڌ ناٽڪ سوسائٽي"، ڪراچي، "لياري اسٽيج ڊراما اڪيڊمي"، ڪراچي، "هالا ڊراما سوسائٽي"، هالا، "مهراڻ ڊراميٽڪ سوسائٽي"، چمبڙ، "سنڌ اسٽيج ڊراما ڪائونسل"، حيدرآباد، "ٽر ڪائونسل ڪيڻ"، بدين، "مهراڻ ٿيٽر ويزن"، ميرپورخاص، "اسٽيج آرٽ ڪائونسل"، لاڙڪاڻو، "استاد بخاري اڪيڊمي"، دادو، "سنڌي اسٽيج ڊراما ڪائونسل"، نوابشاهه، "سچل ڊرئميٽڪ آرٽ سوسائٽي"، گمبٽ، "ڊراما آرٽسٽ فورم" خيرپور، "بخاري ڊرئميٽڪ آرٽ ڪلب"، شڪارپور، "سنگم آرٽس اڪيڊمي"، جيڪب آباد، "سچل ساهتيه سنگت"، ڪنڊڪوٽ، "ساوڪ آرٽ اڪيڊمي"، رتوديرو، "ڪارونجهر آرٽس ڪائونسل"، مٺي وغيره شامل آهن.

ٽيڪنالاجي جو استعمال هاڻي اسٽيج ڊرامن ۾ بہ ٽيڻ لڳو آهي، پر ان ۾ خرابي اها آهي تہ ناٽڪ مشيني انداز ۾ پيش ڪيا وڃن ٿا. جن ۾ اداڪار روبوٽ بنجي ويا آهن. ناٽڪ مندليون پنهنجي سهولت جي لاءِ ناٽڪ جو سمورو آواز وارو حصو يعني ڊائلاگ، موسيقي ۽ سائونڊ افيڪٽس ٽيپ تي اڳواٽ رڪارڊ ڪري ڇڏيندیون آهن. پوءِ اسٽيج تي شو ڪرڻ وقت انهيءَ ٽيپ کي هلائي ڪردارن کان اسٽيج تي رڳو چرپر(movement) ڪرائي ويندي آهي. جيتوڻيڪ اها ڳالهہ اسٽيج جي Ethics جي خلاف آهي. پر اهو طريقو هاڻي عام ٿي ويو آهي. موجوده دور ۾ اسٽيج ڊرامن جي ناڪاميءَ جا ڪي سبب:

1. اسٽيج ڊرامو، ٽي وي ۽ ريڊيو کان بلڪل مختلف ۽ مشڪل آهي. ان ۾ ناظر Audience روبرو هر شيءَ کي ڏسندو آهي. اسٽيج ڊراما ناظرين جي پسند کي سامهون رکي ناهيا ويندا آهن. موجوده دور ۾ نہ ناظرين کي اسٽيج ڊراما سان دلچسپي آهي۽ نہ ليکڪن ۽ نہ هدايتڪارن کي.
2. حقيقت ۾، اسٽيج ڊراما انکري بہ اهميت وڃائي وينا آهن. ڇو جو اڄ

ٽيڪنالاجي ايتري تہ ترقي ڪري وئي آهي جو سئنيما گهر، ٽيئٽر هر گهر ۾ پهچي ويا آهن. ڪيبل سسٽم، انٽرنيٽ، ڪمپيوٽر سي ڊي ۽ ڊي وي ڊي ڊرامن ۽ فلمن کي سستو ۽ عام ڪري ڇڏيو آهي. هاڻي ڏسندڙ جي مرضي آهي تہ هو چا ٿو ڏسڻ چاهي. هن وٽ هر قسم جي پسند موجود آهي. هاڻي ناظرين موجوده تفريحي ذريعن سان پنهنجي پسند جي تقاضا کي بہ اوترو وڌائي ڇڏيو آهي، تنهن ڪري اسٽيج ڊرامي جا سيئي عنصر تاثر اتي هجڻ باوجود حيثيت وڃائي وينا آهن.

3. جڏهن کان سنڌ ۾ ڏاڙيل ڪلچر شروع ٿيو، تڏهن کان سنڌ جي بهراڙين جو رونقون ختم ٿيون. ٻئي طرف شهرن ۾ دهشتگردي ڪري ثقافتي رونقون ختم ٿيون. انهن حالتن جو سنڌي اسٽيج ڊرامي تي تمام برو اثر پيو تماشائين خوف کان ناٽڪ منڊلين جو رخ ڪرڻ ڇڏي ڏنو. ان کان پوءِ وري وي.سي. آر ۽ ڊش ڪلچر بہ بهراڙيءَ جي نوجوانن کي هوٽلن تائين محدود ڪري ڇڏيو ۽ شهرن ۾ وري گهرن اندر سئنيما اچي وئي، جنهن ڪري بہ اسٽيج ڊرامو متاثر ٿيو آهي.
4. اسٽيج ڊراما، ثقافتي سرگرمين ۾ اهم ڪردار ادا ڪندا آهن. پر حڪومتي سرپرستي نہ ملڻ سبب اداڪار، ليکڪ ۽ فنڪار ۽ هدايتڪار بک ۽ افلاس جو شڪار رهڻ لڳا. پيٽ پالڻ ڪري اسٽيج جي سنواريندڙن ٻين ڏڻڏن ڏانهن رخ ڪيو. نہ وري اهڙو ڪو ادارو موجود آهي، جتي ڊراما جي دنيا سان لاڳاپيل فنڪار، ليکڪ وغيره وڃي سگيا حاصل ڪن. نہ وري انهن کي همٿائڻ لاءِ انعام واڪرام ڏنا وڃن ٿا.

ريڊيو ڊراما (Radio Plays)

ادب جي هر صنف وانگر ريڊيو ڊرامن ۾ لفظن کي بنيادي اهميت حاصل آهي. لفظ خيال جي ترجماني ڪن ٿا ۽ اهي واقعن، ڪردارن ۽ ماحول کي سمجهڻ ۽ محسوس ڪرڻ جو هڪ تمام اثرائتو وسيلو ۽ ذريعو رهيو آهي. مراد علي مرزا مطابق "ڊرامو يا ناٽڪ افسانوي ادب (Fiction) جي هڪ اهم صنف آهي. ٻين

صنفن وانگر ان جا بہ ڪي قاعدا ۽ قانون هوندا آهن. جيڪي ڪنهن ادبي شهپاري جي چند چاڻ ڪرڻ وقت اڳيان رکڻا پوندا. انهن مطابق ريڊيو ڊرامي جي ستاءَ ۾ چار عنصر تمام ضروري سمجهيا وڃن ٿا اهي آهن ڪردار، ماحول، عمل ۽ مرڪزي خيال يا موضوع ٻين ادبي صنفن وانگر ريڊيو ڊرامي ۾ ائين ٿئي ٿو تہ ڪي ڪردار ڪنهن ماحول جي پسمنظر ۾ ڪو عمل ڪن ٿا، جنهن جي ذريعي پڙهندڙ يا ٻڌندڙ تائين ان ڊرامي جو ڪو مرڪزي خيال پهچي ٿو." (20)

ريڊيو لاءِ پهريون ڊرامو هڪ انگريز ڊرامانويس رچرڊ هيوز لکيو، جنهن جو نالو ڊينجر (Danger) هو. اهو ڊرامو BBC لنڊن تان 15 جنوري 1924ع تي نشر ٿيو. اهو فقط پندرنهن منٽن جو ڊرامو هو ، جنهن ۾ ٻڌايو ويو هيو تہ ڪوئلن جي هڪ کاڻ ۾ چت ڪرڻ سبب ڪي پورهيت اندر قاسي پون ٿا پر پنهنجي ڪوشش ۽ همٿ ڪري سلامتيءَ سان ٻاهر نڪري اچن ٿا. ان کان اڳ تجربي خاطر شيڪسپيئر جو ڊرامو (Twelfth Night) تاريخ 28 مئي 1923ع تي BBCتان نشر ڪيو ويو هيو.

برصغير ۾ ريڊيو 1935ع ۾ قائم ٿيو ۽ ڏهلي مان نشريات جو سلسلو شروع ٿيو. 1939ع ۾ ٻين وڏن شهرن جهڙوڪ لاهور، پشاور، بمبئي، مدراس، ڪلڪتي ۽ ڊاڪا ۾ بہ ريڊيو استيشنون برپا ٿيون. ان زماني ۾ انهن استيشنن تان انگريزي ۽ اردو ۾ ڊراما نشر ٿيندا هئا. هريون سنڌي ڊرامو جيڪو ريڊيو تان نشر ٿيو هو، ان جو عنوان هو "ٽي پارٽي". اهو نندڙو ڊرامو 1942ع ۾ اردو جي مشهور شاعر ۽ اديب پروفيسر ايم ـ ڊي تاثير سنڌي مان ترجمو ڪري آل انڊيا ريڊيو ڏهليءَ تان نشر ڪيو. ساڳئي وقت اهو ڊرامو ٻين ريڊيو استيشنن پڻ نشر ڪيو هو. "ٽي پارٽي" جو مصنف پروفيسر منگهارام ملڪاڻي هو. "ٽي پارٽي" 1935ع ۾ لکيو ويو هو ۽ شاهاڻي هاءِ اسڪول جي سالياني جلسي جي موقعي تي فريئر هال ڪراچي ۾ ڈيڪاريو ويو هو. ان ڊرامي ۾ ٽورا ڪردار، تز مڪالما هئا. ان ڊرامي ۾ اهي سڀ خوبيون هيون، جيڪي هڪ ريڊيو ڊرامي ۾ هجڻ گهرجن. "ٽي پارٽي" بابت پروفيسر منگهارام ملڪاڻي پاڻ لکيو آهي تہ "جهوني زماني جا افسانا، جن ۾ جنگ ۽ عشق جي بازار گرم هوندي هئي ۽ ملڪ ۾ ڪير ۽ ماڪي جون ندين

وهنديون هيون، سي اڄ ناٽڪ ۾ آڻجن ته ناممڪن پيا لڳن. اسان جو گهرو، پنگتي ۽ قومي جيوت اوڻاين سان تمتار آهي. اڄوڪن ناٽڪن ۾ انهن اوڻاين کي آڻڻ کان سواءِ رهي نه ٿو سگهجي. "ٽي پارٽي" ۾ به اهڙي ئي هڪ گهرو جيوت تي سٽ (Satire) کيل آهي."[21]

ريڊيو پاڪستان ڪراچي:

14آگسٽ 1948 تي ريڊيو اسٽيشن ڪراچي قائم ٿي. ڪراچي ريڊيو اسٽيشن جي اصل ۾ شروعات 5 آگسٽ 1947 تي سنڌ گورنمينٽ براڊ ڪاسٽنگ اسٽيشن جي نالي سان ٿي چڪي هئي جيڪا قائداعظم جي گورنر جنرل بڻجڻ واري قسم کڻڻ واري تقريب جي ڪوريج ۽ پين عملن جي ڪري وائر ليس ٽيليگرافي ايڪٽ جي انحرافي جي ڪري ڏهن ڏينهن جي اندر ئي بندش ۾ اچي وئي. سنڌيءَ ۾ ريڊيو ڊرامن جي شروعات تقريبا 1950ع ۾ ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ کان ٿي.

ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ تان جن اديبن جا لکيل ڊراما نشر ٿيا هئا، انهن ۾ امام بخش "نياز"، حبيب الله فڪري، عبدالڪريم شاد، خديجه چاڇلا ۽ عبدالطيف عباسي اهم آهن. حبيب الله فڪري ۽ خديجه چاڇلا معروف عوامي داستانن جهڙوڪ عمر مارئي، مومل راڻو، نوري جام تماچي وغيره کي ريڊيو ڊرامن جو روپ ڏنو. عبدالڪريم شاد وري پنهنجي ڊرامن لاءِ واقعا اسلامي تاريخ مان ورتا. البته امام بخش نياز ۽ عبداللطيف عباسيءَ پنهنجي وقت جي سماجي ۽ معاشرتي مسئلن تي ڊراما لکيا. ان زماني ۾ ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ کان سنڌي پروگرام فقط 45 منٽن جو نشر ٿيندو هو، جنهن ۾ موسيقي، تقريرون، فيچر ۽ ڊراما پيش ڪيا ويندا هئا.

ريڊيو پاڪستان حيدرآباد:

17آگسٽ 1955ع ۾ ريڊيو پاڪستان جي هڪ اسٽيشن حيدرآباد ۾ قائم ٿي، جنهنجي ڪري سنڌي پروگرامن کي وڌيڪ وقت ملڻ لڳو. ڪراچيءَ مان اڌ ڪلاڪ جي مدت جا ڊراما نشر ٿيندا هئا، پر حيدرآباد مان سنڌي ڊراما هڪ ڪلاڪ جي مدت جا نشر ٿيڻ لڳا.

سيد منظور نقوي سنڌيءَ جو پهريون ليکڪ آهي جنهن گهٽو وقت ته اردو مان ريڊيو ناٽڪ ترجما ڪري هلايا. پوءِ اڳتي هلي هن سنڌيءَ ۾ "شابہ" ۽ "جيئرو بت" جهڙا اصلوڪا ڊراما لکيا. ريڊيو ناٽڪن ۾ ممتاز مرزا جو وڏو هٿ آهي. هن هر موضوع تي ڊراما لکيا. پر تاريخي ۽ لوڪ ڪٿائون هن جي پسند جا موضوع هئا. هن سنڌ جي مشهور تاريخي ڪردارن لاکو ڦلاٽي، دريا خان ۽ پنرو ٻڌام کي ريڊيو ناٽڪن ۾ پيش ڪيو. ممتاز مرزا جو ناٽڪ "واٽون ۽ نيٽ" هڪ تاريخي واقعي تي ٻڌل آهي، جنهن ۾ پورچوگيزن ٺٽي تي حملو ڪري ان کي ڦري لٽي تباهہ ڪيو هو. تاريخي ناٽڪن ۾ "آخري رات" ممتاز مرزا جو شاهڪار ريڊيو ڊرامو آهي، موهن جي دڙي جي تباهي ان ناٽڪ جو موضوع آهي. ريڊيو پاڪستان حيدرآباد قائم ٿيڻ سان هڪ ته سنڌي ڊرامن کي وقت وڌيڪ مليو. ٻيو ته، سنڌ جي مشهور افسانہ نگارن ۽ تجربيڪار ڊرامانگارن ڊراما لکڻ شروع ڪيا هي اهي ڊرامانگار هئا، جن ڪري ريڊيو ڊراما وڏي چاهہ سان ٻڌا ويندا هئا. عام ماڻهو انهن ڊرامن ٻڌڻ لاءِ هفتن جو هفتا انتظار ڪندا هئا.ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جا هيٺيان ڊراما اهم آهن:

نمبر	ڊرامي جو نالو	ڊراما نگار
.1	شابہ	سيد منظور نقوي
.2	جيئرو بت	سيد منظور نقوي
.3	لاکو ڦلاٽي	ممتاز مرزا
.4	واٽون نيٽ	ممتاز مرزا
.5	سندباد جوسفر	رهبر پٽي
.6	گليور جو سفر	رهبر پٽي
.7	واپسي	آغا سليم
.8	روپ بهروپ	آغا سليم
.9	قيد خانو	مراد علي مرزا
.10	چوراهو	مراد علي مرزا
.11	زنجير	فيروز الدين احساس

.12	مان ۽ منهنجو ساٿي	قمر شهباز
.13	سڄڻ سفر هليا	امرجليل
.14	بند دروازو	شبنم گل
.15	منزل جي تلاش	فيروز الدين احساس
.16	سونپارو سانول	ايازعالم ابڙو
.17	مسيحا	ايس.اي جهتيال
.18	بوءِ بهار جي	شوڪت حسين شورو
.19	بدلو	گل زمان قاضي
.20	احساس	محمود مغل
.21	پرهه ڦتي	حيات علي شاهه بخاري
.22	سهارو	ممتاز مرزا
.23	ويڑهيچا وسن	حيات علي شاهه بخاري
.24	واڇوڙن ۾ واٽ	امداد حسيني
.25	سورڻ راءِ ڏياچ	ارشاد قمر شهباز
.26	ڪي ويجهائي ڏور	امداد حسيني
.27	فڪر جو ڪوٽ	فيروز الدين احساس
.28	انڪوائري آفيسر	مرزا قليچ بيگ
.29	اماوس کان پوءِ	امداد حسيني
.30	ڪي ويجها ئي ڏور	اشفاق حسين/ حيات علي شاهه بخاري
.31	ٽيپو سلطان	حيات علي شاهه بخاري
.32	وڇوڙي جي ووڙ	ايازعالم ابڙو
.33	آس	امداد حسيني
.34	سوپيان جو سندر سپنو	شبنم گل
.35	اچي بوءِ بهار جي	فيروز الدين احساس
.36	ڪاري پل رودِ	ممتاز مفتي

.37	پرهه کان پوءِ	محمد انور بلوچ
.38	روشن خواب	محمد انور بلوچ
.39	موهن جو دڙو	حمايت علي شاعر
.40	سکيءَ تي سمنڊ	عزيز ڪنگراڻي
.41	خالي گهر	زيب سنڌي
.42	واٽون ۽ نيٽ	حيات علي شاهه بخاري
.43	آءُ لالٽ لٽ ميان	رضيه صديقي
.44	شمع ٻاريندي شب	رضيه صديقي
.45	چوليون	فيروز الدين احساس
.46	هڪ ڳالهه	قاضي خادم
.47	طارق بن زياد	حيات علي شاهه بخاري
.48	گهنگهر گهٽو ٽياس	سيد ماڪن شاهه رضوي
.49	راتيون ۽ واٽون	عبدالقادر جوٽيجو
.50	خيرالدين جاربروسه	قاضي خادم
.51	بوءِ بهار جي	شوڪت حسين شورو
.52	طوفان	اقبال شورو
.53	سلاس مارنر	قاضي خادم
.54	اندر جو آواز	قاضي خادم
.55	وڇوڙي جو ڪن	سليم قريشي
.56	سڃڻ ويري ٽيام	عبدالغني
.57	پيام سفر	انور احمد زئي
.58	بلو ڪوڪر	صاحب سنگهه شهاڻي/قاضي خادم
.59	دل ۾ درد هزار	سيد ماڪن شاهه رضوي
.60	پنهنجي ڪيڏ	رضا بلوچ
.61	وڪرجنين وساريو	فيروز الدين احساس
.62	تعبير	قاضي خادم

.63	واچوڙي ۾ لات	قمر شهباز
.64	سڃڻ جنين ساڻ	زيب شيخ
.65	طوفان	اقبال شورو
.66	لوچ	فيروز الدين احساس
.67	اوچا جن جا ڳاٽ	عشرت علي خان
.68	پيار ۽ پيڙا	ميرمرڪ واڌو
.69	دهمان	ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور
.70	ڏيئر پرايو ڏڻ	اعجاز علي ميمڻ
.71	اجهاميل نيڻ	فيروز الدين احساس
.72	امرت جيون پيار	ماڪن شاهه رضوي
.73	واريءَ سندو ڪوٽ	قاضي خادم
.74	نوري جام تماچي	قمر شهباز
.75	سانولڙي سانجهي آئي	انيتا رياض
.76	بار بار هزار بار	ارشد محمود
.77	مصروف تون گهٽو ٿو رهين	فيروز گل
.78	توسان اظهار تمنا نه ڪيم	فيروز گل
.79	مند کاڏي موت	امداد حسيني
.80	نه ويج نه طبيب	حيات علي شاهه بخاري
.81	چنڊ مور نه سکيا	سيد ماڪن شاهه رضوي
.82	درد ٽيا دارون	سيد ماڪن شاهه رضوي
.83	آخري ٽرين	عبدالغني درس
.84	هڪ شام تنهنجي نانءُ	منندار ملاح
.85	پيامِ سفر	انور احمد زئي
.86	خواهش جي صليب	شبنم گل

.87	لاٽ	مشتاق چنگيزي
.88	هيڪل جندڙي	ايازعالم ابڙو
.89	اڳتي قدم	قاضي خادم
.90	راهون جدا جدا	قاضي خادم
.91	پنجوڙ	عزيز ڪنگراڻي
.92	پنهجا پرايا	قاضي خادم
.93	سوجهرو	قمر شهباز
.94	ڪاش ائين هجي	قمر شهباز
.95	ڏاج	ارشاد قمر شهباز
.96	تموچن	علي بابا
.97	شادي يا تعدي	جي.ايم. ڪليم
.98	زندگي	ماڪن شاهه رضوي
.99	اجنبي	بيبش سليمي
.100	ڪوماٽيل گل	زيب سنڌي
.101	روئي پئي شرناءِ	امداد حسيني
.102	گامون جا گفتا	قاسم فاني
.103	رڄ ۾ پاڻي	امرجليل

شروعاتي ريڊيو جي ڊراما نگارن لاءِ مراد علي مرزا لکيو آهي ته "ريڊيو لاءِ سنڌي ڊراما جن اديبن لکيا هئا، تن جو سنڌي ادب ۾ حصو اٿي ۽ لوڻ برابر به ڪونهي. نتيجي ۾ سنڌي ريڊيو ڊرامي جي شروعات ڪمزور بنيادن تي ٿي، جنهن جا نتيجا ڪيترن ئي ورهين تائين نڪرندا رهيا. سنڌي ريڊيو ڊرامي جي پيٽ ۾ آل انڊيا ريڊيو جي ڏينهن ۾ اردو ڊراما اهڙن اديبن لکيا هئا جن کي نه رڳو اسٽيج ڊرامن جو ذاتي تجربو هو، پر اهي ڊرامي جي روايت مان به پوري ريت واقف هئا. جيڪر اردو ڊراما نويسن وانگر سنڌي ڊراما نويس به پنهنجي ادبي ورثي ۽ روايت مان واقف هجن ها ۽ ادبي دنيا ۾ جاتل سجاتل هجن ها ته هوند سنڌيءَ ۾ به ريڊيو ڊرامي جون پيڙهيون پختيون هجن ها".[22]

آغا سليم 1963ع ۾ پهريون ريڊيو ناٽڪ "واپسي" لکيو. ان کان پوءِ "روپ بهروپ"، "گلن جهڙا گهاءُ" ۽ "گل چنو گرنار جو" سندس مشهور ڊراما آهن. ابن الياس سومرو، ڊاڪٽر محمد ابراهيم خليل، زيب عاقلي، مراد علي مرزا، عبدالغفور انصاري، غلام حيدر صديقي ريڊيو جا اوائلي ڊراما لکندڙ هئا. انهن کان پوءِ امر جليل، قمر شهباز، علي بابا، شوکت حسين شورو، عبدالقادر جوٹيجو، قاضي خادم، انور بلوچ، سيد ماکن شاهه رضوي، حيات علي شاهه بخاري، ريڊيو پلي جا نامياريا ليکڪ ٽي اپريا.

سيد ماکن شاهه رضوي سنڌ جو پهريون ناٽڪ نويس آهي، جنهن شاهه جي سورمن تي ست ريڊيو ناٽڪ لکيا. ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تان 1985ع ۾ اهي ناٽڪ "رتيءَ جي رهاڻ" جي سري هيٺ نصير مراز پيش ڪيا. انهن مان ڪو به ناٽڪ هن وقت ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي لائبريريءَ ۾ موجود ناهي. انهن ناٽڪن جي پروڊيوسر ۽ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي تاريخ لکندڙ هاڻوڪي اسٽيشن ڊائريڪٽر نصير مرزا موجب " اهي ناٽڪ اڃ ملهه سرمايو هئا، جيڪي اسان جي لائبريريءَ ۾ موجود ناهن. گهٽي ڳولا جي باوجود هٿ نه ٿا اچن، اها ته پڪ آهي ته اهي ايا تائين ڪنهن هٿ محفوظ ضرور آهن، پر ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي ملڪيت هئڻ جي باوجود اسان وٽ نه هئڻ تي بيحد ڏک آهي".[21]

ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي لائبريريءَ ۾ اهڙن ڊرامن مان فقط هڪ ڊرامو ارشاد قمر شهباز جو لکيل "سورٺ راءِ ڊياچ" محفوظ ٿيل آهي. جنهن جو پيشڪار خواجه امداد هيو. هو ڊرامو به شروعاتي ڏهاڙن جو رڪارڊ ڪيل آهي، جنهن ۾ غزالا رفيق، قمر شهباز، نور محمد لاشاري، گل بانو، اي آر بلوچ، ۽ محبوب عالم ۽ ٻين صداڪار طور حصو ورتو.

ريڊيو پاڪستان خيرپور:

21 مارچ 1983ع تي اتر سنڌ جي تاريخي ميرن واري شهر خيرپور ۾ 927 ڪلو هرٽز تي ريڊيو پاڪستان خيرپور جو افتتاح ٿيو ۽ ڏسندي ئي ڏسندي هيءُ ريڊيو اسٽيشن نشرياتي دور ۾ ٽاپ ڪري وئي. هن علاقي جي علمي، ادبي، تاريخي، سياسي ۽ سماجي قدرن کي هڪ وڏو نالو ملي ويو ۽ هن اسٽيشن

خدمتن جا وڏا ركاردِ قائم كري ورتا.هن استيشن تان وقت بوقت سنا ڊراما نشر ٿين ٿا. نون لكندڙن كي بہ همٿايو وجي ٿو. ممتاز بخاري، مختيار ملك، شوكت نوناري، ابراهيم كرل، اعجاز سمون، ، مظهر ابڙو،هاشم پٽي صائمہ سومرو، محمود سومرو، افسانہ چنا، ايم يحيٰ پٽو، مير صوبيدار سعيد ۽ ٻيا كوڙ ڊراما لكندڙ آهن، جيكي هن استيشن تان اپريا آهن ۽ ڊرامي ۾ وڏو اتساهہ پيدا ٿيو آهي.

هن وقت ريڊيو پاكستان جي حيدرآباد، كراچي، لاڙكاڻو ۽ خيرپور ۽ ٻين كيترن ئي شهرن جون ريڊيو استيشنون FM سروس تي اچي ويون آهن، پر ڊرامن كي نشر كرڻ جو رجحان گهٽجي چكو آهي.

موجوده دور ۾ كيتريون ئي سركاري ۽ نجي ريڊيو استيشنون كلي پيون آهن. پر ان جي باوجود ريڊيو ڊراما پنهنجي اهميت وجائي وينا آهن. هك زمانو هوندو هو تہ ريڊيو ڊرامن جا شوقين ٻنين تي كم كندي، پورهيت پورهيو كندي، عورتون پنهنجو گهريلو كم كندي يا رات جو جاڳي پر هن موجوده دور ۾ ميڊيا جي بي حد ترقي سبب كيترائي ٽي وي چينل كلي پيا آهن، جنهن سان پسند ۽ ناپسند جو دخل وڌي ويو آهي. ٽي وي تي ڊرامي كي چرندڙ تصويرن سميت ڏسي سگهجي ٿو ۽ ويجهڙائي سان محسوس كري سگهجي ٿو. ان كان علاوہ ٻيا بہ كيترائي سبب ٽي سگهن ٿا ريڊيو ڊرامي جي گهٽ پسندي جا مثال طور:

1. نالي وارا ليكك ٽي وي جي مشهوري ۽ وڏيك معاوضي سبب ريڊيو كي ڇڏي ٽي وي لاءِ لكڻ لڳا.
2. ريڊيو جي پيٽ ۾ ٽي وي تي ڊراما وڏيك سهڻي نمونو لكي بہ سگهجن ٿا، پيش بہ كري سگهجن ٿا ۽ ڏسي بہ سگهجن ٿا.
3. ريڊيو تي ڊرامن جي بجاءِ موسيقي جي پروگرامن كي وڏيك جڳهہ ڏني وئي. جنهن سبب ڊرامن ۾ ٻڌندڙن پنهنجي دلچسپي گهٽائي ڇڏي.
4. ريڊيو ڊراما وقت سان گڏ پنهنجا موضوع ۽ جاندار پلاٽ وجائي وينا، جنهن سبب ٻڌندڙن بہ پنهنجو شوق گهٽائي ڇڏيو.
5. اڄ جو نوجوان نسل ريڊيو تي ڊرامن بجاءِ موسيقي ۽ كركيٽ كمينٽري كي

وڌيڪ ترجيح ڏئي ٿو. جنهن سان پڻ ريڊيو ڊراما اهميت وجائي وينا آهن.

6. ريڊيو تان پيش ٿيندڙ ڊرامن جو ٽائيم اهڙي نموني تبديل ڪيو ويو جو عام ٻڌندڙ ان کي وقت تي سماعت ئي ڪري نه سگهيو.

7. جهڙي طرح سنا ليکڪ ريڊيو لاءِ ڊراما لکڻ ڇڏي ويا اهڙي نموني سنا اداڪار ريڊيو بجاءِ ٽي وي ۽ اسٽيج تي اداڪاري ڪرڻ کي ترجيح ڏيڻ لڳا.

مراد علي مرزا تمام سڻي ڳالهه لکي آهي ته "ٽورو زمانو اڳي ريڊيو ڊرامي جو اوج هوندو هو. ماڻهو وڏي شوق سان ڊراما ٻڌندا هئا ۽ ڊرامه نويس وغيره به وڏي اتساهه سان ڏينهن جا ڏينهن محنت ڪري ڊراما تيار ڪندا هئا. پر هاڻي ٽي وي جو زمانو آهي. جتي فلمن جي اڇڻ ڪانپوءِ اسٽيج ڊرامي جو اوج ٽٽي پيو هو. تيئن ٽي وي جي ڪري ريڊيو ڊراما پٽتي پوندا وڃن. هاڻي آهستي آهستي ريڊيو ڊرامو ماڻهن کان وسرندو ٿو وڃي. تنهنڪري ٻئي پاسي به چاهه ۽ اتساهه گهٽبو وڃي. شايد اهو وقت تمام ويجهو پيو اچي جڏهن ريڊيو ڊرامن ۽ انهن جون ڳالهيون رڳو ڪتابن ۾ لکيل هونديون." (24)

اها حقيقت پنهنجي جاءِ تي پر اڄ به ريڊيو وندر جو وڏي ۾ وڏو ذريعو آهي. ان جو وڏو ثبوت نين ريڊيو اسٽيشنن جو کلڻ آهي. اڄ به ريڊيو ڊرامن لاءِ ميدان موجود آهي فقط محنت ۽ جذبي جي ضرورت آهي.

سنڌي ٽي وي ڊراما (TV Plays)

اڄ جو انسان ڪيترو مصروف آهي جو پورو ڏينهن ڳيپي جي ڳولا ۾ ڊاند جيان گهاٽي جي چوگرد گهمي ٿو. هڪ هنڌ کان ٻئي هنڌ سفر ڪري ٿو. اهڙي ڀڄ ڀڄان واري زندگيءَ کانپوءِ جڏهن گهر اچي ٿو. ته سندس ذهني تفريح جو تمام وڏو ذريعو آهي. ٽي وي تي هلندڙ ڊراما، خبرون، ڪارٽون، عام معلومات، روزمره جا واقعا، مطلب ته هرقسم جي وندر گهر ويٺي ملي ٿي. پروفيسر قاضي خادم مطابق "ٽيليويزن ۾ ٻڌڻ کان وڌيڪ ڏسڻ جو حصو هوندو آهي. اتي هر واقعو اسٽيج وانگر ڏيکاريو ٿو وڃي تنهن ڪري ان ۾ عام سماجي موضوعات يا ريتون رسمون ڪاميابي سان اثرائتي انداز ۾ پيش ڪري سگهبيون آهن. هنن ڊرامن ۾ ڏسندڙ گفتگو ۾ ايتري دلچسپي نه ونندا آهن جيتري حرڪت يا هلچل ۾ تنهن ڪري ٽي

وي ڊراما لکڻ جو انداز بہ مختلف ٿيندو آهي. ان ۾ رڳو مڪالمن يا گفتگو کي قلمبند نہ ڪيو ويندو آهي، بلڪ منظر نامو بہ لکيو ويندو آهي، جنهن ۾ هلڻ چلڻ، اٿڻ ويهڻ ۽ اسڪرين تي پيش ايندڙ هر واقعي کي قلمبند ڪرڻ وقت يا اداڪارن کي اداڪاري ڪرڻ وقت کا بہ تڪليف نہ ٿئي."[25]

سنڌي ٽي۔وي ناٽڪ جو دور 1970ع کان شروع ٿي اڄ سوڌو پنهنجي ترقيءَ جون منزلون پار ڪري رهيو آهي. ٽي۔ وي ذريعي ناٽڪ کي فلم ۽ ريڊيو کان وڌيڪ بهتر نموني پيش ڪري سگهجي ٿو. ٽي وي رستي اسان سڄي دنيا جي ڊرامن جو تقابلي مقابلو ڪري سگهون ٿا. اسان جي سنڌي ڊرامي اڄ جي هن مواصلاتي دور (Electronic Media) ۾ پنهنجي حيثيت کي ميڙايو آهي. اها سنڌي ڊرامن جي ڪشش آهي، جو اڄ دنيا جي ٽي وي نشريات تي سنڌي چينل هلي رهيا آهن.

1970ع ۾ PTV ڪراچي ٽي وي سينٽر تان سڀ کان پهريون، سنڌي ٽي وي ڊرامو "زينت" پيش ڪيو ويو هو. جو مرزا قليچ بيگ جي ناول جي ڊرامائي تشڪيل هو. ان کي ڊرامائي روپ ۾ شمشير الحيدري پيش ڪيو. پوري پاڪستان ۾ سنڌي ڊراما صرف ڪراچي اسٽيشن تان مختصر وقت لاءِ پيش ڪيا ويندا هئا، پر امر جليل جو ڊرامو "ماءُ" (1971ع) پهريون دفعو پاڪستان جي سڀني ٽي۔وي سينٽرن تان پيش ڪيو ويو هو. هن مختصر وقت دوران بہ سنڌي ٽي وي ڊرامي پنهنجا بيشمار ڏسندڙ پيدا ڪيا."[26]

ٽيليويزن جا سيٽ جيئن گهر گهر ۾ عام ٿيندا ويا، تيئن ٽي وي ناٽڪن جي مقبوليت بہ وڌندي وئي. ٽي وي ناٽڪن رنگ منچ جي ڪوٽ کي ڪنهن حد تائين پورو ڪيو ۽ ٽيليويزن جڙ رنگ منچ کي ماڻهن جي گهر ۾ اندر کڻي آئي. پاڪستان جي ڪراچي سينٽر تان پهرين هر هفتي 25 منٽن جو ٽي وي پلي هلندو هو. سنڌي ماڻهن جي مطالبن سبب نيٽ ان جو ٽائيم وڌائي 50 منٽ ڪيو ويو. سنڌيءَ ۾ نشر ٽيل سولو پلي توڙي ٽي وي سيريل سنڌيءَ جي مشهور ڪهاڻيڪارن جا لکيل آهن.

جنهن زماني ۾ سنڌي ڊرامي جي شروعات ٽي هئي. ان زماني ۾ سنڌي افسانو

پنهنجي عروج تي پهتل هو. هڪ ته سنڌي ڊراما نگارن ۾ اڪثريت افسانہ نگارن جي رهي آهي ۽ ٻيو ته ٻين جي مشهور افسانن کي ڊرامائي تشڪيل ڏئي پيش ڪيو ويو. اهڙن ڊرامن ۾ مرزا نادر بيگ جي ڪهاڻي "موهني جي شادي" کي ممتاز مرزا "فيصلو" جو عنوان ڏنو. اهڙي طرح ممتاز مرزا، بانو قدسيہ جي پنجابي ڪهاڻي کي سنڌي ۾ ترجمو ڪري "سرءَ جو پن" نالو ڏنو. جمال ابڙي جي ڪهاڻي "بدمعاش" کي آغا سليم ڊرامائي انداز ۾ آندو. علي بابا، نسيم کرل جي ڪهاڻي "پهرين مراد" کي پيش ڪيو. شمشير الحيدري بشير موريائيءَ جي ڪهاڻي "تصوير" کي ڊرامائي تشڪيل ڏني. اهڙي طرح ڪيترن ئي مشهور ڪهاڻين کي ڊرامائي روپ ڏنو ويو آهي.

سنڌي ڊراما سنڌ جي سياسي، سماجي معاشرتي حالتن مطابق لکيا ويا آهن. اهڙن موضوعن ۾ جمهوريت، قوميت ۽ سماجي انقلاب کي وڌيڪ اهميت ڏني ويئي آهي. سنڌ جا ٻرندڙ مسئلا، جهڙوڪ بک، بيروزگاري، ڪاروڪاري، قبيلائي جهيڙا، شهرن ۾ دهشتگردي، ڳوٺن ۾ ڏاڙيلن جو آزار، تعليمي ادارن جي تباهي، سنڌ ۾ پاڻيءَ جي ڪوٽ، پسند جي شادي، خودڪشيءَ جو وڌندڙ رجحان، نئين نسل جي نوجوانن ۽ پراڻن سوچن جي بزرگن جو تضاد، مطلب ته هر موضوع سنڌي ڊرامن جو موضوع آهن. اسان چئي سگهون ٿا ته سنڌي ڊرامو سنڌ جي سماج جو مڪمل عڪس پيش ڪري ٿو. جيڪو هڪ ڊرامي جو اصل مقصد هوندو آهي. هتي هڪ ڳالهہ ڏيان ڇڪرائي ٿي ته نون سنڌي چينلن جي اچڻ سان جتي کوڙ نوان سنڌي فنڪار سنڌ کي مليا آهن اتي ليکڪ، ڊائريڪٽر، پروڊيوسر، ايڊيٽر، ڪئمرامين پڻ سنڌي ڊرامي پيدا ڪيا آهن. هتي اسان صرف پي.ٽي.وي جي ڊرامن جي 1970ع کان 2014ع تائين جي هڪ نامڪمل لسٽ ڏجي ٿي."[27]

سيريل نمبر	نشر ٿيڻ جي تاريخ / سال	ڊرامي جو نالو	ناٽڪ نويس
1	29.01.1970 05.02.1970 12.02.1970	زينت	ناول: مرزا قليچ بيگ، ڊرامائي روپ: شمشير الحيدري

2	16.04.1970	هي جيون هي سپنا	علي با با
3	14.05.1970	خواب جو سورج	آغا سليم
4	11.06.1970	اوندهہ ۾ روشني	امر جليل
5	14.07.1970	ريت	ممتاز مرزا
6	018.08.197	اداس پاڇا	مراد علي مرزا
7	15.09.1970	ليليٰ چنيسر	مس غزالا شاهين پٽو
8	13.10.1970	امانت	يوسف شاهين
9	10.11.1970	متيءَ جا ماڻهو	امر جليل (هڪ قسط)
10	19.01.1971	هيڪل جندڙي	علي بابا
11	02.02.1971	محفل	ڪهاڻي: غلام رحمان، ڊرامائي روپ: عبدالڪريم بلوچ
12	30.04.1971	شيشي جو گهر	ڪهاڻي: غلام نبي مغل، ڊرامائي روپ: علي بابا
13	_	تصوير	ڪهاڻي: پرويز بشير مورياڻي، ڊرامائي روپ: شمشير الحيدري
14	_	سئو رپيا نوٽ ماڻهو	علي بابا
15	21.05.1971	نڪ	ماهتاب محبوب
16	_	سيٽ ڊيٽ	ماهتاب محبوب
17	28.05.1971	گل چنو گرنار جو	آغا سليم
18	18.06.1971	چندہ ۾ ماني	علي بابا
19	29.07.1971	سچائي جو عڪس	ممتاز مرزا
20	16.09.1971	بدمعاش	ڪهاڻي: جمال ابڙو،

			ڊرامائي روپ: آغا سليم
21	26.10.1971	ناسور	مراد علي مرزا
22	16.03.1972	هوندا سي حيات	امر جليل
23	14.04.1972	پرهه جا مسافر	آغا سليم
24	08.06.192	رت جا رشتا	علي بابا
25	2728.07.19	درد جي روشني	کهاڻي: ثميره زرين، ڊرامائي روپ: آغا سليم
26	25.08.1972	دوزخ	امر جليل
27	22.09.1972	موت	کهاڻي: عبدالقادر جوڻيجو، ڊرامائي روپ: علي بابا
28	08.11.1972	عيد اجها آئي	عبدالڪريم بلوچ
29	15.12.1972	فرمانبردار	امر جليل
30	12.01.1973	مَنو	علي بابا
31	01.04.1973	ظلم جو شڪار	تاج بلوچ
32	11.05.1973	پهرين مراد	کهاڻي: نسيم کرل،ڊرامائي روپ: علي بابا
33	07.09.1973	رَڄ	ناصر مورائي
34	19.12.1973	دل جي بستي	_
35	1974	لکيو منجهه نراڙ	محمد دائود بلوچ
36	16.01.1974	ٽان جي شوخائي	علي محمد مجروح
37	30.01.1974	روح جا رشتا	عبدالڪريم بلوچ
38	06.02.1974	موتئي جهڙو من	علي بابا

39	27.03.1974	پاڇا ۽ پڙلاءُ	قمر شهباز
40	_	بليٽن	ڪهاڻي: ماهتاب محبوب ڊرامائي روپ: غزالا شاهين پٽو
41	_	ڇار	غلام حيدر صديقي
42	15.05.1974	پاڇان	علي بابا
43	05.06.1974	سڪ جي وستي	آغا سليم
44	13.07.1974	درد جا پاڇا	ايوب سرحدي
45	21.07.1974	فنڪشن	امر جليل
46	03.08.1974	بخشو	مختار نقوي
47	10.08.1974	مهمان	علي محمد مجروح
48	24.08.1974	سوجهرو	شاهد ڪاظمي
49	31.08.1974	مونجهارن جو ماڳ	يوسف شاهين
50	26.09.1974	سور ۽ ساءُ	شاهد ڪاظمي
51	14.09.1974	اندر جنين اڌ	ممتاز مرزا
52	_	سرءُ جو پن	ڪهاڻي: بانو قدسيہ ڊرامائي روپ: ممتاز مرزا
53	03.10.1974	اروڙ جو مست	امر جليل
54	16.10.1974	سچ جنين جو سَير	مراد علي مرزا
55	28.10.1974	سَئين هنيائون سچ جي	مراد علي مرزا
56	07.11.1974	ناهہ	شمشيرالحيدري
57	21.11.1974	ٻالي شاهي	علي بابا
58	25.11.1974	ٽيليفون	آغا سليم

59	12.12.1974	شڪست	قاضي خادم
60	23.12.1974	قربتون ۽ فاصلا	اسماعيل بن واصف
61	_	سڌين سيٽ نہ هون	اسماعيل بن واصف
62	30.12.1974	آئينو	مراد علي مرزا
63	1974	زندگيءَ جو سفر	مراد علي مرزا
64	1975	کهاڙو ۽ ڪنڌ	مراد علي مرزا
65	1975	زخم زندگيءَ جا	مراد علي مرزا
66	1975	نتيجو	مراد علي مرزا
67	1975	گنهگار	مراد علي مرزا
68	06.01.1975	سکيلڏو	عبدالحق ابڙو
69	03.02.1975	پلٽ	شمشيرالحيدري
70	24.02.1975	زخم زندگيءَ جا	سعيده ميمڻ
71	05.06.1975	گلن واري چوڪري	ناول: مرزا قليچ بيگ، ڊرامائي روپ: علي بابا
72	01.10.1975	دنگيءَ منجهه درياءُ	علي بابا
73	06.10.1975	شڪست	قمر شهباز
74	07.10.1975	تلاش	عبدالقادر جوٽيجو
75	02.11.1975	علاج	شمشيرالحيدري
76	_	ڪاري	قمر شهباز
77	08.07.1975	درد جا پڙلاءَ	آغا سليم
78	21.11.1975	تقدير	آغا نادر
79	09.12.1975	ڪنگلو	قمر شهباز
80	06.01.1976	ناٽڪ	امر جليل
81	30.01.1976	روشنيءَ جي تلاش	آغا نادر
82	06.02.1976	آس	امرتا بيدل

83	06.02.1976	واريءَ سندو ڪوٽ	قمر شهباز
84	جنوري 1976	موت ۾ فاصلو	قاضي خادم
85	1976	لڙڪ لڙڪ زنجير	قاضي خادم
86	01.03.1976	انسپيڪشن بنگلو	رضيہ صديقي
87	12.04.1976	مون ۾ آهين تون	عبدالقادر جوڻيجو
88	1976	لهرون لس ليٽ	علي بابا
89	08.04.1976	دادلو	قمر شهباز
90	مئي 1976	ٻہ ۾ ٻہ ٻاويهہ	قمر شهباز
91	08.05.1976	پنگ	عبدالقادر جوڻيجو
92	03.06.1976	جنين ڪاڻ جياس	امير صديقي
93	30.07.1976	لالڻ	ماهتاب محبوب
94	13.08.1976	فيصلو	ڪهاڻي: مرزا نادر بيگ، ڊرامائي روپ: ممتاز مرزا
95	25.08.1976	ٻري هن پنيور ۾	آغا سليم
96	21.09.1976	مامتا	شمشيرالحيدري
97	15.10.1976	اڻ ڪٽ فاصلا	آغا سليم
98	18.11.1976	درد جو شهر	قمر شهباز
99	25.11.1976	موت جا پاڇولا	قاضي خادم
100	23.12.1976	نئون سج	قمر شهباز
101	04.02.1977	چئمپين	منير احمد چانڊيو
102	11.02.1977	مائي مستاني	امر جليل
103	18.02.1977	دل ۽ دنيا	قمر شهباز
104	25.02.1977	روپ	علي محمد مجروح
105	01.04.1977	ٻانهي	بيگم قمر واحد
106	12.04.1977	مانار	آغا سليم

107	25.03.1977	پوياڑيءَ جا پاڇا	آغا سليم
108	24.05.1977	سڪ جو سپنو	قاضي خادم
109	01.07.1977	وياڪل من	منير احمد
110	23.07.1977	ڪانيو	فيض محمد ٻگهيو
111	30.07.1977	داناءَ ديوانا	عبدالحق ابڙو
112	15.08.1977	احساس	شوڪت حسين شورو
113	10.09.1977	سپنوءِ تعبير	شوڪت حسين شورو
114	15.10.1977	چانڊوڪي جو زهر	آغا سليم
115	12.11.1977	ڪيڏو ڪارونيار	زرينہ بلوچ
116	07.12.1977	گردش	عبدالقادر جوٽيجو
117	13.12.1977	پورٽريٽ	آغا سليم
118	03.04.1978	آليون اکيون	فاروق سولنگي
119	02.05.1978	اجرو من	مراد علي مرزا
120	09.05.1978	گهٽ	ڪيهر شوڪت
121	02.06.1978	پنهل ڪانپوءِ	قمر شهباز
122	10.06.1978	ڏمڙ	ساجده پروين
123	13.06.1978	ٻه واٽو	قاضي خادم
124	1978	منزلون ءِ مسافر	قاضي خادم
125	04.07.1978	ڏمڙ	ساجده پروين
126	25.07.1978	هن وستيءَ ۾	عبدالقادر جوٽيجو
127	08.08.1978	نتيجو	مشتاق سومرو
128	18.08.1978	پاڇي جي تلاش	قمر شهباز
129	17.10.1978	سوداگر	منير احمد چانڊيو
130	26.10.1978	وصيت نامو	قاضي خادم
131	28.11.1978	ڏات جي ڏيهه ۾	اياز عالم ابڙو
132	26.12.1978	شڪست ڪانپوءِ	امر جليل

133	11.01.1979	چند رهين ٿو دور	طارق عالم ابڙو
134	02.02.1979	دنيا ديواني(سيريل)	مراد علي مرزا
135	1979	اڌ مڙهيل سوئيٽر	شوڪت حسين شورو
136	17.02.1979	ڏرتيءَ جا تارا	شوڪت حسين شورو
137	02.03.1979	جِنّ	در محمد پٺاڻ
138	04.05.1979	روشني	نور گهلو
139	مئي 1979	تماشو	آغا سليم
140	01.07.1977	وياڪل من	منير احمد ماڻڪ
141	مئي 1978	آيل ڏي اولاڻا	منير احمد ماڻڪ
142	27.07.1979	زندگي هڪ ڪن	منير احمد ماڻڪ
143	1979	نئين سڙڪ	علي بابا
144	18.08.1979	عيد جو ناٽڪ	شمشيرالحيدري
145	01.09.1979	اسڪاءِ ليب	ايازعالم ابڙو
146	05.09.1979	گهائل مرڪ	ايازعالم ابڙو
147	15.09.1979	جيون ڪائي چولي آهي	فدا حسين بلوچ
148	22.09.1979	جانچ (سيريل)	عبدالقادر جوٽيجو
149	15.10.1979	راڻي	فدا حسين بلوچ
150	29.10.1979	روانگي (بہ قسطون)	شمشيرالحيدري
151	01.11.1979	دم دم جا ديدار	شاهد ڪاظمي
152	12.11.1979	پئي ٽئي پامال	رضيہ ڪوکر
153	03.12.1979	ڪشمڪش	مقبول صديقي
154	05.12.1979	ڪشش	شاهد ڪاظمي
155	04.02.1980	هڪ شخص	ڪيهر شوڪت
156	18.02.1980	رابطو	رشيد صابر
157	03.03.1980	سڄ ڪَني نڪتي	ملڪ آڳاڻي

158	17.03.1980	ڪي ويجھا ئي ڏور	نور گھلو
159	17.04.1980	ٽُٽيءَ کي ٽاکو	ملک آگاڻي
160	23.05.1980	جيئڻ کارڻ جيڏيون	فيض محمد ٻگھيو
161	04.06.1980	چند گرھڻ	ملک آگاڻي
162	09.06.1980	اُٽل	ڪيھر شوڪت
163	22.07.1980	پنھنجون پرائو	آغا رفيق
164	16.06.1980	شڪار (ٻ قسطون)	عبدالقادر جوڻيجو
165	30.06.1980	مورت	رضيہ ڪوکر
166	08.07.1980	ناسور	آغا رفيق
167	11.07.1980	اکيون آرسيون (ٻ قسطون)	مقبول صديقي
168	22.07.1980	آيا اگڻ عجيب	ايازعالم ابڙو
169	25.08.1980	تڙپ	ملک آگاڻي
170	31.10.1980	خان صاحب (سيريل)	عبدالقادر جوڻيجو
171	09.11.1980	وات	فدا حسين بلوچ
172	09.11.1980	عيدو	عبدالرزاق راز
173	07.01.1981	ساڻيھ جي سڪ	رضيہ ڪوکر
174	15.01.1981	ھارجيت	نور گھلو
175	29.01.1981	ساحل بنا ساگر	منيراحمد چانڊيو
176	04.02.1981	راندیڪو (سيريل)	نورالھدیٰ شاھ
177	20.05.1981	سون ورنيون دليون	منيراحمد چانڊيو
178	25.02.1981	ڪيڏا سپنا ڪيڏا خواب	آغا سليم
179	17.03.1981	سوچون جيون سپنا	نور گھلو
180	05.04.1981	منزل ڪانپوءِ	ملک آگاڻي

181	22.04.1981	دنگيءَ ۾ ديوانا (سيريل)	آغا سحر جلال
182	16.07.1981	داستان	منير احمد چانڊيو
183	29.07.1981	عيد	عاشق حسين عارباڻي
184	06.10.1981	راڻيءَ جي کهاڻي (سيريل)	عبدالقادر جوڻيجو
185	03.12.1981	شو پيس	نور گهلو
186	19.12.1981	آئينو (هڪ قسط)	آغا رفيق
187	02.01.1982	رشتا	آغا رفيق
188	31.01.1982	سورن سوين صورتون	کيهر شوکت
189	18.02.1982	تند مان	طارق عالم ابڙو
190	11.03.1982	جنين دور درد جو	نور گهلو
191	28.03.1982	روشن هٽ	فدا حسين بلوچ
192	30.03.1982	ستارن جي دوري	کيهر شوکت
193	11.04.1982	ديسي سيٽ ڪجن	منير احمد چانڊيو
194	11.04.1982	رنگ رتا سپنا	طارق عالم ابڙو
195	03.05.1982	چهرو چهرو آئينو	طارق عالم ابڙو
196	08.05.1982	اڌورا خواب	نور گهلو
197	13.05.1982	اسين سڪون جن کي	کيهر شوکت
198	27.05.1982	لمحن جون سرحدون	نور گهلو
199	02.06.1982	دونهان درد دکن	سحر قريشي
200	19.06.1982	تلاش (سيريل)	قاضي خادم
201	01.09.1982	گهڙيءَ ۾ شال	نور گهلو
202	16.09.1982	ڪارو چنڊ	نورالهدي' شاهه
203	16.09.1982	آئيڊيل	محمود مغل

204	21.10.1982	پرم	نور گهلو
205	03.11.1982	واپسي	نورالهدي شاهه
206	07.11.1982	ٻيو شخص (سيريل)	ڪيهر شوڪت
207	29.11.1982	روح جا مسافر (ٻه قسطون)	ڪيهر شوڪت
208	16.12.1982	پيئنگ گيست (سيريل)	علي بابا
209	10.01.1983	خوشبو	محمود مغل
210	15.01.1983	رڄ جا مسافر	ڪيهر شوڪت
211	27.01.1983	زندگيءَ جي رڻ ۾ (سيريل)	نورالهدي شاهه
212	24.02.1983	سام (سيريل)	آغا رفيق
213	30.05.1983	جت لڪ لڳي (3 قسطون)	علي بابا
214	24.09.1983	آرسيون (سيريل)	امداد حسيني
215	18.10.1983	طالب جي تنوار	ڪيهر شوڪت
216	31.10.1983	رنج پريان رسيو	نور گهلو
217	05.12.1983	لکيو منجهه نراڙ	محمد عثمان ميمڻ
218	07.12.1983	بچاءُ بند	ڪيهر شوڪت
219	21.12.1983	جوڳيءَ جاڳايوس	علي محمد مجروح
220	27.12.1983	پاڻيءَ ڦوٽو	ڪيهر شوڪت
221	07.01.1984	جو وڙ جڙي جن سين	امداد حسيني
222	05.03.1984	آس نراس	محمد عثمان ميمڻ
223	12.03.1984	گفت	عبدالڪريم بلوچ
224	25.03.1984	مڙيل رستا	نور گهلو
225	18.04.1984	پنيوري (سيريل)	آغا رفيق

226	19.05.1984	اندر جو آواز	علي بابا
227	02.06.1984	گولا	نور گهلو
228	07.06.1984	طوفان کانپوءِ (سيريل)	طارق عالم ابڙو
229	13.06.1984	چند گدري ڦار	اياز عالم ابڙو
230	24.06.1984	عيد جو تحفو	نور گهلو
231	16.08.1984	زندگيءَ جا اولڙا (سيريل)	علي بابا
232	27.11.1984	ٽڪندا رشتا	نور گهلو
233	02.12.1984	ضميرجي سچائي	آغا رفيق
234	15.12.1984	نينهن نيايون	امان راهي
235	15.01.1985	اڏام	طارق عالم ابڙو
236	15.01.1985	خالي منظر	نور گهلو
237	20.01.1985	اٽيوائين سور	محمد عثمان ميمڻ
238	27.01.1985	اڪيلو ماڻهو (سيريل)	ڪيهر شوڪت
239	12.03.1985	زمانو	نور گهلو
240	20.03.1985	پل ۾ پهر	اسحاق انصاري
241	27.03.1985	رنج	طارق عالم ابڙو
242	08.05.1985	گڏي	زينت بروهي
243	22.05.1985	اڌ رات	فيروزالدين احساس
244	30.05.1985	زندگيءَ جو زهر	محمود مغل
245	05.06.1985	ڏاڏاڻي ڏيهه ۾	شاهنواز سومرو
246	26.06.1985	گفت	عبدالڪريم بلوچ
247	21.07.1985	وڏندڙ پاڇا	الطاف احمد
248	29.07.1985	ميندي‌ءَ رتا خواب	امان راهي

249	09.08.1985	ڏرتتيءَ ۾ چانوَ	امان راهي
250	15.08.1985	گم ٿيل گهڙي	انور جوڪيو
251	04.09.1985	سچ جو زهر	ڪيهر شوڪت
252	24.09.1985	روشن اونداهي (سيريل)	نور گهلو
253	05.10.1985	وجايل منزلون	محمود مغل
254	09.10.1985	ڪنوار	زينت بروهي
255	26.10.1985	پور ۽ سورن جهڙا	اسلم پٽو
256	12.11.1985	ڪيمياگر	شمشيرالحيدري
257	28.12.1985	خالي هٿ (سيريل)	محمود مغل
258	04.01.1986	زندگيءَ ڏانهن	رزاق مهر
259	19.01.1986	سرهاڻ	اسلم پٽو
260	22.01.1986	نيلي	بينا مسرور
261	01.02.1986	حوصلو	انور سولنگي
262	12.02.1986	آئينو	روشن علي تنيو
263	20.02.1986	چهرا چهرا چند	اسحاق انصاري
264	25.02.1986	نصيب	شاهنواز سومرو
265	24.03.1986	سَنڈُ	ڪيهر شوڪت
266	12.04.1986	جيئري پيڙا	طارق عالم ابڙو
267	07.05.1986	وقت جو آواز	اياز عالم ابڙو
268	22.05.1986	واپسي	محمود مغل
269	27.05.1986	عيد ڪارڊ	شمشيرالحيدري
270	01.06.1986	پرائي باهه	انور جوڪيو
271	23.06.1986	زنجيرون (17قسطون)	امداد حسيني
272	15.11.1986	وجايل ٻار	زيب سنڌي

273	24.11.1986	غرض	ڪيهر شوڪت
274	04.12.1986	وڃايل راهون	ملڪ آگاٽي
275	14.12.1986	ڦيرو	رزاق مهر
276	04.01.1987	ماءُ	زيب سنڌي
277	06.01.1987	روشن چانورو (6 قسطون)	طارق عالم ابڙو
278	22.02.1987	سنگيت	شمشيرالحيدري
279	01.03.1987	چوٽڪارو	رزاق مهر
280	08.03.1987	معاف	نور گهلو
281	18.03.1987	اندر تون اُجار	گلناز ڪوڪر
282	08.04.1987	زندگي	ڪيهر شوڪت
283	19.04.1987	جَرتي ڦوٽو	گل حسن قريشي
284	19.04.1987	وڃايل مرڪ	اسحاق انصاري
285	02.05.1987	چانس	امداد حسيني
286	06.05.1987	ڪورو ڪاغذ	زيب سنڌي
287	16.05.1987	عيد آئي	شمشيرالحيدري
288	24.05.1987	بخشش	محمود مغل
289	21.06.1987	ٽُوپو	بينا مسرور
290	08.07.1987	پيوند	طارق عالم ابڙو
291	08.07.1987	ورهاست	روشن علي تنيو
292	20.07.1987	گهائل من	آغا رفيق
293	01.08.1987	عيد مبارڪ	شمشيرالحيدري
294	16.08.1987	جنت	زينت سنڌو
295	18.08.1987	مرڪ	زيب سنڌي
296	07.09.1987	جنبو پاڙو	ڪيهر شوڪت
297	13.09.1987	نتيجو	امداد حسيني

298	06.10.1987	نازان	روشن علي تنيو
299	18.10.1987	ڳالهه هڪ ماءُ جي	طارق عالم ابڙو
300	04.11.1987	رُگهه	ڪيهر شوڪت
301	16.11.1983	وجين چوٽڪار	يار محمد شاهه
302	01.12.1987	واهه ماما واهه	محمد انور انصاري
303	12.12.1987	راهه جو پٿر	رزاق مهر
304	10.01.1988	پاتال	اشفاق انصاري
305	10.01.1988	عذاب	فيض محمد ٻگهيو
306	18.01.1988	مبارڪ	شمشيرالحيدري
307	25.01.1988	چوڏو	ڪهاڻي: نجم عباسي ڊرامائي روپ: زيب سنڌي
308	01.02.1988	مور	امداد حسيني
309	08.02.1988	شڪست	امان راهي
310	20.02.1988	لالان	امداد حسيني
311	28.02.1988	واپسي	منظور ڏامراهه
312	13.03.1988	راڻي	ياسمين فيض
313	19.03.1988	ڪمدار	شمشيرالحيدري
314	03.04.1988	گوندر	ڪيهر شوڪت
315	24.04.1988	ويچارو	اسلم پٽو
316	02.05.1988	سمجهوتو	زيب سنڌي
317	05.05.1988	وڳو	يار محمد شاهه
318	14.05.1988	اُميد	عنايت ميمڻ
319	15.05.1988	پاڇولو	علي بابا
320	10.07.1988	اصلي عيد	يار محمد شاهه
321	07.1988	چوڪنڊي ڏرتي	زاهد دارا ابڙو

322	31.07.1988	هٽ ملاءِ	شمشيرالحيدري
323	15.08.1988	رچ	کيهر شوکت
324	17.09.1988	اور تائيم مسافر خانو (سيريل)	شمشيرالحيدري
325	10.10.1988	ميڙ	روشن علي تنيو
326	01.11.1988	سمنڊ جون سرحدون (مني سيريل)	زيب سنڌي
327	07.01.1989	شڪليون (سيريل)	نور گهلو
328	27.02.1989	مهمان	اياز عالم ابڙو
329	04.03.1989	ويساهه	کيهر شوکت
330	16.03.1989	جُنون (25 منٽن جو آخري ڊرامو)	کيهر شوکت
331	26.03.1989	گوندر وڏا گهاوَ (50 منٽن جو پهريون ڊرامو)	ماکن شاهه رضوي
332	03.04.1989	سڃڻ ۽ ساڻيهه	فاروق سولنگي
333	03.04.1989	سچ	کهاڻي: سڪينه سمون ڊرامائي روپ: کيهر شوکت
334	27.04.1989	جيون ڪيئي روپ	فاروق سولنگي
335	29.04.1989	عيد ۽ بچت	نور گهلو
336	05.06.1989	ڊراپ ٽيل ڪيچ	اياز عالم ابڙو
337	06.08.1989	رهيا آهن روح ۾	_
338	24.08.1989	شهرت	عبدالقادر جوٽيجو
339	29.08.1989	آخري حل	شمشيرالحيدري

340	07.09.1989	سوال (سيريل)	آغا رفيق
341	04.11.1989	سج لهڻ کان اڳ	طارق عالم ابڙو
342	11.12.1989	ملکيت (سيريل)	شوکت حسين شورو
343	12.02.1990	پرم	عبدالقادر جوڻيجو
344	20.02.1990	چار (سيريل سيريل)	عبدالقادر جوڻيجو
345	15.08.1990	ريکائون	ايازعالم ابڙو
346	21.08.1990	ڪفارو	امداد حسيني
347	25.06.1990	گٽين پرين رتام	نجم بلوچ
348	02.10.1990	آس نراس جي وڃ ۾	محمود مغل
349	22.09.1990	نينهن نياپو	سحر قريشي
350	06.10.1990	آئينو	آغا رفيق
351	03.12.1990	ڏپڻ	شوکت حسين شورو
352	28.02.1991	مارئي (سيريل)	نورالهدي شاهه
353	18.06.1991	نيل ڪنول	عبدالڪريم بلوچ
354	30.06.1991	ميروئي محبوب	سليم جمالي
355	01.07.1991	سفر	رزاق مهر
356	09.07.1991	چنبيليءَ ول	ڪيهر شوکت
357	14.07.1991	جياپو (سيريل)	رزاق مهر
358	21.10.1991	ڪن ۾ ڪنارا (سيريل)	ايازعالم ابڙو
359	13.11.1991	باک (سيريل)	شوکت حسين شورو
360	21.03.1992	اڃا ڪي آهين (سيريل)	فاروق سولنگي
361	02.05.1992	سج گرهڻ (سيريل)	ڪيهر شوکت
362	22.07.1992	متيءَ جا ماڻهو (سيريل)	امر جليل

363	21.10.1992	پڇتاءُ	شمشيرالحيدري
364	01.11.1992	واڇوڙو	ماڪن شاهه رضوي
365	1992	اولڙا ۽ عڪس	عزيز ڪنگراڻي
366	04.11.1992	وسڪاري ڪانپوءِ	عزيز ڪنگراڻي
367	07.12.1992	احساس	سليم قريشي
368	19.12.1992	وساريل واٽون (سيريل)	شمشيرالحيدري
369	20.12.1992	دروازو	رحمت الله ماجوڻي
370	06.04.1993	ٽٽل تارون	رحمت الله ماجوڻي
371	02.05.1993	مسافر	حفيظ ڪنير
372	06.05.1993	گلن جا گهاوَ	شوڪت حسين شورو
373	12.05.1993	فيصلو	حق نواز سمون
374	13.05.1993	شادي شان واري (سيريل)	رشيد صابر
375	27.05.1993	رشتو	محمود مغل
376	08.06.1993	زخم زندگيءَ جا	رزاق مهر
377	09.06.1993	جذبا سچن موتين جهڙا	محمود مغل
378	08.08.1993	مور اڏاڻا مور	حفيظ ڪنير
379	30.11.1993	غلام	نورالهدي‌ٰ شاهه
380	04.04.1994	وڇوٽيون	رزاق مهر
381	21.08.1994	آڙاهه	ڪيهر شوڪت
382	15.08.1994	خواب اڏورو	محمود مغل
383	30.08.1994	لهرن جو گيت	شبنم گل
384	1994	گنگهر	ماڪن شاهه رضوي
385	1994	بدنصيب ٽري	حفيظ ڪنير

386	02.02.1994	اڄ	حق نواز سمون
387	23.05.1994	گهر پاتي (سيريل)	زيب سنڌي
388	26.07.1995	روشن راهه	عزيز ڪنگراڻي
389	28.10.1995	سمنڊ تي لڪيرون	عزيز ڪنگراڻي
390	1996	واهه سائين واهه	فاروق سولنگي
391	1996	هڪڙي ملندي آ زندگي	محمود مغل
392	1996	باڪ جي آس	انور ابڙو
393	1996	گوري ۽ غلام	شوڪت حسين شورو
394	1996	ڏنڊ ۾ گهر ٽيل منظر	زيب سنڌي
395	1996	آس (سيريل)	سيد ماڪن شاهه رضوي
396	1996	قربتون (سيريل)	رحمت الله ماجوئي
397	1996	چائنٽ	نواز پٽو
398	1996	بوند بوند زهر	سيد ماڪن شاهه رضوي
399	1996	ڳوڙهن سندا گل	انور ابڙو
400	1996	اعتراف	رزاق مهر
401	1996	فيئر ويل	آغا رفيق
402	1996	ڪونج	صالح سنجراڻي
403	1996	پرهه ڪانپوءِ	اختر رند
404	1997	وڃي ٿيا خير (سيريل)	شمشير الحيدري
405	1997	ڪونج (سيريل)	عزيز ڪنگراڻي
406	1997	اوڙاهه (سيريل)	اختر رند
407	1997	سوپ	دلشاد سهتو

408	1998	دنيا ديواني (سيريل)	فاروق سولنگي
409	1998	راندیکو	رحمت الله ماجوئي
410	1998	آس (سيريل)	سيد ماکن شاھ رضوي
411	1998	موڪلاڻي	رحمت الله ماجوئي
412	1998	دنيا دل وارن جي (سيريل)	شمشير الحيدري
413	1998	پوري	رزاق مهر
414	1998	اصل معاملو	عبدالقادر جوڻيجو
415	1998	ڄاتل اڻڄاتل	محمود مغل
416	1998	شناس	محمود مغل
417	1998	ثبوت	نور گهلو
418	1998	پيار جي صدقي	شمشير الحيدري
419	1998	ايذاءُ	سحر قريشي
420	1998	سونيتي (سيريل)	شوڪت حسين شورو
421	1998	ميراث	شاھ مراد مستوئي
422	1998	موٽ	نواز پٽو
423	1999	نبيرو (سيريل)	رزاق مهر
424	1999	پاراتو	اسلم پٽو
425	1999	دل جي دنيا (سيريل)	امر جليل
426	1999	شرناءِ	سحر قريشي
427	1999	مون محبت ڪئي آ	حق نواز سمون
428	1999	جاجڪ	رحمت الله ماجوئي
429	1999	اعتماد	رشيد صابر
430	2000	عيد ڪيئن ڪبي	سحر قريشي
431	2000	عروج	انور ابڙو

432	2000	ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهه	محمود مغل
433	2000	رشتا ناتا	سحر قريشي
434	2000	پٿر جا خواب	حق نواز سمون
435	2000	قصاص	اعجاز سولنگي
436	2000	عورت ذات	عبدالقادر جوٽيجو
437	2000	دل جي ڳالهه	زيب سنڌي
438	2000	واهه ڇل واهه	سحر قريشي
439	2000	امانت	رحمت الله ماجوڻي
440	2000	جيئدان	اختر رند
441	2000	جيون جاڏ	حفيظ ڪنير
442	2000	اڪر پوري	شوڪت شورو
443	2000	پاڻ ئي پاڻ خيال	طارق عالم ابڙو
444	2000	پيڙهه جو پٿر	رضيه خان
445	2000	سجڻ ۽ سور	شاهه مراد مستوئي
446	2001	ڪنوار جو سوال آ بابا	رشيد صابر
447	2001	ادل ولايت ويندو	اسلم پٽو
448	2001	اڪيون التجائون	منظور قادر
449	2001	شفق	عزيز ڪنگراڻي
450	2001	پولار (سيريل)	آغا رفيق
451	2001	وڏيرو بهلول خان (سيريل)	عبدالڪريم بلوچ
452	2001	ويڻي جنين وٽ	انور سولنگي
453	2001	زندگيءَ جو امر گيت	عزيز ڪنگراڻي
454	2001	تنهنجي خوشيءَ	ايوب گاد

	خاطر		
455	منشور	2001	قمر شهباز
456	خواب خواب زندگي	2001	سيد ماڪن شاھ رضوي
457	خالي ڪئنواس	2001	شبنم گل
458	سج سون ٽيان	2001	اعجاز سولنگي
459	آيا آس ٽيا	2001	سحر قريشي
460	بي رنگ موسم	2001	رحمت الله ماجوڻي
461	پاڇولو ۽ پاڻي	2001	آغا رفيق
462	زندگيءَ جو صحرا	2001	رزاق مهر
463	ميڏا عشق وي تون	2001	زيب سنڌي
464	اي زمانن جا ضمير	2001	شمشيرالحيدري
465	وڏو ماڻهو	2001	رحمت الله ماجوڻي
466	گرين ڪارڊ	2001	حق نواز سمون
467	ميندي ۽ موڙ	2001	سحر قريشي
468	خواب ۽ خواهشون	2001	نواز پٽو
469	معمو	2001	بينا مسرور
470	پيار جو هڪ پل	2001	سحر قريشي
471	سودو	2001	حفيظ ڪنير
472	پرانهون پنڌ	2001	رحمت الله ماجوڻي
473	رشتا ۽ ناتا	2002	نواز پٽو
474	سرابن جا مسافر	2002	آغا سليم
475	هوا محل	2002	رشيد صابر
476	پروموشن پارٽي	2002	قمر شهباز
477	فاصلو	2002	رزاق مهر
478	ساک (سيريل)	2002	حفيظ ڪنير

479	2002	خواب خواهشون	ايوب گاد
480	2002	ڳولا	ايوب گاد
481	2002	سرچاءُ (سيريل)	ايوب گاد
482	2002	مون ۾ تون موجود	ايوب گاد
483	2002	توبهه تو در	امر جليل
484	2002	ڏوهه (سيريل)	عبدالقادر جوٽيجو
485	2003	مورَ جا پرَ	علي راز شر
486	2003	راڄ پاڻ	عبدالقادر جوٽيجو
487	2003	آجپو	اياز عالم ابڙو
488	2003	توکي چاهيون ٿا	زيب سنڌي
489	2003	لڙڪ ۽ مرڪ	علي راز شر
490	2003	الا ڏاهي مَ ٽيان	حيات علي شاهه بخاري
491	2003	آيا اگڙ عجيب	رشيد صابر
492	2004	عيد ڪئي اڪڙين	حيات علي شاهه بخاري
493	2004	نوري (سيريل)	علي راز شر
494	2004	چوٽڪارو (سيريل)	عزيز ڪنگراڻي
495	2004	ڪجل پنا نيٽ (سيريل)	سيد ماڪن شاهه رضوي
496	2005	نظارو نينهن جو	سحر قريشي
497	2005	دادلو (سيريل)	حق نواز سمون
498	2005	نانگا ننڍ نہ ڪن (سيريل)	شمشير الحيدري
499	2005	روبرو	محمود مغل
500	2005	حياتيءَ جو مقصد	محمود مغل

501	2006	نئون شخص	رحمت الله ماجوڻي
502	2006	مس ڪال	شمشير الحيدري
503	2006	تون منهنجي حياتيءَ جو مقصد	محمود مغل
504	2006	گل چِنو گرنار جو	علي راز شر
505	2006	محبت (سيريل)	محمود مغل
506	2006	خواب ۽ خواهشون	حيات علي شاهه بخاري
507	2006	ڪيمو فلاج	علي راز شر
508	2007	ڪنارو (سيريل)	عزيز ڪنگراڻي
509	29.5.2007	خواب ۽ خواهشون (سيريل)	حيات علي شاهه بخاري
510	7.2007	مهانتا	حبيب جتوئي
511	2007	عيد ٽي وئي	رحمت الله ماجوڻي
512	2007	رينٽ اي ڪار	حيات علي شاهه بخاري
513	2008	ڏهن ڏينهن جي ڳالهه	شمشير الحيدري
514	2008	ڪاميڊي پلس	سحر قريشي
515	2008	ڪاميڊي ايڪسپريس	شمشير الحيدري
516	2008	سَرجيس تان سور	وفا دلدار چنجڻي
517	2008	پنهنجا ٽيا پراوا	عبدالرزاق
518	2009	ريشمي ڏور	ماڻڪ ڪنگراڻي
519	2009	خطا	اسلم پٽو
520	2009	احساس	رفيق آخوند
521	2009	پوري توسين پال	پنسار احمد

522	2009	ڪٽي آيا خير سان	رشيد صابر
523	2009	دل ۽ دنيا	عبدالقادر جوٹيجو
524	2009	عيد اسان جي	ماٹڪ ڪنگراٹي
525	2009	جوڳي	شمشير الحيدري
526	2009	غلط فهمي	ايم يحييٰ پٹو
527	2010	پائو پڙنگ	صلاح الدين نظاماٹي
528	2010	هاءِ نوڪري	سيد ماڪن شاھ رضوي
529	2010	بي نشان	ماٹڪ ڪنگراٹي
530	2010	مايا	محمود مغل
531	2011	ناٹڪ مندلي (سيريز)	علي راز شر/ ماٹڪ ڪنگراٹي
532	2012	ڪنهن جو ناهي جيءُ جهريو	نثار بانيڙ
533	2012	انڌي چوڪري ۽ چور	شاهنواز
534	2012	سير تي سوا سير	سهراب سومرو
535	2012	جيون سپنا	اختر رند
536	2012	نيٺ عيد ٿي وئي	رحمت الله ماجوٹي
537	2012	جڏهن ٽڻندا ڳاڙها گل	اسلم پٹو
538	2012	زندگيءَ جا رنگ	نظير گل عباسي
539	2012	عيد مبارڪ	ايوب گل
540	2012	ڪڏهن ته ملنداسين	حسين شيخ
541	2013	رشتن جي رڙ ۾	رحمت الله ماجوٹي
542	2013	جمال الدين ٽيلرز	علي راز شر
543	2013	جيجل منهنجي	اختر رند

544	2013	راڻي مهاراڻي	طارق ڪوريجو
545	2013	آخري تحفو	عبدالحق قريشي
546	2013	دورِ جنون	حيدر قادري
547	2013	خالي گهر	ماڻڪ ڪنگراڻي
548	2013	اڪابر (مزاحيہ سيريل)	ماڻڪ ڪنگراڻي
549	2013	گڏي	ايوب گل
550	2013	داروغو نصير خان	حفيظ ڪنير
551	2014	ترجي گڏي	حيدر قادري
552	2013	وفائن ڪانپوءِ	عزيز ڪنگراڻي
553	2014	خواب ۽ حقيقت	حليم الله شيخ
554	2014	زالن سان ڪهڙا ليکا	صلاح الدين تنيو
555	2014	نو پرافٽ نو لاس	اسلم پٽو
556	2014	گهوٽ ماروٽ	رحمت الله ماجوڻي
557	2014	ليلان	عبدالشڪور جهتيال
558	ڊسمبر 2014	ويچارو گهوٽ	رحمت الله ماجوڻي

سڌ سماءُ جي جديد ذريعن ۾ ٽيلي ويزن سپ کان وڌيڪ تيز ۽ اثرائتو ذريعو آهي ۽ ڊرامو ٽيلي ويزن تي سپ کان وڌيڪ ڏٺو وڃي ٿو. سنڌي ٽيلي ناٽڪ نويسيءَ جي باني شمشير الحيدريءَ، شاھ جي ستن سورمين کي ڊرامائي روپ ڏيڻ جو خيال 1986ع ۾ پيش ڪيو. تڏهوڪي جنرل مئنيجر عبد الڪريم بلوچ ۽ اسڪرپٽ ايڊيٽر ممتاز مرزا جي دلچسپيءَ سبب "لطيفي لات" جي عنوان سان شاھ جي ستن سورمين تي ناٽڪ لکي پيش ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو. ان سلسلي ۾ پهريون ناٽڪ تاريخي عشقيہ داستان مومل راڻي تي "ڪاڪ محل" جي نالي سان شمشير الحيدريءَ لکيو. 12 قسطن تي مشتمل ان ڊراما سيريل جو پروڊيوسر محمد بخش

سميجو هو. شمشير الحيدريءَ ان کان اڳ اردو ڊرامن جي سيريز ۾ به ناٽڪ "مومل راڻو" ۽ "سورٺ راءِ ڏياچ" لکي چڪو هو. پر سندس لکيل ڊراما سيريل "ڪاڪ محل" کي بيحد ساراهيو ويو. ڪاڪ محل بعد ۾ سنگم پبليڪيشن ڪراچيءَ پاران شايع ڪيو ويو. سيد ماڪن شاهه رضوي شاهه سائين جي شاعريءَ جي پس منظر ۾ جيڪي ريڊيو ناٽڪ لکيا هئا، اهي ساڳيا هن 2004ع ڌاري پاڪستان ٽيلي ويزن کي به لکي ڏنا پر اهي رڪارڊ نه ڪيا ويا.

ٽي وي ڊرامن ۾ اهڙا موضوع پيش ڪيا ويا آهن جيڪي سنڌي سماج جو عڪس پيش ڪن ٿا، انهن ۾ مقاميت نگاري ۽ سنڌي ثقافت کي خاص نظر ۾ رکيو ويو آهي. ان کان علاوه اهي ڊراما ڪامياب رهيا آهن جن ۾ سنڌ جي رسم رواج ننڍي عمر جي شادي، ڏي وٺ جا رشتا، غلط خانداني رسمون، وڏيرا شاهي جو ظلم، غير محفوظ هارين ۽ پورهيتن جون زندگيون وغيره ۽ ان کان علاوه سنڌ ۾ ڦهلجندڙ ڏاڙيل ڪلچر ۽ پوليس جو انهن کي تحفظ وغيره به سنڌي ڊرامن جو موضوع رهيو آهي. اهڙي طرح سنڌ جي تعليمي ادارن ۾ ڪاپي ڪلچر، غير معياري سياست، عشقيه ۽ محبت جا داستان ۽ سنڌ ۾ ڪارو ڪاري جي بدنام رسم به ڊرامن جا موضوع رهيا آهن.

سنڌي ٽي وي ڊرامن ۾ ڪي اهڙا ڊراما پيش ڪيا ويا آهن جن کي نه صرف پاڪستان اندر مڃتا آهي پر عالمي ڊرامن ۾ به مڃتا ملي آهي. اهي ڊراما عالمي معيارن جا ڊراما آهن. اهڙن ڊرامن ۾ ممتاز مرزا جو ڊرامو "آخري رات" کي ڪولمبيا برادڊ ڪاسٽنگ طرفان ڪرايل ڊرامن جي مقابلي ۾ ٻيو نمبر قرار ڏنو ويو. آغا سليم "گل چنو گرنار جو" کي هندستان ۾ ادبي ايوارڊ مليو. علي بابا جي ڊرامي "دنگي منجهه درياهه" کي 1976ع ۾ ميونخ (جرمني) جي بين الاقوامي ميلي ۾ ٽيون نمبر مليو. عبدالقادر جوٽيجي جو ڊرامو "راڻيءَ جي کهاڻي" ايڊو ته مقبول ٿيو جو اردو، انگريزي، چيني زبانن ۾ ترجمو ڪري هلايو ويو. سندس ڊرامي "خان صاحب" به غير معمولي شهرت حاصل ڪئي جو ان کي اردو ۾ به ترجمو ڪري هلايو ويو. نورالهديٰ شاهه جا ڪيترائي ڊراما بين الاقوامي مڃتا حاصل ڪري چڪا آهي جن ۾ "جنگل" ۽ "اب ميرا انتظار ڪر" شامل آهن.

سنڌي ريڊيائي ڊرامن جي پيٽ ۾ ٽي وي ڊرامن کي نالي وارا ليکڪ مليا، جيڪي سنڌي افسانہ نگاريءَ ۾ نالو ڪڍي چڪا هئا. انهن موضوع جي گهٽائي، مقاميت نگاري، مڪالمن ۾ گهرائي ۽ سماجي مسئلن جي ڪري وڏي شهرت حاصل ڪئي. اهڙن ۾ ممتاز مرزا، شمشير الحيدري، آغا سليم، امرجليل، قاضي خادم، عبدلقادر جوٽيجو، قمر شهباز ،علي بابا، ماهتاب محبوب، مراد علي مرزا، عبدالڪريم بلوچ جهڙن ڊراما نگارن شروعاتي سالن ۾ ترقي ڏيارڻ ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪيو.

هنن ڊراما نگارن ۾ امر جليل مزاحيہ ۽ رومانوي ڊراما لکيا. سندس ڊراما، هن جي افسانن وانگر مڪالمن جي گهرائي ۽ ڊرامي جي ڪهاڻيءَ پلاٽ تي مڪمل ڪنٽرول تي ٻڌل هوندا آهن. سندس ڊرامن ۾ "ماءُ"، "فرمانبردار"، "دوزخ"، "مٽيءَ جا ماڻهو" ۽ "دل جي دنيا" ڪافي مقبول ٿيا. علي بابا اوائلي ٽي وي ناٽڪن ۾ ڪاميابي جي علامت سمجهيو ويندو هو. هن جا موضوع غربت، سماجي مسئلا ۽ انهن جي اصلاح آهي. سندس ڊرامن ۾ "دنگي منجهہ درياهہ"، "شيشي جو گهر"، "سو روپيا نوٽ" ۽ ٻيا ڪيترائي شامل آهن. آغا سليم جا ڊراما رومانوي موضوعن جي اپٽار ڪن ٿا، سندس اڪثر ڊراما ڪامياب رهيا آهن، جن ۾ "خواب جو سورج"، "پاڳل خانو"، "تماشو"، "پرهہ جا مسافر" اهم آهن. قمر شهباز جا ڊراما پنهنجي تيز ۽ تکن جملن جي استعمال جي ڪري مشهور رهيا آهن، جن ۾ "انٽرويو"، "شڪست" ۽ "پاڇي جي تلاش" اهم آهن. شمشير الحيدري جا ڊراما هلڪا ڦلڪا ۽ مزاحيہ نوعيت جا آهن، انهن ۾ "معمو"، "ٺاهہ"، "عيد پارٽي"، "منزل" ۽ "ڪاڪ محل" مشهور ليکيا وڃن ٿا. ممتاز مرزا جا ڊراما سنڌ جي تاريخي پسمنظر ۽ سماجي ڏس ۾ آهن. سندس ڊرامن جي آخر ۾ وڏندڙ تجسس خطرناڪ هوندو آهي. اهڙن ڊرامن ۾ "اندر جنين اڌ"، "سچائي جو عڪس"، "سرءُ جو پن" اهم آهن.

عبدالڪريم بلوچ صاحب جي پنهنجي ٽي وي سان وابستگي هئي هو ڊرامن جي مزاج ۽ موضوع کان واقف هو. هن سنڌ جي رسمن تي شاندار ڊراما لکيا جن ۾ "بئنسر ادل جي"، "پرچائڻ وارو"، "جوڳيءَ تي جڙاءُ" وغيرہ اهم آهن. مراد علي مرزا جا ڊراما سماجي پسمنظر ۾ وڏي اهميت رکن ٿا. هن جا ڊراما "پاڇا"،

"گنگهار"، "ناسور" آهن. عبدالقادر جوٽيجو هن وقت سنڌي ڊرامن جو سرواڻ آهي. هن جا شروعاتي ڊراما سندس افسانن وانگر نج ڳوناڻي ماحول جي عڪاسي ڪن ٿا. ان ڏس ۾ "ويندڙ وهي"، "ڳولا"، "گردش"، "هن وستيءَ ۾"، تمام وڏي اهميت رکن ٿا.

ٽي وي ڊرامن تي تبصرو ڪندي قاضي خادم لکيو آهي ته "سنڌي ڊرامن جا موضوع گهڻو ڪٽو عام پسند جا رهيا آهن. ورهاڱي کان اڳ واري دور ۾ عام رومانوي ۽ تاريخي ڊرامن سان گڏ سماجي ناانصافين، غلط رواجن، رسمن ۽ نيڪي ۽ بدي وارا موضوع عام هئا. ورهاڱي کان پوءِ استيج جو مزو ختم ٿي ويو. باقي ٽي وي رستي جيڪي ڊراما پيش ٿيندا رهيا آهن تن جا موضوع لڳ ڀڳ ساڳيا آهن، البته انهن ۾ جاسوسي، تشدد ۽ جديد موضوعن تي لکيل ڊراما شامل آهن. تڏهن به پسند اهي ڊراما پيا آهن جن ۾ ثقافتي رنگ شامل آهي ۽ سماج جي اوٽاين کي پيش ڪيو ويو آهي".[28]

وقت سان گڏوگڏ ۽ ڊرامن جي وڏندڙ مقبوليت تحت ڪيترائي نوان ليکڪ ٽي وي ڊرامي جي دنيا ۾ داخل ٿيا، جن سنڌ جي ٻرندڙ مسئلن، رومانوي ڊرامن ۽ مقاميت نگاريءَ تي خاص توجهه ڏني. اهڙن ڊرامانگارن ۾ نورالهدي شاهه، شوڪت حسين شورو، آغا رفيق، طارق عالم ابڙو، ڪيهر شوڪت، رزاق مهر، ايياز عالم ابڙو، بيدل مسرور ۽ ٻيا ڪيترائي شامل ٿي ويا. موجوده دور ۾ ڪيترائي نوان نوان ٽي وي چينل کلي پيا آهن ۽ انهن ٻين ٽي وي چينلن جي اچڻ ڪري نوان ٽي وي ڊراما نگار پيدا ٿيا آهن جيڪي پنهنجي جوان جذبن سان سنڌ جي نوجوانن جي امنگن جي عڪاسي ڪن ٿا. اهڙن ڊراما نگارن ۾ جيڪي نون ٽي وي چينلن لاءِ لکي رهيا آهن. انهن ۾ محمود مغل، حفيظ ڪنير، عزيز ڪنگراڻي، زيب سنڌي، رحمت ا ماجوڻي، حق نواز سمون، اختر رند، راز شر، عثمان ميمڻ، لونگ شيخ، اميرابڙو، انور ابڙو، منظور ڪوهيار، محمد علي پناڻ، طارق قريشي، ايوب گل، محمد علي پناڻ، ايوب عمراڻي، ماڻڪ ڪنگراڻي، فرهاد قائمخاني ۽ ٻيا ڪيترائي شامل آهن.

سنڌي ڊرامن جي سڀ کان وڏي خوبي اها آهي ان ۾ مقامي رنگ کي پريو نموني پيش ڪيو ويو آهي، جنهن جي ڪري سنڌي ٽي وي ڊراما تمام گهڻو

مقبول ٿيا آهن. اهڙن ڊرامن ۾ عبدالقادر جوڻيجي جو "راڻيءَ جي کهاڻيءَ" شامل آهي جنهن سنڌ جي تهذيب رهڻ سهڻ ۽ ريتن رسمن کي خوبصورتي سان پيش ڪيو ويو آهي. پروفيسر قاضي خادم جا ڊراما به ڪنهن به طرح سان وسارڻ جهڙا نه آهن هن جاسوسي ۽ رومانوي موضوعن تي ڊراما لکيا آهن، جن ۾ "موت ۽ مفاصلو"، "منزلون ۽ مسافر"، "دل جي بستي"، "شڪست" خاص آهن. آغا رفيق جا ڪيترائي ڊراما سنڌ جي حقيقي مسئلن ۽ بدلجندڙ حالاتن جا تهذيب تي اثر جي پسمنظر ۾ لکيل آهن.

سندس ڊرامو "سام" ۽ "سوال" بهترين ڊراما آهن. ڊاڪٽر در محمد پناڻ هن وقت تائين جيڪي ڊراما لکيا آهن. انهن ۾ "اوندهيءَ جا اولڙا"، "گهر چپر" ۽ ميراڻ جمالي قابل ذڪر آهن. سندس ڊرامو "اوندهيءَ جا اولڙا" پي ٽي وي تان نشر ٿيو هو. ان ڊرامي ۾ اڻ پڙهيل عورتن جي ڪردار کي اڳيان رکي معاشري تي طنز ڪيل هئي.

شوڪت حسين شورو جا ڊراما رومانوي پهلوئن سان گڏ سماجي مسئلن جي اپٽار ڪن ٿا. هن جي ڊرامن ۾ "ڏبڻ"، "باک"، "ملڪيت" اهم آهن. طارق عالم ڊرائينگ روم ٽي وي ڊرامن جو بهترين ليکڪ آهي. هن جي ڊرامن ۾ رومانوي پهلو غالب آهي. سندس ڊرامن ۾ "چند رهي ٿو ڏور" مشهور ٿيو. ايازعالم ابڙي پڻ ڊرامن ۾ وڏو نالو ڪڍيو. سندس پهريون ڊرامو "ڏات جي ڏيهه ۾" ڏسندڙن تي وڏو اثر ڇڏيو. هن ٻيا به ڪيترائي بهترين ڊراما لکيا آهن جن ۾ "گهايل مرڪ"، "اسڪاءِ ليب"، "نيهن جو ناتو" وغيره شامل آهن. رزاق مهر جا ڊراما سنڌ جي وڏيرڪي طبقي ۽ ڳوناٽي ماحول جي عڪاسي ڪن ٿا. هن "جياپو"، "وڇوٽيون" ۽ "پاتال" جهڙا ڊراما لکيا. مرحوم ڪيهر شوڪت هڪ افسانه نگار جي حيثيت ۾ اپريو ۽ ڊراما نگار جي حيثيت ۾ مقبوليت حاصل ڪئي. هن سنڌي نوجوانن جي معاشي ۽ نفسياتي مسئلن تي ڊراما لکيا جن ۾ "ٻيو شخص"، "رج ۽ سج"، "گرهڻ" نالي وارا آهن. ماڪن شاهه رضوي پڻ سنڌ جي ريتن رسمن ۽ سماجي مسئلن تي ڪيترائي ڊراما لکيا آهن.

1980ع واري زماني کان پوءِ ماهتاب محبوب کان علاوه ڪيترين ئي

خواتين ڊرامانگار هن ڏس ۾ اڳتي آيون جن پنهنجي ڊرامن ۾ عورتن جي مسئلي کي خوب نيايو. اهڙن نالن ۾ نورالهدايُ شاهه، زرينه بلوچ، سحر امداد، ثريا سوز، زينت بروهي ،رضيه کوکر، سعيده ميمڻ، رضيه امير علي ۽ شبنم گل جا نالا اهم آهن. هنن سيني ۾ جيڪا مقبوليت نورالهدايُ شاهه کي ملي آهي سا ڪنهن ٻئي کي نصيب نه ٿي آهي. سندس ڪيترائي ڊراما بين الاقوامي شهرت حاصل ڪري چڪا آهن. جن ۾ "جنگل"، "مارئي" ۽ "زندگيءَ جو رڻ" اهم ڊراما آهن.

سنڌ ۾ هن وقت ٽي.وي ڊرامو به پنهنجي اهميت وجائي وينو آهي، چو ته موبائيل فون جي ننڍي اسڪرين سئنيما جي وڏي پردي ۽ ٽي.وي جي وڏي اسڪرين تي قبضو ڪري ورتو آهي. پي. ٽي. وي جي معياري سنڌي ڊرامن جو دور به پورو ٿي چڪو آهي ۽ ڪيترائي خانگي چينل کلي پيا آهن ۽ انفرادي يوٽيوب چينل ته بيشمار ٿي پيا آهن. جيڪي ڊرامن جي دنيا کي بدلائي چڪا آهن. هاڻي ته اها به خبر نه ٿي پوي ته ڪهڙو ڊرامو ڪهڙي ڊراما نگار جو لکيل آهي. پي.ٽي.وي ڊرامن جي زوال بابت سيد جاويد ميرلکيو آهي ته "سنڌي سيڪشن جو اهم شعبو ڊرامو. جيڪو ناٽڪ سيا ۽ ناٽڪ رنگ جي نالن سان ٽينڊو رهيو آهي هاڻي سنڌي ڊرامن ۾ اهي اداڪار ڪم ڪري سگهن ٿا، جيڪي يا ته پروڊيوسر جا دوست هجن يا وري پروڊيوسرن کي ڪا سٹي آفر ڏين. چو ته هاڻي اداڪارن لاءِ باقاعدي هڪڙو پليٽفارم آهي جيئن ڪنهن علاقي جو نئون ايس ايڇ او لڳندو آهي ته جلد کان جلد پنهنجا ڪيسا پرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي خبر نه آهي ته ڪڏهن سنڌس ٽرانسفر آرڊر اچي وڃي. ائين ئي ڊرامي جو پروڊيوسر سيريل کرڻ مهل اداڪارن سان پئسن جي ڊيل ڪري ونندو آهي خبر نه آهي ته وري ڪڏهن ڊرامو ملي. ان ڪري هاڻي ڊرامو تيزيءَ سان زوال ڏانهن وڌندو پيو وڃي. وري ڳالهه ڪجي انهن سنڌي اداڪارن جي جيڪي مشهور ته سنڌي ڊرامن مان ٽيا پر هاڻي سنڌي ڊرامن ۾ ڪم ڪرڻ پنهنجي شان جي خلاف سمجهن ٿا. ڪو وقت هو ته اهي ئي اداڪار سنڌي ڊرامن ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ آتا هوندا هئا، سنڌي سيڪشن لاءِ رڳو دعا ئي ڪري سگهجي ٿي چو ته ڪٽي به ڪنهن بهتريءَ جا ڪرٽا نظر نٿا اچن."(29)

نون ٽي وي چينلن جي اچڻ سان ڊرامن ۾ مقابلي جو رجحان پڻ پيدا ٿيو آهي. هر ليکڪ سمجهي لکي ٿو ته مون کي هزارن چينلن جي موجودگيءَ جي وچ ۾ پنهنجي حيثيت ميجرائٽي آهي. ان کان علاوه مختلف رسالن ۽ اخبارن ۾ ڊرامن تي تبصرا ۽ ٽيڪا ٽپٽي واري وڏنڏڙ رجحان جي ڪري ڊرامانگارن تي وڏي ذميواري اچي ويئي آهي.

اڄ جي خانگي ٽي وي چينلن جي ڊرامن ۾ رڳو ڏاڙيل ڪلچر، وڏيرا ڪلچر، ڪاروڪاري، هٿيارن جو ڏيکاءُ ۽ پيا ب اهڙا ڪيترائي سبب آهن جنهن جو نقصان سڌي ۽ اڻ سڌي طرح اسان جي سماج تي پوي ٿو. ٻئي طرف اهڙا پروگرام آن ايئر ٽي رهيا آهن جيڪي هوندا ته تهذيب ۽ تمدن کي اجاگر ڪرڻ لاءِ پر اهي اجاگر ڪرڻ بدران رڳو تهذيب ۽ تمدن جي نالي کي بگاڙي رهيا آهن. اهڙن پروگرامن، ڊرامن ۾ غير مهذب جملن، لباس ۽ ڪريل حرڪتون ڪندي ڪردار نظر ايندا آهن. اڄ ڪلهه جيڪو معيار ۽ حالت سنڌي چئنلن تي ڏيکاريا ويندڙ ڊرامن جي آهي، انهن کي ڏسي ائين لڳي ٿو ته اسان جي تهذيب موهن جي دڙي جي نه هجي بلڪ ڪنهن اهڙي تهذيب جو ڏيک ڏئي ٽي جو اعتبار نٿو اچي ته چا اسين واقعي 8 هزار سال پراڻي تهذيب جا مالڪ آهيون؟

ڏاڙيل ڪلچر جي پرچار، ڪاروڪاري جي رسم کي هٿي ڏيڻ، عورت جي تذليل، ڪلاشنڪوف ڪلچر جي نمائش وغيره سنڌين ۾ سنڌ جي ثقافت کي ڪيرائي ڇڏيو آهي. ٻئي طرف سنڌي ڊرامن ۽ گانن ۾ وڏندڙ فحاشي به افسوسناڪ آهي. سنڌي ٻوليءَ جو بگاڙ به جاري آهي ته غير معياري محاورا ۽ مڪالما به شامل ڪيا وڃن ٿا.

ٽي وي ناٽڪ جي مقبوليت پنهنجي جاءِ تي، پر سنڌ ۾ ٽيئٽر جي ڪميءَ جو احساس پوءِ به شدت سان محسوس ٿئي ٿو ۽ ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته رنگ منچ جي جيڪا پنهنجي خوبصورتي آهي ان کان سنڌ جي استيج هاڻي وانجهيل آهي.

آزادي کانپوءِ سنڌي فلم

ڊرامي وانگر فلم به ڪنهن ملڪ ۽ قوم جي ثقافت کي اجاگر ڪرڻ ۾ اهم

ڪردار ادا ڪري ٿي. فلم جو ڪينواس ڊرامي کان وڌيڪ ٿئي ٿو. ڇوجو ڊرامي جي تاثر کان فلم جو تاثر وڌيڪ سمجهيو وڃي ٿو. فلم جي وڏندڙ شهرت سبب اڄ جو نوجوان فلمي هيرو کي پنهنجو آدرش سمجهي ٿو. اها الڳ ڳالهه آهي ته اڄ جي فلم حقيقت پسندي جي گهٽ عڪاسي ڪري ٿي ۽ منجهس پرتشدد واقعات ۽ غير حقيقي منظر وڌيڪ اچي ويا آهن. فلم وسيلي ڪنهن به ملڪ جي مزاج، رهڻي ڪهڻي، عادتن، رسم و رواج جي خبر پوي ٿي. فلم ۽ ٽي وي وسيلي اڄ شهر کان ڳوٺاڻو پنهنجي گهر ۾ ويهي ڪنهن به شهر ملڪ ۾ ٿيندڙ واقعات ۽ وندر جي پرگرامن جو لطف ماڻي سگهي ٿو. جديد وندر سبب دنيا بلڪل ننڍڙي ٿي ويئي آهي.

هن وقت جڏهن ڊش اينٽينا، ڪيبل سسٽم گهر گهر عام ٿي ويو آهي ۽ گهر گهر سئنيما هال ٿي پيو آهي، تڏهن فلم جي اهميت ايڏا به وڌي ويئي آهي. اڄ فلمون وندر جو بهترين ۽ طاقتور وسيلو آهن. فلمن جون اهم خوبيون فلم جو وڏو پردو، اداڪار، ڪهاڻي، گيت، ڊائلاگ، ڊانس، چترڪاري، موسيقي سنگتراشي، قدرتي نظارا، گانا وغيره ڪهاڻي کي خوبصورت بڻائي چڏيندا آهن.

سنڌي فلمن جي شروعات ورهاڱي کان اڳ انگريزن جي دور ۾ ٿي. سنڌ جي مشهور زميندار رئيس ڪريم بخش نظاماڻيءَ ننڍي ڪنڊ جي پهرين سنڌي فلم "ايڪتا" ٺاهي .هيءَ فلم 1942 ع ۾ ٺاهي ويئي. مطلب ته سنڌي فلمن ٺاهڻ جو سهرو ڪريم بخش نظاماڻي تي آهي. هن پنهنجو فلمي سفر بمبئي ۾ سن 1931 ع کان شروع ڪيو. جڏهن آواز واريون فلمون ٺهڻ شروع ٿيون. هن پنهنجي پهرين فلم "ايڪتا" جي ڪاميابي کان پوءِ بمبئي ۾ "سنڌ ساگر موويون" جي نالي هڪ فلمي ڪمپني قائم ڪئي، جنهن جون به فلمون مڪمل ٿيڻ واريون ئي هيون ته برصغير جو ورهاڱو ٿيو. جنهن جي ڪري اهي فلمون رليز نه ٿي سگهيون. ڪڏهل هندستان ۾ هڪ سنڌي فيچر فلم تيار ٿي هئي 'ايڪتا'. جيڪا هندو مسلم ايڪي تي ٻڌل هئي ۽ ان فلم ۾ "هيرو" جو ڪردار ادا ڪيو هو ماتليءَ واري باباءِ ثقافت، رئيس ڪريم بخش نظاماڻيءَ (وفات پهرين جنوري 1984) پاڻ ڪيو. ان پهرين سنڌي فلم جي ڪهاڻي، مشهور شاعر آغا عبدالغني لکي.

ايڪتا فلم تي تبصرو ڪندي گلاب چانڊيو لکي ٿو ته "پهرين سنڌي فلم "ايڪتا"، جيڪا اندازن 1942ع ۾ ٺهي تيار ٿي. هن فلم ٺهڻ ۾ وڏي Contribution رئيس ڪريم بخش نظاماڻي جي هئي. هي فلم صرف ستن ريلن تي مشتمل هئي. هن فلم ۾ ايڏي ته جان نه هئي، پر شهيد پگٻت ڪنوارام جي ڪلام "نالي ڏٺي جي ٻيڙو تار منهنجو"، جي ڪري فلم ڪامياب ٿي ويئي."[30]

آزادي کانپوءِ وارين سنڌي فلمن لاءِ مشهور اداڪار گلاب چانڊيي لکيو آهي ته "سنڌ هونئن ته فن ۽ ثقافت جو گهوارو رهي آهي پر فلمن جي معاملي ۾ سڀني قومن کان پٺتي آهي، جنهن جو وڏو سبب وسيلن ۽ ٽئلنٽ جي کوٽ آهي. جنهن جي ڪري "سنڌو وڊ" ٺهي نه سگهي. سنڌي فلمي صنعت ڪنهن نه ڪنهن نموني پنهنجو پاڻ زنده رکيو آهي. هي داستان حيرت ناڪ ٻه آهي ته المناڪ ٻه. سنڌي فلمي سرڪٽ تمام محدود آهي. ان جو وڏو سبب اهو آهي ته سرمايه ڪار ڏنڊي ۾ گهٽ دلچسپي رکي ٿو. ان کان علاوه اسٽوڊيوز ۽ ٽيڪنڪي سهولتون ٻه نالي ماتر آهن."[31]

ايڪتا :سنڌي فلمن جي شروعات ورهاڱي کان اڳ 1942ع ۾ ڪريم بخش نظاماڻي "ايڪتا" ٺاهي ڪئي هئي. 1949ع ڪانپوءِ ڪابه سنڌي فلم ٺهي نه سگهي. ورهاڱي کانپوءِ سنڌي فلمن ٺهڻ ۾ رڪاوٽون وڌيون ويون.

عمر مارئي :سنڌ ۾ ورهاڱي کانپوءِ "عمر مارئي" نالي فلم 1956ع ۾ رليز ٿي. هن فلم جو پروڊيوسر سيد حسين شاهه فاضلاڻي هو. شيخ حسن، فلم ۾ سنگيت ڏنو. هن فلم جا مڪالما ۽ گيت رشيد احمد لاشاري لکيا هئا. شڪارپور ۾ جاول ٿي_ ايم_ بهاري ڪوششون وٺي، سنڌ ۾ ٺهيل فلم "عمر مارئي" کي گهرائي هندستان ۾ رليز ڪئي. هن فلم سان گڏ هندستان ۾ ٺهيل نندي فلم "**سنت ڪنورام**" پڻ رليز ڪئي ويئي.

پرديسي :عمر مارئي کانپوءِ سنڌي فلم "پرديسي" 12 اپريل 1958ع تي نمائش لاءِ پيش ٿي. هن فلم جو ٺاهيندڙ ٻه سيد حسين شاهه فاضلاڻي هو. هن فلم لاءِ گلاب چانڊيي لکيو آهي ته "فلم پرديسي" سپرهٽ ويئي. ايتري تائين جو فلم "آن" کي

ٻه ڏاڍو ڏکيائين. هن فلم ۾ ان وقت جي مشهور اداڪار مصطفيٰ قريشي ٻه پنهنجي ڪيريئر جي شروعات هن فلم سان ڪئي. هن فلم جي ڪاميابيءَ جو راز گيت چيا وڃن ٿا. جن جي اڪثر شاعري رشيد احمد لاشاري جي هئي ۽ موسيقي غلام نبي ۽ عبدالطيف جي ڏنل هئي. "گڏوگڏ فلم "**سسئي پنهون**" ٻه تيار ٿي جنهن ۾ پهريون دفعو روبينہ ۽ سشيلا مهتاڻي فلمي گيت ڳايا."

اباڻا: ساڳي سال ۾ هندستان ۾ مشهور فلم "اباڻا" ناهي ويئي. فلم ۾ وچولي طبقي جي خاندان جي ڪهاڻي هئي. ورهاڱي کان اڳ واري هندو سماج جي عڪاسي ٿيل هئي. هن فلم جا گيت ڪار، هدايتڪار، اداڪار وغيره سڀ سنڌي هندو هئا. اهڙي طرح هند ۽ سنڌ ۾ سنڌي فلمن ٺهڻ جو سلسلو شروع ٿيو. مصباح الحق لکيو آهي ته "سنڌي ٻولي ۾ هونئن ته هن وقت تائين، پنج ڇهه سنڌي فلمون ٺهيون آهن، پر انهن ۾ ٽي انتهائي ڪامياب ويون آهي، جيڪي اولهه پاڪستان جي مختلف شهرن جي سئنمائن ۾ هلي چڪيون آهن. انهن ۾ حسين شاهه فاضلاڻي جون "عمر مارئي"، "پرديسي" ۽ ٽئين فلم بهادر علي بلوچ جي "شهرو فيروز". ٻولي جي زياده کان زياده سڌاري ۽ وڌاري ۾ فلم اهم ڪردار ادا ڪري ٿي. سچ ته فلمون ئي آهن، جن جي طفيل ٻولي ڳالهيندڙ جو دائرو وڌي ٿو."(32)

اهڙي طرح سنڌي فلم جو هڪ سلسلو شروع ٿيو ۽ ڪيتريون ئي فلمون ٺهيون، جن ۾ "سسئي پنهون" (1958)، "پرائي زمين" (1958)، "چانڊوڪي" (1969) "گهونگهٽ لاهه ڪنوار" وغيره تمام مشهور ٿيون. هندستان ۾ پڻ سنڌي فلمن جو سلسلو شروع ٿيو. جن جا گيت ڪار ۽ هدايتڪار اتان جا مشهور ليڪڪ هئا. سنڌ جي مشهور ڪهاڻيڪار امر جليل ڪيترن ئي فلمن لاءِ ڪهاڻيون لکيون آهن، جن ۾ "گهونگٽ لاهه ڪنوار" (1970)، "بادل" (1972) "منڱا شال ملن" (1972)، "البيلي" (1973) وغيره. اهڙي طرح آغا سليم "چانڊوڪي" (1969)، "محبوب منا"، "رت جا رشتا" وغيره لاءِ رومانوي ڪهاڻيون لکيون. قمر شهباز پڻ ڪيترن ئي فلمن جون ڪهاڻيون لکيون آهن.

فلمن جي گيتن جي سلسلي ۾ رشيد احمد لاشاري جو نالو وڏي اهميت رکي ٿو. هن ڪيترن ئي فلمن لاءِ گيت لکيا، جيڪي اڄ تائين مشهور آهن. هن ڪيترن ئي فلمن جون ڪهاڻيون ۽ مڪالما پڻ لکيا رشيد صابر پڻ ڪيترن ئي فلمن لاءِ گيت لکيا آهن. رشيد صابر جتي بيشمار ريڊيو ڊراما لکيا آهن، اتي هن ڪيترن ئي فلمن لاءِ ڪهاڻيون پڻ لکيون آهن. انهن فلمن ۾ "گهاتو گهر نہ آيا"، "قل ماڇي"، "ٽي قيدي"، "برسات جي رات"، "جانو ڏاڙيل" ۽ "سرويچ" وغيره شامل آهن. سندس فلمن جون ڪهاڻيون عام رواجي ۽ عوامي پسند مطابق آهن. ايوب گاد پڻ ڪيترين ئي فلمن جون ڪهاڻيون لکيون آهن، جن ۾ "بيوس"، "مهربان" ۽ "دلاور خان" اهم آهن.

حسين علي شاهه فاضلاڻي جو تمام وڏو ڪردار آهي. هي واحد فلمساز هو، جيڪو سنڌي فلمن لاءِ پتوڙيندو رهيو. اهڙي طرح حاجي فضل شاهه جاموٽ عرف"ايس گل" جو به وڏو ڪم ٽيل آهي، سيد يار محمد شاهه بطور ليکڪ، فلمساز ۽ هدايتڪار سنڌي فلمن لاءِ تمام وڏيون خدمتون سرانجام ڏنيو آهن. هتي ڪجهه فلمن جي لسٽ ڏجي ٿي:

نمبر	فلم جو نالو	رليز جو سال	هدايتڪار	ڪهاڻيڪار
.1	ايڪتا	1945	ڪريم بخش نظاماڻي	آغا عبدالغني
.2	عمر مارئي	1956	شيخ حسن	حسين شاهه فاضلاڻي
.3	پرديسي	1958	ايس_اي_غفار	حسين شاهه فاضلاڻي
.4	سسئي پنهون	1958	اڪبر علي	حسين شاهه فاضلاڻي
.5	پرائي زمين	1958	شيخ حسن	گل محمد

.6	شهرو فيروز	1968	شيخ حسن	رشيد احمد لاشاري
.7	چاندوڪي	1969	اي_ڪيو_پيرزادو	آغا سليم
.8	نوري جام تماچي	1970	شيخ حسن	امر جليل
.9	گهونگهٽ لاهه ڪنوار	1970	غلام حيدر صديقي	امر جليل
.10	رنگ محل	1970	ايس_وائي احمد	موسيٰ ڪليم
.11	پنون عاقل	1971	اي_ايم_تبسم	رشيد احمد لاشاري
.12	ليلا مجنون	1971	ايس_اي_غفار	رشيد احمد لاشاري
.13	محبوب منا	1971	اي_ڪيو_پيرزادو	آغا سليم
.14	بادل	1972	غلام حيدر صديقي	امر جليل
.15	منڙا شال ملن	1972	اي_ايڇ_صديقي	امر جليل
.16	جيجل ماڻ	1972	اي_ايڇ_صديقي	موسيٰ ڪليم
.17	پيار ڪيو سينگار	1974	يوسف نصر	يوسف نصر
.18	سوڍا پٽ سنڌ جا	1974	يوسف رائوڙ	مشتاق جسڪاڻي
.19	پيار تان صدقي	1974	ايس_واءِ_ احمد	ايس_اي_ شمسي
.20	رت جا رشتا	1974	اي_ايڇ_صديقي	آغا سليم
.21	بادل ۽ برسات	1975	اي_ڪيو_پيرزادو	اسماعيل بن واصف
.22	سنڌڙي تان صدقي	1975	جميل مرزا	خواجه بشير احمد
.23	ڌرتي دل وارن جي	1975	غلام حيدر صديقي	دانش احمد

.24	منهنجو پيار پڪاري	1975	ايس_وائي_احمد	خورشيد نقوي
.25	ڏرتي لال ڪنوار	1975	خليل قيصر	غالب لطيف، امداد حسيني
.26	رت جي راند	1976	منظور احمد	منظور احمد
.27	غيرت جو سوال	1977	يوسف راٹوڙ	موسيٰ ڪليم
.28	اڇ تہ پاڪ پايون	1977	مشتاق چنگيزي	مشتاق چنگيزي
.29	ڏرتي ۽ آڪاش	1977	اسماعيل نبي	محمد بخش سومرو
.30	دشمن جو پيار	1979	محمد شيخ	سعيده شيخ
.31	حاضر سائين	1980	ايس_گل	ايس_گل
.32	اميد	1982	محمود لاسي	محمود لاسي
.33	گهاتو گهر نہ آيا	1982	بابر سلطان	رشيد صابر
.34	لڇ رک	1982		محمودلاسي
.35	ڦل ماڇي	1984	نورالاسلام	رشيد صابر
.36	پرديسي	1984	مشتاق چنگيزي	رشيد صابر
.37	پيار ۽ ممتا	1984	يوسف نصر	آغا نذير
.38	جانو ڏاڙيل	1985		رشيد صابر
.39	برسات جي رات	1985	ايس ايم بروهي	رشيد صابر
.40	جلال چانڊيو	1985	شاهه اسد	شاهه اسد
.41	حيدرخان	1985	يوسف نصر	
.42	سهٹا سائين	1986	ايس_گل	
.43	هو جمالو	1986	اسلم بلوچ	
.44	قرباني	1986	شڪيل لاسي	
.45	پوتيءَ پڳ	1986	ايڇ_اي_بخاري	
.46	حاڪم خان	1986	محترمہ شيرين	

.47	پرو	1987	شاھ اسد	شاھ اسد
.48	طوفان	1987	اصغر علي خان	رشيد صابر
.49	دشمن	1988	ايس_واءِ_احمد	موسيٰ ڪليم
.50	نادر گوھر	1988	يوسف نصر	علي محمد مجروح
.51	مھراڻ جا موتي	1988	شيخ حسن	شيخ حسن
.52	علي گوھر	1988	محمود صديقي	يار محمد شاھ
.53	محب شيدي	1990	يار محمد شاھ	يار محمد شاھ
.54	وڏيرو سائين	1990		
.55	مسٽر شڪارپوري		يار محمد شاھ	يار محمد شاھ
.56	جيئي لطيف			
.57	بيوس	1982	ايوب گاد	ايوب گاد
.58	دريا خان			
.59	ڪارو ماڇي			
.60	شھيد			
.61	ٽي قيدي			رشيد صابر

هندستان ۾ ڪي سنڌي فلمون

نمبر	فلم جو نالو	رليز جو سال	هدايتڪار	ڪھاڻيڪار / شاعر
.1	سنت ڪنور رام	1952	ايم_بھاري مسند	رام پنجواڻي / پرسرام ضيا
.2	اباڻا	1958	ٽي_ايم بھاري	پرسرام ضيا
.3	فلم راءِ ڏياچ	1959	ھو_جي _بي	پرسرام ضيا
.4	انصاف ڪٽي آھي	1960	ديپڪ آشا	ديپڪ آشا / پرسرام ضيا
.5	سسئي پنھون	1960	رام رسيلا	رام رسيلا

.6	جهولي لال	1964	ديپڪ آشا	رام پنجواڻي/ پرسرام ضيا
.7	لاڏلي	1966	ديپڪ آشا	ڪندن ڪمار/ گوور ڏن پارتي
.8	سنڌوءَ ڪناري	1966	گوبند مالهي	گوبند مالي/ سي ارجن
.9	هوجمالو	1968	هري موتواڻي	ارجن چاولا/ سي ارجن
.10	شل ڏيئر نہ جمن	1968	ديپڪ آشا	رام پنجواڻي/ سي راجن
.11	رات هڪ طوفان جي	1969	موتي پنجواڻي	موتي پرڪاش
.12	اڃان تہ مان نندڙي آهيان	1970	گلاب	موتي پرڪاش
.13	نقلي شان	1971	تلسي راسي	رميش مهتا/ ڪرشن راهي
.14	هل تہ پڃي هلون	1984	مدن جماڻي	مدن جماڻي/ سي ارجن
.15	امي يا ممي	1986	اشوڪ جئسنگاڻي	گوپال پنجواڻي/ ڪان موتهيار
.16	ڪير ڪنهن جو	1993	ڪمل ناڻاڻي	گوپال پنجواڻي
.17	دل ڏڃي دل وارن کي	2001	ڪنوج پيرواڻي	جي ڪي سيمپار
.18	پاڙيسري	2001	ايس۔پي۔ مينگهاڻي	واسديونرمل

هند ۾ سنڌ جي فلمن تي نظر وجهڻ سان خبر پوي ٿي ته سنڌ ۾ فلم نه ته ترقي ڪئي نه وري سنڌ فلم انڊسٽري قائم ٿي. هند جي ڪيترن ئي سنڌي اداڪارن، گلوڪارن، صداڪارن فلسازن وغيره هندي فلم ۾ نالو ڪمايو پر هنن ڪڏهن به سنڌي فلم کي ترقي ڏيارڻ جي ڪوشش نه ڪئي. 80_1970 واري ڏهاڪي ۾ ڪيتريون ئي فلمون ٺهيون. انهن مان کي ٿوريون ڪامياب ٿيون. نه ته ٻين پنهنجو خرچ به نه ڪڍيو.

موجوده دور ۾ مختلف ننڍن ننڍن خانگي ادارن طرفان ۽ سنڌ ٽي وي ۽ ڪاوش ٽيلويزن نيٽ ورڪ طرفان ڪيتريون ئي ٽيلي فلمون ٺهيون آهن. اهي سڀ فلمون گهٽ خرچ، ننڍن ڪيمرائن، غيرمعياري فلمسازي ۽ اداڪارن جي ڪري فلاپ ٿيون. سڀ کان وڌيڪ افسوس جي ڳالهه اها آهي ته انهن فلمن جا موضوع پڻ اهڙا آهن، جن سان سنڌ جي ثقافت کي بدنام ڪري سگهجي ٿو. انهن سيني فلمن ۾ ڏاڙيل ڪلچر، ڪاروڪاري جي حق ۾ دليل، وڏيرڪي نظام جي حمايت، پوليس جا ظلم ۽ جهلات جهڙا موضوع متعارف ڪرايا ويا. انهن کي ڏسڻ سان خبر پوندي ته انهن ۾ اهڙن بدعتن تي تنقيد بجاءِ تبليغ ڪيل آهي.

گذريل سالن ۾ ڪيتريون ئي ٽيلي فلمون رليز ٿيون آهن، جن ۾ ڪجهه هي آهن سنڌوءَ ڪناري، غلامي، هوشو، دريا پار، زمين، تباهي، فيصلو، رهزن، زنجير، باغي، عدالت، ڪاريهر، غلام، وشون بابا، دشمن ديش جا، زيبو ڏاڙيل، جلال جوڳي، سارنگ، ضدي ڏاڙيل، مولابخش، بي رحم، جنگ، ناسور، غدار، انجام، اعلان جنگ، جياپي جي جنگ، انڊو قانون، رت جو ويري، شيرو ڏاڙيل، دشمني، پاپي چونو، جانور، شمن ميرالي، ڊولٽ جاني، انسپيڪٽر يعقوب، پلاند، ڏرتيءَ جو دشمن، محافظ، رت جي راند، تڪرار، ٽانگي واري، جاگير، چور،سالار خان، لاکو ڦلاٽي، قيامت، محب شيدي، بيگناهه، عشق جو انجام، عشق اوڏرتي، واهه لالو واهه ۽ ٻيون ڪيتريون ئي فلمون شامل آهن.

مٿي ذڪر ڪيل فلمون ننڍن ننڍن ڪيمرائن سان ٺهيل آهن، جيڪي شايد ڪڏهن به سئنيما هال ۾ ڏيکاريون نه ويون آهن. اهي فلمون سي ڊيز يا وڊيو ڪيسٽن تي رليز ڪيل آهن. سڀ غير تربيت يافته هدايتڪارن ۽ فلمسازن جون

ٺهيل آهن.

سنڌي فلم جي ناڪاميءَ جا ڪي سبب:

1. ڊرامي جي نسبت، فلم تي تمام گهڻي سرمائيڪاري ٿئي ٿي. فلم جي عڪسبندي ڪيترن ئي مقامن تي ٿيندي آهي. ان سلسلي ۾ وڏي ۾ وڏو سبب اهو آهي ته سنڌي فلم کي نه ته ڪڏهن سرڪاري سرپرستي ملي نه وري سنڌي سرمايه ڪارن ان طرف ڪڏهن به سوچيو اگر رئيس ڪريم بخش نظاماڻي جهڙا ڏهه به ماڻهو هن طرف شوق رکن ها ته اڄ سنڌي فلم ڪنهن مقام تي پهتل هجي ها.
2. جڏهن کان سنڌي فلمون ٺهڻ شروع ٿيون، ان ۾ ڪم ڪندڙ اداکار گلوڪار، موسيقار وغيره سڀ اڻ سکيا رکندڙ هئا. هتي نه ته اسان وٽ ڪو سکيا گهر هو نه وري ڪنهن کي تربيت وٺڻ جو ڪو شوق هو. نتيجو اهو نڪتو ته فلم سان واسطو رکندڙ سڀ غير معياري فلمون پيش ڪندا رهيا.
3. اسان وٽ جيڪي به فلمون ٺهيون، اهي اڪثر ڪري ڪمرشل بنيادن تي ٺهيون. فلم ٺاهيندڙن پيسي خاطر فلم ٺاهيون، انهن ۾ سندن ذاتي لڳاءُ شامل نه هو.
4. سنڌي فلم جو هڪ الميو اهو به رهيو آهي ته ڪيترن ئي فلمن جا اداکار، هدايتڪار، موسيقار، شاعر، گلوڪار غير سنڌي ڪنيا ويندا رهيا. نتيجو اهو نڪتو ته اهڙيون فلمون سنڌي عوام جي ڪشش جو مرڪز نه رهيون.
5. سنڌي فلمن جا ٺاهيندڙ، پيسي بچائڻ لاءِ هڪ ئي ماڻهوءَ کان اداکاري، گلوڪاري، ڪهاڻي، موسيقي وغيره ڪرائيندا هئا. اهڙين فلمن ۾ Professionalism جي ڪمي رهجي ويندي هئي.
6. مارڪيٽ ۾ آڻڻ لاءِ سڀ کان اول ان شيءِ جي مارڪيٽنگ ڪئي ويندي آهي. سنڌي فلمن لاءِ سڀني مارڪيٽنگ ڪڏهن به نه ٿي سگهي. ريڊيو، ٽي وي ۽ اخبارن جي ميدبا هوندي به ايدور تائيزنگ نه ٿي سگهي.
7. ڪهاڻين جي چونڊ کان وٺي ڊائريڪشن ۽ اداکاريءَ تائين انهن جي جڙت سنڌي سماج کي دنيا ۾ يوڪ جوڪو بنائي ڇڏيو آهي. مجموعي طور سنڌي

فلمن مان اهو تاثر اپري ٿو ته سنڌ هڪ اهڙو خطو آهي جتي عورت جي ڪابہ عزت ناهي، ان جي تذليل روز جو معمول آهي. مرد جاهل ۽ وحشي آهن جيڪي ٿوري گهڻي ڳالهہ تي خون ڪندي دير ئي نٿا ڪن. سازشن جا انبار آهن. سهپ، رواداري ۽ پائيچاري نالي ڪا شيءِ سنڌي سماج ۾ وجود ئي نٿي رکي، رواداري ۽ پائيچاري نالي گڏ ٿيءَ ننڍي ننڍي ڳالهہ ۾ وتود ئي نٿي رهي.

8. اڄ سنڌي فلم ته ڇا پر ارادو ۽ پنجابي فلمون بہ زوال پذير آهن. پاڪستان ۾ ڊش ۽ ڪيبل ڪلچر ڪري گهر گهر ۾ سئنما ٺهي پئي آهي. پر غير معياري فلمن ٺهڻ ڪري هندي ۽ انگريزي فلمن کي وڌيڪ ترجيح ڏني وجي ٿي. ساڳيا اداڪار، ساڳيون ڪهاڻيون، غيرمعياري فلمبندي پاڪستاني فلمي صنعت کي تباهہ ڪري ڇڏيو آهي.

9. سنڌي موسيقي جي تاريخ شاندار ۽ شاهوڪار آهي. مگر اڄ هندستان جي فلمن جي ڪاپي سبب سنڌي موسيقي تباهہ ٿي رهي آهي ۽ سنڌي فلمن ۾ فلمايل گيت بہ بي چسا لڳن ٿا.

10. سنڌي فلم جي ناڪامي جو هڪ سبب اهو بہ آهي ته سنڌي ڊراما وڌيڪ مقبول رهيا آهن. پي ٽي وي تان پيش ٿيندڙ سنڌي ڊراما تاريخي حيثيت رکن ٿا.

11. گلاب چانڊيو سنڌي فلمن جي ناڪاميءَ جو سبب ڄاڻائيندي لکي ٿو ته "1980ع کان 1990ع واري ڏهاڪي ۾ ڪا بہ اهڙي فلم ٺهي نہ سگهي، جو چئجي ته ها ٻيلي سنڌين ۾ هاڻي ڪجهہ ذوق وڌيڪ آهي. هن ڏهاڪي ۾ ڦرمار، ڏاڙيل ڪلچر ۽ افراتفريح تي فلمون ٺاهيون ويون، جيڪي ڪيڏانهن جون بہ نہ رهيون. مشهور زمانہ ڏاڙيل پروچانڊيو جي نانءَ سان فلم ٺهي، جنهن ۾ ڪيس فلمسازن سنڌ جو هيرو ڪري پيش ڪيو." (33)

12. سنڌ ۾ ٻيون بہ اهڙيون ڪوڙ فلمون ٺهيون جن ڏاڙيل کي هيرو ڪري پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. اهڙين فلمن ۾ "نادرگوهر"، "علي گوهر" وغيره شامل آهن. مشهور ڳائڪي جلال چانڊيي کي فلمي دنيا ۾ آڻي "جلال

چانڊيو" فلم ناهي ويئي.

13. سنڌ ٽي وي، ڪي ٽي اين ۽ ٻين سنڌي چينلس جي ڪلڻ سان سنڌ ۾ معياري فلمن جي اميد جاڳي. پر انهن ۾ ڏاڙيل ڪلچر ۽ ڪاروڪاري جهڙن موضوعن تي ورائي ورائي ٽيلي فلمون ناهيون آهن.

14. هندستاني سنڌي "بالي ووڊ" جي دنيا ۾ چانيل آهن. پر هنن سنڌي فلمن جي سڌاري لاءِ ڪي خاص ڪوششون نه ورتيون آهن.

سنڌي فلم جي ترقي لاءِ ڪي گذارشون:

1. سنڌ جا پڙهيل لکيل اديب، سرمايه ڪار هن طرف اچن ۽ سنڌي ثقافت ۽ ٻوليءَ جي تحفظ خاطر سنڌي معياري فلمون ٺاهن. اهڙين فلمن ۾ سنڌ جي ثقافت، اخلاق ۽ ٻوليءَ کي وڌيڪ اهميت ڏني وڃي.

2. سنڌ حڪومت کي گذارش ڪئي وڃي ته ثقافت ڪاتي طرفان سڪيا اسڪول کوليو وڃي، جنهن ۾ اداڪاري، موسيقي وغيره جي سڪيا ڏني وڃي. اداڪارن، شاعرن، ڳائڻ جي مالي سهائتا ڪئي وڃي.

3. غير معياري ۽ ڪاپي ٿيندڙ ڏنن تي باقاعده پابندي مڙهي وڃي، سنڌي فلمن لاءِ معياري ڳائڻ کان معياري شاعري ڳارائي وڃي.

4. سنڌ جي پراڻين فلمن ۽ فلمي گانن کي سي ڊيز، ڊي وي ڊيز تي منتقل ڪيو وڃي، جيئن اهي دور جديد جي تقاضاعن مطابق ٿي وڃن.

5. هي دور ميڊيا جو دور آهي، جنهن ۾ ڪيترائي سنڌي ٽي وي چئنل کلي پيا آهن. انهن ٽي وي چئنلن وسيلي معياري ۽ عوامي پسند واريون فلمون ناهيون وڃن ۽ ڏيکاريون وڃن، جنهن سان تفريح سان گڏوگڏ سنڌي ثقافت پڻ اجاگر ٿئي.

آزادي کانپوءِ سنڌي ڊرامن جو مجموعي جائزو:

سنڌ ۾ ڊرامو، ڪنهن به موقف کي عوام تائين پهچائڻ جو پرپور ذريعو رهيو آهي. ورهاڱي کان اڳ اسٽيج ناٽڪ هتي هندو ڪلچر جو حصو هو. آزاديءَ کان پوءِ ان جو جڙ ٻچو ناس ٿي ويو. ڇو ته سنڌ، آرٽ جي سرپرستي ڪندڙ اصل وڇولي طبقي کان خالي ٿي وئي. ان جي جاءِ سياست توڙي معيشت ۾ وڏيري، پناهگير بورجوازي، غنيمت جي مال جي مالڪ ڪاموري ۽ اڳتي هلي سامراجي

سرمائي جي دلال سرمائيدار پري. وڏيرو زوالجندڙ قوت هئڻ جي ڪري آرٽ بدران عياشيءَ ۾ قائل رهيو ۽ باهران آيل ڏرين جو ڏيان لٽ جي مال تي رهيو. انهن سيني ڏرين جي ذهني جوڙجڪ مٿان دقيانوسيت جي وڻ ويڙهي چڙهيل هئي، جنهن ڪري سنڌ جي سموري آرٽ کي ايڏو نقصان پهتو جنهن جي کٽ نٽي ڪري سگهجي. هونئن به ناهڻ ڏکيو ڪم ۽ ڊاهڻ ۾ چپٽي وڃائڻ جيتري دير لڳندي آهي. ائين اسان جي ناٽڪ جون روايتون ختم ٿي ويون. انهن حقيقتن جي باجود، سنڌي ڊرامو استيج، ريڊيو، فلم ، ٽي. وي ۽ ڪتابي صورت ۾ پنهنجي ادبي حيثيت کي برقرار رکيو آهي.

آزاديءَ کان پوءِ جتي ناٽڪ منڊلين جي اوج کي ڏڪ رسيو، اتي ناٽڪ لکڻ جا به فن ريڊيو ۽ ٽي وي جي قيام کان پوءِ رائج ٿيا. سنڌي زبان جي ڪيترن ئي نامياڻن ليکڪن ريڊيو ۽ ٽي وي ناٽڪن کي رڳو وندر جي بدران ادبي صنف جي قطار ۾ آڻي بيهاريو. خاص ڳالهه اها ٿي ته ريڊيو ۽ ان کان پوءِ ٽيليويزن جي اچڻ سان ليکڪن کي مالي فائدو مليو. هنن کي پنهنجي محنت جو اجورو ملڻ لڳو. اڄ جي ڊرامي جي ڪاميابي ۾ تمام گهڻن ٽي وي چينلن جو ڪلڻ آهي. هڪ ته ڊرامن جي گهٽتائي ٿي پئي آهي ۽ ٽي وي در در ٿي پئي آهي. هر ماڻهو پنهنجي پسند ۽ مزاج مطابق ڊرامو ڏسي سگهي ٿو.

آزاديءَ کانپوءِ سنڌ ۾ خصوصي طور تي ڊرامي ۾ ڪهاڻيڪارن جو ڪردار آهي. اهڙا مثال تمام گهٽ ملندا، جن مان ظاهر ٿئي ته ڪي ليکڪ صرف ڊرامانگار ٿي ايريا هجن. مگر ساڳيا ئي ليکڪ ڪهاڻيڪار ته ڊرامانگار به آهن. علي راز شر جو ته ايترو به چوڻ آهي ته "جن ڪهاڻيڪارن ڊراما لکڻ شروع ڪيو، ان کانپوءِ اهي ڪهاڻيءَ جي ميدان ۾ ڪو به نمايان ڪم ڪري نه سگهيا آهن".

آزاديءَ کان اڳ وارا سنڌي ڊراما گهڻو ڪري ترجما هوندا هئا. انهن ۾ سنڌي ماحول کي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي هئي. هن دور جي ڊرامن جي خاص ڳالهه مقاميت نگاري آهي. جنهن ۾ سچوپچو سنڌي ماحول ڏنل آهي. هنن ڊرامن ۾ ڀهراڙيءَ جي ماحول جو عڪس فني رجحان طور ڪم آندل آهي. مقاميت نگاري هڪ اهڙو فني عمل هوندو آهي، جنهن ۾ ڪنهن مخصوص هنڌ جي طرز

زندگيءَ کي چٽيو ويندو آهي. اڇڪلهه جي سنڌي ڊرامن ۾ مقامي رنگ حاوي نظر اچي ٿو. ان سلسلي ۾ عبدالقادر جوٽيجو، آغا رفيق، رحمت الله ماجوئي، عزيز ڪنگراڻي، راز شر، عبدالڪريم بلوچ، علي بابا وغيره نشامبر ڊرامانگار آهن. عبدالقادر جوٽيجي جو "راڻيءَ جي کهاڻي" ۾ سنڌ جي مخصوص تهذيب ۽ رهڻي ڪهڻيءَ کي خوبصورتيءَ سان چٽيو ويو آهي. آغا رفيق جي ڊرامي "سام" ۾ پڻ حقيقي مسئلن ۽ بدلجندڙ تهذيب جي اثر انگيز عڪاسي ڏيکاري ويئي آهي.

اڄ جو ڊراما نگار ٽريجڈي جي بڏايل قانونن جي پاسداري نٿو ڪري. اڄ جا الميہ ڊرامي جا ڪردار وڏو ماڻهو بلڪ عام، غريب، فٽ پاٽن تي هلندڙ انسان آهن. هن جا ڏک سک جديد ڊرامن، جا موضوع آهن. هاري، مزدور، ڪرمي، ڪاسبي ۽ ٻيا هن دور جي سنڌي ڊرامن جا هيرو آهن انڪري جو اهي زندگي جي چرپر کي برقرار رکڻ جا محرڪ آهن.

ڊاڪٽر نور افروز خواجہ لکي ٿي تہ "جديد سنڌي ادب کي ريڊيو ۽ ٽي وي کانسواءِ اسٽيج ڊرامي جي صورت ۾ تمام گهڻي اهميت حاصل رهي آهي، هن دور جي سنڌي ڊرامي تمام گهڻي ترقي ڪئي آهي. هن دور جي ڊرامن ۾ نوان تجربا ڪيا ويا آهن. اڄ جا سنڌي ڊراما سنڌي سماجي زندگيءَ جي عڪاسي پيش ڪن ٿا".

سماجي زندگي جي عڪاسي چٽڻ ۾، سنڌي ڊرامو ارتقائي ماڳ جهاڳندو. اڄ اتاهين منزل ڏسي اسري رهيو آهي. پوءِ چاهي اسٽيج ڊرامو هجي، خواهہ ريڊيو يا ٽي وي تي ٽيندڙ ناٽڪ هجن. سنڌي سماج ۾ شادين جون رسمون، ٽلهي ليکي هڪ جهڙيون آهن. البتہ هر قوم ۽ قبيلي جا پنهنجا قانون ۽ پنهنجا سماجي بڌڻ هوندا آهن. ڪن قبيلن ۾ ڏيءَ جو سگ، قبيلي کان ٻاهر ڪونہ ڏيندا آهن، ڪو زميندار پنهنجي هاريءَ جي پٽ سان پنهنجي ڏيءُ ڪونہ پرڻائيندو آهي. سنڌي سماج ۽ هندو سماج جا مسئلا جدا آهن تہ مسلم سماج جا مسئلا الڳ آهن. پر مجموعي طور ڪجهہ مسئلا جيڪي طبقاتي مسئلا آهن، سي سڄي سنڌ لاءِ ساڳيا آهن. مثلا زميندارن ۽ هارين ۾ ڪشمڪش، ڪارخانيدار ۽ مزدور جي وچ ۾ ڇڪتاڻ، سرمائيدار ۽ غريب جي وچ ۾ فرق، شادين جا مسئلا، پير پرستي،

گهرو مسئلا، حق بخشرائڻ، بدو وڻڻ، پيٽ لکي ڏيڻ، بک، بيروزگاريءَ جهڙا مسئلا جيکي سڄي سنڌ جا مسئلا آهن، جيکي جديد سنڌي ڊرامي جا خاص موضوع رهيا آهن."(34)

موجوده سنڌي ڊرامن جي خاص ڳالهه اها ب آهي ت انهن ۾ سنڌي ثقافت کي برله راست اجاگر ڪيو ويو آهي. سنڌي ثقافت جا ماڳ ۽ مڪان ڊرامن ۾ ڏيارياويجن ٿا. ڪنهن ڊرامي ۾ موهن جي دڙي جو سين، ڪٽي ڪوٽ ڏجيءَ جو قلعو، ڪٽي قلندر جي ڏمال، ڪٽي شاهه سائين جو روضو وغيره ڏيکاريو وجي ٿو.

موجوده دور ۾ جتي شاهه جي سورمن ۽ سورمين تي ڊراما لکيا ويا آهن، اتي اڪثر ڊرامن ۾ شاهه سائين جي بيتن تي پڻ ڊراما ٺاهيا ويا آهن. خود ڊرامن ۾ شاهه جي بيتن کي ڪثرت سان شامل ڪيو وجي ٿو.

پروفيسر قاضي خادم مطابق "موجوده دور ۾ ريڊيو ۽ ٽي وي لاءِ لکيل ۽ پيش ڪيل اهي ڊراما ڪامياب آهن. جن جا خاص موضوع سنڌ جي رسم و رواج، ننڍي عمر جي شاديءَ، بدي جي شادي، غلط خاندااني رسمون، وڏيرا شاهي، جديد سماجي برايون، نفرت محبت وغيره سان هوندا آهن. جيئن ت ريڊيو ڊرامي جو واسطو آواز ۽ ٻڌڻ سان هوندو آهي ۽ انجو هر ڪو سين آواز رستي پيش ڪيو ويندو آهي، تنهنڪري ريڊيو ڊرامن ۾ اهڙا موضوع ڪامياب ٿيندا آهن، جن جو واسطو سنئون سڌو انساني جذبات سان هجي. پيار، نفرت، ڏڪار ۽ جاسوسي يا جنگي ۽ تاريخي موضوع ريڊيو لاءِ ڏاڍا ڪامياب ٿيا آهن. ٻئي طرف ٽيليويزن ۾ ٻڌڻ کان وڌيڪ ڏسڻ جو حصو هوندو آهي اتي هر واقعو استيج وانگر ڏيکاريو ٿو وجي. تنهن ڪري ان ۾ عام سماجي موضوعات يا ريتون رسمون ڪاميابيءَ سان اثرائتي انداز ۾ پيش ڪري سگهبيون آهن. هنن ڊرامن ۾ ڏسندڙ گفتگو ۾ ايتري دلچسپي نه وٺندا آهن جيتري حرڪت يا هلچل ۾ تنهن ڪري ٽي وي ڊراما لکڻ جو انداز ب مختلف ٿيندو آهي."(35)

اڪبر لغاري مطابق "سنڌي ڊرامو اڇڪلهه پنهنجي چئني روپن يعني استيج، ريڊيو، ٽي وي ۽ فلم ۾ گهڻو مقبول ٽي رهيو آهي. منجهس ڪيئي جديد لاڙا جهڙوڪ: حقيقت پسندي، جمهوريت، قوميت ۽ سماجي انقلاب وغيره ڏسڻ ۾ اچن

ٿا. جيڪا هڪ سٺي علامت آهي."[36]

حيدربخش جتوئي پهريون سنڌي اديب هو. جنهن هارين ۾ پورهيتن تي ڊراما لکيا ۽ کين سنڌي معاشري جو هيرو ڪري پيش ڪيو ۽ وڏيري ۽ سرمائيدار کي ولين (Villian) ڪري پيش ڪيو. سندس ڊرامن ۾ ڪمدار جا ڪارناما (1953) ۽ "هاري انقلاب" اهم آهن. ٻين ٻ ڪيترن ئي ڊراما نگارن سرمائي جي غير برابري واري معاشي نظام جي خلاف ڊراما لکيا. اهڙي طرح اياز عالم ابڙو. ڪيهر شوڪت. ملڪ آگاٽي. نور گهلور. شمشيرالحيدري. عزيز ڪنگراڻي جي ڊرامن ۾ اهڙو رجحان موجود آهي.

جيئن اڳ ذڪر ڪيو ويو آهي ته ٽي وي ڊراما وڌيڪ پسند ڪيا وڃن ٿا. ڇو جو اڄ گهر گهر ۾ ٽي وي پهچي چڪي آهي. عبدالقادر جوڻيجو جا ڊراما ٽري زندگي ۽ ڳوناڻي زندگي جي ترجماني ڪن ٿا. امر جليل جا ڊراما شهري ۽ آفيسن ۾ ڪم ڪندڙ ماڻهن جي ترجماني ڪن ٿا. نورالهديٰ شاهه جا ڊراما هر طبقي جي عورت جي ترجماني ڪن ٿا. علي بابا جا ڊراما پورهيت طبقي جي ترجماني ڪن ٿا. آغا رفيق جا ڊراما شهري ۽ رومانوي قصن جي ترجماني ڪن ٿا. آغا رفيق جا ڊراما تعيلمي ادارن جي ترجماني ڪن ٿا. مطلب ته هنن ڊراما نگارن ۾ جيڪا شيءِ عام آهي. اها آهي ته هو جنهن علاقي سان. پيشي سان ۽ ماحول سان وابسته آهن. انهيءَ جي ترجماني ٻ ڪن ٿا.

شوڪت حسين شورو موجوده دور جي ڊرامن جي سلسلي ۾ چوي ٿو ته: "موجوده دور جو Street theatre نہ رڳو وندر جو واهڻ آهي. پر ان جا سماجي ۽ سياسي مقصد ٻ آهن. اسٽريٽ ٿيئٽر ماڻهن کي ڪميونٽيءَ جي حيثيت سان هڪ هنڌ گڏ ڪري پنهنجن مسئلن تي سوچ ويچار ڪرڻ جي موقعي سان گڏ حڪومت ۽ ان جي مشنري جهڙوڪ آفيسرن تي تنقيد ڪرڻ لاءِ Catharses جو ڪم پڻ ڏئي ٿو."[37]

سنڌ ۾ هڪ وقت ۾ انٽرايڪٽو ٿيئٽر جي حوالي سان جوهي گروپ آف انٽرايڪٽو ٿيئٽر. مرڪ ڊرئميٽڪ سوسائٽي ۽ انڊس رينا سان ٿيئٽر NGO طور ڪم ڪري رهيا آهن. انهن تنهي گروپن لاهور جي Interactive Resource Center

يا (IRC) مان ٽريننگ حاصل ڪئي آهي جيڪو پڻ هڪ NGO آهي. هن گروپ ناٽڪ ۾ رهس جي وساري ڇڏيل روايتن کي نئين سر زنده ڪيو آهي. ان جي هر ناٽڪ ۾ زندگيءَ جا سچا ۽ اصلي واقعا ڪنيا ويندا آهن، جن ۾ ڪارو ڪاري (Honour Killing) نديڻ يا ادلي بدلي جي شادين، پوليس ۽ سرڪاري ماڻهن جي ڏاڍاين ۽ ٻين مڪاني توڙي قومي مسئلن ۾ ڦاٿل ماڻهو پاڻ ٻه ناٽڪ ۾ حصو وٺي پنهنجي آپدا بيان ڪري سگهن ٿا.

هڪڙو زمانو هوندو هو جو سنڌ جا ڊراما نگار انگريزي، اردو، هندي، بنگالي ۽ ٻين ٻولين تان ڊراما ترجمو ڪري سنڌي ماحول ۾ پيش ڪندا هئا. پر اڄ جي بدليل حالتن ۾ سنڌ جا اديب پنهنجا ڊراما سنڌي بجاءِ اردوءَ ۾ لکڻ کي ترجيح ڏين ٿا. ان جا ٻه سبب ٿي سگهن ٿا. هڪ ته اسان جا اديب پنهنجا مسئلا سنڌ کان وٺي پوري پاڪستان تائين پيش ڪرڻ چاهين ٿا. جنهن سان نه صرف هو سنڌ جي مسئلن کان آگاهه ڪن ٿا پر سنڌ جي ريتن رسمن ۽ تهذيب جي ٻه ڄاڻ حاصل ڪن ٿا. ٻيو سبب اهو ٻه آهي اڄ اردوءَ ۾ بيشمار سرڪاري ۽ غير سرڪاري ٽي_وي چينل آهن. انهن تان ڊرامن جي قسطن جي ٽيڪ ناڪ رقم حاصل ٿئي ٿي، جنهن مان اسان جا اديب ٻه فائدو وٺڻ چاهين ٿا. هن وقت ڪيترائي سنڌي اديب اردوءَ ۾ لکي رهيا آهن، جن ۾ عبدالقادر جوٽيجو، نورالهديٰ شاهه، امرجليل، زيب سنڌي، آغا رفيق، رحمت الله ماجوني ۽ ٻيا ڪيترائي نالا ڏئي سگهجن ٿا.

حوالا:

1. ڊاڪٽر غلام علي الانا: "سنڌي ڊرامن جي روشني ۾ سنڌي سماج جو مطالعو"، ٽي ماهي مهراڻ 4 _ 1987ع، ص 58
2. انسائيڪلو پيڊيا سنڌيانا (جلد ڇهون)، سنڌي لينگويج اٿارٽي، حيدرآباد، 2012ع،ص 446
3. غلام رسول بلوچ: "سنڌي ڊراما جي هڪ صديءَ جو تاريخي ۽ تنقيدي جائزو" (پي.ايڇ.ڊي جو مقالو)، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو، 1983ع، ص 537
4. ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي: "تذڪره پوراني سادات" سکر هستاريڪل سوسائٽي، 2001ع، ص 147

5. حبيب الله مرزا: "شيڪسپيئر جو مئڪبيٿ"، چپائيندڙ حبيب الله رحيم بخش مرزا، 1966ع، ص 5
6. محمد ابراهيم جويو جو شيخ ايازجي رني ڪوٽ جا ڏاڙيل" لکيل مهاڳ، 1970ع
7. رسول بخش پليجي جو ڳاڙهو لالٽين" تي لکيل مهاڳ (حوالو: "نجم عباسي فن ۽ شخصيت"، يوسف سنڌي)، سچائي اشاعت گهر، ڏڙو، 2002ع، ص 49
8. ڊاڪٽر محمد علي مانجهي: "فائوسٽ جو سنڌيءَ ۾ پهريون منظوم ترجمو"، 2006ع (ڪتاب جو مهاڳ)
9. وليم شيڪسپيئر / وحيد لاشاري: "هيملٽ"،سيپتا – پبليڪيشن، 2017ع
10. ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور: سنڌي اسٽيج ڊرامي جو ماضي ۽ حال، ماهوار پيغام آڪٽوبر 1983ع، ص 31
11. شوڪت شورو: سرحد جي هن پار سنڌي ڊراما، ماهوار ڪونج، 2011ع
12. ڊاڪٽر عبدالجبار جوٽيجو: سنڌي ادب جي مختصر تاريخ، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 1994ع، ص 153
13. آغا خالد سليم: "سنڌي ڊرامي ڪي صدي"، ادارہ ثقافت پاڪستان، 1982ع، ص 115،116
14. ڊاڪٽر غلام علي الانا:"ڏيارام گدومل سنڌ نئشنل ڪاليجل ثقافتي زندگيءَ جو هڪ وڏو مرڪز" ساليانہ ڪليلي، 2015ع
15. نازپتو: پريات آرٽ سرڪل، حيدرآباد سنڌ هڪ اداروهڪ تحريڪ"، تند تنوار ڪتابي سلسلو، پريات پبليڪيشن، مرتب نثار حسيني، اپريل، 1970ع، ص 123،124
16. ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور: "سنڌي ناٽڪ جي تاريخ"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، جامشورو، 1992ع، ص 65
17. ساڳيو حوالو، ص 71
18. شوڪت شورو: سرحد جي هن پار سنڌي ڊراما، ماهوار ڪونج، 2011ع
19. مختيار احمد ملاح: "ادبي سوسائٽين جو سنڌي علم ۽ ادب جي ترقيءَ ۾ ڪردار"، ريڪائون پبليڪيشن، ڪراچي، 2021ع، ص 396، 397'
20. مراد علي مرزا: "قلم جنين جي هٿ ۾" ، ثقافت ڪاتو، حڪومت سنڌ، 2014ع، ص 160
21. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبليڪيش، حيدرآباد، 1993ع، ص 174
22. مراد علي مرزا: "قلم جنين جي هٿ ۾" ، ثقافت ڪاتو، حڪومت سنڌ، 2014ع، ص 158

23. ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي اسٽيشن ڊائريڪٽرنصير مرزا جي مقالي نگار سان 16 آڪٽوبر 2014 ع تي ٽيل ڳالهه ٻولهه
24. مراد علي مرزا: "قلم جنين جي هٿ ۾" ، ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ، 2014 ع، ص 164
25. قاضي خادم :"ادب ۽ روايتون"، سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد، 1992 ع، ص 61
26. هدايت آخوند: "سنڌي ٽي.وي ڊراما"،سنڌي ۾ ٽي وي ڊراما (سنڌي ادب ششماهي 1985ع، ص 18
27. ڊاڪٽر قاسم راڄپر جي ٿورن سان مليل هيءَ لسٽ ڏجي ٿي
28. قاضي خادم :"ادب ۽ روايتون"، سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد، 1992 ع، ص 61
29. سيد جاويد ميرـ" پي ٽي وي جو سنڌي شعبو زوال پذير ڇو"، روزاني عوامي آواز، 20 نومبر 2010 ع
30. گلاب چانڊيو: سنڌي فلم انڊسٽريءَ جا 50 سال، ماهوار بادل 1997 ع،ص 40
31. ساڳيو حوالو، ص 41
32. مصباح الحق: سنڌي فلم "،ماهوار بادل (1992)
33. گلاب چانڊيو: سنڌي فلم انڊسٽريءَ جا 50 سال، ماهوار بادل 1997 ع،ص 42
34. ڊاڪٽر نور افوز خواجه: "ورهاڱي کانپوءِ سنڌي ناول جي اوسر"، شيخ شوڪت علي اينڊ سنز، 2010 ع، ص 80
35. قاضي خادم :"ادب ۽ روايتون"، سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد، 1992 ع، ص 61
36. اڪبر لغاري: "سنڌي ادب جو مختصر جائزو"، نيو فليلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، 1999 ع، ص 95
37. شوڪت شورو: سرحد جي هن پار سنڌي ڊراما، ماهوار ڪونج، 2011 ع

آزاديءَ کانپوءِ کي مشهور ڊراما نگار

لطف الله "جوڳي" بدوي (1904 – 1968ع)

سنڌي ادب جي مشهور اهل قلم ۽ مصنف ۽ محقق، شاعر، ناول نگار ۽ ڊرامانويس پروفيسر لطف الله بدوي ولد امام بخش "خادم" جو جنم شڪارپور ۾ ٿيو. ادب جي هر صنف ۾ سندس ڪيل خدمتن جي ڪري تمام وڏو مقام آهي. پروفيسر لطف لله ڪيترائي ڊراما لکيا، جيڪي ڪتابي صورت ۾ نه شايع ٿيا نه ڪي اسٽيج نه ٿيا. آزاديءَ کان اڳ سندس ڊرامو "آيو نان" 1935ع ۾ سنڌو رسالي ۾ شايع ٿيو هو، جيڪو هو مرجي "الياد" جي ڪتاب جو ترجمو هو. جڏهن ته ٻين ناٽڪن ۾ شيڪسپيئر جا "اٿيلو"، "جيولس سيزر"، "پورس"، "هيلن آف ٽراءِ"، "شير مسور"، "پيجل"، "مهراڻ"، "مومل راڻو"، "ليلا چنيسر" ۽ ٻيا شامل آهن، جن مان گهٽا ڪتابي صورت ۾ شايع ڪو نه ٿيا آهن. لطف الله بدويءَ شيڪسپيئر جي مشهور ٽرئجيڊيءَ "اوٿيلو" کي شايد 1948ع ڌاري سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو، جيڪو قلمي صورت ۾ سندس پوئنرن وٽ محفوظ آهي. هن ترجمي جي خوبي اها آهي ته اهو اصل ماحول ۽ ڪردارن سان پيش ڪيل آهي.

لطف الله بدوي، شيڪسپيئر جي تاريخي ناٽڪ "جوليس سيزر" جو ترجمو 1955ع ڌاري ڪيو هو، جيڪو ڪتابي صورت ۾ شايع ٿي نه سگهيو آهي. لطف الله بدوي، سيزر جي تاريخي عظمت جو قائل هو. هو سيزر جي موت جي باري ۾ لکي ٿو ته "سيزر جنهن طاقت تي وڃي پهتو هو، ان کي سندس دوست ڪڏهن به پسند ڪري نه ٿي سگهيا. نيٺ باغين 10 مارچ جي رات جو هڪ ڳجهي اداري سيزر کي سينٽ جي عمارت ۾ قتل ڪرڻ جو منصوبو رڌيو. سيزر اگرچه نجومين سندس قتل جي واقعي کان خبردار ڪيو هو، مگر جڏهن موت ايندو آهي ته اها گهڙي نه اڳي هوندي نه پوئتي. صبح جو سيزر سينٽ ڏانهن روانو ٿيڻ جو ارادو ڪيو ته سندس محبوبه ملڪ ڪلپورنيا روڪيو، مگر هن کيس جواب ڏنو ته بي همٽ هر هر مري ٿو، پر بهادر هڪ دفعو. ڪلپورنيا جي شديد مخالفت کي ڏسي هو ترسيو مگر باغي کي دوکي سان وڌي ويا. رستي ۾ نجومي

کي چيو تہ ها مارچ تہ اچي وئي. نجوميءَ وري بہ کيس آگاھ کيو تہ 10 مارچ اچان گذري تہ نہ وئي آھي. خدا جو حڪم برحق آھي. موت ضرور ايندس. سينٽ ۾ ايندئي باغين سندس دوستن کي ٻاھر موڪلي ڏنو. ھڪ باغي کيس درخواست ڏني جنھن تي ھو بحث ڪري رھيو ھو تہ ٻاغين مٿس خنجرن سان حملو ڪيو."[1]

ھن ناٽڪ کي لطف اللہ بدويءَ اصل ماحول، ڪردارن ۽ منظرن سان ترجمو ڪيو آھي ۽ ڪوشش ڪئي آھي تہ ناٽڪ ۾ سمايل فلسفي ۽ سيزر جي شخصيت کي نمايان ڪري سگھجي.

دودو چنيسر: لطف اللہ بدوي جو ڊراما "دودو چنيسر" 1956ع ۾ ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيو. ھي تاريخي ڊرامو حب الوطني جي جذبي کي اپاري ٿو. ھي ڊرامو آر۔ ايچ۔احمد برادرس پاران شايع ٿيو ھو. "دودو چنيسر" ۾ لکيو اٿائين تہ "منھنجي تصنيف سنڌ جي تاريخ، تھذيب ۽ ثقافت جو ھڪ دلڪش تذڪرو آھي، اصلي قصي ۾ ٿورو تصرف ڪري، چنيسر جي موت کي ھڪ غدار جي موت بجاءِ ھڪ وطن پرست جو موت ڏيکاريو اٿم، جيڪڏھن ائين نہ ڪريان ھا تہ نيڪي ۽ بدي، چگاڻي ۽ برائي جو امتياز تشنئہ تڪميل رھجي وڃي ھا".[2] ھن ڊرامي ۾ ڪردارن کي تمام بلند ۽ اعلیٰ ڏيکاريو ويو آھي . دليري ۽ شجاعت کي لفظن جي لباس ۾ پيش ڪري پڙھندڙن کي موھي وجھي ٿو. ٻاگھي جي عظيم ڪردار کي ڪينئن چٽي ٿو. چند لفظ ملاحظ ڪريو .

جوابدار: شھزادي ، سيد سالار جا قاصد، قلعي جي فصيل وٽ وينل آھن. ھنن پاڻ سان پنھنجي سردار جو ڪو پيغام آندو آھي .

ٻاگھي : بھادر رھيل فوج کي حڪم ڏيو تہ انھن شيطانن کي روڪين جيئن ھن مقدس قلعي جي زمين تي انھن ناپاڪ انسانن جي قدم جو نقش نہ اچي. سنڌ جون عصمت ماب شھزاديون، تخت ۽ تاراج وڃائي بہ ايترو بلند آھن، جو ھڪ غير جي تنوس جي آواز کي بہ ٻڌڻ نٿيون چاھين ."[3]

محمد عثمان ڏيپلائي (1908 – 1981ع)

محمد عثمان ڏيپلائي "شائق" ولد حبيب اللہ ميمڻ جو جنم تعلقي ڏيپلي ضلعي ٺرپارکر ۾ ٿيو. پاڻ سنڌ جو ڪھنہ مشق صحافي، اديب، ناول نويس،

ڪهاڻيڪار، مضمون نگار، پبلشر، نقاد ۽ ڊراما نويس هو. ڏيپلائي صاحب مرزا قليچ کان وڌيڪ بي باڪ ليکڪ هو. اهوئي سبب آهي جو سندس ڪيترن ئي ڪتابن تي پابندي پئي ۽ ڪيس جيل ۾ وڃڻو پيو. آزادي کانپوءِ سنڌي ڊرامي جي عمارت اڏڻ ۾ ڏيپلائي صاحب جو تمام وڏو هٿ هو. شفيع محمد چانڊيي سندس ڊرامن تي تحقيقي ڪتاب "محمد عثمان ڏيپلائي ۽ سندس ڊرامانگاري" لکيو آهي، جو 2016ع ۾ شايع ٿيل آهي. ڏيپلائي صاحب جي ڊرامن جو هڪ ڪتاب "ناٽڪ" 1985ع ۾ سنڌالاجيءَ جي طرفان شايع ٿيو. جنهن ۾ سندس اڪثر ڊراما شامل آهن. ڏيپلائي صاحب اڪثر تيرنهن ڊراما لکيا جيڪي سڀ مقبول ٿيا. سندس ڊراما، هن جي ناولن وانگر اسلامي، تاريخي، سياسي ۽ سماجي مسئلن تي آڌاريل آهن. هن جي ڊرامن ۾ ميرن، پيرن ۽ آفيسرن جي ڪرتوتن تي ۽ سخت طنز ملي ٿي.

آزادي کان اڳ ئي هن ڪيترائي مشهور ڊراما لکيا، جن ۾ "غيرت عرف نورجهان جو پٽ" (1944)، "ڪانگريسي ڄار" (1945) اهم آهن. هي ٻئي ڊراما ان دور جي سياسي ۽ تاريخي پسمنظر ۾ آهن. هنن ڊرامن ۾ ان دور جي سياسي پسمنظر کي طنزيه انداز ۾ پيش ڪيو ويو هو. "غيرت عرف نورجهان جو پٽ" ستن پردن تي مشتمل آهي. هن تاريخي ڊرامي ۾ مڪالمن کي شعرن جي مدد سان اثرائتو بڻايو ويو آهي. هن ڊرامي ۾ مغل شهنشاهه جهانگير جي غيرت، محبت ۽ انصاف جو هڪ واقعو ڊرامي جي صورت ۾ پيش ڪيل آهي. "ڪانگريسي ڄار" ۾ هندستان جي سياست کي موضوع بڻايو ويو آهي ۽ ڪانگريز جي وڏن ليڈرن جهڙوڪ گانڌي، نهري، مولانا عبدالڪلام ۽ ٻين ڪانگريسي ليڈرن جي ذهنيت کي سندن بيانن ۽ جلسن جي روشنيءَ ۾ تنقيدي حوالي سان بيان ڪيو آهي.

ڏيپلائي صاحب "خورشيد" نالي گجراتي زبان مان 1947ع ۾ ترجمو ڪيو. ساڳيو ڊرامو مرزا قليچ بيگ ۽ ترجمو ڪيو هو. هي ڊرامو پراڻن مغلن ۽ بادشاهن سان واسطو رکي ٿو. هن ۾ خورشيد مرڪزي ڪردار ادا ڪري ٿي. هوءَ همٿ ڪري پنهنجي آس پاس وارن ڪمزور عاشقن کان پاڻ بچائي ٿي ۽ هڪ سڻي همسفر جي چونڊ ڪري ٿي.

آزادي کانپوءِ سندس ڊرامن ۾ "بخوبي" (1948)، "اسلام تي مقدمو" (1948)، "سچائيءَ جي موڙي" (1951)، "شاهدي" (1955)، "ڪورٽ" (1955)، "ناٽڪ" (1957)، "ڊاڪٽر" (1957)، "آزاد چونڊ" (1959) "پنچائتي پدمڻي" (1960)، "خورشيد جو نيلام" اهم آهن.

سندس **"سچائي جي موڙي"** ڊرامي نام نهاد پيرن تي طنز ڪيل آهي.سندس ڊرامو **"ڏڪار"** ٿر جي ڏڪار جي پسمنظر ۾ آهي. هن ۾ سياسي طنز ملي ٿو. ان کان علاوه نام نهاد پيرن ٿي طنز ڪيل آهي. مثال:

وزير_ ٽيڪ، وات از ڊڪار؟

سيڪريٽري_جناب هن لفظ جو صحيح اُچار"ڊڪار"هوندو. اردوءَ ۾ "اوڳراين" کي ڊڪار چئبو آهي.مان سمجهان ٿو ته اتي جا ماڻهو ايترو گهڻو کائين ٿا جو کين اوڳرايون گهڻيون اچڻ جي معني بد هاضمو. تنهن ڪري سمجهڻ گهرجي ته اتي جي ماڻهن کي سخت بد هاضمو ٿي پيو آهي."[4]

شاهدي: محمد عثمان ڊيپلائي ڪورٽن جي ججن جي بي انصافين، وڪيلن جي چالاکين ۽ ڪورسٽن ۾ ايندڙ مسئلن کي بهترين نموني چٽيو آهي. ان سلسلي ۾ سندس ڊراما "ڪورٽ" ۽ "شاهدي" شاهڪار آهن. "شاهدي" ۾ هڪ شاهدي ڏيندڙ جي حاضر دماغي هيئن پيش ڪئي اٿس:

وڪيل: پلا هو پوڙهو يا جوان؟

شاهد: عمر جي لحاظ کان ته پوڙهو ڪو نه هو. پر اڪثر صحت خراب هجڻ سبب وڏو پيو نظر ايندو هو.

وڪيل: چا وارا اڇا هئس يا ڪارا؟

شاهد: نزلي سبب وارا اڇا ٿيل هئس، پر جڏهن ڪيس لڳائيندو هو ته جهڙو جوان!

وڪيل: رنگ ڳورو هئس يا ڪارو."

شاهد: هو بلڪل عمري ڳوري رنگ جو هو. پر پوين ڏينهن ۾ بيماريءَ جي دور سبب البت ڪارائجي ويو هو.

ظفر حسن "شاهدي" ڊرامي لاءِ لکيو آهي ته "مون ڏيپلائي صاحب کي چيو

تہ: "سائين اخبارن ۾ تبصرن ۾ تہ اهو ئي آيو آهي تہ اوهان کوڙي شاهدي جي موضوع تي ناٽڪ لکيو آهي، پر مون کي خبر آهي تہ ان ناٽڪ جو موضوع چا آهي! پچيائين تہ "پلا تون ٻڌاءِ کهڙو موضوع!" مون ٻڌايو مانس تہ "ناٽڪ جو مکيہ ڪردار شاهہ، هڪ سيد آهي ۽ اوهان ٻڌائڻ جي کوشش ڪئي آهي تہ سيدن جا اهڙا ڪم اٿو! ".(5)

1954ع ۾ "وڏيري جي رات" لکيائين، جنهن ۾ زميندارن جي ظلمن کي موضوع بڻايو اٿائين. سندس "نجومي" هڪ اصلاحي ڊرامو آهي. سدسن ڊارمو "واپيڙو" (وهابي)، ڪچي ۽ ٿري محاوري ۾ لکيل آهي. ڏکين لفظن جي معنيٰ ۽ هن سمجهائڻ جي کوشش ڪئي آهي. هن جو پسمنظر مسلمانن جي ٻن فرقن جو آهي. پهريون منظر ريچ (ڪچ) جي هڪ پراڻي مسجد جو آهي. هي ڊرامو ڏيپلائي صاحب وقت جي حالتن جي مدنظر لکيو هو.

مطلب تہ سندس سيئي ڊراما سنڌ ڏرتي جي مظلوم هارين، مزدورن، ابوجهن سان ٿيندڙ ظلمن جي خلاف پرپور آواز آهن. انهن ريتن ۽ رسمن جي خلاف احتجاج آهن،، جيڪي مختلف وقتن ۽ مختلف نالن سان هتي مڙهيا ويا آهن. هن پنهنجي ڊرامن وسيلي پيرن، ملن ۽ مولوين جي فريب، ڪارخانيدارن جي مزدورن خلاف ظلم، برائي ۽ بدي جي خلاف جهاد ۽ بغاوت جو درس ڏنو آهي.

علي محمد الهرکيو ڏيپلائي (1908_ 1988ع)

محمد عثمان ڏيپلائي سان گڏ علي محمد الهرکيو ڏيپلائي ميمڻ جو بہ نالو اچي، جنهن ان ۾ دور ۾ تعليمي غرض سان اصلاحي ڊراما لکيا. ان سلسلي ڊاڪٽر آفتاب ابڙو لکي ٿو تہ "قاضي صاحب ڊرامن جي شروعات 1931ع ۾ ڪئي ۽ پنهنجو پهريون اصلاحي ڊرامو "ڪرشمہ تعليم" هڪ فنڪشن ۾ پيش ڪيو، جنهن جي صدارت ٽرپارڪر ضلعي جي سپروائيزر مسٽر فتح محمد قريشي ڪئي. ان ڪانپوءِ قاضي صاحب 1935ع ڌاري ٻيا ٽي ڊراما خود قرباني"، "غلط رستو" ۽ غدل جهانگيري" لکيا ۽ اسڪولي ٻارن کان استيج ڪرايا".(6)

علي محمد ڏيپلائي صاحب ٻيا بہ ڪيترائي تعليمي ۽ اصلاحي ڊراما لکيا هئا، جن ۾ "حاتم طائيءَ جي قرباني"، "زماني جي گردش"، "حڪيم هڻ ڪڻ"

وغيره اهم آهن.

محمد اسماعيل عرساڻي (1906 – 1986ع)

محمد اسماعيل عرساڻي "فدا" ولد ميان محمد هاشم ميمڻ هالا نوان ۾ پيدا ٿيو. پاڻ مشهور تعليمي ماهر، محقق، نقاد، مضمون نگار، کهاڙيڪار، ڊراما نويس ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. محمد اسماعيل عرساڻي ابتدائي تعليم هالن مان ۽ ثانوي تعليم حيدرآباد ۽ ڪراچي جي اسڪولن مان ورتي. 1929ع ۾ بمبئي يونيورسٽي مان گريجوئيشن ڪيائين. هو علم و تدريس جي پيشي سان وابسته رهيو ۽ ان ڏس ۾ پڻ سندس شاندار خدمتون آهن. عرساڻيءَ صاحب جا ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيل آهن. هن ڪيترائي ڊراما لکيا، پر اهي سمورا تدريسي ۽ سکيا جي غرض سان لکيا آهن، جن سان شاگردن جي ڄاڻ ۽ ڪردار ۾ اضافو ٿئي. سندس اهم ڊراما هي آهن:

بدنصيب ٽري: محمد اسماعيل عرساڻي بطور ڊرامانگار ان وقت شهرت حاصل ڪئي هئي جڏهن 1939ع ۾ سندس ڊرامو "بدنصيب ٽري" اسٽيج ڪيو ويو هو. هي ڊرامو ورهاڱي کان پوءِ به ڪيترن ئي سالن تائين سنڌ جي مختلف اسڪولن، ڪاليجن ۽ يونيورسٽين ۾ اسٽيج ٿيندو رهيو آهي. هن ڊرامي ۾ سنڌ جي ٽروارِي حصي جي ماڻهن جي اٺڻي ويهڻي، گذر معاش، تعليم تربيت ۽ ٻين مسئلن کي سهڻي نموني پيش ڪيو ويو آهي. هن ڊرامي ۾ ٽر جي مختلف مسئلن جو طنزيه ۽ مزاحيه رنگ ۽ عڪس پيش ڪيل آهي. هن ڊرامي لکڻ جو اصل مقصد ٽر جي مسئلن کي عوامي سطح تائين پهچائڻ هو. جيئن ٽرواسين جي زندگي سڌارڻ لاءِ ڪي جتن ڪيا وڃن. هي پهريون سنڌي ڊرامو هو جنهن جي تعريف هر پڑهندڙ ڪئي. هي ڊرامو نهايت دلچسپ آهي. مثال هيٺ ڏجي ٿو:

اڄ عشق ۾ اوهان جي مون ڪيو مٿو اگهاڙو
جواني ۾ جلد مل نه ته ٿي ويندس ڪراڙو!

(مٿي تي هٿ هڻي) بابا سپ پاڻ جو ڪم آهي. آهن ته سينيون به ته اسان جهڙا ماڻهو، پر ڏس ٽيڪ ڏيو، ڪئين نه وينا موزون ڪن.....

چنيسر_(ٽورو ڊڄي) نه ڏي سيٺ، مسڪين آهيان_ پيٽ گذر پيو نهاريان.

ڊالو_(پنهنجي منهن) ٻيلي، سيٺ جي ڪوٺيءَ تي. اوطاق تي گهر منجهه، اندربون، ٻاهربون مطلب ته سمورو ڪمر آهي منهنجي سر تي، روز ٿو دانهون ڪريان پر سيٺ چوي ٿو ته ڪو ٿري جٽ ٿورڙي پگهار تي هٿ ڪر، جو گائين جي شيوا ڪري ته تنهنجي جند ڇٽي پوي."

چنيسر_ ٻيلي دودا، مرشد کو نه وٺنداسين، اي گهوڙو پاڻ کان درمٽي ٻڌو نه ٽيندو. پوءِ جي پيڙهيون پيون ڏن پرين، اهڙو ڪم ڪچو کو نه ڪبو. باقي دعا دقا، کو قيٽو چنبو ڪرائي، سنت ڏيئي موٽي ايندا سون".(7)

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي هن ڊرامي لاءِ لکيو آهي ته "جن به ڏنو، سي لکندڙ ۾ کيل ڪندڙ جي ساڪ مان ڊاوائي نڪي، هن جي ناٽڪ ۾ ٿري زندگيءَ جا ڇٽ مڪاني تلفظ ۽ محاوري ۾ ڇٽيل هو ۽ سڌاري جي مراد سان لکيل هوندي به منجهنس ٽپ ٽپ تي ٿهڪ پريل هو . . ڇا رٽا، ڇا عبارت جي لحاظ هي ناٽڪ هڪ شاهڪار آهي".(8)

محمد اسماعيل عرساڻيءَ آزادي کان پوءِ به کيترائي ڊراما لکيا جيڪي اڄ به ڪتابي صورت ۾ موجود آهن. انهن ۾ "ڏزن ڊائلاگ" (1952) شايع ٿيو. هن مجموعي ۾ ٻارنهن ننڍا ناٽڪ شامل آهن، جيڪي خصوصي طور تي پرائمريءَ جي ٻارن لاءِ مفيد آهن. پهريون ڊرامو "سياڻو قاضي" ۾ هڪ ٻار جي مالڪيءَ جو مسئلو ڏنل آهي. قاضي فيصلو ٿو ڪري ته ٻار کي به اڏ ڪيو وڃي، پر سندس حقيقي ماءُ ٻار تان پنهنجي مالڪيءَ جي حق تان دستبردار ٿئي ٿي ۽ قاضي کي اصل ماءُ جي خبر پئجي وڃي ٿي. ٻيو ڊرامو به انصاف جي مسئلي تي "شير شاهه جو انصاف" آهي. ٽيون ڊرامو " به ته ٻارنهن" ۾ ايڪي ۽ ٻڌيءَ جو درس ڏنل آهي. مجموعي ۾ آخري ڊرامو "سورپيل" آهي، جيڪو ٿر جي پيلن بابت ڊاڪي ٻوليءَ ۾ جڙيل آهي.

محمد اسماعيل عرساڻيءَ جو ڊرامو "سورٺ ۽ راءِ ڏياچ" هڪ وڏو ۽ تاريخي موضوع تي آهي، جيڪو ٽريننگ ڪاليج فار مين، حيدرآباد ۾ استيج ٿيو ۽ 1955ع ۾ آر.ايڇ.احمد برادرس پاران شايع ٿيو. هن ڪتاب ۾ مڪمل داستان کي ڊرامائي انداز ۾ پيش ڪيو ويو آهي. سندس مجموعي "حسن پروين" (1956)

۾ ٽي ڊراما "قول جي سچائي"، "حسن پروين" ۽ "ميوه مشقت" شامل آهن. سندس "دلڪشا" (1960) ۾ هڪ سماجي ڊرامو آهي. سندس ڊرامن لاءِ ڊاڪٽر عبدالجبار جوٽيجي لکيو آهي ته "عرساڻي صاحب جي ڊرامن ۾ درياڻي، ملڪاڻي ۽ ڏيپلائي وارو ادبي چسڪو ڪونهي. فقط واقعات گفتگو وسيلي مرتب ڪيل آهي. ڪيترائي ڊائلاگ فقط ٻارن جي وندر لاءِ لکيا ويا آهن. البته "بدنصيب ٽري" موضوع جي لحاظ کان معياري ناٽڪ آهي".(9)

عرساڻي صاحب جو آخري وڏو ڊرامو "دلڪشا" آهي، جو هن 1960ع ۾ لکيو. هن ڊرامي ۾ چين جي شهنشاهه التومر جي سهڻي من موهڻي ڏيءُ "دلڪشا" جي ڪهاڻي بيان ٿيل آهي. ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي سندس ڊرامن لاءِ لکي ٿو ته "جيتوڻيڪ سندس ڊراما مقصدي تعليمي ۽ اصلاحي ٿين ٿا ۽ وڏن توڙي ننڍن لاءِ هڪجهڙي ڪشش رکندڙ پڻ. تاهم سندس ڊراما ۾ ڪٿي به واشگاف ۽ پڌري انداز ۾ مقصد جو اظهار ٿيل نه هوندو آهي. "ڊزن ڊائلاگ" سندس ون ايڪٽ پلي جو مجموعو آهي. ڪتاب ۾ ڪن درسي سبقن کي ڊرامائي روپ ڏنو ويو آهي. ته ڪي وري روزمره جي مشاهدي جي بڊل واقعن تي به شامل آهن. انهن ۾ اهو ڏيکاريو ويو آهي ته پس مانده معاشري جا پنڌتي پيل نيم باشعور فرد ڪئين اڻ ڄاڻائي ۾ پنهنجي لاءِ تڪليفون پيدا ڪن ٿا. اهو سڀ ڪجهه فنائتي انداز ۾ ٿئي ٿو. جنهن ۾ طنز سان گڏ مزاح جو پهلو به رکيل آهي. يعني ته اصلاح سان گڏ تفريح جو عنصر به شامل هوندو آهي. پڙهندڙ ڪردار جي حماقتن جي ڪلي ضرور ٿو پر گڏوگڏ سندس اڀوجهائي تي ترس به اچيس ٿو".(10)

مرزا گل حسن (1897–1962ع)

مرزا گل حسن ولد مرزا دوست محمد بيگ جو جنم ڳوٺ ٽنڊو آغا ضلعي حيدرآباد ۾ ٿيو. هو مشهور اديب ممتاز مرزا جو والد هو. مرزا گل حسن پاڻ به اعليٰ قسم جو شاعر ۽ ڊراما نويس هو. شاعري ۾ "ڪربلائي" تخلص استعمال ڪندو هو. هو ڪيترائي سال ريڊيو پاڪستان جي نوڪري سان وابسته رهيو. مرزا گل حسن ڪيترن ئي تاريخي موضوعن تي ڊراما لکيا، جن ۾ قوميت ۽ سنڌيت سمايل هوندي هئي. پر سندس ڊرامن جي ڪا ترتيب يا تحقيق ڪانه ٿي آهي.

سنڌس ڊرامو "ماڳ جي محبت" مهراڻ مخزن ڪراچي ۾ 1947ع ۾ شايع ٿيو. هي ڊرامو لوڪ داستان "عمر مارئي" تي مشتمل هو. هن ناٽڪ ۾ شاهه سائين جي ڪلام جي روشنيءَ ۾ مارئيءَ جي مليريءَ مارن سان محبت جي اُپٽار ٽيل هئي. هن ڊرامي ۾ وطن سان محبت کي عبادت واري جذبي سان پيٽو ويو آهي. هي ڊرامو ان دور جي سياسي حالتن جي به عڪاسي ڪري ٿو. هن ۾ مارئيءَ جي قيدخاني وارو هڪ مختصر نظارو ڏيکاريل هو.

1958ع ۾ ڊراما نمبر ماهوار هلال پاڪستان ۾ سنڌس ڊرامو "آخري سهارو" شايع ٿيو. هي ڊرامو سماجي ۽ اصلاحي موضوع تي ٻڌل هو.

ميانڀيءَ جي جنگ : 1964ع ۾ سنڌس شاهڪار ڊرامو "ميانڀيءَ جي جنگ" ماهوار نئين زندگي ۾ شايع ٿيو. هي ڊرامو ميانڀي واري تاريخي جنگ تي ٻڌل آهي. ان کان علاوه هن ٻيا به ڪيترائي سٺا ڊراما لکيا.

سيد منظور نقوي (1924 – 1997ع)

سيد منظور نقوي جو اصل نالو سيد لطف علي شاهه ولد سيد حسين علي شاهه هو. سنڌس جنم ٽنڈو جهانيان ۾ ٿيو. علمي توڙي عملي زندگيءَ ۾ پير پائڻ سان ئي ريڊيو پاڪستان ۾ خدمتون سرانجام ڏنائين. هو شاعر، ماهر موسيقي، محقق، ڊراما نويس هو. جديد ڊراما نگاريءَ ۾ به منظور نقوي جو وڏو هٿ هو. پهرين جنوري 1956ع ۾ منظور نقويءَ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تي اسڪرپٽ رائيٽر جي حيثيت سان پنهنجون ذميواريون سنياليون. ريڊيو تي سون جي تعداد ۾ ڊراما ۽ فيچر، انيڪ نغمه، گيت ۽ ڪافيون نشر ٿيس. فلم "سورٺ"، "بادل" ۽ "گهونگهٽ لاهه ڪنوار" جي نغمه نگاري به ڪيائين.

ريڊيو حيدرآباد تي طبعزاد ڊراما لکڻ جو بنياد وجهندڙ منظور نقوي هو. ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تان پيش ٿيندڙ پهريون ڊرامو "روتي" سنڌس لکيل هو. هن جا ڊراما عشق ۽ محبت، جاسوسي، سائنسي، پراسراريت، لوڪ کهاڻين تاريخي واقعن جهڙن موضوعن تي هوندا هئا. هن ڪيترائي ڊراما ۽ فيچر لکيا. سنڌس ڊرامن جي سلسلي ۾ وڏو ڪارنامو اهو هو ته هن ريڊيو لاءِ سنگيت ڊراما (Opera) متعارف ڪرايا. جيئن ته هو خود به وڏو شاعر هو انڪري سنڌس ڊرامن

جي ٻوليءَ ۾ شاعرانہ چاشني موجود هئي. سندس ڊرامن تي ڪا گهٽي تحقيق ڪو نہ ٿي آهي، نہ وري ڪٽي ترتيب هيٺ آيا آهن.

"شابہ" منظور نقويءَ جي لکيل ناٽڪن مان موضوع جي لحاظ سان هڪ انوکو ناٽڪ آهي. انهيءَ ۾ هڪ اهڙي پيءُ جو ڪردار پيش ڪيو ويو آهي، جيڪو زندگيءَ جي ميدان ۾ پنهنجو سيڪڙهہ هارائي ويهي ٿو. ايتريقدر جو سندس پياري ڌيءَ "شابہ" جيڪا هن لاءِ دنيا ۾ هڪ روشن مناري مثل هئي، اها بہ اجل جو شڪار ٿي وڃي ٿي، ۽ اهو شخص اڪيلو ۽ تنها رهجي وڃي ٿو. هن جي اڇيان هاٿي اوندهہ جا اوڙاهہ آهن، ۽ اڪيلائيءَ جا انبار زندگيءَ جا ظالم هٿ هن کان سيڪڙهہ ڦري وٺن ٿا، پر هو زندگيءَ جي اڇيان هٿيار ڦٽا نٽو ڪري. هو نهايت همت ۽ استقلال سان زندگيءَ جو مقابلو ڪندو رهي ٿو.

سندس ڊرامو "جيئرو بت" هڪ منفرد ڊرامو آهي، جنهن ۾ هڪ بت جيئرو ٿي پوي ٿو ۽ زندگيءَ جون سڀ خوشيون ۽ لذتون ماڻي ٿو. هي ڊرامو پراسراريت ۽ تجسس سان ڀرپور آهي. انهيءَ ناٽڪ ۾ مڪتي يا نجات جي فلسفي جي اپٽار ڪئي ويئي آهي. سندس مشهور بين ڊرامن ۾ "ليلا چنيسر"، "هو" ۽ "پوت" تمام گهٽو مشهور آهن.

علي محمد "مجروح" (1926 – 1997ع)

علي محمد "مجروح" ولد خير محمد پنهور جو جنم ڪراچي ۾ ٿيو. پاڻ بهترين شاعر، صحافي ۽ ڊرامانويس هو. علي محمد "مجروح" پنهنجي ادبي زندگيءَ جي شروعات صحافت سان ڪئي ۽ "نئين سنڌ" ڪراچي جو سب ايڊيٽر بڻيو. مختلف رسالن ۾ ڪم ڪيائين. جن ۾ "ناخدا" ۽ "آفتاب" وغيره قابل ذڪر آهن. سندس شاعريءَ جو مجموعو "سڪ جو سمونڊ" 1993ع ۾ شايع ٿيو.

مجروح صاحب مشهور ڊرامانويس پڻ هو. هن ريڊيو پاڪستان ڪراچي ۽ پي ٽي وي لاءِ ڪيترائي ڊراما لکيا. سندس ريڊيو ۽ ٽي وي ڊرامن ۾ "ڪڏهن ائين بہ ٿئي ٿو"، "رستا ۽ لاهي"، "خان جي شوخائي"، "روپ" (1977ع)، مهمان (1974)، "جوڳيءَ جاڳايوس" (1983ع)، "يوسف نصر" (1988ع) ۽ ٻيا ڪيترائي شامل آهن.

مجروح صاحب جا ڊراما وڏي شوق سان ٻڌا ويندا هئا. هن هميشہ عوامي پسند مطابق ڊراما لکيا، جن ۾ سماجي موضوعن کي وڌيڪ اثرائتي انداز ۾ پيش ڪيو ويندو هو. "مجروح" صاحب ريڊيو پاڪستان ڪراچي اسٽيشن جي انهن ڊراما نگارن مان هو، جنهن تمام تيزي سان ڊراما لکيا ۽ عوامي پسند موجب ڊراما لکيا.

شمشيرالحيدري (1932ـ2012ع)

سنڌي زبان جو باڪمال شاعر، ڪهاڻيڪار، نقاد۽ ڊرامانگار شمشير الحيدري، بدين ضلعي جي ننڍڙي ڳوٺ ڪيڻ ۾ جنم ورتو. شمشيرالحيدري نہ صرف هڪ سٺو شاعر آهي پر شاعري تي سندس تنقيد ۽ تحقيق جا ڪتاب بہ شايع ٿيل آهن. اهڙي طرح شمشيرالحيدري مهراڻ ۽ نئين زندگي رسالن جو ايڊيٽر رهي چڪو آهي. شمشيرالحيدري ريڊيو، اسٽيج ۽ ٽي وي لاءِ سون جي تعداد ۾ ڊراما لکيا آهن. شمشير الحيدري کي ڊراما لکڻ جو سٺو ڏاڻءَ هو. گهٽو ڪري هلڪا ڦلڪا ۽ مزاحيہ سٽا ڊراما لکيا اٿس.

پاڪستان ۾ ٽيليويزن جي آمد سان گڏوگڏ، شمشير الحيدري جي مصروفيتن ۾ هڪ صنف جو اضافو ٿي ويو. هو بين ڀالهين سان گڏوگڏ ڊراما نگار پڻ ٿي ويو. شمشيرالحيدري جي مشهور ڊرامن ۾ "معمو"، "ناهہ"، "عيد پارٽي"، "علاج" (1925) "پلٽڻ" (1975)، "پيار جي صدقي"، "منزل"، "تصور" (1972)، "منزل ناهي دور" (1976)، "ممتاز" (1976)، "لطيفي لات" (1985)، "ڪيميا گهر" (1985)، "عيد مبارڪ" (1987)، "مبارڪ" (1988)، "ڪمدار" (1989)، "اوورٽائيم معاف" (1989)، "آخري حل" (1989)، "تماشو" (1991)، "شادي ڪارڊ" (1993)، "وفا جو پيڪر" (1993)، "دنيا دل وارن جي" (1998) "تانگا ننڊ نہ ڪن" (2006)، "روانگي" ۽ ٻيا ڪيترائي ڊراما شامل آهن.

شمشير الحيدريءَ کي جيڪڏهن اسان سنڌي ٽي وي ڊرامي جو باني چئون تہ اهو بہ غلط نہ ٿيندو. ٽي وي تان پهريون سنڌي ڊرامي جيڪو 1970ع ۾ پيش ٿيو هو، سو هو "زينت"، مرزا قليچ بيگ جي مشهور ناول جو ڊرمائي روپ. ان جو ڊرمائي روپ ڏيڻ جو شرف شمشير الحيدري کي حاصل آهي."[11] مکيہ ڪردار زينت لاءِ غزالہ رفيق ۽ علي رضا لاءِ قربان جيلاني جو انتخاب ڪيو ويو.

ٻين ڪردارن ۾ عبدالرحمان ميمڻ، عبدالحق ابڙو، ڪامران پٽي، ممتاز پنهور، محمد صديق مغل، پروين عيساڻي، بلقيس سيد، زبير نوناري، زيبو ۽ ڪيترائي ٻيا فنڪار هئا. تنهي قسطن کي کهاڻي، ڊرامائي روپ، اداڪاري ۽ پراڊڪٽس جي لحاظ کان بيحد پسند ڪيو ويو.

شمشير الحيدري جو ڊرامو "ڪاڪ محل" انتهائي ڪاميابيءَ سان ٽي وي تي پيش ٿيو ۽ بعد ۾ ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيو. ان کان علاوه، هن ڊرامي کي ڪراچي يونيورسٽيءَ جي ايم .اي جي ڪورس ۾ به رکيو ويو.

هي ڊرامو مشهور لوڪ داستان مومل راڻي تي لکيل هو. هن ڊرامي جي خاص ڳالهه خوبصورت منظر نگاري ۽ شاندار گفتگو آهي. هر ننڍي توڙي وڏي جي ڏنل ۽ ٻڌل آهي. ان هوندي به پنهنجي سگهڙپائيءَ سان شمشير هن کي ٽي_وي لاءِ اهڙي ته سانچي ۾ پلٽايو آهي جو ڊرامي جا سمورا ضروري جزا نهايت ئي خبرداريءَ سان نباهيل صاف نظر پيا اچن. ڊرامي ۾ پيار ۽ محبت جا نازڪ مرحلا به آهن، جدائيءَ ۽ ويجوڙي جون ڏکوئيندڙ گهڙيون به آهن، تجسس به آهي ته تسڪين پڻ؛ ميلو ڊراما به آهي ته مانيٽا مڪالما به آهن؛ ڪل پوڳ به آهي ته ٽرئجڈيءَ جي انتها به آهي. مون کي هن سموري ڊرامي ۾ ڪو به اضافي يا اوڦٽو ڪردار نظر نه آيو ۽ نه وري ڪو ڊائلاگ پنهنجيءَ جاءِ تان ٽڙيل يا ٽڙکيل ڏسڻ ۾ آيو. بلاشڪ، شمشير جوهيءُ ڊرامو سنڌي زبان جي مشهور ۽ مڪمل ڊرامن ۾ هڪ وڏيءَ ڪاميابيءَ جو اضافو آهي.

پي ٽي وي ڪراچيءَ لاءِ شمشيرالحيدريءَ ڪيترائي سيريلز، سيريز ۽ سولو پليز لکيا. "دوست پيهي در آيو"، "دنيا دل وارن جي"، "چمن آرام گهر" ۽ ٻيا ڏيڊ سئو ڪن ڊراما شمشيرالحيدريءَ جي ڪريڊٽ تي آهن. انهن سيني ڊرامن کي فن جي نواڻ، ٽيڪنيڪي رچاءَ ۽ تجرباتي ڪشادگي ۽ گهرائيءَ جي ڪري هڪ مڪمل حيثيت حاصل آهي. شمشيرالحيدري جا هڙئي ڊراما زندگيءَ کي اُن جي مڙني جُزن ۽ رخن سميت پنهنجي گرفت ۾ وٺن ٿا ۽ سماجي رشتن ناتن ۽ لڳ لاڳاپن کان ٽيندا باطني گهرائين تائين سفر ڪرائين ٿا. انهن ڊرامن جو مرڪزي تصور انساني فطرت ۽ سماجي ڍانچي جي ڍِنگاڻ جي ٽڪراءَ ۽ زندگيءَ جي عمل سان سلهاڙيل

آهي. سندس ڊرامن جا ڪردار زندگيءَ جي مختلف طبقن جي نمائندگي ڪن ٿا ۽ پنهنجي مسئلن جي ڏُبڻ ۾ ڦاسڻ جي باوجود بہ انساني عظمت جا خواب ڏسن ٿا. گڏوگڏ اهي انساني پيڙائن ۽ ڏکن مان لنگهي ڪري هڪ مثالي صورتحال جي خواهش ڪندي پنهنجي ڏسندڙن کي زندگيءَ سان نبرڻ جو شعور عطا ڪن ٿا.

شمشير الحيدري عوام جي پسند مطابق ڊراما لکيا آهن. هن جي ڊرامن جو ماحول ڳوٺن کان شهر ۽ شهرن کان ڳوٺن جو سفر ڪندا آهن. هن هر قسم جا ڊراما لکيا آهن ۽ ڪيترن سياسي، سماجي، معاشي ۽ رومانوي حالتن جي عڪاسي ڪئي اٿس. هدايت آخوند مطابق "شمشير کي خاص طور تي ٽي وي ڊرامي جي ليکڪن جي پهرين صف جو شهسوار آهي. زينت کان علاوه "منزل" سيريز لکي، شمشير پنهنجو ڏاکو جمائي ڇڏيو. "منزل" ۾ اقبال ترين اهڙو تہ بهترين رول ادا ڪيو جو ڏسڻ دوران شمشير هڪ پل بہ نہ وسريو. هلڪا ڦلڪا ۽ مزاحيہ ڊراما لکڻ جو شمشير کي ڏاڻ آهي".[12]

آغا سليم (1935_2016ع)

سنڌي ادب ۾ خوبصورت ڪهاڻين ۽ يادگار ناولن جي اضافي ڪندڙ آغا خالد سليم ولد عبدالڪريم خان جو جنم شڪارپور ۾ ٿيو.نوڪريءَ جي سلسلي ۾ هن ريڊيو پاڪستان جي نوڪري اختيار ڪئي جتي مختلف ريڊيو اسٽيشنن تي رهندي آخر اسٽيشن ڊائريڪٽر جي عهدي تان رٽائرڪيائين.آغا سليم جا ڪيترائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. آغا سليم جي ڊرامن جو هڪ ڪتاب "ڊراما"، جنهن ۾ ڪجهہ طبعزاد ۽ ڪجهہ ترجمو ٿيل ڊراما ڏنل آهن، اهو سنڌي ادبي بورڊ پاران 2009ع ۾ شايع ٿيل آهي. ان کان علاوه، ڊرامي جي فن ۽ تاريخ بابت اردو ۾ "سنڌي ڊرامي کي صدي" نالي ڪتاب پڻ شايع ٿيل اٿس.

آغا سليم جا تاريخي اسٽيج ڊراما سنڌ جي تاريخ ۾ دلچسپي رکندڙن ۾ اتساهہ جاڳائين ٿا. هن سنڌ جي سورمي جي زندگي تي "دودو چنيسر"نالي ڊراما لکي ڏسندڙن کان داد حاصل ڪيو هو. آغا سليم جا "دودو چنيسر" (1970ع) ڏهليءَ ۾ سنڌو ڪلا سنگم ڪاميابيءَ سان ڪيو آهي، "دولهہ درياهہ خان" (1970) ۽ ٽيون "گل چنو گرنار جو" جو احمد آباد جي ڪلاڪارن ڪيو.

آغا سليم جو لکيل اسٽيج ڊرامو "دودو چنيسر" خود ليکڪ ڪراچيءَ جي "آدمجي هال" ۾ پيش ڪيو. هي ڊرامو ((Out_door Broadcast Unit ذريعي رڪارڊ ڪري ٽن قسطن ۾ ڏيکاريو ويو. هي ڊرامو اسٽيج توڙي ٽيليويزن ۾ بيحد ڪامياب رهيو. مصنف هن اسٽيج ڊرامي ۾ هڪ نئون تجربو ڪيو. ڊرامي جو سمورو آواز وارو حصو يعني موسيقي، صوتي اثرات ۽ مڪالما مئگنيٽڪ ٽيپ تي رڪارڊ ڪيا ويا، پوءِ اسٽيج تي شو ڪرڻ وقت انهيءَ ٽيپ کي هلائي ڪردار کان اسٽيج تي حرڪت ((Movement ۽ مڪالما سنڪ ((Sink ڪرايا ويا. يعني اسٽيج تي وات چوري خاموش اداڪاري ڪئي ويئي. جيتوڻيڪ اها ڳالهه اسٽيج ڊرامي جي اٽڪس ((Ethics جي لحاظ کان مناسب نه آهي، تنهن هوندي به تجربو بيحد ڪامياب رهيو.

(دودي جو راڄ محل – سامهون واري پٽ ۾ به دربون آهن، جن مان اونداهو آسمان نظر ٿو اچي. دريءَ جي پر ۾ ڇپر ڪٽ تي ڪوئل وينءِ آهي ۽ گلن جو هار ٽي پوئي. هڪ ٻانهي هن کي مورڇل ٽي هڻي، ٻيون ٻانهيون اڇ وڇ ٽيون ڪن، جنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته سارو محل جاڳي رهيو آهي. ٻاگهي ٻائي شاهاڻي شان سان داخل ٿئي ٽي. ڪوئل ڪٽ تان اٽي ڪنڊ نوائي چوي ٽي.)

ڪوئل: پڻي سائڻ جا ڪوئل پير ٽي ڇهي.

ٻاگهي: شل شهزادي ڪوئل گلاب جي گلن جيان ٽڙندي رهي.

(هلڪي خاموشي. ٻاگهي شاهاڻي شان سان وڪون ڪڍندي دريءَ ڏانهن وڃي ٽي)

ڪوئل!

ڪوئل: جي پڻي سائڻ.

ٻاگهي: پگ جي ڪا خبر آئي.

ڪوئل: نه پڻي سائڻ ايا ڪا خبر نه آئي آهي.

ٻاگهي: (اهڙي گنيبرتا جنهن مان پريشاني ٽي بکي) اڄ سنڌ جا سپيئي سردار گڏ ٿيا آهن ۽ سنڌ جي پگ جو فيصلو ٿيڻو آهي."[13]

دولهه دريا خان :آغا صاحب سنڌ جي سورمي جي زندگي "دولهه دريا خان" نالي ڊراما

لکي ڏسندڙن کان داد حاصل ڪيو هو. (دريا خان جي محل سراءِ دريا خان دريءَ وٽ بيٺو آهي ۽ دريءَ کان ٻاهر ٽو نهاري. دريا خان جي زال هيمون اندر اچي ٽي. هيمونءَ جي پيرن جو آواز ٻڌي دريا خان منهن ورائڻ کانسواءِ پڇي ٿو.)

دريا خان: ڪير آهي؟

هيمون: سورهين جي سردار، سنڌ جي سونهاري، دريا خان جي پيرن جي پٽي، هيمون!

دريا خان: هيمون، تون اسان جي پيرن جي پٽي نه، پر اسان جي روح جي راحت آهين. تون سنڌ جي برن جي بهار ۽ ٿرن جي ٽڏڪار آهين. اسان توکي ڏسندا آهيون ته اسان جو منجهيل من ڪنول جيان ٽڙي پوندو آهي.

گل چنو گرنار جو: هي به هڪ المیہ ڊرامو آهي، جنهن ۾ ٻيجل ۽ راءِ ڏياچ جي لوڪ ڪهاڻي کي موضوع طور چونڊيو ويو آهي. 15 مارچ 1967ع تي ريڊيو پاڪستان، حيدرآباد تان نشر ٿيڻ ڪانپوءِ اپريل 1967ع ۾ روح رهاڻ جي سالنامي ۾ شايع ٿيو. هن ڊرامي جي ٻولي ، منظر ۽ مڪالماشاندار آهن:

ڏياچ: هن ساري سنسار جي سونهن، سورٺ جي محبت، تنهنجي سرن ۾ سمائي وئي آهي ٻيجل، اسان تنهنجي سرندي جي سونهن کي پنهنجو ست ساهه ۽ سر آڇيندي لڄ ٽا مرون. جي تنهنجي سرندي کي اسان جو ڪين جهڙو سر قبول آهي ته پوءِ ويرم نه ڪر. پنهنجي تند کي تکو ڪري اسان جي ڪنڌ تي وهاءِ ٻيجل.

(ٻيجل سرندو وڃائي ٽو ۽ ڏياچ تي بي خودي ڇانئجي ٽي)

ڏياچ: اسان تنهنجي تند تان جند گهوري ٻيجل، اسان تنهنجي سر تان سِر گهوريو. تنهنجي راڳ جي آڳ اسان جي انگ انگ کي وکوڙي وئي آهي، اسان جو سارو سرير جلي سڙي راک ٽي ويو آهي. هي مٽيءَ جهڙو مٽو، هي ڏوڙ جهڙو ڏڙ تنهنجو آهي، ٻيجل.

(سرندي جي تيز لئ سان گڏ ٻيا به ساز وڄڻ لڳن ٽا. استيج تي آهستي آهستي بتيون وسامنديون وجن ٽيون ۽ مڪمل اوندهه ڇائنجي وڃي ٽي. اوچتو سورٺ دانهون ڪندي اندر گهڙي ٽي اچي)

سورٺ: (پريان کان) مهاراج ..... مهاراج، مون وري اڄ اهو سپنو ڏٺو. اهو چارڻ

آيو آهي..... (استيج تي روشني ٿئي ٿي. سورٺ جي نظر ڏياچ جي وڏيل سر تي پوي ٿي هوءَ دانهن ڪري بيهوش ٿي ڪري پوي ٿي.)

(پس منظر ۾ پڙاڏي سان آواز ٿو اُپري)

گل چنو گرنار جو، پٽڻ ٽيون پٽين،

سهسين سورٺ جهڙيون، اُپيون اوسارين،

چوٽا چارڻ هٽ ۾ ، سر سينگاريو ڏين،

ناريون ناڏ ڪرين، راجا رات رمگيو".[14]

آغا سليم جي تاريخي ڊرامن تي ڊاڪٽر عبدالجبار جوٽيجي لکيو آهي ته آغا سليم جا ٻه ناٽڪ "دودو چينسر" ۽ "دولهه دريا خان" بالترتيب کيڏيا ويا آهن. ڏسڻ وارن ٻنهي کي تمام گهڻو پسند ڪيو. جيڪو جوش خروش نظر آيو، ان مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته اسان جا ماڻهو ناٽڪ لاءِ آتا آهن".[15]

روپ ڀهروپ: هن ۾ هڪ فنڪار جي ڪردار کي ڏاڍي فنڪارانه انداز سان پيش ڪيو ويو آهي، جيڪو ساري عمر پنهنجي فن جي وسيلي لاتعداد انسانن کي خوشين جا خزانا ڏيندو رهي ٿو. پر هن جي زندگي انهيءَ نعمت کان هميشه خالي ۽ ٽلهي رهي ٿي. احساس جو اهو ايذاءُ هن جي اثرائتي شخصيت کي ڏونڊاڻي ڇڏي ٿو.

آغا سليم جو هڪ المياتي ريڊيو ڊرامو "**گلن جهڙا گهاءُ**" آهي. هن ڊرامي ۾ سنڌس ڪهاڻين وانگر رومانيت، رنگا رنگ خيالات حاوي آهن. سنڌس تخيل ۾ تمام وڏي گهرائي آهي. هن جا ڪي ڊراما المياتي (Tragedy) به آهن جن جا مرڪزي ڪردار پٽڪندا نظر اچن ٿا. آغا سليم جي ريڊيو ڊرامن لاءِ مراد علي مرزا لکيو آهي ته "سنڌس ناٽڪن جي موضوعن ۾ رنگارنگيءَ سان گڏ خيال جي بلندي پڻ اوج تي هوندي آهي. "واپسي" ناٽڪ جو موضوع جنگ جي تباهڪاري آهي. جنگ جي ميدان ۾ بم ڦاٽڻ سبب هڪ سپاهيءَ جي چهري تي ايترا ته زخم لڳن ٿا، جو هو پنهنجا اصلي خد و خال وڃائي ويهي ٿو. جنگ تان موٽڻ کان پوءِ هو هر ممڪن ڪوشش ڪري ٿو ته ڪيس پنهنجا مٽ مائٽ (ماءُ_پيءُ) ۽ زال سجاڻن، پر سنڌس هيبتناڪ چهرو هنن جي اڳيان هڪ اونداهي پردي وانگر اُپري اچي ٿو. جنهن تي

کابہ روشن تصوير ظاهر نٿي ٿئي. تقدير جي اها ڏاڍائي هن جي ذهن تي اهڙو تہ شديد اثر ڪري ٿي جو هو پاڻ کي جيئرن جي جهان ۾ موجود نٿو سمجهي "روپ ـ بهروپ" آغا سليم جي زرخيز ذهن جو ٻيو مثال آهي هن ناٽڪ ۾ هڪ فنڪار جي ڪردار کي ڏاڍي فنڪارانہ انداز سان پيش ڪيو ويو آهي، جيڪو ساري عمر پنهنجي فن جي وسيلي لاتعداد انسانن کي خوشين جا خزانا ڏيندو رهي ٿو. پر هن جي زندگي انهيءَ نعمت کان هميشہ خالي ۽ ٽلهي رهي ٿي. احساس جو اهو ايذاءُ هن جي اثرائتي شخصيت کي ڏونڏاڙ ڇڏي ٿو. ۽ اهڙيءَ طرح انهيءَ ناٽڪ جو انجام بہ المناڪ آهي. "گلن جهڙا گهاو" آغا سليم جو هڪ الميہ ناٽڪ آهي. انهيءَ جي مرڪزي ڪردار ذريعي هڪ نوجوان سان ملاقات ٿئي ٿي، جيڪو عشق جي آزمائش ۾ اڃ ۽ ئي سخت چوٽ کائي ويٺو آهي. هو زندگيءَ کان مايوس ٿي چڪو آهي، پر انهيءَ ڇوڪريءَ جي ملاقات کان پوءِ هن کي اونداهي زندگيءَ ۾ اُميد جا ڪرڻا نظر اچن ٿا. اهي ڪرڻا جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ روشن ٿيندا وڃن ٿا. ايتري قدر جو جڏهن انهن جي روشني چئني طرفن پکڙجي ٿي تہ هڪ نئون ڪردار ڏسڻ ۾ اچي ٿو." (16)

آغا سليم ريڊيو ۽ ٽي وي تي اڻ مٽ نقش ڇڏيندڙ ڊراما لکيا آهن. آغا سليم جو ٽيليويزن لاءِ سندس پهريون ڊرامو "خواب جو سورج" هو. هن ڊرامي ۾ پهريون پيرو روبينہ (سنڌي موسيقيءَ جي نامياري فنڪاره)، منظور قريشي ۽ اي ـ آر بلوچ اداڪاري ڪئي. ڊرامي ۾ تمام سنا ۽ وڏا مڪالما هئا. **"واپسي"** ڊرامي جو موضوع جنگ جي تباهڪاري آهي. **"پرهہ جا مسافر"** جي موضوع تي سنڌي ناظرين اعتراض ڪيو. هن ڊرامي جو تت اهو آهي تہ طوائف کي معاشري ۾ ڪير قبول نٿو ڪري. باوجود اعتراض جي هي هڪ ڪامياب ڊرامو هو.

"پوپاڑيءَ جا پاچا" هن ۾ "جنريشن گئپ" جي موضوع کي کنيو آهي. هيءُ ڊرامو ڪوئٽا تان بروهي زبان ۾ ترجمو ٿي نشر ٿي چڪو آهي. اهڙيءَ طرح "تماشو" ڊرامو طنزيہ طرز ۾ لکيل آهي.

مطلب تہ آغا سليم انهن ڊرامانگارن مان آهي، جن ڊرامن کي نئون روپ ڏيئي ان ۾ وسعت آندي آهي. هن فرد جي تنهائي، محرومي ۽ انساني قدرن کي

پيش ڪيو آهي. هن وٽ رومانيت جو تصور عروج تي پهتل آهي. سندس مرڪزي ڪردار سچي رومانيت جا علمبردار آهن.

امر جليل (8 نومبر 1936ع)

قاضي عبدالجليل، "امر جليل" جو جنم روهڙي شهر ۾ ٿيو. شايد ئي ڪو سنڌي افساني نگار هجي، جنهن کي ايڏي وڏي چاهه سان پڙهيو ويو هجي، جيئن امر جليل کي پڙهيو ويندو آهي. سنڌي ادب ۾ امر جليل جي سڃاڻپ گهڻ رخي آهي. هو ڪهاڻيڪار، ناول نگار، ڪالم نويس ۽ ڊراما نويس آهي. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيا آهن، ۽ انهن ڪتابن جا ڪيترا ايڊيشن ڇپيا آهن اها ڪيس به خبر نه آهي. سندس ڊرامن کي مختيار احمد ملاح ترتيب ڏئي شايع ڪرايو آهي. 1960ع واري زماني ۾ ئي امر جليل اردو اسٽيج ڊرامن لاءِ نه صرف لکڻ شروع ڪيو پر اداڪاري به ڪرڻ لڳو. سندس اردو اسٽيج ڊرامو 'انسان' ڏاڍو مشهور ٿيو. "امر جليل جو پهريون ڊرامو "انسان" هو جيڪو نيشنل ٿيئٽرس ڪراچي ۾ 1962ع ۾ اسٽيج ٿيو هو. ڊرامي "انسان" جو ترجمو، "ٽئين زندگي" ۾ آڪٽوبر 1965ع ۾ شايع به ٿيو.

امر جليل نه صرف ريڊيو ڊراما رائيٽر هو، پر ريڊيو تي ريڊيو پروگرام مينيجر طور به ڪم ڪيو پرڏيهي نشريات جو ڊپٽي ڪنٽرولر به ٿيو. امر جليل ريڊيو لاءِ ڪيترائي ڊراما لکيا، جن ۾ هيٺيان اهم آهن:

سچڻ سفر هليا: هي مشهور ريڊيائي ڊرامو، امر جليل خود 1968ع ۾ رڪارڊ ڪرايو هو، ۽ پيش ڪيو هو جڏهن هو اتي ريڊيو پروگرام مينيجر طور خدمتون سر انجام ڏئي رهيو هو. هن ڊرامي جو شمار سندس بهترين ڊرامن ۾ ٿئي ٿو. هي ڊرامو رومانٽڪ ٽريجدي (Romantic Tragedy) آهي. ڊرامي ۾ اصل ڪهاڻي نجم ۽ عابد جي محبت جي آهي. ڊرامي ۾ ڪشمڪش جو عنصر غالب آهي، جيڪو ڪنهن به ڊرامي جي ڪاميابيءَ ۾ اهم هوندو آهي. يعني 'نجم' جي زندگيءَ ۾ بن مردن جي موجودگي. هڪ سندس مڙس (نعيم) ۽ ٻيو عابد سندس محبت. ڊرامي ۾ رومانوي ڪهاڻي به آهي ته طبقاتي فرق جي ڪري غريب ۽ امير جي محبت جي اڌوري ڪهاڻي به. ڊرامي ۾ مڪالما چانيل آهن. هي ڊرامو امر

جليل جي ڪامياب ڊرامن مان هڪ آهي.

درياهه توتي دانهن: هي ريڊيو لاءِ امر جليل جو پهريو ڊرامو هو. جيڪو آگسٽ 1967 ۾ حيدرآباد ريڊيو اسٽيشن تان نشر ٿيو. ڊرامو انتهائي وٽندڙ ۽ تجسس سان پرپور آهي ۽ پنهنجي دور جو ڪامياب ڊرامو آهي، جنهن ۾ ڪردار نگاري، منظر نگاري ۽ مڪالما بهترين ۽ شاندار آهن.

زخم زندگيءَ جا: هي المير ڊرامو(Tragedy) 1970ع ۾ ريڊيو پاڪستان، حيدرآباد اسٽيشن تان ٽيليڪاسٽ ٿيو هو. ڊرامو هڪ ماڻ ۽ هڪ پيٽ جي کاڻي تي مبني آهي، جن جو پٽ ۽ پاڻ "يوسف" 10 سال اڳ پنهنجي امير ٿيڻ جي خوابن جي تعبير لاءِ گهر ڇڏي هليو ويو هو. ٻئي طرف سندس ماڻ ۽ سندس پيٽ نرگس، جيڪا هڪ اسپتال ۾ نرس آهي، يوسف کي ياد ڪري رهيا آهن، جيڪو 10 سال اڳ بيروزگاري ۽ بيڪاري کان تنگ ٿي وڏو ماڻهو ٿيڻ جا خواب ڏسندي گهر ڇڏي هليو ويو هو. ماڻ کي يقين آهي ته سندس پٽ يوسف کنهن مصيبت ۾ ڦاٿل آهي. واقعي يوسف هڪ ٻار کي باهه مان بچائيندي اسپتال ۾ داخل ٿيو آهي، جتي زندگيءَ جا آخري ڏينهن گذاري رهيو آهي. ان ساڳي اسپتال ۾ سندس پيٽ نرگس هڪ نرس آهي. جڏهن ته پوليس، يوسف کي غير ملڪي ايجنٽ سمجهي بيان وٺڻ جي ڪوشش ۾ آهي. مگر يوسف جو چهرو باهه ۾ سڙڻ ڪري سڃاڻپ جوڳو نه رهيو آهي.

زخم زندگيءَ جا انتهائي درد ناڪ ڊرامو آهي، جنهن جي ست ست ۾ درد ۽ زندگيءَ جو المیو سمايل آهي. جنهن جنهن ريڊيو تي هن ڊرامي کي ٻڌو هوندو، ان ارسطو جي ٽريجدي جي ٻڌايل اصولن تحت خوف ۽ رحم (Pity and fear) جي جذبن سان روحاني راحت (Catharsis) ضرور حاصل ڪئي هوندي.

امر جليل جا اڪثر ڊراما عبدالڪريم بلوچ پيش ڪيا هئا. امر جليل تي ڪيترائي پيرا تي وي ڊراما لکڻ تي پابندي به پئي. سندس رڪارڊ ٿيل ڊراما هلڻ نه ڏنا ويا يا وري اڌ ۾ بند ڪيا ويا. امر جليل تي وي لاءِ ڪيترائي سنڌي ۽ اردو ڊراما لکيا آهن، جن ۾ ڪي سنڌي ڊراما هي آهن.

اوندھ ۾ روشني: امر جليل جو ڊرامو "اوندھ ۾ روشني" ٽي وي لاءِ منظور قريشي ڪراچي سينٽر تان نومبر 1970ع ۾ ٽيليڪاست ڪيو هو. هن ڊرامي جو شمار ٽي وي جي شاهڪار ڊرامن ۾ ٿئي ٿو. هن ڊرامي ۾ مکيہ ڪردار غزالہ رفيق ۽ قربان جيلاني ادا ڪيا، ٻيون ڪردار رشيد هميراڻيءَ ڪيو. هي ڊرامو بلوچي زبان ۾ ترجمو ٿي ڪوئٹہ سينٽر تان پڻ پيش ڪيو ويو هو.

هي ڊرامو رومانوي ٽريجڈي (Romantic Tragedy) آهي. ان زماني جي اخبارن ۽ رسالن ۾ ڊرامي تي ڪافي تبصرا شايع ٿيا هئا. هدايت آخوند لکيو آهي تہ "امر جليل جا ٻہ ڊراما "اوندھ ۽ روشني" ۽ ٻيو "ماءُ" وسري نہ ٿا وسرن، تمام سٺا هئا، چست جملا جڙ زهر ۾ ٻڌل سر هئا".[17]

مٽيءَ جا ماڻهو: هي ڊرامو نومبر 1970ع ۾ ڪراچي سينٽر تان نشر ٿيو هو. ۽ بعد ۾ هي ڊرامو مهراڻ 1971/1 وري شماري ۾ شايع ٻہ ٿيو هو. ان ڊرامي لاءِ غلام محمد گرامي لکيو هو تہ. پڙهندڙن کي هن ڊرامي جي پڙهڻ وقت، عالمِ خيال ۾ ٽيليويزن سيٽ کي اکين اڳيان متصور ڪرڻ گهرجي. ڪردارن جي مڪالمن کي خيال ۾ رکي، سندن نقل ۽ حرڪت، جذبات ۽ تاثرات کي "ڈسڻ ۽ ٻڌڻ" جي سلسلي سان وابستہ ڪري، "محسوسات" جي عالم ۾ اداڪاريءَ کي "ڈسڻ" ۽ آواز کي "ٻڌڻ" جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي. اميد تہ هن قسم جا معياري ٽيليويزن ڊراما "مهراڻ" رسالي ۾ شايع ٿيندا رهندا".[18]

ماءُ: هيءَ امر جليل جو پهريون ڊرامو هو، جنهن امر جليل کي بحيثيت ٽي وي ڊراما نگار جي شهرت ڏني. هي ڊرامو ڊسمبر 1972ع ۾ نشر ٿيو هو. هن ڊرامي لاءِ مشهور پروڊيوسر ۽ ڊراما رائيٽر عبدالڪريم بلوچ لکي ٿو تہ: "امر جليل جي لکيل ڊرامي ماءُ کي پي ٽي وي (پاڪستان ٽيليويزن ڪارپوريشن) کان انعام مليو. هن ڊرامي ۾ انڌي ماءُ جو ڪردار غزالہ رفيق ۽ (مفرور قيدي) پٽ جو ڪردار وسيم ڪيو. هيءَ پهريون سنڌي ڊرامو هو جيڪو پاڪستان جي سموربن استيشنن تان هلايو ويو ۽ پروڊيوسرن کي هدايت ڪئي ويئي تہ انهيءَ کي ضرور ڏسن".[19]

اهڙي طرح ساڳئي ڊرامي جي لاءِ هدايت آخوند لکي ٿو تہ "امر جليل جا ٻہ ڊراما "اوندھ ۽ روشني" ۽ ٻيو "ماءُ" وسري نہ ٿا وسرن، تمام سٺا هئا، چست جملا

جڙ زهر ۾ بڏل تير هڻا". (20)

هوندا سي حيات: هي ڊرامو مارچ 1972 ع ۾ عبدالڪريم بلوچ پيش ڪيو هو. هيءُ هڪ المياه ڊرامو (Tragedy) آهي، جنهن ۾ معاشرتي حالتن تي سخت طنز ڪئي وئي آهي. هي ڊرامو منظور ۽ سندس ننڍي پيٽ جي غربت جي کهاڙي آهي. منظور هڪ اسڪول ماستر آهي. جڏهن ته سندس پيٽ سلهه جي مريض آهي ۽ گهر ۾ ويڻي راندين جوڙيندي آهي. هو راندين جوڙڻ سان مختلف خيال پچائيندي ته جڏهن سندس راندين وڪامجي ويندا ۽ هن وٽ ڏڪ پيسا هوندا تڏهن هوءَ راندين کي ڪارخانو لڳائيندي، تڏهن هوءَ پاڻ لاءِ سٺا ڪاڌا پچائيندي، پاڻ جي شادي ڪرائيندي، پنهنجو علاج ڪرائيندي وغيره وغيره. سندس پاڻ منظور، پيٽ جو علاج سرڪاري اسپتال ۾ ڪرائيندو آهي، جو جو خانگي ڪلينڪ جي فيس هن جي برداشت کان مٿي آهي. هڪ دفعي هو پيٽ کي ڪلينڪ تي وڻي ب وڃي ٿو پر فيس ۽ ڊاڪٽر جي رسيپشنسٽ جي رويي کي ڏسي واپس موٽي اچي ٿو.

هن ڊرامي ۾ هڪ طرف غربت جو شڪار پيٽ ۽ پاڻ ته ٻئي طرف سندن زندگيءَ جون بي شمار محروميون آهن. رت جي تيست لاءِ هڪ هنڌ منظور چوي ٿو ته: "ڪمال آهي، جڏهن رت اسان جي رڳن ۾ آهي، تڏهن کو پڇڻ وارو ڪونهي ۽ جڏهن اهو رت سرنج ۾ داخل ٿئي ٿو تڏهن ٻين جي آمدنيءَ جو ذريعو ٿئي ٿو". (21)

دوزخ: هي ڊرامو آگسٽ 1972 ع ۾ ڪراچي سينٽر تان منظور قريشي پيش ڪيو هو. هي ڊرامو هڪ دفعو ٻيهر 87_1986 ع ۾ رڪارڊ ڪيو ويو هو ۽ عبدالڪريم بلوچ پيش ڪيو هو. ان ۾ مرحوم يوسف مرڪزي ڪردار ادا ڪيو هو. هي هڪ طربيه ڊرامو (Comedy) آهي. اسان کي خبر آهي ته امر جليل پنهنجي ڊرامن ۾ روزمره جي مسئلن کي پيش ڪيو آهي. انهن مان هڪ مسئلو آهي "سس ۽ ننهن جو جهيڙو". پٽ پرڻيو ته زال جو مڃو سڌبو. زال ڇڪيندي مڙس کي ته ماءُ ناراض. اگر ماءُ سان ملندو ته زال چوندي ته ماڻس پٽ کي زال کان جدا ٿي ڪري. اهڙا مسئلا اسان جي سنڌي معاشري ۾ انيڪ ملندا.

هن ڊرامي تي ان وقت نڪرندڙ رسالي "سوجهرو" ب تبصرو ڪيو هو.

تبصري ۾ لکيو ويو تہ: "آگسٽ جي مهيني ۾ ٻہ موسيقيءَ جا پروگرام، ۽ هڪ ڊرامو پيش ڪيو ويو. موسيقيءَ جي پروگرام ۾ ڊول فقير، مائي پاڪي ۽ مينا شاهہ حصو ورتو. فلمي گانن جو پروگرام قربان جيلاڻيءَ ڏيکاريو جنهن ۾ "رنگ محل" ۽ "گهونگهٽ لاهہ ڪنوار" فلمن جا گانا ڏيکاريا ويا . گهريلو چڪتاڻ تي طنز وارو امر جليل جو ڊرامو "دوزخ" ڏيکاريو ويو جنهن ۾ منظور قريشي، غزالہ رفيق ۽ گلشن آرا بهترين پرفارمنس ڏنا. خاص ڪري منظور قريشيءَ جو ڪردار بيحد پسند ڪيو ويو. ڊرامي جو مکيہ خيال اسان جي هيڻين وچولي طبقي جي، ذهني، معاشي ۽ ثقافتي پسماندگي آهي، جنهن ڪري گڏيل ڪٽنبن جا پاتي، خوش حياتي گذارڻ بدران هڪ ٻئي جي وجود جا دشمن ٿي پوندا آهن".[22]

فرمانبردار: هي ٽي وي ڊرامو ڊسمبر 1972ع ۾ نشر ٿيو ۽ عبدالڪريم بلوچ ان کي پيش ڪيو هو. هي ڊرامو هڪ ڪاميڊي آهي. ڊرامي ۾ هڪ گهريلو مسئلي کي بيان ڪيو ويو آهي، يعني گهر ۾ "سس" يا "ننهن" جي حڪمراني هوندي. هن ڊرامي ۾ مقبول، سادو سودو نوجوان ڏيکاريو ويو آهي، جنهن کي سندس پاڃائي ۽ ماءُ پنهنجي پنهنجي پسند جي شادي ڪرائڻ چاهين ٿيون. هي ڊرامو، اسان جي معاشري جي انهن ڪردارن تي طنز آهي، جتي عورتون ڳوٺاڻي غربت مان شهري اميرائپ ۾ ايندين آهن ۽ ذاتي انائن خاطر رشتن جو احترام ڪرڻ وساري وهندين آهن.

ڳولهيان ڳولهيان مَر لهان :هي ڊرامو جولاءِ 1976ع ۾ پروڊيوسر ذوالفقار نقوي پيش ڪيو هو. اهو ساڳيو ڊرامو 1998ع ۾ ٻيهر منظور قريشي پيش ڪيو هو. اهو ڊرامو رومانوي ٽريجڈي (Romantic Tragedy) هو. 1976ع ۾ مرڪزي ڪردارن ۾ قربان جيلاڻي ۽ غزالہ رفيق ڪم ڪيو هو. ٻيهر رڪارڊنگ ۾ اقبال ترين ۽ شبنم موتي مرڪزي ڪردار ادا ڪيا هئا.

ڊرامي ۾ مريضہ ۽ ڊاڪٽر جي محبت جي ڪهاڻي آهي. مريضہ اها عورت هئي، جنهن کي سندس علاج ڪندڙ ڊاڪٽر سان محبت هوندي هئي. سندن محبت ابدي ۽ لاحاصل هئي ۽ شاهہ عبداللطيف جي هن بيت تي مبني هئي:

ڳولهيان ڳولهيان مَر لهان، شال مَر ملان هوت
من اندر جا لوچ، ملڻ سان مائي ٽئي

ٻئي پريمي، اندر جا اڌما ۾ چاهتون دل ۾ رکي هڪ ٻئي کان جدا ٿي وڃن ٿا ۾ ڪيترن ئي سالن کانپوءِ ٻنهي جي ملاقات اسپتال ۾ ٿئي ٿي، جتي هيرو ڊاڪٽر آهي۽ هيروئن مريض جي روپ ۾ داخل ٿئي ٿي.

فنڪشن : هي ڊرامو جولاءِ 1974ع ۾ نشر ٿيو هو. ڊرامي جو دورانيو 27 منٽ هو. ڊرامو غمگين ماحول جي عڪاسي ڪندڙ آهي. 'فنڪشن' دراصل وچڑيل رشتن کي آمهون سامهون بيهارڻ جي علامت ٿي پيو آهي. ڊرامي جي کهاڻي مطابق رشيد ۾ سندس پيٽ نجم کي سندن ماءُ ڏکن سان پالي وڏو ڪيو آهي. رشيد وڏو ٿي هڪ وڪيل ٿيو آهي ۽ نجم ڊاڪٽريءَ جو امتحان پاس ڪيو آهي. جڏهن رشيد ۾ نجم ننڍا هئا، تڏهن سندن پيءُ بيروزگاري ۾ بدحاليءَ جي ڪري کين ڇڏي هليو ويو هو. نجم پيءُ کي بزدل ۽ دوکيباز ٿي تصور ڪري. جڏهن ته رشيد کيس بهادر انسان ٿو سمجهي. هو چوي ٿو ته:

"هو بي انتها بهادر هو. هن معاشري جي مروج رواجن کي قبول نه ڪيو. هن ڪنهن به نامعقول وڏي ماڻهوءَ آڏو سفارش لاءِ جهول جهلڻ کي علم ۾ ادب جي توهين سمجهيو ۽ پوءِ، معاشري جي تاريخ ۾ پنهنجو احتجاج داخل ڪرڻ لاءِ هو ڪيڏانهن هليو ويو." (23)

کهاڻي جي پڄاڻي ۾، جڏهن رشيد، ماءُ کي مزدور سان ملائڻ لاءِ وڃي ٿو اچي، تيستائين مزدور وڃي چڪو هو. ڊرامو انتهائي درد ناڪ ۽ معاشرتي آهي، جنهن ۾ ذهين انسان غير موافق حالتن سان ناهه نه ڪندي تياڳ ونندا آهن. جڏهن ته زندگيءَ جا ڏنل روڳ سندن پوين کي سهڻا پوندا آهن. ڊرامي ۾ بهترين مڪالما استعمال ٿيل آهن، جن سان ڊرامي جي کهاڻيءَ ۾ جان اچي وجي ٿي.

ناٽڪ: هي ڊرامو 26 ڊسمبر 1975ع تي منظور قريشي پيش ڪيو هو. هن ڊرامي ۾ جنهن مسئلي کي ڊرامائي روپ ڏنو ويو، اهو موضوع سندن جي اهم مسئلن مان هڪ آهي. نوجوان جوڙا پاڻ ۾ پيار پوءِ ان پيار جي جذبي تحت گهر ڪان نڪري ڪورٽن ۾ شادي ڪندا آهن. هو انڌي محبت ۾ جڏهن والدين جو قدر نه ڪندا

آهن. تڏهن چوڪريون پنهنجي محبوب لاءِ والدين جو گهر چڏي ويندیون آهن. هن ڊرامي ۾ ان قسم جي عشق جو بهترين انجام ڏيکاريو ويو آهي. ياد رهي ته "ناٽڪ" ۾ جنهن موضوع کي ڊرامي جو پلاٽ بڻايو ويو آهي. هن ڊرامي لاءِ ڊاڪٽر غلام علي الانا لکيو آهي ته "امر جليل بهترين ڊراما لکيا آهن. هن جي ڊرامن ۾ سنڌ جي روز مره جي مسئلن کي پيش کيو ويندو آهي. "هن ڊرامي ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته يونيورسٽيءَ ۾ نوجوان چوڪرو (مقصود) هڪ چوڪريءَ (روزيءَ) سان محبت ڪري ٿو. چوڪريءَ جا ماءُ پيءُ شاديءَ لاءِ راضي نه ٿا ٿين. مقصود، روزي (چوڪريءَ) کي ساڻس پڃي هلڻ لاءِ زور پري ٿو. پر چوڪري چويس ٽي ته "مان جوانيءَ جو عذاب برداشت ڪنديس. مان تنهنجي لاءِ زهر کائي مرڻ لاءِ تيار آهيان، پر توسان پڃي نه هلنديس." مقصود روزيءَ کان ناراض ٿي واپس گهر اچي ٿو. ماڻس ٻڌائيس ٽي ته هن جي پيءُ کي دل جو دورو پيو آهي ۽ ڪيس سندس پيٽ جو خط ڏيکاري ٽي ته تنهنجي پيٽ قادر سائيڪل واري سان پڃي ويئي آهي.

هن ڊرامي جي خاص ڳالهه هيءَ آهي ته سماج جي دائرن ۾ رهندي، هڪ نوجوان اها ڳالهه برداشت نه ٿو ڪري سگهي ته هن جي پيٽ ڪنهن سان پڃي وڃي، پر پاڻ چاهي ٿو ته سندس محبوبه ماءُ پيءُ جي عزت جي پرواهه نه ڪري ۽ پنهنجو گهر چڏي ساڻس پڃي هلي." (24)

اروڙ جو مست: هي ڊرامو آگسٽ 1974ع ۾ ٽيليڪاسٽ ٿيو ۽ غلام حيدر صديقيءَ پيش کيو هو. ياد رهي ته اروڙ جو مست جي عنوان سان امر جليل جي ڪهاڻي (اپريل 1965ع) ماهوار روح رهاڻ حيدرآباد ۾ شايع ٿي هئي ۽ ڪهاڻين جي مقابلي ۾ نمبر حاصل کيو هئائين. اها ڪهاڻي امر جليل جي ڪهاڻين ۾ ڳوٺاڻي منظر نگاري، موضوع، واقعات جي ترتيب، تر ۽ ڪردارن جي حساب مڪالمن، ڪردار نگاريءَ جي لحاظ کان شاهڪار ڪهاڻي مڃي وڃي ٿي. امر جليل هن ڊرامي کي هڪ نئين انداز سان ڊراما تائيز کيو. نه صرف ڪجهه ڪردار بدليا، بلڪ ڪجهه ڪردارن جو اضافو به کيو. اهڙي طرح ڊرامي جي ڪهاڻيءَ جي پسمنظر ۾ به تبديليون آنديون ۽ ڊرامي ۾ جڙ جان اچي ويئي. هن ڊرامي ۾ امر جليل سنڌ جي اڀوجهه ماڻهن جي سادگيءَ کي بيان کيو آهي، جيڪي پيرن

جي روپ ۾ وينل ڏاڙيلن کي سجاڻي نه ٿا سگھن. ڊرامي ۾ جڏھن مست ۽ عبدالرحمان ڏاڙيل ھڪ ٻئي سان ملي ماضيءَ کي ياد ڪن ٿا ۽ پوءِ آخر ۾ ڏاڙيل عبدالرحمان ٻاھر ھلي مست جا پير ڇھي، ھٿ چمي ھليو وڃي ٿو. ماڻھن جو اعتقاد پختو ٿي وڃي ٿو.

شڪست کانپوءِ: هي ڊرامو منظور قريشيءَ 1978ع ۾ ڪراچي سينٽر تان پيش ڪيو ھو ۽ بن قسطن ۾ نشر ٿيو ھو. ۽ 89_1988ع ڌاري ٻيھر رکارڊنگ ڪري نشر ڪيو ويو. هي ڊرامو سنڌ جي معاشري جي انتهائي ٻرندڙ مسئلي يعني "حق بخشرائڻ" جي موضوع تي لکيو ويو. امر جليل سنڌ جو ھڪ سجاڳ ليکڪ آهي. هن سنڌ جي مسئلن کي نه صرف ڏٺو آهي، بلڪ پنهنجي مشاهداتي اک سان ان کي پرکيو آهي. اهوئي سبب آهي جو هن موضوع کي هڪ نئين ۽ منفرد انداز سان اجاگر ڪيو آهي. "شڪست کانپوءِ"، جڏھن ٻيو دفعو رکارڊ ٿيو تڏھن هن ڊرامي ۾ غزل صديق ۽ گلاب چانڊيي مرڪزي ڪردار ادا ڪيو ھو.

ڊرامي ۾ منصور جڏھن ايم اي جو امتحان پاس ڪري گھوٽ اچي ٿو. تڏھن ڪيس معلوم ٿئي ٿو ته قائم خان (منصور جو ماسٽ) پنهنجي ڏيءُ صغريٰ جو حق بخشرائي چڪو ھو. منصور ۽ صغريٰ ھڪ ٻئي سان محبت ڪندا ھئا. منصور ان رسم کي غير انساني رسم سڏي ٿو ۽ پنهنجي پيءُ ماءُ کان پڇي ٿو ته هنن ان ظلم کي روڪڻ ۾ پنهنجو ڪردار ڇو نه ادا ڪيو؟ ھو ڪيس ٻڌائين ٿا ته سندس ماسٽ قائم خان ھڪ ظالم قسم جو ماڻھو آهي، جنهن ان کان اڳ پنهنجي ٻنهي ڀينرن جا حق بہ بخشرائي ڇڏيا ھئا. سندس والد چوي ٿو ته:

"منصور پٽ! اڄ کان پنجيتاليهه پنجاھ سال اڳ جڏھن صغريٰ جي ٻن ڀڻين جو حق بخشايو ويو ھو، تڏھن مان تو وانگر جوان ھوس. سندن ويجھو عزيز ھوس. سماج ۽ معاشرتي ظلمن ۽ ريتن رسمن خلاف باغي شعر لکندو ھوس. پر مان ڪجھ بہ ڪري نه سگھيس. جنهن ڏينهن صغريٰ جو حق بخشايو ويو ھو تنهن ڏينهن بہ ڪجھ ڪري نه سگھيو ھوس تڏھن بہ غربت، دولت کان شڪست کاڌي هئي." (25)

متيءَ جا ماڻھو: "متيءَ جا ماڻھو" جي عنوان سان امر جليل سڀ کان اول 1970ع

۾ 25 منٽن جو ڊرامو لکيو هو. "متيءَ جا ماڻهو" جي عنوان سان امر جليل جي هڪ يادگار ڪهاڻي ٻه لکيل آهي. ساڳي عنوان سان 1992 ع ۾ هڪ نئون قسطوار ڊرامو لکيائين. جيڪو اوٽويهه قسطن تائين هليو. هي ڊرامو امر جليل جي سڀني ڊرامن کان گهڻو مقبول ٿيو ۽ ڪيترائي دفعا نشر مقرر طور هلايو ويو آهي. ان کان علاوه هيءُ ڊرامو اردو ترجمي سان ٻه نشر ڪيو ويو آهي. ان جو ترجمو علي راز شر ڪيو آهي. هي ڊرامو منظور قريشي پيش ڪيو. مرڪزي ڪردارن ۾ غزل صديق، گلاب چانڊيو، نور محمد لاشاري، منظور مراد، مرحوم سعيد واگهو، شمع جوٽيجو ۽ ٻيا اداڪار هئا. جڏهن هي ڊرامو نشر ٿيندو هو تڏهن ڪراچي جي سنڌي وسندين سميت ڪيترن ئي شهرن ۽ ڳوٺن ۾ عام ڏسندڙ گهرن ۾ بند ٽي ويهندا هئا. شهرن ۾ ته ٽرئفڪ گهٽجي ويندي هئي. ڏسندڙ سڄو سڄو هفتو ڊرامي جو انتظار ڪندا هئا.

هن ڊرامي ۾ هڪ طرف تعليمي ادارن ۾ سياسي بليڪ ميلنگ کي موضوع بڻايو ويو. جتي سياست هميشه موروثي هٿن ۾ رهي آهي. اتي غريب گهراڻن جي شاگردن کي سياست ۾ آڻي، سندن زندگي برباد ڪئي وجي ٿي. هن ڊرامي رستي امر جليل، ان ڳالهه کي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته سياست غريب گهراڻن جي وس جي ڳالهه نه آهي. اهو ئي سبب آهي، ڊرامي ۾ ٽپالي‌ءَ جو پٽ "چيتو گوريلو" وڏيري جي پٽ جي سازش جو شڪار ٿي مارجي وڃي ٿو. ڊرامي ۾ ٻي ڪهاڻي همير (گلاب چانڊيو) ۽ پرهه (غزل صديق) جي محبت جي لازوال ڪهاڻي ٻه آهي، سندن محبت طبقاتي فرق جي ڪري اڌوري رهجي وڃي ٿي.

ڊرامي جو پسمنظر سياسي ۽ اڳين آمرانه دور جي ملڪي حالتن جي تناظر ۾ آهي. ڊبو بادشاهه جو ڪردار توڙي سندس چربٽ وزير جو ڪردار نه رڳو ڪلائيندڙ هئا پر انهن جي ڳالهين ۾ جيڪي سبق سمايل هئا اهي هر ذي شعور ماڻهو پلي پٽ سمجهي سگهي ٿيو. انهن سان گڏ مير محمد لاکي جو ڪردار "غريب عوام" جنهن جي اڀوجهائپ ڏسڻ وٽان هئي ۽ اهو امر جليل جو ئي قلم هو جنهن مان اهڙا جملا لکجي ڏسندڙن تائين پهتا.

امر جليل جي سيريل "متيءَ جا ماڻهو" ۾ مضبوط مڪالمائي ڊرامي جو اصل روح هئا جن جي تيز نشتر ڏسندڙن جي ذهن تان آپي شاهي ۽ غلاميءَ جي ذهنيت جي ڪٽ ڪرڙي پئي.

مجموعي طور تي "متيءَ جا ماڻهو" پنهنجي دور جي ڪامياب ترين سيريل هئي جنهن کي جيڪر ٻيهر به ڏسجي ته روح تازو ٿي پوي ٿو. ايا به ڪنهن اداري کي گهرجي ته ان کي ڇاپي ڪتابي صورت ۾ پڙهندڙن جي آڏو پيش ڪيو وڃي.

دل جي دنيا: هي ڊرامو پي ٽي وي ڪراچي سينٽر تان 2000 ع ۾ نشر ٿيو هو. هي ڊرامو 13 قسطن تي مبني هو ۽ بيدل مسرور پيش ڪيو هو. ياد رهي ته "دل جي دنيا" نالي سان امر جليل جي هڪ يادگار رومانوي ڪهاڻي آهي، ساڳي ڪهاڻي جي عنوان سندس ڪهاڻين جو ڪتاب 1969 ع ۾ شايع ٿيو هو. سيد يار محمد شاهه هن ڊرامي جو مرڪزي ڪردار هو. ان کان علاوه خالد مصطفيٰ تنيو، ظِل هما، بينا، ريحانه اختر، انور سولنگي ۽ ٻيا شامل هئا.

جيتوڻيڪ ڊرامي ۾ مختلف موضوع شامل ڪيا ويا هئا پر ڊرامي جو مرڪزي خيال ڊرامي جي مرڪزي ڪردار (يار محمد شاهه) جي يادن تي مبني هو. سندس يادن ۽ سوچن ۾ پراسراريت هئي. هو اچانڪ ڳالهائيندي خاموش ٿي ويندو هو يا وري اڪيلو رستن تي نڪري پوندو هو ۽ يادن ۽ سوچن ۾ گم رهندو هو. پنهنجي اندر هڪ "دل جي دنيا" ناهي ورتي هئائين. هو هڪ فرم جو باس هو. سندس اڳين زال جو پٽ هن وٽ نوڪري ڪندو هو. پر پيءُ ۽ پٽ پنهنجي رشتي کان بي خبر هئا. سندن رشتي جو راز آخر ۾ فاش ٿئي ٿو. تڏهن سپ رشتا هڪ ٻئي کان ڌار ٿي اڪيلا ٿي پون ٿا. هي ڊرامو رشتن جي جڙڻ ۽ ٽٽڻ جي ڪهاڻي آهي. هن ڊرامي رستي سنڌي سماج جي ڪيترن ئي مسئلن کي وائکو ڪيو ويو آهي. "ساڻي" نالي نوجوان ٻاهر ملڪ مان ائڊورٽائيزنگ جي تربيت وٺي آيو آهي ۽ سيد يار محمد شاهه جي اشتهارن واري ڪمپني ۾ ڪم ڪري ٿو. سندس آفيس ۾ "ظِلّ هما" هڪ خوبصورت چوڪري آهي. ٻنهي جي پاڻ ۾ ويجهڙائپ آهي. سندس والد سندس والده ۽ هن کي جڏهن هو ڇهن مهينن جو هو ڇڏي هليو ويو هو.

سندس والده "ميران" هڪ جاگيردار گهراڻي سان تعلق رکندي هئي. يونيورسٽيءَ ۾ پڙهڻ دوران گهر وارن جي رضامنديءَ کانسواءِ محبت جي شادي ڪري گهر ڇڏي چڪي هئي. سندس والده تڪليفون سهي ڪاليج ۾ پروفيسر بٽي ۽ پٽ کي باهران اعليٰ تعليم ڏياري ايئن.

مطلب ته امر جليل جي ڊرامن جا اڪثر موضوع سندس جي سماجي مسئلن ۽ قوميت جي جذبي تي ٻڌل هوندا آهن. هن سنڌي قوم جي روحاني، تهذيبي ۽ قومي امنگن ۽ سنڌ ڌرتي ۽ سنڌي ٻولي سان اٽل پيار ۽ محبت واري جذبي ۽ قوم لاءِ دل ۾ پيدا ٿيل قومي جذبي جي ترجماني پڻ ڪئي آهي. هن جي ڊرامن ۾ سنڌي ماڻهن جي بک،بيروزگاري، انهن سان ٿيل ڏاڍايون، ظلم ۽ انهن جون مصيبتون نفرتون عداوتون بيان ٿيل آهن. سندس ڊرامن ۾ لازوال محبتن جو ذڪر آهي جيڪي ظاهري طرح لاحاصل آهن پر دلي طور هميشه گڏ آهن، ان کان علاوه هن جي ڊرامن ۾ روز مرهه جي مسئلن کي به موضوع طور پيش ڪيو ويو آهي. سندس ڊرامي ۾ هڪ طنزيه ڪردار ضرور هوندو آهي جو مزاحيه انداز ۾ سماجي براين تي تنقيد ڪندو آهي.

قمر شهباز (1938_2010ع)

قمر الدين "شهباز" ٻگهيو جو جنم نوابشاهه ۾ ٿيو. سندس شخصيت سنڌي ادب ۾ گهڻ رخي آهي، پاڻ ڪهاڻيڪار، شاعر، ڪالم نويس ۽ ڊراما نگار طور پاڻ مڃائي چڪو آهي. قمر شهباز جا ڪيترائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. پر قمر شهباز بنيادي طور تي هڪ مڪمل ڊرامانويس هو. هن ريڊيو ۽ ٽي.وي لاءِ ڪيترائي ڊراما لکيا. هو چوندو هو ته هن پروڊيوسرن جي پسند ۽ ضرورت کي نظر ۾ رکندي به ڊراما لکيا. مثال طور تي ست تي اگر ڏهه اداڪار موجود آهن ته انهيءَ وقت اهڙو ڊرامو تيار ڪندو هو جو اهي ڏهين اداڪار ان ڊرامي ۾ شامل ٿي وڃن. قمر شهباز مختلف وقتن تي کي ڊرئميٽڪ ڪلب به قائم ڪيا ته ڊرامن تي ليڪچر ۽ ورڪشاپ به ڪرايا. ڊرامي جي صنف سان سندس عشق هو. سندن ڊرامن جا ڪتاب به شامل ٿيل آهن ۽ ڪيترائي ڊراما اڃا تلاش ڪري شايع ڪري سگهجن ٿا.

قمر شهباز جي ڊرامن جو پهريون مجموعو "واڇوڙن ۾ لاٽ" سنگم پبليڪيشن، ڪراچيءَ پاران 1987ع ۾ شايع ٿيو. هن مجموعي ۾ ڇهه ريڊيو ڊراما: "واڇوڙن ۾ لاٽ"، "ڪاري"، "قرض مرض فرض"، "رشتا"، "تنهنجو ڳالهيون سڃڻ" ۽ "مان ۽ منهنجو ساٿي" شامل آهن ۽ ٽي ٽيليويزن ڊراما: "راهون جدا جدا"، واري سندو ڪوٽ" ۽ "شڪست" شامل آهن. هن مجموعي ۾ سيئي دلچسپ، تفريحي ۽ ڪل پوڳ جي موضوع تي لکيل ڊراما ٻه آهن، ته انهن ۾ ٽريجڊيءَ ٻه آزهي. فرد، ڪٽي ٽٽن ٿا، ڪٽي جڙن ٿا، چانو چپر ڳولين ٿا، مايوسيون ۽ خوشيون سڀ ڊرامن ۾ موجود آهن.

قمر شهباز جي ڊرامن تي سندس ڪردارنگاري حاوي آهي. مثال طور "رشتا" جو ڪردار ، موسو بنهه ڳوناٽو آهي ۽ سندس شهر ۾ پڙهندڙ پٽ ماڻڪ ، جيڪو هن جي روح جي ڪل پونجي آهي، پر جڏهن سالن کان پوءِ ڳوٺ موٽي اچڻ وارو آهي، ته ريل گاڏي جي حادثي ۾ مري ٿو وڃي ۽ اها خبر جڏهن موسي کي پوي ٿي ته ڊرامي ۾ اهڙو موڙ اچي ٿو، جيڪو کنهن ڳوناٽي بدران شهري شهري ڪردار جي نفسيات کي وڌيڪ ويجهو آهي. موسو استيشن تي چولا وڪڙڻ يتيم ٻار رموءَ کي پنهنجي ماڻڪ جي جاءِ ڏئي ٿو. اهو انساني جذبو آهي ضرور، پر عام ڳوناٽي ماڻهوءَ جا جذبا سنئين وات وانگر ٽين ٿا، جن ۾ ور وڪڙ ٽين ٿي ڪونہ جذبن جي ايتري نفاست، کنهن ڏکهي عرصي مان نڪندڙ وچولي طبقي جي شهري ماڻهوءَ جي نمائندگي ڪري ٿي. موسي جو هڪ اثرائتو جملو چيل آهي ته "پٽ، اڄ اسان ٻئي يتيم ٿي ويا آهيون. اسان کي هڪ ٻئي جي سهاري جي ضرورت آهي. مان توکي ماڻڪ جو پيار ڏيندس ۽ تون مون کي اولاد جي آسيس ڏجانءِ."[26]

سندس "قرض فرض مرض" مزاحيہ انداز ۾ لکيل آهي. هونءَ مزاحيہ ڊرامن جي اسان وٽ گهٽي ڪوٽ آهي. "واڇوڙن ۾ لاٽ" يوسف ۽ شهزادي‌ءَ جي پيار جي هڪ نئين انداز جي ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ يوسف هڪ باهمت نوجوان جو ڪردار آهي، جيڪو پنهنجي مدد پاڻ ڪريو جي اصول تي هلڻ جو حامي آهي. ڳوٺ کي ٻوڏ جي خطري کان بچائڻ لاءِ يوسف ۽ ٻيا ڳوناٽا، بچاءَ بند ٻڌڻ جي رٿابندي ڪن ٿا. ان سلسلي ۾ جڏهن هو ڳوٺ جي رئيس کان گڏجي مدد جي گهُر ڪن ٿا ته رئيس

ڪين اهو ڇئي ٿاري ٿو ڇڏي ته رستا ۽ بند وغيره ناهڻ سرڪار جو ڪم آهي. موٽ ۾ يوسف جو اهو جملو ته "وطن جي حفاظت هر شهريءَ جو فرض آهي. آزاد قومون امداد جو انتظار نه ڪنديون آهن." نهايت اثرائتو جملو آهي. سپ ڳوناٽا گڏجي پنهنجي ڳوٺ واري حد آڏو بچاءَ بند ناهين ٿا، جڏهن ته رئيس جي وڏائيءَ ۽ سستيءَ سبب سندس ڳوٺ وارو حصو ٻڏي وڃي ٿو.

سندس ڊرامي "ڪاري" جي حوالي سان ڊاڪٽر غلام علي الانا لکي ٿو ته "قمر شهباز به سماجي مسئلن تي لکيو آهي. هن هڪ پراڻي انوکي ۽ سماجي موضوع کي ڊرامائي شڪل ڏني آهي. "ڪاري" عنوان واري ڊرامي ۾ سنڌ جي هڪ مثالي وڏيري جي ذهنيت ڏيکاريل آهي ۽ وڏيرو غريب ڪڙميءَ جي عزت تي وار ڪرڻ ڪان پوءِ ان جي ڏيءُ جنت کي "ڪاري" مشهور ڪرائي، پنهنجي ڪوٺ ۾ رکي ٿو.

نيٺ جنت (ڪاري) ماڻڀيءَ تان ٽپ ڏيئي هيٺ ڪري ٿي ۽ مري وڃي ٿي، پر وڏيري جي حويليءَ جي زينت بنجي مٿي رهڻ نه ٿي چاهي. اسان جي سماج ۾ صدين کان رواج آهي ته "ڪاري" سان ڪو به رشتو ناتو نه هوندو آهي، ۽ ڪاريءَ جي سزا موت هوندي آهي. انهن رسمن جي آڌار تي وڏيرو ظلم ڪرڻ جي جرئت ڪري ٿو. هي ڊرامو سنڌ جي وڏيرڪي ماحول جي چٽي تصوير آهي."[27]

قمر شهباز جي ڊرامن جو ٻيو مجموعو "قمر شهباز جا ڊراما"، ثقافت ڪاتي پاران 2017ع ۾ شايع ٿيو. هن ڪتاب ۾ مختلف موضوعن تي قمر شهباز جا 10 ڊراما: "قاتل ڪير"، "محمد بن قاسم"، "گلدستو" (ٽي قسطون)، "ٻيو گهاءُ"، "پريت جي ريت"، "مان ۽ منهنجو ساٿي"، "پريت پراڻي گهاءُ نئون"، "زخم زندگيءَ جا"، "هينئڙو هيرڻ پن الا"، ۽ "انڌيو اجالو" شامل آهن. هن جي ڊرامن جي مجموعي ۾ سيئي دلچسپ، تفريحي ۽ ڪل پوڳ جي موضوع تي ڊراما شامل آهن، ته انهن ۾ ڪٽي خوشيون ته ڪٽي مايوسيون آهن. هنن ڊرامن مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته سندس مڪالما تمام گهٽا سگهارا آهن.

قمر شهباز جو ڊرامو "پاڇا ۽ پڙلاءُ" هڪ ڪامياب تجربو رهيو. سڄو ڊرامو هڪ ڪردار تي مبني آهي. فقط هڪ ٻن هنڌن تي انهيءَ ڪردار جي محبوبه جو

روح ٿوري وقت لاءِ ڏيکاريو ويو آهي. قمر شهباز "کهاڻي هڪ رات جي " ڊرامو لکي هڪ ٻيو تجربو کيو جنهن ۾ ڪردارن کي ڳالهائيندي نہ بلڪ مڪالما اوورليپ (Over lap) ڪندي ڏيکاريو ويو.

مطلب تہ قمر شهباز جا ڊراما سنڌي سماج جا ڊراما آهن. قمر شهباز جا اڪثر ڊراما پنهنجي دؤر جا ڪامياب ڊراما آهن. قمر شهباز جي ڊرامن جون کهاڻيون سنڌ ڏرتيءَ جي دانهن آهن. هن سنڌ ۾ موجود بدعتن، جهڙوڪ: اقربا پروري، بداخلاقي، عياشي ۽ ملاوٽ جهڙن موضوعن تي لکيو آهي. ان کان علاوہ وڏيرن ۽ پاٽاريدارن جي ظالماٹين ڪاروائين ۽ ڏاڙيلن جي آزارن تان پردو کنيو آهي. اهڙي طرح پرماريت، بي اصولي سياست ۽ منافقت بہ هن جا موضوع رهيا آهن. سندس ڊرامن لاءِ هدايت آخوند موجب "ڊراما بہ پنهنجي کهاڻين جيان اثرائتا ۽ پرپور لکندو آهي. زهريلا ۽ تکا جملا استعمال کندو آهي. ڊرامي يا کهاڻي جو انت اهڙي نموني آڻيندو آهي، جو بي اختيار واهہ واهہ نڪريو وڃي."[28]

ممتاز مرزا (1940 – 1997ع)

ممتاز مرزا جو اصل نالو توسل حسين هو. سندس والد مرزا گل حسين پڻ هڪ بهترين شاعر ۽ ڊرامانگار هو. ممتاز مرزا جو سنڌي ادب ۾ هڪ اوچو مقام آهي. پاڻ شاهہ جو محقق، اعليٰ درجي جو سوانح نگار ۽ مشهور ڊراما نويس هو. سندس جنم ڳوٺ تندو آغا ضلعي حيدرآباد ۾ ٿيو. سنڌ جي ثقافت کي اجاگر ڪرڻ ۾ سندس تمام وڏو ڪردار آهي. پاڻ پٽ شاهہ ثقافتي سينٽر تي ڊائريڪٽر جنرل جي حيثيت سان ڪم ڪيو. وفات تائين ڪلچر ڊپارٽمينٽ ۾ ڊائريڪٽر جنرل جي حيثيت سان خدمتون سرانجام ڏيندو رهيو.

مرزا صاحب 1962 کان 1971ع تائين ريڊيو پاڪستان حيدرآباد سان وابستہ رهيو ان کان پوءِ PTV ڪراچي ٽي وي سينٽر تي اسڪرپٽ پروڊيوسر رهيو، جتي سنڌي ڊراما لکڻ سان گڏوگڏ ادبي پروگرامن جي ميزباني ڪيائون. مرزا صاحب جي ريڊيو ۽ ٽي وي سان ڪيتري ئي وقت تائين وابستگي رهي، ان حساب سان ريڊيائي ۽ ٽي وي ڊراما لکيائون جن جو تعداد گهٽ ۾ گهٽ ٽيهہ ٽيندو. اهڙن ڊرامن ۾ اڪثر اصلوڪا، ڪي ترجما ۽ ڊراما تشڪيل آهن.مرزا

صاحب هونئن ته هر موضوع تي ڊراما لکيا پر تاريخي. نيم تاريخي ۽ جاسوسي سندس پسند جا موضوع هئا.

ممتاز مرزا جا ڊراما سنڌ جي تاريخي واقعن، قومي مسئلن سماجي شعور پيدا ڪرڻ جي لحاظ کان بهترين آهن. سندس ڊراما سنڌي ادب جي تاريخ ۾ اهم جڳهه واڌارين ٿا. هن ريڊيو لاءِ لکيو يا ٽي وي لاءِ لکيو، پر پنهنجو هڪ مقام حاصل ڪيو. سندس ڊراما اڄ به سنڌي عوام لاءِ اتساهه پيدا ڪندڙ آهن. ممتاز مرزا جي ڊرامن جو مجموعو "آخري رات" زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد پاران 1979ع ۾ شايع ٿيو. هن ڪتاب ۾ آيل ڊرامن جو تعارف مراد علي مرزا لکيو آهي، جنهن ۾ هن ٽي.وي ۽ ريڊيو ڊراما جي فني جوڙجڪ ۽ تاريخ کي به بهترين نموني پيش ڪيو آهي. ممتاز مرازجي ڊرامن ۾ "تعبير" (1963)، "سورج مکي" (1963)، "آخري رات" (1965) "موت کان پوءِ" (1965) "واٽون ۽ نيٽ" (1976)، "سي ئي جوپن ڏينهن" (1967)، "پنرو بدام" (1968) "پڙاڏو سو سڏ" (1970)، "فيصلو" (1979)، "ستارن بنا رات" (1979) "اندر جنين اڏ"، "سچائيءَ جو عڪس" ۽ "سرءُ جو پن" قابل ذڪر آهن.

قومي تاريخي ناٽڪن ۾ " آخري رات" ممتاز مرزا جو شاهڪار ناٽڪ آهي. موهن جي دڙي جي تهذيب ۽ تباهي انهيءَ جو موضوع آهي. هن ۾ سنڌي قوميت کي اجاگر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. سندس "آخري رات" شاهڪار آهي جنهن کي ڪولمبيا براڊ ڪاسٽنگ طرفان ڪرايل عالمي مقابلي ۾ ٻيو نمبر قرار ڏنو ويو.

موئن جي دڙي جي انهيءَ پراسرار تهذيب جي پرولين ۽ ڳجهارتن کي سلڻ ۽ سمجهڻ جي هڪڙي ڪوشش آخري رات ڊرامي ۾ ڪيل آهي. انهن کنڊرن مان لڌل نچڻي ((The Dancing Girl ۽ پروهت ((The Head Priest جي بوتن کي ممتاز مرزا هن ڊرامي ۾ هڪ نئين زندگي ڏئي، ٻڌندڙن کي وقت جي وهڪري ۾ تاريندو پنج هزار سال اڳ جي موئن جي دڙي ۾ وٺي هلي ٿو. رات جو وقت آهي ۽ شهر ۾ گهر گهر ڏيا ٻرن. گهٽين ۽ رستن تي رونق ۽ پيهه پيهان آهي. هر طرف تهڪڙا ۽ خوشيون آهن، محفلون ۽ چيرن جا چمڪات آهن. اها رات

جنهن ۾ سڀ ڪجهه ٽيٽو هو. اهو سڀ ڪجهه جنهن جي جوتشيءَ کي اڳواڻ خبر آهي، جنهن جي لاءِ مها پروهت ورهين کان اوسيئڙي ۾ آهي ۽ جنهن گهڙيءَ پنهنجي اچڻ کان اڳ نرتڪيءَ جي من ۾ مونجهه پيدا ڪري چڏي آهي. پر ان گهڙيءَ اچڻ تي، ان وقت تي اُتر کان اچن وهٽن تي سوار وحشي اچن ٿا، رُڪ جو مينهن وسي ٿو. رت جون ندیون وهن ٽيون ۽ باهه جون ڇيپون اٿن ٽيون. ڏسندي ئي ڏسندي پريل پڪيل شهر، قديم دنيا جي مهذب وستي خاڪ ۽ خون جو دڙو ٿي پوي ٿو. ڊرامو نيڪيءَ ۽ بديءَ جي تصادم (Conflict) مان جنم وٺي ٿو. ڊرامي ۾ حقيقت نگاريءَ، تخئيل ۽ فئنٽيسي ((Fantacy کي ملائي هڪ اهڙي فضا ٺاهي آهي جنهن مان ان قديم تهذيب جا پراسرار ڪردار علامتون بنجي اُپرن ٿا. جوتشي وقت جي علامت آهي، جيڪو هميشه قائم ۽ دائم ٿو رهي. نرتڪي سونهن ۽ سادگيءَ جي علامت آهي، مها پروهت بديءَ جي علامت ۽ چندر سچ جي راهه جي پانڌيئڙي جي علامت آهي، جيڪو اڄ به شهريار جي روپ ۾ سچ جي ڳولا ۾ سرگردان آهي.

سندس **"واٽون ۽ نيٽ"** هي هڪ تاريخي ناٽڪ آهي، جنهن ۾ پورچوگيزن جي ڏٽي تي چڙهائي جي تباهيءَ جي ڪهاڻي پيش ڪيل آهي. 'واٽون ۽ نيٽ' جو مرڪزي خيال شاهه عبداللطيف پٽائيءَ جي سر سامونڊيءَ مان ورتل آهي. شاهه لطيف ان سر ۾ هڪ اهڙي وڻجاريءَ جي احساسن ۽ امنگن جي تصوير چٽي آهي. ڊرامي جو اهم واقعو امير عيسيٰ ترخان جي دور حڪومت ۾ ڏٽي تي پورچگيزن جو اوچتو حملو آهي. انهيءَ واقعي جي سببن ۽ نتيجن تي ڊرامي جي اوسر ٽئي ٽي. ڊرامي جا مرڪزي ڪردار سهجان ۽ سنديس پٽار ملوڪ آهن. امير عيسيٰ ترخان جي حڪم تي ملوڪ هن جي راڻيءَ لاءِ پرانهين ملڪ مان موتي آڻڻ جي هام هڻي سفر تي اُسهي ٿو. ڪيترائي مهينا لنگهي وڃن ٿا، پر هو واپس نه ٿو وري. سهجان هن جي اوسيئڙي ۽ انتظار ۾ ڀُهرندي پئي وڃي. انهيءَ وچ ۾ ملوڪ موتي ڪٽي ملڪ ڏانهن موٽي ٿو. پر ڏٽي پهچڻ کان اڳ هن جي ٻيڙي پورچگيزن جي جنگي ٻيڙي جي گهيري ۾ اچي وڃي ٿي، جن کي امير عيسيٰ ترخان بکر جي حاڪم سلطان محمود جي بغاوت کي ٻنجي ڏيڻ ۾ مدد ڪرڻ لاءِ دعوت ڏئي گهرايو آهي.

هزارين بيگناهه انسان هنن جي ظلم جو شڪار ٿين ٿا ۽ ثقافت جي مرڪز نٽي ۽ هر طرف رت جا ريلا ۽ باهه جون ڇيبون آهن. سهجان ملوڪ کي چوي ٿي:

"تون اهو نه آهين، اهو تون نه آهين جنهن جي لاءِ ايامن کان نيٽ وڇايو ويٺي آهيان! آءٌ انهيءَ جي واٽ پئي نهاريان، جيڪو اوچتو ئي اوچتو مون کان وڇڙي ويو ۽ ..... مون کي ورهه جي وساس ۽ وجهي هليو ويو. هو کاري کيڙاؤ، موتين ميڙاؤ، وري واپس وطن تي واڳ وارينداو!"

"تون پاڻ کي ملوڪ نه چئه، مون سيڪجهه پنهنجي اکين سان ڏٺو آهي..... تون ته انهن سان گڏجي ٻيڙي مان لٿو هئين جيڪي پاڻ سان باهه، رت ۽ موت کڻي آيا هئا.... ۽ منهنجي شهر جا ڪک ... گهڙي کن ۾ چا مان چا ٿي ويوا".[29]

ممتاز مرزا سنڌيءَ جو پهريون اديب آهي، جنهن سنڌ جي مشهور تاريخي ڪردارن لاڪو قلاٽو ۽ پنرو بدام جي ڪردارن کي ريڊيائي ناٽڪن ۾ پيش ڪيو. پنرو بدام ڪاڇي جو سرڪش سردار آهي. سمن جي حاڪم جام فيروز جي غلطيءَ ۽ بدگمانيءَ جي ڪري سنڌ جو وفادار ۽ وطن دوست جوڌو دريا خان شهيد ٿي ڇڪو آهي. هاڻي شاهه بيگ ارغون جي سموري لاڙ تي حڪمراني آهي. پر ڪاڇي جو سرڪش پنرو بدام هن جي ڪوڙڪي ۾ ايان نه ٿو ڦاسي. نيٺ وقت اچي ٿو ۽ ڪاڇي مان پنري جي غيرحاضريءَ جو فائدو وٺي، ارغون لشڪر هن جي ڪوٽ تي حملو ڪري قبضو ڪري ٿو ۽ مال غنيمت سان گڏ پنري جي لڄ سونل کي به زوريءَ پاڻ سان وٺي وڃي ٿو. اهو هن ڊرامي جو مرڪزي واقعو آهي. سونل جي وفاداري ۽ فرض شناسي ۽ پنري جي همت ۽ بهادريءَ جا واقعا، سونل مارئي جي قائم ڪيل روايتن جي امين آهي. هوءَ ارغون سردار جي هر لالچ کي ٺڏي پنهنجي لوئيءَ جي لَڄ رکي ٿي. ارغون سردار بنديخاني ۾ سونل کي لالچائي ٿو:

"ات، اجايو روئڻ ۽ ڦٽڪڻ ڇڏ. حياتيءَ جون جيڪي خوشيون ملن ٿيون، اهي حاصل ڪر... هي سون هيرا، ويس وڳا پهرين منهنجي دل جي دنيا ۾ اچي آباد ٿي. سڄ ٿو چوان تون کي فقط خوشيون ملنديون، فقط خوشيون....."

پر سونل مارئي وانگر ارادي جي پختي ۽ قول جي سچي آهي. هوءَ امير کي چوي ٿي:

"اي اميرا اها ريت اسان ۾ ڪانهي جو سون تي سيڙ متايون. اسين مارئي جي وطن جون ڄايون آهيون، توهان جهڙا سوين هزارين عمر ايندا ۽ پنهنجي سون، مَيَن، مالن ۽ ملڪيتن جي ڏج پسائي هرڪائيندا، پر اسان وٽ اها ڳالهه مهڻو آهي." (30)

پنرو پنهنجيءَ لڄ کي دشمن جي قبضي مان ڇڏائي ويو. پر پنهنجي وطن جون واڳون انهن هٿن مان چني نه سگهيو جن ۾ قبيل تيز ترارون نٽي ۽ اوسي پاسي جي علاڪن تي پوءِ به گهٽي وقت تائين چمڪنديون رهيون. پنري بدام جي ڪردار جو اهوئي الميو (Tragedy) آهي جنهنکي ممتاز مرزا هن ڊرامي ۾ ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

ممتاز مرزا سنڌ جو پهريون ڊرامانگار هو. جنهن سنڌ جي تاريخي ڪردار "لاکو ڦلاڻي" کي بهريدبيائي ناٽڪ ۾ پيش ڪيو. لاکو ڦلاڻي سنڌ جي جاگيرداري عهد جو هڪ مثالي نمائندو آهي. جنهن جي وعدي وفائي، سورهيائي، سخاوت، همت ۽ جوانمردي، آئي جو آڏرياڻ، عورت جي عزت ۽ احترام، مظلوم ۽ محتاج جي امداد، ٻارن ۽ ٻڍن جي پرگهور، ارادي جي پختگي، ڪمزور دشمن کي بخش ڪرڻ ۽ قومي دشمن کان ويرونڊ، دوستيءَ جي لڄ رکڻ تي هن ڊرامي جي پلاٽ کي ترتيب ڏنو آهي، جنهن جي ڪري لاکي جي ڪردار جي دلڪشي ۽ دلفريبي چگيءَ طرح اُپري ظاهر ٿي آهي. هو پنهنجن ساٿين کي ٻڌائي ٿو:

"انجام کي پاڻي ڏيڻ کان ڪوبه شريف ۽ بهادر ڪونه ڪيهائيندو. انهيءَ ڪم جي پورائي لاءِ جيڪڏهن مون کي پنهنجي جان به قربان ڪرڻي پئي ته مون کي افسوس نه ٿيندو."

"اوهين سڀئي شاهد رهجو ته لاکي وٽ پنهنجي انجام جي کيڏي نه عزت آهي. اوهان وقت اچڻ تي پنهنجن ٻارن کي ٻڌائجو ته لاکو جيترو جنگ جي ميدان ۾ سورهيه هو اوتروئي پنهنجي وعدي پارڻ ۾ سخي." (31)

ممتاز مرزا سنڌ جي هڪ ٻئي تاريخي ڪردار "دريا خان" کي ريڊيائي ناٽڪ ۾ پيش ڪيو ۽ سندس ڪردار کي جيئرو جاڳندو ڪري پيش ڪري ثابت ڪيو ته سنڌ جا سرواڻ ۽ سورهيه ڪيترا بي باڪ ۽ دليرهوندا هئا.

"پڑاڏو سو سڏ" نفسياتي موضوع تي لکيل ڊرامو آهي. هن ڊرامي ۾ ڪردارن صادق ۽ نازنين جي داخلي ڪردار نگاريءَ جو موقعو آهي. صادق هڪ فنڪار آهي، جنهن پاڻ مڪمل ڪرڻ جي جذبي هيٺ فلمي دنيا ۾ پاڻ کي شهرت جي اوج تي پهچايو آهي. هو پنهنجي شخصيت جو پاڻ پوڄاري ٿي پوي ٿو. هن پنهنجي وجود جي چوڌاري اَنا (Ego)جي اهڙي ته مضبوط ڀار اڀي آهي، جنهن کي ڪوشش کان پوءِ به ٽوڙي، ان مان ٻاهر نڪري اچڻ جي همت نه ٿو ساري سگهي. هو انهيءَ ڀار ۾ پوريءَ طرح وکوڙجي سوگهو ٿي پيو آهي. هن جو اصل نالو سليمان آهي، پر هن کي پنهنجي شهرت واري نالي صادق سان پيار آهي، اهو صادق جيڪو فنڪار آهي.

سندس **"ماءُ ۽ محبت"** معاشرتي موضوع تي لکيل آهي. سندس ڊرامن "ستارن بنا رات"، "فيصلو" ۽ "اندر جنين اڌ" ۾ رومانوي پهلوءَ سان گڏ تجسس جو عنصر به شامل آهي. هن مشهور کهاڻيڪار مرزا نادر بيگ جي کهاڻي "موهني جي شادي" کي ممتاز مرزا هڪ دفعو ٻيهر لکيو ۽ "فيصلو" جو عنوان ڏنو. هن ۾ هڪ عورت جي نفسيات کي نهايت فنڪارانه انداز سان پيش ڪيو آهي. سندس ڊرامو "سرءَ جو پن" بانو قدسيہ جي پنجابي ڊرامي جو ترجمو هو.

پنهنجن ڊرامن تي تبصرو ڪندي مرزا صاحب لکيو هو ته "پنهنجي تحريرن بابت فقط ايترو چوندس ته مون سنڌ جي تاريخ کي پنهنجن ڊرامن جو مرڪز بنايو آهي. مون انهن ۾ تاريخي حوالن سان سنڌ جي عام ماڻهن کي ڪردار طور منتخب ڪيو آهي ۽ اهو واضح ڪرڻ گهريو اٿم ته هڪ ماڻهو پنهنجي سماجي، سياسي ۽ معاشي پسمنظر کان ڪيئن متاثر ٿئي ٿو ۽ کهڙن جذبن تحت انهن حالتن جو فيصلو ڪري ٿو سنڌ جي تاريخ جو قصيده گوئي مان ڪو خيال ۽ ڪو نقطو يا فڪر مليو آهي ته ان ۾ سنڌ جي ماڻهن جي همت، محبت ۽ جفاڪشي جا اهجاڻ ڏنا اٿم ۽ اهي منهنجي هن ڊرامي جا خاص خيال آهن".[32]

مراد علي مرزا (1929_2011ع)

مراد علي مرزا ولد مرزا مهر علي بيگ جنم تندو آغا اسماعيل شاهه ضلعي حيدرآباد ۾ ٿيو. هو سنڌ جو مشهور کهاڻيڪار، نقاد، ترجما نگار ۽ ڊراما نويس

هو . هو ريڊيو پاڪستان سان وابستہ رهيو ۽ ڪيترن ئي شهرن ۾ خدمتون سرانجام ڏنائين. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن .مراد علي مرزا استيج، ريڊيو ۽ ٽي وي لاءِ ڪيترائي ڊراما لکيا آهن جن ۾ هن جا موضوع سماجي مسئلا، گهرو زندگي، نفسياتي مونجهارا آهن. سندس استيج ڊرامن ۾ "ويهن ورهين کان پوءِ" ۽ " لهرين لڪ لباس"، ريڊيو ڊرامن ۾ "قيد خانو"، "زنجير"، "چوراهو"، "اداس پاڇا"، "بيگاري ڪئمپ" ۽ ٽي وي ڊرامن ۾ "اداس پاڇا" (1970ع)،"ناسور" (1971ع)، "زندگيءَ جو سفر" (1974ع)، "گناهگهار" (1975ع) " کهاڙو ۽ ڪنڊ" (1975ع)، "اجرو من" (1978ع)، "صحرا ۾ پهول کهلي" (هوشو شيديءَ بابت 1991ع)، "سئن هنيائون سج ۾ " ۽ ڪي ٻيا شامل آهن. پاڻ ڪجهہ ڊراما ترجمو ٻہ ڪيا آهن.

مراد علی مرزا ، مصري ادیب توفیق الحکم جی سڀ کان وڌيڪ مشهور ڊرامی The Sultan Dilemma جو ترجمو "مونجهارو"، جي نالي سان ڪيو. جيڪو 1977ع ۾ سنڌي اديبن جي سهڪاري سنگت پاران شايع ٿيو هو ۽ تمام گهڻو مشهور ٿيو. هن ترجمی کی محمد ابراهيم جويی ٻہ پنهنجي نظر مان ڪڍيو هو. هن ڊرامی ۾ مصر جی وچولی دور جی هڪ سلطان جی تاريخی ڪهاڻی ڏنل آهی، جنهن جی زندگیءَ ۾ ان وقت مونجهارو اچی ٿو. جڏهن ڪيس فيصلو ڪرڻو آهی تہ "اهو مسئلو قانون مطابق حل ٿيندو يا تلوار وسيلی حل ٿيندو". ڊرامی جی شروعات هڪ مجرم (غلام واپاري) کی پيش ڪرڻ سان ٿئی، جنهن کی موت جی سزا ملیل آهی. هن تي الزام اهو هو تہ هن مارڪيٽ ۾ هلايو تہ حاڪم خود هڪ غلام آهی. ان لازم تحت بغير ڪنهن شنوائیءَ جی ڪيس سزا موت ٻڌائی وئي، جنهن جي اپيل جي سلسلي ۾ ڪيس سلطان وٽ پيش ڪيو ويو هو. دراصل، هڪ عورت، سازش ڪري، سلطان کي بدنام ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، جيڪا آخر ۾ ناڪام ٿئي ٿي. مراد علي مرزا صاحب شاندار نموني، ڊرامي جو ترجمو ڪيو آهي.

هي توفيق الحڪيم جي هڪ ننڍي ڊرامي جو ترجمو آهي، جيڪو نالي واري مترجم مراد علي مرزا صاحب ترجمو جو ترجمو ڪيل آهي ۽ ماهوار سرتيون،

جنوري 1996ع واري شماري ۾ شايع ٿيل آهي. هي هڪ سماجي ڊرامو آهي، جنهن ۾ انشورنس ايجنٽ، هڪ مڙس، زال ۽ هڪ چوڪريءَ جا ڪردار آهن. هڪ وچولي گهراڻي جو گهر، جنهن ۾ زال ۽ مڙس رهن ٿا. گهر سادو پر سٿيءَ طرح سينگاريل آهي. ڪمري جي وچ ۾ هڪ ميز تي بريف ڪيس پيو آهي. ان مان ويمي جو ايجنٽ کي ڪاغذ ڪڍي ٿو پوءِ وري هڪ پين ڪڍي ان کي چمي ڏئي ٿو ۽ اها مڙس کي ڏيندي چوي ٿو.)

ايجنٽ: اوهان مهرباني ڪري منهنجيءَ هن پين سان هت صحيح ڪريو. هيءَ ڏاڍي سدوري پين آهي. اتفاق ڏسو ته اوهان جي صحي ڪرڻ کان پوءِ هن پين سان هن وقت تائين هڪ هزار پاليسيون صحي ٿي چڪيون هونديون.

مڙس: چئبو ته منهنجي مرڻ کان پوءِ منهنجيءَ زال کي اڏ لک ڪن رپيا ملي ويندا.

ايجنٽ: (چپڻي وڃائيندي): هڪدم سائين." (33)

سندس ڊرامي "اجرومن" ۾ هڪ ايماندار محنتي هيڊماسٽر ڏيکاريو ويو آهي. هو جوان ڏيءَ جي شاديءَ لاءِ قرض ونڊي ٿو. اهي پئسا چور کڻي پئي ويو. جو هو زخمي ٿي پکڙجي پيو. هيڊماسٽر نه صرف ان کي معاف ڪيو پر سندس ملهم پڻي به ڪري ٿو.

مراد علي مرزا جو ريڊيائي ڊرامو "زنجير" هڪ سماجي ڊرامو آهي، جنهن ۾ گهرو جيوت جو نقشو پيش ڪيو ويو آهي. هن ڊرامي ۾ هڪ پوڙهي کي ان ڪردار ۾ پيش ڪيو ويو آهي، جو شاديءَ کان پوءِ هڪ پٽ جي پيءُ هوندي به پنهنجي سلهڙي زال هوندي به، ڪنهن بيءَ عورت وٽ اڇ وڇ شروع ڪري ٿو ۽ هو رات جو دير تائين ان عورت وٽ رهي، پنهنجي گهر تمام دير سان ايندو آهي. سندس زال سڄيون سڄيون راتيون سندس انتظار ۾ ويهي گذاري ٿي؛ سندس پٽ به انهيءَ انتظار ۾ جاڳندو رهي ٿو ته سندس بابو ايندو ۽ ڪيس شهزادي واري ڪهاڻي ٻڌائيندو. هڪ رات هو ڪافي دير سان موٽي ٿو. سندس زال، جا مڙس جي عادتن مان هاڻ اڇي تنگ ٿي هئي، سا ساڻس جهيڙو ڪري ٿي. هو بکايل آهي ۽ ماني گهري ٿو. سندس زال ڪاوڙ وچان ڪيس ماني نٿي ڏئي ۽ طعنو ٿي ڏئيس ته هُن رن ماني نه ڪارايئي؟ مڙس کي غصو ٿو اچي ۽ ڪاوڙ وچان گهر، زال ۽ ننڍڙي پٽ

رشيد کي ڇڏي هليو وجي ٿو. ڪجهه عرصي کان پوءِ اها عورت وفات ڪري وجي ٿي. هن ڊرامي ۾ مرزا صاحب ان پوڙهي ۽ سندس پٽ (رشيد) جي وچ ۾ گفتگو مان پنهنجو مقصد ظاهر ڪرايو آهي، جو هن طرح آهي:

پوڙهو آئون انهي شخص کي پنهنجو پٽ چوندي شرم محسوس ٿو ڪريان، جيڪو پنهنجي عزت ۽ ناموس کي وچ بازار ۾ نوڪرون هٽندو ٿو وتي. چا توکي انهيءَ ڳالهه جو احساس ٿئي ٿو.

رشيد: (ٿهڪ ڏيندي) توهان کي عزت ۽ ناموس جو سخت احساس آهي. (ٿهڪ ڏئي ٿو). اوهان عزت ۽ ناموس جي قبا پهري دنيا وارن کي ته دوکو ڏيئي سگهو ٿا، پر مون کي فريب نٿا ڏيئي سگهو. منهنجي اکين اڳيان اوهان جي شخصيت هميشه بي نقاب رهندي."[34]

هن جا ڊراما"چوراهو" ۽ "بيگار"۾ڪردارن جي نفسياتي اپتار ڪئي وئي آهي. مجموعي طور تي مراد علي مرزا سنڌي ٻوليءَ جو هڪ بهترين ڊرامانويس آهي، جنهن سنڌ جي ثقافت، ۽ معاشري کي سامهون رکي ڊراما لکيا آهن.

علي بابا (1945_2016ع)

علي بابا جو پورو نالو علي محمد ولد محمد رمضان بلوچ آهي. سندس جنم ڪوٽڙي ضلعي جامشورو ۾ ٿيو. هو ڊراما نويس، ناول نگار ۽ افسانه نگاري ۾ پنهنجي حيثيت ميجرائي چڪو آهي. سندس ڪيترائي ڪهاڻين جا ۽ ناولن ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. علي بابا استيج، ريڊيو ۽ ٽي وي لاءِ ڪيترائي ڊراما لکيا آهن. جن مان اڪثر ڊرامن کي شهرت حاصل ٿي آهي. علي بابا کي ڊراما لکڻ جو وڏو ڏاڻ آهي. هن جي ڊرامن جي وڏي ڪاميابي اها آهي ته هن طبقاتي ڪشمڪش کي اثرائتي نموني پيش ڪيو آهي. اهڙي طرح سندس ڊرامن جي ٻي خوبي اها آهي، انهن ۾ سنڌ جي تاريخ، ثقافت ۽ خوبصورت ٻوليءَ جو استعمال ٿيل هوندو آهي.

علي بابا پنهنجي ڪهاڻي "هي جيون هي سپنا" خود ڊرامائي تشڪيل ڪرائي پيش ڪئي هئي، جنهن ۾ غزاله رفيق قربان جيلاني ۽ قيصر نقوي مکيه ڪردار ادا ڪيا. هي ڊرامو پسند ڪيو ويو هو. علي بابا جو ڊرامو "ڪارونجهر جي

ڪور" ٽر. ۾ واقع ڪارونجهر جبل ۽ ٽر جي سماجي، اقتصادي ۽ تهذيبي زندگيءَ تي مبني آهي. علي بابا جو "چنڊ ۽ ماني" پڻ شاهڪار ڊرامو سمجهيو وڃي ٿو. موضوع جي لحاظ کان هڪ بهترين ڊرامو آهي

1976ع ۾ جرمني جي ميونخ شهر ۾ عالمي ٽيليويزن ڊراما فيسٽيول ۾ علي بابا جي مشهور ڊرامي "ڏنگي منجهه درياهه" کي ٽيون انعام مليو هو. اهو ڊرامو نيشنل سرڪٽ تي ٽيلڪاسٽ ٿيل پهريون سنڌي ڊرامو آهي. هارين کان پوءِ سنڌ جي هڪ وڏي پورهيت طبقي يعني مهاڻن جو هن ڊرامي ۾ امٽ چٽ آهي. هن ڊرامي ۾ ڪشمور کان ڪيٽي بندر تائين ڦهليل اجهاڳ درياڻي جيون جو نقشو آهي. هن ڊرامي ۾ سنڌي سماج جي هڪ خاص طبقي مهاڻن ۽ درياءَ تي گذر ڪندڙن جي ٻولي، مزاج ۽ اٿي ويهڻي، طور طريقي کي جيئن جو تيئن پيش ڪيو ويو آهي.

سندس ڊرامن جي هڪ خوبي اها بہ آهي تہ هو ماحول مطابق مڪالما پيش ڪري ٿو. مثال طور "ڏنگي منجهه درياءَ" ۾ هن ملاحن جي زندگي ۽ پيشي کي پيش ڪندي سندن درياءَ سان اڪير کي نهايت ئي سهڻي نموني پيش ڪيو آهي. ڊراما ۾ ماحول مطابق ٺهڪندڙ مڪالما ۽ انساني زندگي جي اوچ نيچ ۽ معاشي ناهمواري جو نقش ڊرامي کي ڪنيون ٻيڻو آهي. مثال طور ڪئمرا رات جو انڌو ڪار ۾ درياهه جو ڏڪ پيش ڪري ٿي. رات جي انڌو ڪار ۾ درياهه مٿان، پري پري ڪان ڇڊيون پاڇاڊيون ٻيڙيون جهلنديون ٿيون نظر آيون.

نئين روشنيءَ جا تڙڪا لهرن تي پوندا نچندا ٿا رهن. ڪئمرا "Zoom" ڪري هڪ ٻيڙيءَ کي ويجهو کان فوڪس ۾ آڻي ٿي. ٻيڙيءَ جي لالٽين جي روشنيءَ ۾ ڇارجا تنيا ۽ ترها ، گول دائري ۾ پري پري تائين لهرن مٿان نانگ جيان ورهٽندا ٿا وڃن. ٻيڙي چولين مٿان لڏندي لمندي ٿي وڃي. "ڏاڙو" ۽ "ڏانڊي" وچ ۾ ٻينا رڇ ڇڏيندا ٿا نظر اچن.

"ساماڙو" ڇوڏهن سالن جو سگهارو پٽ پاڇيل تي سکان سنياليو ويٺو آهي. ٻيڙيءَ جي وچ ۾ پنجن سالن جي ڇوڪري ۽ ڏيڊ سال جو ننڍڙو ڇوڪرو رليءَ مٿان ننڊ ۾ الوٽ نظر اچن ٿا. ڪئمرا ڇارڇڪيندڙ ڏانڊيءَ کندي ڏاڙو تي اچي ٿي.

ڏاڙو جي سانت چهري تي ڪجهه ڪشٽ ۽ ڪاوڙ آهي. سندس نظر پاڻيءَ

مان نڪرندڙ جارج آهي.

(ڪنڌ کي ڏوڻ ڏئي درياهه ۾ نهاريندي)

ڏاڏو: "واهه ڙي درياهه شاهه، واهه، ڪتو آهين تہ سچيون ڪر، پنج ماڻهو تي روپيا بہ نہ لهڻون ڇا."

(ڪئمرا اڳي مٿان جارج ڪيندڙ ڏانديءَ تي اچي ٿي. هوڪن لاءِ هٿ ڪٽي وري جارج ڪ ڙ لڳي ٿو ڪشت مان)

ڏاڏو: "بليءِ، رات ڪتي وئي، درياهه مان جڙ تہ مڇيون موڪلائي ويون. ههڙو پاڙي تہ درياهه ڪڏهن ڪين ٽيو."

(جارج ڪيندي زال ڏانهن نهاري)

ڏانديءِ: "رن ڳالهائين ڪيئن ٿي. درياهه نہ، اسان جو پاڳ ڦٽو آ."

(ڪشت مان جهرن سان تکو ٽيندي)

ڏاڏو: "پاڳ"

ڏانديءِ: "ڀيو ڇا؟ اڙي ڪڏهن دريا تي اڪاپائتي، ڏيڻا موهيڻي، ڪڏهن ڪا ماني مروڻي درياهه جي ڪا چاڪري ڪيئي؟ هاڻ ڪڇن کان بہ اڻئي اگوڻو."

(چڙندي)

ڏاڏو: "درياهه شاهه بہ آهي مڏيءَ جو مرڇوٽ منشي جو جيسين رشو نہ وڻي تيسين سنوت نہ ڏي. مت اڙهي اڻئي مت."

(ڪئمرا پٽ تي اچي ٿي، جو ماڻُ پيءُ جي پڻيان جارج جهليو ٻيڻو آهي)

ساماڻو: "اڙي بابا، تون رڇ ڇڪ، هنن زائفائن جو اوجهه پرڻو ڪينهين، هنن کي تہ ڪپن ڪڇل."

(پٽ ڏانهن اکيون ڦوٽاري جولان مان نهاري)

ڏاڏو: "هان تہ..... آءُ زائفان آهيان؟

(مڙس ڏي نهاري)

"اڙي، ٻڌين پيو، اهو آگوڻي جيڏو چورو ڳالهائي ڪينئين پيو."

ڏانديءِ: "زائفان ناهين تہ ڇا تون اسان لاءِ مڙساڙو ٽين؟"..... ."[35]

هن ڊرامي جي سين نمبر 1 ۾ نمايان ڪردار ڏانديءِ، ڏاڏو ۽ ساماڻي جا آهن.

علي بابا جو ٻيو شاهڪار "ٻاليشاهي" هڪ اهڙي قبيلي جي ڪهاڻي آهي، جيڪي مئل جانور جو گوشت کائن ٿا ۽ اهي اِيوت سمجهيا وڃن ٿا. جڏهن ٻه ڪوئي جانور مري ٿو ته ننگا، پيٽ بکيا ۽ بدبودار انسان جشن ملهائن ٿا. انهن ماڻهن جو اڪثر نگاهون هوا ۾ اڏامندڙ ڪُجهن ۾ رهن ٿيون. علي بابا هن ڊرامي ۾ اسان جي روشن مهذب معاشري جي منهن تي چماٽ هنئي آهي ۽ بي رحم حقيقت جي نشاندهي ڪئي آهي. هن ڊرامي بابت هدايت آخوند لکيو آهي ته "منهجي نظر ۾ سندس ڊرامو "ٻاليشاهي" پڙ هڪ عظيم ڪاوش آهي، جن ڏٺو هوندو وساري نه سگهندا".[36] هن ڊرامي ۾، انهن ٻاليشاهن ۾ هڪ اهڙو نوجوان آهي، جيڪو مئل جانور جو گوشت نه ٿو کائڻ پسند ڪري، ۽ مڪروهہ زندگيءَ مان نڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو.

علي بابا، نسيم ڪرل جي ڪهاڻي ڪي محترم علي بابا ڊرامائي روپ ڏنو آهي. هن ڊرامي ۾ ڏيڪاريو ويو آهي ته سنڌ جي ٻهراڙيءَ جي سماج ۾ هڪ عام ڳوٺاڻي وٽ ڪي دوست مهمان ٽي اچن ٿا. مانيءَ مهل کير جي قلت سبب هو حجت ڪري ميزبان کي طعنو ٿا ڏين ته پٽهين تو جهڙو نه ٿيو. چوري ڪري اچي ها، تڏهن ٻه تو وٽ کير جي کوٽ نه هجي ها. پٽ جي موٽي واپس اچڻ تي پيءُ (عنايت) پنهنجي پٽ (ماڻڪ) کي سربستي ڳالهہ ٻڌائي ٿو. پٽ خارن مان، ان آيل مهمان ۽ سندس پيءُ جي گهاٽي دوست سنجر جي مينهن چوري ڪري اچي ٿو. سنجر ۽ ساٿي اچي ٿا عنايت ۽ ماڻڪ جي اوطاق تي ڪڙڪن. پر ماڻڪ پهرين مراد (پهرين چوري) ڪنهن ٻه قيمت تي واپس نٿو ڪري. سنڌ ۾ خاص طور ٻهراڙين ۾ چوري ڪري مال کائي کپائي ڇڏڻ مڙس ماڻهوءَ جي علامت آهي. ڪنهن نوجوان پٽڪي ور ٻڌڻ کان پوءِ جيڪڏهن کا چوري نه ڪئي ۽ چوري کيل مال ڳارڻ ۾ ڪامياب نه ٿيو ته ان کي مڙس ماڻهو نه سمجهيو ويندو آهي. چورن ۾ ٻه وري طبقا آهن. هڪڙا بشني يعني ڳنڍيوڙ، ٻيا ٻڪرين جا چور، ٽيان مال جا چور، چوٽان کاٽ هٽندڙ ۽ پنجان ڏاڙا هٽندڙ ڏاڙيل ۽ رهزن. آخري طبقي وارا ٻين چورن جي نظر ۾ عظمت وارا ليکيا ويندا آهن. هن ڊرامي ۾ اهو ڏيڪاريل آهي ته ماڻڪ جوان اچي ٽيو آهي، پر چوري ڪرڻ نه سکيو آهي، ته اهو جوان وري کهڙو!

اهڙي طرح علي بابا جي ڊرامي "عڪس ۽ اولڙا" کي پي ٽي وي جو ايوارڊ ملي چڪو آهي. علي بابا جي ٻين ڊرامن ۾ "تموچن"، "رڻ جا راهي"، "موکي ۽ متارا"، "عاشق زهر پياڪ"، "موتئي جهڙو من"، "هيڪڙ جندڙي"، "روپ ٻهروپ"، "روشن تارا"، "پرين ۽ پيچرا"، "سو روپيه نوٽ"، "هي جيون هي سپنا"، "لهرون لس ليٽ"، "شيشي جو گهر"، "گلن واري چوڪري" ۽ ٻيا کيترائي شامل آهن. سال 2004 ع ۾ علي بابا جو خوبند خوشخالاڻي جي ناول "هڪ دفعو وري" کي "نيتا" جي عنوان سان ڊرامائي صورت ڏيئي "سنڌ ٽي وي" تان پيش ڪيو. هندو ماحول جي پسمنظر ۾ هي شاندار ڊرامو هو، جنهن کي تمام پسند ڪيو ويو.

علي بابا جي ڊرامن جي عنوان مان خبر پوي ٿي ته هن هر موضوع تي لکيو. تاريخي، رومانوي داستان، سماجي مسئلن، گهريلو زندگي، طبقاتي ڪشمڪش وغيره.

عبدالڪريم بلوچ (1939 – 2008 ع)

عبدالڪريم بلوچ ولد بچايو خان رند بلوچ جو جنم ڪوٽڙي ريلوي اسٽيشن جي پرسان ڳوٺ محمد يوسف بلوچ ٿيو. پاڻ ريڊيو ۽ ٽي وي جي دنيا جي معروف شخصيت آهي. 1967 ع ۾ بلوچ صاحب ٽيليويزن پروڊيوسر بڻيو. سنڌي ڊرامي کي ٽي.وي وسيلي عام ڪرڻ ۾ عبدالڪريم بلوچ جو تمام وڏو ڪردار آهي. امرجليل ۽ شمشير سميت کيترائي ڊرامانويس بلوچ صاحب متعارف ڪيا. ان سلسلي ۾ هدايت آخوند صاحب لکي ٿو ته "سنڌي ٽي وي ڊراما جو بنياد وجهندڙ ترقي جي راهه تي وڌي وڃڻ واري مهندار جون ٽي وي ڊراما لاءِ سندس ڪوششون ۽ خدمتون ڪڏهن به وساري نه ٿيون سگهجن! پاڻ ٽي وي ڊراما به تحرير ڪيا اٿس. "ٻئنسر ادل جي" ۽ "پرچائڻ وارو" ٻئي مزاحيه ڊراما تمام گهڻو مقبول ٿيا. ٻئنسر ادل جي" سنڌ جي ٻار توڙي ٻڍي مردن توڙي زالن ڏاڍي شوق سان ڏٺو".[37]

بلوچ صاحب شروع ۾ 1965 ع ۾ حيدرآباد ريڊيو اسٽيشن تي پروڊيوسر مقرر ٿيو. هتي رهي هن کيترائي ريڊيو لاءِ شاندار ڊراما لکيا، جن ۾ "تندڪتارو ڪنڌ" (1968)، "جوڳي" (1970) ۽ "عيدن جي عيد" (1970) اهم آهن. هنن ۾ "تند ڪتارو ڪنڌ" مشهور سورٺ راءِ ڏياج داستان تي ٻڌل هو. باقي ٻئي ڊراما

سماجي موضوعن تي هئا.

سندس ٻين تي وي ڊرامن ۾ "جوڳي تي جڙاءُ"، "روح جا رشتا"، "مهمان" "ڪاش ائين هجي ها" ۽ "انڪوائري آفيسر" (ڊرامائي تشڪيل) اهم آهن. هنن ڊرامن ۾ بلوچ صاحب جو انڪوائري آفيسر اهم آهي. هي ڊرامو مشهور روسي اديب گوگول جي ڪهاڻي کي انڪوائري آفيسر جي عنوان سان مرزا قليچ بيگ ترجمو ڪيو. بلوچ صاحب ان ڊرامي کي تشڪيل ڏئي خود پيش ڪيو.

چنا شبير "ناز" (1936_2007ع)

چنا شبير ناز جو اصلي نالو شبير احمد ولد عبدالستار چنا آهي، پر ادبي دنيا ۾ شبير ناز جي نالي سان سڃاتو وڃي ٿو. سندس جنم شڪارپور ۾ ٿيو. چنا شبير ناز اسٽيج ۽ ريڊيو لاءِ ڪيترائي ڊراما تحرير ڪيا آهن. نہ صرف ايترو پر ڊرامي جي فن تي بہ مضمون لکيائين. 1958ع کان 1974ع تائين پنهنجي اشاعتي اداري "سنڌي ڊراما پبليڪيشن شڪارپور" طرفان ڪيترائي ڊراما شايع ڪيائين. چنا شبير ناز ٽيليويزن پروڊيوسر بہ ٻڌيو

سندس ڊرامن جا موضوع سماجي ۽ اصلاحي ستاءَ وارا آهن. ان کان علاوہ جاسوسي، تاريخي ۽ نيم تاريخي موضوعن تي پڻ سنگيت ڊراما لکيا اٿائين. سندس مشهور ڊرامو "ڪلندي ڪلندي مري ويو" (1958)، چيخوف جي ڊرامي جو ترجمو هو. سندس ٻين ڊرامن ۾ "نئون صبح" (1959)، "انقلاب" (1955) "سجا سيج پلنگ" (1964)، "دريا خان" (1965)، "فراق جي وادي" (1965)، "ويئي رات وهامي" (1965)، "ڦڙي ڦڙي تلاءُ (1966)، "ڪاريگر شاعر" (1970)، "درخواستون" (1973)، "دلين ديپ جلايا" (1973)، "ٽري ڪئنال" (1974)، "راز" (1972)، "رمندا بادل" (1974) اهم آهن. چنا شبير ناز جا ڊراما المير (Tragedy) هوندا آهن. اهي جذباتيت سان ڀرپور، رومانيت جو پهلو غالب ۽ تجسس سان ڀرپور هوندا آهن.

سندس ڊرامو "دلين ديپ جلايا" سنڌي ڊراما پبليڪيشن، شڪارپور پاران 1973ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. هن ڊرامي جو انتساب چنا شبير ناز انهن بي زبان چوڪرين جي نانءُ ڪيو آهي، جيڪي بيحس

۽ خود غرض والدين جي خوشين خاطر پنهنجون خوشيون پائمال ڪن ٿيون. هن ڊرامي جي ڪردارن ۾ محبوب علي (انسپيڪٽر انڪم ٽيڪس)، بانو(بيگم محبوب علي)، مجيب (محبوب علیءَ جو پٽ)، نجمہ ۽ ساجده (محبوب علیءَ جون ڌيئرون). اهڙيءَ طرح محبوب علیءَ جي گهاٽي دوست فضل حسين ان جي بيگم ڪلثوم، پٽ طارق ڪمال ۽ نياڻين: ياسمين، نسرين سان گڏ بدمعاش گروهہ جي ليڈر سعيد ۽ ان جو ساٿي جمشيد وغيره شامل آهن. هي ڊرامو سماجي مسئلن تي لکيل آهي.

چنا شبير ناز جو تاريخي ڊرامو "دولهہ دريا خان" ۾ چار ايڪٽ آهن. هيءُ ڊرامو سنڌ جي عظيم محب وطن شخص ۽ جام نظام الدين سمي جي سپهہ سالار ۽ وزيراعظم بابت آهي، جنهن پنهنجو سر وطن تان گهوريو.

چنا شبير ناز ڊرامن جي سلسلي ۾ وڏيون خدمتون سرانجام ڏنيون. هن جيڪي بہ ڊراما لکيا آهن، انهن جا پلاٽ مضبوط، سگهارا ڪردار، جيڪي اسان جي معاشري جي هر طبقي سان تعلق رکندڙ هوندا آهن. چنا شبير ناز پنهنجي دور جو ڪامياب ڊرامانويس آهي.چنا صاحب ڪيترائي اليہ ڊراما پڻ لکيا. سندس ڊرامن ريڊيو بہ تي ڪافي شهرت حاصل ڪئي.

پروفيسر محمد يوسف پنهور (1942–1991ع)

ڊاڪٽر پروفيسر محمد يوسف پنهور جو جنم ڳوٺ خانڻ پنهور ضلعي حيدرآباد ۾ ٿيو. پاڻ سنڌ زرعي يونيورسٽي تندو جام ۾ پلانٽ پئٿالاجي ڊپارٽمينٽ ۾ پروفيسر هو. سنڌي اسٽيج ڊرامن جي ترقي ۾ سندس وڏو هٿ رهيو. پنهور صاحب جو "سنڌي ناٽڪ جي تاريخ" بہ انتهائي جفاڪشيءَ جو ڪم آهي. هن جنهن نموني سنڌي ڊرامي جي تاريخ کي سهيڙيو آهي. اهو جس لهڻي. ان تاريخي ڪتاب کان علاوہ بہ سندس ڊرامي جي فن، تاريخ ۽ ڊرامانويسي تي مقالا ظاهر ڪن ٿا تہ ان کي ان فن سان ڪيڏو عشق هو.

هن ريڊيو ۽ اسٽيج لاءِ ڪيترائي ڊراما لکيا، پر سندس اڪثر ڊراما سنڌ زرعي ڪاليج (موجوده يونيورسٽي) ڊرئميٽڪ سوسائٽي طرفان اسٽيج ڪيا ويا. هو ڊراما نويس هئڻ سان گڏوگڏ بهترين ڊائريڪٽر هو. اسٽيج لاءِ سيٽ پاڻ ڊزائين

ڪندو هو ۽ لڳائيندو هو. اسٽيج لائيٽنگ ۽ اسٽيج ڪرافٽ جو پڻ سنو ڄاڻو هو. سندس ڊرامن جو مجموعو "اسٽيج ڊراما" (1980ع) پڻ شايع ٿيل آهي ۽ سنڌي ڊرامي جي تاريخ جو ڪتاب "سنڌي ناٽڪ جي تاريخ" (1992) پڻ شايع ٿيل آهي. ان کان علاوه هن ڊرامن جي فني حيثيت اداڪارن، مختلف ڊرامانگارن تي ڪيترائي مقالا پڻ لکيا آهن. سندس ڊرامن ۾ "پر متڙيو" (1963)، "ابوالحسن" (1964)، "گوبر اعظم" (1965)، "عمر مارئي" (1966)، "اڄان ڪي آهن" (1966)، "ڪمرو نمبر 10" (1969)، "سسئي پنهون" (1968)، "هوشو" (1968)، "بنگلو نمبر 10" (1968)، "سنڌڙي تان صدقي" (1971)، "ڪاڪ محل" (1966) اهم آهن.

سندس ڊراما "سنڌڙي تان صدقي" ۽ "هوشو" انقلابي ستاءَ وارا آهن. سندس "پرمتڙيو" ۾ پيءُ ۽ پٽ جا ڪردار آيل آهن، جن کي ڪجهه ماٺهو پوڪ بڻائي مذهبي عقيدن تان پٽڪائي وجهڻ جي ڪوشش ڪن ٿا.

ڊاڪٽر صاحب جي ڊرامن تي نظر وجهڻ سان خبر پوي ٿي ته انهن ۾ سڀ موضوع موجود آهن، جهڙوڪ تاريخي حوالا، لوڪ رومانوي داستان، جاسوسي موضوع، مزاحيه ۽ طنزيه، قومي ۽ سماجي وغيره. ڊاڪٽر صاحب جي ڊرامن جي خاص خوبي اها آهي ته اهي پڙهندڙن يا ڏسندڙن جو ننڍن ننڍن شين ڏانهن ڌيان ڇڪائين ٿا. سادو اسلوب بيان، ننڍا ننڍا ڊائلاگ، سماجي مسئلن کي بيان ڪرڻ هن جي ڊرامن جون خصوصيتون آهن. سندس سنڌي ڊرامن لاءِ ڪيل ڪردار تمام وڏو آهي.

پروفيسر محمد يوسف پنهور ڊرامن ۾ ڪيترائي تجربا ڪيا. هن هر قسم جا ڊراما لکيا. زرعي يونيورسٽي ڪان حيدرآباد تائين سندس ڊراما مشهور هئا. علمي و ادبي ماحول ۾ ڊراما اسٽيج ڪرائي هن پروفيسر رام پنجواڻي وارو ڪردار ادا ڪيو. هن رام پنجواڻي وانگر سنڌ جي لوڪ داستانن تي ڊراما لکيا. جن ۾ شاهه جي ڪلام تي آڌاريل ڪهاڻيون هيون. ان کان علاوه هن سنڌ جي تاريخي واقعن کي اسٽيج تي آڻي انهن جي ياد تازي ڪرائي ڇڏي.

عبدالقادر جوڻيجو (1945_2020ع)

عبدالقادر جوڻيجو ولد مريد حسين جوڻيجو جو جنم ڳوٺ جنهاڻ، ٽرپارڪر ۾ ٿيو. سندس شمار سنڌي ادب جي چوٽيءَ جي ڊراما نگارن ۾ ڪهاڻيڪار ۾ ٿئي ٿو. عبدالقادر جوڻيجي جا ڪيترائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن.سندس ڊرامن ۾ سندس افسانن وانگر نج ڳوٺاڻو ماحول ۽ ڳوٺاڻن ماڻهن جي مسئلن جي عڪاسي هوندي آهي. البته موجوده اردو ڊرامن ۾ شهري ماحول جي عڪاسي به ڪئي اٿس. جوڻيجو صاحب سماجي نبض شناس اديب آهي. هن سنڌي سماج جو گهرائي سان مطالعو ڪيو آهي. سندس ڊرامن جي خاص خوبي نج سنڌي ماحول آهي، نج ڳوٺاڻا ڪردار، ڳوٺاڻا موضوع، ڳوٺاڻا گفتا هن وٽ اصلي روپ ۾ ملندا. ماستر، وڏيرا، هاري، چور، عام ڳوٺاڻا پنهنجو تعارف ڪرائيندا نظر ايندا آهن. البته ڪن ڊرامن ۾ شهري سماج جي به عڪاسي ڪئي اٿائين.

ڊاڪٽر غلام علي الانا سندس ڊرامن لاءِ لکي ٿو ته "اسان جي ٽريلي اديب محترم عبدالقادر جوڻيجي، جنهن پنهنجن افسانن ۾ ڳوٺاڻن گهرو مسئلن کي پيش ڪيو آهي، تنهن پنهنجن ڊرامن ۾ پڻ گهرو ۽ سماجي مسئلن کي موضوع بنايو آهي. هن جو هڪ ٻي .. وي ڊرامو "جانچ" جي نالي سان نشر ٿيو هو. هن ڊرامي ۾ پوليس جي سوشيالاجي ڏنل آهي؛ جنهن ۾ اهو ڄاڻايل آهي ته هڪ جهونو جمعدار ڪيس جي جانچ ڪيئن ٿو ڪري ۽ مختلف طبقن جي مختلف ماڻهن سان ڪهڙو ورتاءُ ٿو ڪري. هن ۾ ڏوهه سان لاڳاپيل سماجي روين جو ذڪر ٿيل آهي."[38]

عبدالقادر جوڻيجي صاحب جو ٻيو مشهور ڊرامو آهي "ويندڙ وهي". هن ڊرامي ۾ هڪ سنڌي گهر ڏيکاريل آهي، جنهن ۾ گهر جي مک ياتيءَ کي پوڙهي ٿيڻ ۽ ناڪاري ٿيڻ جو احساس تنگ ٿو ڪري. ان حساس کان نتائڻ لاءِ هو عجيب و غريب حرڪتون ٿو ڪري، جيئن سندس حيثيت ۽ وجود کي تسليم ڪيو وڃي. هن ڊرامي ۾ هڪ پوري گهر جي ياتين جو هڪ ٻئي ڏانهن سماجي روين جو ذڪر ٿيل آهي. خصوصي طور تي زال مڙس ۽ پيءُ پٽ جا سماجي ناتا آهن.

عبدالقادر جوڻيجي جو ٻيون اهم سماجي ريڊيو ڊرامو آهي "واڻون واڻن جهڙيون". هن ڊرامي ۾ سگابندي، جوا ۽ رومانس جي مسئلن جي اپٽار ڪيل آهي، جنهن مان خبر پوي ٿي ته سنڌ جي ڀهراڙيءَ جي سماج ۾ سگابندي ڪيئن ڪئي

ويندي آهي ۽ ان ڪري سماج ۾ ڪهڙيون خرابيون پيدا ٿيندیون آهن.
عبدالقادر جوٽيجي جي سيريل ڊرامي "راڻيءَ جي ڪهاڻي" کي جيڪا موٽ ملي اها ٻين سنڌي ڊرامن کي گهٽ ملي آهي. هي ڊرامو سنڌ جي وڏيرڪي ۽ جاگيرداري نظام ۽ سنڌ جي ريتن رسمن متعلق آهي. هن ڊرامي جي شروعات هڪ غريب گهراڻي جي فرد جي وڏيري جي گهوڑي چورائڻ سان ٿئي ٿي. نتيجي ۾ وڏيرو سندس ٻيٽ کي اغوا ڪرائي ۽ هن جي گهرجي پاتين تي زور ٿو وجهي ته هو ڳوٺ ڇڏي وڃن. اهڙين حالتن ۾ ڳوٺ جو هڪ نوجوان ظاهر ٿئي ٿو. جيڪو هڪ بهادر انسان آهي ۽ رسمن سان بغاوت کائي ٿو. هو ان ڇوڪري سان شادي ڪري پنهنجي ڳوٺ واڻ ۽ وڏن کي ناراض ڪري ٿو. هن جي اهڙي جرئتمند عمل سان ڪوڙي ۽ هٺ ٽوڪين رسمن جون ديوارون ڪري پون ٿيون. ڳوٺ جو وڏيرو پنهنجي بي عزتي سمجهندي هن نئين جوڙي کي ڳوٺ ڇڏائڻ تي مجبور ڪري ٿو. هو ڳوٺ ڇڏي هڪ دوست جي گهر ۾ پناهه وٺن ٿا، جتي هڪ ڪرائي جو قاتل نوجوان کي قتل ڪري ڇڏي ٿو. جڏهن ته ڇوڪري هڪ ٻار کي جنم ڏئي ٿي. ڇوڪري جا وڏا ڇميل ٻار لاءِ دعا ڪن ٿا ته الله تعاليٰ شل ان ننڍي ٻار جي قسمت سندس ماءُ وانگر نه ڪري. ان تي ڊرامي جو اختتام ٿئي ٿو. هن ڊرامي ۾ ڪابه رنگيني نه هئي صرف هڪ طرف ظلم ته ٻئي طرف ڏک هئا. هن ڊرامي ۾ سنڌي ثقافت کي نئين انداز ۾ پيش ڪيو ويو. سنڌ جي عورت جي حالت زار کي بيان ڪيو ويو.

پهرين سنڌي سيريل "راڻيءَ جي ڪهاڻي" اردو ۾ "ديوارين" جي نالي سان ٽيليڪاست ۽ بعد ۾ ساڳيو سيريل بي بي سي چئنل فور تان انگريزي ترجمي سان ٽيليڪاست ٿيو. جيڪو ڏکڻ ايشيا جو پهريون سيريل هو. ان وقت سڄي پاڪستان ۽ هندستان ۾ سنڌي لهجي ۾ اڙدو ڳالهائڻ جو رواج پئجي ويو. هاشم خان کي دنيا هٿن تي کڻي ڪنيو. محبوب عالم کي ڊرامي "وارث" ۾ چوڌري هشمت واري ڪردار مان ملڪ گير شهرت ملي هئي پر ان جي مٿان سنڌي پس منظر جي ڊرامي "ديوارين" مان منصور بلوچ کي هاشم خان جي ڪردار مان بين الاقوامي شهرت ملي ويئي هئي.

اهڙي طرح سندس سيريل ڊرامو "خان صاحب" ۾ غير معمولي شهرت حاصل ڪئي. "خان صاحب" جي خاص ڳالهه ڪردار نگاري هو جا ايتري ته بهترين ڪئي ويئي، جو سورنهن آنا سچ پئي محسوس ٿي. سندس ٻين ڊرامن ۾ پڻ سماجي زندگي ڪي پيش ڪيو ويو آهي. عبدالقادر جوٽيجي جي سيريل ڊرامو " خان صاحب " ايڏو ته مشهور ٿيو جو ان کي اردو ۾ ترجمو ڪري " چھوٽي سي دنيا " جي نالي سان پوري پاڪستان ۾ ڏيکاريو ويو. انهيءَ سيريل تي "فري يونيورسٽي برلن" جي ڪلچرل ائنٽر پالاجي ۾ "ڊاڪٽر هيلينی باسو" ٿيسز لکي، جيڪا جرمن ٻولي ڪانسواءِ انگريزي ٻوليءَ ۾ به ترجمو ٿي چڪي آهي.

دراڙين: 1998ع ۾ جوٽيجي صاحب جو سيريل ڊرامو "دراڙين" نشر ٿيو هو. هن سيريل جي ڪهاڻي ۾ ڏيکاريو ويو ته ڳوٺن جا غريب هاري جيڪي پنهنجي محنت سان پنهنجي ملڪ لاءِ معيشيت ۾ استحڪام پيدا ڪن ٿا. انهن مان هڪ غريب هاري جي چودگرد تيرهن قسطن تي مشتمل ڊرامي ۾ خوداري ۽ عزت خاطر قرباني جي جذبن کي به پيش ڪيو ويو.

ان کان علاوه سندس ٻيا ڊراما "ويندڙ وهي"، "گردش"، "مون ۾ آهين تون"، "اصل معاملو"، "واٽون واٽن جهڙيون"، "ڳولا"، "پنگ جار"، "هن وستي ۾" سندس اردو ڊرامن ۾ "سيڙهيان"، "ڪاروان"، "دڪ سڪ"، "بدلتي موسم"، "گهر گليان"، "رشتي"، "دهول"، "ديوارين"، "پرانده"، "زرانم هو تويي متي" ۽ ٻيا ڪيترائي شامل آهن.

عبدالقادر جوٽيجو بنيادي طور تي هڪ اينٽرو پالاجسٽ آهي، هو پنهنجي ڊرامن ۾ به زندگي جي ارتقا، ماڻهن جي ثقافت ۽ انهن جي رهڻ سهڻ کي بنيادي حيثيت ڏئي ٿو. هو ان ماحول جي اندر گهڙي وڃي ٿو ۽ انهن جي اهائي زندگي ڏيکاري ٿو. جنهن ۾ هو رهن ٿا. ان سلسلي ۾ هن ٿري زندگي، جوڳي، ڀيل، ڪبوتري، جهنگلي زندگيءَ جي ماحول تي ڊراما لکيا آهن.

عبدالقادر جوٽيجي جي ڊرامن جا ڪردار صفا اصلوڪا هوندا آهن. انهن ۾ ڪٽي به مصنوعيت نظر نه ايندي. هو پنهنجا ڪردار عام زندگي مان کڻي ٿو. ان کان علاوه هن جي ڪردارن ۾ هن جي ذاتي مداخلت نه آهي. هو ڪٽي ڪنهن

وڏيري کي ظالم ٿو پيش ڪري ته ڪٿي کو وڏيرو انتهائي شريف ۽ هڏڙوکي نظر اچي ٿو. سنڌي سماج ۾ اهڙا هزارين مثال موجود آهن. هن ڪيترائي ڏاڙيل رحمدل ڏيکاريا آهن. ڪيترائي بيگناهه جڏهن ستايا ويا آهن، تڏهن ڏاڙيل بڻيا آهن. عبدالقادر جوڻيجي جي ڊرامن جي اهم ڪاڇه اها به آهي ته هن جا مڪالما ڪردار جي ذهني حيثيت مطابق آهن، جهڙو ڪردار اهڙا مڪالما. اهڙي طرح مقاميت نگاري به هن جي ڊرامن ۾ پرپور نظر ايندي.

عبدالقادر جوڻيجو پنهنجي ذات ۾ هڪ مڪمل ڊراما نگار آهي. جنهن جي ڊرامن ۾ سنڌي معاشري جي عڪاسي سان گڏوگڏ معاشرتي تبديلي آڻڻ ۾ به اهم ڪردار ادا ڪيو آهي.

نورالهدي٭ شاهه (22 جولاءِ 1951ع)

نورالهدي٭ شاهه جو جنم حيدرآباد ۾ ٿيو. هن سيني کان وڌيڪ مقبول ڊراما لکيا آهن. هوءَ ڊراما نگاريءَ ۾ سنڌي ۽ اردو ڊرامن ۾ پاڪستان جي سڀن ليکڪن ۾ شمار ٿئي ٿي. سنڌي کهاڻين ۾ هن جاگيردارانه نظام جي ظلم، عورت جي بيوسي، حويلين ۾ ٿيندڙ ظلم ۽ عورتن جي مسئلن کي بي باڪ انداز ۾ لکيو آهي. نورالهدي٭ شاهه جا ڪيترائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن.

نورالهدي٭ شاهه عورت جي هر پهلو يعني جنسي، ذهني مونجهاري، معاشي مسئلي، سماجي حيثيت مطلب ته هرشيءِ تي لکيو آهي، جنهن ڪري کيس سخت تنقيد برداشت ڪرڻي پئي آهي. سندس پهريون ٽي وي ڊرامو 1982ع ۾ "راندیکو" جي نالي سان نشر ٿيو. اهڙي طرح سندس "زندگيءَ جي رڻ ۾" تمام وڏي ڪاميابي حاصل ڪئي. هن ڊرامي ۾ هڪ اهڙي رجحان جي عڪاسي ڪئي ويئي آهي جو هر ڪردار رشتن جي قيد ۾ پٽڪندو نظر اچي ٿو. رشتن جا اهڙا فاصلا حقيقي زندگيءَ ۾ به ممڪن لڳن ٿا.

1984ع ۾ ارد وءِ پيش ٿيل سيريل ڊرامي "جنگل" کي اهڙي ته موٽ ملي جو سندس شمار ٽي وي ڊرامن جي بهترين ڊرامانگارن ۾ ٿيڻ لڳو. هن ڊرامي ۾ سنڌ جي وڏيرڪي نظام ۽ پير پرستي واري ماحول کي وڏي بيباڪي سان پيش ڪيو ويو.

هن ناٽڪ جي ڪري معاشي طور تي ضرورتمند اداڪارن ۽ وڏن فنڪارن جي همت افزائي ٿي، هن ناٽڪ جي ڪري سنڌ جي پورهيت طبقي ۽ غريب عوام جي اِنهيءَ شڪايت جي حمايت ٿي ، جيڪا هي طبقو استحصالي ٽولي خلاف سالن کان ڪندو رهيو آهي. اها شڪايت سنڌ جي غريب عوام ڪي اُنهيءَ ٽولي جي خلاف هميشہ رهي آهي، جيڪو هڪ نہ ٻئي نالي سان پرماريت جو هٿيار ڪم آڻيندو رهيو آهي. هن ناٽڪ جي ڪري پاڪستان جي معاشري ۾ موجوده اُنهيءَ استحصاليءَ جي سچاٽپ ٿي ، جيڪو نہ رڳو سنڌ ۾ پر پاڪستان جي هر صوبي ۾ علمبردار، چوڌريءَ، رئيس خان، سردار، پير ۽ وڏيري جي جدا جدا نالن سان غريب عوام جو استحصال ڪندو رهيو آهي، ۽ نہ رڳو ناٽڪ" جنگل" ۾ پر اردو جي ڪيترن ئي ٻين ناٽڪن ۾ ۽ بي انداز فلمن ۾ بہ اِنهيءَ ڳالهہ ڪي سمجهايو ويو آهي تہ پاڪستان جي معاشري جو هي ناسور هر هنڌ موجود آهي ۽ اُن جي طاقت جا سبب بہ ساڳيا آهن يعني سماجي زور، ڌن ۽ ظالماڻو سياسي سرشتو.

نورالهدي٭ شاهہ جو ڊرامو "مارئي" سڀ کان پهرين سنڌي ۾ نشر ٿيو ۽ بي حد مقبول ٿيو. بعد ۾ هن ڊرامي کي اردو ۾ پيش ڪيو ويو. هن ڊرامي جي خاص ڳالهہ اها هئي تہ هن ڊرامي ۾ عمر مارئي واري قصي کي جديد تقاضاعن مطابق پيش ڪيو ويو. اها ڪهاڻي اهڙي تہ ڪمالڀت سان پيش ڪئي وئي جو اهو ثابت ٿي ويو تہ هر دور ۾ عمر مارئي کي قيد ڪري پنهنجي ڳالهہ مڃائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ هر دور ۾ مارئي سندس هر آسائش ٺڪرائي پنهنجي اباڻي ۽ ڪڪائن گهر کي ترجيح ڏني آهي.

نورالهدي٭ شاهہ جي ڊرامن جي خاص ڳالهہ انهن جا مضبوط اسڪرپٽ هوندا آهن. ائين لڳندو آهي جڻ هوءَ خود پنهنجي اسڪرپٽ ۾ موجود آهي. سندس ڊرامن ۾ عورت جي مظلوميت کي ان معاشري ۾ ٽيل زيادتين کي حقيقي انداز ۾ پيش ڪيو ويندو آهي. هن هر ڊرامي ۾ سنڌي سماج جي مسئلن، سنڌ جي نياڻين جي مظلومي، سنڌ جي پيرن، ميرن، سيدن، وڏيرن، زميندارن ۽ ڪامورن جا قهر، سنڌ جي نياڻين جا پنهنجن مفادن خاطر قرآن بخشائڻ، بدو ڪرڻ، پيٽ لکي ڏيڻ، خاندان ۾ سوٽ نہ هجڻ جي حالت ۾ سڄي عمر ڪنواري ويهارڻ، حويلين ۾ ٽيندڙ

ظلم وغيره نهايت بيباڪي سان پيش ڪيا آهن. نورالهديٰ شاهه عورتن جي مسئلن کي خاص طور تي پنهنجي ڊرامن جو موضوع بڻايو آهي. ان لحاظ کان هو عورتپڻي جي نمائنده ڊرامانگار آهي.

نور الهديٰ شاهه پنهنجي ڊرامي "عجائب خانه" ۾ هڪ نئين موضوع تي لکيو. هن ڊراما ۾ ليکڪا سنڌي عورت کي احساس، قيد ۽ سماجي مجبورين ۾ جڪڙيل ڏيکاريو آهي. هي ڊرامو سماجي رسمن خلاف بغاوت آهي. نسرين پرويز پنهنجي سندس ڊرامي "مارئي" جي حوالي سان لکي ٿي ته:

From interior Sindh, Noor-ul Huda Shah wrote dramas like, Jungle and Marui which were very popular. These plays were symbolic representations of Wadera Shahi's influence on the political moorings.[39)]

ان کان پوءِ سندس سنڌي ڊرامن ۾ شمن سائين (1981) زندگي جا غلام (1992)، ميراث (1998) مشهور ٿيا.نورالهديٰ شاهه جي 1993ع ۾ نشر ٿيل ڊرامي "اب ميرا انتظار کر" کي بين الاقوامي ايوارڊ مليو. سندس ٻين اردو ڊرامن ۾ "غلام"، "عجائب خانه" (1995) "هوا کي بيٽي،" "سحر اور تپش (1989)، "آدم زادي"، "آسمان تک ديوار" (1985) ۽ "شيشي کا محل" اهم ڊراما آهن.

مطلب ته نورالهديٰ شاهه جا ڊراما، سڀ ادبي تقاضاعون پوريون ڪن ٿا. هن جا ڊراما پوري ملڪ ۾ ذوق ۽ شوق سان ڏٺا ويندا آهن. جنهن ۾ سماج سان واسطو رکندڙ هر عورت جي عڪاسي ٿئي ٿي. سندس ڪيترن ئي ڊرامن کي ايوارڊ ملي چڪا آهن.

قاضي خادم (21 نومبر 1945ع)

ڊاڪٽر پروفيسر قاضي خادم حسين ولد محمد لائق قريشي جو جنم ڳوٺ الهداد چنڊ، ضلعي هالا ۾ ٿيو. پاڻ مشهور ناول نگار، ڊراما نويس، ڪهاڻيڪار، مترجم، محقق ۽ نقاد آهي. قاضي صاحب ريڊيو ۽ ٽي وي لاءِ 150 کن ڊراما لکيا آهن. سندس ڪجهه ٽي وي ۽ ريڊيو ڊرامن جو مجموعو "لڙڪ لڙڪ زنجير" انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ پاران 1980ع ۾ شايع ٿيو. هن مجموعي ۾ ريڊيو ڊرامن ۾ "احساس"، "فاصلن جو موت"،"پيار ۽ سپنا"،"روپ ٻهروپ" ۽ "رشتو" شامل آهن. هي ڊراما گهٽو ڪري 1964ع کان 1980ع جي دوران لکيل آهن.

حالانڪ قاضي خادم، ان کان پوءِ به ريڊيو ڊراما لکيا آهن.

سنڌس ڊرامي "احساس" ۾ انسان جي هڪجئي جي عزت ۽ احترام جي جذبي کي اجاگر ڪري ٿو. "فاصلن جو موت" ۾ اڻ برابري جي شاديءَ واري مسئلي کي پيش ڪيو ويو آهي. "پيار ۽ سپنا" ۾ هڪ اصول پرست سيٺ کي ڏيکاريو ويو آهي، جيڪو پنهنجي اڪيلي ڏيءُ جي خوشين جي ڪري، پنهنجا اصول بدلي ٿو. هن مجموعي ۾ موجود ڊرامو "روپ بهروپ" دراصل جاسوسي ڊرامو آهي، جنهن ۾ هڪ نواب جو قتل ٿي ويو آهي ۽ قتل سنڌس سيڪريٽري ڪيو آهي، پر الزام نواب جي پٽ تي لڳندو آهي. "رشتو" ڊرامي ۾ به بي جوڙ شادين جو موضوع زير بحث آندو ويو آهي.

قاضي خادم جو لڙڪ لڙڪ زنجير" هڪ ٽي.وي ڊرامو آهي، جنهن ۾ نسلي وچوتي (Generation Gap) جو موضوع آڻيندي ڏيکاريل آهي ته اولاد جوان ٿي شادي ڪري پيءُ ماءُ کان الڳ رهڻ ۾ پسند ڪري ٿي.

سنڌس ٻين مشهور ڊرامن ۾ "فاصلن جو موت"، "موت ۽ فاصلو"، "دل جي بستي"، "سڪ جو سپنو"، "منزلون ۽ مسافر"، "شڪست"، "وصيت نامو"، "موت جا پاڇولا" ۽ "به واٽون" شامل آهن. قاضي خادم جي ڊرامن ۾ فني پختگي هوندي آهي ۽ هن جا موضوع پيار، محبت، سماجي اوڻايون ۽ جاسوسي ڪهاڻيون آهن. ان سماجي اوڻاين ۾ سنڌ جي رسم و رواج، ننڍي عمر ۾ شادي، ڏي وٺ واري شادي، غلط خانداني رسمون، جديد معاشرتي برايون وغيره سنڌس ڊرامن جو حصو آهن.

سنڌس ڊرامن جي خاص ڳالهه اها آهي ته انهن جو انت چرڪائيندڙ هوندو آهي. سنڌس ڊرامن جي مجموعي "لڙڪ لڙڪ زنجير" لاءِ ڊاڪٽر فهميده حسين لکيو آهي ته "لڙڪ لڙڪ زنجير" سنڌس ريڊيو ۽ ٽي وي لاءِ لکيل ڊرامن جو مجموعو آهي، جنهن ۾ ڪل نو ڊراما آهن. سنڌس موضوع عام طور انسان جو انسان لاءِ پيار ۽ انسانيت جي عظمت ۾ يقين هوندو آهي. سنڌس ڊرامن ۾ سماجي مسئلن جي اپٽار به هوندي آهي. هنن ڊرامن ۾ اسان جي زندگي جي ڀرپور نموني سان عڪاسي ڪيل آهي." (ڪتاب جو مهاڳ) جڏهن ته پاڻ هن مجموعي لاءِ لکيو اٿس ته "موجوده مجموعي ۾ ريڊيو ۽ ٽي وي لاءِ لکيل ۽ انهن تان ٿيَ

پيش ڪيل ڊراما شامل آهن، جن جا خاص موضوع سنڌ جي رسم و رواج ننڍي عمر جي شادي، بدي جي شادي، غلط خانداني رسمون، جديد سماجي برايون نفرت محبت وغيره سان واسطو رکن ٿا."[40]

قاضي خادم پنهنجي هر ڊرامي ڪي سماجي موضوع ۽ همعصر معاشري جي چٽ چٽڻ خاطر لکيو آهي. قاضي خادم عوامي پسند مطابق ڊراما لکيا آهن. اهوئي سبب آهي جو سندس ڊرامن لاءِ ڏسندڙ هفتو هفتو انتظار ڪندا هئا. هن جي اڪثر ڊرامن ۾ هڪ مزاحيه يا طنزيه ڪردار ضرور هوندو آهي جيڪو معاشرتي مسئلن کي مزاحيه ۽ طنزيه انداز ۾ پيش ڪندو آهي.

زيب عاقلي (1929–1991ع)

عبدالحق "زيب" ولد مولوي محمد عاقل عاقلي جو جنم ڳوٺ عاقلي ضلعي لاڑڪاڻي ۾ ٿيو. پاڻ نامياروشاعر، صحافي، ڊراما نگار ۽ ريڊيو پروڊيوسر ٿي گذريو آهي. خادم حسين چانڊيو سندس باري ۾ لکي ٿو ته "ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تي سندس ڪيل خدمتون هميشه يادگار رهنديون. ڊراما لکيائين، گيتن پربون ڪهاڻيون ۽ فيچر به بي شمار تعداد ۾ لکيائين. هندستان جي 1965ع واري جنگ دوران ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تان ڪيترائي پروپئگنڊا فيچر نشر ٿيندا رهيا، جن ۾ سڀ کان وڌيڪ مقبول فيچر هو "ناٽڪ منڊلي"، جيڪو زيب عاقلي هر روز لکندو هو. ڪيس ريڊيو تان پهريون ڊرامو "ستاره" پيش ڪرڻ جو اعزاز به حاصل آهي. سندس ڊراما تمام گهٽا پسند ڪيا ويندا هئا. سندس ڊرامو "ستارا" کي ريڊيو جي يادگار ڊرامن مان ميجيو ويندو آهي."[41] سندس ڊرامو "مينديءَ رتا هٿ" به ڪافي مقبول ٿيو هو، جو نظم معريٰ ۾ لکيل هو.

اسماعيل بن واصف (3 جون 1931ع)

محمد اسماعيل جو جنم نالي واري اديب محمد بخش واصف جي گهر ۾ حيدرآباد ۾ ٿيو. هو به پنهنجي والد وانگر نالي وارو اديب ٿي ايريو. اسماعيل بن واصف ڪيترائي مذهبي موضوعن تي ۽ ٻارن لاءِ ڪتاب لکيا. ان کان علاوه هن لوڪ قصن، رومانوي داستانن ۽ سماجي مسئلن تي ڊراما لکيا. هن جا ڪيترائي ڊراما ريڊيو پاڪستان ، حيدرآباد تان پڻ نشر ٿيا. سندس ڊرامن ۾ "ڏاج"، "شيرين

فرهاد"، "قلوپطره" (ترجمو)، "ڪوڙو پيار"، "پريت پراڻي"، ريت نرالي"، "سڌين سيڙ نه هون" اهم آهن.ان کان علاوه هن ڪجهه سنڌي فلمن جون ڪهاڻيون پڻ لکيون، جن ۾ "هاري"، "بادل"، "برسات"، "دلدار" ۽ "مومل راڻو" اهم آهن.

غالب لطيف (1933 – 1983ع)

غالب لطيف ولد ماهتاب احمد قريشي جو تعلق فيروزپور جي مشهور پنجابي خاندان سان هو. هن جيڪب آباد جي گرم فضائن ۾ سنڌي ادب جي آبياري ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو. هو شاعر ڪهاڻيڪار، مضمون نگار ۽ ڊراما نويس هو. هن ادب جي فروغ لاءِ انجمنون به قائم ڪيون. ڪتابن جي سلسلي ۾ سندس افسانن جو مجموعو "سندي سڪ پرين" 1968ع ۾ شايع ٿيو.

غالب لطيف جيڪب آباد ۾ ڪيترائي ڊراما اسٽيج ڪرايا ۽ پاڻ به ڪيترائي ڊراما لکيا. هن جا اڪثر ڊراما سماجي نوعيت جا آهن، جن ۾ مزاح به شامل آهي. سندس ڪيترائي ڊراما مختلف رسالن ۾ شايع به ٿيا.

غالب لطيف جو پهريون ڊرامو 1957ع ۾ شايع ٿيو. جنهن جو نالو"لاچار"هو. هي سماجي ۽ معاشي مسئلن تي آڌاريل ڊارمو نئين زندگي ۾ شايع ٿيو. سندس ٻيو ڊرامو "ڪامياب ڪوڙو" 1960ع ۾ شايع ٿيو. هي هڪ مزاحيه ۽ طنزيه ڊرامو هو. جيڪو تمام گهٽو پسند ڪيو ويو. سندس ڊرامي "مرشد" لاءِ غلام ياسين سڌايو لکي ٿو ته "هن ڊرامي ۾ مرشدن جي چالاڪي ۽ ڏوڪي بازي تمام خوبصورت هلڪي مزاحيه انداز ۾ پيش ڪئي وئي ۽ ٻڌايو ويو آهي ته مرشد ماڻهن ۽ عقيدتمندن کي چالاڪي ۽ فريب سان ڪڍي دولت ڪمائين ٿا. بنيادي طرح "مرشد" به مزاحيه ڊرامو آهي."[42]

غالب لطيف شاهه سائين جي ڪلام کي ذهن ۾ رکي "سنگهارن جي سار" ڊرامو لکيو. جيڪو ماهوار نئين زندگيءَ (جون 1965) ۾ شايع ٿيو. ان ناٽڪ ۾ مارئي جي جدوجهد ۽ سانگين لاءِ اُڪير کي موضوع بڻايو ويو هو. سندس ٻين ڊرامن ۾ "موت" (1929)، "چورن مٿان مور" (1976)، "لالاخسته، ڳاڙهي ساڙهي، ڏيوٽي" (1976)، "انتظار" (1976) ۽ ٻيا ڊراما شامل آهن.غالب لطيف، ڊرامن کان علاوه ٽيبلو به لکيا، جي وقت به وقت حيدرآباد، جيڪب آباد، ڪنڊڪوٽ، ڪراچي،

اسلام آباد ۾ استيج ٿيندا رهيا. انهن ٽيبلوز ۾ "وڊيل ٽي وايون ڪري". سسئي پنهون ۽ "عمرمارئي" اهم آهن.

عبدالحق ابڙو (1937 – 2000ع)

عبدالحق ولد محمد خان ابڙو جو جنم حيدرآباد ۾ ٿيو. هو استيج، ريڊيو، ٽيلويزن ۽ فلم جو تمام وڏو اداڪار، صداڪار، ليکڪ ۽ موسيقار هو. ابڙي صاحب ايم اي سنڌي ادب ۾ يونيورسٽي آف سنڌ جامشورو مان ڪئي. 1960ع ۾ ريڊيو پاڪستان جي ملازمت اختيار ڪيائين ۽ آخر تائين ان سان ئي وابسته رهيو. هن نه صرف سماجي ڊراما تخليق ڪيا پر ڪيترائي ڊراما استيج به ڪرايا ۽ پاڻ به انهن ۾ اداڪاري ڪئي. هن ريڊيو ۽ ٽي وي لاءِ ڊراما لکيا.عبدالحق ابڙي جي وڏو ڪردار اهو هو ته هن وڏي ڪاميابيءَ سان حيدرآباد ۾ هڪ تمثيلي مشاعرو ڪرايو. جنهن ۾ شرڪت ڪندڙ سنڌي ادب جا وڏا چمڪندڙ ستارا هئا. مير عبدالحسين سانگي، مرزا قليچ بيگ، مير علي نواز ۽ ٻيا ڪيترائي هن مشاعري ۾ شامل هئا.

ابڙي صاحب جو پهريون ڊرامو "پرچم اسلام" 1950ع ۾ استيج ٿيو. هي ڊرامو اسلامي تاريخ جي پسمنظر ۾ هو. ان کان علاوه سندس ڊراما "نجومي"، "ڪنجوس"، "دادلو"، "هاءِ پيري"، "بس حل ٽي ويو"، "شيدوپلي"، "گلدستو"، "ڏرتي سارو ڏن" ۽ "داناءَ ديوانہ" اهم ڊراما آهن.

عبدالحق حق ابڙي جا اڪثر ڊراما سماجي موضوعن تي آهن، جن ۾ طنز ۽ مزاح جو رنگ غالب آهي. هن صاحب ڊرامن کان علاوه فلمن ۾ به ڪم ڪيو، جن ۾ بادل، گهونگهٽ لاءِ ڪنوار، رنگ محل، محبوب منا اهم آهن.

عبدالحق ابڙي کي سندس فني خدمتن عيوض حڪومت پاڪستان طرفان تمغہ امتياز پڻ ڏنو ويو.

نثارحسيني (1943 – 2006ع)

نالي واري اديب ۽ ڊرامہ نويس نثار حسيني جو اصل نالو سيد نيڪ محمد شاهہ ولد حسين شاهہ هو. هن بدين ضلعي جي سيراڻي شهر پرسان ڳوٺ مراد علي ۾ جنم ورتو. 1960ع ۾ ڏاري تعليم جي سلسلي ۾ حيدرآباد آيو. سندس تعليم

ايم ـ اي هئي. هن ادبي ۽ ثقافتي سرگرمين جي شروعات ستي ڪاليج کان ڪئي. هن خود "قليچ ادبي سنگت" جو بنياد وڌو. 1960ع کان مرڻ گهڙيءَ تائين شاهه صاحب قليچ ڏي ملهائيندو آيو. 1970ع ۾ پرپات آرٽ سرڪل قائم ڪيائين. جتان رسالو "تندتنوار" جاري ڪيائين.هن صاحب "آگم پبليڪيشن" پڻ قائم ڪئي، جتان نالي وارن اديبن جا ڪتاب شايع ٿيا.

سندس باري ۾ زيب نظاماڻيءَ لکيو آهي ته "پنهنجي پوري زندگي اسٽيج ڊراما، ٽيبلوز جن ۾ "جلجل مشعل جل،" "اڳتي قدم،" "ميٽ دي وتايو" ۽ ٻيا کوڙ سارا اهڙا تخليقي ڊراما ۽ پنهنجي نگرانيءَ ۾ هدايتڪاري ڪندي رنگ منچ تي اهڙا ته حسين رنگ وکيريا، جن جو عڪس اڄ بہ ڏسندڙن جي اکين ۾ ڏسي سگهجي ٿو. سائين نثار جي لکيل اسٽيج ڊرامن ۽ سندس هدايتڪاريءَ ۾ ڪرايل تمثيلن جو مثال اڄ تائين بي مثال بڻيل آهي."[43]

سنڌي ڊرامي جي سلسلي ۾ نثار حسيني جون خدمتون ساراه جوڳيون آهن هن سنڌي اسٽيج ڊرامي کي خوب ترقي ڏياري سندس ڊرامن جي پهرين خوبي اها آهي ته هن سنڌ جي لوڪ داستانن کي نئين انداز سان لکيو. هن ڊرامن کي اسٽيج تي آڻي عوامي سطح تي مشهور ڪيو. سندس اڪثر ڊراما پرپات آرٽ سرڪل، حيدرآباد طرفان پيش ڪيا ويا. ان قسم جي ڊرامن ۾ "دودو سلطان" (1968)، "تيپو سلطان" (1969)، "ڪاڪ ڪڙهي وڻ ٻريا" (1972) ۽ "ليلا مجنون" وغيره اهم آهن. هن جو ناٽڪ "ڪاڪ ڪڙهي وڻ ٻريا" مومل راڻي داستان تي لکيل آهي. ٻيو ناٽڪ "ڏات جي لات" هن نوري جام تماچيءَ جي تاريخي قصي تي لکيو. اهي ٻئي ناٽڪ 1972ع ۾ پرپات آرٽ سرڪل، حيدرآباد پاران اسٽيج ڪيا ويا.

سندس ڊرامن جي ٻي خوبي اها آهي ته هن سنڌ جي قومي مسئلن تي ڊراما لکيا. ۽ قومپرستي جي لاڙي کي فروغ ڏنو. نثار حسيني جمهوريت پسند رويو رکندڙ اديب هو. جڏهن ون يونٽ مڙهيو ويو تڏهن هن بنا ڪنهن ڊپ ۽ پرواهه جي ون يونٽ خلاف ڊراما لکيا، جنهن سبب ڪيس جيل بہ وڃڻو پيو.

سندس ڊرامن جي ٽين خوبي اها آهي ته سنگيت ڊراما (opera) لکيا آهن ٽيڪنڪ سان سندس ڊراما شاعرانہ ۽ دلڪش لڳندا آهن. جن ۾ رومانيت ۽

تجسس جو عنصر غالب هوندو آهي. سندس ٻين ڊرامن ۾ "اڳتي وڌبو" (1968)، "مڙيا مچ هزار" (1971)، "ڏات جي لات" (1972)، "سامونڊين سڙهه سنياياً" (1973)، "ڪي جو ٻيجل ٻوليو" (1973)،" جل جل مشعل جل" (1972)، "مادرن وتايو فقير" ، "ڪچا ڏاڪا"، "جيون جا واڌو ڪاٽو"، "قليلي"، "بختاور"، "عيدبرادي" وغيره اهم آهن. ان کان علاوه نثار حسيني کيترن ئي نوجوان ڊرامانويسن کي همٿايو ۽ سندن ڊرامن کي اسٽيج تي آندو.

شوڪت حسين شورو (4 جولاءِ 1947)

شوڪت حسين ولد عبدالڪريم شورو جو جنم ڳوٺ حاجي نور محمد شورو، تعلقو سڪارول، ضلعي ٺٽي ۾ ٿيو. هو نالي وارو ڪهاڻيڪار، ڊرامانويس ڪالم نويس ۽ نقاد آهي. شوڪت شورو ٽيليويزن ڪارپوريشن جي ڪراچي اسٽيشن تي اسسٽنٽ پروڊيوسر جي حيثيت ۾ ڪم ڪري چڪو آهي. اهو ئي سبب آهي. جو هن کي ڊرامي لکڻ جو سٺو هنر آهي.

شوڪت صاحب جا اوائلي ڊراما ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تان نشر ٿيا ۽ بعد ۾ پنهنجي ڪهاڻين کي ڊرامائي تشڪيل ڏيئي نالو ڪڍيائين. سندس ڊرامن ۾ سماجي مسئلا ۽ رومانس اهم موضوع هوندا آهن. ان کان علاوه ڪردارن جو اندروني انتشار به ان جو حصو آهي. انهن عنصرن سان گڏوگڏ سندس رٿا، پلاٽ، ٻاهريون ڏيک، لفظن جو استعمال، ڏسندڙن تي تاثر، ڪردارن جو رويو، انهن ۾ جديديت بيحد مهارت سان استعمال ٿيل هوندي آهي.

ڊاڪٽر غلام علي الانا سندس ڊرامي "فيصلو" تي تبصرو ڪندي لکيو آهي ته "آزاديءَ کان پوءِ پيش ڪيل ڊرامن ۾ شاديءَ جو مسئلو به هڪ مسئلو رهيو آهي. هن مسئلي تي مسٽر شوڪت حسين شوري "فيصلو" عنوان سان ريڊيو ڊرامو لکيو. هن ڊرامي ۾ شاديءَ جي مسئلي جي چند چاڻ سان گڏ هڪ پڙهيل خاندان ۽ اڻپڙهيل خاندان جي ٻاتين جي وچ ۾ ڏهني وچوٽي جو فرق ڪولي ظاهر ڪيو ويو آهي. "صالح" هڪ پڙهيل نوجوان جو ڪردار آهي ۽ ممتاز ان جي پڙهيل ڳڙهيل نوجوان ٻيٽ آهي. تاجي هڪ ڳوٺاڻي ڇوڪري آهي ۽ فاروق ڳوٺاڻو ڇوڪرو آهي.

هن ڊرامي ۾ اها ڳالهه واضح طور ڪرڻ جي ڪوشش ڪيل آهي ته اسان جي

سنڌي سماج ۾ هڪ پڙهيل ۽ اڻ پڙهيل نوجوان جي زندگيءَ ڏانهن لاڙو بلڪل جدا جدا هوندو آهي. ڊرامي جي آخري ڏيک ۾ پڙهيل چوڪري (ممتاز) پنهنجي پاڻ صالح کي چوي ٿي ته: ”. . . . هڪ غلطيءَ کي ٻي غلطي سان ختم نٿو ڪري سگهجي. تنهنجي هن فيصلي سان نه رڳو خود تنهنجو گهر ڦٽي ويندو، پر هي گهر جيڪو هاڻ منهنجو گهر آهي سو به ٽٽي ويندو ۽ آءُ ڪنهن کي اها اجازت نٿي ڏئي سگهان ته ڪو منهنجو گهر ڦٽائي. . .) “.(44)

حالانڪ انهيءَ وقت تائين ان چوڪريءَ جي هڪ اڻ پڙهيل چوڪري سان حياتي گذري ٿي. پوءِ به هوءَ زندگيءَ کي حقيقت جي نگاهن سان ڏسندي حالتن سان ناهه ڪري ٿي.

ملڪيت :هن جي سماجي ڊرامي ”ملڪيت“ 1989ع ۾ سنڌي سماج جي ملڪيت ورهاست ۽ ان سان وڏندڙ دشمنيءَ جي عڪاسي ڪئي ويئي آهي.

ڏپڻ: اهڙي طرح ڊرامي ”ڏپڻ“ ۾ سنڌ اندر ڏاڙيل فيڪٽر ۽ ان سان ڇهلجندڙ عوامي آزار ۽ تباهه ٿيندڙ سنڌ جي ثقافت تي نظر پيل آهي.

باڪ: هن ڊرامي ۾ تعليم جي موضوع ۽ مسئلي کي اجاگر ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ تعليم دشمني جو منفي پهلو ۽ تعليم دوستيءَ جو مثبت پهلو ڏيکاريو ويو. صلاح الدين تنئي هن ڊرامي ۾ ”مولو“ جي نالي سان لازوال ۽ مرڪزي ڪردار ادا ڪيو هو، جيڪو يادگار بڻجي ويو هو. هن ڊرامي جو پروڊيوسر فيض ٻگهيو هو.

سونيتي: اهڙي طرح سندس ڊرامو ”سونيتي“ نج سماجي ڊرامو آهي. هن سيريل ڊرامي ۾ ڪلهوڙن ۽ ميرن جي دؤر جو ماحول ۽ ڪردارن کي پيش ڪيو ويو آهي. سونيتي ميان سرفراز خان ڪلهوڙي جي مڳ هئي، جنهن سان بعد ۾ مير باگي خان شادي ڪئي ۽ ڪيس ”سنڌ راڻي“ جو خطاب ڏنو. هن ڊرامي ۾ انهي دؤر جي سياسي ۽ سماجي حالتن جي بهترين عڪاسي ٿيل هئي.

سندس ٻين ڊرامن ۾ ”اڌ مڙهيل سئٽر“، ”احساس“ (1977)، ”ڌرتيءَ جا تارا“ (1978)“، ”ديوار“ ۽ ”سفر“ پڻ وڏي اهميت رکن ٿا.

رشيد صابر (1945_2012ع)

عبدالرشيد ”صابر“ ولد عبد مينڌري جو جنم جاتي ضلعي ٺٽي ۾ ٿيو. هو

بنيادي طور تي درس و تدريس جي پيشي سان وابسته رهيو آهي. رشيد صابر هڪ بهترين ڊارما نگار، اداڪار سان گڏوگڏ سٺو صحافي ۽ ڪالم نويس به رهيو آهي. هن سنڌ نيوز، بادل رسالي ۽ عبرت ۾ ڪيترائي ڪالم لکيا.

رشيد صابر 1964ع کان ريڊيو پاڪستان ڪراچي سان وابسته ٿيو. 1965ع واري جنگ کان پوءِ جڏهن جنگي قيدي واپس ٿيا تہ هن انهن لاءِ "نيٺ تہ ڦٽندي باک" نالي ڊرامو لکيو. ريڊيو حيدرآباد جي مذهبي پروگرامن ۾ حصو وٺندو رهيو ۽ ڪجهہ 'ڊاڪيومينٽريون' تحرير ڪري پنهنجي آواز ۾ پيش ڪيائين. صداڪاري به سٺي ڪندو هو. ريڊيو لاءِ هن پهريون سنڌي ڊرامو 'منزل' لکيو، جنهن کي پروڊيوسر منظور نقويءَ نشر ڪيو. ان کانپوءِ هن 300 کان وڌيڪ سنڌي ۽ اردو ڊراما لکيا، جن ۾ 'هل پنهل هل'، 'شادي شان وارن جي'، 'ايڪ ٽي مهرو'، دوسري عورت'، 'چودهوين رات'، "فلور نمبر ون" (1979ع)، "آڏي پچا" (1983ع)، "گهوٽ گهر آيو" (1985ع)، "گهوٽ اڻ موٽ"، "ڪٽي آيو خير سان" (1995ع)، "قرباني"، "رس ۾ رسڻ گهوريو"، "ڪشمڪش"، "اعتماد"، "واري سندو ڪوٽ"، "رت جا رشتا"، "علي مراد جي عيد"، "عيد ڪارڊ" وغيره اهم آهن. اهڙي طرح رشيد صابر تي وي لاءِ پڻ ڪيترائي ڊراما واري، آڏي پچا، هڪ ڪنوار جو سوال، مايا سندو موهہ، آيا اگڻ عجيب، ڪشمڪش، رابطو، زندگي وغيره اهم آهن. رشيد صابر اسٽيج لاءِ به ڪيترائي ڊراما لکيا آهن، انهن ۾ "ڪٽي آيو خير سان"، "هل پنهل"، "هلو ميلي تيي"، "وليداد ويل ۾" وغيره شامل آهن. رشيد صابر مڪمل طور تي ڊراما جي فن لاءِ اپيل آهي، هن ڪيترن ئي فلمن جو ڪهاڻيون به لکيون آهن، جن ۾ گهاتو گهر نہ آيا، ڦل ماڇي، تي قيدي، طوفان، برسات جي رات، جانو ڏاڙيل، سرويچ وغيره شامل آهن.

رشيد صابر12 سنڌي فلمن جا اسڪرپٽ به لکيا، جن ۾: 'ڦل ماڇي'، 'طوفان'، 'گهاتو گهر نہ آيا'، 'تي قيدي'، 'هو جمالو'، 'برسات جي رات' قابلِ ذڪر آهن. رشيد صابر جي ڊرامن جو تعداد تمام گهٽو آهي، هن نوان نوان موضوع سنڌي ڊرامن ۾ متعارف ڪرايا آهن. هن جي ڊرامن ۾ هلڪي ڦلڪي مزاح جو رنگ غالب هوندو آهي. هو نندن نندن موضوعن، ڪردارن ۽ واقعن کي

ڊرامائي روپ ڏئي ٿو. سنڌي سماج ۾ موجود براين تي طنز ۽ مزاح ۾ آڻي انهن جي عڪاسي ڪري ٿو. هن جي ڪيترن ئي ڊرامن ۾ زميندارين، سرمائيداري ۽ جاگيرداري نظام خلاف بغاوت جو اعلان ٻه آهي. سندس ڪردار خالص سنڌي آهن جيڪي هر هنڌ سنڌيت سان پرپور نظر اچن ٿا. اهڙي طرح هو هڪ قومپرست ڊراما نگار ٻه آهي.

رشيد صابر سنڌ جي انهن ڊراما نگارن مان آهي جن جي سڄي حياتي ڊرامي جي خدمت ۾ گذري آهي. سندس ڊراما سنڌي سماج جي هر پهلو جي عڪاسي ڪندڙ آهن.

امداد حسيني (10 مارچ 1940ع)

سيد امداد علي ولد سيد فضل شاهه جو جنم ٽڪڙ، ضلعي حيدرآباد ۾ ٿيو. سندس شمار سنڌ جي نالي وارن شاعرن ۾ ٿئي ٿو. پر شاعر سان گڏوگڏ بهترين ڪهاڻيڪار ۽ ڊراما نويس ٻه آهي. هن ريڊيو ۽ ٽي وي لاءِ ڪيترائي ڪامياب ڊراما لکيا آهن. سندس ريڊيو لاءِ لکيل ڊرامن ۾ "چؤڏول"، "طوفان ڪانپوءِ"، "لالان"، "چاند اور گلاب" (اردو ۾)، "هينئڙو ٻيڙيءَ جان"، "رات ڪابرسات جي" اهم آهن. جڏهن ته ٽي وي ڊرامن ۾ "زنجيرون" (1986) ۽ "چانس" (1987)، اهميت وارا آهن.

امداد حسيني جا ڊراما سماجي موضوعن تي آهن. هن سنڌي سماج جو گهرائي سان مطالعو ڪري ڊراما لکيا آهن. سندس ڊرامن ۾ مڪالما پڻ شاندار هوندا آهن. هو بنيادي طور تي شاعر آهي. اهوئي سبب آهي جو هن ڪيترين ئي گيتن پريون ڪهاڻيون پڻ لکيون آهن.

نورگهلو (1949_2019ع)

نورگهلو جو جنم دادو ۾ ٿيو. سندس شمار سنڌ جي نالي وارن ترقي پسند ڪهاڻيڪارن ۾ ٿئي ٿو. سندس ڪتابن ۾ ٽتل شيشا ۽ آگريون (1980 ڪهاڻيون)، جميلا (ترجمو ناول)، "" مان زندهه رهندس" (ڪهاڻيون) شامل آهن. نورگهلو بنيادي طور تي وجودي فڪر جو ڪهاڻيڪار آهي.

نورگهلو ڪيترائي سماج جي بنيادي مسئلن تي استيج ۽ ٽي وي ڊراما لکيا آهن. جن ۾ "روشني"، " ڪي ويجها ئي ڏور"، "هارجيت" (1981)، " سوچون

جيون سپنا"، "شوپيس" (1981)، " جنين دور درد جو"، "اڏورا خواب" (1982)، "خالي منظر" (1985)، "معاف ڪج" (1987)، "ثبوت" (1998) ،" لمحن جون سرحدون"، " گهڙيءَ ۾ شال"،"پرم "، " رنج پريان رسيو"،"مڙيل رستا"،"گولا"،"عيد جو تحفو"، " ٽڪندا رشتا"،"زمانو"، " روشن اونداهي" (سيريل)،" شڪليون" (سيريل)،" عيد ۾ بچت" ۽" ثبوت" اهم آهن. هن جا ڊراما سندس ڪهاڻين وانگر وجودي وارتائن ۽ فرد پوڄنائن جو ڪهاڻيون آهن. اهڙي طرح هن جي ڊرامن ۾ طبقاتي فرق ۽ سماجي مسئلن جي اپتار ٿيل آهي. سندس ڊرامن جو گهٽو ڪري 1980 ع وارو ڏهاڪو آهي.

ملڪ آگاڻي (1948–2001ع)

ملڪ آگاڻي جو اصل نالو محمد صفر هو ۽ سندس جنم ڳوٺ آگاڻي ضلعي لاڙڪاڻي ۾ ٿيو. هو هڪ اسڪول جو استاد هو ۽ ترقي پسند قوتن واري لاڙي جو پيروڪار هو. سندس ڪيتريون ڪهاڻيون مختلف رسالن ۾ شايع ٿيون ۽ ٻہ ناول " نيرولي‌ءَ جو ڪن" (1987) ۽ "سج جا پاڇا" (2005) شايع ٿيل آهن.

ملڪ آگاڻي ڪيترائي ڊراما پڻ لکيا. هن ڪيهر شوڪت سان گڏجي ڊرامن جي دنيا ۾ پيرپاتو ۽ ٽي وي لاءِ ڪيترائي شاهڪار ڊراما لکيا. سندس ڊراما، سنڌ جي سياسي، سماجي ۽ معاشي مسئلن جي عڪاسي ڪندڙ آهن. سندس ڊرامن ۾ "سج ڪني"، "تتي کي تاکو"، "چنڊ گرهڻ" "سج گرهڻ" "ڪوڙ کي"، "وجايل راهون"، "انصاف ڪٽي آهي" اهم آهن.

ملڪ آگاڻي انقلابي سوچ جو مالڪ هو. هن پنهنجي ڊرامن ۾ اهڙا ڪردار ۽ موضوع متعارف ڪرايا، جن ۾ سماج جي ٺيڪدارن وڏيرن جا ڪوڙا ڪوٽ ظاهر ٿي پيا. سندس هر ڊرامي ۾ ظلم و ستم خلاف آواز بلند ٿيل هو. ملڪ آگاڻي کي حق ۽ سچ خلاف آواز بلند ڪرڻ جي ڪري سندس ڳوٺ ۾ بي دردي‌ءَ سان قتل ڪيو ويو. هن جي ڊرامن ۾ امر جليل وانگر زهر جي ڪڙاڻ جهڙا مڪالما چيل هوندا هئا. ان جا ڪردار هاري، پورهيت ۽ وڏيرا آهن. سندس ڊرامن ۾ حيدربخش جتوئي جي تحريڪ جو اثر پڻ حاوي هو.

جي ايم ڪليم (1 جون 1946ع)

گل محمد ڪليم ولد محمد قاسم جو جنم ڪراچي ۾ ٿيو. جڏهن ته سندس اباڻو شهر نصرپور آهي. جي ايم ڪليم بنيادي طور تي ٽيچنگ سان وابسته رهيو آهي. ان کان علاوه سندس سچاڻپ اداڪاري، صداڪاري ۽ ڊرامانگاري آهي.

جي_ايم ڪليم اسٽيج ۽ ريڊيو لاءِ ڪيترائي ڪامياب ڊراما لکيا آهن. سندس ڪي ڊراما ڏاڍ ته مشهور ٿيا جيڪي ڪراچي، حيدرآباد ۽ خيرپور ريڊيو اسٽيشنن تان نشر ٿيا. هن سنجيده ڊرامن کان مزاحيه ڊرامن، سماجي ڊرامن کان تار يخي موضوعن تائين ڊراما لکيا آهن. سندس اهم ڊرامن ۾ "ڪتي آيا خير سان"، "آئيڊيل" ۽ "محمد بن قاسم" اهم آهن.

روشن علي تنيو (1936–1997ع)

روشن علي تنيو ڳوٺ وڳڙ ضلعي لاڙڪاڻي ۾ پيدا ٿيو. پاڻ مشهور ڪهاڻيڪار، ناول نگار ۽ ڊراما نويس ٿي گذريو آهي. سندس ڪهاڻين جو مجموعو "منچر ٻڏي ويو"، ناولٽ "دل جي پنيان" شايع ٿيل آهن. هن پاڪستان ٽيلي ويزن لاءِ ڪيترائي بهترين ڊراما پڻ لکيا، جن ۾ "مان نازان"، "ورهاست"، "ميڙ"، "آئينو" ۽ ٻيا گهڻو مقبول ٿيا.

سندس ڊرامن جي خاص گاله اها آهي ته انهن ۾ نج ڳوٺاڻو ماحول ڏيکاريل هوندو آهي. سندس ڊرامن جا ڊائلاگ محاوري ۽ اسلوب جي لحاظ کان پنهنجو مٽ پاڻ آهي.

آغا رفيق (1 نومبر 1949ع)

آغا رفيق احمد جو جنم شڪارپور ۾ ٿيو. سنڌ يونيورسٽي جي شعبي صحافت ۾ تدريسي خدمتون سرانجام ڏئي چڪو آهي. آغا رفيق جو ادبي سفر ڪهاڻين سان شروع ٿيو پر ڪيس مقبوليت ڊرامي مان ئي ملي. آغا رفيق سنڌي ۽ اردو ۾ ڪيترائي ٽي وي ڊراما لکي چڪو آهي، جن ۾ سنڌي سماج جي ريتون، رسمون، عوامي نفسيات، معاشي مسئلا، سنڌ جي تعليمي ادارن جا مسئلا ۽ سياسي خيالات سر فهرست هوندا آهن.هن جي سنڌي ڊرامن ۾ "سام" (1989)، "سوال" (1989)، "آئينو" (1990) "پنهنجو پرائو"، "موٽ پنيوري"، "ڪنهن سان سور سليان"، "ضمير"، "اڏوري ڪهاڻي"، "پولار" (2000)، "واپسي"، "رشتا

(1982)، "ضمير جي سچائي" (1984)، "گهايل فن" (1987) ۽ فيئرويل (1998) شامل آهن.

آغا رفيق هڪ نبض شناس ڊراما نويس آهي. هو سنڌي ۽اردو ڊرامن رستي سنڌي سماج جي هر مسئلي کي پوري قوم اڳيان پيش ڪري ٿو. سندس وڏي خوبي اها آهي ته هن ۾ مسلسل لکيو آهي. شروع ۾ هن سنڌي ڊراما لکيا، ان کانپوءِ پي ٽي وي لاءِ اردو ڊراما لکيا ۽ ان کان پوءِ مسلسل پرائيوئٽ چئنلن لاءِ لکي پيو.

سام: سندس مشهور ڊرامي "سام" ۾ سنڌ جي حقيقي مسئلن ۽ بدلجندڙ تهذيب جي اثر انگيز عڪاسي ڪيل آهي. "سام" جي روايت ۽ سنڌ جي ثقافتي معاملن کي بهترين نموني پيش ڪيو.

سوال: سندس ٻي مشهور سيريل "سوال" ۾ سنڌ جي گوناگون مسئلن، جهڙوڪ سياسي، سماجي ۽ معاشي ۽ گهريلو مسئلن جي اپٽار ڪئي ويئي آهي. هن ڊرامي وسيلي ليڪڪ سنڌي سماج جي اوڻاين ۽ اصلاح لاءِ ڪيترائي سوال اٿاريا آهن.

آئينو: سندس مشهور ٽي وي سيريل "آئينو" ۾ تعليمي ادارن ۾ سنڌي شاگرد سياست جا مثبت ۽ منفي پاسا ڏيکاريا ويا آهن. يونيورسٽين ۾ ٿيندڙ ڏوهه کي به کلي عام ڏيکاريو ويو آهي. اهڙي طرح يونيورسٽن ۾ پلجندڙ لازوال محبتن جو احوال به هن ڊرامي جو حصو آهي.

آغا رفيق سنڌ جي ماحول جي پسمنظر ۾ ڪيترائي اردو ڊراما به لکيا آهن، جن ۾ "آڻوين ڪهاني"، "سزا"، "واپسي"، "يي جهان" (1991) "انگاري"، "گهٽن"، "وجود" (2005)، "ڇهري"، "وه عشق جو هم سي روٺ گيا"، "ٽشو پيپر" وغيره اهم ڊراما آهن.

آغا رفيق پنهنجي ڊرامن ۾ نون نون موضوعن کي متعارف ڪرايو آهي. هن رومانوي موضوعن کان وٺي، سياسي، سماجي، نفسياتي ۽ ذهني مونجهه وارن مضمونن کي ڊرامن ۾ سمايو آهي. آغا رفيق پنهنجي ذات ۾ هڪ مڪمل ڊراما نگار آهي، هن کي ڊرامي جي فن ۽ فڪر جي پوري معلومات آهي. سندس ڊرامن

۾ ڪٿي به جهول نظر نه ايندو آهي. هو پنهنجي ڊرامن ۾ موضوع، ڪردار، ماحول ۽ مڪالمن وغيره جو صحيح استعمال ڪندو آهي. اهوئي سبب آهي جو سندس ڪيترن ئي ڊرامن کي ايوارڊ ملي چڪا آهن.

آغا رفيق جي ڊرامن جي هڪ خوبي اها به آهي ته هن هميشہ ڊرامن ۾ نواڻ پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. نوان ڪردار ۽ موضوع متعارف ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. تعليمي درسگاهن کان، سياسي ميڙاڪن تائين، سنڌ جي ثقافتي رسمن کان عشقيہ داستانن تائين، فرد جي هيڪلائي کان مجموعي تائين هن جي ڊرامن سفر ڪيو آهي.

ايازعالم ابڙو (3 مئي، 1950ع)

ايازعالم ولد محمد عالم ابڙو جو تعلق قمبرائٽ شهداد ڪوٽ ضلعي سان آهي. هن ڪهاڻيڪار ۽ ڊرامانگار طور پاڻ سنو ملهايو آهي. هن پنهنجي ڊرامن وسيلي سنڌ جي سماجي مسئلن جي نشاندهي ڪئي آهي. ابتدائي دور ۾ 1962ع کان اسٽيج ڊراما لکيائين، جن ۾ "سڃاڪي" ۽ "روشن راهون" اسٽيج ڪري ڏيکاريا ويا. ان کان علاوه، هن ڪيترائي ريڊيو ڊراما به لکيا آهن، جن ۾ " سونيارو سانول"، " وڇوڙي جي ووڙ"، " هيڪل جندڙي"، " انت _بحر" ۽ ٻيا شامل آهن.

1978ع ۾ ايازعالم ابڙي جو ٽي وي ڊرامي "ڏات جي ڏيهه ۾" وڏي ڪاميابي حاصل ڪئي. هن جي بهترين ڊرامن ۾ "گهايل مرڪ"، "اسڪاءِ ليب"، "نينهن جا ناتا"، "وقت جو آواز" (1986)، "ڪن ۽ ڪنارا"(سيريل 1982)، "گهايل ڏرتي" (1997)، " آيا اڳڻ عجيب"،"چنڊ گدري ڌار"،"مهمان"،"ڊراپ ٽيل ڪيچ"، " آڇپو" ۽ ٻيا ڊراما تمام گهڻو پسند ڪيا ويا. هن جي اڪثر ڊرامن ۾ رومانيت، ڪروڌ، ضد سان پرپور موضوع شامل هوندا آهن.

سندس ڊرامي **"ڏات جي ڏيهه ۾"** سنڌ جي سماجي مسئلن جي سڻي نشاندهي ڪئي آهي. هن ڊرامي ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته "اسان جي معاشري ۾ جتي جميل جهڙا سيٺ، اڪبر جهڙا خود غرض دوست ۽ ارشد جهڙا ڪروڌي ايڊيٽر آهن، اتي ساگر لطيف جهڙا اڌول ليڪڪ به آهن. هن ڊرامي ۾ ڏيکاريل آهي ته هن سماج ۾ فن کي پنهنجي زندگي اوپڻ جي باوجود، ليڪڪ کي اجوري ۾ بک ۽

بيروزگاري ئي پلئه پوي ٿي. کهاڻيون، ليکڪ (ساگر لطيف) جي پٽ کي کاليج ۾ داخلا نٿيون ونيءَ ڏئي سگهن. ناول هن جي ڏيءَ جميلہ لاءِ دوا نٿا بڻجي سگهن ۽ هڪ حساس ليکڪ اهو سڀ ڪجهہ پسي جهجي جهري ٿو پوي."(45)

"پنهنجا پنهنجا سپنا" ۽ علامہ آءِآءِ قاضيءَ جي زندگيءَ تي لکيل ڊرامو "انت _ بحر" مشهورٿيا. "گهايل ڏرتي، کارو سج" (1997) ۾ آلودگي ۽ نشاآور سئين جي پسمنظر ۾ لکيو. هن ڊرامي جي کهاڻي کافي سبق آموز هئي. ايازعالم ابڙي جيڪي بہ ڊراما لکيا آهن، اهي پنهنجو مٽ پاڻ آهن.

تحقيقي ميدان ۾ ايازعالم، سنڌ جي پسمنظر ۾ ريڊيو ۽ ٽي ويءَ لاءِ ڪيترين ئي فلمون۽ دستاويزي پروگرام تيارڪيا. 1982ع ۾ سندس تيار ڪيل دستاويزي فلم "ميربحر" کي جرمنيءَ جي عالمي فيسٽيول ۾ ،اسڪرپٽ جي بنيادتي پهريون انعام مليو.

طارق عالم ابڙو(1958_2011ع)

سنڌي ادب جي نوجوان ٿهي جي هن کهاڻيڪار، ناول نگار، ڊراما نويس، ڪالم نويس ۽ شاعر جو جنم ضلعي قمبر ائٽ شهداد ڪوٽ ۾ ٿيو. طارق پنهنجي کهاڻين جي شروعات 80ع واري ڏهاڪي کان اڳ شروع ڪئي هئي. سندس پهرين کهاڻي "پائلي" جي عنوان سان شايع ٿي هئي. طارق عالم جا ڪيترائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. طارق عالم پاڪستان ٽيلي ويزن ۽ سنڌي چئنلن لاءِ ڊراما (ٽيلي پلي) پڻ لکيا. سندس لکيل پهريون ڊرامو "چنڊ رهين ٿو دور" 1979ع ۾ پِي ٽِي وِي تان ٽيلي ڪاسٽ ٿيو. جيڪو سندس پنهنجي ئي هڪ کهاڻيءَ کي ڊراماتائيز کيل هو. طارق عالم جا 25 کان وڌيڪ ڊراما نشر ٿي چڪا آهن. هن پنهنجي لکيل هڪ ڊرامي ۾ اداڪاري پڻ ڪئي جنهن جو نالو "سج لهڻ کان اڳ" هو. سندس ڊرامن جو ڪتاب "چنڊ رهين ٿو دور" جي عنوان سان 2015ع ۾ شايع ٿيو آهي، جنهن ۾ سندس 15 ڊراما ڏنل آهن، جنهن ۾ "چنڊ رهين ٿو دور"، "ميلاپ"، رنگ رتا سپنا"، "اڏام"، "پولار"، "سج لهڻ کان اڳ"، "طوفان کان پوءِ" (بہ قسطون)، "چانور" (چهہ قسطون)، "هڪ چورايل ڏينهن"، "فنگس" (داغ)، "چهرو چهرو آئينو"، "جيئري پيڙا"، "امانت"، "ڳالهہ هڪ ماءُ جي"

۽ "خالي فريم" شامل آهن. جڏهن ته سندس " "پيوند" (1987) ۽ "تن دما" (1982) به ڪافي مقبول ٿيا هئا.

طارق عالم ابڙي ڪيترائي پنهنجي زندگي تي مبني (Autobiographical) لکيا آهن. هن پاڻ ئي پنهنجي لکڻين لاءِ پاڻ لکي چڪو آهي ته "منهنجي ڪهاڻين، ٽي وي ناٽڪن ۽ ناول جا پنجانوي سيڪڙو ڪردار سڌي ريت منهنجي ذات سان لاڳاپيل رهيا آهن، جيڪي اڄ به سنڌ ۾ يا سنڌ کان ٻاهر پنهنجي پنهنجي حصي ۾ آيل غم يا خوشي پوڳي رهيا آهن."[46]

طارق عالم ابڙي جا ڊراما سندس ڪهاڻين جو عڪس پيش ڪن ٿا، جن ۾ رومانيت جو عنصر غالب هوندو آهي. هن جا اڪثر ڊراما گهريلو قسم جا آهن. اهوئي سبب آهي جو طارق عالم ابڙي کي ڊرائنگ روم ٽي وي ڊرامن جو پلوڙ ليڪڪ چيو ويندو آهي. هن شروع ۾ پنهنجين ئي ڪهاڻين کي ڊرامائي روپ ڏنو. ان سلسلي ۾ 1979ع ۾ هن پنهنجي ڪهاڻي "خواهش جي ٽياس تي" کي ڊرامائي روپ ڏئي "چند رهين ٿو دور" جو نالو ڏنو. هن ڊرامي جي ڪردارن ۾ سڪندر، سليمان، روحي، زلفي، ماءُ ، ڪتل ۽ ڪپڙي وارو آهن. هيءَ هڪ رومانوي ڊرامو آهي.

گڏي جي مرض ۾ مبتلا هئڻ سبب يورولاجي وارڊ، ڪراچي ۾ داخل ٿيو. جتي هن گڏي جي پيوندڪاري جا ڪيترائي مثال ڏٺا. ان سلسلي ۾ هن هڪ بهترين ڊرامو "پيوند" لکيو. جيڪو هن جي پنهنجي زندگي جي عڪاسي ڪري ٿو. سندس ڊرامو "چانورو" هڪ رومانوي ڊرامو هو، جنهن ۾ چاهتن، محبتن، وچوڙن ۽ ميلاپ جا موضوع ملن ٿا. سندس ڊرامو "چانورو" قسطوار نشر ٿيو. جنهن کي ڏسندڙن وٽان تمام گهڻي موٽ ملي.

مشهور ڊراما نگار عبدالقادر جوٽيجي کيس "پاڻ وڪڻي کائيندڙ ليڪڪ" سڏيو آهي. هو لکي ٿو ته "پئلو نرودا" ڪروڙ پتي ٿيڻ جي شوق ۾ بهه جو دوکان کوليو. جڏهن بهه وڪڻي نه سگهيو. ته پنهنجي ڪتاب "معمائرس" ۾ نه رڳو پنهنجي اديب ۽ شاعر دوستن کي وڪڻي کائي ويو. ساڳي ڪريت سان طارق ابڙي پنهنجي ٽيلي ناٽڪ "طوفان کانپوءِ" ۾ پاڻ سان پنهنجي گهر جا پاتي وڪڻي کاڌا. ناول

رهجي ويل "منظر" ۾ پنهنجي محبوبا ۽ دوستن کي وکٽي کاڌائين. ٽيلي ناٽڪ "چانورو" ۾ مون جهڙن کي وکٽي کاڌائين. ٽيلي ناٽڪ "پيوند" ۾ پنهنجو پاڻ کي وکٽي کائي ويو." (47)

زيب سنڌي (7 سيپٽمبر 1957ع)

زيب سنڌي جو اصل نالو محمد خان ولد عبدالستار شيخ آهي. سنڌي ادب ۾ سندس سجاڻپ تمام گهڻ رخي آهي، هو افسانه نگار، ڊرامانويس مترجم، پبلشر، شاعر ۽ ريڊيو ڪمپيئر جي حيثيت ۾ سجاتو وجي ٿو. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٽيل آهن.

زيب سنڌي ٽي وي ۽ ريڊيو لاءِ ڪيترائي مشهور ۽ مقبول ڊراما لکيا آهن، جن ۾ "سمجهو ته" (1988)، "وجايل ٻار"، "ماءُ"، "حيران"، "خالي گهر"، "خالي ڪاغذ"، "چوڏو"، "سمنڊ جون سرحدون" (1988)، "گهرياتي" (1995) "جانشين" (اردو ۾ 200)، "اشتهاري گهوٽ" (2006). وغيره اهم آهن. سندس اردو سيريل "جانشن" تمام گهڻي مقبوليت حاصل ڪئي جڏهن ته اردو سيريل "انجاني راستي" ۽ ٽيلي فلم "سيتا زينب" تمام گهڻا مقبول ٽيا.

زيب سنڌي جي ڊرامن ۾ خاص ڳالهه اها هوندي آهي ته انهن جا موضوع پرپور سماجي عڪاسي ڪندڙ هوندا آهن. سنڌ جي همعصر مسئلن تي لکندو آهي. هن جي ڊرامي "جانشين" وڏي شهرت ماڻي، جن ۾ سنڌ جي زميندار گهراڻي جي بهترين نموني عڪاسي ڪئي وئي. "اشتهاري گهوٽ" سندس مزاحيه ڊرامو آهي، جڏهن ته "ميران" ۾ هڪ ڪلاسيڪل ڪهاڻي کي ڪنيو ويو آهي.

زيب سنڌي جي ڊرامن جا پلاٽ حقيقت سان پريل موضوعن تي مبني آهن، جن ۾ ننڍڙا ننڍا مسئلا اچي وجن ٿا پر انهن جو تاثر خوبصورت آهي. هن جي ڊرامن جي ڪهاڻين ۾ حقيقت نگاري ۽ منظر نگاري به خوبصورت هوندي آهي. اهڙي طرح زيب سنڌي سنجيده ڊرامن سان گڏوگڏ مزاحيه ڊراما به لکيا آهن.

ماڪن شاهه رضوي (11 نومبر 1960ع)

سنڌ جي نوجوان ليکڪن ۾ ماڪن شاهه رضوي جو به تمام وڏو نالو آهي. هو ڪهاڻيڪار، ڊراما نويس، مضمون نگار ۽ شاعر طور سجاتو وجي ٿو. 1983ع ۾

سندس ڪهاڻين جو پهريون مجموعو "زهر جهڙي زندگي" شايع ٿيو. شاهه صاحب ريڊيو پاڪستان لاءِ 50 کان مٿي ڊراما ۽ 250 کن فيچر لکيا آهن ۽ تي وي لاءِ سنڌي ۽ اردوءَ ڊراما لکي چڪو آهي. سندس ڊراما ۽ ڪهاڻيون سنڌي سماج جو آئينو آهن. هن پنهنجي لکڻين رستي سماج اندر تبديلي جي ڪوشش ڪئي آهي. سندس ڊراما خاص طور تي حقيقت پسندي ۽ ڪردار نگاريءَ جي ڪري بيحد پسند ڪيا ويندا آهن.

سندس اهم ڊرامن ۾ "آس"، "ڪجل پنا نيٽ"، "نصيب"، "پس آئينہ عورت ڪا هي"، "بکري لوگ"، "گوندر وڏا گهاءُ"، "آسرو"،"لهر لهر زندگي"، "آسيس"،"بوبد بود زهر" آهن. سندس سولو پلي "بوبد بود زهر" 1996ع ۾ نشر ٿيو. هي ڊرامو نوجوان شاعر جي ارگرد گهمي ٿو. جنهن ۾ هن سان سندس دوستن ۽ مائٽن جي روين جي عڪاسي ڪئي وئي آهي. هي ڊرامو رومانوي تريجڈي هو. 1996ع ۾ ماڪن شاهه رضوي جو اردو ڊرامو "بکري لوگ" رڪارڊ ٿيو. هن ڊرامي جي رڪارڊنگ نئون ڪوٽ لڳ ٽر ۽ بئراج واري ايراضي جي سنگم تي ٿي. هي ڊرامو هونئن تہ عشقيہ موضوع تي هو. پر هن ۾ سنڌ جي ثقافت کي پڻ پرپور نموني پيش ڪيو ويو. هن ڊرامي ۾ چنيءَ جي رسم کان وٺي مرڻي ۽ پرڻي جون سيئي رسمون شامل هيون. ان کان علاوہ ملهہ، ملاکڙا، ڪکڙن جي ويڑهہ، رڇ ۽ ڪتي جي ڇڃ، ڏاندن جي گوءِ وغيرہ جا ڪيترائي منظر ڏيکاريا ويا. 1998ع ۾ سندس ڊرامو "آسيس" نشر ٿيو. هيءَ سيريل ڪا خاص ڪاميابي ماڻي نہ سگهي هئي.

ڪيهر شوڪت (1952–1999ع)

خوبصورت سوچن ۽ حسين منظر نگاري کي لفظن جي مالا ۾ پوئي سموئي دلڪش جملا ترتيب ڏئي سماج جي عڪاسي کي دلفريب ڪهاڻين جو روپ ڏئي امر ادب تخليق ڪندڙ ڪيهر شوڪت ولد غلام عباس ڪيهر جو جنم دادو شهر ۾ ٿيو.ڪيهر يورپي ۽ روسي ادب جو گهرو مطالعو ڪيو. ان اثر هيٺ هن ڪيترين ئي ڪهاڻيون لکيون جن مان "پل تي وينل نوجوان" (1979) شايع ٿيل هو.

ڪيهر ڪيترين ئي شاهڪار ڪهاڻيون لکيون بعد ۾ ڊرامي جي وڏندڙ

شهرت جي ڪري ٽي وي ڏانهن رخ ڪيائين. سندس شروعاتي ڊراما سندس ڪهاڻين جي ڊرامائي تشڪيل هئا جن ۾ " پل تي وينل هڪ نوجوان کي "گهٽ" (1978) جو نالو ڏنو ۽ "پيلو پنو" کي "ايڪسري" جو ويس پهرايو. ان کانپوءِ "سج گرهڻ"، "رڄ"، "ٻيو شخص"، "اڪيلو ماڻهو"، "بند دروازا" سور جون سؤ صورتون (1982) ۽ ٻيا ڪيترائي ڊراما لکيا آهن.

ڪيهر شوڪت اردو ۾ به ڪيترائي ڊراما لکيا جن ۾ "سورج گرهن"، "چنبيلي کي بيل"، "انتها" (1993)، "جنت"، "درد مندون کا ديس" ۽ "دل وه پي مجبور" وغيره شامل آهن. انهن ڊرامن ۾ سورج گرهن دراصل سنڌي ڊرامي سج گرهڻ جو اردو ترجمو آهي.

سندس ٻين ڊرامن ۾ "رڄ جا مسافر"، "انتها"، "جنون"، "چوند" وغيره به ڪامياب ڊراما هئا. سندس باري ۾ محمد بخش سميجو لکيو آهي ته هي هڪ ارڏو، مضبوط خوش گفتار، سنجيده ۽ بي باڪ ليکڪ هو. هن جو چوڻ هو ته توهان به سنسرشپ ياسين ڪٽ جا مجاز آهيو، جيڪا اها سين سماج جو عڪس رکندڙ نه هجي." (48)

سندس ڊرامن جي خاص ڳالهه خوبصورت سوچون، حسين منظر نگاري دلڪش مڪالما ۽ سنڌي سماج آهن. هن جي ڊرامن ۾ جاگيرداري خلاف نفرت، پيري مريدي کان بيزاري، بيڪار ريتن رسمن کان بغاوت، هارين ۽ پورهتين لاءِ سات ۽ سياسي ۽ فلسفي موضوع شامل آهن.

ڪيهر شوڪت جا اردو توڙي سنڌي ۾ لکيل ڊراما سنڌي سماج جي ماحول جي عڪاسي ڪن ٿا، انهن ڊرامن ۾ هن سنڌ جي ٻرندڙ مسئلن کي پيش ڪيو. هن جا ڪردار سنڌ جا وڏيرا، هاري، پورهيت، ڳوٺاڻا ۽ شهري آهن. هن جاگيرداري، پيري مريدي ۽ بيڪار رسمن خلاف بغاوت ڪئي.

ڪيهر شوڪت پنهنجي همعصر دور جو هڪ ڪامياب ڊرامانگار هو. هن سنڌي ڊرامن ۾ نوان لاڙا ۽ نوان ڪردار متعارف ڪرايا. "لاڙڪاڻو امر شخيصتون" ۾ عبدالستار پٽي لکي ٿو ته "ان وقت اچانڪ ڪيهر شوڪت پوري پاڪستان ۾ شهرت جي بلندين تي پهتو جڏهن هن جو ڊرامو "سورج گرهن" پيش ڪيو ويو. اردو

ڊرامي سورج گرهن بعد شوڪت جو شمار پاڪستان ٽيليويزن جي معروف ليکڪن ۾ ٿيڻ لڳو. ڪهاڻيون جڏهن اردو زبان ۾ پيش ٿيون تہ ڪيس وڌيڪ اتساهہ مليو ۽ هن جي اندر ۾ بند صلاحيتن پنهنجي لاءِ رستا تلاش ڪيا ۽ ڪيهر شوڪت پاڻ، سندس قلم ۽ تخليقون بلندين جي معراج تي پهتيون. سندس اردو ڊراما سيريل "چنبيلي بيل" بہ گهڻو پسند ڪيو ويو. پر هن جي اردو ڊراما سيريل "انتها" وري ڪمال ڪري ڇڏيو. جڏهن ڊرامي انتها جي قسط هلندي هئي تہ شهرن جا روڊ رستا ۽ گوٺن جون گهٽيون خالي ٿي ويندیون هيون".

ڪيهر شوڪت ڊرامي جو بهترين ليکڪ هو. جنهن ڊرامي وسيلي سنڌي سماج جي مسئلن کي پيش ڪري پنهنجو حق نيايو.

رزاق مهر (1954–2002ع)

عبدالرزاق مهر ولد رانجهو خان مهر جو جنم مراد واهڻ لاڙڪاڻي ۾ ٿيو. رزاق مهر ڪهاڻين لکڻ جي شروعات 1974ع کان ڪئي. سندس پهرين ڪهاڻي "ڪرشن هاٿي جي اڳيان" شايع ٿي هئي. سندس ڪهاڻين جا مجموعا "سڪون ڪٿي آهي" ۽ "ڏهندڙ ليگا" شايع ٿيل آهن. سندس ڊرامن جا ڪردار ۽ واقعات هڪئي سان نهڪندڙ هوندا آهن. اهڙي طرح هن جا ڪردار سماجي بي وسي، اڪيلائي جي احساس، پيڙائن وغيرہ جو شڪار هوندا آهن. هن سماج ۾ ڏاڍ، بيبس انسان جي مجبورين ۽ عذابن جو ذڪر پنهنجي ڊرامن ۾ سمايو آهي. درحقيقت سندس ڊراما نگاري جي شروعات استيج سان ٿي ۽ هن "بدحواس هيبڊ ڪلارڪ"، "تي خانداني بي روزگار"، "ايف آءِ آر" ۽ "مولومت وجائي" جهڙا ڪامياب ڊراما لکيا. هن تي وي لاءِ ڪيترائي ڊراما لکيا جن ۾ اڪثر قسطوار شامل آهن. اهڙن ڊرامن ۾ "جياپو"، "وڇوٽيون"، "پاتال"، "زندگي ڏانهن ڦيرو" (1987) "چوٽڪارو"، "راهہ جو پٿر"، "سفر"، "زخم زندگي جا"، "اعتراف"، "ڏرتي ڏٽي" ۽ "دور" پنهنجو مٽ پاڻ آهن. رزاق مهر تو پهريون ٽي وي ڊرامو "زندگيءَ ڏانهن" آهي.

هن پهريون ٽي وي ڊرامو "زندگيءَ ڏانهن" جي نالي سان لکيو. جيڪو 1986ع ۾ پروڊيوسر ذوالفقار نقوي پيش ڪيو. هن سماجي حقيقتن تي ڊراما لکي، سنڌي ٽي

وي ناٽڪ کي نئون موڙ ڏنو. جنهن کانپوءِ گهٽن ليکن سماجي مسئلن تي قلم کنيو. هونئن ته رزاق پنهنجي سمورن ڊرامن ۾ نج عوامي مسئلن کي بحث هيٺ آندو آهي.

جياپو: رزاق مهر سنڌ جي هر سماجي مسئلي تي لکيو آهي. سندس سيريل "جياپو" 1991ع ۾ نشر ٿيو. هن ڊرامي سڄي سنڌ کي حيران ڪري ڇڏيو. ان ۾ وڏيرن طرفان قائم ڪيل خانگي جيلن جي چرڪائيندڙ حقيقت کي پڌرو ڪيو ويو آهي. جڏهن "جياپو" تي وي‌ءَ تان نشر ٿيندو هو ته ماڻهن جا انبوهه دڪانن ۽ هوٽلن جي ٻاهران بہ ڊرامو ڏسڻ لاءِ بيهجي ويندا هئا ۽ سنڌ جي وڏيرڪي ڏاڍ ۽ ظلم خلاف روڍن تي نعرا هڻڻ لڳندا هئا. سندس لکيل ان ڊرامي سنڌي سماج ۾ هڪ تبديلي آندي ۽ ان کان پوءِ سنڌ ۾ جبري پورهئي ۽ خانگي جيلن جي خلاف جدوجهد شروع ٿي. سنڌ جي ڪيترن ئي علاقن ۾ پوليس خانگي جيلن تي ڇاپا هڻي جبري پورهيو ڪندڙ هاري آزاد ڪرايا. سندس مڪالمن ۾ انسانن جو درد هو. هن وڏيرڪي سماج جا اهڙا ته چوڏا لاٽا، جو تنهن دور ۾ وڏيرن ان ڊرامي سخت اعتراض واريندي پريس ڪانفرنسون ڪيون. اها سندس پورهئي جي مڃتا هئي

وچوٽيون :سندس ٻي مشهور سيريل "وچوٽيون" 1994ع ۾ ٽيليڪاسٽ ٿي. هن ۾ زندگي سان ملندڙ جلندڙ ڪهاڻي ڏيکاري ويئي آهي ته هڪ شڪي مزاج شخص پنهنجي نوڪري ڪندڙ زال تي شڪ ڪري ٿو. نتيجا هو زال کي پريشان ڪري ٿو ۽ خود بہ اضطراب مان گذري ٿو.

پاتال :سندس ٽئين ڊراما سيريل "پاتال" 1996ع ۾ هلائي ويئي. هن ڊرامي ۾ هيروئن ڪلچر ۽ وياج خوري جهڙن سماجي مسئلن کي لکي سماج اندر زهر ڦهلائيندڙ ڪردارن کي رسوا ڪيو ويو.

نبيرو: اهڙي طرح سندس اهم سيريل "نبيرو" ۾ هن سنڌ جي تعليم جهڙي مسئلي تي قلم کنيو. هن ڊرامي ذريعي ڏيکاريو ويو ته ڪيئن سنڌ جا استاد، جاگيردار ۽ ڪامورا هڪ رٿابنديءَ سان سنڌ جي تعليم کي تباهه ڪري رهيا آهن.

اعتراف :سندس سولو پلي "اعتراف" 1996ع ۾ نشر ٿيو. هن ڊرامي جي ڪهاڻي هڪ شاعر جي اردگرد گهمي ٿي. جيڪو گورنمينٽ جي ڪنهن سني پوسٽ تي

فائز آهي. هن ڊرامي جو هيرو ان غلط فهميءَ جو شڪار آهي تہ ان عورت جو خون ڪيو آهي. جنهن کي هو دل جي گهراين سان چاهي ٿو. ان چوڪريءَ هن جي ڪري خودڪشي ڪئي هئي. ان ذهني الجهن جي ڪري شاعر ذهني مريض ٿي پوي ٿو.

رزاق مهر لاءِ عزيز ڪنگراڻي لکيو آهي تہ "رزاق مهر پنهنجي ٿهيءَ جو برجستو ۽ ساڃاهہ وند ڪهاڻيڪار ۽ ڊرامانگار هو. هن پنهنجي تخليقي صلاحيتن ۽ محنت کي ڪم آڻيندي سنڌي ادب کي ڪيتريون ئي شاندار ڪهاڻيون ڏنيون. بهترين استيج ڊراما ۽ ٽي وي ڊراما لکيا، وٽس سماج ۽ قوم لاءِ سڪ ۽ محبت جو سمنڊ موجون هنيون. رزاق مهر ڪميٽيد ۽ باشعور ليکڪ هو. سندس لکڻين ۾ ڪمٽمينٽ جو عنصر سانوڻي ۾ وهندڙ گاج جيان چوليون هڻندي، وهندي ۽ جهلڪندي نظر ايندو هيو. جنهن بہ موضوع تي لکيائين پوري گرفت ۽ فنڪارانہ صلاحيتون ڪتب آندائين. سندس تخليقن ۾ انهن جي موضوعن تي هڪ الڳ اپياس جي ضرورت آهي. سندس ڪهاڻين ۽ ڊرامن جا ڪردار سماج ۾ جيئرا، جاڳندا ڪردار ۽ چهرا چرندي ڦرندا نظرايندڙ آهن."[49]

محمود مغل (27 نومبر 1961ع)

ڊاڪٽر محمود الحسن جو جنم سيوهڻ شريف ۾ ٿيو هو. پاڻ انهن سنڌي نوجوان اديبن مان هڪ آهي جن ٿوري عرصي ۾ ڪمپيئر، ڪهاڻيڪار، ناول نگار ۽ ڊرامانويسي ۽ ڪالم نويسي ۾ پنهنجو نالو ڪڍيو آهي. محمود مغل لکڻ جي شروعات ڪهاڻين سان ڪئي. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيل آهن.

محمود مغل جون ڪهاڻيون، ڊراما ۽ ناول معاشرتي مسئلن تي ڏاڍي خوبصورتي سان لکيل آهن. هن جي لکڻين ۾ هڪ خوبي اها بہ آهي تہ اهي اسان جي پنهنجي ماحول جي عڪاسي ڪن ٿيون. سندس لکڻيون فن ۽ فڪر جو حسين سنگم آهن.

محمود مغل جي، ڊرامن ۾ رومانس وڌيڪ اثرائتي ۽ خوبصورت نموني ڏيکاريل آهي. هو محبتن جي دنيا ۾ گم ٿي وڃي ٿو. جتان سندس ڪردار واپس موٽڻ ئي نٿا چاهين. محمود مغل ٽي وي لاءِ ڪيترائي سنڌي ۽ اردو ڊراما لکيا آهن، جن ۾ "آئيڊيل"، "زندگي جو زهر"، "خالي گهر"، "خوشبو"، "وجايل منزلون"،

"موتي آءُ"، "خالي هٿ"، "رشتو"، "اڻ ڏٺل موسم"، "هڪڙي ملندي آهي زندگي"، "بخشش"، "جاتل اڻ جاتل"، "لهندڙ سج وڏندڙ پاڇا"، "هڪ خوشي جو سوال"، "آس نراس جي وچ ۾"، "ٽٽل وجود جو ميلاپ" شامل آهن. جڏهن ته اردو زبان ۾ "روش" (1993)، "نوري جام تماچي" (1996)، "يادين" (1998)، "سمجهوتہ" (2001)، "دل اسي چاهتا هي"، "کلونا"، "ادهورا پن"، "تيري آجاني سي"، "رشتي ناتي"، "انگاري" ۽ ٻيا ڪيترائي ڊراما شامل آهن.

محمود مغل جي ڊرامن ۾ سماجي مسئلا، جهڙوڪ شادي جي ڏي وٺ جو مسئلو، پسند جي شادي جو مسئلو، سماجي ڪشمڪش، خود غرضي، بک ۽ بيروزگاري، تعليمي ادارن ۾ سياست ۽ تعليمي فقدان جو مسئلو وغيره پيش ٿيل هوندا آهن.

محمود مغل ڪيترائي سيريل ۽ لکيا آهن ته سولوپليز ۽. هن جا اڪثر ڊراما شهري ماحول جي پسمنظر ۾ هوندا آهن. هن جي ڊرامن جي هڪ خوبي اها ۽ آهي ته انهن ۾ ننڍا ننڍا، ماحول سان مطابقت رکندڙ ڊائلاگ هوندا آهن. سندس باري ۾ محمد بخش سميجي لکيو آهي ته "محمود مغل پهريون ڊرامو "آئيڊيل" 1982ع ۾ لکيو هو، جڏهن اڃا پاڻ ميڊيڪل ڪاليج ۾ پڙهندو هو. جڏهن محمود مغل جو اهو پهريون ڊرامو نشر ٿيو هو ته ڏاڍو زور دار طريقي سان اهو احساس ٿيو ته هڪ ٻيو سنڌي نوجوان پنهنجي صلاحيت جي زور تي سنڌي ڊراما لکڻ وارن جي فهرست ۾ پاڻ کي شامل ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو آهي."[50]

محمود مغل جي ڪيترن ئي ڊرامن کي پي ٽي وي تان ايوارڊ ڏنا ويا پر سندس ڊرامو "آس ۽ نراس جي وچ ۾" بهترين ڊرامو هو. هن ڊرامي ۾ هڪ استيج ڊراما فنڪار جي زندگي کي بنياد بنائي لکيو ويو هو، جيڪو استيج تي اداڪاري ڪندي دل جو دور پوڻ سبب گذاري وڃي ٿو ۽ ڏسندڙ سمجهن ٿا ته فنڪار تمام سٺي اداڪاري ڪئي، پر معلوم ٿئي ٿو ته اهو ڊرامو نه هو بلڪ سچ پچ گذاري ويو آهي. ان ڊرامي جو مرڪزي اداڪار مرحوم يوسف هو. "لهندڙ سج وڏندڙ پاڇا" سندس هڪ شاهڪار ڊرامو هو. هن ڊرامي ۾ انساني جذبن جهڙوڪ محبت، نفرت، چڱايون، مدايون ۽ رشتن جو سچايون قلمبند ڪيون ويون آهن.

اهڙي طرح رومانوي فضا سندس ڊرامن ۾ غالب نظر ايندي آهي. سندس ڊرامن ۾ هلڪا ڦلڪا مڪالما ۽ مضبوط ڪردار نگاري هن جي ڪاميابي جو راز آهن. مطلب ته نئين ٿهي جي اديبن ۾ محمود مغل پنهنجو ڪردار هر لحاظ کان بهترين نموني ملهايو آهي.

محمد عثمان ميمڻ (1اپريل 1952ع)

محمد عثمان ميمڻ جو جنم دادو شهر ۾ ورتو. محمد عثمان ميمڻ محقق ڊرامانويس ۽ شاعر آهي. سنڌ جي ڪجهه ناٽڪ منڊلين سان به منسلڪ رهيو آهي ۽ استيج تي سندس خدمتون اهم آهن. هن "سنڌ جي قديم آثارن جي ڊائريڪٽري" ۽ "سنگيت سنسار" (ميوزڪ) نالي سان به ڪتاب پڻ مرتب ڪيا آهن. هو سنڌي هولي اختياريءَ جي انسائيڪلو پيڊيا اسڪيم جو سربراهه رهيو آهي.

محمد عثمان ميمڻ ڊرامي لکڻ جي شروعات 1975ع کان ڪئي. سندس پهريون ڊرامو 'پسي ڳاڙها گل' آهي ۽ ٻيو ڊرامو 'چريو' آهي. اهڙيءَ طرح هن وقت تائين سندس 30 کن ڊراما پي. ٽي. وي تي نشر ٿي چڪا آهن، جڏهن ڪي. ٽي. اين ۽ سنڌ ٽي. وي پنهنجي نشريات شروع ڪئي ته 2005ع کان هن اتي لکڻ شروع ڪيو. سندس ڊرامو 'پاٽيءَ مٽي جهوپڙا' مشهور ٿيو. جيڪو ڪي. ٽي. اين طرفان منان عباسيءَ جي ڊائريڪشن ۾ منچر جي پسمنظر ۾ رڪارڊ ٿيو. جيڪو ٽيم توڙي هوليءَ جي لحاظ کان ڪي. ٽي. اين جي مڪ سيريل ۾ شمار ٿئي ٿو. ان کان سواءِ هن ڪي. ٽي. اين ٽي 'حوا'، 'آئينو' نالي سيريل، 'غريب آباد جي عذرا ۽ شمي' ۽ ڪيترائي فائيو ڊيز لکيا آهن. سندس 80 قسطن تي مشتمل سيريل روپ راڻي جيڪا سنڌ جي محبتي ڪردار سونيتي ۽ ان مير باغي تي آهي جنهن ڪلهوڙن جو پويون دور ۽ ميرن جو شروعاتي دور ڏيکاريل آهي. هن سنڌ ٽي. وي۽ لاءِ به ڪافي لکيو آهي، جن ۾ گهٽو ڪري سيريل ۽ فائيو ڊيز آهن. سيريل ۾ وارث ، شانتي ۽ دشمن سندس بهترين سيريل ۾ شمار ڪيون وڃن ٿيون. فائيو ڊيز ۾ سندس ڊرامو 'اڄ جي نوران' گهٽو پسند ڪيو ويو. انهن ڊرامن کي مشهور هدايتڪار منظور دانش جي ڊائريڪريڪشن ۾ رڪارڊ ڪيو ويو.

"عثمان ميمڻ جو 2014ع ۾ سنڌ ٽي. وي تان ڊرامو 'دشمن' نشر ٿيو.

جنهن جو ڊائريڪٽر منظور دانش هو. ڊرامون دعا 91 قسطون ۾ 2016 ۾ هلي چڪو آهي. سندس هڪ ڊرامو 'جيون ڪتا' مهراڻ ٽي. وي 2009 ع تان نشر ٿيو. محمد عثمان ميمڻ جون سنڌي ڊرامي کي هٿي ڏيارڻ ۾ ڪيترين ئي اڻ ٽڪ محنتون آهن هن سنڌي ڊرامي کي ڪيترائي نوان موڙ ۽ نوان لاڙا ڏئي سنڌي ڊرامي ۾ پنهنجي هڪ علحده سڃاڻپ ٺاهي ورتي آهي. سنڌي ڊرامن ۾ هميشہ ٻوليءَ جو ڪو خيال ناهي رکيو ويندو پر هڪ سنڌي ڊرامي ۾ وڌ کان وڌ ٻوليءَ ۽ اسلوب طرف ڌيان ڏيندو آهي. اهو ئي سبب آهي جو سندس ٽيل ڊراما گهرن ۾ پڻ ڏنا ۽ ساراهيا وڃن ٿا. سندس ڊرامن جا پلاٽ سياسي، سماجي ۽ کهرو مسئلا هجن ٿا. هن جي هميشہ اها ڪوشش رهي آهي تہ سنڌي ڊرامي کي قبيلائي دهشتگردي ۽ هٿيار ڪلچر کان ٻاهر ڪڍي سگهي پر ڏهڻ ۾ قاتل ان سماج کي ان گند مان ٻاهر ڪڍڻ ڪافي ڏکيو مرحلو آهي. جنهن لاءِ هو هميشہ ڪوشان رهي ٿو." [51]

محمد عثمان ميمڻ ستر، اسي واري ڏهاڪي ۾ دادو شهر ۾ ٽيندڙ ناٽڪ منڊلن ۽ اسٽيج ڊرامن کي هٿي ڏيارڻ لاءِ پرپور ڪردار ادا ڪيو ۽ ڪيترن اسٽيج ڊرامن ۽ ناٽڪ منڊلن جون ڪهاڻيون پڻ لکيائين.

رحمت الله ماجوڻي (25 مارچ 1957 ع)

رحمت الله ماجوڻي جو تعلق چوهڙ جمالي ضلعي ٺٽي سان آهي. سندس شمار نالي وارن ڊراما نويسن ۽ ڪهاڻيڪارن ۾ ٽيندو آهي. رحمت الله سنڌي سماج جي عڪاسي ڪرڻ سان گڏوگڏ معاشري جا بہ جيئرا جاڳندا ڪردار پيش ڪيا آهن، جيڪي اسان وٽ باعزت شهري آهن يا آس پاس ۾ نظر اچن ٿا. سندس ڪردار سماجي حقيقت نگاري کي پيش ڪندا آهن. رحمت الله ماجوڻي امر جليل وانگر پنهنجي ڊرامن ۾ طنز ۽ مزاح وارو انداز اپنائي ٿو پنهنجي ڪهاڻين لاءِ خود چوي ٿو تہ "منهنجون ڪهاڻيون گهڻو ڪري واقعاتي ئي هونديون آهن، انهيءَ ڪري اهي ڪردار سچا ۽ حقيقي هوندا آهن."

رحمت الله ماجوڻي ٽي وي جو بہ ڪامياب ڊراما نويس آهي. سندس ڪيترائي اردو ۽ سنڌي ڊراما نشر ٿي چڪا آهن، جن ۾ "سسرال"، "دولاب"، "مشاهدو محبوبن جو"، "تلخيون"، "قربتون"(سيريل) ، "موڪلاڻي" ، " دروازو" ، "

تتل تارون"، "راندیکو"، " جاجڪ"، "امانت"، "بي رنگ موسم" ، " وڏو ماڻهو"، " رشتن جي رڙ ۾ " ۽ ٻيا ڪيترائي بهترين ڊراما لکيا آهن. جن کي عوام جي پرپور موٽ ملي آهي.

سندس ڊراما مزاحيہ، سماجي، معاشي ۽ ملڪي سياسي حالتن جي ٻہ عڪاسي ڪندڙ هوندا آهن. هن جا ڪردار سچا ۽ عام رواجي زندگي مان چونڊيل هوندا آهن. ننڍا ننڍا ڊائلاگ، بهترين منظرڪشي، سندس مزاحيہ ڪاميابيءَ جو راز آهن.

"قربتون" سيريل جو پروڊيوسر بادل جمالي هو، هي ڊرامو 1996ع ۾ نشر ٿيو. هي ڊرامو سنڌ جي شهري ۽ ڀهراڙين جي ترجماني ڪري ٿو. ڪردار ساڻيا آهن، جن جو شهر ۽ ڳوٺ، ٻنهي سان واسطو آهي.

رحمت الله ماجوني جا سيئي ڊراما سندس ذات جي چوڌاري ڦرن ٿا. هن ڪاوش ۾ پنهنجي ڪردارن جي رازن تان تالو کولينديو لکيو ٿہ هن جا ڊراما ٻہ هن جي ذات جو حصو آهن. سندس چوڻ آهي ٿہ "سسرال ڊرامي ۾ ٺارو خان جو ڪردار هن جي ڳوناڻي احمد ملاح جو آهي. "دولاب" ڊرامو هن پنهنجي برسات اخبار جي سب ايڊيٽري دوران ٽيل ڏيادتين تي لکيو. سيريل "قربتون" ۾ هن شمشيرالحيدري جو ڪردار پيش ڪيو. " اهڙي طرح هن جا ڊراما autobiographical آهن. هن جا اڪثر ڊراما ڪامياب ٿيا آهن، ڇو جو هو سچن ڪردارن کي حقيقت نگاري جو روپ ڏئي، سنڌي سماج جي عڪاسي ڪري ٿو.

حفيظ ڪنپر (27 جولاءِ 1964ع)

حفيظ ڪنپر جو جنم ميرپور خاص جي تعلقي غلام محمد جي ڳوٺ عرس ڪالرو ۾ ٿيو. حفيظ ڪنپر ڪهاڻيڪار ۽ ڊراما نگار طور پاڻ کي مڃرايو آهي. ٿي وي تي سندس ڪيترائي بهترين ڊراما نشر ٿي چڪا آهن. جن ۾ سنڌي ثقافتي رسمن تي مشتمل سيريل "هٿين گل ميندي"، "مور اڏاڻا مور"، "منزلون ۽ مسافر"، "گهر ٻي گهر"، "وڃ"، "فرادي فرادي"، جڏهن ٿہ سولو پليز ۾، "پاس نہ پاس" ۽ ٻيا ڪيترائي ڊراما لکيا آهن. هن معاشرتي مسئلن تي ڪيترائي سنجيده، طنزيہ ۽ مزاحيہ ڊراما ٻہ لکيا آهن. هن وٽ ثقافتي رنگ سان گڏوگڏ شهري سماج ۾ ذات

پات جوعڪس بہ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. حفيظ جون لکڻيون خاندان، ذات پات ۽ پاڙي پتي جي گردگھمنديون آھن.

حفيظ ڪنير ٿر جي پسمنظر ۾ بہ ڪيترائي ڊراما لکيا آھن. ھن محمد اسماعيل عرساڻيءَ جي ڊرامي "بدنصيب ٿري" کي نئين گيٽ اپ سان پيش ڪيو. ان کان علاوہ ھن جي ڊرامن ۾ ھر قسم جا ڪردار نظر ايندا، جيڪي پنھنجي ذات، سوچ ۽ فطرت مطابق ھوندا آھن. حفيظ جي ڊرامن جي وڏي خوبي اھا آھي تہ ھن جا ڊراما سنڌي سماج جي سچي عڪاسي ڪن ٿا. ھو نندن نندن مسئلن کي ڊرامن جا موضوع بڻائي ٿو. ھن جي ڊرامن ۾ طنز ۽ مزاح جو بہ تمام سٺو سنگم ھوندو آھي. اھو ئي سبب آھي جو ھن ڪيترائي مزاحيہ ڊراما بہ لکيا آھن. "فرادي فرادي" نالي سندس ڪامياب ڪاميڊي سيريل آھي.

منظور ڪوھيار (2 جون 1955ع)

منظور ڪوھيار جو پورو نالو منظور حسين بڙدي آھي. سندس جنم لاڙڪاڻي شھر ۾ ٿيو. ھو ڪيترن ئي سنين کان ڪاڻين ۽ ڊرامن جو ليکڪ آھي.

سندس ڊرامن جي خاص ڳالھہ اھا ھوندي آھي تہ انھن ۾ سنڌ جي ٻھراڙين جا نج مسئلا، جيڪي ھمعصر چئي سگھجن ٿا. جھڙوڪ ڪاروڪاري، ڏاڙيل ڪلچر، وڏيرن جا ڪلور، ۽ ٻيا گھريلو مسئلا انھن کي اڇوتي انداز ۾ پيش ڪندو آھي. سندس اسٽيج ڊرامن ۾ "جنرل شاھہ بھارو"، "جھڪ"، "آواز" ۽ "رسمن جي انگاس تي" اھم آھن. جڏھن تہ ٽي وي ڊرامن ۾ "ڪارا ڪڪر"، "وفائون منتظر آھن"، "سياست"، "روشن"، "رواج" ۽ "ٽينشن" مشھور آھن

سندس ڊرامو "روش" 2006 ۾ ڪي ٽي اين تان پيش ٿيو. ھن ڊرامي جي خاص ڳالھہ اھا ھئي تہ ھن ڊرامي ۾ ھندو معاشري کي پيش ڪيو ويو.

ڪنول پبليڪيشن قمبر پاران منظور ڪوھيار جي ناٽڪن جو مجموعو 'راج ڪرتھہ'(King Maker) 2013ع ۾ شايع ڪيو آھي، جنھن ۾ سندس چار آرٽ ڊراما:1. پريميڪا، 2. بادشاھہ سلامت، 3. فرنگي ۽ 4. شاھہ بھارو، شامل آھن. منظور ڪوھيار جو لکيل ڊرامو'بادشاھہ سلامت' بہ سنسڪرت ڊرامي جي انداز ۾ لکيل آھي، جنھن جي شروعات سوتر ڌار (راوي يا اسٽيج مئنيجر) جي آواز ۾

ٿئي ٿي. هن ڊرامي جي کهاڻي اڳوڻي زماني جي بادشاهن جي عياشين، بد کرادري، جنگي جنون، رعيت تي ظلم، حرمن جو تعداد وڌائڻ، ماڻهن جي کَلَ لاهي شاهي خزانو پرڻ، مولوين جي چاپلوسي، رعيت ۽ وفادران جي بيزاريءَ تي مبني آهي. هي ڊراموتاريخي حوالي سان هڪ تجزيو آهي.

سندس ڊرامو،'فرنگي' ۾ برصغير ۾ انگريزن جي سامراجي دور جو هڪ بهترين تجزيو آهي. جنهن ۾ اجوکن حاکمن جي وڏڙن جا کارناما نهايت طنزيه ۽ مزاحيه انداز ۾ ٻڌايل آهن.

"هن مجموعي جو چوٿون ۽ آخري ڊراموُشاهه بهارو' هڪ امر ويرکٿائي (سورهيه ناٽک) آهي. جنهن ۾ کلهوڙن جي دور جي عظيم سپاهه سالار 'شاهه بهارو' جي ٻاهرين حملي آورن سان ٽيل جنگ جو ذکر کيل آهي. شاهه بهاري جي سورهيائي ۽ هن جي ويڙهه جو ذکر اسان جي لوڪ ادب ۾ ته ضرور آهي، پر ڊرامي جي حوالي سان پهريون پيرو منظور کوهيار ان کردار کي کنيو آهي. ان ۾ نه صرف شاه بهاري ۽ ٻين تاريخي کردارن کي اهميت سان پيش کيو ويو آهي، پر انهن عام ماڻهن جي کردارن کي به آندو ويو آهي، جيکي قومي ٻڌي، اتفاق ۽ اتحاد جي علامت آهن. هن سنڌ جي اهڙن کردارن کي به عيان کيو آهي، جيکي پاڙي، بزدل ۽ افواهن تي هلندڙ آهن".[52]

منظور کوهيار جي ڊرامن جا کتاب "ماهتاب" (سانگ ناٽک) ۽ "گام جي عزت" (سماجي ناٽک) پڻ کتابي صورت ۾ شايع ٿيل آهن.

عزيز کنگراڻي (4 جنوري 1958ع)

عزيز الله ولد سومار خان کنگراڻي جو جنم ڳوٺ حاجي کنگراڻي تعلقي "جوهي" ضلعي دادو ۾ ٿيو. هو نئين ٽهي جو باصلاحيت اديب آهي. هن ڊرامن، کهاڻين، تاريخي ۽ تحقيقي کم ۾ تمام سنو نالو کڀيو آهي. سندس جا کيترائي کتاب شايع ٿي چکا آهن. عزيز الله کنگراڻي جاکيترائي ڊراما ٽي وي تان نشر ٿي چکا آهن. جن ۾ ڳوٺن جي برندڙ مسئلن جي نشاندهي ٿيل هوندي آهي. عزيز کنگراڻيءَ سنڌ جي ڳوناڻي پسمنظر ۾ ڊراما لکيا آهن، سندس کردار، ماحول، مسئلا سيئي ڳوناڻا آهن. هو سنڌ جي ٻهراڙين جي نج مسئلن جي

اپتار ڪري ٿو.

عزيز ڪنگراڻي جو تعلق سنڌ جي ڪاڇي واري علاقي سان آهي، جتي ڪڌهن ڪڌهن پاڻي سوالیہ نشان بڻجي پوندو آهي. سندس ڊرامو "وسڪاري ڪانپوءِ" هڪ بهترين ڊرامو آهي، جنهن ۾ ليڪڪ پنهنجي علاقي جي حالتن جي عڪاسي ڪئي آهي. عزيز ڪنگراڻي سنڌ جي ريتن رسمن ۽ ثقافتي ورثي کي به ڊرامن ۾ متعارف ڪرائڻ جي لحاظ کان ڪامياب ڊراما نگار آهي. هن سنڌ جي معاشرتي حالتن کي خاص طور تي ترجيح ڏني آهي. جاگيرداري، زميندارياڻي، پيري مريدي ، پورهيت، هاري، قومي ۽ سماجي مسئلا هن جي ڊرامن جو جابجا موضوع هوندا آهن.

عزيز ڪنگراڻيءَ جي ٻين ڊرامن ۾ "سڪيءَ تي سمنڊ" ، " پنجوڙ"، " اولڙا ۽ عڪس"، " وسڪاري ڪانپوءِ"، " روشن راهہ"، " سمنڊ تي لڪيرون"، " ڪونج" (سيريل)، " شفق"، " زندگيءَ جو امر گيت"،"ڇوٽڪارو" (سيريل)، "ڪنارو" (سيريل)، "وفائن ڪانپوءِ" ۽ ٻيا ڊراما شامل آهن.

حيات شاهہ (1947_2020ع)

حيات علي شاهہ بخاري جي پيدائش ڳوٺ هٽڙي ،حيدرآباد ۾ ٿي. حيات شاهہ پنهنجي زندگي جا ڪيترائي ورهيہ اليڪترانڪ ۽ پرنٽ ميڊيا کي ڏنا آهن.سندس ڪيريئر جو آغاز 1967 ع کان ٽيو ۽ ريڊيو پاڪستان تي هڪ آرٽسٽ طور ڪم ڪيو.حيات علي شاهہ ڪيترائي ريڊيو ۽ ٽي وي تي ڊراما لکيا آهن. جنهن ۾ پي ٽي وي لاءِ" خواب ۽ خواهشون"، سولو پليز ۽ سنڌ ٽي. وي لاءِ پڻ ڊراما لکيا آهن، تن مان " چنڊ گرهڻ"، " خواب ۽ خواهشون" اهم آهن. پاڻ نہ فقط سنجيده ڊرامہ لکيائون پر مزاحيہ بہ لکيا آهن. مهراڻ ٽي وي لاءِ پڻ مزاحيہ ڊراما لکيا آهن. انهن ڊرامن مان "نواب سراج دولها"، "ٽيپو سلطان" ۽ ٻيا تاريخي ڊراما ڏاڍا مقبول ٿيا.

احمد علي چانڊيو(14 جولاءِ 1952ع)

احمد علي ولد نواب خان چانڊئي جو جنم ڳوٺ چاچڙي، تعلقو ميرو خان ضلعي شهداد ڪوٽ ائٽ قمبر ۾ ٿيو. چانڊيو صاحب نہ صرف ڊراما نويس آهي پر هڪ سنو شاعر ۽ کهاڙيڪار بہ آهي. احمد علي چانڊئي پنهنجي دوست محمد

علي وفا سان گڏ 1978ع ۾ مهراڻ آرٽ ڪلب، شهداد ڪوٽ برپا ڪيو. هن پليٽ فارم تان احمد علي چانڊئي ڪيترائي اسٽيج ڊراما لکيا، جن ۾ "قرض ۽ پيار" (1978)، "قربائتو قاتل" (1978)، "منهنجو مهمان" (1979)، "اباڻڪيون راتيون" (1979)، "ڪنول" (1980) "موت" (1980)، "زندگي هڪ ناٽڪ"، سنڌي لوڪ ادب جا چار ناٽڪ "دودو چنيسر"،"سورٺ راءِ ڏياچ" ، "ديس ڏياڻي" ۽ "ڏکي ۽ ڏونگر۾" وغيره اهم آهن

احمد علي چانڊئي جا ڊراما هر موضوع جي ترجماني ۽ هر طبقي جي عڪاسي ڪن ٿا. انهن ڊرامن ۾ پيار به آهي ته تڪرار به آهي. سماجيات به آهي ته معاشيات به آهي.

فاروق سولنگي (1947_2009ع)

فاروق سولنگي دادو شهر ۾ جنم ورتو.هن لکڻ جي شروعات 1974ع کان ڪئي، سندس پهرين ڪهاڻي 1974ع ۾ حيدرآباد مان نڪرندڙ ادبي رسالي "سهڻي" ۾ شايع ٿي. ان کانپوءِ 1980ع تائين هن مسلسل ۽ تمام سٺو لکيو. پي ٽي وي سميت مختلف خانگي ٽي وي چينلن تي سندس لکيل ڪيترائي ڊراما ٽيليڪاسٽ ٿيا. "گامون سچار" جون 26 قسطون ٽيليڪاسٽ ٿيو. پوءِ هن اردو ڊراما به لکيا. اردو ڊراما سيريل "بيچاره" جون 12 ۽ "دنيا ديواني" سيريل جون 9 قسطون پي ٽي وي تان ٽيليڪاسٽ ٿيون ان کان علاوه هن ڪيترائي سولو پلي به لکيا. سندس ڪهاڻين جو پهريون مجموعو "سرد هوائون" سال 2000ع ۾ ڇپيو. سندس ناول "وکريل ماڻهو" پڻ ڇپجي منظرعام تي آيو.

راز شر (1 جنوري 1966ع)

علي راز شر جو جنم تعلقي ناري ضلعي خيرپور جي هڪ ننڍڙي ڳوٺ حاجي غلام علي شر ۾ ٿيو. راز شر جي ادبي سجاڻپ گهڻ رخي آهي. هو ڪهاڻيڪار، ڊراما نويس، مضمون نگار، محقق، مترجم، ۽ نقاد آهي. هن وقت سنڌي ادب جي پروفيسر طور تي ڪراچي جي ڪالیجن ۾ خدمتون سرانجام ڏئي رهيو آهي. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. سندس ٽي وي تان نشر ٿيل ڊرامن

۾ "مورجا پر" (2003ع)، "لڙڪ ۽ مرڪ" (2003) ۽ "نوري" (2005)، "گل ڇنو گرنار جو"، "ڪيمو فلاج خاص اهميت رکن ٿا.

راز شر بنيادي طور تي ڪهاڻيڪار آهي. شايد فڪر معاش ڪيس ڊرامن ڏانهن وٺي آيو هجي. راز پنهنجي ڪهاڻين وانگر ڊرامن ۾ به رومانوي پهلوءَ کي وڌيڪ اجاگر ڪيو آهي. سندس پهريون ڊرامو "مورجا پر" ناٽڪ منڊلي" (سيريز)، "جمال الدين ٽيلرز"، آهي، جيڪو پي ٽي وي تان منظور مگسي پيش ڪيو. سندس رومانوي تاريخي ڊرامو "نوري جام تماچي" 2005ع ۾ پي ٽي وي تان پيش ٿيو. ان سيريل ۾ راز شر سمن جي دور جي سنڌ جي جاگرافيائي، سياسي، ثقافتي ۽ معاشي تاريخ کي اجاگر ڪيو آهي. راز شر جو تعلق جيتوڻيڪ اتر سنڌ سان آهي پر هن نٽي جي ٻولي ۽ لهجي کي نوري جام تماچي سيريل ۾ خوب نيايو آهي. راز شر جي پي ٽي وي لاءِ هڪ ٻي تاريخي سيريل "سورٺ" لکي، جيڪا پٽ نواب مهدي پيش ڪئي. هن ڊرامي ۾ سورٺ راءِ ڏياچ جي تاريخي داستان کي ڏاڍي خوبصورت انداز ۾ پيش ڪيو ويو آهي. سندس هڪ ٻي سيريل پچتاءُ لکي اٿس، جيڪا 30 قسطن مشتمل آهي. هن سيريل ۾ راز شر سنڌ جي قومي تحريڪ کي چگي طرح وائکو ڪيو آهي. NGOs جي ڪردار تي به پرپور نموني قلم کنيو اٿس. راز شر هڪ سنجيده ڊراما نگار آهي. پنهنجي ڊرامن ۾ هن سنڌ ۽ سنڌيت کي وڌيڪ اهميت ڏني آهي. سندس ٻين ڊرامن ۾ "ڪيو فلن ۾" "فريب" (اردو) ۽ "الفاظ کا پهناوا" اهم آهن. راز شر جا ڊراما واقعات نگاري ۽ مڪالما وڏي اهيمت رکن ٿا.

ايوب گاد (1 ڪتوبر 1960ع)

ايوب گاد جو جنم لاڙڪاڻي ۾ ٿيو. هو سنڌي ادب ۾ ايم اي آهي ۽ هن وقت لاڙڪاڻي ۾ ڊرائنگ ٽيچر طور ڪم ڪري رهيو آهي. ايوب گاد سٺو شاعر، ڪهاڻيڪار ۽ ڊرامانويس آهي. سندس ڪتابن ۾ "پيار جي چانو ۾" (شاعري)، "راحتہ العاشقين"، "جنهن سان پسچي پرين کي" ۽ "وک الٽي ڏار" شامل آهن.

ايوب گاد ٽي وي پروگرامن سان به وابستہ آهي، هن نہ صرف ڪيترائي ڊراما لکيا آهن پر پروڊيوس به ڪيا آهن. سندس ڊرامن ۾ "پرچاءُ" (1996) "عيوضو"

(1996)، "تنهنجي خوشيءَ خاطر" (2001) ۽ "مون ۾ آهين تون" (2003) پي ٽي وي لاءِ لکيل آهن. جڏهن ته ڪي ٽي اين لاءِ "انتظار گاهه" (2003) ۽ "اوجاڳيل اکين خواب" (2004) اهم آهن.

تنهنجي خوشي خاطر: هن ڊرامي ڪي بيدل مسرور پيش ڪيو. هن ڊرامي ۾ اهو ڏيکاريو ويو ته ميول شاهه خانداني ملڪيت بچائڻ لاءِ پيٽ جو حق بخشرائي چڏي ٿو ۽ هوءَ انتقامي طور تي ميول شاهه جي ڏيءُ جو به حق بخشرائڻ چاهي ٿي. بهرحال هو اڳتي هلي پنهنجي غلطيءَ جو احساس ڪري ٿو. هي ڊرامو سنڌي سماج جي هڪ بري رسم جي عڪاسي ڪري ٿو.

ايوب گاد هڪ پروفيشنل ڊراما نگار آهي، هن سنڌ جي ٻرندڙن مسئلن تي ڊراما لکيا آهن، ان کان علاوه هن ڪيترين ئي سنڌي فلمن جون ڪهاڻيون پڻ لکيون آهن، جن ۾ "بيوس" (1982)، "مهربان" (1983)، "مس 88" (1988) "دلاور خان" (1989) ۽ "ناسور" (1992) اهم آهن.

اختر رند (4 فيبروري، 1966ع)

نئين ٿهيءَ جي ليکڪن ۾ اختر علي ولد پناڻ خان رند جو به سنڌ ڊراما نگارن ۾ ڪهاڻيڪارن ۾ شمار ٿئي ٿو. سندس جنم ڳوٺ رئيس ولي محمد رند، تعلقي ميهڙ ضلعي دادو ۾ ٿيو. هو نه صرف سنڌ ڊراما نگار آهي پر سنڌ ڪهاڻيڪار به آهي. شايد افسانه نگاري کان ڊراما نگاري ڏانهن سفر ڪيو اٿائين.

اختر رند ڪيترائي سٺا ڊراما لکيا آهن، جن ۾ سنڌي سماج جي اڇوتي انداز ۾ عڪاسي ٿيل هوندي آهي. هو نج ڳوٺاڻو ماحول نسيم ڪرل وانگر پيش ڪندو آهي. سندس ڊرامو "زمين" سنڌ ٽي وي تان 2006ع ۾ ڪاميابيءَ سان پيش ٿيو. هن پي ٽي وي، ڪي ٽي اين ۽ سنڌ ٽي وي لاءِ ڪيترائي شاندار ڊراما لکيا آهن. سندس سيريل ڊرامن ۾ "اوڙاهه" (1997)، "جنت" (اردو 2002)، "ڪنول"، "گنگهار"، "جياپي جي جنگ"، "درد وندي جو ديس"، ۽ "گردش" (2007) اهم آهن، جڏهن ته سولو پليز ۾ "جيدان"، "نياهه" ۽ "پرهه ڪان پهرين" اهم آهن.

اختر رند جي ڊرامن ۾ وڏيرڪي ماحول جي تمام گهٽي عڪاسي ملي ٿي، هو پنهنجي ڊرامن کي ڪوشش باوجود، اهڙي ماحول کان آجو نه ڪري سگهيو

آهي . ڳوناٽو ماحول، ڏاڙيل ڪلچر وغيره ان جو بهترين مثال آهن.

حق نواز سمون

حق نواز ولد محمد بخش سمون جو جنم بادهه، ضلعي لاڙڪاڻي ۾ ٿيو. حق نواز سمون نالي وارو ڪهاڻيڪار ۽ ڊراما نويس آهي. سندس ڪيتريون ئي ڪهاڻيون مختلف رسالن ۾ شايع ٿيل آهن، جن جو تعداد 25 کان مٿي ٿيندو. حق نواز سمون ڊرامن جي دنيا ۾ 1990ع کان پوءِ شامل ٿيو. هن جا سنڌي ۽ اردو ۾ ڪيترائي سيريل ۽ سولو پليز هلي چڪا آهن، جن ۾ "روپ هزار" (اردو سيريل)، "اڄ" (سيريل)، "دادلو" (سيريل)، "معصوم" (سولوپلي)، "توکي چاهيوسين" (سولو پلي) ۽ "زهر" (سولو پلي) اهم آهن.

حق نواز جا سنڌي توڙي اردو ڊراما سنڌي معاشري جي عڪاسي ڪن ٿا. هن جي ڊرامن ۾ ڳوناٽي ۽ شهري زندگي پنهنجي پرپور رونق سميت ملندي. سندس ڊرامن ۾ رومانوي پهلو غالب هوندو آهي .

انور ابڙو (1 جنوري 1965ع)

انور ابڙي جو جنم ڳوٺ لالي جاپال، تعلقي ڏوکري ضلعي لاڙڪاڻي ۾ ٿيو. هن ڪهاڻيڪار، ڊراما نويس ۽ ڪالم نويسي جي حيثيت ۾ پاڻ مڃرايو آهي. سندس ڪهاڻين جو مجموعو "خودڪشيءَ جو رومانس" (2001) شايع ٿيل آهي. انور ابڙي پي ٽي وي، سنڌ ٽي وي ۽ ڪي ٽي اين لاءِ ڪيترائي ڊراما لکيا آهن. سندس ڊرامن ۾ "ڳوڙهن صدا گل" (سولو پلي)، "باک جي آس" (1995)، "عروج" (1998)، "ڪچالا" (سيريل 2001) ۽ "پيار ناهي پڇتاءُ" (2005) اهم آهن.

انور ابڙي جي ڊرامن ۾ سنڌ جي مسئلن، مونجهارن، سياسي ڪڇين، طبقاتي استحصال جهڙا موضوع ملندا آهن.

ايوب گل (10 فيبروري 1976ع)

محمد ايوب ولد نظام الدين راجڙ جو جنم تعلقي ڪپري ضلعي ميرپور خاص ۾ ٿيو. نئين دور جي سٽن ڊراما نگارن ۾ ايوب گل جو به نالو اچي ٿو. هن خاص طور ٽي وي ٽي اين ۽ سنڌ ٽي وي لاءِ ڊراما لکيا آهن. ڪي. ٽي. اين تان سندس نشر

ٽيل مشهور ڊراما سيريلز ۾ : مزاحيہ سيريل 'بہ ۽ بہ پنج'(ڪاميڊي 2003)، گهريلو ڪهاڻين تي مشتمل سيريل 'اماس ڪانپوءِ'، 'سنڌو'(2005)، 'هوءَ اڪيلي'، 'چولیون'(2005)، 'ڪاغذ جي ٻيڙي'، 'ڪچا ڏاڪا'(2007)، 'ويچارو مڙس'، 'ڪومل'، 'ڪورو ڪاغذ'، 'ڪونجون'، 'تتر تيز اڏار'، 'صحرا جو چند'، 'برف جا ماڻهو'ريشمي ڏور" (2007)، "روپلو ڪولی" (2006) وغيرہ. نشر ٿي چڪا آهن. 2011ع ۾ سندس ڪامياب سوپ سيريل 'ڪونجون' ٽيليڪاسٽ ٿي جنهن کي شيراز جيلاڻي ڊائريڪٽ ڪيو هو. ان کان علاوہ سندس 50 کان مٿي سولو پليز بہ نشر ٿي چڪا آهن، جن ۾ "سج کي ڦاهي"، "منهنجي حصي جا گل"، "هڪڙي هئي ڪنول"، "خالي گٹلري"، "دوست پيهي در آيو" ۽ "راندیڪو" اهم آهن. سندس ڊرامن جو فوڪس سنڌ جا مسئلا، رومانوي قصا، وڏيرڪو ماحول آهن. شاعراڻو ٽچ هن جي ڊرامن جي خاص خوبي آهي.

ايوب گل ڪجهہ ٽيلي فلمون بہ لکيون آهن، جن ۾ "بازار ۽ پڳٽ ڪنورر رام" اهم آهن.

ماڻڪ ڪنگراڻي (26 مارچ 1978ع)

ماڻڪ ڪنگراڻي جو شمار موجوده دور جي سڀن ليکڪن ۾ ٿئي ٿو. هن ڪجهہ ڪتاب ترجمو ڪيا آهن. ماڻڪ جو تعلق جوهي، ضلعي تعلقي دادو سان آهي. ماڻڪ اردو ڊراما بہ لکيا آهن، انهن ۾ "بدلتا هي رنگ آسمان ڪيسي ڪيسي"، "ريشمي ڊور" اهم آهن. جڏهن ته پي.ٽي وي لاءِ "سورج سوا نيزي تي"، "زندگيءَ جي ڪهاڻي" اهم آهن.

ماڻڪ کي ٽي اين ۽ ٻين خانگي چينلن لاءِ ڪيترائي ڊراما لکيا آهن، جن ۾ "مياڻ" (2006)، "ڪوٽو سڪو"، "اڪ پور"، "ڪوٽ"، "تون منهنجو نصيب ناهين" ، "پوسٹ کان رهجي ويل خط"، "وارڊ نمبر 7" وغيرہ اهم آهن. سندس ڊراما وڏي چله سان ڏٺا ويندا آهن.

حوالا:

1. پروفيسر غلام محمد بدوي :"لطف الله بدويءَ جا ادبي ڪارنامہ" (پي.ايچ.ڊيءَ جو مقالو، قلمي)، 1991ع
2. لطف الله بدوي: "دودو چنيسر"، ڊراموآر_ايچ_احمد برادرس، 1956ع

3. ساڳيو حوالو
4. محمد عثمان ڏيپلائي: "ناٽڪ"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، جام شورو، 1985ع
5. ظفر حسن: (محمد عثمان ڏيپلائي (انسان دوست، اديب ۽ بيڪاڪ صحافي، مرتب تاج جويو)، سنڌ ماٽڪ موتي تنظيم، 2003ع، ص 367
6. قاضي علي محمد ڏيپلاٽي، "سفر زندگيءَ جو"، پيڪاڪ پرنٽرز ڪراچي، 2014ع (مهاڳ)، ص 21
7. محمد اسماعيل عرساٽي: "بدنصيب ٽري"، آر.ايڇ.احمد برادرس، حيدرآباد، 1967ع، ص 66
8. پروفيسر منگهارام ملڪاٽي: "سنڌي نثر جي تاريخ"، روشني پبلڪيشن، حيدرآباد 1993، ص 165
9. ڊاڪٽر عبدالجبار جوٽيجو: سنڌي ادب جي مختصر تاريخ، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 1994ع، ص 166
10. پروفيسر ڊاڪٽر شمس الدين عرساٽي: "فن، شخصيت ۽ انداز"، ڪتابي دنيا اشاعتاٽ اوسر پيڙهڪا، 2003ع، ص 88
11. هدايت آخوند: "سنڌي ٽي.وي ڊراما"،سنڌي ۾ ٽي وي ڊراما (سنڌي ادب ششماهي 1985ع، ص 23
12. ساڳيو حوالو، ص 23
13. آغا سليم: "ڊراما"، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو، 2009ع
14. آغا سليم: "ڊراما"، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو، 2009ع
15. ڊاڪٽر عبدالجبار جوٽيجو: سنڌي ادب جي مختصر تاريخ، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 1994ع، ص 167
16. مراد علي مرزا:"ريڊيائي ناٽڪ ۽ آغا سليم" (آغا سليم شخصي ۽ فن" مرتب ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو)، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو، 2019ع، ص 462، 463
17. هدايت آخوند: 'سنڌي ۾ ٽي وي ڊراما'، ششماهي سنڌي ادب، 1985ع، ص 22
18. امر جليل: "مٽيءَ جا ماڻهو"، مهراڻ (3/1971)
19. هدايت آخوند: "سنڌي ۾ ٽي وي ڊراما"، ششماهي، سنڌي ادب، 1985
20. مختيار احمد ملاح: "زخم زندگيءَ جا" (امرجليل جا استيج، ريڊيو ۽ ٽي.وي ڊراما)، سنڌ ثقافت ڪاتو، ڪراچي، 2015ع
21. ساڳيو حوالو [1] ڊراما دوزخ تي تبصرو، ماهوار سوجهرو: سيپٽمبر 1972ع

22. مختيار احمد ملاح: "زخم زندگيءَ جا" (امرجليل جا استيج، ريڊيو ۽ ٽي.وي ڊراما)، سنڌ ثقافت کاتو، ڪراچي، 2015ع
23. ڊاڪٽر غلام علي الانا: "سنڌي ڊرامن جي روشني ۾ سنڌي سماج جو اپياس"، (سماهي مهراڻ)، 1987ع، ص 73
24. مختيار احمد ملاح: "زخم زندگيءَ جا" (امرجليل جا استيج، ريڊيو ۽ ٽي.وي ڊراما)، سنڌ ثقافت کاتو، ڪراچي، 2015ع
25. قمر شهباز: "واڇوڙن ۾ لاٽ"، سنگم پبليڪيشن، ڪراچي،1987ع، ص 122
26. ڊاڪٽر غلام علي الانا: "سنڌي ڊرامن جي روشني ۾ سنڌي سماج جو مطالعو"، ٽي ماهي مهراڻ، 1987ع، ص 72
27. هدايت آخوند: سنڌي ٽي وي ڊراما، سنڌي ادب 1985ع، ص 22
28. ممتاز مرزا: "آخري رات"، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، 1979ع
29. ساڳيو حوالو
30. ساڳيو حوالو
31. ساڳيو حوالو
32. مراد علي مرزا: "مونجهارو"،سنڌي اديبن جي سهڪاري سنگت، 1977ع
33. هدايت آخوند: سنڌي ٽي وي ڊراما، سنڌي ادب 1985ع، ص 23
34. علي بابا:"دنگي منجهه درياهه"، پي.ٽي.وي جي رکارڊ مان
35. هدايت آخوند: سنڌي ٽي وي ڊراما، ششماهي، سنڌي ادب 1985ع، ص 21
36. هدايت آخوند: سنڌي ٽي وي ڊراما، ششماهي، سنڌي ادب 1985ع، ص 24
37. ڊاڪٽر غلام علي الانا: "سنڌي ڊرامن جي روشني ۾ سنڌي سماج جو مطالعو"، مهراڻ4 ـ 1987ع، ص 73
38. Nasreen Pervaiz: Pakistan Television Drama and Social change, Department of Mass Communication, University of Karachi, 1998
39. ڊاڪٽر فهميده حسين: "لڙڪ لڙڪ زنجير" (مهاڳ)، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، جام شورو، 1981ع
40. خادم حسين چانڊيو: "مارو جي مليرجا"،گنج بخش ڪتاب گهر، حيدرآباد، 2003ع، ص 288
41. غلام ياسين سڌايو: "غالب لطيف جي ادبي حيثيت"، پٽائي جنرل، شاهه لطيف يونيورسٽي، خيرپور، 1994ع

42. زيب نظاماڻي:" نثار حسيني: هڪ ادارو"، فيس بوڪ تان کنيل

43. ڊاڪٽر غلام علي الانا: "سنڌي ڊرامن جي روشني ۾ سنڌي سماج جو مطالعو"، مهراڻ4 ـ 1987ع، ص 69

44. ساڳيو حوالو، ص 72

45. طارق عالم پنهنجي ڪردارن جي رازن تان تالو کولي ٿو، روزانه ڪاوش، 2010ع

46. ماهوار پرک جو طارق عالم ابڙو نمبر، ايڊيٽر نثار منصور، جنوري 2003ع

47. محمد بخش سميجو: ماهوار ادب جو ڪيهر شوڪت نمبر

48. عزيز ڪنگراڻي: ماهوار ادب جو رزاق ڪيهر نمبر

49. حمد بخش سميجو:"جذبا موتين جهڙا"، ماهوار ادب، ايڊيٽر گل ڪونڊر، اپريل 2020ع، ص27

50. محمد سليمان وساڻ: سنڌي ٻوليءَ جو نامور اديب، محقق، ڪهاڻيڪار ۽ ڊرامہ نويس محمد عثمان ميمڻ، سنڌ سلامت جي ويبسائيٽ تان کنيل

51. ڊاڪٽر قاسم راڄپر:" منظور ڪوهيار جي اسٽيج ڊرامن جي مجموعي 'راج ڪرتهہ' جو اپياس"، ڪلاچي تحقيقي جرنل، شاهہ عبدالطيف چيئر، ڪراچي يونيورسٽي، ڪراچي، ڊسمبر 2015ع

آزادي کانپوءِ هندستان ۾ سنڌي ڊرامو

1947ع ۾ ملڪ جو ورهاڱو ٿيو. سنڌي هندو هندستان لڏي ويا. جتي هنن کي هڪ نئين زندگيءَ جي شروعات ڪرڻي هئي. هنن لاءِ اتو لٽو ۽ اجهو مسئلو ٿي پيا. بهرحال سيني ماڻهن نئين ماحول ۽ حالتن سان سمجهوتو ڪيو ۽ زندگيءَ جي چرپر سان ادبي زندگي کي شروع ڪيائون. پريم پرڪاش مطابق 1947ع کان 1950ع تائين ادبي ميدان ۾ بلڪل مانار رهي. ناٽڪن جي شروعات سنڌي ساهت منڊل، ممبئي ڪئي، جنهن جو سرپرست هو سداحيات پروفيسر منگهارام ملڪاڻي. ممبئي جي سنڌي اسڪولن ۾ پنهنجي سالياڻن جلسن ۾ ناٽڪ پيش ڪرڻ شروع ڪيا. اهڙي طرح هندستان ۾ هڪ دفعو ٻيهر سنڌي اديبن جو رونقون شروع ٿي ويون. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي، گوبندمالهي، جيٺانند نانگراڻي ڪيرت ٻاٻاڻي، موتي پرڪاش، هيم ناگراڻي ۽ پروفيسر رام پنجواڻي ٻين سنڌي ڊرامي جي ابتدا ڪئي."[1]

1957ع ۾ بمبئي ريڊيو پروگرام شروع ٿيو. اتي ٻه سنڌي ڊرامي کي سهارو مليو. اهڙي طرح مختلف شهرن ۾ ناٽڪ منڊليون کلي پيون. هندستان ۾ ڊرامي ۽ فلم جي صنعت اڳ ئي انتهائي عروج تي پهتل هئي. ان کان علاوه هندو سنڌي اديب ڊرامي جي صنف سان بي انتها پيار ڪندڙ هئا. هنن ڊرامي کي هڪ نئين جوش و خروش سان لکيو. هندستان ۾ سنڌي اسٽيج ڊرامي تمام گهڻي ترقي ڪئي، جيڪا هتي سنڌ ۾ نه ٿي سگهي. هندستان جي فلم انڊسٽري تي، سنڌ جا هندو اديب، فلمساز وغيره ورهاڱي کان اڳ ئي پنهنجي ڏاکو ڇمائي چڪا هئا، هن وقت پوري انڊسٽري تي سندن راج آهي.

ورهاڱي کانپوءِ هندستان ۾ سنڌي اديب مختلف شهرن ۾ ورهائجي ويا. سنڌي ادب جي بقالاءِ کين هڪ جنگ وڙهڻي پئي. هنن اديبن هڪ دفعو ٻيهر ناٽڪ منڊلين جو بنياد وڌو، جن سان سنڌي ڊرامي هندستان ۾ تمام گهڻي ترقي ڪئي:

1. سنڌي ساهتيه منڊل ، بمبئي (1948)

2. سنڌي ساهتيہ سيا ، دهلي (1950)
3. سنڌو ڪلاڪيندر، دهلي (1950)
4. گربي ناٽڪ منڊل، احمد آباد (1951)
5. سنڌو ساهتيہ سيا، جئپور (1952)
6. جئ هند ڪاليج سنڌي سرڪل بمبئي (1952)
7. سنڌي نوجيون سيا، دهلي (1953)
8. سنڌو ناٽڪ منڊل، الهاس نگر، بمبئي (1953)
9. سنڌي پئنچات،پٽيل نگر، دهلي (1954)
10. ڪلاڪار منڊل، پوپال (1954)
11. سنڌو ساهيتہ منڊل، آگرہ (1954)
12. سنڌو سماج، دهلي (1956)
13. وديارتي ناٽڪ منڊل، احمد آباد (1957)
14. سنڌو سنگت، دهلي (1957)
15. ڪلاڪار منڊل، بمبئي (1958)
16. سنڌو سماج، لکنو (1957)
17. سنڌو ڪلامندر، بمبئي (1960)
18. هڪ يسر، بمبئي (1960)
19. سنڌو بال ڪلاڪار منڊل، احمد آباد (1960)
20. سنڌو ڪلاسنگم، دهلي (1961)
21. سنڌو ڪلاڪار منڊل، احمد آباد (1962)
22. ڪلا سنڌو ڪلچرل سوسائٽي، جئپور (1960)
23. جئ پواني ڪلاڪار منڊل، احمد آباد (1965)
24. سنڌو آرٽ ٿيئٽر، بمبئي (1965)
25. جهڪار ڊرئميٽڪ سوسائٽي الهماس نگر، بمبئي (1965)
26. سنڌي ڪلچرل سوسائٽي، دهلي (1966)
27. سنڌو ڪلا سرڪل، احمد آباد (1969)

28. مهراڻ ناٽڪ منڊلي، دهلي (1972)
29. سنڌو ساهتيہ سنگت، اجمير (1975)
30. سنڌي ڊراما ورڪشاپ، احمد آباد (1976)
31. رنگ ڪرم ٿيئٽر، احمد آباد (1977)
32. سنڌي ناٽڪ گهر، ڪلڪتو (1978)
33. ناٽيہ ڪلاڪيندر، آباد (1980)
34. ٿيئٽر والا ناٽڪ منڊل، بمبئي (1980)

ڊاڪٽر موتي پرڪاش موجب "1960ع ڏاري هند ۾ سنڌي ناٽڪ جي ميدان ۾ وڏو انقلاب آيو. بمبئي ۾ سنڌو ڪلا مندر پرپائيو. جنهنجو پايو وجهندڙ آئون هيس ۽ ٻيا ساٿي هئا پڏو آڏواڻي) مشهور فلمي ايڪٽر(، ايس_پي_مينگهاڻي، سچو آڏواڻي، رامڪرشن راهي، اي_جي_اتم ۽ ٻيا. مندر جو پهريون طويل ناٽڪ "اندر سيڪريٽري" سيپٽمبر 1960 ۾ پيش ٿيو. جيڪو اميشا مهتا جي هندي ناٽڪ جوسنڌي الٿو هو ۽ مون ڪيو هو. هن ناٽڪ سڄي هندستان ۾ ڏوم مچائي."[2]

پوپٽي هيراننداڻي مطابق "ملڪ جي ورهاڱي بعد جتي جتي سنڌين اسڪول ۽ ڪاليج برپا ڪيا، اتي سنڌي ناٽڪ کي وري جيئارڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي. دهليءَ جي بابا نيپراج اسڪول بمبئي جي سنڌ ماڊل هاءِاسڪول، بمبئي جي جئہ هند ڪاليج ۾، جيون گرسهاڻي ۽ هم (دهلي)، پوپٽي هيراننداڻي ۽ رام رسيلا (سنڌ ماڊل اسڪول_ بمبئي)، رام پنجواڻي ۽ راجن شاد (جئہ هند ڪاليج_ بمبئي) ناٽڪ جي پيش ڪش جا روح روان بڻجي ناٽڪ پيش ڪرڻ لڳا. هن ۾ جڏهن سنڌي ساهت منڊل برپا ٿيو تڏهن داس طالب به چگائي ناٽڪ لکي ورتا. مالهي ڪيرت به پوئتي ڪين هئو."[3]

هن شروعاتي دور ۾ جتي ناٽڪ منڊلين ڪردار ادا ڪيو اتي ڪيترائي رسالا پڻ جاري ٿيا، جن ڊرامن کي چپڻ شروع ڪيو. ان سلسلي ۾ "نئين دنيا"، "هندو واسي"، "سهڻي" ۽ "ڪونج" اهم رسالا هئا.

1965ع ۾ ڊرامن پيش ڪرڻ ۾ وڏي تيزي اچي ويئي، جڏهن بمبئي ۾

سنڌو آرٽ ٽيئٽر برپا ٿيو ۽ ڪيترائي ڊراما نگار هن ڏس ۾ اڳتي آيا، جن ۾ سندري اتمچنداڻي، هيم راج ناگواڻي، ڪيرت ٻاباڻي، ڪرشن ڪتواڻي، موتي پرڪاش مرليڌر سکواڻي، واسديو نرمل، جينو لاٿواڻي، موهن ڪلپنا، تيرت بسنت، رميش ڄاڃاڻي، هريڪانت جينواڻي، ايم ڪمل، راجن چاولا، پريم پرڪاش، جيون گرسهاڻي، لڪمي ڪلاڻي، سندر اڳناڻي، گوپال پنجواڻي، مدن جماڻي، رام هگوراڻي، برج موهن، ڪيرت مهر چنداڻي، چمن شرما، رام گيان چنداڻي، رام پاڪچنداڻي، آنند ٺهلرماڻي، گرداس آهوجا، ڪرشن راهي، موهن اداسي، جگجديش لچاڻي، شيام جئسنگهاڻي، لچمڻ ڪومل، مايا راهي، واسديو موهي ۽ ٻيا ڪيترائي شامل آهن.

هند ۾ سنڌي ڊرامي ۾ وڏو موڙ 1976ع ۾ آيو. جڏهن پريم پرڪاش ۽ سندس ساٿين احمد آباد ۾ سنڌي ڊراما ورڪشاپ قائم ڪيو. سندر اڳناڻي موجب هند ۾ سنڌي ناٽڪ جو اصلي موڙ شروع ڪيو احمد آباد جي سنڌا "سنڌي ڊراما ورڪشاپ" ۽ انجو باني هو پريم پرڪاش جنهن رٿائتي نموني ڊراما پيش ڪيا. سنڌي ڊرامي کي هميشہ عروج هندو اديبن ڏنو آهي. هن وقت بہ ڪيتريون ئي ناٽڪ منڊليون هندستان ۾ قائم آهن. ڪيترين ئي فلم ڪمپنين جا مالڪ سنڌي آهن. هندستان ۾ ڊرامو Professionalism بنياد تي لکيو وڃي ٿو.

سنڌيءَ جي مشهور ڪهاڻيڪار ۽ ناول نگار ڪرشن ڪتواڻي کي سندس لکيل اسٽيج ڊرامي "آشيانو" تي آل انڊيا چتاپيٽي ۾ پهريون نمبر انعام مليو هو.

شيام جئسنگهاڻي جديد سنڌي ڪهاڻي جو تمام وڏو نالو آهي. هن جو لکيل طويل ناٽڪ "زلزلو" ڪتابي صورت ۾ ڇپيل آهي. انڊيا جي ساهيتہ اڪادمي طرفان "زلزلو" کي 1998ع ۾ بهترين ڪتاب جو انعام ڏنو ويو هو.

دبئي ۽ ممبئي ۾ قائم ٿيل "سنڌي سنگت" جون سنڌي ٽي وي ڊرامن، خاص طور سنڌي ٽيلي فلمن جي ڏس ۾ ڪيل خدمتون ساراهہ جوڳيون آهن. "سنڌي سنگت" جي روح روان آشا چاند آهي جيڪا سنڌي ساهت جي مشهور جوڙي اُتر ۽ سندري اتمچنداڻي جي ڏيءَ آهي. آشا چاند سان گڏ سنڌي سنگت جا بنيادي ميمبر ڊاڪٽر موتي پرڪاش ۽ مورج منگهاڻي آهن. سنڌي سنگت طرفان

دور درشن انديا جي ٽي وي چئنل تان هر هفتي چنڇر جي ڏينهن "سنڌي سرهاڻ" جي نالي سان پروگرام پيش ڪيو ويندو آهي. جنهن ۾ سنڌي گيتن کان سواءِ ٽيلي فلمون ۽ ڏيکارين ويندين آهن.

سنڌي سنگت طرفان ٺاهيل ٽيلي فلمن ۾ "قاسڻ ته ڦٽڪڻ ڪهڙو"، "هي ڪهڙو حساب"، "پيار جو احساس"، "ڪتڪتائي"، "ڪير آهي"، "ويل چيئر"، "جيون ساٿي"، "پهريون پيار"، "پوري"، "ڪٽي پارٽي"، "ياد جي ٿابتي"، "ولائتي گهوٽ جي ڳولا"، "زندگي تنهنجي منهنجي"، "سماج شيوڪ"، "پنهنجا پراوا"، "زهر پيار جو" پروڊيوس ڪري انهن جون ڊي وي ڊي پڻ جاري ڪيون ويون آهن. انهن ٽيلي فلمن مان ڪيتريون ئي ڪي ٽي اين ٽي وي چينل تي پڻ هلي چڪيون آهن. اهي سموريون ٽيلي فلمون آشا چاند پروڊيوس ڪيون آهن، پر انهن جا ڊائريڪٽر مختلف آهن، جهڙوڪ راجيش بچاڻي، داس بابو ڪيلاش آڏواڻي ۽ ڪمل ناٿاڻي.

هندستان ۾ ورهاڱي کان پوءِ جي هڪ تمام وڏي تاريخ آهي، جنهن کي هن ننڍڙي مضمون ۾ سمائي نه ٿو سگهجي. تمام گهٽا ڊراما نويس پيدا ٿيا آهن، جن جا ڊراما نه صرف اسٽيج ٿيا آهن، پر وڏي پيماني تي ڪتابي صورت ۾ به شايع ٿيا آهن. هنن دنيا جي مشهور ڊرامانويسن جا ڊراما ترجمو به ڪيا آهن. هتي ڪجهه اهم ڊراما نويسن جي خدمتن جو مختصر جائزو ڏجي ٿو:

آزادي کانپوءِ هندستان جا مشهور سنڌي ڊراما نگار

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي (1886–1980 ع)

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي آزادي کان اڳ به ڪيترائي ڊراما لکيا هئا ۽ پوءِ به هن جو سفر برابر جاري رهيو. آزادي بعد هندستان ۾ هن جي ڊرامن جا پنج ڪتاب شايع ٿيا، جن ۾ "جيون چهچتا" (1957)، "پاپ ڪين پچ" (1962)، "ڪڙ ڪٻيتا پيا ٽمڪن" (1967)، "آخري پيٽ" (1975) ۽ "سمند جي گجگار" (1979) شامل آهن.

سندس ڊرامي "اولاد" ۾ هڪ وچولي طبقي واري جوڙي جي گهٽن ٻارن ڇڏڻ

واري مسئلي کي پيش ڪيو ويو آهي. **"ناخلف"** ۾ هڪ ٻار ماتيلي ماءُ ۽ پيءُ کان پورو پيار نہ ملڻ ڪري بغاوت تي لهي اچي ٿو. **"بہ باهيون"** ۾ بن شادين جي مصيبت ڏيکاري ويئي آهي. **"ميلاپ"** ۾ سنڌين ۽ غير سنڌين جي ميلاپ جي کهاڙي آهي. **"پريت جي ريت"** ۾ ماءُ ۽ زال جي وچ ۾ ورهايل پيار جي کهاڙي آهي. سندس ڊرامو **"بٽئي"** مسلم هاري ۽ وڏيري جي معاشرتي کهاڙي آهي. **"ليڊيز ڪلب"** ۾ ڏيکاءُ پسند زالن جي گلاخوري واري عادت کي کولي بيان ڪيو ويو آهي. **"اڪيلي دل"** ۾ هڪ مرد مجبور ٿي جيئري ٿي جيئري شادي ڪرڻ لاءِ مجبور ٿئي ٿو. **"پاپ جو ڪيتو"** ۾ هڪ جسم فروش عورت جي کهاڙي آهي. **"دل ۽ دماغ"** ۾ زال مڙس ۽ مڙس جي شاگرديائي جي کهاڙي آهي. زال کي شڪ آهي تہ سندس مڙس جا شاگرديائي سان تعلقات آهن. پر آخر ۾ سندس شڪ دور ٿي وڃي ٿو. **"بہ پينرن"** ۾ بہ پينرون هڪ پروفيسر کي پسند ڪن ٿيون پر هو صرف وڏي کي پسند ڪري ٿو. آخر ۾ ننڍي پيٽ ٻنهي جي زندگيءَ مان نڪري وڃي ٿي. **"ٻي زال"** ۾ وري هڪ ڇوڪرو پنهنجي ماتيلي ماءُ سان سڪون واري زندگي بسر ڪري ٿو. "سونهن جو نماءُ" ۾ آفيس جي هڪ فيشنبل ڇوڪري سان شادي ڪري زندگي تباهہ ڪري ٿو. پريم جي "سيما" زال ۽ مڙس جي وچ ۾ بي دليو پيار ۽ سچي دل سان پيار ڪرڻ جا نتيجا ڏيکاريا ويا آهن. **"ڪڙڪيتا"** ۾ وري جواني ديواني جو غرور ڏيکاريل آهي. **"چڪڻ جوڦول"** ۾ هڪ رنڊي سان عشق ڪرڻ ۽ ساٿس شادي ڪرڻ جي کهاڙي ٻڌائي ويئي آهي. سندس مجموعي **"آخري پيٽ"** ۾ آيل ڊرامن ۾ **"پيار ڪين پيسو"** ۾ ڏيتي ليتي واري مسئلي کي ڪنيو ويو آهي. پيءُ ۽ ڏيءُ ۾ ڏيءُ جي شادي بعد پوڙهو پيءُ بيمار ٿي پوي ٿو تڏهن ڏيءُ کي سندس لاءِ وڏيڪ همدردي پيدا ٿئي ٿي. "روپ ۽ ڪلا" ۾ ڊرامي جي دنيا جا اداڪار ۽ ڪلاڪار ڏيکاريا ويا آهن. جن ۾ سندن نجي زندگيءَ کي پيش ڪيو ويو آهي. **"پاپ جون پاڙون"** ۽ "هوگلي جي ڪناري" ۾ نفسياتي ۽ جنسي مسئلي کي پيش ڪيو ويو آهي.

اهڙي طرح سندس مجموعي **"سمنڊ جي گجگار"** ۾ هڪ ماستر ۽ سندس شاگرديائي سان پيار بابت آهي. **"ڪوڙو ڪلينڪ"** ۽ "جيون ناس" ساڳي کهاڙي

جا حصا آهن.

ان کان علاوه به پروفيسر منگهارام ملکاڻي ٻيا به ڪيترائي ڊراما لکيا، جيڪي پنهنجي فن ۽ فڪر جي ڪري مشهور ٿيا. پروفيسر منگهارام ملکاڻي کي ڊرامي سان بي حد پيار هو، هن ان فن کي دل و جان سان پنهنجو ڪيو.

تيرٿ بسنت (1909–1994ع)

تيرٿ بسنت خيرپور ۾ ڄائو ۽ حيدرآباد ۾ رهڻ لڳو. هو ته حيدرآباد ميونسپالٽيءَ جو ميمبر به چونڊيو هو ۽ هري سندر جي ڪوڙومل ساهت منڊل ۽ ٿياسافيڪل بسنت لاج جو سرگرم ڪارڪر ڪرتا هو. تيرٿ بسنت جي ڊرامن جو ادبي سفر ورهاگي کان اڳ شروع ٿيو هو. هن ڪيترائي ڊراما لکيا، جن ۾ "ملکآ"، "مهاتما"، "ميران"، "چترا"، "آٿيلو" (1977)، "هئملٽ" (1980) اهم هئا. پروفيسر منگهارام ملکاڻي لکي ٿو ته "تيرٿ بسنت جو اڀياس ۽ علم اهڙو ته وسيع آهي، جو هو ڪهڙي به موضوع تي هڪ شاهي گرنٿ رچي سگهي ٿو. تازو جو "ساهتيہ سرج" پستڪ پڌرو ڪيو اٿس سو سندس سيني ڪتابن جو سرموڙ آهي. هو نہ صرف ٽيٽ سنڌي زبان ۾ گوهر آهي، پر هندي، اردو، فارسي، عربي ۽ انگريزي ٻولين تي به دسترس اٿس. تن مڙني مان سنڌيءَ جي طبيعت سان ٺهڪندڙ لفظ ۽ محاورا چونڊي ملائي ان کي مالا مال ڪيو اٿس... هن جي چمڪاري لکڻي جو مثال "ڪلڪ ڪلا" مضمون ۾ ملندو جو ڪلڪ ڪلا جو ڪمال آهي... هو اڄ اسان جو برڪ فيلسوف ۽ مفڪر آهي، جنهن تي سنڌي جاتيءَ کي فخر آهي."[4]

تيرٿ بسنت، شيڪسپيئر جي جڳ مشهور ٽريجڊ ناٽڪ "هئملیٽ" جو ترجمو 1980ع ۾ ڪيو، جيڪو ساهتيہ اڪيڈمي، نئي دهليءَ پاران شايع ٿيو. هن ترجمي ۾ اصلي ماڳن، مڪانن ۽ نالن سان اصليت واري روپ ۾ ترجمو ڪيو ويو آهي. تيرٿ بسنت جو ترجمو هڪ لحاظ کان بهترين آهي ته هن اصلوڪي ماحول ۽ اصلوڪن ڪردارن سان پيش ڪيو آهي ۽ ناٽڪ کي مڪمل طور تي ترجمو ڪيو آهي. ناٽڪ جي پلاٽ تي تفصيل سان بحث ڪيو اٿس. هو ٻڌائي ٿو ته "هن ناٽڪ جي پهرين ايڪٽ ۾ ئي هئملیٽ کي انهيءَ ماجرا جو مقابلو ڪرڻو پوي ٿو. اهڙي حالت ۾ سندس فرض آهي ته پنهنجي چاچي ڪلاڊيس کي انياءَ جي

اشڪنجي ۾ آڻي پنهنجي ماءَ کان پرائسچت ڪرائي. هو چاهي ٿو ته اهو ڪم اهڙي فينستائي سان ڪري جو سندس ماءُ تي بي شرمتي جو لينگهو نه لڳي.

تيرٿ وسنت ترجمي ۾ ٻولي ۽ نج سنڌي استعمال ڪئي آهي، پر ڪيترن ئي هندن تي هندي لفظن جي ڪري عام پڙهندڙ خاص طر سنڌ ۾ رهندڙ کي پيچدگي ٿئي ٿي. هڪ سين ۾ هئمليٽ پنهنجي غمگين ۽ ملول هجڻ جو سبب هن ريت ٿو ٻڌائي:

"غمگين_مان؟ سچ ته آءُ غمگين آهيان. تون ڄاڻين ٿي ته آءُ ڏيک ڪري نه ڄاڻان. امان، مون کي ايڏو دک آهي، جو نڪي هي ڪارو لباس ، نڪي کهر جهڙي وهندڙ اک، نڪي ڏيمو ڳرو ساهه، نڪي اداس چهرو ، نڪي اندر جا اڏما ۽ دکي دل جا پور سور ان جو اظهار ڪري سگهن ٿا. اهي ظاهري عالمتون منهنجي الجهن جو اظهار ڪرڻ کان عاجز آهن. اهي دک کي کوڙڪي ۾جهپڻ جا وسيلا آهن. الا، اندر ۾ اهوئي کي اٿم ، جو وائکي نه ٿو سگهجي." (5)

تيرٿ بسنت شيسڪپيئر جي جڳ مشهور المیہ Othello جو سنڌي ۾ ترجمو "آٽيلو" جي نالي سان ڪيو. جنهن کي 1977 ع ۾ ساهتيہ اڪيڈمي، نئي دهليءَ شايع ڪرايو آهي. مترجم آٽيلو جي ڪردار لاءِ لکي ٿو ته "هن ڊراما جي مول ويڪتي آهي آٽيلو، جنهن جي شخصيت سمجهڻ لاءِ وچ وارو اپياس لازمي آهي. هو غلام شيديءَ جي جنمي پد تان وڃولي زماني جي ستا ڏاري رياست وينس جي سپهہ سالار جي اورچ عهدي تي رسيو آهي، منڊ کان ئي اسين هن کي انهيءَ رتبي تي ٽان ڏسون، جنهن ڪري سندس بول چال ، لباس آواز ، بت بيهڪ ۾ ڳرائي ۽ رعب ڏسڻ ۾ اچي ٿو .هن کي وينس رياست جا گهڙا پرڻ تي فخر آهي ۽ پنهنجي ذاتي مڙيا جي پوري ڄاڻ اٿس. هو پنهنجي آدم سان سان اوچ پد جو اڏڪاري ٿيو آهي، جنهن ڪري بنا ادمبر ، ڏيک ۽ حرفت سر ڪائين اميرن ۽ آبرودار رئسين کان اتم ٿو پاسي. سندس شرير ٻلوان ۽ سياڻ بي ڊپو آهي." (6)

ڊاڪٽر پريم پرڪاش، سندس ترجمو ڪيل "آٽيلو" ۽ "هئمليٽ" جي ترجمن جي ٻوليءَ جي سلسلي ۾ لکيو آهي ته "هي ٻئي ترجما نثري گفتگو ۾ ٻهاريا آهن. هنن ٻنهي ناٽڪي ترجمن ۾ شيڪسپيئر جي اصلي ناٽڪن جي پاڻ

۽ رس کي جيئن جو تيئن آڻڻ جي پوري کوشش کئي ويئي آهي، پر هولي ۽ عبارت جي خيال کان بسنت صاحب جي پوري شخصيت نمايان بيٺي آهي. اها پکي ۽ اصطلاحن سان پريل سنڌي کتب آندل آهي جو بدقسمتيءَ سان ان کي پڙهڻ وارا اڄ سنڌيءَ ۾ صرف کي ٿورا اديب بچيا آهن. کيترن ئي هنڌ تہ ترجمو ڏاڍو خشڪ ٿي بيٺو آهي. جيتوڻيڪ بسنت صاحب جي بي جوڙ محنت ظاهر بيٺي آهي، تہ بہ سندس ترجما پڙهڻ قابل آهن. سنڌي منچ تي انهن جو اچڻ سپنو آهي، جيڪو ڪڏهن ساڪار ٿيندو، مون کي شڪ آهي".(7)

تيرٿ بسنت شيڪسپيئر جي تاريخي المي ناٽڪ Antony and Cleopatra جو سنڌي ترجمو "ملڪ" جي نالي سان کيو هو. قلوپطره فپلوپيٽر، جنهن کي عام طور تي قلوپطره ئي چيو ڏينڊو آهي، ان کي اڄ تائين سندس غير معمولي حسن جي ڪري سڃاتو ويندو آهي.

ميران: ڊرامي ۾ اڪبر ۽ ميران جي محبت جو داستان سمايل آهي. ان کان علاوه هي ڊرامو ان دور جي سياسي، سماجي ۽ مذهبي حالتن جي بہ عڪاسي ڪري ٿو. "آٿيلو" ۽ "هئملٽ"، شيڪسپيئر جي ڊرامن جا ترجما آهن ، جيڪي هن اصل نالن ۽ ماحول مطابق ڏنا آهن.

تيرٿ بسنت جو 1957 ع ۾ لکيل ڪتاب "ڪنور" سچ پچ نايابہ تہ ڇا اصل شاهڪار آهي. اُن ۾ هن نہ رڳو سنت ڪنور رام جي حياتي ڏني آهي پر سندس ڳاتل سپ سنڌي ڪلام ۽ ڪافيون (شاهہ، سچل، سامي، روحل، دريا خان وغيره جون) پر ڪبير، ميران، تلسي داس وغيره جا ڳاتل گيت بہ ڏنا آهن ۽ انهن سان گڏ سنت ڪنور رام جيڪي بيت ۽ ڏوهيڙا ڏينڊو هو، سي بہ ڏنا اٿس.

گوبند مالهي (1921–2001 ع)

گوبند مالهي جو شمار سنڌي ادب جي نالي وارن ناول نگارن، ڪهاڻيڪارن ۽ ڊراما نويسن ۾ ٿئي ٿو. سندس جنم ڳوٺ ناروشاهہ، ضلعي نوشهرو فيروز ۾ ٿيو. بي_اي، ايل ايل بي ٿيل هئس. ورهاڱي کانپوءِ هندستان هليو ويو.

گوبند مالهيءَ جي ادبي زندگيءَ جي شروعات انگريز دور ۾ ئي ٿي هئي. ۽ ڪيترائي شاندار ناول، ڊراما ۽ افسانہ لکي چڪو هو. پر هن کي وڏو اعزاز اهو حاصل

آهي تہ هندستان ۾ سنڌي ڊرامي کي ٻيهر هن جياريو. هن سڀ کان اول منشي پريمچند جي مشهور کهاڻي "کفن" کي ڊرامائي روپ ڏنوهو. بقول پروفيسر منگهارام ملکاڻي جي تہ "ورهاڱي کانپوءِ سنڌي استيج کي نئين سر زور وٺرائڻ ۾ ان ناٽک (کفن) سنگ ميل جو ڪم ڪيو آهي."

مالهيءَ ڪيترائي ڊراما لکيا، جن ۾ "نمي" (1962)، "ورثي جي ورهاست" (1959)، "گستاخي معاف" (1958)، "جهوءَ جي ڪناري" (1959)، "مهمان" (1960)، "ڏيهي پر ڏيهي ٽيا" (1962)، "گهوٽ ڪنوار راضي"، "جنهن ڏيئي ۾ تيل ڪونهي"، "تنهنجو سو منهنجو"، "تون بہ رهہ مان بہ رهان"، "ان ۾ ڪوشڪ نہ اٿو"، "ڪفن"، "تون سو منهنجو" ۽ ٻيا ڪيترائي شامل آهن.

گوبند مالهي اڪثر ايڪانڪي ڊراما لکيا، جن ۾ سماج جي الڳ الڳ مسئلن جي نشاندهي ٿيل هوندي هئي. مالهي اٽڪل 34 ڊراما لکيا، جن ۾ گوناگون موضوع ڪنيا. ان سلسلي ۾ واسديو نرمل لکي ٿو تہ "مالهي جا ناٽڪ نڪو ڪنهن مقرر فلسفي، نڪو ڪنهن مقرر فارمولا تائين محدود آهن. ناٽڪن ۾ ڪنيل مسئلا، گهٽو ڪري سنڌي جيوت سان واسطہ آهن. سنڌي رنگ منچ کي نئين سر زور وٺرائڻ لاءِ هن اهڙا موضوع پنهنجن ناٽڪن لاءِ چونڊيا، جيڪي عام فهم هئا. نہ فقط ايترو پر پلاٽ جي اردگرد ناٽڪ جي اٽت ۽ ناٽڪ پيش ڪرڻ جو ڍنگ بہ عام فهم هئا. جنهن دور ۾ سنڌي جاتي گذري رهي هئي، ان دور کي ان دور جي سماجي حالتن کي مرڪز بڻائي مالهي ڊراما لکيا".[8]

مالهيءَ "جنهن ڏيئي ۾ تيل ڪونهي" ۾ ايمپلا ئمينٽ ايڪسچينج مان نوڪري ملڻ جي آس کي ڪوڙي آس ٿو سمجهي. "مهمان" ناٽڪ ۾ ڏيکاريل آهي تہ ڪامياب فلمي هيري تي هرڪ هارڻ بيسود آهي.

"گستاخي معاف" ۾ سينن جي ڪوڙ ڳالهائڻ ۽ نالو ڪمائڻ لاءِ، ڪوڙي ساک ڪيڻ لاءِ ڪهڙو بہ غلط طريقو اپنائڻ ۽ "تون بہ رهہ مان بہ رهان" ۾ اهو ڏيکاريو ويو آهي تہ مختلف سوچن جا ملڪ بہ هڪ ئي چت هيٺان رهي سگهن ٿا. "تنهنجو سو منهنجو" ۾ چائنا ۽ هندستان جي 1962ع واري لڙائي جي حالتن کي چٽيو ويو آهي. "ناچو" ۾ ڏيتي ليتي واري مسئلي کي کنيو ويو آهي.

گوبند مالهي ڊرامن ۾ ڪي نوان تجربا پڻ ڪيا آهن. سندس ڊرامي "جهو جهي ڪناري" ۾ فقط ٻه ڪردار ڪنيا آهن. هڪ غريب ڪلارڪ آهي، جيڪو پنهنجن ننڍن ٻارن جا انگل پورا ڪري نٿو سگهي. هو زندگيءَ کان تنگ ٿي خودڪشي ڪرڻ ٿو چاهي. ٻيو ليڪڪ جو پنهنجو ڪردار آهي، جيڪو زندگيءَ ۾ ايندڙ مقابلن جي ترغيب ٿو ڏئي.

سندري اتمچنداڻي (1924_2013ع)

سندري آسنداسدس اتمچنداڻيءَ جو جنم حيدرآباد ۾ ٿيو. سندس ادبي حياتي ورهاگي کان اڳ شروع ٿي چڪي هئي. پر 1947ع جي آزادي کانپوءِ هندستان لڏي وئي، جتي پڻ پنهنجون ادبي سرگرميون جاري رکيائين. هو نالي واري کهاڙيڪار، ڊرامانويس، ناول نگار ۽ مضمون نگار آهي. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيل آهن.هن ڪيترائي ڊراما پڻ لکيا آهن، جن ۾ "املهه ماڻڪن جو واپار" (1955)، "وڻجارو" (1959) ۽ "ڪرندڙ ديوار" ، "گل ۽ ڪنڊا"، "ساهيڙي" وغيره شامل آهن. سندريءَ جاسيئي ڊراما عورت جي سماجي حيثيت، رومانوي موضوع ۽ اسان جي عام زندگيءَ ۾ آيل ننڍن ننڍن واقعن سان ڀرپور آهن. هن پنهنجي ڊرامن ۾ مزاح سان گڏوگڏ سماجي اوڻاين ۽ معاشرتي مسئلن تي طنز ڪئي آهي.

هيم راج ناگواڻي (1931–1985ع)

هيم راج ولد گوڪلداس ناگواڻي جو جنم ڪاهي قاسم ضلعي نوشهرو فيروز ۾ ٿيو. هو نالي واري شاعر نارائڻ شيام جو ننڍو پاڻ هو. سندس اصل سجاڻپ ڊراما نگاري ، هدايتڪاري، اداڪاري ۽ هندستان ۾ سنڌي ٿيٽر جو بنياد وجهڻ آهي. هو سنڌي ڊراما نگار سان گڏوگڏ شاعر به هو. سندس ڊرامن ۾ "ٽڏو پاڻي" (1951)، "ڪليم" (1952)، "عاشق زهر پياڪ" (1977)، "سورج جي آخري ڪرڻي"، (1978)، "صبح نه آيو"، (1978)، "سؤ سال مبارڪ" (1980) اهم آهن. هيم ناگواڻي"مور نچندا رهن" جي عنوان سان دهلي ۾ 1950ع کان 1970ع تائين سنڌي ناٽڪ جي سرگرمين بابت هڪ ڪتاب پڻ لکي چپرايو هو. هن 12 ايڪانڪي، 2 فل لينٿ ڊراما لکيا ۽ ڊائريڪٽ ڪيا.

هيم راج بهترين اداڪار هو. هن پنهنجي ۽ ٻين جي ڊرامن ۾ ڪم ڪيو. سندس پنهنجا ڊراما معاشي ۽ معاشرتي مسئلن جي اپٽار ڪن ٿا. هو اسٽيج جو ماڻهو هو. ڪيس خبر هئي ته عام ماڻهو ڇا ٿا ڏسڻ چاهين. هن کي اها به خبر هئي ته پنهنجو پيغام ٻين تائين ڪيئن پهچائجي. اهوئي سبب آهي جو هو بهترين ڊراما نگار به هو. هو بنيادي طور تي شاعر هو. انڪري سندس ڊرامن جي ٻولي شاعراڻ ۽ وٽندڙ هئي.

ڪيرت ٻاٻاڻي (1922_2015ع)

ڪيرت چوٿرام ٻاٻاڻي جو جنم موريو لاکو، تعلقو سڪرنڊ ضلعي نوابشاهه ۾ ٿيو. هو شاعر، ڪهاڻيڪار، نقاد، صحافي ۽ مشهور ڊراما نويس آهي. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيل آهن. ڪيرت ٻاٻاڻي جي ڊرامن جو مجموعو "سوري سڏ ڪيو" 1972ع ۾ شايع ٿيو. جنهن ۾ سياسي، انقلابي ۽ معاشي مسئلن تي ڪيترائي ڊراما شامل آهن. سندس ڊرامن ۾ "آخري جيت اسان جي"، "هندستان ڇڏي وڃو" (1962)، "دعوت نامو" (1962)، "سانوري ڪنوار"، "سوري سڏ ڪيو"، "دعوت نامو"، "ڏڌي جنگ"، "اپائيندڙ جو شان"، "حيف تنهين کي هوءِ"۽ "هولي" شامل آهن. سندس ڊرامن ۾ رومانوي، انقلابي ۽ ترقي پسند فڪر جي پرچار ملندي آهي.

سندس "سوري سڏ ڪيو" هيمو ڪالاڻي جي شهادت تي ٻڌل ڊرامو آهي. **"هندستان ڇڏي ويو"** ڊرامو 1942ع واري آزادي جي هلچل جي انقلابي موضوع تي آهي. **"حيف تنهين کي هوءِ"** ۾ سنڌي هوندي به سنڌي نه پڙهائڻ واري موضوع کي کنيو ويو آهي. ٻاٻاڻي صاحب سنڌين کي حيف ڏنو آهي ته اهي پنهنجي ٻارن کي سنڌي پڙهان. باقي سندس ٻيا ڊراما روزمره جي ماحول جي عڪاسي ڪن ٿا.

موتي پرڪاش (1931_2015ع)

ڊاڪٽر موتي سڪرامداس شرما جو جنم ڳوٺ دڙي ضلعي ٺٽي ۾ ٿيو. ننڍي عمر کان ادبي دنيا ۾ پير پاتائين. "سنڌي شعر ۾ استري جو چٽ "جي عنوان سان ٽيسز لکي پي_ايڇ_ڊي ڪئي اٿائين هو قابل ذڪر شاعر، نقاد، ناٽڪ نويس، ناول نويس، مترجم ۽ تعليم دان آهي. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيل آهن. هن

کي ڊرامن لکڻ ۾هدايتڪاريءَ جوگهڻو چاهه آهي، سندس هڪ سئو کن ڊراما ريڊيو تان نشرٿي چڪاآهن1960. ع ۾هن کن ساٿين سان گڏجي بمبئي ۾ سنڌو ڪلا مندر جو بنياد وڌو ۽ ان سنسٿا طرفان ورهاگڻي بعد پهريون ئي سنڌي اصلوڪو ناٽڪ پيش ٿيوموتي پرڪاش هڪ بهترين ڊرامانگار پڻ آهي، ان سلسلي ۾ سندس ڪيترائي طويل ڊراما شايع ٿي چڪا آهن، جن ۾ "رات هڪ طوفان جي" (1965) "پردي اڪيان پردي پنيان" (1975)، "اندر سيڪريٽري" (رميش مهتا جي هندي ڊرامي جو ترجمو1960).

رات هڪ طوفان جي: هن ڊرامي ۾ سماج جي اگري پهلو رشوت خوري کي اگهاڙو ڪيو. جنهن سبب ڏئم ناهڻ وقت ٺيڪيدار سستو مال ڪتب آڻي ٿو آخر ڏئم جاگيٽ ٽٽي پون ٿا ۽ پاڻي هوڙان هوڙ ڪري ڇڏي ٿو.

پردي اڪيان پردي پنيان: هن ڊرامي ۾ سستي مشهوري ۽ نالي پنيان پوندڙ شيوڪ رام جيڪو دان بہ ان ڪري ڏينڊو آهي جيئن ڪيس گهٽا گلن جا هار پون ۽ هو جلسي ۾ مکيہ مهمان ٿئي.

موتي پرڪاش ڪيترن ئي سنڌي فلمن لاءِ ڊائلاگ پڻ لکيا آهن. جن ۾ "رات هڪ طوفان جي"، "نقلي شان"، "اڃان تہ مان ننڍڙي آهيان" اهم آهن. سندس ڊراما "اندر سيڪريٽري" هڪ مزاحيہ ڊرامو آهي، جنهن ۾ سنڌي ماحول مطابق ڪردار ڏنا ويا آهن.

ڊاڪٽر مرليڌر سکواڻي (1921_2000ع)

ڊاڪٽر مرليڌر ولد آتمارام سکواڻي جو جنم پومي مڱٽائي ضلعي سکر ۾ ٿيو. هو اعليٰ قسم جو کهاڙيڪار ۽ ڊراما نويس آهي، سندس ريڊيو ڊرامن جو مجموعو "سپ ۾ پنج موتي" (1969) ۾ شايع ٿيو. سندس طويل ڊراما "امي ممي" تي هند سرڪار طرفان انعام مليل آهي. سندس ايڪانڪي ڊرامن جو مجموعو "چار گل گلاب جا" جنهن ۾ "او اها ڳالهہ"، "بہ ٽي نہ"، "ٽڪر" "چپ"، شامل آهن. سندس ڊرامن ۾ نهايت باريڪ مزاح گاڏڙ طنز سمايل آهي. جنهن ۾ سماجي اوڻاين ۽ معاشرتي بدحالي جو وستار نهايت سهڻي ۽ بامحاورہ عبارت ۾ ڪيل آهي.

جيون گرسهاڻي (1928–1994ع)

جيون گرسهاڻي جو جنم ڪراچي ۾ ٿيو. هن کي ڊرامي سان بي حد چاهه هو. هو نه صرف اداڪار ۽ ڊراما نويس هو پر ناٽڪ منڊلين جو بنياد بہ وڌائين. بهترين اداڪار هئڻ کان علاوہ تقريبا ڊرامن جو مصنف بہ پاڻ هو. سنڌ ۾ اسٽيج ڊرامن سان واڳيل رهيو ۽ ورهاڱي کانپوءِ بہ ساڳئي ڪِرت سان لڳي ويو. هندستان ۾ سنڌي ڊرامن لکڻ جي شروعات، جيون گرسهاڻيءَ ڪئي. هن پهريون ناٽڪ 'ڏيتي ليتي' 1950ع ۾ لکيو ۽ اسٽيج تي آندو. ان کانپوءِ هن "فئشن ايبل" (1952ع)، "ڪاڪو بهلاڻيءَ وارو" (1954)، "مهمان" (1961)، "نيلام" (1961)، "مئريج بيورو" (1963) ،"ڪاڪو بهلاڻي وارو" (1953)، ۽ "سبيلا جو برٿڊي". هن 1961ع ۾ سنڌو ڪلا سنگم جي نالي سان ناٽڪ منڊلي دهليءَ ۾ قائم ڪئي، جنهن جي پليٽ فارم تان هن 14 وڏن ناٽڪن جا 76 شوز ۽ 33 ايڪانڪين (ننڍي ناٽڪ) جا 100 کان وڌيڪ شوز هندستان اندر توڙي دنيا جي مختلف ملڪن ۾ پيش ڪيا. هو انتهائي محنتي ۽ پروفيشنل هدايتڪار هو. هو آخري دم تائين سنڌي ناٽڪ سان ڪل وقتي سلهاڙيل رهيو.

سندس اڪثر ڊراما طبعزاد آهن، جيڪي مزاح سان پرپور ۽ ڪاٽيندڙ هوندي بہ طنزيہ آهن ۽ منجهن ڪا نہ ڪا سماجي سمايل آهي. انهن جي ستاءَ ۾ روزمرهہ زندگي ۾ پيش ايندڙ ڪي نج مسئلا ڪنيل آهن.

لکمي ڪلاڻي (2 آڪٽوبر 1935ع)

لکمي چند پريومل ڪلاڻي جو جنم ڳوٺ جهان خان، ضلعي سکر ۾ ٿيو. پاڻ مشهور ڪهاڻيڪار، ناول نگار ۽ ڊراما نويس آهي. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. سندس ڊرامن جا مجموعا بہ شايع ٿي چڪا آهن. پر سندس اڪثر ڊراما طويل شايع ٿيل آهن. سندس ڊرامن جي ڪتابن ۾ "گڏا گڏيون" (1974)، "واريءَ سندو ڪوٽ" (1978)، "پنهنجو دشمن" (1993) ۽ "ڪوئا ڦاس" (2008) شامل آهن. سندس ڊرامن کي ڪيترائي ايوارڊ ملي چڪا آهن.

لکمي ڪلاڻي پنهنجي ڊرامن لاءِ منفرد ڪهاڻي جي چونڊ ڪندو آهي. "ڪوئا ڦاس" هڪ نفسياتي ۽ علامتي ڊرامو آهي. "واريءَ سندو ڪوٽ" ۾ ورهاڱي جي

دردناڪ ڪهاڻي آهي. "پنهنجو دشمن" پڻ هڪ نفسياتي ۽ سماجي ڪهاڻي تي ٻڌل آهي. "ڳڙا ڳڏيون" هڪ علامتي ڊرامو آهي.

واسديو نرمل (2 جون 1936ع)

واسديو ولد وسيني مل ماڏيو نرمل جو جنم ڪراچي ۾ ٿيو. هو بهترين ڊراما نويس، شاعر، مضمون نگار ۽ مترجم آهي. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. سندس ڊرامن جي ڪتابن ۾ "هيءُ پياسو من منهنجو" (ٽ فصلو ناٽڪ ايش پاندي جي مرهٽي ناٽڪ جو ترجمو: 1965)، "پيار ڪري ڏس" (ناٽڪ 1966)، "پلئه پلي" (ٽ فصلو ناٽڪ هار نوگ جي آمريڪي ناٽڪ "فورپوسٽرس" جو ترجمو: 1972)، "ٻوڙا اچي مڙيا" (پنج هڪ فصلا ناٽڪ: 1972)، "بنا ڏيتيءَ ليتيءَ شادي" (چار هڪ فصلا ناٽڪ: 1978)، "سس ڙي سس!" (ڇهه هڪ فصلا ناٽڪ: 1980)، "منهنجي دل" (1984)، "هڪ ٻه ٽي" (ٽ فصلو ناٽڪ: ترجمو)، "عورت ۽ بوتل" (هڪ فصلو ناٽڪ: ترجمو)، "مس ريتا" (ٽ فصلو ناٽڪ: ترجمو)، "پاتال" (مئڪسم گورڪيءَ جا ناٽڪ : Lower Depth جو ترجمو)، "ضرورت آگهوٽ جي" (1988) شامل آهن

واسديو نرمل جي مشهور ڊرامن ۾ "انيتا" (1962)، "شادي ٽه ڪر" (1962)، "بندل باز" (1971) "مڪان ۽ مصيبت" (1971)، "نئين هيروئن" (1972)، "پڙدي اڳيان پنيان" (1957)، "منهنجا مور لاڏا" (1976)، "ٻوڙا اچي مڙيا هڪ ماڳ" (1976)، "شڪار" (1977)، "هي پيا سو منهنجو من"، "جيون ساٿي"، "لوليتر چوري چوري"، "رات جو يارهي بجي"، "هڪ ٻئي ئي"، "وهه ڙي زمانه"، "ضرورت آهي جوءِ جي"، "جڏهن سان نه هوندس" مشهور آهن.

منگهارام ملڪاڻي جو چوڻ آهي ته "هندستان ۾ سنڌي ناٽڪ جي سجاڳي ۾ نرمل مڪيه بهرو ورتو آهي ۽ گهڻي ۾ گهڻا طويل ڊراما لکي ڊرامي جي دنيا کي نت نئين روشني ڏني اٿس. ڪيس سنڌي ٻولي تي چگو عبور حاصل آهي. سندس عبارت موزون ۽ محاوريدار هوندي به عام فهم آهي. سندس ڊرامن جا موضوع گهڻو ڪري گنڀير ۽ سماجي نوعيت جا آهن. ڪن ڪن ڊرامن ۾ جاسوس ستا پڻ آندي اٿس".(9)

واسديو نرمل ڊرامن لکڻ جو آغاز جيتوڻيڪ ڪاليج جي زماني کان ڪيو هو. پر ان ميدان ۾ سندس پهرين ڪوشش تڏهن بر ثواب ٿي جڏهن 1961ع ۾ بمبئي ۾ سنڌو ڪلا مندر جو بنياد پيو ۽ هن جو پهريون طويل ڊرامو "هي پيا سومن منهنجو" پدمشري پي_ايل_ديش پانڊي جي مراٹي ڊرامي "تجهي آهي، تجهه پاشي" تان سهڻي سنڌي ۾ ترجمو ڪيو. سندس هي ڪلاسيڪل ڊرامو 1966ع تي اسٽيج تي پيش ٿيو ۽ بيحد مقبوليت حاصل ڪيائين.

پريم پرڪاش سندس ڊرامن لاءِ لکي ٿو ته: "شاعر واسديو نرمل سنڌي ناٽڪ جي ميدان ۾ خوب پاڻ ملهايو آهي. هن گهٽي ۾ گهٽا ناٽڪ الٽو ڪري سنڌي ۾ پيش ڪيا آهن. تازو سندس ناٽڪ "امان جو پينگهو" بہ نهايت اثر ڪندڙ ناٽڪ آهي، جنهن ۾ ڏيکاريل آهي تہ هڪ سنڌي پوڙهي مبمبئي ۾ اچي پٽ، نونهن، پوٽن ۽ پوتين جي زور بار آڏو مهاڏو اٽڪائي ٿي ۽ پنهنجو پراڻو پينگهو وڪڻڻ لاءِ راضي نہ ٿي ٿئي، ڇو جو هن نئين نويلي ڪنوار هوندي ان ۾ لوڏا ڪاڏا، ننڍون ڪيون ۽ اولاد کي لوليون ڏنيون آهن. ٿوري ۾ امان جو پينگهو سنڌي ثقافت جي علامت آهي ۽ اهو وکري لاءِ نہ آهي".[10]

جينو لالواڻي (8 مارچ 1945ع)

جينو ولد ماڏو داس لالواڻي جو جنم ڪنڊياري ضلعي نوشهرو فيروز ۾ ٿيو. پاڻ ڪهاڻيڪار، ڊراما نويس ۽ صحافي آهي. ڪيس ڊرامي جي دنيا سان خاص لڳاءُ ۽ دلچسپي آهي. هونئن تہ هو 1962ع کان سنڌي ناٽڪ سان جڙيل رهيو. پر 1973ع ۾ جينو، سنڌي ادب ۽ ناٽڪ کي ترقي وٺرائڻ لاءِ "سنڌي ساهت ۽ ڪلا نڪيتن" ۾ شامل ٿيو. جنهن جو سرواڻ ڪيرت مهرچنداڻي هو.

سندس باري ۾ ڊاڪٽر قاسم راجپر لکيو آهي تہ "جينو لالواڻي هر هنريو آهي، هن ادب جي هر صنف ۾ پاڻ موهيو آهي، پر سندس پسنديده موضوع "لوڪ ادب" ۽ "ناٽڪ" آهي. پاڻ بهترين ناٽڪ نويس، هدايتڪار پڻ آهي، ان کانسواءِ رنگ منچ جي هر شعبي ۾ ڪيس ڪمال جي مهارت حاصل آهي. هندستان ۾ سنڌي ناٽڪ جي تاريخ سهيڙيندڙن ۾ پروفيسر منگها رام ملڪاڻي بنيادي ڪم ڪيو. جڏهن تہ ڊاڪٽر پريم پرڪاش سنڌي ناٽڪ جي تاريخ تي پي، ايچ. ڊي ڪري چڪو آهي.

پر ان ڏس ۾ ڊاڪٽر جيني لالواڻيءَ بہ انتهائي اهم ڪم ڪيو آهي. هو بهترين ترجمي نگار بہ هن هندي، گجراتي ۽ بين بولين ۾ سنڌيءَ ۾ ۽ سنڌيءَ ۾ بين هندستاني بولين ۾ ڪيترائي ترجما پڻ ڪيا آهن.

ناٽڪ جي فن ۽ تاريخ تي ڪتاب:

1. ناٽڪ ۽ رنگ منچ ڪلا (ناٽڪ ڪلا) 1981ع.
2. ناٽڪ ڪلا جو وڪاس (سنڌي ناٽڪ جي تاريخ) 1983ع.
3. سنڌو ناٽيہ درشن (سنڌي ناٽڪ جي تاريخ) 1984ع.
4. سنڌي لوڪ ناٽڪ (لوڪ ناٽڪن جو جائزو) 1988ع.
5. سنڌي ناٽيہ اتهاس (گجراتيءَ ۾ سنڌي ناٽڪن جي تاريخ)
6. سنڌي ناٽڪون ڪا اتهاس (هندءَ ۾ سنڌي ناٽڪن جي تاريخ) 1997ع.
7. سنڌي پڳٽ (هندءَ ۾) 1997ع.
8. سنڌي پڳٽ، شئلي (هندءَ ۾) 1998ع.
9. سنڌي ناٽيہ پومي (گجراتيءَ ۾ سنڌي ناٽڪن جي تاريخ.
10. سنڌي ناٽيہ پومي (اردوءَ ۾ سنڌي ناٽڪن جي تاريخ.
11. سنڌي ناٽڪ پرمپرا (ناٽڪن بابت مقالا ۽ مضمون) 2012ع."[11]

سنڌي لوڪ ناٽڪ تي تنقيد ڪندي ايل. ڊي. رچنداڻي لکي ٿو ته "سنڌي لوڪ ناٽڪ ۾ ڊاڪٽر جيني لالواڻي سنڌ جي قديم لوڪ ناٽڪ سانگ، ڪٺ پتلين جي کيل، پڳٽ،" ڏک آهي جو اهي ٽيئي فن سنڌين کان ڇڏائجي ويا آهن. البت پڳٽ جو فن ڪجهہ ساهہ ڪڍي رهيو آهي. پر جيني انهن فنن جو ذڪر چيڙِ سنڌي لوڪ ادب ۽ ڪلا ۾ انهن تنهي فنن جي اهميت کان سنڌي جاتيءَ کي واقف ڪيو آهي ۽ زور ڏنو اٿس ته ڪنهن نہ ڪنهن طرح انهن فنن کي وري وجود ۾ آڻ لاءِ ڪوشش ضرور ڪرڻ کپي."[12]

ناٽڪن جا مجموعا:

1. تنهنجا غم منهنجا غم آهن (ايڪانڪيون) 1980ع.
2. ٽرنگي روشني (ٻارن لاءِ ايڪانڪيون) 1986ع.
3. اوپاريون لهواريون (ريڊيو ناٽڪ) 1984ع.

4. حادثو (ريڊيو ناٽڪ) 1996ع.
5. پينڪر پنجو (ايڊز تي ريڊيو سيريل ناٽڪ) 2003ع.
6. ميجر مامو (ٻارن لاءِ ناٽڪ) 2005ع.
7. آخرين سنڌي (ايڪانڪيون) 2009ع.
8. قاتل ڪير (گجراتيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيل ايڪانڪيون) 1981ع.
9. ٻہ ناٽڪ ڪار (گجراتيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيل ايڪانڪيون) 1987ع.
10. ڪنوارن ڪيو ڪمال (گجراتيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيل ٽہ فصلو ناٽڪ) 1984ع.
11. شادي تہ ڪر (گجراتيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيل ٽہ فصلو ناٽڪ) 2006ع.
12. گھر ايڪ مندر (سنڌيءَ مان گجراتيءَ ۾ ترجمو ڪيل ٽہ فصلو ناٽڪ.)
13. تارا دک مارا چي (سنڌيءَ مان گجراتيءَ ۾ ترجمو ڪيل ايڪانڪيون)

پريم پرڪاش (2 آگسٽ، 1946ع)

ڊاڪٽر پريم پرڪاش جو پورو نالو پريم سنگھ مسنگھاڻي آھي، سندس جنم حيدرآباد سنڌ ۾ ٿيو. پريم پرڪاش جو شمار هند جي نالي وارن سنڌي ڊراما نگارن ۾ ٿئي ٿو. ان کان علاوہ هو نقاد، محقق، ڪھاڻيڪار ۽ شاعر بہ آھي. پريم پرڪاش جي وڏي سجاڻپ ڊرامو آھي. هو ڊاڪٽر ارجن شاد جي رهبريءَ ۾ "سنڌي ناٽڪ جي اوسر" جي عنوان سان مقالو لکي ڊاڪٽريٽ ڪري چڪو آھي. ان کان علاوہ 1974ع ۾ هن احمد آباد ۾ "ڊراما ورڪشاپ" برپا ڪري، هندستان ۾ سنڌي ڊرامي کي نئون موڙ ڏنو. سندس شايع ٿيل ڪتابن ۾ "پڪنڪ" (ڊرامو 1974)، "ولين" (ٽي ڪھاڻيون 1976)، "مورچابندي" (وڏو ڊراموِ 1979)، "پيريءَ جو عشق" (15 ڊراما 1982)، "فرشتن جي دنيا" (وڏو ناٽڪ 1982)، "باھ" (5 ڊراما 1985)، "ڪوتا" (تنقيد 1985) "ڪھاڻي" (تنقيد 1988)، "مڪتي" (ڊراما 1979) "سنڌي ناٽڪ جي اوسر" (مقالو 1993)، "ويھ" (20 ڪھاڻيون 1994)، "پڇت" (شاعري 1997)، "گجراتي ايڪانڪي" (ترجمو ٽيل 13 ڊراما 1980)

شامل آهن.

پريم پرڪاش ڊرامن جي دنيا ۾ هڪ ادارو آهي. ان سلسلي ۾ موتي پرڪاش لکي ٿو ته "پريم پرڪاش به گهٽي ۾ گهٽا تجرباتي ناٽڪ لکيا آهن. هو پنهنجو پاڻ ۾ هڪ ادارو آهي. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي سندس ڊرامن لاءِ لکيو ته "بهرحال مان ته هاڻي مذاقي ناٽڪن مان بيزار ٿي پيو آهيان. جو اصلوڪن گنيئر وڏن ناٽڪن لاءِ پيو واجهايان. شڪر آهي جو آخر منهنجي تمنا پوري ٿيڻ جا آثار ڏسڻ ۾ پيا اچن. تازو احمد آباد مان هڪ اتساهي نوجوان پريم پرڪاش جي اڳواڻيءَ هيٺ سنڌي ڊراما ورڪشاپ برپا ٿيو آهي. جيڪا پنهنجا تجرباتي ناٽڪ پارت جي وڏن شهر ۾ ڏيکاري رهي آهي. مون سندس کي ناٽڪ ڪلڪتي ۾ ڏٺا آهن. مون کي پسند پيا آهن. ورڪشاپ جو مڪيہ متو آهي گنيير ناٽڪ ڪري ڏيکارڻ ۾ مون کي خوشي آهي ته سماج جا نندا نندا پهلو ڏيکارڻ جي مقصد ۾ گهڻي قدر ڪامياب ويا آهن".[13]

لچمڻ پاتيا ڪومل (1936_2015ع)

لچمڻ ڪومل سنڌي زبان جو مشهور شاعر، مضمون نگار ۽ ڊرامہ نگار آهي. سندس جنم نوابشاهہ ۾ ٿيو. هن جا لکيل ٽي پيرا استيج تي پيش ڪيا ويا ۽ بيحد ڪامياب ٿيا. 1 سورٹ، 2 مومل راڻو، 3 سهڻي ميهار. ان کان سواءِ لچمڻ ڪومل جون لکيل ڇهہ ايڪانڪيون، هڪ مڪمل ڊرامو دهلي ۽ بمبئي ۾ استيج تي پيش ڪيا ويا. لچمڻ ڪومل جي لکيل آتم ڪٿا جا 4 جلد سنڌ ۾ شايع ٿي چڪا آهن.

سندر اگناڻي (1 آڪٽوبر 1936ع)

سندر اگناڻي جو جنم شهدادپور ۾ ٿيو. سندر اگناڻي ڪهاڻيڪار، ڊرامہ نگار، ائڪٽر ۽ ڪارٽونسٽ آهي. سندس لکيل ناٽڪن جو مجموعو "پاڇا" 1987ع ۾ شايع ٿي چڪو آهي. هن جا لکيل ۽ پيش ڪيل مشهور ڊراما آهن: اشتهاري شادي، نواهہ گرهہ، مفت جو مال ۽ اگني سنسڪار. سندس ڊرامي "اشتهاري شادي" کي تمام گهڻي مقبوليت حاصل ٿي ۽ ان کي ڪلڪتي ۾ آل انڊيا سنڌي ڊراما فيسٽيول 1964ع ۾ ٻئين نمبر تي بهترين ڊرامي جو ايوارڊ

مليو. ان کان سواءِ سندر اگناڻي کي 1995ع ۾ پروفيسر منگهارام ملکاڻي ايوارڊ ۽ ساڳئي سال ممبئي ۾ آيل پارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سيا طرفان ڊرامي جي ميدان ۾ لائيف تائيم يوگدان جو ايوارڊ ڏنو ويو. سندر اگناڻي 1997ع کان وٺي آيل پارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سيا جو پريزيڊنٽ رهندي اچي ۽ هن سيا جي طرفان مختلف شهرن ۾ 16 آل انڊيا سنڌي ڊراما فيستيول ڪرايا آهن.

سندراگناڻيءَ جي ٻين ڊرامن ۾ 'خدا گواهه'، 'مفت جو مال' ۽ 'اگني سنڪسار' شامل آهن.

ايس پي مينگهاڻي (1934_2011ع)

سوپراج پرسرام مينگهاڻي جو جنم ميرپورخاص ۾ ٿيو. سوپراج مينگهاڻي سنڌي اسٽيج ڊرامن جو تمام نامياروِ ڊائريڪٽر ٿي گذريو آهي. هن 30 فل لينٿ ڊراما، 150 ون ائڪٽ ڊراما، آل آنديا ريڊيو کان 100 ۽ دور درشن ٽي وي تي 25 سنڌي ڊراما پيش ڪيا. 1972ع کان وٺي 2000ع تائين کيس 7 ايوارڊ ڏنا ويا. هن ٿيٽر جي دنيا ۾ 50 سالن تائين خدمت سرانجام ڏني. "سنڌو ڪلا مندر" قائم ڪرڻ ۾ هن جو وڏو هٿ هو. ڪامياب هدايتڪار هجڻ سان گڏ هڪ بهترين اسٽيج ايڪٽر پڻ هو. "اندر سيڪريٽري"، "ياد ڪندا"، "ٽي پارٽي"، "لو ليٽر"، "سائين رام رام"، "هي يا هو" سندس مشهور ڊراما آهن.

مدن جماڻي (1934_2017ع)

مدن رامچند جماڻي 50 سالن کان سنڌي ڊرامن سان وابسته رهيو. هو ڊرامه نگار، پروڊيسر، هدايتڪار ۽ ائڪٽر آهي. مدن جماڻي اسٽيج، ريڊيو ۽ ٽي وي تي 120 ڊراما پيش ڪري چڪو آهي. هن جي لکيل ڊرامن جو وڏو تعداد آهي، جن مان "گهر گروءَ جو در"، "ڪاڪو ڪلومل"، "هل ته پڇي هلون" (فلم اسڪرپٽ)، "جيئي اسان جي جيجل سنڌ" مشهور آهن. مدن جماڻي ڪجهه سال اڳ سنڌ ۾ آيو هو ۽ هن پڳڙ ڪنور رام تي ٽيلي فلم ٺاهي هئي. کيس ڏهه ايوارڊ مليا، جن ۾ يونيسڪو جو ايوارڊ (هيوبرٽ مارشل ڪپ) کيس 1964ع ۾ مليو. مدن جماڻي کي آيل پارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سيا طرفان 1998ع ۾ ۽ مهاراشٽرا اسٽيٽ ساهتيه اڪادمي طرفان 2001ع ۾ لائيف تائيم اچيومينٽ ايوارڊ مليا.

رميش مهتا (1929 – 2003ع)

رميش اتمچند مهتا ورهاڱي کان پوءِ سنڌي اسٽيج ڊراما کي نئي سر جيئارڻ ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو. هن پنهنجي زندگيءَ جا 60 سال ڊراما نگاري، اسٽيج ۽ ائڪٽنگ کي ارپي ڇڏيا. هن ڪيترائي ايڪانڪي ڊراما لکيا. جن ۾ "لنگڙو ڊاڪٽر"،"ممبئي بند"، "ڊاڪٽر مان ڪين تون"، "ملي وئي نوڪري" جيڪي ممبئي ۽ ٻين ڪيترن شهرن ۾ ڪيئي ڀيرا اسٽيج تي پيش ٿيا. رميش مهتا کي 2002ع ۾ پوپال ۾ آيل پارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سيا طرفان ڊرامي جي ميدان ۾ لائيف ٽائيم اچيومينٽ ايوارڊ ڏنو ويو.

موهن چاڇڙيا (1929ع – 1978ع)

موهن چاڇڙيا سنڌي اسٽيج ڪي_سي_موهن جو خاص طور شئڊو (Shadow) ڊرامن ۾ وڏو نالو آهي، جن ۾ "سنت ڪنور رام"، "هيمو ڪالاڻي"، "يسوع مسيح"، "ساڌو _ ٽي_ ايل واسواڻي"،"مرڪي مليا جي موت سان" تمام گهڻو مشهور ٿيا. هن ٻارن جي لاءِ ٿيٽر پڻ ٺاهيو. ڪيس دادا جشن واسواڻي جي هٿان ممبئي ۾ اسٽيج ڊرامن جي لاءِ ڪيل بهترين خدمتن جي عيوض گولڊ ميڊل مليو.

سندر بٽاڻي (1933_ 2008ع)

سندر پڳواڻداس بٽاڻي ڊرامہ نگار، هدايتڪار ۽ ائڪٽر هو. 1977ع کان وٺي 2000ع تائين "سنڌو ڪلا مندر" سان وابستہ رهيو. سندس مشهور ڊرامن ۾ "سوريءَ سڏ ڪيو"، "هڪ عجيب داستان"، "فنا"، "رام ايا بنواس ۾ آهي"، "هي پياسو من منهنجو" شامل آهن.

سندس لکيل اسٽيج ڊرامي "فنا" کي راجستان سنڌي اڪيڈمي طرفان بهترين ڊرامي جو ايوارڊ ڏنو ويو. ڊرامن ۽ ڪلچر جي ميدان ۾ بهترين خدمتن جي عيوض سندر بٽاڻي کي مهارشترا اسٽيٽ سنڌي اڪيڈمي طرفان 1999ع ۾ ناگپور ۾ ايوارڊ ڏنو ويو. هن سنڌي ڊرامن کان سواءِ هندي ڊرامن ۾ پڻ هدايتون ڏنيون ۽ انهن ۾ ائڪٽنگ ب ڪئي.

لچمڻ پمپاڻي (17 نومبر 1938ع)

لچمڻ پمياڻيءَ جو جنم نوابشاھ ۾ ٿيو. لچمڻ پمياڻي سنڌيءَ جو ناميارو کھاڙيڪار ڊرامہ نگار پڻ آھي، ھن کي استيج ڊرامن سان خاص لڳاءُ آھي. سندس لکيل ناٽڪن جو مجموعو "ممي موٽي آءُ" ڇپيل آھي. لچمڻ پمياڻي ڊرامن لکڻ کان سواءِ 30 استيج ڊرامن، 25 ريڊيو ڊرامن ۽ ٽي وي ناٽڪن ۾ بطور آرٽسٽ ڪم ڪيو آھي. ھو گھڻي وقت کان آيل پارٽ سنڌي ٻولي ۽ ساھت سيا جو جنرل سيڪريٽري رھندو اچي.

پگھوانداس چنديراماڻي (13 مارچ 1927ع)

پگھوانداس چنديراماڻي جو جنم ڪراچي ۾ ٿيو. ناٽڪ سندس پھريون ۽ پويون عشق آھي. 1973ع ۾ جيوتي ڪلا مندر برپا ڪيائون. ان جي بئنر ھيٺ پنجٽيھ ناٽڪ ڪيا اَٽائين:

(1) سورٺ راءِ ڏياچ (2) ھليو آھي پٽ اَئڪٽر ٿيڻ (3) بندل باز (4) ماءُ تہ منھنجي (5) ڪاڪو ڪلومل (6) جوءِ تہ پنھنجي (7) سپنن جو سوداگر (8) دي گيم (9) ضرورت آھي گھوٽ جي (10) تنھنجو ڪوئي آڌار (11) سپر استار جھمتمل (12) ھرفن مؤلا (13) آيو نئون زمانو (14) چڪرويو (15) زال جليبي مڙس مالپڙو (16) ڪال چڪر (17) ٻيو مئدان تي (18) پريم پکيئڙا (19) ھني مون تہ ھئڙو (20) ديوان گوردٽداس گوپالاڻي (21) آنٽي نمبر وَن (22) بابا مان شادي ڪندس (23) بابا ھليو شادي ڪرڻ (24) ڏس رنگيءَ جا رنگ (25) سنڌ منھنجي اَمان (26) ٽيءُ نہ جدا جاني مون کان (27) زال ڪري ٽي تال (28) موالي ملڪ جا والي (29) رشتا آھن رشتن جو ڇا (30) سچ ڇا آھي (31) نٽو چريو (32) ڊاڪٽر مان ڪين تون (33) مست قلندر (34) سورٺ (35) زندگي ھڪ ناٽڪ. اُن کان سواءِ ٽي ھندي ۽ ھڪ مرھٽي ناٽڪ.

اتم ديارام ھنگوراڻي (1923_1999ع)

اتم ديارام جو جنم پريا، ضلعي نوشھروفيروز ۾ ٿيو. سنڌي ۽ انگريزي ٻولين جو نھايت وڏو ماھر آھي. سنڌي ۾ ٽيھن سالن کان وڌي ڊراما لکندو پيو اچي. سندس ڊراما سنڌي زبان ۽ ادب ۾ شاھڪار آھن. ھن وقت ھندستان جي شھر احمدآباد ۾ رھي ٿو. سندس ڊرامن ۾ "قاتل ڪير"، "چورن مٿان مور" ۽ "رھجي

وياسين ڪنوارا" مشهور آهن.

اندر ڪيولراماڻي (27 آڪٽوبر 1936ع)

اندر ڪيولراماڻي جو تعلق پٽ پريا ضلعي نوشهروفيروز سان آهي. ڪيترن سالن کان مختلف ادبي صنفن ۾ پاڻ نيائيندو پيو اچي. سڀ کان وڌيڪ سندس ڊراما پسند ڪيا وڃن ٿا. سندس ڊرامن ۾ "ضرورت آهي جوءِ جي" ڊونگ ئي ڊونگ"، "وڏا ماڻهو" ۽ "وڏوا" گهڻا مقبول آهن.

رام گيانچنداڻي (1933_2005ع)

رام گيانچنداڻي جو جنم ٺارو شاهه ضلعي نوشهرو فيروز ۾ ٿيو. هن ڪيترائي ناٽڪ، مضمون ۽ ڪهاڻيون لکيون آهن. ڪيترن ئي ناٽڪن جي هدايتڪاري به ڪئي اٿس. سنگيتڪار به آهي. بانسري لاجواب وڄائي ڄاڻي. سندس ڊرامن جو هڪ ڪتاب "مون کي صرف ڪر ڪپي" شايع ٿيل آهي.

رميش ڄاڄاڻي (1929_2003ع)

رميش ڄاڄاڻي جو شمار به هندستان جي نالي وارن سنڌي ڊراما نگارن ۾ ٿئي ٿو. هن ڪيترائي اصلوڪا ۽ ترجما ڪري سنڌي ڊرامي کي مال مال ڪيو آهي. رميش ڄاڄاڻي نيشنل اسڪول آف ڊراما اينڊ ايڪٽنگ مان 1965ع ۾ پروڊيوسر/ڊائريڪٽر جي شعبي ۾ گريجوئيشن ڪئي. ڪيس 1999ع ۾ مهارشٽرا سرڪار ساهيتہ اڪيڈمي طرفان لائيف اچيومينٽ ايوارڊ ڏنو ويو.

سندس ڊرامن ۾ "انٽرويو" (1961)، "ڏس پيسي جا رنگ" (1965)، "وڏوا جو ٻنڊڻ" (1966)، "طلاق" (1967)، "هيلو ڊارلنگ" (1967)، "انسان ۽ آتما" (1968)، "ٻهروپي" (1968)، "آخري رات" (1969) "چندو چانڊواڻي" (1973) "سالا هجن تہ اهڙا" (1979)، "گهر جمائي"، "آخري سوال"، "آيو نئون زمانو"، "انوکي ڪهاڻي" وغيرہ اهم آهن.

1965ع ۾ هن صاحب بمبئي ۾ سنڌو آرٽ ٿيٽر برپا ڪيو. هن پليٽ فارم تان ڪيترائي ڊراما اسٽيج ٿيا.

رميش ڄاڄاڻي هندي جي ڪيترن ئي ڊرامن جا ترجما پڻ ڪيا آهن. ان سلسلي ۾ سندس "مهورت"، "دوپ هول"، "نئين دنيا"، "استري هڪ روپ"،

"انٽرويو"، "پيار ۽ پيسو"، "سمر پٽ"، "اڌيڪار ۽ ڪرتو"، "ايمان جو بدلو"، "جيو ديا منڊل"، "پيڙا ۽ آنسو"، "نرمان جو ديوتا" سندس ڊرامو "انوکي ڪهاڻي" انگريزي دي فادر جو ترجمو آهي.

هريڪانت جيئواڻي (1935–1994ع)

هريڪانت جيئواڻي جو شمار هندستان جي بهترين سنڌي ڊراما نگارن ۾ ٿئي ٿو. هن سنڌي ڊرامي کي نوان لاڙا ڏنا آهن. هن قومي ۽ انقلابي موضوعن کي ترجيح ڏني آهي.

کيس ڊرامن لکڻ لاءِ اتساهه پيدا ٿيڻ جو سبب 1962ع واري هند-چين جنگ آهي. جنهن کان متاثر ٿي هن پهريون ڊرامو "آخر جيت انسان جي" لکيو. هي هڪ انقلابي ستا وارو ڊرامو آهي جنهن کي هند جي عوام بيحد پسند ڪيو.

سندس ٻيا ڊراما "مڪان خالي آهي" (1977) هند جي عوام ۾ بيحد مقبوليت حاصل ڪئي آهي. سندس پهريون ڊرامو جتي گنپير موضوع تي لکيل هو اتي هيءُ مزاحيه انداز ۾ لکيل شاهڪار ڊرامو آهي. ڊرامي ۾ طنز کان ڪم وٺندي مالڪ مڪان کي هڪ سماجڪ ٽڪ هنيل آهي. سندس اڪثر ڊراما مزاحيه انداز ۾ لکيل آهن. جن ۾ ڪا نہ ڪا سماجي طنز (Social Satire) پيش ڪيل آهي.

سندس ڊرامائي فن متعلق منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو تہ "هريڪانت جيئواڻي کي پهريون هڪ قابل ڪهاڻي نويس جي حيثيت ۾ مون سڃاتو. "مڪان خالي آهي" بعد کيس هڪ قابل مذاقي ۽ طنزي ناٽڪ نويس جي روپ ۾ ڏٺم. پر هاڻ هوند چاهيان تہ هو پنگتي ۽ قومي مسئلن تي ڪي گنپير ناٽڪ جوڙي اسٽيج تي ڪري ڏيکاري. سندس ايڪانڪي ڊرامن جو مجموعو "مڪان خالي آهي" جي عنوان سان شايع ٿيو آهي. هريڪانت جي ڊرامن ۾: "آخر جيت انسان جي" (1962)، "مڪان خالي آهي" (1963)، "ڏينهن جا سپنا" (1965)، "ڪوئي اپڻو آهي" (1964)، "بس اسٽاپ تي" (1964)، "مون کي ڪنور ڪپي" (1964) وغيره سندس اهم ڊراما آهن.

ايم ڪمل (1925_2010ع)

مولچند منگهارام (ايم ڪمل) بندراڻي جو جنم ڪراچي ۾ ٿيو. سندس وڏن جو تعلق ڪنڊياري سان هو. ايم ڪمل سنڌي زبان جو اهم شاعر آهي، پر هن ڪيترائي سٺا ڊراما به لکيا آهن. سندس ڊرامن جي ڪتابن ۾ "ميونسپل ڪائونسلر" (ٽي ايڪانڪيون: 1979ع)، "ناٽڪ" (ٽي ايڪانڪيون1980)، "ماچيس ڪٽي آهي" (ست ايڪانڪيون 1983ع)، "ڪوٽو سڪو" (1985)، "خوشخبري" (طنزيہ مذاحيہ ڇهہ ايڪانڪيون1990ع)، "فريم ۾ مڙهيل شخص" (1991) ۽ "آل انڊيا پوليس اسٽيشن" (1997) شامل آهن.

ناٽڪ بابت سندس رايو آهي تہ "ناٽڪ صحيح معنيٰ ۾ اهو آهي جيڪو ناٽڪ نہ لڳي پر اڄ سنڌي ناٽڪ جو خيال ڪندي اسان جي سوچ صرف بي مطلب مذاق ۽ "ڪل ڪل" ڏانهن وري ٽي. زندگي جي سچائين تي سوچڻ لاءِ آماده ڪرڻ ۽ فڪري دعوت ڏيڻ وارا ناٽڪ، ڪي چون ٿا، درشڪن کي پسند ڪونهن، ان ڪري منچ تي ٽينگ ٽپا، ڪجهہ پي، ڪنهن پي ريت ٻول وهائي، "هزار ٺهڪ" ڪمائڻ وارا ناٽڪ ئي ڪامياب آهن. ان ڪري ئي اهي ناٽڪ آهن. ڇا اهو سچ آهي؟ جي ها _ تہ اسان وٽ ناٽڪ مري چڪو آهي باقي ان جي ڪائي ڪٽٿي آهي".

ايم ڪمل ڪيترن ئي فنڪارن جي رهنمائي ڪري چڪو آهي. ان لاءِ هن "مهراڻ رنگ منچ" جي نالي هڪ ڊراما گروپ قائم ڪيو. ڪيس ڪيترن ئي انعامن سان گڏ مرڪزي سرڪار ساهتيہ اڪيڊمي ايوارڊ، مرڪزي هندي ڊائريڪٽوريٽ پاران بہ انعام ۽ 1990ع ۾ مهاراشٽر سرڪار کان هڪ لک روپين جو "گرو پرسڪار" پڻ حاصل ڪري چڪو آهي.

راجن چاولا

راجن چاولا جي ڊرامن جو مجموعو "دل جو سهارو" 1961ع ۾ شايع ٿيو. هن مجموعي ۾ "ڊا ڊوڪلاٽي"، "مهاشيہ مکي چوس" ۽ "مهماني" شامل آهن.

هي سڀ مزاحيہ ڊراما آهن، جن کي فارس چيو وجي ٽو. هي ڊراما عام رواجيءَ زندگي جي ننڍن ننڍن مسئلن تي لکيا ويا آهن. راجن چاولا پنهنجي ننڍن ننڍن ڊائلاگن ۽ خوبصورت ٻوليءَ سان انهن کي وٽندڙ بڻائي ڇڏيو آهي.

حوالا:

1. پريم پرڪاش: "سنڌي ناٽڪ جي اوسر"، انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1993ع، ص 276
2. ڊاڪٽر موتي پرڪاش: "ورهاڱي کان اڳ سنڌ ۾ پوءِ هند ۾ سنڌي ناٽڪ" (سنڌ ماضي حال ۽ مستقبل) شاهه عبداللطيف چيئر، ڪراچي، 2006ع، ص66
3. Popti Heeranandani: History of Sindhi Literature : Post-independence, 1947-1978, published by writer in1984
4. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "سنڌي ساهت جي سمالوچنا"، نئين دنيا پبليڪيشن، بمبئي، 1982ع، ص 92
5. تيرٿ بسنت: "هئمليٽ"، ساهتيه اڪيڊمي، نئي دهلي، 1980ع، ص 22
6. تيرٿ بسنت: "آٿيلو"، ساهتيه اڪيڊمي، نئي دهلي، 1977ع، ص 13
7. ڊاڪٽر پريم پرڪاش: "سنڌي ناٽڪ جي اوسر"، انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1993ع، ص 297
8. واسديو نرمل: "گوبند مالهيءَ جون سنڌي ناٽڪ لاءِ ڪيل خدمتون"، ادبي رسالو سورٺ، 1981ع، ص 26
9. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: "پارت ۾ سنڌي ساهت جو مختصر جائزو"، نئين دنيا پبليڪيشن بمبئي، 1982ع
10. پريم پرڪاش: "سنڌي ناٽڪ جي اوسر"، انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1993ع، ص 327
11. ڊاڪٽر قاسم راڄپر: ڪهاڻيڪار، ناٽڪ نويس، محقق، اداڪار ۽ هدايتڪار
12. ڊاڪٽر جينو لالواڻي"، تحقيقي جرنل ڪارونجهر، فيڊرل اردو يونيورسٽي، ڪراچي، ڊسمبر 2015ع
13. ايل. ڊي. رچنداڻي: "ٽماهي استيج، جنوري_مارچ، 1996، ص. 1
14. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: سنگيتا: جنوري 1979ع